

ବିରୁଦ୍ଧା ଶ୍ରେଷ୍ଠ

ଭକ୍ତ ଘାଠକ ସଂସଦ

ବିରଜା ସେତୁ (ପୂର୍ବାଂକ)

ସଙ୍କଳକ :

ଡକ୍ଟର ବ୍ରଜମୋହନ ମହାନ୍ତି

ଉତ୍କଳ ପାଠକ ସଂସଦ ଆନୁକୁଲ୍ୟରେ—

ପ୍ରକାଶକ :

ଓଡ଼ିଆ ଶ୍ରୀମତୀ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ

ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର (ପୁସ୍ତକ)

ସଂକଳକ :

ଡକ୍ଟର ବ୍ରଜମୋହନ ମହାନ୍ତି

ସହ-ସଂକଳକ

ଶ୍ରୀ ସୁଭାଷ ଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି

ଶ୍ରୀ ପ୍ରସନ୍ନ କୁମାର ଦାଶ

ପ୍ରକାଶକ

ଉତ୍କଳ ପାଠକ ସଂସଦ ଆନୁକୁଲ୍ୟରେ—

ଶ୍ରୀ ବିଜୟ ଶଙ୍କର ପାତ୍ର

ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର

ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ - ୭୫୩ ୦୦୨

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ : ୨୪-୩-୧୯୯୭

ପ୍ରଚ୍ଛଦ :

ଅସିତ୍ ମୁଖାର୍ଜୀ

ମୁଦ୍ରଣ :

ରେଖା ପ୍ରେସ

ବାର୍ଦ୍ଧି ସାହି, କଟକ-୭୫୩ ୦୦୯

BIRAJA KSHETRA

Published on behalf of
UTKAL PATHAK SAMSD

By

Bijoy Shankar Patra

ORISSA BOOK STORE

Binoḍ Behari, Cuttack-753 002

Price : Rs. 150/-

Compiled by

Dr. Brajamohan Mohanty

ISBN 81-7400-144-1

1st Edition : 1996

ଶ୍ୟାମାଞ୍ଜୀ ସିଂହମାରୁଡ଼ା ଦ୍ଵିଭୁଜାଂ ଶୂଳଧାରଣୀମ୍
 ଚିତ୍ରତୀଂ ବାମହସ୍ତେନ ମହିଷାସୁର ପୁଚ୍ଛକମ୍ ।
 ସୁରସୁରେ ବାନ୍ଧ୍ୟମାତାଂ ହି ନେତ୍ରା ବିରୁଣେଶ୍ଵରମ୍
 ସର୍ବାଭିଶେ ସମ୍ପନ୍ନାଂ ଭକ୍ତାନୁଗ୍ରହକାରଣୀମ୍
 ବନ୍ଦେ ଶ୍ରୀବିରଜାଂଦେବୀଂ ଭକ୍ତି ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀମ୍ ।

ଧୂତ ଜନକନିଦ୍ରା ଶୂଳଈକୁଳଦୟା ।
ପ୍ରକଳ ମହୁଷ ପୃଷ୍ଠେ ଶୂଳ ମାତେଦ୍ୟମାନା ।
ଗଣପତି ପଣି-ସମ୍ରାଟ ଝୋନି ଲିଙ୍ଗେନ୍ଦୁ ବୃତ୍ତା ।
ଭବସ୍ତୁତ୍ତ ବିରକାମେ ମଙ୍ଗଳଂ ମଙ୍ଗଳାନାମ୍ ।

ସମ୍ପଦନା

ଶ୍ରୀ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ
ଡଃ ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ସାମଲ
ଡଃ ବିଚିତ୍ରାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତି
ଡଃ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ

ଶ୍ରୀ ସମେଶ୍ୱର ସିଂହାଚାର୍ଯ୍ୟ
ଡଃ ରତ୍ନାକର ଚରଣ
ଶ୍ରୀ ରାଜାସ ରାୟ

ସହ-ସମ୍ପାଦନା

ଶ୍ରୀ ମହେଶ୍ୱର ମୁକିଆ
ଶ୍ରୀ ଶୁଭନାରାୟଣ ସ୍ୱାଇଁ
ଶ୍ରୀ ସଞ୍ଜିତ କୁମାର ପଟ୍ଟନାୟକ
ଶ୍ରୀ ସୁବ୍ରତ ପ୍ରିୟବ୍ରତ ମହାନ୍ତି
ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ପ୍ରଧାନ
ଶ୍ରୀମତୀ ସୁଜାତା ମହାନ୍ତି

ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଚରଣ ପାଠ
ଶ୍ରୀ ବୀରକିଶୋର ସାହୁ
ଶ୍ରୀ ଦିଲ୍ଲୀପ କୁମାର ଦାସ
ଶ୍ରୀ ବସନ୍ତ କୁମାର ମହାନ୍ତି
ଶ୍ରୀମତୀ କାକଲି ମହାନ୍ତି (ପାଲ)
ଶ୍ରୀ ଅର୍ଚ୍ଚୁନ ଦାଶ

ଏ ସଙ୍କଳନରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି

ବିଷୟ

ପୃଷ୍ଠା

ଲେଖକ

ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ଭୌଗୋଳକ

ବିବରଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନତମ

ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ ॥ ୧ ॥ ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ

ଓଡ଼ିଶାର କଳା ଓ ଭୂତତ୍ତ୍ୱରେ

ଯାଜପୁର ॥ ୪୨ ॥ ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର

ଯାଜପୁର ମୂଳରଚନା—ବୀଂଲ ବିଶ୍ୱକୋଷ

ସମ୍ପାଦନା—ନରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବସୁ

॥ ୬୩ ॥ ଭାଷାନ୍ତର—ଡଃ ହରିହର କାନୁନ୍‌ଗୋ

ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର ॥ ୮୭ ॥ ଶ୍ରୀ ବିରୂପାକ୍ଷ କର

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଯାଜପୁର ॥ ୯୫ ॥ ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାତ୍ରୀ

ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ଯାଜପୁର ॥ ୧୦୩ ॥ ଡଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣ କୁମାର ପଣ୍ଡା

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନରେ

ଯାଜପୁର ॥ ୧୦୯ ॥ ଡଃ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର

ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ

ଯାଜପୁର ॥ ୧୨୩ ॥ ଡଃ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

ମାତୃକା ଉପାସନା ବିକାଶରେ

ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମାତୃକା ॥ ୧୩୫ ॥ ଶ୍ରୀ ପଙ୍କଜ ସାହୁ

ଯାଜପୁରର ମାତୃଗଣ ॥ ୧୫୪ ॥ ଶ୍ରୀ ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ

ଯାଜପୁରର ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା ॥ ୧୬୫ ॥ ଶ୍ରୀ ଭଗୀରଥ ନେପାକ

ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ର ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ

ଦେବୀ ବିରଜା ॥ ୧୭୩ ॥ ଶ୍ରୀ ଦାମୋଦର ସାହୁ

ଯାଜପୁରର ୬୮ ଖର୍ଯ୍ୟ ॥ ୧୮୧ ॥ ଡଃ ଶ୍ରୀଚରଣ ଦାସ

ବୈତରଣୀର ପବନ ଜଳରାଶି ॥ ୧୯୦ ॥ ଶ୍ରୀ ମୁକୁନ୍ଦ କିଶୋର ସାହୁ

ଭୁବନପାବନା ବୈତରଣୀ ॥ ୧୯୭ ॥ ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀନନ୍ଦ ମିଶ୍ର
 ବୈତରଣୀ ପାପହାରଣୀ ॥ ୨୦୨ ॥ ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ
 ବରଜା ମନ୍ଦର ଓ ବେଢ଼ା ପରମ୍ପରା ॥ ୨୧୪ ॥ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚନ୍ଦ୍ର ସାମଲ
 ଯାଜପୁରର ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗ ॥ ୨୨୧ ॥ ଡଃ ବିଜୟାନନ୍ଦ ସିଂହ
 ନାଭି କ୍ଷେତ୍ର ନାଭିଗୟା ॥ ୨୩୧ ॥ ଡଃ ସୁନ୍ଦରଘ୍ନ କୁମାର ମହାରଣା
 ବରବ୍ରଜନାଥ ॥ ୨୪୭ ॥ ପ୍ରଧାନ ପାଠାୟନ ପ୍ରଧାନ
 ବରବ୍ରଜ ଉପାସନାର ପରମ୍ପରା ଓ
 ଯାଜପୁର ॥ ୨୪୯ ॥ ଶ୍ରୀ ଘନ ପରିଡ଼ା
 ଯଜ୍ଞବରବ୍ରଜ ॥ ୨୭୦ ॥ ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ କୁଳମଣି ଜେନା
 ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀ ବରବ୍ରଜ ମନ୍ଦର ॥ ୨୭୯ ॥ ଶ୍ରୀ ଜଗବନ୍ଧୁ ପାଢ଼ୀ
 ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦର ॥ ୨୯୨ ॥ ଶ୍ରୀ ଜଗବନ୍ଧୁ ପାଢ଼ୀ
 ବିଷ୍ଣୁଜାଙ୍କ ପଦପଦାଣି ॥ ୩୦୪ ॥ ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ଦାଶ
 ପିତୃଶ୍ରୀ ନାଭିଗୟା ॥ ୩୨୨ ॥ ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ
 ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ
 ପିଣ୍ଡଦାନ ॥ ୩୨୯ ॥ ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ପଣ୍ଡା
 ସନ୍ଥ ମାଧବ ॥ ୩୩୨ ॥ ଶ୍ରୀ ଭଗବତ ମହାନ୍ତି
 ବ୍ରହ୍ମା କୃଷ୍ଣ ॥ ୩୩୮ ॥ ଶ୍ରୀ ଉତ୍କଳ କେଶରୀ ଦାସ
 ଯାଜପୁରର ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ॥ ୩୪୧ ॥ ଶ୍ରୀ ଭୁବନାନନ୍ଦ ମିଶ୍ର
 ବରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନବଦୁର୍ଗା ଅର୍ଚ୍ଚନା ॥ ୩୪୭ ॥ ସ୍ୱାମୀ ଶିବାନନ୍ଦ

ପ୍ରଥମ ଭାଗଟି ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ଆସନ୍ତା ବର୍ଷ ଏହାର ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ, ଅର୍ଦ୍ଧଶେଷ ଏବଂ ଭୂଲକ୍ଷୀ କ୍ଷେପକୁ ନେଇ ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ।

ଧାର୍ମିକ ଓ ପୌରାଣିକ ବିଷୟବସ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କରେ ନବର ରଚନା କରିବା ଏକ କଷ୍ଟକର କ୍ୟାପାର । ତେଣୁ ବିରଜା କ୍ଷେପ ସମ୍ପର୍କୀୟ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଆଶାନ୍ତ-ରୂପ ଗବେଷକ ବା ଲେଖକମାନଙ୍କୁ ପାଇବା କଷ୍ଟକର ହୋଇଛି । ଫଳତଃ ଜଣେ ଜଣେ ଲେଖକଙ୍କ ଠାରୁ ଏକାଧିକ ଲେଖା ଆଣିବା ପାଇଁ ଆମେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛୁ । ଆଶାକରୁ—ଏଥିପାଇଁ ପାଠକେ ଆମକୁ କ୍ଷମା ଦେବେ ।

ଧାର୍ମିକ ଓ ଐତିହାସିକ ପୀଠ ଯାନପୁର ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଆଦ୍ୟ ପୀଠ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଓଡ଼ିଶାର ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ଏହିଠାରେ ହିଁ ପଡ଼ିଥିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ଵାଧୀନ ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏଇ ମାଟିର ଗୋପ୍ତାସିଂହାଳି-ଠାରେ ନିଜ ପ୍ରାଣବଳୀ ଦେଇଥିଲେ । ତେଣୁ, ଏ ପୀଠର ମହାତ୍ମ୍ୟ କେତେ ଜାହା ସଦୃଶରେ ଅନୁମେୟ । ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ଏହାର ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ—ଏ ମାଟିର ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା କପରି ଅଭାବ ଅଜ୍ଞତରୁ ମହାନ ଥିଲା ଜାହା ସଦୃଶରେ ଅନୁମାନ କରିହୁଏ । ପୌରାଣିକ ଆକାଶିକା ଅନୁସାରେ ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମା ଏଠାରେ ବସନ୍ତନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ସଦୃଶ ଅଶ୍ଵତ୍ଥମୟ ଯଜ୍ଞ ସମାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ପୀଠର ମହତ୍ତ୍ଵ ଅନୁଭବ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ରାଜା ଯଯାତି ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ ଆୟୋଜନ କରି ଦଶବିଜୟୀ ସମ୍ରାଟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ପୀଠର ମହତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କରେ ମହାଭାରତ, ଗମାୟଣ, କପିଳ ସହସ୍ରାବତୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ଇତ୍ୟାଦି ଅନନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶତମୁଖ । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ତଥ୍ୟ ମିଳେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ଶାରବତୀ ମହାବେଘାର ସୂଚନା ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହିସବୁ ପ୍ରାମାଣିକ ତଥ୍ୟ ବିରଜା କ୍ଷେପରେ ଆଦ୍ୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ଦୂରନା ଦିଏ ।

ବିରଜା ଶବ୍ଦକୁ ବହୁଭାବରେ ଅର୍ଥ କରାଯାଇଛି । ଯଥା— ବ'ର ଅର୍ଥ ବିରଞ୍ଚ ବା ବିଧି ର'ର ଅର୍ଥ ଅଗ୍ନି, ଗା' ଜା' ଗା' ଧାତୁରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଏକ ଶବ୍ଦ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଜାତ ହେବା । ତେଣୁ ବିରଜାର ଅର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଦ୍ଵାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ଯଜ୍ଞାଗ୍ନିରୁ ଜାତ ଦେବା । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି 'ଦେବା ବ୍ରହ୍ମାଗ୍ନି ଜାତାଂ ।' ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବିରଜା ହୋଇଛି ରଞ୍ଜନାଶୁଣ ଯାହାର ସେ ବିରଜା । ଅର୍ଥାତ୍ ସଭା, ରଜ ଓ ତମ ଶୁଣ ମଧ୍ୟରୁ ରଜ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣର ବିଲେପରେ କେବଳ ସତ୍ତ୍ଵଗୁଣ ଆଧାତ୍ମକ ହୋଇ ତତ୍ତ୍ଵମୟୀ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ବିରଜା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେ ଶୁଭା ଏବଂ ପରମ ବୈଷ୍ଣବା । ତାଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଏବଂ ବିନାଶର ହେତୁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରାଯାଏ । ସେ

ଗୁଣପୁକ୍ତା ପୁଣି ଗୁଣାଘଟା । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ସବୁ ଗୁଣାନ୍ୱିତା କହିଲେ ଭୁଲ ହେବନାହିଁ । ଏହି ଦେବାଙ୍କର ରୂପରେ ଗଣପତି, ଫଣି ସମ୍ରାଟ, ଯୋନି, ଲଙ୍କା, ଚନ୍ଦ୍ର ପଞ୍ଚ ମୁଦ୍ରାର ଚିହ୍ନ ସୁରକ୍ଷାଭିତ ।

ଦେବା ବିରଜାଙ୍କୁ ପୂଜା କରି ଯଯାତି ଫଳ ଲଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି କମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ସୂଚିତ । କବି ସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଲଙ୍କପତି ରାବଣ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଚପସ୍ୟା କରି ବରପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପରେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କବି ସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ନିଜ କୃତ ‘ବୈଦେହ୍ୟ ଚଳାସ’ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯେ —

“ବିରଜା ମଣ୍ଡଳେ ଚପସ୍ୟା କୃତ
ବ୍ରହ୍ମାର ବରେ ସେ ଜଗତ ଜିତ ॥”

ଅର୍ଥାତ୍ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳରେ ରାବଣ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଚପସ୍ୟା କରି ଜଗତ ଜୟ କରିବାର ବରପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ଓ ବିରଜାକ୍ଷେପ ଏକ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପରିସର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମିତି ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ସୀମା ଭିତରେ ଏବଂ ମଣ୍ଡଳକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଏକ ବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ କରାଯାଇ ପାରେ । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳରେ ଯାଜପୁର ରୋଡ୍ (ଡୋଲପୁର), ଜାରକାର ଗୋଳଝୁଣ୍ଟର, ରତ୍ନଗିରି, ଲଳିତଗିରି, ପୁଷ୍ପଗିରି, ଅମରବତ୍ସା, ଜଳୋଦ୍ଧାମ ଏବଂ ସେହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ । ତେଣୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ଲଳିତଗିରି, ରତ୍ନଗିରି, ପୁଷ୍ପଗିରି ଓ ଅମରବତ୍ସା ପ୍ରଭୃତି ବଣିଷ୍ଠ ପୀଠଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ଥାନିକ କରାଯିବ ଏବଂ ତା’ ସହିତ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା, ଅର୍ଦ୍ଧକ୍ଷଣ କୋଣାର୍କ, ଭୂଲକ୍ଷ୍ମୀକ୍ଷେତ୍ର କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ଓ ଯାଜପୁରର ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ସୁବୁରୁଷ ତଥା ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ, ଜଳା, ସମ୍ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରଭାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ସମୂହଙ୍କ ଶାନ୍ତି ଓ କୃଷ୍ଣ ବିଷରେ କିଛି ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପୁରୁଷରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । ତେଣୁ ତଥ୍ୟ ମିଳୁଥିବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ମହାନ ସନ୍ଥ ବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତି, ଗୀତିନାଟ୍ୟକାର ରାଧକ ଚୌଧୁରୀ, ଗୋପାଳ ଦାଶ (ପ୍ରଥମ) (ପାହାକୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ଗୋପାଳ ଓଡ଼େ ବୋଲି କହନ୍ତି), କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର, ଚନ୍ଦ୍ରଧର ଦାସ, ଗୋକୁଳାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତି, ମାଧବଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ରଶର୍ମା, ଐତିହାସିକ ବିରୂପାକ୍ଷ କର, ନାଟ୍ୟକାର କାମପାଳ ମିଶ୍ର, କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ବସୁ, ପଣ୍ଡିତ ଗୁଣମଣି ମିଶ୍ର, ଶିଳ୍ପୀ ଧନେଶ୍ୱର ମହାରଣା ଏବଂ ସେହିଭଳି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ସୁଖର କଥା ଯେ ଏବେ ଯାଜପୁର ଓ କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ାକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜିଲ୍ଲାରେ ପରିଣତ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏଇ ଜିଲ୍ଲାଗୁଡ଼ିକ ଜାତୀୟ ରାଜପଥଠାରୁ ଟିକିଏ ଦୂରରେ ରହିଯାଇଥିବାରୁ ତା'ର ବିକାଶ ବୋଧହୁଏ ଆଶାନ୍ୱରୁପ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ସମ୍ପାଦକ ପୁରାତନ ରାଜା, ଧର୍ମ ସାଧକ ପ୍ରତି ଆମ ବାଚସ୍ପତି ଭାବେ ବୋଧହୁଏ ଏହି ପୁରାତନ ପୀଠଗୁଡ଼ିକୁ ଅବହେଳିତ କରିଦେଇଛି । ତଥାପି ଏଇ ପୁରାତନ ପୀଠଗୁଡ଼ିକର ମାଟି, ପାଣି, ପବନରେ ଯେ ଆମ ସାଧୁକ ଲୁଚିଯାଇି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତାହାର ଗବେଷଣା ଏବଂ ସରକାରୀ ଅବଦାନ ପ୍ରତ୍ୟାଜ୍ଞନ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରେଣୀର ପାଠକ ଯେ ଏପରି ଏକ ସଙ୍କଳନକୁ ସାଦରରେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ସେ ବଶ୍ୟାସ ଆମର ରହିଛି । ସେଇ ପାଠକମାନଙ୍କ ଉତ୍ସାହ ଓ ପ୍ରେରଣା ହିଁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡଟି ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଆମକୁ ସହାୟକ ହେବ । ଆଜି ଏତିକି, ପୁଣି ଆପଣମାନଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍—ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡର ପ୍ରବେଶ ପୁସ୍ତକ । ଇତି ।

ବ୍ରଜମୋହନ ମହାନ୍ତି

ସଙ୍କଳକ

ବିରଜାନଶ୍ରୁତ : ଭୌଗୋଳିକ ବିବରଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନତନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ *

ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ

ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶା ଦୁଇଟି ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ ବା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମଣ୍ଡଳ ଅନ୍ୟଟି ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ବା ସାଜପୁର ମଣ୍ଡଳ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଆସୁଛି । ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ, ଆଚାର-ବ୍ୟବହାର ଓ ଭୌଗୋଳିକ ପରିସ୍ଥିତିରୁ ଏହି ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ମଣ୍ଡଳର ଉତ୍ତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥିଲା, ତାହା ଇତିହାସର ବହୁ ବାତପ୍ରତିବାତ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଲେପ ପାଇନାହିଁ, କାରଣ ଅନ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା ଏ ଦୁଇଟି ମଣ୍ଡଳ ପାଇଁ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପଞ୍ଜିକା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଜଗନ୍ନାଥ ପଞ୍ଜିକା ଓ ଅନ୍ୟଟି ବିରଜା ପଞ୍ଜିକା ନାମରେ ଅବହିତ ହେଉଛି । ପରୁଣ ବର୍ଷ ଗୁଡ଼େ ଉତ୍ତୟ ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରୁ ନ ଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଦକ୍ଷିଣସମ୍ବ ଓ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସାଜପୁରସମ୍ବ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ନିଜ ନିଜକୁ ଆଖ୍ୟାତ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଘଟିବା ଏକପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଉତ୍ତୟ ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପ୍ରବେଶ କରି ବହୁକାଳ ବସବାସ କରୁଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ବିବାହବେଳେ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଚାର କରାଉଥିଲା । ବଙ୍ଗରେ ଶତ୍ରୀ, ବାରେନ୍ଦ୍ର ଓ ସୁବଂଶୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯେଉଁପରି ତିନୋଟି ବୃହତ୍ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ଓଡ଼ିଶାର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଦକ୍ଷିଣସମ୍ବ ଓ ସାଜପୁରସମ୍ବ ନାମରେ ଦୁଇଟି ବୃହତ୍ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ବୟୁତଃ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁର ଓ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ସାଜପୁର ପ୍ରାକୃତିକ ଜଙ୍ଗଲର

* ପ୍ରଥମ ଅଭିଯାନ : ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଫେବୃଆରୀ ୧୯, ଉତ୍କଳଶାସନ
ଶତ୍ୱ ତେପୁର, ସମ୍ବନ୍ଧ ସାତା ।

ଦୁଇଟି ସାଂସ୍କୃତିକ ଦୃଢ଼ପିଣ୍ଡ ରୂପେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ରହି ଆସିଥିଲେ । ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ତଥା ଜନନୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବଡ଼ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ଓ ଏକାଧିକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ଯାଜପୁର ଶେଷ ତଥା ଚରଜାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଳ୍ପରୂପ ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ତିନୋଟି ବକ୍ତୃତା ମଧ୍ୟରେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ତିମିରଭିନ୍ନ; ବଡ଼ ପ୍ରୟାସ କଲେ ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା ମିଳିଥାଏ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପୁରୀବର୍ଗ ସଂସ୍କୃତିବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରତି ବେଶି ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ ବକ୍ତାବ ପ୍ରୟାସ ପ୍ରତି ବେଶି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବେ ବୋଲି ମୋର ଆଶା ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ନାମ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗ ଏବଂ ଯାଜପୁର ଓ ଚରଜାମଣ୍ଡଳ ଏହି କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହାର ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ମହାଭାରତରୁ ମିଳିଥାଏ । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଲେମ୍ବୃ ମୁନି ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—

“ଏତେ କଳିଙ୍ଗ କୌନ୍ତେୟ ଚତ୍ର ବୈତରଣୀ ନୟା ।”

ଏହାପରେ ଲେମ୍ବୃ ମୁନି ଚରଜା ଶେଷର ଯେଉଁ ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ତାହାପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । ଏଠାରେ ଏତିକି କହିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ ଆଜକାଲି ପରି ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀ ନୟା କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା ଓ ତାହାର କୂଳରେ ଚରଜା ଶେଷ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜପୁର ମଣ୍ଡଳ ବା ଆଧୁନିକ ଉତ୍ତର-ଓଡ଼ିଶା କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ମହାଭାରତ ସଙ୍କଳିତ ହେଉଥିଲା କିମ୍ବା ହୋଇସାରିଥିଲା । ଠିକ୍ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୬୧ରେ ଅଶୋକ ଏହି ଦେଶକୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ଜୟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଦେଶର ନାମ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା ଏହା ତାଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିବା ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲେଖ ଦୁଇଟିର ଅବସ୍ଥିତି ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ସୀମାର ସଙ୍କେତ ଦେଉଛି । ଶିଳାଲେଖ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅଛି ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ରେ ଓ ଅନ୍ୟଟି ଅଛି ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ଜଉଗଡ଼ଠାରେ । ଉଭୟ ଶିଳାଲେଖରେ ଅଶୋକଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅନୁଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ କଳିଙ୍ଗ ଅନୁଶାସନ ରହିଛି ଏବଂ ଏ ଦୁଇଟି କଳିଙ୍ଗର ଶାସକବର୍ଗ ତଥା ଜନତା ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଅଶୋକ ୧୭ଜଣ ଶିଳାଲେଖରେ ତୋଷାଳିର କୁମାରମାତ୍ୟଙ୍କୁ ଓ ଜଉଗଡ଼ର ଶିଳାଲେଖରେ ସମାପାର ମହାପାତ୍ରଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗ ଜନତାର ମଙ୍ଗଳ କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ତୋଷାଳି କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଓ ସେଠାରେ ଜଣେ କୁମାରମାତ୍ୟ ବା ରାଜବଂଶୀୟ ମୁଖ୍ୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ସମାପା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ମୁଖ୍ୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲା ଓ ସେଠାରେ ମହାପାତ୍ର ଉପାଧିଧେୟ ଜଣେ ଉପଶାସନ

କର୍ତ୍ତା ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅତିଦୂର ଅଗୋଚର ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶଟି ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ଓ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଷାଳ ଓ ସମାପାର ଶାସନ-କେନ୍ଦ୍ର ମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ଉତ୍ତରକୁ ଓ ଦକ୍ଷିଣକୁ କେତେଦୂର ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥଳରେ କହିବା ସମ୍ଭବପର ନ ହେବାର ମଧ୍ୟ ଏହା ନିସଂଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସମଗ୍ର ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ପାରମ୍ପରିକ ଶାସନର ଗଣ୍ଡାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ । ଏହା ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ କାରଣ ଏହି ଉତ୍କଳ ଅଞ୍ଚଳର ଅଧୁନା ବଙ୍ଗୋପସାଗର ନାମରେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଉଥିଲା । ଅଗୋଚର ତାଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା କେବଳ ଗୋଷାଳ ଓ ସମାପା ନାମକ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ର ଦ୍ଵୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଲେଖରେ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଗରର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଯେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । କାରଣ ଏ କ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ମହାଶ୍ଵରତ୍ଵରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଅଗୋଚର ଶିଳାଲେଖ ରଜନୀତି ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣିଷ୍ଟ, ଏଣୁ କଳିଙ୍ଗ ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେପ ଏଥିରେ ସ୍ଥାନପାଇ ନ ଥିବାରୁ ଏହା ତାଙ୍କ ସମୟରେ ନ ଥିଲା ବୋଲି ଘଟିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଏ କ୍ଷେତ୍ର ଅଗୋଚର ବଡ଼ ସ୍ଵରୁ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଏବଂ ଅଗୋଚର ପରେ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମହାମେଘବାହନ ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ରୂପ ନିଷ୍ପତ୍ତି ବ୍ୟୟମାନ ଥିବ । ଅଗୋଚର ଥିଲେ ବୌଦ୍ଧ ରଜା ଓ ଖାରବେଳ ଥିଲେ ଜୈନ ରଜା । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ପୀଠ ବିରଜାକ୍ଷେପ ସ୍ଥାନ ପାଇବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନତା ସ୍ଵରୂପ ରୁଲିଲା, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ବିରଜାକ୍ଷେପ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏ ସ୍ଵରୂପ ଇତିହାସ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦଠାବଣ (ଦଳରସୁ)ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାକ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଗୁଡ଼ାଣିକ ନାମକ ଜଣେ ରଜା କଳିଙ୍ଗରେ ରଜଇ କରୁଥିଲେ । ସର୍ବସୁରାଜନ ପୁରାଣ ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :

କଳିଙ୍ଗ ମହିଷାସୁର୍ଯ୍ୟର ମହେନ୍ଦ୍ର ନିଳସାଷ୍ଟ୍ର ଯେ ।

ଏତାଞ୍ଜନପଦାନ୍ ସବାନ୍ ପାଳୟୈଷ୍ୟତି ବୈ ଗୁଡ଼ଃ ॥

(ବାୟୁପୁରାଣ, କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ସର୍ବରାଜ, ୧୯ ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ପୃ ୩୮୭)

ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଛି ଯେଉଁ ଗୁଡ଼କୁ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଦଠାବଣରେ ଗୁଡ଼ାଣିକ ନାମରେ ଆସାତ କରାଯାଇଛି, ସେହି ଗୁଡ଼ କଳିଙ୍ଗ ମହିଷ ଅସୁର

ମେଘନାଦର ଏବଂ ମନ୍ଦୁକ ପଦ୍ମ ଅଞ୍ଚଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଜେନ୍ତୁ
କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଭରଜା ଅଞ୍ଚଳ କଟକର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ
ବିଶ୍ୟାତ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ ଗଜାମା ଯାଜପୁର
ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଖଡ଼ୀପଦାଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ
ହେବ ।

ଅତଏବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତାହା
ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ମାତ୍ର ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଏହାର ନାମ ବଦଳି ଯାଇ ଉତ୍କଳ ହେଲା । ପ୍ରାୟ
ସମସ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ଏକମତ ଯେ ମହାକବି କାଳିଦାସ ଗୁପ୍ତବଂଶର କାଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ
କରି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ଲେଖିଥିଲେ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ବୃହଦାଦିତ୍ୟଙ୍କ ରଜସଭା ମଣ୍ଡନ
କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମହାକାବ୍ୟ ରାଘବବିଜୟର ସେ ଉତ୍କଳର ଅବସ୍ଥିତି
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭରଜାମଣ୍ଡଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳିଦାସ ରାଘୁ
ବିଜୟ ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ହରବିଜୟୀ ରାଘୁଙ୍କୁ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ଘେନି ଆସି ତାଙ୍କୁ ଉତ୍କଳରେ
ପହଞ୍ଚାଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଠାରୁ ତାଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ଘେନି ଯାଇଛନ୍ତି :

ସ ଖାର୍ବ । କପିଶାଂ ସୈନ୍ୟେବଂ ଶୁଦ୍ଧିରଦ ସେତୁଭଃ ।

ଉତ୍କଳାଦର୍ଶିତପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖୋ ଯଯୋ ॥ (୪ର୍ଥ ସର୍ଗ, ଶ୍ଳୋ : ୩୮)

ଏହାର ସରଳ ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ତଦନ୍ତର ରାଘୁ ଗଜନର୍ମିତ ସେତୁ ଦ୍ଵାରା କପିଶା
ନଦୀ ପାର ହୋଇ ସୈନ୍ୟେ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ଉପମତ ହୋଇଥିଲେ । ତତ୍ତ୍ଵେଶୀୟ
ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ତାଙ୍କୁ ପଥ ଦେଖାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ସେହିଠାରୁ ସେ କଳିଙ୍ଗ ଅଭିମୁଖରେ
ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । କପିଶା ନଦୀ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ପୁରୀରେଖା । ଏଣୁ ଏ ନଦୀ
ପାର ହେବା ପରେ ରାଘୁ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ପହଞ୍ଚି ଥିବାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ
ଶତାବ୍ଦୀ ଭରଜାମଣ୍ଡଳ ଯେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର
ଅବକାଶ ରହୁନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଉତ୍କଳ ନାମଟି ପ୍ରଚଳିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କଳିଙ୍ଗ
ନାମଟି ଲୋପ ପାଇଥିଲା ବୋଲି ଭାବିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ ଆଜିକାଲି ପୁରୀ
ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟଟି କଳିଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ, ଉତ୍ତ୍ର ଓ ଓଡ଼ିଶା ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଛି,
ମାତ୍ର ପ୍ରଶାସନିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର ନାମ ଓଡ଼ିଶା ରହିଛି । ହୁଏତ ଏ ସମୟରେ
ଭରଜାମଣ୍ଡଳର ପ୍ରଶାସନିକ ନାମ ହେଲା ଉତ୍କଳ, ମାତ୍ର ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ କଳିଙ୍ଗ
ଲୋପ ପାଇଲା ନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଚତୁର୍ଥ-ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଭରଜାମଣ୍ଡଳର ଯେଉଁ ନୂତନ ନାମ
ଉତ୍କଳ ହେଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖରେ ଦେଖାଯାଏ । ନବମ
ଶତାବ୍ଦୀର କଟକ ପାଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ନାମ

ଉତ୍କଳ ରୂପ ଦେଖାଯାଏ । ଗୋଟିଏ ପାଳ ତାମ୍ର ଶାସନରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପାଳରାଜା ଦେବପାଳ ଉତ୍କଳ ଦେଶର ଲେକମାନଙ୍କୁ ଧ୍ବଂସ କରି ଦେଇଥିଲେ ଓ ପ୍ରାଚୀନୋତ୍ତମ ବା ଆସାମକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ଦେଶ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କ ଅମାତ୍ୟ ଦର୍ଭପାଣି, କେଦାର ମିଶ୍ର ଓ ଜୟପାଳଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଭୃତ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଥିଲେ (୧) । ପାଳ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଅନ୍ତରଞ୍ଜନ ଥିବା ନିତାନ୍ତ ସ୍ୱାଧୀନ; କିନ୍ତୁ ପାଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓଡ଼ିଶାର ଭୌମ ରାଜାମାନଙ୍କର ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ସେ ସଂପର୍କ ଲାଗିଥିଲା, ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ବଙ୍ଗର ପାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଲାଗିଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ବଙ୍ଗରାଜା ଦେବପାଳ ଯେତେବେଳେ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଏହାର ନାମ ଥିଲା ଉତ୍କଳ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ବରଜା ମଣ୍ଡଳ ଛଡ଼ା ଆଉ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ? ଅସ୍ଥମ-ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌମ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବରଜାମଣ୍ଡଳ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଭୌମ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଲେଖାଅଛି, “ଭୌମସ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱ ଖ୍ୟାତ — ଗୁଣମାଲେକ୍ୟକ ନୃପପାତୁରୁ” (୨) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନ ଲିଖିତ ହେବାବେଳକୁ ଭୌମରାଜ୍ୟ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଭୌମମାନଙ୍କ ଖ୍ୟାତ ଓ ଗୁଣମାନରେ ଏହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜପୁରଠାରେ ଭୌମମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା, ଏଣୁ ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଏହି ଅଂଶ ମଧ୍ୟ ସେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର କାରଣ ରହୁନାହିଁ । ସାଧ୍ୟତାରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରାମଚରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରହିଥିବା ରାମପାଳଙ୍କ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଜୟସିଂହ ଉତ୍କଳର ରାଜା କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରିଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ବା କର୍ଣ୍ଣଦେବ ସୋମ ରାଜବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଯଯାତନଗର ବା ଯାଜପୁର (୩) । ଏଣୁ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜା କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।

ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନମାନ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉତ୍କଳ ଓଡ଼ିଶା ଉତ୍କଳ ତୋଷଳ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । ଭୌମରାଜାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମମାନ ଦାନ କରିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଭୌମରାଜ୍ୟର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ଉତ୍କଳବାଂଶରେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସେହି

- (୧) The Age of Imperial Kanauj,
Bharatiya Vidya Bhaban. P. 50.
- (୨) Chaurasi Grant of Sivakaradeva, Journal of Bihar
and Orissa Research Society,
Vol. XIV, P. 292—306.
- (୩) Epigraphia Indica, Vol XXXIII Page 263 and Page 269.

ଅଂଶକୁ ଉତ୍ତର ତୋଷଳ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଂଶରେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସେହି ଅଂଶକୁ ଦକ୍ଷିଣ ତୋଷଳ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅତଏବ ଭୌମରାଜ୍ୟର ସମଗ୍ର ଜମିକୁ ଅଞ୍ଚଳ ତୋଷଳ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗରେ ତୋଷଳ ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଗର ଥିଲା । ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ ତୋଷଳ ନଗର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା; ସେହି ଅଞ୍ଚଳ ବା ଦେଶକୁ ମଧ୍ୟ ତୋଷଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାର ପ୍ରମାଣ କୌରବରୁ ଅବତଂଶର ଗଣବ୍ୟୁତ ପ୍ରକରଣରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରେ ଗୁରୁତ୍ର ପ୍ରଧାନ ନାୟକ ସୁଧନ ଉପାଧିକା ଅଚଳ-ସ୍ଥିରକୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଦକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଅମିତ ତୋଷଳ ନାମକ ଗୋଟିଏ ଦେଶ ଓ ତୋଷଳ ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଗର ଅଛି ଏବଂ ଏହି ନଗରରେ ସବଂଗାମିନ୍ ନାମକ ଜଣେ ପରବ୍ରାଜକ ଗ୍ରମଣ ବାସ କରୁଛନ୍ତି (୪) । ସୋରେରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତର ତୋଷଳର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି (୫) ।

ଉଡ୍ର ନାମଟି ମଧ୍ୟ ଅଭିପ୍ରାୟୀନ ଓ ଏହି ନାମଟିରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଶା ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦିଶିଛି । ବରଜାମଣ୍ଡଳ ଯେ ଉଡ୍ର ବସୟ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ତାହା ଉଲ୍ଲିଖିତ ସୋରେତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଉତ୍ତର ତୋଷଳ ଓ ଉଡ୍ର ବସୟ ଉଭୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦର ବଞ୍ଜୟ, ଘେନଙ୍କ ଭରମଲାଇ ଶିଳାଲେଖରେ ଉଡ୍ର ବସୟର ନାମ ରହିଛି (୬) । ତିଳଣୟ ଐତିହାସିକ ଚାରନାଥଙ୍କ ବକରଣୀରେ ଏହା ଉଡ୍ରଦିଶା ଆକାର ଧାରଣ କରୁଛି । ଏହି ଉଡ୍ରଦିଶା ନାମଟିରୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା ନାମଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦିଶିଛି ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆଲୋଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ବରଜାମଣ୍ଡଳ କେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ, କେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ, କେତେବେଳେ ତୋଷଳ ଓ କେତେବେଳେ ଉଡ୍ର ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ରହିଆସିଛି । ତୋଷଳ ଛଡ଼ା ଏ ସମସ୍ତ ନାମ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଜାଣିତ ଅଛି । ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାକୁ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବରଜାମଣ୍ଡଳର ବସ୍ତୁତ କେତେଦୂର ଥିଲା, ତାହାର ସଠିକ୍ ବକରଣ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳେନାହିଁ । ତେବେ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ ଲେଖିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଏହାର ଦକ୍ଷିଣସୀମା ଯେ ଚିହୋପୁର ବା ମହାନଦୀ ଥିଲା, ଏହା ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ । ସାରଳା ଦାସ ଆଦିପଦର ଆରମ୍ଭରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

(୪) Quoted in B. C. Bagchi's *Dravidians and Predravidians in India* VV—177-8.

(୫) *Epigraphia Indica* Vol. XXIII Grant D. P. 199.

(୬) *Ibid.* Vol. IX, P. 232.

“ଜନ୍ମଦ୍ଵୀପ ଭ୍ରତଶଶ୍ଚ ଓଡ଼ିଶାସ୍ତ୍ର ମଣ୍ଡଳରେ
 ଭୃଗୁଲଗ୍ନର ଲିଙ୍ଗ ବିଷୟମ୍ଭା ଦକ୍ଷିଣ କୁଳରେ । ୧ ।
 ଜୟନ୍ତାର ନିଜ ଭୂମି ଯାଜନତ୍ର ନିକଟେ ଦକ୍ଷିଣ ବାଗବୀ
 କୁଶସ୍ଥଳ ଭୂମି ଦାରକା ଯେ କ୍ଷେପ ପୁଣ୍ୟ ବାସୀ । ୨ ।

(ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ୟାପାର ବିଭାଗ, ପୃ—୪)

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୟନ୍ତା ଅର୍ଥାତ୍ ଭରନାଙ୍କ ନିଜ ଭୂମି ଯାଜନତ୍ରମଣ୍ଡଳ
 ବିଷୟମ୍ଭା କୁଳସ୍ଥ ବାଗବୀ ବା ଆଧୁନିକ କଟକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । ବସୁନ୍ଧା ମହାନଦୀ
 ଓଡ଼ିଶାର ଭରନାମଣ୍ଡଳ ଓ ଜଗନ୍ନାଥମଣ୍ଡଳର ସୀମାରେଖା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଭରନା-
 ମଣ୍ଡଳ ଉତ୍ତରକୁ କେତେଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସୁନ୍ଧା ଥିଲା, ତାହା ସ୍ଥିର କରିବା ସହଜ
 ନୁହେଁ । ତେବେ ଏହା ଆଧୁନିକ ବାଲିଶ୍ଵର, ମୟୂରଭଞ୍ଜ, କେଉଁଝର, ସିଂହଭୂମି,
 ଏପରିକି ମେଘମୟୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସୁନ୍ଧା ଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ-
 ମାନଙ୍କରେ ଭରନାପାଞ୍ଜି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ଭରନାମଣ୍ଡଳରେ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର
 ସାମାନ୍ୟ ସ୍ମରଣ ନ ଦେଲେ ଏ ମଣ୍ଡଳର କୌଣସିକ ବିବରଣ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିବ ।
 ଏଣୁ ଏ ମଣ୍ଡଳର ସେଉଁସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରୁ ବା ତାମ୍ରଶିଳା-
 ଲେଖରୁ ମିଳୁଛି, ସେମାନଙ୍କର ସାମାନ୍ୟ ବିବରଣ ଦିଆଯାଉଛି ।

ଭରନା—ଭରନାଦେବୀ ତଥା ତାଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଉତ୍କଳିଣ ଦେବୀଯାଏ
 ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ୮୫ ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ :

“ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମାରଜଂ ।

ଭରଜଂ ଶୀର୍ଷମାସାଦ୍ୟ ବିରଜତ ଯଥା ଶଶୀ” । ୭ ।

ଅତଏବ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭରନାମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ
 ଶୀର୍ଷ ଓ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଯାଜପୁର । ଏହା ଆଜିକାଲି ପର
 ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଥିଲା ଏବଂ ଏହାର ନାମ ଥିଲା ଭରଜ ଓ ଭରନା । ଭାରତର ସମସ୍ତ
 ଶୀର୍ଷ ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହିଁ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ
 ରଚିତ ହେବା ବେଳକୁ ଯେଉଁ ଶୀର୍ଷମାନ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଅବସ୍ଥିତ ରହି ପ୍ରସିଦ୍ଧି
 ଲାଭ କରିଥିଲେ ସେହିମାନଙ୍କ ନାମ ଓ ମହାତ୍ମ୍ୟ ହିଁ ଏଥିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହି
 ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଭରନା କ୍ଷେତ୍ର ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାର ବହୁପୁର୍ବରୁ
 ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହା ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର୍ବ ଷଷ୍ଠ ବା ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି
 କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ମହାଭାରତର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ
 ଭରନାଙ୍କ ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଓ ହରିବଂଶରେ ଭରନାଙ୍କୁ
 ଆଦ୍ୟାପାନାମକ ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀକନ୍ୟା ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ବାୟୁପୁରାଣର

ବିରଜାଙ୍କ ବିବରଣ ପରେ ଆଲଗତ ହେବ । ସର୍ବଶେଷରେ ବିରଜାମହାତ୍ମ୍ୟ ନାମରେ ବିରଜାସଂସର କନ୍ୟାବନ୍ତୀ ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁରାଶରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ଓ ତାହାର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଅନୁବାଦ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିରଜା ନାମଟି ସ୍ଥାନ ପାଇବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସର୍ବସ୍ୱର୍ଗସୁରାଶକ ନାମକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି ଓ ଏଥିରେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ସାରିପୁତ୍ରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଦୂର ଭବିଷ୍ୟତରେ ପଦ୍ମପ୍ରଭ ନାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥଳୀ ହେବ ବିରଜା ।

ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ଛଡ଼ା କହୁ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜା ନାମଟି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସୋରେରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ‘ଡ’ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମହାବଳ ଭାନୁଦତ୍ତ ବିରଜା ନାମକ ସ୍ଥାନକୁ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବିରଜା ବିରଜାର ବିରୁଦ ରୂପ ବୋଲି ମନେହୁଏ (୭) । ଶ୍ରେବତ୍ତର ଗଙ୍ଗରାଜା ଜୟବର୍ମାଦେବ ତାଙ୍କ ଗଞ୍ଜାମ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ବିରଜାର ଉଲ୍ଲେଖ କେଶରୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ସାବରୋମି ସଜାରୁପେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । (୮) ଏହି ଉଲ୍ଲେଖ କେଶରୀ ଅଶ୍ୱମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌମ ସଜା ଶିବଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ସିଂହଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହନ୍ତି । ଭୌମସଜର କାଳର ଏକାଧିକ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜା ନାମଟି ଦେଖାଯାଏ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଉଦୟଗିରିର ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲେଖ ଓ ଧଞ୍ଜଳିଗିରିର ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜା ନିବାସୀ ବୈଦ୍ୟ ନନ୍ଦ ଓ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଇତ୍ୟାଙ୍କଠାରୁ ସମ୍ଭୂତ ଶ୍ରୀମତୀ ନାମକ ଜଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଭୌମସଜା ଶାନ୍ତିକର ଦେବଙ୍କ ସଜରାଜ୍ୟରେ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାର ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଓ ଧଞ୍ଜଳି ପାହାଡ଼ରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫାଟି ଖୋଦନ କରି ଏହି ଶିଳାଲେଖ ଦୁଇଟି ଉତ୍କଳି କରିଥିଲେ । ଶେଷାକ୍ତ ଶିଳାଲେଖରେ ଥିବା ତାରିରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ୮୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା (୯) । ଏହାଛଡ଼ା ଶିବଙ୍କରଦେବଙ୍କ ଚୌରସି ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନ ଯେ ଉତ୍କଳ କରିଥିଲେ ସେହି ଦଶବର୍ଷ ନ ବିରଜାର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ (୧୦) । ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟରେ ମହାକାମୀ ନାମକ ଯେଉଁ ଶୁଦ୍ର ନଫା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି ଜୟସିଂହଙ୍କ ଡେଇଜାଳ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ତାହାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଲେଖାଅଛି—

(୭) Ibid. Vol XXIII, P. 203.

(୮) Indian Historical Quarterly, Vol XII, pp 489-493,

(୯) K. C. Panigrahi—Chronology of the Bhaumakaras and Somavamsis of Orissa, pp 58-61.

(୧୦) Journal of Bihar and Orissa Research Society, Vol XIV, pp. 292-306.

“ମହାକଳ ବାସକାନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ” (୧୧) । ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି ସେ ଜୟସିଂହ ମହାକଳ ବାସକଙ୍କଠାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଭରଣା ନବାସୀ ଭୌମରାଜାଙ୍କ ଠାରୁ ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ ପାଇଥିଲେ । ଏହି ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ ହେଉଛି ମହାବଳ, ମହାସାମନ୍ତ, ମହାମଣ୍ଡଳାଧିପତି ମହାପ୍ରତିହାର ଓ ମହାଶସ୍ତ୍ରପତି । ଜୟସିଂହ ନିଶ୍ଚୟ ଭୌମରାଜା-ମାନଙ୍କ କରଦ ଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଏହି ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ ପାଇଥିଲେ ।

ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଭରଣାରୂପ ଏହିପରି ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ରହି ଆସିଥିଲା, ମାତ୍ର ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ନାମ ବଦଳି ଯାଇ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜବଂଶ ଅମଳରେ ଯଯାତି ନଗରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କ ଥିଲା ବିମଳପୁର, ମାତ୍ର ଏ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ଅମଳରେ ବିମଳପୁରକୁ ଯଯାତିନଗର କୁହାଗଲା । ଏହି ବିମଳପୁର ସୋମପୁରଠାରୁ କୋଡ଼ିଏ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଥିବା ମହାନଦୀକୂଳସ୍ଥ ଆଧୁନିକ ବିନଳା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦଖଲ କରିବା ପରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ସ୍ଥାପିତ ରାଜାଙ୍କୁ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର କୁହାଗଲା (୧୨) । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଯାଜପୁରର ନାମ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ରୂପେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି (୧୩) । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନେ ପୁରାତନ ଯଯାତିନଗରରେ ବସବାସ କରି ନୋଶଲ ଓ ଉତ୍କଳ ଏହି ଦୁଇଟି ରାଜ୍ୟକୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ମାତ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ନୋଶଲ, ଉତ୍କଳ ଓ କଟକ (ବଞ୍ଜୀମଞ୍ଚିକ)ର ରାଜା ରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇ ଯିକଳଜାଧିପତି ଉପାଧି ଧାରଣ କରିବା ପରେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜପୁରଠାରେ ରହି ରାଜ୍ୟଶାସନ କରିବା ଆଧୁନିକ ପୁରୀଜନକ ମନେ କରିଥିଲେ । ରାଜ୍ୟରାସୀମା ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଯିବା ହେତୁରୁ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀ କରିବା ପାଇଁ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୧୦୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଓ ସୋମବଂଶର ଶେଷ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣଦେବ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଏହି ଯଯାତି ନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରରୁ ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ପ୍ରାୟ ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ ଲେଖ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଜପୁର ଯଯାତିନଗର ନାମ ବଦଳି କରି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀରୂପେ ବ୍ୟବହାର ଥିଲା ।

(୧୧) Ibid, Vol II, pp, 417-19.

(୧୨) K. C. Panigrahi—Chronology of the Bhauma-Karas and Somavamsis of Orissa p. p. 10—15.

(୧୩) ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ପ୍ରାଚୀ-ସମିତି, ୧୯୪୦, ପୃ ୨୮ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗବେଷକ କାଳରେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜପୁର ଗଜରାଜ୍ୟର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ସାଂସ୍କୃତିକ କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଏହା ଗଜରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ଗଜଧାନୀ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଜବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗ ଦେବ କେଶରୀବଂଶର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କ ବିଦ୍ରୋହୀ ଅମାତ୍ୟ ବାସୁଦେବ ରଥଙ୍କ ଆହ୍ୱାନ ହେଲେ “ନାଟବେଶରେ ଆସି କଟକ ମାଡ଼ବସି ରାଜା ହୋଇଲା (୧୪)” । ଏହି କଟକ ଆଧୁନିକ କଟକ ନୁହେଁ, ଏହା ନିଷ୍ପତ୍ତ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର କଟକ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର; କାରଣ ଆଧୁନିକ କଟକ ସୋମବଂଶୀ ବଂଶର ଶେଷ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣଦେବ ବା କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ଗଜଧାନୀ ନ ଥିଲା । ଯାଜପୁର ହିଁ ତାଙ୍କ ଗଜଧାନୀ ଥିଲା । ଏହି ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗଦେବ ନାଟବେଶରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଛତ୍ରବେଶରେ ଆସି ଏହି ଯାଜପୁର କଟକ ହିଁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଗଜରାଜ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ବୃହତ୍ କଟକ ବା ଦୁର୍ଗର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟି ସାରିଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର କଟକ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର, ଅଭିନବ ଅମରାବତୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ ଛତିଆ, ଚଉଦ୍ୱାର କଟକ, ଅଭିନବ ବାଗଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକ ଓ ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗ କଟକ ବା ବାରଙ୍ଗ ନିକଟସ୍ଥ ଆଧୁନିକ ଶାରଙ୍ଗପଡ଼ା । ଯାଜପୁର କଟକ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ଗଜଧାନୀ ଥିବାରୁ ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗ ଏହାକୁ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଦଖଲ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଗଜମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବଂଶରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜପୁର ସେମାନଙ୍କ ଗଜଧାନୀ ହୋଇ ରହି ନ ଥିଲା । ଅଭିନବ ବାଗଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକକୁ ଗଜବଂଶର କେଉଁ ରାଜା ପ୍ରଥମେ ଗଜଧାନୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କଲେ, ତାହା ସଠିକ୍ ଭାବରେ ଜଣାଯାଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗଜରାଜା ଭୃଗୁସ୍ଥ ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ବେଳକୁ ଏହା ଗଜମାନଙ୍କ ଗଜଧାନୀ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ ୧୨୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୨୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ନଗର ରାମ୍ର ଶାସନକୁ ଅଭିନବ ବାଗଣସୀରୁ ଦାନ କରିଥିଲେ (୧୫) । ଉତ୍ତର ଭାରତର ଗଙ୍ଗାଜୁନରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବାଗଣସୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ଗଜମାନେ ସେମାନଙ୍କ ନବରାଜଧାନୀ ବାଗଣସୀକୁ ଅଭିନବ ବାଗଣସୀ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । ବାଗଣସୀକୁ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ବାଗଣସି, ବିଗଣସି ବା ବିଡ଼ାଣସୀ । ବିଡ଼ାଣସୀ ନାମଟି କଟକର ଅଂଶବିଶେଷ ସହିତ ଅଦ୍ୟାପି ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ।

ଯାଜପୁର ଓଡ଼ିଶାର ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଗଜବଂଶର ଗଜଧାନୀ ହୋଇ ରହିବାପରେ ଗଜ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ତାହାର ଗଜନାଟକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହ୍ରାସ ପାଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜନଗରର ନାମ ଏଡ଼େ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା ଯେ ଯାଜନଗର କହିଲେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଲକ୍ଷ୍ମୀବଂଶମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଯାଜନଗର ରୂପେ

(୧୫) ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ ୨୨ ।

(୧୬) Epigraphia Indica, Vol XXVIII P. 257.

ଆଖ୍ୟାତ କରଯାଇଛି । ତାବାଳୁ-ଇ-ନାସିର ଓ ଫିରୋଜ ଶାହା ନାମରେ ଓଡ଼ିଶା
ଯାଜନଗର ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ଶେଷଷାଢ଼ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗଙ୍ଗାବଳୀ ପ୍ରଥମ ସ୍ତ୍ରୀ-
ଦେବକୁ ସାରସ୍ୱତୀ ବୋଲି ଓ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀକୁ ବନାରସ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି; ମାତ୍ର
ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟକୁ ଯାଜନଗର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଆଜବରଙ୍କ ରାଜ୍ୟ କାଳର ଆବୁଲ୍
ଫାଜଲଙ୍କ କୃତ ଆଇନ୍-ଇ-ଆକବରୀର ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶା ନାମଟି ଦେଖାଯାଏ ।
ତତ୍ପରେ ସମସ୍ତ ମୁସଲମାନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଓଡ଼ିଶା ଯାଜନଗର ରୂପେ ହିଁ ଆଖ୍ୟାତ
ହୋଇଛି । ଯଥାଭିନଗର ବା ଯାଜନଗରର ଦୀର୍ଘ ଐତିହ୍ୟ ହେଉଛି ଏହା ଗୋଟିଏ
ଯୋଗରୂପ ନାମ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାସନ୍ତୀ କଟକ ଦୀର୍ଘକାଳ
ଗଙ୍ଗ, ମୁସଲମାନ ଓ ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ରହିଥିବାରୁ
ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକ ଯୋଗରୂପ ନାମ ହୋଇଗଲା ଏବଂ କଟକ ଜହ୍ନଲେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ
କୁହାଉଥିଲା । ଇଂରୀଶ ରାଜତ୍ୱ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଇଂରୀଶମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ଡିଭିଜନ୍
ସ୍ଥାପନ କଲେ, ତାହାର ନାମ ଓଡ଼ିଶା ଡିଭିଜନ୍ ନ ରଖି କଟକ ଡିଭିଜନ୍ ବା ନବମ
ଡିଭିଜନ୍ ରଖିଲେ ।

ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଗୁର ପାଟକ—ଏହା ବରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମ
ପ୍ରଧାନ ଭୌଗୋଳିକ ନାମ । ଭୌମ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନ ଗୁଡ଼କ ଅନୁଶୀଳନ
କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଶୁଭ୍ରବର ଦେବ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିବବର ଦେବ ଗୁଡ଼ଦେବ
ପାଟକ ଜୟସ୍ୱରାଜାରୁ ଓ ସେମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ଭୌମ ରାଜା ଓ ରାଣୀ
ଗୁଡ଼ଗୁର ପାଟକ ଜୟସ୍ୱରାଜାରୁ ସେମାନଙ୍କ ଶାସନମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।
ଏଣୁ ଗୁଡ଼ଦେବ ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଗୁଡ଼ଗୁରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ ।
ଯେଉଁଠାରେ ରାଜାମାନେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାବେଳେ ତାମ୍ର ଶାସନ ଦାନ କରୁଥିଲେ,
ତାକୁ ଜୟସ୍ୱରାଜାର କୁହାଯାଉଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଭୌମ ତାମ୍ର ଶାସନରେ
ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଗୁରପାଟକକୁ ଜୟସ୍ୱରାଜାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।
ଏହାକୁ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ଥାୟୀ ବାସସ୍ଥାନ ବା ରାଜଧାନୀ ବୋଲି ଧରିବା ହିଁ ସମୀଚିନ ।
ଯାଜପୁରଠାରୁ ପାଞ୍ଚମାଇଲ ଦୂରରେ ଖଡ଼ୀପଦା ନିକଟରେ ଗୋହର ଟିକର ନାମକ
ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ଅଛି । ଟିକରର ଅର୍ଥ ଉଚ୍ଛ୍ୱାନ ଓ ଗୁଡ଼ଗୁରରୁ ଗୋହର ନାମଟିର
ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥିବା ଖବର ସମ୍ଭବ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କଳିଙ୍ଗରେ ଗୁଡ଼ଗିବ ନାମକ
ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ତୁଳସୀ ତାଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଗୁର
ପାଟକ ନାମଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥିଲା । ଗୋହର ଟିକର ନିକଟରେ ଖଡ଼ପଦା ଅବସ୍ଥିତ
ଏବଂ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ । ଖଡ଼ପଦାରୁ ବୁଝେଟି ବୌଦ୍ଧମୁଣ୍ଡି ଅପସାରିତ
ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଓଡ଼ିଶା ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।
ଏହି ମୁଣ୍ଡିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ପଦ୍ମଗାଣି ମୁଣ୍ଡି ଭୌମରାଜା
ଶୁଭ୍ରବର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଏହି ମୁଣ୍ଡିରେ ଥିବା

ଶିଳାଲେଖରୁ ମିଳେ (୧୭) । ଏ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ବିଚାର କଲେ ଗୋହିର ଟିକିଆ-
ଠାରେ ହିଁ ଭୌମମାନଙ୍କ ରାଜପ୍ରସାଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । କହିବା-
ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଗୋହିର ଟିକିଆ ମଧ୍ୟ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ; କାରଣ ପାରମ୍ପରିକ
ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମହାକ୍ଷେତ୍ରର ପରିସର ପଞ୍ଚାଙ୍ଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର
ପଞ୍ଚ ମହାକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ଅନ୍ୟତମ ।

ଭଦ୍ରକାଳୀ ପୀଠ—ଭଦ୍ରକାଳୀ ପୀଠ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ
ପୀଠ । ଅନୁବର୍ଷ ସ୍ୱାତ୍ତ ଭଦ୍ରକାଳୀ ମନ୍ଦିରରୁ ଯେଉଁ ଶିଳାଲେଖ ଅପ୍ରସାରିତ ହୋଇ
କର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି, ତାହା ହେଉଛି ଶ୍ରୀସ୍ଥାବୀ ଭୃଗୁସ୍ୱ
ଶତାବ୍ଦୀର ଶିଳାଲେଖ (୧୭) । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ମହାରାଜା
ସୁରଶର୍ମା ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବାବେଳେ ଏ ମନ୍ଦିରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀଙ୍କ ନାମଥିଲା
ପର୍ଣ୍ଣଦେବୀ । ପର୍ଣ୍ଣଦେବୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭଦ୍ରକାଳୀ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ
ହୋଇଛନ୍ତି ।

ପୁଷ୍ପଗିରି ବିହାର—କଟକ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଆଧୁନିକ ଉଦୟଗିରି, ଲଳିତଗିରି ଓ
ରତ୍ନଗିରି ଅଞ୍ଚଳ ହିଁ ପୁଷ୍ପଗିରି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଏଠାରେ ଅବଧି ବଡ଼
ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧଗୁଡ଼ି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଏଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଗୋଟିଏ ସହସ୍ରାବ୍ଦୀନ
ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ବିହାର ଶ୍ରୀସ୍ଥାବୀ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ
ଥିଲା । (୧୮) । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୌମ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ଏଠାରେ ବଡ଼ ମନ୍ଦିର, ମୁର୍ତ୍ତି,
ମଠ ଓ ବିହାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସେରେଫାହାର—ଏହାର ଆଧୁନିକ ନାମ ସୋରେ ହୋଇଛି । ସୋରେରୁ
ପ୍ରାୟ ଗୁରୁତ୍ୱ ତାମ୍ର ଶାସନ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ସେରେଫାହାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି (୧୯) ।

କୋମ୍ପାରକ—ଏହାର ଆଧୁନିକ ନାମକୁ ପାର ହୋଇଛି ଓ ଏହା ଭଦ୍ରକ
ସହରଭିତ୍ତରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହିଛି । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ
ଶୁଭକରଦେବ ଏ ଗ୍ରାମକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । (୨୦) ।

(୧୭) Proceedings of the Indian History Congress, 1949, pp-66-73 and plate.

(୧୮) Indian Historical Quarterly, Vol XXXV-P-240-246.

(୧୮) K. C. Panigrahi—Archaeological Remains at Bhubaneswar, p. 147.

(୧୯) Epigraphia Indica, Vol. XXIII, p-201.

(୨୦) Ibid, Vol. II, p. 417-19.

ସୋଲଣପୁର—ଏହା ଯାନପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହିଛି ଓ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭ୍ରଙ୍କର ଦେବ—କୋମାରକ ଓ ସୋଲଣପୁର ଉଭୟକୁ ଏକ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । ସୋଲଣପୁର ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସୋମବଂଶୀ କେଶବ-ମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରାଣୀ କର୍ପୁରାଣୀ ସୋଲଣପୁରର ଗୋଟିଏ ଦେବଦାସୀ ପରିବାରର କନ୍ୟା ଥିଲେ । ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରହିଗି ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ମିଳୁଛି (୨୧) ।

ଅସୋଧା—ମାଳଗିରିଠାରୁ ୫୭ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅସୋଧା ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟ ଚରନାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧସ୍ଥଳ ଥିଲା । ଏଠାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧଜାତି ଅତ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି ।

ଏହାନିକ୍ଷା ଧର୍ମଶାଳା ଥାନାର ନିକାଦେଇପୁର ଶାସନ, ଚନ୍ଦ୍ରଟା ବ୍ରାହ୍ମଣୀକୁଳସ୍ଥ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର ଓ ବାଲେଶ୍ଵରର ପାଳିଆ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ବୋଲି ଏ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବିଦ୍ୟମାନ ପ୍ରାଚୀନ ଜାତିମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଚରନାମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ

ଚରନାମଣ୍ଡଳର ପ୍ରାଚୀନ ଭୌଗୋଳିକ ବିବରଣୀ ଦେବାପରେ ଏ ମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି । ଆଗରୁ କୁଡ଼ାପାଇଁ ଯେ ଚରନାଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ମହାଭାରତରେ ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇଛି । ବସୁନ୍ଧର ଚରନା କ୍ଷେତ୍ର ହିଁ କଳଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଖାର୍ଯ୍ୟ ଯାହାକି ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏହି ଚରନାକ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୀନତା ସଦୃଶରେ ଅନୁମେୟ । ମହାଭାରତକାର ବନପର୍ବର ୮୫ ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦେଖିଛନ୍ତି ।

ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସର୍ବପାପ-ପ୍ରମୋଚନଂ ।

ଚରନଂ ଶାର୍ଯ୍ୟମାସାଦ୍ୟ ଚିତ୍ତଜତ ଯଥା ଶର୍ଣ୍ଣା ॥ ୭ ॥

ପ୍ରତରେତ୍ କୁଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ସର୍ବପାପଂ ବ୍ୟାପୋତ୍ତତ ।

ଗୋସଦୃଶ-ଫଳଂ ଲବ୍ଧ୍ବା ପୁନଃସ୍ବକୁଳଂ ନରଃ ॥ ୭ ॥

ସରଳାର୍ଥ—ଏହାପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀକୁ ଯାଅ । ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପାଖରେ ଚରନାଶାର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରପରି ବିରଜମାନ ହୋଇଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଏଠାରେ କୁଳ ପୁଣ୍ୟ କରି ସର୍ବପାପ ଦୂର କରେ ଏବଂ ଗୋସଦୃଶ ଦାନର ଫଳ ଲାଭ କରି ନିଜ ବଂଶକୁ ମଧ୍ୟ ପବନ କରେ ।

ଏହାପରେ ଚରନାକ୍ଷେତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପୁଣି ସେହି ବନପର୍ବର ୧୧୪ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ତତଃ ସମୁଦ୍ରତୀରେଣ ଜଗାମ ବସୁଧାଧିପଃ ।

ସ୍ବଭୃତଃ ସହୃଦୋ ବାରଃ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରତିଭ୍ରାତ ॥ ୩ ॥

ଲେମଣି ଉଦ୍ଧାତ

ଏକେ କଳିଙ୍ଗା କୈନ୍ଦ୍ରେୟ ତଃ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ।

ଯଯୋଯଜତ ଧର୍ମେଧି ଦେବାନ ଶରଣମତ୍ୟ ବୈ ॥ ୪ ॥

ଭୃଷିଭଃ ସମୁଦ୍ରାୟୁକଂ ଯାଜ୍ଞିୟଂ ଗିରି ଶୋଭତମ୍ ।

ଉତ୍ତରଂ ଶାରମେତଭ ସତତଂ ଦ୍ବିଜ ସେବତମ୍ ॥ ୫ ॥

ସମାନଂ ଦେବଯାନେନ ପଥା ସ୍ବର୍ଗସୁତପୟୁଷଃ ।

ଅଥ ବୈରୂଷସ୍ତେ ଧନ୍ୟେଧି ପୁରା ହିରୁଭରକରେ ॥ ୬ ॥

ସରଳାର୍ଥ—ଏହାପରେ ବସୁଧାଧିପ ବାର ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କ ସହିତ ସମୁଦ୍ର ତୀରେ ଶରେ କଳିଙ୍ଗ ଅଭିମୁଖରେ ଯାଯା କଲେ । ଲେମଣି ମୁନି କହିଲେ — ଏହା ହିଁ କଳିଙ୍ଗ ଜାତିର ଦେଶ, ଏହାର ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତା ହେଉଛି । ଏହାର ଶୀରେ ନୀଳ ଧର୍ମଦେବ ମଧ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଏ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଶୀର ଭୃଷିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ, ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ଭୂମି, ପବିତ୍ରଦ୍ୱାରା ସୁଶୋଭିତ ଓ ଦ୍ବିଜମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସର୍ବଥା ସମୀକୂଳ । ଏହି ସ୍ଥାନ ସ୍ବର୍ଗକୁ ଯିବାର ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦେବତାବାସଭୂମି ସ୍ବର୍ଗର ଦ୍ୱାରପତି । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପୁରାକାଳରେ ଭୃଷିମାନେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ।

୧୧୪ତମ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭଗବତ୍ ଶ୍ଳୋକରେ ଲେଖି ଏହି ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ହିଁ ଜାଣିତ ହୋଇଛି । ଅବଶିଷ୍ଟ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଦେବତାମାନ ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରୁଥିବାବେଳେ ରୁଦ୍ର ଯଜ୍ଞୀୟ ପଶୁକୁ ଅଧିହରଣ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦେବତାମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭୂଷ୍ମ ହୋଇ ପୁଣି ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ଦେବତାମାନେ ସମସ୍ତ ଯଜ୍ଞରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଭାଗ ଦେବାକୁ ଭୁଲିଲେ ନାହିଁ । ତା’ପରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ବୈତରଣୀରେ ଅବଗାଦନ କରି ଅପୂର୍ବ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କଲେ ଓ ଗୋଟିଏ ଅପୂର୍ବ ଧୂନ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲେ । ଲେମଣି ମୁନି କହିଲେ ଯେ ସେହି ଧୂନ ହେଉଛି ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଭୃଷିମାନଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରଧୂନ । ତା’ପରେ ଲେମଣି ଯେହି ସ୍ଥାନରୁ ଧୂନ ଆସୁଥିଲା, ସେହି ସ୍ଥାନର ମହାତ୍ମ୍ୟ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ବୁଝାଇଥିଲେ । ସେ କହିଥିଲେ, ଯେ ପୁରାକାଳରେ ସ୍ବୟମ୍ଭୁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀକୁ ଜଣ୍ୟପଙ୍କୁ ଦାନ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିରେ ପୃଥିବୀ କୃପିତ ହୋଇ ରସାତଳଗାମିନୀ ହେଲା, ମାତ୍ର ଜଣ୍ୟପଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତୃଷ୍ଣା ହୋଇ ପୁଣି ଏକ ବୃହତ ବେଦି ହୋଇ ବାହାରିଲା । ଏହି ବେଦିର ନିମ୍ନଭାଗ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଲେମଣିଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଏହି ବେଦିରେ ଆରୋହଣ କଲେ ଓ ସମୁଦ୍ରରେ ସ୍ନାନକଲେ ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ହିଁ ମହାଭାରତର ବିବରଣ । ମହାଭାରତରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେପ ସ୍ବରୂପ ବା କଳଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଖର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିବରଣ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେପ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ, ମାତ୍ର ମହାଭାରତରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥିବାରୁ ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାବେଳକୁ ଏହା ବିରଜାକ୍ଷେପ ପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା କି ନା ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ।

ବିରଜାଦେବୀ କିଏ ଓ ହିନ୍ଦୁମାନ ତାଙ୍କୁ କାହିଁକି ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବାୟୁପୁରାଣ ଓ ହରିବଂଶରୁ କେତେକ ସୂଚନା ମିଳେ । ବାୟୁପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :

ଆଜ୍ୟପା ନାମ ପିତରଃ କର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତିତଃ ।
 ସମୁତ୍ପନ୍ନସ୍ୟ ପୁଲହାଦୁତ୍ପନ୍ନଃ ପ୍ରସ୍ୟ ବୈ ପୁନଃ ॥
 ଲୋକେଷ୍ଠେତେଷୁ ବର୍ଣ୍ଣିତେ କାମଗେଷୁ ବିଦ୍ୟମାଣଃ ।
 ଏତାନ୍ଦ୍ୟେଷ୍ୟଗଣାଃ ଶ୍ରୀରାଜେ ଭବତୁ ଫଳାର୍ଥିନଃ ॥
 ଏତେଷାଂ ମାନସୀ କନ୍ୟା ବିରଜା ନାମ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ।
 ଯଯାତିର୍ଜନମା ସାଧୀ ପତ୍ନୀ ସା ନଦୁଷ୍ଟସ୍ୟତୁ ॥

ସରଳାର୍ଥ—ପୁଲହକଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କର୍ଯ୍ୟମ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ଆଜ୍ୟପା ନାମକ ପିତୃଗଣ ଅଛନ୍ତି । ଏମାନେ ସର୍ବଲୋକରେ ଯଥେଚ୍ଛ ବିଦ୍ୟମାନ ପରି ରହନ୍ତି । ଏହି ପିତୃଗଣଙ୍କୁ ଫଳାର୍ଥୀ ବୈଶ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୀରାଜ ସମୟରେ ଆହ୍ୱାନ କରନ୍ତି । ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ଆଜ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀ କନ୍ୟା, ଯଯାତିଙ୍କ ଜନନୀ ଓ ନଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ସାଧୀ ପତ୍ନୀ (୨୨)

ବିରଜାକ୍ଷେପରେ କାହିଁକି ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ, ବାୟୁପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ବିବରଣୀରୁ ତାହା ସହଜରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ । ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ଆଜ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀ କନ୍ୟା, ଏଣୁ ତାଙ୍କଠାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ପିତୃଗଣ ତାହା ପାଆନ୍ତି ।

ଫରବର୍ତ୍ତୀ ବଲ୍ଲଭାରେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ପୁରାଣୋତ୍ତର ଯୁଗର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ଇତିହାସ *

ଗୃହଣୀକ ହେଉଛନ୍ତି ଯାଜପୁରମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ରାଜା । ସେ କଳଙ୍କ, ମନ୍ତ୍ରଣ (ମେଦିନୀପୁର) ଓ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିବା କଥା

(୨୨) Quoted in H. H. Wilson Visnu-purana (translation), London, 1865, edited by Fitzedward Hall. vol. III, p 164 fn.

* ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଭିଭାଷଣ : ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଫେବୃଆରୀ ୧୯୫୯ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ, ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ; ଏକଥା ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଦ୍ଧତ୍ବେ ଦଠାବସ (ଦନ୍ତବ୍ରହ୍ମ)ରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ (୨୩) । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୃଥ୍ବୀପରେ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଖେମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଗୋଟିଏ ବାମଦନ୍ତ ଦେବ ଆସି କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଓ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଶୀରାଜ, ସୁନନ୍ଦ ଓ ଗୁଡ଼ଶିବ ନାମକ ରାଜାମାନେ ଏହି ପବିତ୍ର ଦାନ୍ତକୁ ସ୍ଥୂପ ମଧ୍ୟରେ ରଖି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଶେଷାକ୍ତ ରାଜା ଗୁଡ଼ଶିବ ଜୈନମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରୁ ତଡ଼ିଦେବାରୁ ସେମାନେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ରାଜା ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ପାଖରେ ଗୁଡ଼ାରି କଲେ । ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ଗୁଡ଼ଶିବ ପବିତ୍ର ଦାନ୍ତ ସହିତ ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ଦରବାରରେ ହଜନ ହେଲେ ଏବଂ ପବିତ୍ର ଦାନ୍ତର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ । ଏଥିରେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଚିତ୍ରାପୁନଙ୍କ ପରାମର୍ଶକ୍ରମେ ନିଜେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଘାସିତ ହେଲେ ଓ ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କୁ ପରମବନ୍ଧୁ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏହାପରେ ଉଚ୍ଛ୍ବେସ୍ତମାର ରାଜପୁତ୍ର ଦନ୍ତକୁମାର ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ କରି ତାଙ୍କଠାରୁ ଏହି ପବିତ୍ର ଦାନ୍ତକୁ ଯୌତୁକ ସୂତ୍ରରେ ପାଇଲେ ଏବଂ ତାକୁ କଳିଙ୍ଗରୁ ଦେଇଯାଇ ସିଂହଳ (ଶ୍ରୀଲଙ୍କା)ରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ତୁପରେ ସଂରକ୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ଦଠାବସର ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୁଡ଼ଶିବ ବୌଦ୍ଧ ରାଜା ଥିଲେ, ତା' ନ ହେଲେ ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପବିତ୍ର ଦାନ୍ତକୁ ପୂଜା କରିନଥାନ୍ତେ (୨୪) । ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ ପୃଥ୍ବୀ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟଳ ବା ଗୁଡ଼େଶ୍ବର ପାଟଳ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭୌମ ରାଜବଂଶର ରାଜଧାନୀ ହେଲା । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ ସମସ୍ତ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟଳ ବା ଗୁଡ଼େଶ୍ବର ପାଟଳର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଏବଂ ଏହାର ଆଧିପତି ନାମ ଗୋହରଟିକର ହୋଇଛି । ଗୋହରଟିକର ଯାଜପୁରର ଅନନ୍ତପୁରରେ ମବସ୍ଥିତ । ଗୁଡ଼ଶିବ ବୌଦ୍ଧରାଜା ଥିଲେ; ଏଣୁ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବିରଜାକ୍ଷେପର କୌଶସି ବୈପ୍ଳବିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନଥିବ; କିନ୍ତୁ ବିରଜାଦେବୀ ଯେ ପୂଜାପରି ଥିଲେ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । ଭାରତର ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କ ପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନ କରି କେହି କାହାରି ଧର୍ମରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରୁ ନ ଥିଲେ ।

ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କନ୍ୟା ସମସାମୟିକ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ରାଜା ହେଉଛନ୍ତି ପୁରଶର୍ମା । ଉତ୍କଳାଳୀ ମନ୍ଦିରରୁ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଯେଉଁ ଶିଳାଲେଖ ମିଳିଛି, ସେଥିରେ ଏହାଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ପବିତ୍ର ପତ୍ନୀ ରଘଲ୍ଲୀ ନାମକ ଜଣେ ନାୟ କୁଳପତି ଅଗ୍ନିଶର୍ମାଙ୍କ ଅନୁମତି କ୍ରମେ ପର୍ଣ୍ଣଦେବତାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ବସ୍ତ୍ର ଓ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣ ଦାନ

(୨୩) Dathavamsa, translated by Dr. B. C. Law.

(୨୪) K. C. Pānigrahi—Archaeological Remains at Bhubaneswar, PP. 211-13

କରିଥିଲେ, ତାହା ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି (୨୫) । ଯାଜପୁର ଉଦ୍ଭବ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ । ଏଣୁ ଉଦ୍ଭବ ଅଞ୍ଚଳର ମହାବଳା ପୁରୁଷାର୍ଣ୍ଣ ଅଧୀନରେ ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟ ଯେ ଥିଲା, ଏପରି ଅନୁମାନ ଅମୂଳକ ହେବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଢ଼ାଣୁ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଶାଳାୟଣ ବନ୍ଧ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଯାଜପୁରରେ ଥିଲା ବରଜାମଣ୍ଡଳ ପୀଠ ଓ ଉଦ୍ଭବରେ ଥିଲା ପର୍ଣ୍ଣବଦବଞ୍ଚଳ ପୀଠ । ବରଜାଙ୍କ ନାମ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି, ମାତ୍ର ଉଦ୍ଭବର ପର୍ଣ୍ଣବଦବଞ୍ଚ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉଦ୍ଭବାଳୀ ନାମ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ସୋମବରୁ ଯେଉଁ ଗୁରୁତ୍ବ ତାମ୍ର ଶାସନ ମିଳିଛି (୨୬) ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ବରଜା ନାମଟି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ବରଜା ନାମଟି ଯାଜପୁର ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ ଦେବୀ ତଥା ତାଙ୍କ ସେବ ଉତ୍ସବ ପ୍ରତି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲା । ସୋମବ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁଟିରେ ବରଜା ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ତାହାର ତାନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ ମହାପ୍ରତିହାର ମହାବଳ ଭାନୁଦତ୍ତ । ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହି ସମୟରେ ଭାନୁଦତ୍ତ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ କିଛି ଜଣାପଡ଼ି ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଏହିପରି ସାମାନ୍ୟ ଅଫଲଗ୍ନ ରାଜମାତ୍ତକ ଇତିହାସ ମିଳିଥାଏ; ମାତ୍ର ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରୁ ଏହାର ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ମିଳେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭୩୭ରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୌମରାଜତ୍ବ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଓ ଏହି ରାଜତ୍ବର ଶେଷରେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ପ୍ରାୟ ୯୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପ୍ରାୟ ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲିଲା (୨୭) । ଉତ୍ତମ ରାଜବଂଶର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଯାଜପୁର । ଏଣୁ ୭୩୭ଠାରୁ ୧୧୧୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୩୭୫ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସକୁ ଯାଜପୁରର ଇତିହାସ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଯାଜପୁରର ଏହି ଘର୍ବ ଇତିହାସ ଗୋଟିଏ ବଳ୍ଲଭାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସମ୍ଭବପରି ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଏହି ଘର୍ବ ଇତିହାସକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୭୩୭ରୁ ଭୌମର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ସମୟଠାରୁ ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ସେମଙ୍କର ଦେବ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ବା ଗୋହିରତିକର-

- (୨୫) Indian Historical Quarterly, Vol. XXXV, P P 240-46.
 (୨୬) Epigraphia Indica, Vol. XX III, PP 197-204.
 (୨୭) K. C. Panigrahi—Chronology of the Bhaumakaras and the Somavamsis of Orissa, Madras Law Journal Press, 1961, PP 1-47

ଠାରେ ତାଙ୍କର ରଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କେତେଲେ ବୋଲି ଧରିବା ସମ୍ଭବ ନାହିଁ । କ୍ଷେମଙ୍କର ଦେବଙ୍କ ଜେଉର ପ୍ରଥମ ଦଶହାବଳୀ ଆନୁମାନକୁ ଜଣା ନାହିଁ । ସେ ଦ୍ଵୟକ ଯାଜପୁରଠାରେ ତାଙ୍କ ରଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରି ଓଡ଼ିଶାର ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ରାଂଶରେ ରଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ; ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ପୁଅ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଶିବଙ୍କର ଉନ୍ନତସିଂହଙ୍କ ରଜତ୍ଵ-କାଳରୁ ହିଁ ଭୌମରାଜ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଲା । ଉନ୍ନତସିଂହ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଅଳ୍ପ ଅଞ୍ଚଳର କେତେକାଂଶ ଜୟ କରି ଭୌମ ରାଜ୍ୟର ସୀମାକୁ ଦକ୍ଷିଣର ବହୁଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିବା ଶ୍ଵେତକର ଗଙ୍ଗରାଜା ଜୟବର୍ମଦେବ ତାଙ୍କ ବନ୍ଧ୍ୟାତା ସ୍ତ୍ରୀକାର କରି ତାଙ୍କୁ ସାବଭୌମ ରାଜା ରୂପେ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିଥିଲେ । ଶିବଙ୍କର ଉନ୍ନତସିଂହ ରାଜା ବା ଆଧୁନିକ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗ ଆସମଣ କରି ଏ ରାଜ୍ୟର ରାଜାକୁ ପବସ୍ତ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ କନ୍ୟାକୁ ଘେନି ଆସିଥିଲେ । ଏହି ଭୌମରାଜ୍ୟ ହିଁ ବନ୍ଧ୍ୟାତା ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ଵେତସୁନ୍ଦର ଗୋଟିଏ ପୋଥି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରଲିପି ସହିତ ଚୀନଦେଶର ସମ୍ରାଟ ତେସଙ୍ଗଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇଥିଲେ ଓ ଚୀନ ସମ୍ରାଟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ୭:୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପାଇଥିଲେ । କପିଶାର ପ୍ରଜା ନାମକ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଓଡ଼ିଶାରୁ ନେଇ ଚୀନ ଦେଶରେ ପହଞ୍ଚାଇଥିଲେ । ଅତଏବ ଏ ରାଜାଙ୍କ ଅମଳରେ ଭୌମ ରାଜ୍ୟର ରଜନୀତି ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବହୁଗୁଣରେ ବଢ଼ି ଯାଇଥିଲା ।

ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ଡିନିଜଣ ରାଜା କ୍ଷେମଙ୍କର ଦେବ, ଶିବଙ୍କର ଦେବ ଉନ୍ନତ ସିଂହ ଓ ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ପରମୋପାସକ, ପରମ ତଥାଗତ ଓ ପରମ ସୌଜତ ଉପାଧିମାନ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ବୌଦ୍ଧ ଉପାଧି । ଏଣୁ ତିନି ଜଣ ରାଜା ନିଶ୍ଚୟ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଶିବଙ୍କର ଦେବ ଉନ୍ନତ ସିଂହ ଚୀନ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ପାଖକୁ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ପଠାଇ ତାଙ୍କ ଧର୍ମପ୍ରତି ନିଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ବେଳକୁ ମୌଳିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନରୂପ ଧାରଣ କରି ଯାଇଥିଲା । ଉନ୍ନତ ସିଂହଙ୍କ ପୁଅ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କ ନେତୃତ୍ଵରେ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ ପିତା ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମକୁ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସମ୍ମାପନ କରିଥିଲେ (୨୮) । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ଡିନିଜଣ ରାଜା ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ହେଁ ହିନ୍ଦୁ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରି ନ ଥିଲେ; ବରଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ପୁନଃ ପ୍ରଚଳନ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମହାଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ, ଯନ୍ତ୍ରଯାନ; ପାଣ୍ଡୁପତ ଧର୍ମ, ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ନାନାଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ

(୨୮) ସ୍ଵାମିବେଦିତ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ: B. Misra—Orissa, under the bhauma Kings. p. 4; Epigraphia Indica, Vol. XV, pp. 1-8.

ପୁଷ୍ପ ବ୍ୟବଧାନ ନ ଥିଲା । ଭୌମ ରାଜାମାନେ ଏହି ମିଶ୍ର ଧର୍ମକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ଯାଜପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଖଡ଼ଗଦାରୁ ପ୍ରାୟ ଓଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ମିଉନିସିପାଲିଟି ଅଞ୍ଚଳରେ ଗୋଟିଏ ଅବଲୋକିତେଶ୍ଵର ପଦ୍ମପାଣି ମୁର୍ତ୍ତିରେ ଥିବା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଶୁଭ୍ରବର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ କାଳରେ ମହାମଣ୍ଡଳାଭ୍ୟୁଦୟ ପରମ ରୁରୁ ରାଜ୍ୟର ସନ୍ତାନ ବ୍ୟାଧାନ ପାଇଁ ଏହି ମୁର୍ତ୍ତିଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୨୯) । ତତ୍ତ୍ଵେତ୍ୟ ଐତିହାସିକ ତାରନାଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ମହାଭାରତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରାଜ୍ୟର ଓଡ଼ିଶା ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ସେ ନାଲନ୍ଦା ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଧାନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶ୍ଵେତବର୍ଣ୍ଣକୁ ନାମକ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ଦିର ଯାତ୍ରା ପାଇଥିଲେ । ଶ୍ଵେତବର୍ଣ୍ଣକୁ କେହି କେହି ଶୁଭ୍ରବର ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ଵେତ୍ୟମାନଙ୍କ ମୁତାବକ ଶୁଭ୍ରବର ନାମଟି ଶ୍ଵେତବର୍ଣ୍ଣକୁ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଶୁଭ୍ରବରଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତର ନାଲନ୍ଦାର ପ୍ରଧାନାଚାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ପରେ ତାଙ୍କ ନାମ ସରହା ହୋଇଥିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରାଣିତ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ସେ ଜଣେ ମହାମଣ୍ଡଳାଭ୍ୟୁଦୟ ଥିଲେ । ଏ ସମୟର ଲେଖକ ଧାରଣୀ, ତାମିରା, ମଣ୍ଡଳାଦି ତତ୍ତ୍ଵ ବିଦ୍ୟାରେ ବିଶ୍ଵାସ କରୁଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତମଣ୍ଡଳ ବିଦ୍ୟାରେ ସୁନିପୁଣ୍ଣ ଥିଲେ । ବସୁନ୍ଦର ଭୌମରାଜ୍ୟର ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଓ ତନ୍ତ୍ରପାନ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ପୁଷ୍ପଗିରିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଶିଳାଲେଖ-ମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳିଥାଏ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପଦ୍ମପ୍ରଭା ନାମ ବିଖ୍ୟାତ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ସଦ୍ଧର୍ମ-ପୁଣ୍ଡରୀକରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ବୁଦ୍ଧ ଗୋଟିଏ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବାଣୀରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟ ସାରିପୁତ୍ରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟରେ ପଦ୍ମପ୍ରଭା ନାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ହେବ ବିରଜା ବା ଯାଜପୁର (୩୦) । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ତତ୍ତ୍ଵକୁ ଯାଇ ଓ ସେଠାରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଅବସ୍ଥାନ କରି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହାର ଫଳରେ ତତ୍ତ୍ଵରେ ଧର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ବଦଳି ଯାଇଥିଲା । ପଦ୍ମପ୍ରଭା ଓ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟ ବା କି ବୋଲି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ପଦ୍ମସମ୍ଭବଙ୍କ ପିତା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଭୌମମାନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଥିଲେ । ଅତଏବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୌମମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଯାଜପୁରରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରାବଳ୍ଯ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଭୌମବଂଶର

(୨୯) Epigraphia Indica, Vol. XXVI, pp. 247-Proceedings of the Indian History Congress, 1949, p. 66 ft.

(୩୦) R. L. Mitra : Sanskrit and Buddhist Literature of Nepal P. 204.

ପ୍ରଥମ ଚିନିଷ ଗାଳା ଏହି ଧର୍ମକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଭୌମରାଜଙ୍କର ବିଶେଷତା ଏହାର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବିରଜାବେଶଙ୍କ ଅବସ୍ଥା କଥା ଥିଲା, ତାହାର ସନ୍ତାନ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଭୌମ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏ ଦେଶଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ବିରଜାର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଦେଶଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଯେ ବିଦ୍ୟମାନା ନ ଥିଲେ, ଏପରି ଭାବବାର କାରଣ ନାହିଁ । ଭୌମ ଓ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହେଉ ନାହିଁ ଯେ ଏହି ଘର୍ବ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଦ୍ୟମାନ ନ ଥିଲେ । ଭୌମ ରାଜାଙ୍କର ବିରଜାବେଶ ନିଶ୍ଚୟ ବିଦ୍ୟମାନା ଥିଲେ, ମାତ୍ର ଏହି ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଉଣା ହୋଇଯାଇଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୭୯୦ ଓ ୮୨୯ ମଧ୍ୟରେ ୩୯ ପ୍ରଥମ ଶୁଭ୍ରାବଳି, ପ୍ରଥମ ଶାନ୍ତିବଳି ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶୁଭ୍ରାବଳି ଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ ଭୌମରାଜ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଆକ୍ରମଣ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍ତର ପଟରୁ ବଙ୍ଗର ପାଳ ରାଜା ଦେବପାଳ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପଟରୁ ଗୁପ୍ତକୁଟରାଜା ଭୃଗୁପୁ ଗୋବିନ୍ଦ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ଭୌମବଂଶର କ୍ଷମତା ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ହ୍ରାସ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ବିଗ୍ରହମାନ ପୁରୀର ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସୋନପୁରର ଗୋପାଳ ଠାରେ ଲୁଚିଯାଇଥିଲେ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ରକ୍ତବାହୁଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ କମ୍ବୋଧୀ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ତାହା ଗୁପ୍ତକୁଟ ଆକ୍ରମଣର ପ୍ରତିଧ୍ଵନି ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଭାବରେ ଶୁଷ୍କ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ଭୌମବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଣୀ ଶିଭୁବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଶିଭୁବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ରାଜତ୍ଵରେ ପ୍ରାୟ ୧୯ ବର୍ଷ ଭୌମରାଜ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ଵର ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ କେବଳ ଏହାର ଯଶଃମାତ୍ର ଅବଶେଷ ରହିଥିଲା । ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନ ୮୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଶିଭୁବନ ମହାଦେବୀ ମୟୂରପୁରର ପ୍ରକଳ ପ୍ରତାପୀ ଗଜରାଜା ପ୍ରଥମ ରାଜମଲ୍ଲଦେବଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ଭୌମରାଜ୍ୟର କ୍ଷମତା ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ପାରିଥିଲେ । ଏହି ରାଣୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଏକାନ୍ତ ଅନୁରକ୍ତା ଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ କାଳରେ ଭୌମରାଜ୍ୟର ପ୍ରଭୁତ୍ଵ ଉନ୍ନତ ହୋଇଥିବା କଥା ଆରବ ଦେଶର ଭୌଗୋଳିକମାନଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ଇବନ ବାତୁତାୟିହୁ ୮୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କ ଭୁଗୋଳ ଲେଖିଥିଲେ । ଅତଏବ ସେ ଶିଭୁବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଣେ ରାଣୀ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ । ସେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆରବୀୟ ଭୌଗୋଳିକମାନେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଭୌମରାଜ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲା । ଶାସକଙ୍କର ଚିହ୍ନଟ ସୈନ୍ୟ

ଥିଲେ । ସେ କାହାରି ବନ୍ଧ୍ୟତା ସ୍ତ୍ରୀକାର କରୁ ନ ଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଏକାଧିକ ବନ୍ଦରରେ ପ୍ରଭୁତ ନୌ-ବାଣିଜ୍ୟର କାରବାର ଥିଲା (୩୧) ।

ସିଦ୍ଧବନ ମହାଦେବୀ ପରମ ବୈଷ୍ଣବା ଥିଲେହିଁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳା ରାଜା-ବେଶର ଅବତେଜା କରିଥିବେ ବୋଲି ଭାବିବାର କାରଣ ନାହିଁ । ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ଜନଜଣ ରାଜାଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁମାନେ ରାଜା ବା ରାଣୀ ହେଲେ, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ପରମ ମାତୃଶୃର, ପରମ ବୈଷ୍ଣବ କନ୍ୟା ପରମ ମାତୃଶୃଣ୍ଣ ଅଥବା ପରମ ବୈଷ୍ଣବା ବୋଲି ନିଜ ନିଜକୁ ଆଖ୍ୟାତ କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଯେ ରାଜା ଭକ୍ତ ନ ଥିଲେ ଏକଥା କହିବା ସମୀଚାର ହେବ ନାହିଁ । ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତ୍ୟମ୍ବ ଏକବୃନ୍ତର ଦୁଇଟି ପୁସ୍ତକର । ଏଣୁ ସେ ପରମ ଶୈବ ସେ ପରମ ଶାକ୍ତ ମଧ୍ୟ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୌମମାନେ ଶାକ୍ତସେବ ତଥା ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳା ପ୍ରତି ଅବତେଜା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ କାଳରେ ଯାନପୁରରେ ଯେଉଁ ବହୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ସେଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ପରେ କରାଯିବ । ବହୁ ମନ୍ଦିରରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରାଜାସେବ ଭୌମରାଜ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ମାତ୍ର ଭୌମବଂଶର ଗୁଡ଼ିକ ବାଦ ଦିଅନ୍ତୁ ଏହି ଟଙ୍କା ଛମେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଯିବା ପରେ ଏ କ୍ଷେତ୍ର କେତେକାଂଶରେ ଅବତେଜିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ୮୯୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପୃଥ୍ବୀ ମହାଦେବୀ ବା ଦ୍ଵିତୀୟ ସିଦ୍ଧବନ ମହାଦେବୀ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ସେ କୋଶଳର ରାଜା ଜନ୍ମଜୟ ସୁଶ୍ରବତ୍ତଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଓ ପିତାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ଭୌମ ସିଂହାସନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସ୍ଵାମୀ ଚତୁର୍ଥ ଶୁଭ୍ରାବରଙ୍କ ଶିବକର ନାମକ ଜଣେ ସାନରାଜ ଥିଲେ ଓ ସେ ହିଁ ତାଙ୍କ ପରେ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ପୃଥ୍ବୀ ମହାଦେବୀଙ୍କ ପିତା ଜନ୍ମଜୟ ସୁଶ୍ରବେ ଶିବକରଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ନିଜ କନ୍ୟାକୁ ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । ଏହାପରେ ଭୌମ ରାଜ୍ୟରେ ଘୋର ବିପ୍ଳବ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୮୯୪ ଓ ୯୩୧ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୨୭ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଛଅଜଣ ରାଜା ଓ ରାଣୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ଭୂରଜଣ ଥିଲେ ରାଣୀ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ଗୌରୀ ମହାଦେବୀ, ଦଣ୍ଡୀ ମହାଦେବୀ, ବକୁଳ ମହାଦେବୀ ଓ ଧର୍ମା ମହାଦେବୀ । ଭୌମ ରାଜ୍ୟର ଦୁର୍ବଳ ପରିସ୍ଥିତିର ସୁଯୋଗ ନେଇ ସୋମବଂଶର ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜା ତଥା ଜନ୍ମଜୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ୯୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କଲେ । ଏହାରୁ ପୁଣି ଓଡ଼ିଶା ତଥା ରାଜାସେବର ଆଉ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନେ ପ୍ରଥମେ ଆଧୁନିକ ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶା ବା ସମ୍ବଲପୁର ସୋନପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଆଦିନବାସ ଥିଲା ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର

ଆଧୁନିକ ସମ୍ବେଦନା ଶକ୍ତି ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ୍ଧ ଛବିଗତ ଅଞ୍ଚଳ । ଏ ରାଜବଂଶ ସମୟ ତାମ୍ର ଲେଖରେ ସୋମବଂଶ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି, ମାତ୍ର ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କମ୍ବୋଦନୀ ମୂଳକ ଇତିହାସରେ ଏ ବଂଶକୁ କେଶରୀ ବଂଶ କୁହାଯାଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କେଶରୀ ବଂଶରେ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଓ ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତ ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ୍ଧ ବଡ଼ କାଳ୍ପନିକ ନାମ ମିଶିଯାଇଛି । ସେ ଯାହାଦେଉ ତାମ୍ର-ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାୟ ଏହି ବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀ ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଏହି ବଂଶକୁ ‘କେଶରୀ-ସୋମବଂଶ’ କହିଲେ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ହେବନାହିଁ । ସୋମବଂଶ ବଡ଼ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବଂଶ ଥିଲା, ମାତ୍ର ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମପାଦ ବେଳକୁ ଏହି ରାଜବଂଶର ରାଜା ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ପ୍ରାୟ ଲୋପ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଏ ବଂଶର ଜନ୍ମନୟ ନାମକ ଜଣେ କୁଳନନ୍ଦନ ସୋମବଂଶର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ସେ ପ୍ରାୟ ୮୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୯୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୪୦ ବର୍ଷ ରାଜା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ବିମଳପୁର ବା ସୋନପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଆଧୁନିକ ବିନିକା । ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ସମ୍ବଲପୁର ଓ ବଲାଙ୍ଗିର ଜିଲ୍ଲା ସହିତ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର କେତେକାଂଶ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ସୀମା ବେଳେ ବେଳେ ବୌଦ୍ଧ-ପୁଲବାଣୀ ଅଞ୍ଚଳକୁ ମଧ୍ୟ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ଓ ସୁମୁସର ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜା କରୁଥିବା ଭଞ୍ଜମାନଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ ହେଉଥିଲା ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଜନ୍ମେନୟ ଭୌମବଂଶରୁ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ନିଜ କନ୍ୟା ପୃଥ୍ୱୀ ମହାଦେବୀଙ୍କୁ ଭୌମ ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । ଏହି ଘଟଣା ପ୍ରାୟ ୮୯୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଘଟିଥିଲା ଓ ସେହି ସମୟ ଠାରୁ ଭୌମ ରାଜ୍ୟର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ସୋମବଂଶୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିସ୍ତାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଜନ୍ମେନୟଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ୯୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଯଯାତି ଭୌମ ରାଜ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଭୌମ ରାଜା ଲୋପ ପାଇଥିଲା । ଯଯାତି ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳୟ ବିମଳପୁରର ନାମ ବଦଳାଇ ତାକୁ ଯଯାତି ନଗର ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ପିତାରୁ ପ୍ରଶାସନିକ ସୁବିଧାପାଇଁ କୋଶଳ ମଣ୍ଡଳ ଓ ଉତ୍କଳ ମଣ୍ଡଳ ନାମରେ ସେ ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ । କୋଶଳ ମଣ୍ଡଳରେ ମୂଳ ରାଜ୍ୟାଳୟ ଯଯାତି ନଗର ରହିଲା, ମାତ୍ର ଯାଜପୁରଠାରେ ଯେଉଁ ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜ୍ୟାଳୟ ହେଲା, ତାହାର ନାମ ହେଲା ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର ବା ନୂତନ ଯଯାତି ନଗର । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗରର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି (ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପୃ ୨୮) । ଯଯାତି ନଗର ସ୍ୱୟଂ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ହୋଇ ରହିଲା ଏବଂ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ଜଣେ ଉପରାଜା ବା ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ହେଲା । ଯଯାତି ଏହିପରି ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ କୋଶଳ ଓ ଉତ୍କଳ

ନାମକ ଦୁଇଟି ବ୍ୟଙ୍ଗକୁ ଏକତ୍ର କରି ଗୋଟିଏ ନବବ୍ୟଙ୍ଗ ସମ୍ଭାବନ କଲେ । ଯଦାତ ମହାଶିବରୂପ ବା ପ୍ରଥମ ଯଦାତକୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାର ଜନକ ଓ ଭାଷ୍ୟଦ୍ୱାରା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ବୋଲି ନାହିଁ । କୋଶଳ ଓ ଉତ୍କଳ ଏକ ରାଜ୍ୟଧାନ ବଢ଼ିବାରୁ ଉଭୟ ମଣ୍ଡଳର ଥିବା ଭାଷାଗତ ଓ କୃଷ୍ଣ ଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ କାଳକ୍ରମେ ଲେପ ପାଇଲ ଏବଂ ସେଥିଯୋଗୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିଲା ।

ଯଦାତ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନପୁରଣୀୟ ହୋଇ ରହିଛି ଏବଂ ତାଙ୍କ ସ୍ମୃତି ବହୁ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ କଳାସ୍ଥାପକ ସହଜ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି । ଯାଜପୁର, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀର ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଦାତକୁ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟ ରାଜା ବୋଲି ଧରିନେଇ ତାଙ୍କୁ ଯଦାତକେଶବ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛି । ଏଠାରେ ଏହା ସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ ଯେ ଯୋମକେଶର ଯଦାତ ନାମସେୟ ଦକ୍ଷିଣ ରାଜା ଥିଲେ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ଯଦାତ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଦାତ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଦାତ ପ୍ରଥମ ଯଦାତଙ୍କ ପ୍ରାୟ ଶତକ ବର୍ଷ ପରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ, ମାନ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉଭୟଙ୍କୁ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟ ବଂଶ୍ୟ ରୂପେ ଧରି ନେଇ ଉଭୟେ ଯେଉଁ ଜାତୀକଳାପ କରିଥିଲେ, ସେସବୁ ଯଦାତ କେଶବ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଛି । କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଦକ୍ଷିଣୀ ଉପରେ ହିଁ ନିର୍ଭର କରି ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିବାରୁ ଏଥିରେ ଏପରି ଭ୍ରମ ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ଯଦାତ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଜାତୀକଳାପ କରିଥିଲେ । ସେ ଭରଜା-କେଶବରେ ଯାହା କରିଥିଲେ, ତାହା ହିଁ ଏଠାରେ ଆନୁମାନକର ବେଶୀ ଭାବରେ ଆଲୋଚ୍ୟା ବିଷୟ ।

କମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ ଯଦାତକେଶବ ଯାଜପୁରରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ଯଜ୍ଞ କରିବାକୁ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣିଥିଲେ । ଏ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁକଳ ନୁହେଁ । ପ୍ରଥମ ଯଦାତଙ୍କ ଉତ୍କଳରେ ରାଜା ହେବା ପାଇଁ ଯେତେକ ଦାବା ନ ଥିଲା; ସେ ଏହି ରାଜ୍ୟକୁ ଭୌମମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ଛଡ଼ାଇ ନେଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଏହି ନୂତନ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର କରିବା ପାଇଁ ଏବଂ କୋଶଳ ଓ ଉତ୍କଳକୁ ଏକତ୍ର କରି ନେବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବହୁ ଜାତୀକଳାପ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଦେବମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଯାଗଯଜ୍ଞ ପ୍ରତି ହିଁ ଏହି ସମୟର ଲେକମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ବେଶୀ ଭାବରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବେଶୀ ଭୂମିଦାନ କରୁଥିଲେ, ଦେବାଦେବୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞ କରୁଥିଲେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ଆଦର୍ଶରାଜା ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମ ଯଦାତ ଏହିପରି ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ, ତାହାର ସ୍ମୃତି ଏନାଥକ କଳା ସ୍ଥାପକ୍ୟ ଓ ଜନଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି । ଯାଜପୁରର ବୈଦରଣୀକୁଳସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ଘାଟ

ଅନ୍ୟାପି ଦଶଶୃଙ୍ଗମଧ୍ୟ ଘାଟ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଛି । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲଖିତ କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତରେ ଯଯାତି ପତ୍ନୀର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହା ଯଯାତି ନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ ପଞ୍ଚନ କୁହାଯାଏ । ଯଯାତି ନଗର ବା ଯାଜପୁର ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଯଯାତି ପଞ୍ଚନ କୁହାଯାଇଛି । ରାଜା କୃଷ୍ଣସିଂହ ଯଯାତି ପତ୍ନୀ ବା ଯାଜପୁରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ଯଯାତି ପଞ୍ଚନକୁ ଯାଏ ଯେଉଁ ନର
ଅଶ୍ୱତ୍ଥମ୍ୟ ଫଳଟି ହୁଅଇ ତାହାର ।”

(ବନପର୍ବ, ସତ୍ୟବାଦୀ ପ୍ରେସ, ୧୯୩୫, ପୃ ୧୧୪)

କିନ୍ତୁ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ଦର୍ଶନର ପୁଣ୍ୟଫଳ ଭିନ୍ନଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଏଥିରେ କୁହାଯାଇଅଛି —

ଗୋସଦୃଶ୍ୟ ଫଳଂ ଲବ୍ଧ୍ୱା ପୁନଃ ସ୍ୱକୁଳଂ ନରଃ ।

ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଗୋ-ସଦୃଶ-ବାନର ଫଳ ମିଳେ, ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥମେଧ ଯଜ୍ଞର ଫଳ ମିଳେ । କୃଷ୍ଣସିଂହ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିଶୃଙ୍ଖଳା ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୁଣ୍ୟଫଳର ଏପରି ତାରତମ୍ୟର କାରଣ କ’ଣ ? କାରଣ ଏହି ଯେ ରାଜା କୃଷ୍ଣସିଂହ ମହାଭାରତ ଲେଖିଲାବେଳକୁ ଯଯାତିକେଶରୀ ବା ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଯାଜପୁରରେ ଦଶଶୃଙ୍ଗମଧ୍ୟ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବାର କମ୍ବଦନ୍ତୀଟି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ସେହିସବୁରୁ ହିଁ କବି ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥମେଧ ଯଜ୍ଞର ଫଳ ମିଳିବ ବୋଲି ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ କମ୍ବଦନ୍ତୀଟି ଅବାଚୀନ ବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ଅଶ୍ୱତ୍ଥମଧ୍ୟ ଯଜ୍ଞଦ୍ୱାରା ପୁଣ୍ୟ ଓ ରାଜନୀତିକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଉଭୟ ଦୃଷ୍ଟି ପାଇଥାଏ । ମାଯାତି ଉଭୟର ଦୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ତାଙ୍କ ନବରାଜ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ସେ ଯଜ୍ଞ କରିବା ପାଇଁ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶ ସଦୃଶ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ତାହାମଧ୍ୟ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ଭୌମରାଜ୍ୟ କାଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରବାଦ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶେଷତଃ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଭୌମବଂଶର ଆଦି ରାଜାମାନେ ତାହିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ ଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୌମରାଜମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ଚନ୍ଦ୍ରବାଦ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଭୌମମାନେ ଭୂପୂର୍ବ-ବଂଶୋଦ୍ଭବ ବୋଲି ଏକାଧିକ ପଣ୍ଡିତ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି (୩୨) । ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଲେଖରେ ନିଜକୁ ଭଗବତ୍ୱକ ବଂଶଧର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଭଗବତ୍ୱ

ନରକାସୁରଙ୍କ ବଶଧର ଥିଲେ । ଏହି ଦେହରୁ ଭୌମମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟବଂଶଜ ନ ଥିଲେ ବୋଲି ସମସ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଓଡ଼ିଶାରେ କୌଣସି କମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ଏହି ଯେ ସେମାନେ ସର୍ବ-ସାଧାରଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିବା ଭଳି କୌଣସି ସାଗସଞ୍ଜ କରି ନ-ଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ଅବସାନ ପରେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରି ଓ ସାଜସୁରକୁ ରାଜଧାନୀ କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ-ମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ରବାଦ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଏହି ବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାଙ୍କ ଜଣେ ଗୁରୁଙ୍କ ଗୁଣାବଳୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସ୍ବତ୍ତ୍ବପଣ୍ଡିତ କବି ଉତ୍କଳ ମ ଜୀବଦେବଙ୍କ ଭକ୍ତି ଭାବବଚନେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :

‘ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ କୁଳସ୍ୟ ଗୁରୁବତ୍ସବ ।
 ତେଷୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ରମା ଭବଦେବ ନାମା ॥
 ସୋମେଶ୍ବର କୁଳସ୍ୟ ସମର୍ଚ୍ଚନାୟ ।
 ବଂଶ ତେନ କୃତନୈବ କୃତ ପ୍ରତିଷ୍ଠଃ ॥
 ଯୋନାତ୍ମତେ ସକଳ-ବିପ୍ଳବ-ଯନ୍ତ୍ରସାରେ ।
 ଚନ୍ଦ୍ରାଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରେ ମହତ ମଜ୍ଜତ ସର୍ବଲୋକ ॥”

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ କୁଳରୁ ଭବଦେବଙ୍କ ବଂଶ ସର୍ବଲୋକ ଯନ୍ତ୍ରସାର-ଚନ୍ଦ୍ରବାଦରେ ଗୁଡ଼ି ଯାଉଥିବାବେଳେ ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ ଥିଲେ ଦ୍ବିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର । ରହି ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ ପୁତ୍ରପୁରୁଷମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ତନ୍ତ୍ରବାଦରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ଲେଖକ ଅନ୍ୟତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ ପିତା ଦ୍ବିତୀୟ ଯଯାତି ହିଁ ସାଜସୁରଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ (ଇତିହାସ ଓ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ପୃଷ୍ଠ-୧୫); ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ବହୁବିଧ ବିଚାର ଗରେ ଛିରି କରୁଛି ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ହିଁ ଏହିଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ଆଲୋଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ତନ୍ତ୍ରବାଦରେ ନିମଜ୍ଜିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏଠାରେ ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯଜ୍ଞ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶ୍ରାବ୍ୟ ଥିବାରୁ ଯଯାତି ମଧ୍ୟଦେଶର କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଆଣିଥିଲେ । କମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସିଥିଲେ । ଏହି ସଂଖ୍ୟା ଅତିରଞ୍ଜିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ତେବେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଆସିଥିଲେ, ଏହା ସତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଉତ୍କଳାଧିପତିଙ୍କ ପିଣ୍ଡ ଦାନ କଲ୍ବେଳେ ଅଦ୍ୟାପି ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇଥାଏ ଓ କୁବାଢାୟାଏ :

“କନୌଜ ଦେଶାନ୍ତ ସ୍ୱପ୍ନମାହୁତା ଯେ
ଦଶାସୁ ମେଧାସୁ ପୁର ଚ୍ୟାସା ।
ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳା ଯୁର୍ବରତାଶୁ ଚିତ୍ରା
ସ୍ତେଭୌ ଦିବ୍ୟେଷୁ ପ୍ରଦତ୍ତାମି ଶୂର୍ବ୍ୟମ୍ ।”

(ପ୍ୟାରିମୋନ୍ଦନ ଆରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ, ୧୮୭୫, ପୃଷ୍ଠା ୧ ।)

ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞପାଇଁ କନୌଜ ବା କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଆହୁତ ହୋଇ ଆସିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ଅତ୍ୟାପି ପିଣ୍ଡଦାନ ସମୟରେ ଅର୍ଘ୍ୟ ପାଇ ଅସୁରନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହା ଅଧିକ ମନଗତା କଥାନ୍ତୁହଁ । ଯଜ୍ଞ ପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପୂର୍ବରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏହାକୁ ପାନ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ଯାଜପୁର ସ୍ତମ୍ଭ ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହାକୁ ପାନ କରି ନ ଥିଲେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ସ୍ତମ୍ଭ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ କମ୍ବଦଳୀ ଅଛି, ତାହାର ମଧ୍ୟ ତାପୁର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି । ଚନ୍ଦ୍ରବାଦର ପୂଜା ପ୍ରକରଣର ପରର ମଦ୍ୟମାଂସ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପୂର୍ବପ୍ରଥା ଗ୍ରହଣେ ନାହିଁ ସେମାନେ ଯାଜପୁର ସ୍ତମ୍ଭ ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ସ୍ତମ୍ଭ ହେଲେ । ଏହାହିଁ କମ୍ବଦଳୀଟିର ତାପୁର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନହୁଏ । ବସ୍ତ୍ରାଂଶ ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳ ଦୁଇଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଗୋଟିକର ଶାକ୍ରମତ ଓ ଅନ୍ୟଟିରେ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକଲା । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଉଭୟ ମତବାଦର ସମନ୍ୱୟ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେ ବିଭିନ୍ନାଂଶସତର ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷତ୍ରରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ଉଭୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣ୍ଡଳର ଧର୍ମ ମତବାଦକୁ ସମାନ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ପରେ ଶ୍ୱାମ ରଥ, ଧର୍ମ ରଥ ଓ ନନ୍ଦିଷ କୋଶଳ ଉତ୍କଳର ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଯାଜପୁର ଯଯାତି ନଗର ନାମ ବଦଳ କରି ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଯେଉଁ ଦକ୍ଷିଣାବଳୀ ଘଟିଥିଲା, ତାହାର ବିଶଦ ବିବରଣ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳୁନାହିଁ । ନନ୍ଦିଷଙ୍କ ସମୟରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଯଯାତି ନଗରରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ବିଦ୍ରୋହୀ ଉପରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରରଥ ଭୋଳରାଜା ଗଜେନ୍ଦ୍ର ଭୋଳଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ୧୦୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟ ଏହାପରେ କେତେକ ସମୟ ଧରି ଅସ୍ଥିରତା ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରିଥିଲା । ଏହାପରେ ୧୦୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ସୋମବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ନନ୍ଦେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦୁରସମ୍ପର୍କୀୟ ଚଣ୍ଡୀହର ନାମକ ଜଣେ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତି ରାଜ୍ୟର ମନ୍ତ୍ରିମଣ୍ଡଳ ଓ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇ କୋଶଳ, ଉତ୍କଳ ଓ କଞ୍ଜୋଦର (ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳ) ରାଜାରୂପେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଚଣ୍ଡୀବର ରାଜାବଦ୍ଧି ପରେ ଯଯାତି

(ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି) ନାମ ଧାରଣ କଲେ । ଅଳ୍ପ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ବହୁ
 ଦୃଢ଼ ବିଗ୍ରହ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଯାଜପୁରକୁ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର
 ପ୍ରଧାନ ରାଜାମାନ କରିବା ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ଗୋଟିଏ ମୁଖ୍ୟ ମୁରଶୀୟ ଘଟଣା ।
 ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ରାଜାମାନ ଥିଲେ କୋଶଳ ଅଞ୍ଚଳରେ,
 ମାତ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି କଞ୍ଜୋଦ ବା ଆଧୁନିକ ଦଣ୍ଡିଶ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ରାଜାରୂପେ
 ନିର୍ବାଚିତ ହେବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ଏହି
 ହେତୁରୁ ସେ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରଧାନ ରାଜାମାନ କଲେ । ଏହାପରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ଓ
 ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ରାଜା ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍କଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସବାସ କଲେ ଓ
 କୋଶଳରେ ଜଣେ ଜଣେ ଉପରାଜାଙ୍କୁ ନିୟୁତ କଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର
 ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ନାମକ ଜଣେ ଉପରାଜା ତାଙ୍କ
 ହାତ ନିୟୁତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଦାମତ୍ୟଲଖରୁ ମିଳେ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ପରେ
 ସୋମବଂଶର ନାମକ ଆଉ ଜଣେ ଉପରାଜା ମଧ୍ୟ କୋଶଳରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହୋଇଥିଲେ ।
 ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ସାବ୍ୟସାଚୀୟ ରାଜାମାନେ
 ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶ୍ଵାସୀ ବାସିନ୍ଦା ହୋଇଗଲେ । ଯାଜପୁର
 ଯଯାତି ନଗର ନାମ ବଡ଼ନ କରି ସୁବୁଦ୍ଧ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଶାସନ
 କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପରେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଜଗନ୍ନାଥ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ
 ଓ କର୍ଣ୍ଣ ଯଥାକ୍ରମେ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ ସମୟର କେତେକ ଘଟଣା
 ଜଣାଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ଯାଜପୁର ପାଇଁ ଯାହା କରିଥିଲେ ତାହାର ବିବରଣ କୌଣସି
 ଉପାଦାନରୁ ମିଳୁନାହିଁ । ଅତଏବ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଳ୍ପନାଜଳ୍ପନା କରିବା ଅସମୀଚିନ
 ହେବ । ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ ଓ କର୍ଣ୍ଣଦେବ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ
 କରୁଥିବା ବେଳେ ଯେଉଁ ତାମ୍ର ଶାସନମାନ ଦାନ କରିଥିଲେ, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି
 ମିଳିଛି, ମାତ୍ର ଏଥିରେ ଯଯାତି ନଗର ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ବ୍ୟତୀତ ଏ ନଗରର ଅନ୍ୟ
 କୌଣସି ବିଷୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଯାଜପୁରର ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳ
 ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରାଜନଗର ନାମରେ ଅଭିହିତ । ହୁଏତ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ସୋମବଂଶୀ
 କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ବିରଜାଦେବୀ ନିଷ୍ଠୁର୍ ବିଦ୍ୟମାନା ଥିଲେ
 ଓ ତାଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସୋମବଂଶୀ ରାଜତ୍ଵରେ ନିଷ୍ଠୁର୍ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ସୋମବଂଶର
 ଶେଷରାଜା କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ଏକାଧିକ ରାଣୀ ଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ କର୍ପୁରଶ୍ରୀ ନାମକ
 ଜଣେ ରାଣୀଙ୍କ ନାମ ତାଙ୍କ ରହିଗିଥିବା ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ମିଳିଛି (୩୩) । କର୍ପୁରଶ୍ରୀ
 ସୋଳଖପୁରର ଗୋଟିଏ ଦେବଦାସୀ ପରିବାରର ଜନ୍ମା ଥିଲେ ଓ ସେ ଉତ୍କର
 ଜୀବନରେ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣଦେବ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନ ଦାନ
 କରିଥିଲେ ।

କର୍ତ୍ତୃ ଦେବଙ୍କ ରଜତ୍ୱ କାଳରେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ଅନନ୍ତ ବର୍ମାଣ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟ ଆନ୍ତର୍ଯ୍ୟ କରି ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ତାହା ଦଖଲ କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରୁ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ପତନ ଘଟିଥିଲା ଓ ଚତୁର୍ଥେ ଯାଜପୁରର ରାଜମାତ୍ୱକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ କମି ଯାଇଥିଲା । ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଅଭିନବ ବାସୁଣୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକକୁ ରାଜଧାନୀ କଲେ ଏବଂ ଏହି ହେତୁରୁ ହିଁ କଟକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । “(ସେ) ଯାଜପୁର କଟକେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲା । ପ୍ରଥମେ ରହିଲେ ପଞ୍ଚମ କଟକ ବାସୁଣୀ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶା ଗୋସାଣୀମାନ କଲିଲେ ।” ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଅନୁରୂପ ଅନ୍ୟ ଏକ ପାଞ୍ଜିରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି, “ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗଦେବ କେଶରୀଲେ ୭୪ ବର୍ଷ । ଏ ରାଜ୍ୟ ସମସ୍ତ ଗୋସାଣୀମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କଲେ । ବିରଜା ଗୋସାଣୀ, କାଳିକା, କାମରଣୀ, ସବମଙ୍ଗଳା ଏ ପାଞ୍ଚକୁ ବନ୍ଦୀ କରି ନ ପାରିଲେ (୩୪) ।” ଏ ସମସ୍ତ ବିଷୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଏହାହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ ଦେବ ଶାକ୍ତ ମତର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ । ସେ ଗୋସାଣୀମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିଥିବାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ହେବା ପରେ ଶାକ୍ତ ମତରମାନଙ୍କ ପୂଜା ପ୍ରଚାରଣରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦେବଙ୍କ ପୂଜାରେ ଏପରି ବ୍ୟାଘାତ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ଦେବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ ବିରଜା । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଆସି ପ୍ରଥମେ ଯାଜପୁର କଟକ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ, କାରଣ ଏହା ହିଁ ଥିଲା ସୋମବଂଶର ଶେଷ ନରପତି କର୍ତ୍ତୃଦେବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ । ପରେ ସେ କଟକ ବାସୁଣୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ତାହାକୁ ହିଁ ତାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ କଲେ । ତାମ୍ରଲେଖରୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଥାଏ । ଆଜରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ନାତି ଚୂଡ଼ାପୁ ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ ତାଙ୍କ ନାଗର ତାମ୍ର ଶାସନକୁ ଅଭିନବ ବାସୁଣୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକରୁ ହିଁ ଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏଣୁ ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ୱରେ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କମିଗଲା; ମାତ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେପ ଓ ବିରଜାଦେବୀ ପୂର୍ବପରି ରହିଲେ । ଗଙ୍ଗରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁର ପାଇଁ କିଏ କ’ଣ କରିଥିଲେ, ତାହାର କୌଣସି ବିବରଣୀ ମିଳେନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ପୂର୍ବପରି ଗୋଟିଏ ବିଖ୍ୟାତ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ଏବଂ ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ କଟକ ବା ସାମରିକ ଘାଟି ହୋଇ ରହିଲା । ଯାଜପୁରର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦୈତରଣୀ ପାରଦ୍ଦେବା ପରେ ଏହା ହିଁ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ । ଏଣୁ ଉତ୍ତର ପଟରୁ ଆସୁଥିବା ଶସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କୁ ବାଧା ଦେବାପାଇଁ ଏହିଠାରେ ହିଁ ଗୋଟିଏ ସେନାରୁଦ୍ଧଣି ବା କଟକ ରହୁଥିଲା । ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ୱ ଓ ତା’ର

ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୃଥିବୀର ଗଜଭୂମିରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ରହିଥିଲା । ଯାଜପୁରର ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଅମଳର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି (୩୫) । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗଙ୍ଗ ଅଭିଷେକ ଯାଜପୁରରେ ଥିବାକଥା ମୋତେ ଜଣା ନାହିଁ । ଗଙ୍ଗ ରାଜଭୂମିର ଭରଜାକ୍ଷେପରେ ଏକାଧିକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇ-ଥିବାର ପ୍ରମାଣ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧ୍ୟାୟବିଶେଷରୁ ଜଣାଯାଏ; ଏହାର ଆଲୋଚନା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବକ୍ତୃତାରେ କରାଯିବ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ନାତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଯାଜପୁରର ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । (୩୬) ମୁସଲମାନ ରାଜଭୂମିର ଭରଜା ପୀଠ ଅବକାରରେ ଆକୃତ ହୋଇ ରହିଲା; ମାତ୍ର ଭରଜାବେଗା ଗୁମସ୍ତର ବିଦ୍ୟମାନା ଥିଲା ।

ଭରଜାମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ *

(ଦେବଦେବୀ)

ପ୍ରାଚୀନ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରେ ନ ଦେଖିଲେ, କିମ୍ବା ଅନୁକୃଷ୍ଟ-ପକ୍ଷେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପଟାଗ୍ରାଫ୍ ନ ଦେଖିଲେ ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା ଜନ୍ମିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏମାନଙ୍କ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ, ଆକୃତି ପ୍ରକୃତି ଓ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେବଳ ମୁଖର ଭାଷାରେ କହିଗଲେ ବା ଲେଖିଗଲେ, ତାହା ପାଠକ ବା ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କୁ ଲାଭ ଓ ବେଳେ ବେଳେ ଦୁର୍ବୋଧ ହେବାର ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟ ସମ୍ଭବପର । କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସର ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଅଙ୍ଗ ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକ ଭରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଅବଧି ପ୍ରଭୁର ଭାବରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ନ କହିଲେ ଭରଜାମଣ୍ଡଳର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଇତିହାସ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । ଏ ବକ୍ତୃତାର କେତେକାଂଶ ଲାଭ ମନେହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଅଛି, ଏଣୁ ସୁଧୀବର୍ତ୍ତୀ ଆଗରୁ ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା କରି ଏହାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଛି ।

ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଓ ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ର ଭରଜା ପୀଠରେ ଅବଧି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବା କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧ୍ୟାୟବିଶେଷ ଭୁଲନାମ୍ଭବ ଭାବରେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଉତ୍ତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ମୁର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିରମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ହ୍ରାସ ଉତ୍ତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାନ ଥିଲା; ମାତ୍ର ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଧ୍ୟାୟବିଶେଷ ବେଶୀ ଭାବରେ ଗୁଲିଥିବାରୁ ଏଠାରେ

(୩୫) Epigraphia Indica, Vol. XXIX, pp 1055-ff

(୩୬) ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପ୍ରାଚୀ ସମିତି, ୧୯୪୦—ପୃ ୫୨ ।

* ଶେଷ ଅଭିଭାଷଣ—ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଫେବୃଆରୀ ପାଞ୍ଜି, ଉତ୍କଳଶିଳ୍ପ ଶିଳ୍ପୀ ତେଜସ୍ୱୀ, ସଂଖ୍ୟା ସାତ ।

ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ନ୍ୟୁନ ହୋଇ ଯାଇଛି । ଚରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ମୂର୍ତ୍ତି, ମନ୍ଦିର, ମଠ, ପ୍ରସ୍ଥ, ବିହାର ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ପରିଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭିନ୍ନ କେନ୍ଦ୍ର ମନ୍ତ୍ରଣା ସମିତି ଶୁଦ୍ଧ କରି ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ବିଷୟଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ ।

ଯାଜପୁର—ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ମହାକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ପଞ୍ଚମୋଶୀ ଆୟତନରେ ଯେଉଁସବୁ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେ ସବୁ ଯାଜପୁରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଚରଜା ପୀଠ ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାର ବଡ଼ ପୁରୁଷ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଯୁଗରେ ଓ ଚଳପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଖବର ସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ଏଠାରେ ମିଳିନାହିଁ, କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ଲଲସ୍ୱାବରେ ସର୍ତ୍ତ କରାଯାଇ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଏହାର କୌଣସି ଅଂଶ ଖୋଦନ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର କଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ । ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଚରଜାବଦ୍ଦେଶୀ ସବୁପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ତାଙ୍କ ଧ୍ୟାନରୁ ଜିଣାଯାଏ ଯେ ଦ୍ୱିଭୁଜାଦେବୀ ବାମ ହସ୍ତରେ ମହିଷରୂପୀ ଦାନବର ପୁଚ୍ଛ ଧରି ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ତା'ର ଶରୀରକୁ ଶୂଳବଦ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଯେତେ ପ୍ରାଚୀନ ମୂର୍ତ୍ତି ଅବଧି ଭାରତରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ସବୁପ୍ରାଚୀନ ହେଉଛି ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ଭୂମବଦ୍ଦେଶୀ ଥିବା ଶିବମନ୍ଦିରର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି (୩୭) । ଏ ଦେବୀ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ଚରଜାଙ୍କ ପରି ଦ୍ୱିଭୁଜା ନୁହନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ବଡ଼ ପୁରୁଷ ସ୍ୱର୍ଗତ ରମା ପ୍ରସାଦ ତତ୍ତ୍ୱ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ଯେ ଚରଜାଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନ୍ତତଃ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମୂର୍ତ୍ତି । (୩୮)

ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଗୁପ୍ତଯୁଗ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ ବିପ୍ଳବର ଯୁଗ । ଏହି ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ଘଟିଥିଲା । ଚରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗୟାପୁର ନାମରେ ଜଣେ ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ସେ ଅତି ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଥିବାରୁ ଦେବତାମାନେ ତାକୁ ଭୟ କରି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ଗୟାପୁରକୁ ସତ୍ୟ କରାଇ ତା' ଦେହଟାକୁ ଦାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ତାକୁ ତିନିଶକ୍ତି କରି ମୁକ୍ତିଦେୟ ଗୟାରେ, ନାଭି ଅଂଶ ଚରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ପାଦ ଅଂଶ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତରେ ପକାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଗୟାରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପୀଠ, ଯାଜପୁରରେ ଶକ୍ତିଙ୍କ ପୀଠ ଓ

(୩୭) Memoirs of Archaeological Survey of India, No. 16 plate XIV.

(୩୮) Ibid, no 44, p.4.

ମନୁଷ୍ୟ ପଦ୍ମରେ ଗୋକର୍ଣ୍ଣଶୂରଙ୍କ ଗୀଠର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦର୍ଶିଥିଲା । ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବହୁ ହିନ୍ଦୁ ଶେଷ ବୌଦ୍ଧ ଶେଷରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧ-ଭବାପଲ୍ଲ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହି କମ୍ବୋଜୀୟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଗୁପ୍ତବଂଶ ବେଳକୁ ଗର୍ଭା, ଭରଜା ଓ ମନୁଷ୍ୟଗିରି ପରି ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ଶେଷମାନ ବୌଦ୍ଧ-ଭବାପଲ୍ଲ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ମାତ୍ର ଏଥିରେ ଏହି ହିନ୍ଦୁ ଶେଷଗୁଡ଼ିକର ସୁନରୁହ୍ୟାନ କରାଯାଇଥିଲା । ଆଗରୁ କୁଡ଼ାଯାଇଛି ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚୂଡ଼ାସ୍ତର ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁଡ଼ଶିବ ନାମକ ଜଣେ ଗୁରୁ ଭରଜା ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ ଓ ସେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏଣୁ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ବୌଦ୍ଧବାଦ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ନୁହେଁ । ଭରଜାଶେଷ ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଭରଜାଦେବୀ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଯଜ୍ଞ କୁଣ୍ଡରୁ ବାହାରି ଥିଲେ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ ଯଜ୍ଞ କରାଯାଇ ଭରଜା-ଶେଷର ତଥା ଭରଜାଦେବୀଙ୍କ ସୁନରୁହ୍ୟାନ କରାଯାଇଥିଲା ।

ଏହି ସବୁ ଗୌରବଶୀଳ କମ୍ବୋଜୀୟ ଓ ବ୍ୟତ୍ୟମାନ ଭରଜାଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ବରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାଜପୁରକୁ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବରୁ ମୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ସମୟରେ ହିଁ ଭରଜାଙ୍କ ନୂତନ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ନୂତନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଭରଜାଙ୍କ ପୀଠରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିର ବ୍ୟତ୍ୟମାନ ଅଛି, ତାହା ଯାଜପୁରର ଜମିଦାର ସ୍ୱର୍ଗତ ଚୌଧୁରୀ ସୁଦର୍ଶନ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏକଶତ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ କାଳ ପୂର୍ବ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହା ବେଶୀ ପ୍ରାଚୀନ ନୁହେଁ । ଏହି ମନ୍ଦିର ଗାଡ଼ରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶମାନ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୌମ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ-ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେବୀଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ବ୍ୟତ୍ୟମାନ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଭରଜାଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନର ପୀଠସ୍ଥଳୀ ତାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ନୁହେଁ । ଲୋକମାନେ ଅତ୍ୟାପି କହନ୍ତି ଯେ ଭରଜା ମନ୍ଦିରଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ କଳସପୁର ହିଁ ଭରଜାଙ୍କ ଆଦିପୀଠ ଥିଲା । ଏହାର ପ୍ରମାଣସ୍ୱରୂପ ସେମାନେ କଳସପୁରଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ପାତାଣ ମନ୍ଦିରର ଧ୍ୱଂସସ୍ତୂପ ଦେଖାଇଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସ୍ତର ସ୍ତୂପକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ଏକ ଗୁପ୍ତଯୁଗୀୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିରଟିର ଶିଖର ଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । କାରଣ ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରେ ଶୀର୍ଷସ୍ଥିତ ଆମଳକ ଶିଳା ବା ଗଣ୍ଡିର ଭୂମି ଆମଳକର କୌଣସି ଅଂଶ ବ୍ୟତ୍ୟମାନ ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ବିମାନ ବୈକୃତରେ ପିଷ୍ଟ, ପାତ, କୁନ୍ଦ, କଣି, ବସନ୍ତ, ଜ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦିର ଯେଉଁ ଉପବିଭାଗମାନ ରହିଥିଲା, ସେହି ଉପବିଭାଗମାନଙ୍କ କୌଣସି ଗଢ଼ ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରେ ନାହିଁ । ଏଣୁ କଳସପୁରସ୍ଥିତ ଏ ମନ୍ଦିରର ଗୁଡ଼ ଆଧୁନିକ ପଦ୍ଧତି ଗୁଡ଼ର ଗୁଡ଼ପରି ଚତୁଷ୍ପାଶ ଓ ସମତଳ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଏହା ହିଁ ଥିଲା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଗୁପ୍ତଯୁଗୀୟ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଆକୃତି; ଏଗୁଡ଼ିକର ଶିଖର ରହୁ ନ ଥିଲା । କଳସପୁରର ଧ୍ୱଂସ ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରେ

କଳାଖଚିତ କୌଣସି ପ୍ରସ୍ତର ନାହିଁ । ଏଣୁ ମନଦ୍ୱୟ ଯେ ମନ୍ଦିରଟିର କେବଳ ଦ୍ୱାରଦେଶ ହିଁ କଳାଖଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱାରଦେଶର କଳାଖଚିତ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡମାନ ଚୋରି ହୋଇ ଯାଇଛି ।

ବିରଜାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିର ଆକୃତି ପ୍ରକୃତରୁ ଓ କଳସପୁରର ଧୂଃସପ୍ତପୁରୁ ଏହିପରି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ପ୍ରାୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାଜପୁରରେ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏହାର ନିମନ୍ତକାଶର ଧାରା ସ୍ଥିର କରିବା ସମ୍ଭବପରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରୁ ଭୌମ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର ଚାଲିଲା, ଯାଜପୁରଠାରେ ତାହାର ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଚିହ୍ନ ଲେଖକର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଭୌମ ରାଜାଙ୍କ କାଳରେ ଏବଂ ତାହାର ପ୍ରାୟ ଏକଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବ ଏଠାରେ ଅନେକ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ବହୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଯେଉଁ ପରଶୁରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ସମସାମୟିକ ମନ୍ଦିରମାନ ଯାଜପୁରଠାରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏ ମନ୍ଦିରମାନ ଧୂଃସପ୍ତାପୁର ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ଏମାନଙ୍କର କେତେକ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶ ଯାଜପୁରର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କ ଗାନ୍ଧରେ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । ପରଶୁରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଶିବ ବିବାହର ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍କ ଭିକ୍ଷା ଦାନର ଦୃଶ୍ୟମାନ ରହିଛି; ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କ ଅଂଶବିଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରର ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ ଓ ବରହ ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି (୩୯) । ଭୌମ ଯୁଗରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ବହୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ମାତ୍ର ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସିଟି ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାଦେବରେ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଯେଉଁ ତାଲିକା ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରେ ଲଳିତେଶ୍ୱର, କୁସୁମେଶ୍ୱର ଓ ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ନାମ ରହିଛି । ଭୌମବଂଶୀୟ ଅଧିକାଂଶ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ସହିତ ଲଳିତ ହାର ଓ କୁସୁମ ହାର ଚିତ୍ରିତ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ସେତେଦୂର ସମ୍ଭବ ଯାଜପୁରର ଲଳିତେଶ୍ୱର ଓ କୁସୁମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରମାନ ଭୌମ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଦଣ୍ଡୀ ମହାଦେବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦେବଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଓ ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ଭୌମ ସିଂହାସନ ଲଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାମ ଯାଜପୁରର ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କଲେ ଅସଙ୍କତ ହେବ ନାହିଁ ।

ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଭୌମ ରାଜାଙ୍କର ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଅଂଶବିଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରର କହ୍ନୁସ୍ଥାନରେ ଅଛି । ଆଖଣ୍ଡିଲେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର

(୩୯) କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ—ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ୧୯୬୧, ଶିପ ନ : ୩୭ ଓ ୧୭ ।

ନିକଟରେ, କରଜା ମନ୍ଦିର ଓ ବେଡ଼ାର ଗାନ୍ଧାରୀ, ସୋମେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ, ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀ ସୋପାନରେ ଓ ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ ଭୌମଯୁଗର ମନ୍ଦିରାଂଶ ଅନ୍ୟାପି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ (୪୦) । ଆଖଣ୍ଡନଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରଠାରେ ଯେଉଁ ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି, ସେଥିର ଗଣେଶଙ୍କ ବାହାନ ମୁଷା ନାହିଁ । ଭୌମ ଯୁଗୀୟ ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କରେ ମୁଷା ବାହାନ ରୂପ ସ୍ଥାନ ପାଉ ନ ଥିଲା । କରଜା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ନିଶାମାବତୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି, ସେଥିର ଭୌମଯୁଗୀୟ ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟତୀତ ଅଛି । ଭୌମଯୁଗର ଏହିପରି ନିଶାମାବତୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଭୁବନେଶ୍ଵରରେ ମିଳୁଛି । କରଜା ମନ୍ଦିର କାର୍ତ୍ତିକୟ ମୂର୍ତ୍ତିର ଭୌମଯୁଗର ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟତୀତ । ଅନୁରୂପ ମୂର୍ତ୍ତି ଭୁବନେଶ୍ଵରରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଗୋଡ଼ ଛଦ୍ମ ଛୁଡ଼ାହେବାର ଠାଣି ଭୌମଯୁଗର ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟକୁ ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡର ସୋପାନର ଓ ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ ଲଗିଥିବା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କଠାରେ ବ୍ୟତୀତ । ଏହିପରି ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଯାଜପୁରର ବହୁ ଭୌମ ମନ୍ଦିର ଅଷ୍ଟମ, ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବ୍ୟତୀତ ଥିବାବେଳେ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରୀମତୀ ପରେ କିମ୍ବା ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ବଂସ କରାଯିବା ପରେ ସେମାନଙ୍କ କଳାଶିଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶରୁ ଯାହା ବାକି ରହିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କ ଦେହରେ ଲଗାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଭୌମମାନେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ବର୍ଷପରି ରାଜୁ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଯାଜପୁର ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳୟ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ଵକାଳରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଯେ ବହୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ ।

ଭୌମଯୁଗର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋପ ପାଇ ନ ଥିଲା । ଏଣୁ ଯାଜପୁରରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଅଛି । ଯାଜପୁର ଏସ୍. ଡି. ଓ. କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରକାଶ କୋପ୍ପର ପଦ୍ମାଶିଳା ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଶାୟିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରଖାଯାଇଛି । ଅଷ୍ଟଶ୍ରୀ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ଅନବଦ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଏହି ବେଡ଼ାରେ ଭୂମିପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରାରେ ଉପବିଷ୍ଣୁ ଧ୍ୟାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସ୍ଵରୂପ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ମସ୍ତକୋପର ଚୈତ୍ୟବୃକ୍ଷ, ଉଡ଼ୁଡ଼ାୟମାନ ଗନ୍ଧର୍ବ, ପାର୍ଶ୍ଵରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵମାନ ଓ ପଦଦେଶରେ ମଃରର ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇବାର ଚିତ୍ର ବ୍ୟତୀତ ଅଛି (୪୧) । କରଜା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଧ୍ୟାନବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି (୪୨) । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଅର୍ଦ୍ଧନିମିଳିତ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ଗଠନ ଶୈଳୀ ଖଡ଼ାପଦା ଏବଂ ପୁଷ୍ପଗିରିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଭୌମଯୁଗର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଅନୁରୂପ ହୋଇଛି । ସୋମେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଯେଉଁ କକଟରୂପା ଉନ୍ମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଗୋଟିଏ ତାନ୍ତ୍ରିକ

(୪୦) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନଃ ୧୧, ୧୨, ୧୮, ୩୧ ୩୪ ଓ ୩୭ ।

(୪୧) Ibid ଚନ୍ଦ୍ର ନଃ ୭ ।

(୪୨) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନଃ ୫ ।

ବୌଦ୍ଧମୁଣ୍ଡି (୪୩) । ଶବ ଉପରେ ସମାଧାନା ଏହି କଳାକାରମାନ ଓ ନୃମୁଣ୍ଡମାନଙ୍କ ଚତୁର୍ଥାଦି ଦେବାଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ଜଟିଳ ଓ ନୃମୁଣ୍ଡ; ଦସ୍ତର ଶିଶୁଳ, ଜପାମାଳ ଓ ଖର୍ଚର ଏବଂ ମସ୍ତକୋପର ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧର୍ବ ରହିଛନ୍ତି । ପଦତଳେ ଅଷ୍ଟମ ବା ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଅକ୍ଷରରେ ଧାନ୍ୟ ଶିଳାଲେଖ ଅଛି ଏବଂ ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି; “ଓଁ ଶ୍ରୀବତ୍ସାଦେବ୍ୟାୟୈ ନମଃ ।” ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ମୁଣ୍ଡିଟି ବତ୍ସାଦେବୀଙ୍କ ନିମିତ୍ତ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ବତ୍ସାଦେବୀ ହୁଏତ କୌଶସି ଭୌମରାଜାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ ।

ଯାଜପୁର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ଜୈନମୁଣ୍ଡି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ସମସ୍ତେ ଭୌମପୁରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା କି ନା ତା’ କହିବା କଠିନ, ମାତ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଜୈନଧର୍ମ ସହିତ ସହାବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲା, ତାହା ଏହି ଜୈନମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହପୁରରେ ଯେଉଁ ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମୁଣ୍ଡି ଦୁଇଟି ଅଛି । ସେ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ପାର୍ଶ୍ଵନାଥ ଓ ଅନ୍ୟଟି ଚନ୍ଦ୍ରନାଥ । ପାର୍ଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ମସ୍ତକୋପର ସପ୍ତପତା, ଶୀର୍ଷଦେଶରେ ଛନ୍ଦ, ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ ଉପାସନ ଦେଖାଯାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ମସ୍ତକର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ ପାଦଦେଶରେ ତାଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ମୀନ ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଆଖଣ୍ଡ୍ୟାକଣ୍ଠର ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଯେଉଁ ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମୁଣ୍ଡିଟି ଅଛି, ତାହା ନେମିନାଥଙ୍କ ମୁଣ୍ଡି । ମୁଣ୍ଡିଟିର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ଵରେ ସ୍ଵତ୍ଵାକୃତି ଅନ୍ୟ କେତୋଟି ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମୁଣ୍ଡି ରହିଛି (୪୪) । କଣ୍ଟାବଣିଆ ହାଇସ୍କୁଲ ନିକଟସ୍ଥ ହାଟ ଉଡ଼ି ଗ୍ରାମର ବଟବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ କଳାମୁଗୁନ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଯେଉଁ ବିଗ୍ରହ ମୁଣ୍ଡି ଅଛି, ତାହା ଭାରତରେ ଗୋଟିଏ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ମୁଣ୍ଡି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ହେବନାହିଁ । ଏହି ମୁଣ୍ଡିର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ୮୦, ଫୁଟ ଓ ପ୍ରସ୍ଥ ପ୍ରାୟ ଚାରି ଫୁଟ । କାଟୟାସ୍ତର ଠାଣିରେ ପଦୋପର ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଏହି ବିଗ୍ରହ ମୁଣ୍ଡିର ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ସମସ୍ତ ସଙ୍କେତ, ଯଥା—ଛନ୍ଦ, ପ୍ରଭାମଣ୍ଡପ, ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧର୍ବ, ଫଳପଲ୍ଲବପୁଷ୍ପ କେବଳ ବୃକ୍ଷ ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ମୁଣ୍ଡିଟିର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଚନ୍ଦ୍ରମଧ୍ୟାସ୍ଥ ପାର୍ଶ୍ଵର ଓ ଅନ୍ୟ ତେଜଶ ଜଣ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଦଣ୍ଡାୟମାନ ମୁଣ୍ଡି ମଧ୍ୟ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଯାଜପୁର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଜୈନମୁଣ୍ଡି ଥାଇପାରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଉପରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଗଲା, ସେଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ।

ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରୁ ଯାଜପୁର ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳୟ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଓ ଏଠାରେ

(୪୩) Ibid, ଛନ୍ଦ ନ. ୩୧ ।

(୪୪) Ibid, ଛନ୍ଦ ନ. ୧, ୧୦ ଓ ୧ ।

ବହୁ ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଧୂସମୁଖରୁ ଯାହା ରକ୍ଷା ପାଇଛି, ତାହା ହିଁ ସେ ପୁରୀର କଳା ବିଭବର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ । ଯଯାତି ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତ ଘୋରର ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ, ତୁ ଏକ ସେହି ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏସ୍. ଡି. ଓ. କ କମ୍ପାଉଣ୍ଡର ସ୍ୱରକ୍ଷିତ ବିରାଟକାୟ ସପ୍ତମାତୁଳା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ । ଧର୍ମନିମାନ୍ତେ ଏମାନଙ୍କୁ ଚିକିତ୍ସା କରି ବୈଦରଣୀ ଗର୍ଭରେ ଫିଟି ଦେଇଥିଲେ । ପରେ ଏମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି (୪୫) । ଚିକିତ୍ସା ଦେଲେହଁ ବିଶାଳତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଭାରତୀୟ କଳାରେ ଉତ୍କଳସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ, ଏମାନେ ଏକାଧିକ ଭାରତୀୟ ପ୍ରକାର କଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି (୪୬) । ସ୍ୱର୍ଗତ ରମ୍ୟ-ପ୍ରସାଦ ତନ୍ମୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛନ୍ତି ଭୌମରାଜଙ୍କ କାଳର ମୂର୍ତ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବହୁ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ଜାତୀ । ଋମୁଣ୍ଡାଙ୍କ ଛତ୍ରା ଏହି ମାତୃକାମାନଙ୍କ କାଶରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁ ରହିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଭୌମରାଜଙ୍କ କାଳର ଯେଉଁ ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମିଳିଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ କାଶରେ ଶିଶୁ ନାହିଁ (୪୭) । ଏହି ହେତୁରୁ ଭୌମବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋମବଂଶ ଅମଳରେ ହିଁ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଧିକ ସମୀଚିନ ହେବ । ଯାଜପୁରରେ ଶୁଭଦ୍ରା ନାମକ ମୁଗ୍ଧ ପଥରରେ ଯେଉଁ ସମୃତ, ମୟୂଷ ଓ ଶରୀରକର୍ତ୍ତା ପ୍ରମୁଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ତାହା ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୪୮) । ଏହି ବିଶାଳ ପ୍ରମୁଦ ପଦ୍ମଦେଶ ଓ ମସ୍ତକ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଂଶରେ କାରୁକଳା ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଯାହା କିଛି କାରୁକଳା ଅଛି, ତାହା ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ତୋରଣର କାରୁକଳା ସହିତ ମେଳ ଖାଇଯାଉଛି । ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ପ୍ରାୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୪୯) । ଏହି ହେତୁରୁ ଶୁଭଦ୍ରା ମଧ୍ୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ । ମୌଳିକାବସ୍ଥାରେ ଏହା ଏକ ଗରୁଡ଼ ପ୍ରମୁ ଥିଲା । ଏହାର ଶୀର୍ଷଭାଗରେ ଯେଉଁ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା, ତାହା ଚିକିତ୍ସା ଅବସ୍ଥାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏସ୍. ଡି. ଓ. କ ବାସଭବନର କମ୍ପାଉଣ୍ଡରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି

(୪୫) Ibid, ଡିଏ ନଃ ୧, ୨ ଓ ୩ ।

(୪୬) V. A. Smith—History of Fine Art in India and Ceylon; R. Chand—M. A. S. I. No. 44; R. D. Banerji—History of Orissa, Vol. II.; H. K. Mahtab—History of Orissa—Part I.

(୪୭) K. C. Panigrahi—Archaeological Remains at Bhubaneswar pp. 135-137.

(୪୮) ଇତିହାସ ଓ କଳାବିକାଶ, ଡିଏ ନଃ ୧୩ ।

(୪୯) Archaeological Remains at Bhubaneswar, pp-157-62.

(୫୦) । ଶୁଭପ୍ରମୁର ଅତି ନିକଟସ୍ଥ ସାହର ଲେଙ୍କା ଅତ୍ୟାପି ଗୋଟିଏ ହାନ ଦେଖାଇ କହିଥାନ୍ତି ଯେ ଗରୁଡ଼ଟି ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଆସି ସେହଠାରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହାର ଚାପୁର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମର ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତିଟିକୁ ପ୍ରମୁ ଉପରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆଣି ଓ ତାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ଭାବରେ ବଳକାଙ୍ଗ କରି ସେଠାରେ ପକାଇ ଦେଇଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ୍ ରାଜତ୍ବର ଚାହା ଏସ୍. ଡି. ଓ. କ୍ସ ବାସଭବନକୁ ଆଣାଯାଇଛି ।

ଯାଜପୁରରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜଧାନୀର ସ୍ଥାପନକର୍ତ୍ତା ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ପ୍ରତି ସମ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ଝି ଏହି ଶୁଭପ୍ରମୁ ବା ଗରୁଡ଼ ପ୍ରମୁକୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ସାଞ୍ଚି ନିକଟସ୍ଥ ବେସନଗରରେ ଓ ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ମିରଜାପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଭଟ୍ଟାରିଠାରେ ଗରୁଡ଼ ପ୍ରମୁମାନ ଅତ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଲାଞ୍ଜି କରାଯାଇ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ବିରଜାଗଡ଼ ମହାନ୍ତର ତାଳିକାରେ ଯଯାତିଶ୍ବର ନାମକ ମହାଦେବଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯେତଦ୍ବର ସମ୍ଭବ ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ବାରା ବା ତାଙ୍କ ଅମଳର ଅନ୍ୟ କାହାର ଦ୍ବାରା ଏହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସୋମବଂଶୀ ରାଜା କାଳର ଆଉ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଉତ୍ଖାଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରର ବଲ୍ଲଭାଞ୍ଚଳରେ ଦେଖାଯାଏ । ବରହ ମନ୍ଦର ଗାନ୍ଧାର ଥିବା ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଗାମୁର୍ତ୍ତି ଓ ବିରଜା ମନ୍ଦର ଗାନ୍ଧରେ ଥିବା ବୈତାଳିକଗଣ, ଗୋଧନେଶ୍ବର ମନ୍ଦର ଗାନ୍ଧରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ଗଙ୍ଗାମୁର୍ତ୍ତି ଓ ମିଥୁନ ବିଗ୍ରହଠାରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କାଳୀନ କାରୁକଳାର ବିଶେଷତ୍ବ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ଯୁଗର ମନ୍ଦିରମାନ ଧ୍ବଂସପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପରେ ଏହି ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶଗୁଡ଼ିକ ଏପରି ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି (୫୧) ।

ସିଲ୍ଲେଟନେଶ୍ବର ଓ ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଗଙ୍ଗସ୍ଥାପତ୍ୟର ଶୈଳୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗଙ୍ଗରାଜା କାଳର ଲାଞ୍ଜି ବୋଲି ଜଣାଯାଏ (୫୨) । ସିଲ୍ଲେଟନେଶ୍ବର ମନ୍ଦର ସପ୍ତରଥ ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ଓ ଏହାର ମୁଖଶାଳା ରୂପେ ଯେଉଁ ପିଢ଼ା ମନ୍ଦରଟି ଅଛି ସେଥିରେ ଗଙ୍ଗସ୍ଥାପତ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ବ ଦେଖାଯାଏ । ଏଣୁ ସିଲ୍ଲେଟନେଶ୍ବର ମନ୍ଦରଟି ହାଦଶ କନ୍ୟା ସତ୍ୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର ମନ୍ଦରରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ତତ୍ତ୍ବେ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଅମଳର ଯେଉଁ ଶିଳାଲିପି ଅଛି ସେଥିରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ତତ୍ତ୍ବେ ଶତାବ୍ଦୀର ଲାଞ୍ଜି (୫୩) । ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର ମନ୍ଦର ବେଡ଼ାର ଗୁରୁପାଖରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନତର ମନ୍ଦରର କାରୁକଳା

(୫୦) ଇନ୍ଦୋସ ଓ କମ୍ବଜ୍ଜୀ ଚନ୍ଦ୍ର ନଃ ୪ ।

(୫୧) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନଃ ୮, ୨୫, ୩୩ ଓ ୩୯ ।

(୫୨) Ibid ଚନ୍ଦ୍ର ନଃ ୨୯ ଓ ୩୦ ।

(୫୩) Epigraphia Indica, Vol XXIX, pp-1055-ff.

କଟକ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶମାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକର ଆକୃତି, ପ୍ରକୃତି ଓ ଶୈଳୀରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଏହି ପ୍ରାଚୀନତର ମନ୍ଦିରଟି ଘୋମ ରାଜାଙ୍କ କାଳର ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ନବମ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ପୀଠର ମନ୍ଦିର ଧ୍ୟୁସପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପରେ ସେଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ନାତି ଓ ସ୍ୱରୂପୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୯୭-୧୫୪୦) ଯାଜପୁରର ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ (୫୪) । ବରହ ମନ୍ଦିରର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ୧୫ଶ ବା ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର କାର୍ଯ୍ୟ । ଏଥିରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଚିହ୍ନମାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି (୫୫) । ବରହ ମନ୍ଦିର ଦେଉଳରୁ ଯାଜପୁରର ସବ୍‌ଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ । ୧୫୪୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଓଡ଼ିଶା ଘୋର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ଗତ କରି ୧୫୬୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇଲା । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁରଠାରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । ଯାଜପୁରର ବିଦ୍ୟମାନ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସପ୍ତଦଶ କିମ୍ବା ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଏହାର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ (୫୬) ।

ଯାଜପୁରର ଜୁମ୍ମା ମସଜିଦ୍ ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୫୭) । ଏହା ହିଁ ଯାଜପୁରରେ ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱ କାଳର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କାର୍ଯ୍ୟ । ମସଜିଦ୍‌ଟି ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଉପାଦାନରେ ହିଁ ନିର୍ମିତ । ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଓ ତତ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରରେ ଧର୍ମକ୍ରମାନ୍ତର ଧ୍ୟୁସଲୀଳା ଚାଲିଥିଲା ଏବଂ ତାହାର ଫଳରେ ବହୁ ମନ୍ଦିର ଧ୍ୟୁସ ପାଇଥିଲା ଓ ବହୁ ମୁସ୍ଲିମ୍ ବଜାର ହୋଇଥିଲା । ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ରମାଇ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଶୂନ୍ୟ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସତ୍‌ଧର୍ମୀମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ଧର୍ମ ମହନ୍ତଙ୍କୁ ଦେଲେ, ବିଷ୍ଣୁ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ଦେଲେ ଓ ଶିବ ଆବାସ ଦେଲେ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ମିଳି ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ମନ୍ଦିର ମଠାଦି ସ୍ଥାପନାକାର ଧର ଧର ବୋଲି ଚିତ୍କାର କଲେ (୫୮) ।

(୫୪) ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ ୫୨ ।

(୫୫) ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଚନ୍ଦ୍ର ନ. ୧୭ ଓ ୧୮ ।

(୫୬) Ibid. ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୧୫ ।

(୫୭) Ibid. ଚନ୍ଦ୍ର ନ. ୧୮ ।

(୫୮) Quoted in D. C. Sen's History of Bengali Language and Literature.

ଏହି ଆଲୋଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ଯାଜପୁରରେ ସିଲେଟନେଶ୍ୱର, ସିବେଶ୍ୱର ଓ ବରହ ମନ୍ଦିର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ବଡ଼ ପ୍ରାଚୀନ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ପୀଠସ୍ଥଳୀଗୁଡ଼ିକର ନାମରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ହେଉଛନ୍ତି ଶୈବପୀଠ । ଏ ପୀଠସ୍ଥଳୀଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ୱପ୍ନାକୃତି ଆଧୁନିକ ମନ୍ଦିରମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି ଓ ଏଗୁଡ଼ିକର ପୂଜା ପ୍ରକରଣ ମଧ୍ୟ ରୁଲିଛି । ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଟି ଦେଖିପାରଲେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ଯେ ଯାଜପୁର ନଗର ଭୁବନେଶ୍ୱର ନଗର ପରି ଏକଦା ମନ୍ଦିରମାଳିନୀ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଖଡ଼ୀପଦା—ଖଡ଼ୀପଦା ଉଦ୍ଗ୍ରବ ସବ୍‌ଡ଼ିଭିଜନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ ହେଁ, ଯାଜପୁରଠାରୁ ଏହାର ଦୂରତ୍ୱ ମାତ୍ର ପାଞ୍ଚ ବା ଛଅ ମାଇଲ । ଏଣୁ ଏହା ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଖଡ଼ୀପଦା ନିକଟସ୍ଥ ଗୋହର ଟିକରାଠାରେ ଭୌମମାନଙ୍କର ରାଜଭବନ ଥିଲା ବୋଲି ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ସମଗ୍ର ଅଞ୍ଚଳଟି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଖଡ଼ୀପଦାରୁ ପାଞ୍ଚଟି ବୌଦ୍ଧ ମୁର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ ମିଜେକ୍ସପ୍ରେସରେ ସଫରଷିତ ହୋଇଛି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ହେଉଛନ୍ତି ଧ୍ୟାନବୁଦ୍ଧ ଓ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ପଦ୍ମପାଣି । ଏ ସମସ୍ତ ମୁର୍ତ୍ତିରେ ଭୌମକାଳର ସମସ୍ତ ଚିହ୍ନ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଧ୍ୟାନ ବୁଦ୍ଧମୁର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ଅର୍ଦ୍ଧ ନିର୍ମାଳିତ ଚକ୍ରରେ ଉପବିଷ୍ଟ ଓ ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡରେ ନିର୍ମିତ । ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡରେ ମୁର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିବାର କୌଶଳ କେବଳ ଭୌମରାଜା କାଳରେ ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ମୁର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ଭୌମ ରାଜା ଶୁଭକର ଦେବଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଆଲୋଚନା ଆଗରୁ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଶିଳାଲେଖରୁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏ ସମସ୍ତ କାଳି ଭୌମ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ହିଁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ।

ପୁଷ୍ପଗିରି ବିହାର—ବିରଜାମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ବୃହତ୍ କେନ୍ଦ୍ର ହେଉଛି ପୁଷ୍ପଗିରି ବିହାର । ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡ଼ିଭିଜନର ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରି ଅଞ୍ଚଳରେ ହିଁ ଏହି ସଂସ୍କୃତିକ କେନ୍ଦ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବଡ଼ ବର୍ଷ ପୁର୍ବେ ସ୍ୱର୍ଗତ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ଯେ ବୁଦ୍ଧବ୍ୟାଂ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁଷ୍ପଗିରି ହେଉଛି ଏହି ଅଞ୍ଚଳ; ମାତ୍ର ୧୯୫୭ ମସିହାରୁ ୧୯୬୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀମତୀ ଦେବଳା ମିଶଙ୍କ ଅଧ୍ୟକ୍ଷତାରେ ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଖନନ କାର୍ଯ୍ୟ ଚାଲିଥିଲା ଓ ସେଥିରୁ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥମାନ ମିଳିଥିଲା, ସେମାନଙ୍କଠାରୁ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁନାହିଁ ଯେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା ପୁଷ୍ପଗିରି (୫୯) । ପଞ୍ଚାଳରେ ଖନନରୁ

(୫୯) Ancient india 1957-58 pp-38 ff.

1958-59 pp-33 ff.

1959-60 pp-38 ff.

ଯେଉଁ ବହୁ ପୋଡ଼ାମାଟିର ସିଲ୍ ବାହାରିଛୁ ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି, “ଶ୍ରୀ ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାରସ୍ଥାପ୍ୟ ଉଷୁ-ସଦାସ୍ୟ ।” ଇରଡର ଅନ୍ୟତମ ବୌଦ୍ଧ ବିହାର ଥିଲା ନାଲନ୍ଦା ଓ ତାହାର ଖନନରୁ ଯେଉଁ ଅନେକ ପୋଡ଼ା ମାଟିର ସିଲ୍ ବାହାରିଛୁ, ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି : “ଶ୍ରୀ ନାଲନ୍ଦା ମହାବିହାର ଆର୍ଯ୍ୟଉଷୁ-ସଦାସ୍ୟ ।” ଏଣୁ ଏହି ବିହାରର ନାମ ସେ ନାଲନ୍ଦା ଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ରହେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ରତ୍ନଗିରି ଅଞ୍ଚଳ କୌଣସି କାଳରେ ପୁଷ୍ପଗିରି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା କି ନା, ତାହା ସ୍ଥିର କରିବା ସହଜ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ନାମ ଯାହା ଆଉ ପଛଟିଏ ଏହି ମହାବିହାର ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଏଠାରୁ ମିଳୁଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାମାନଙ୍କରୁ ମିଳେ । ଶ୍ରୀମତୀ ମିତ୍ର ଏଠାରେ ଯେଉଁ ସବୁପ୍ରାଚୀନ ଲେଖ ପାଇଛନ୍ତି, ତାହାବନ୍ଧୁଛନ୍ତି ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର । ତାଙ୍କର ବହୁ ପୁରୁଷ ସ୍ମରଣ ଗ୍ରନ୍ଥସାଦୃଶ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଏଠାରୁ ଗୋଟିଏ ଗୁପ୍ତକାଳୀନ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖ ପାଇଥିଲେ (୬୦) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଅନ୍ତରଃ ସତ୍ତ୍ୱାଦିଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ଗୋଟିଏ ମହାନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଗାଁ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଓ ଏହି ଧର୍ମ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଅତୁଳନୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ବହୁଳାଂଶ ଅଦ୍ୟାପି ଭୂଗର୍ଭରେ ଅବଲୁପ୍ତ, କେତେକାଂଶ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ଓ କେତେକାଂଶ ୧୯୫୭ ଠାରୁ ୧୯୬୦ ମସିହା ମଧ୍ୟରେ ଲୁଚୁଥିବା ଖନନରୁ ବହିର୍ଗତ ହୋଇଛି । ଏଠାରୁ ଅନବଦ୍ୟ ମୁଗ୍ଧିମାନ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ କଲିକତାର ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ମ୍ୟୁଜିଅମ୍, ପାଟନା ମ୍ୟୁଜିଅମ୍ ଓ ପେରସ୍ତର ମ୍ୟୁଜିୟମ୍‌ରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି (୬୧) । କମିସନର ଜନ ବିମ୍‌ସ୍ ଏଠାରୁ ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଢେଙ୍କି ପାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ବର୍ତ୍ତମାନ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ ନିକଟସ୍ଥ ଖୋଳ ମା ପୁଅ ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଓ କେତେକ କଟକର ବଣିଆ ସାହିରେ ଦେଖାଯାନ୍ତି (୬୨) । ୧୯୫୭ ରୁ ୧୯୬୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଠାରେ ଲୁଚୁଥିବା ଖନନରୁ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ପଦାର୍ଥ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବାହାରି ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର କେତେକ ଆଷ୍ଟ୍ରାଲୋପ୍ ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନଙ୍କ Ancient India ରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏ ସମସ୍ତକୁ

(୬୦) Memoirs of Archaeological Survey of India, No-44, P-5 and plate

(୬୧) M. A. S. I. No-44, P-13 and Plates, R.D. Banerji—History of Orissa, Vol.-II

PP-386-87 and Plates.

faung PP-392, 393 and 403.

(୬୨) The Journal of Orissa Academy, Vol. III, No-1, 1940, Plates VI and VII, Arts Asiatique, Paris. Tome IV. Fascicule 4, 1957. P. 276, Figs.1 and 2.

ଏକଟି କରି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ମାନବକୁ ହୁଏ ଯେ ରହୁଗିରି ଅଞ୍ଚଳ କଳା ପ୍ରାପତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ରଣ ଲା ଥିଲା । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ଅନବଦ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ପୃଥିବୀର ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଯାଇଛି, ସେଠାରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରଶାସିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଇଟାର କୌଣସି ପ୍ରସ୍ତ ଓ ଗୋଟିଏ ପାଖାନ୍ତର ବିହାରର କେତେକାଂଶ ଖୋଳି ବାହାର କରାଯାଇଛି; ମାତ୍ର ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ ପ୍ରସ୍ତ, ବିହାର, ମନ୍ଦିର ଓ ମଠର ଧ୍ୟୁସାବଶେଷ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମଧ୍ୟର ଅବଲୁପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରାପତ୍ୟର ବହୁଳାଂଶ ଭୌମ-ରକ୍ତ କାଳରେ ହିଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ରହୁଗିରି ଅଞ୍ଚଳର ଅତୁଳନୀୟ ଲାଞ୍ଜିର ସମୟ ଆଲୋଚନା କରିବା ଏଠାରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମଶାଳା ଥାନାର ମାଳାଦେବୀପୁର ଶାସନ, ଚନ୍ଦ୍ରଶା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳସ୍ଥ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରରେ ଯେଉଁ ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ଥେଟ୍ ମିଜିକ୍ସମ୍‌କୁ ନିଆଯାଇଛି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଶା ସପ୍ତମାତୁଳା ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ଥେଟ୍ ମିଜିକ୍ସମ୍‌ରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।

କୁପାରି—ଉତ୍କଳ ସର୍ବଜନଜନର ଅଗରପଡ଼ାଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଦଶ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଏହା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା କୋମ୍ପାରକ ଓ ଏହାକୁ ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭ୍ରକରଦେବ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । ୧୮୭୧ ଖ୍ରୀ: ରେ ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାର ତତ୍କାଳୀନ କଲେକ୍ଟର ସ୍ୱର୍ଗତ ଜନ ବିମସ୍ ଏଠାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଥିଲେ ଯେ ଏଠାରେ କେତେକ କୌଣସି ଲାଞ୍ଜି ଅଛି (୭୩); କିନ୍ତୁ ୧୯୫୧ରେ ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଏଠାକୁ ଗଲି, ସେତେବେଳେ ଏଠାରେ କୌଣସି କୌଣସି ଲାଞ୍ଜି ନ ଥିଲା । ଏଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କେତୋଟି ସୁଗ୍ରାକୃତ ଦେବ ମନ୍ଦିର ଓ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ନିଶାପାବଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଭୁବନେଶ୍ଵରର ଭୌମ ମନ୍ଦିର-ମାନଙ୍କର ନିଶାପାବଣୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଅନୁରୂପ । ଏଥିରୁ ଓ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଭୌମରାଜାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ କୋମ୍ପାରକ ବା ଆଧୁନିକ କୁପାରିରେ ଥିବା ଲାଞ୍ଜିମାନ ଭୌମରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରୀ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।

ଅଯୋଧ୍ୟା—ମଲଗିରିଠାରୁ ଏହା ପାଞ୍ଚ ଛଅ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏ ସ୍ଥାନଟି ଉପକଣ୍ଠରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସୁନ୍ଦ୍ର ସ୍ତୁପ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ପ୍ରସ୍ତ ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହୁଏତ କୌଣସି ମନ୍ଦିର ବା ପ୍ରସ୍ତର ଧ୍ୟୁସାବଶେଷ । ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମାରବା ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଜଣେ କୃଷକ ପରିବାରର ଗୃହପ୍ରାଣୀଙ୍କରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କୌଣସି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଲେଖକ ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଅବଲୋକିତେଶ୍ଵର

ପଦ୍ମପାଣି ମୁଣ୍ଡି ଦେନ ଆସିଥିଲା ଓ ଚାନ୍ଦା ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ବେଚ୍ଛା ମିଉଜିକଅମ୍ରେ
ଫରଷିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରୁ ଯାହା ମିଳୁଛି ସେସବୁ ବୌଦ୍ଧଙ୍କଠି । ଏଣୁ ଏ ସ୍ଥାନଟି
ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠ ଥିଲା । ଏଠାରେ ଥିବା ମୁଣ୍ଡିମାନଙ୍କ ଶୈଳୀରୁ ଓ ମାରିଚୀ
ମୁଣ୍ଡିରେ ଥିବା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ସମସ୍ତ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦାନମ ଓ ଏକାଦଶ
ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଶିଳାଲେଖଟିରେ “ସେ ଧର୍ମା ହେତୁ ପ୍ରଭବା ହେତୁଃ
ତେଷାଂ ତଥାଗତଃ” ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ବରୂପ ବୌଦ୍ଧମନ୍ତ୍ର ଲେଖାଅଛି ।

ବିରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ ଖର୍ଚ୍ଚ ଲବ୍ଧତଃ ବସିପୁ ହୋଇ
ରହିଅଛି । ଏ ମଣ୍ଡଳ କମ୍ବା ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରାୟତଃ କି
ସର୍ବେ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯାହା କିଛି ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିଛି, ସେଇଥିରେ
ହିଁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ବହୁ ଖର୍ଚ୍ଚିତମଣ୍ଡଳ ହୋଇ ଯୁଗ
ଯୁଗ ଧରି ରହିଆସିଛି ଓ ଯାଜପୁର ନଗର ତା’ର ମଧ୍ୟ ମଣି ପରି ରହିଆସିଛି ।

ଭକ୍ତବିରାଜ କଳା ଓ ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟରେ ଯାଜପୁର

ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର

ନିର୍ଦ୍ଦେଶନା ପ୍ରଦତ୍ତ ଉତ୍କଳ ଭୂମିର ଶ୍ରୀମତୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶ୍ରୀ ସ୍ଥାନ ପଥା
ଏକାମ୍ରକ୍ଷେପ ବା ଭୁବନେଶ୍ୱର, ମାଳାରଳ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେପ ବା ପୁରୁ, ଭରଜାନକ୍ଷେପ
ବା ଯାଜପୁର, ଅର୍ଦ୍ଧକ୍ଷେପ ବା କୋଣାର୍କ ପ୍ରାଚୀନ କାର୍ତ୍ତିକ ମନ୍ଦିର ନୟନାନ୍ତରାଳ ସ୍ଥାନତ୍ୟ
ଓ ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ବିଶେଷ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେପ ମନ୍ଦିର
ସମୂହର ବାରମ୍ବାର ରୂପାବରଣ କରାଯାଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟ ଲୋକ-
ଲୋଚନର ଆଗୋଚରରେ ରହିଯାଇଛି । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଅଧିକାଂଶ ଦେବାଳୟର
ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଅକ୍ଷୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ, ପାଦଶାଳ, ଜଗନ୍ନାଥ,
ଗୌରୀ, ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରୋତ୍ତର (ଏକା ରାଣୀ) ମନ୍ଦିରର ଅତ୍ୟୁତମୟ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ
କଳା ବିଶେଷଜ୍ଞମାନଙ୍କ ଭୂପୃଷ୍ଠୀ ପ୍ରଶଂସା ଲାଭ କରୁଅଛି । କୋଣାର୍କର ବେଳାଭୂମିରେ
ଏକ ସମୟରେ ସରକରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଉତ୍କଳ ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିରର ବିମାନ ଓ
ନାଟ୍ୟଶାଳାର ପୃଷ୍ଠାବିଶେଷ ଏବଂ ସରକ୍ଷିତ ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟର
ଚମତ୍କାରତା ଏବଂ ଅନିବାରଣୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମଗ୍ର ଜଗତ ବିଦିତ । ଭରଜାନକ୍ଷେପ ବା
ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଗୌରବ ବିଭବ ଓ ପବିତ୍ରତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସର୍ବାଗ୍ରଗଣ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ
ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟର ବିଶେଷ ବାରମ୍ବାର ବିମାନଙ୍କ ପ୍ରକଳ ଆକର୍ଷଣ ଫଳରେ ଉତ୍କଳ
ଭାରତର ମୟୂର ପରି ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅସ୍ପଷ୍ଟ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଖଣିତ କାର୍ତ୍ତିକକାମର
ପୃଷ୍ଠାବିଶେଷ ମାତ୍ର ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ତଥାପି ବିଶିଷ୍ଟ ପୃଷ୍ଠାପ୍ରମୁଖ ମଧ୍ୟରେ
ଯେଉଁ କେତେକର ଭାବସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଖୋଦନ ଶୈଳୀର
କ୍ରମମୟତା ଓ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ଚିତ୍ରଚମତ୍କାରତା ଗର୍ବ ଓ ଗୌରବର ଆସ୍ତବ୍ୟ ।
ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ସରକ୍ଷଣ ସର୍ବାଙ୍ଗେ କରାଯିବ ।

ବିରଜା ଶୀର୍ଷ :-

ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବିରଜାଶ୍ରମ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।
ମହାଭାରତ ବନପର୍ବର ୮୫ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସୁବିଭବରେ ଲୋଚିତ୍ୟା (ବ୍ରହ୍ମପୁର)

ବଜାପାଗର ସଙ୍ଗମ, ପ୍ରଭୃତିର ନାମସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରେ ବରଜାଙ୍ଗର୍ଥର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

“ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଲ୍ଲା ସବପାପ ପ୍ରମୋଚନାମ୍
ବରଜାଙ୍ଗର୍ଥ ମାସାଦ୍ୟ ବରଜତି ଯଥା ଶର୍ମା ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ବରଜାଙ୍ଗର୍ଥରେ ପହଞ୍ଚି ସବ ପାପହାରଣୀ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଜର୍ଥଯାତ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଲ୍ଲ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହେବ । ଉକ୍ତ ବନପଟର ଅନ୍ୟତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଯଥୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଭୃତି ପଞ୍ଚ ପାଣ୍ଡବ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସହଚର କଳିଙ୍ଗ ଦେଶକୁ ଆଗମନ କରି ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କରିଶାନ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ କରିଥିଲେ । ଏ ‘ବ୍ରହ୍ମପୁରଣ’ ମତରେ ଯଜ୍ଞକର୍ତ୍ତା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ୱାରା ବରଜାମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ଯଥା “ବରଜେବରଜା ମାତା ବ୍ରହ୍ମଣା ସଂପ୍ରତିଷ୍ଠିତା” ପ୍ରାଚୀନ ‘କୁବ୍ଜନା ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ‘ବରଜା’ ଓ ‘ବିମଳା’ଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରାଯାଏ । ଯଥା—

“ନାରାୟଣକଳଞ୍ଚ ବରଜା ଉଦ୍ଭୂତୀୟାନଂ ମନ୍ତ୍ରଶୁଣ୍ଠ
ବିମଳା ବିମଳା ଚୈବ ତଥା ମାହିଷଶୟିଣୀ ।”

ପ୍ରାଚୀନ ‘ଜ୍ଞାନାର୍ଣ୍ଣବ’ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ୫୦ଟି ପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ‘ବରଜା ପୀଠ’ ଏକତମ । ‘ରୁଦ୍ରପାମଳ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ଦେବୀଙ୍କ ଦଶନାନ୍ତ ବରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପଡ଼ିଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ‘ଦୃଢ଼ଲୀଳ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ‘ବରଜାପୁର କ୍ଷେତ୍ର’ର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ‘ପ୍ରାଣତୋଷିଣୀ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ଯାନପୁରରେ ବରଜାଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଯଥା—

“ବରଜା ଯାନପୁରୀଞ୍ଚ ଭଦ୍ରାଶ୍ରମୀ ଭଦ୍ରାଶ୍ରମୀ”

‘ପୀଠ ନିର୍ଣ୍ଣୟ’ ବା ‘ମହାପୀଠ ନିରୂପଣ’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମତରେ ଉକ୍ତ ଦେଶର ବରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେବୀଙ୍କ ନାଭି ପତିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ଦେଶର ଦେବୀ ବିମଳା ଓ ‘ଭୈରବ ଜଗନ୍ନାଥ’ ଏହିପରି ମହାଭାରତ ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶାଳ୍ତ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ବରଜାଙ୍ଗର୍ଥର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ପରିଲକ୍ଷିତ । (୨)

ବରଜା ମନ୍ଦିରର ପ୍ରାଚୀନତା :

ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାସମୂହ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବର ‘ବରଜାନଗର’ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ଖ୍ୟାତ ଲାଭ କରି ଥିଲା । ପୃଥିବୀ ମହାବଳ ନାମକ ଜନୈକ ନରପତିଙ୍କ ପାରଳାଖମଣ୍ଡିରୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଚାମୁଣ୍ଡାସନରେ ‘ବରଜାନଗର’ର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା “ପୃଥି ଶ୍ରୀ ବିଜୟ ସୁନ୍ଦାବାସର ବରଜା ନଗରାଧିବାସକା” ଏହା ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ୪୯ ବର୍ଷରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଲିପିତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ଦାନପତ୍ରରୁ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଏ । (୩)

ଅଧିକାରୀ ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଉକ୍ତ ନଗର ନାମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ, ତେଣୁ ଉତ୍କଳର ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ ମନ୍ଦିର ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭରଜା ମନ୍ଦିର ଧ୍ବଂସ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ଅବିଧ୍ବ ଅବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସେ ଦେଉଳକୁ ଦ୍ବିତୀୟା, ସିଂହବାହନା ମହାଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା । ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଧାରଣ କରିଥିବା ଶୂଳରେ ସେ ମହାଷର ଶରୀରକୁ ବିଦ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ବାମଦିଗରେ ସେ ମହାଷର ଲଙ୍ଗୁଳ ଟାଣୁଛନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କ ବାମପାଦ ମହାଷର ମସ୍ତକରେ ନିବଦ୍ଧ । ବାହନ ଉଲୁଗା ସିଂହ ମହାଷର ଦକ୍ଷିଣ ଜାନୁକୁ କାମୁଡ଼ି ଧରି ଅଛି । ଦେବୀ କଣ୍ଠଟ ମୁକୁଟ, ରତ୍ନହାର, କଙ୍କଣ, ଖଞ୍ଜର, କର୍ତ୍ତୀସୂତ୍ରରେ ଭୂଷିତ ।

ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ବର୍ଗତଃ ଐତିହାସିକ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଲେଚନା ପ୍ରଣିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ବୃନ୍ଦାବନରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭୁମରାଠାରେ ଥିବା ଗୁପ୍ତଯୁଗର ଏକ ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ ବିରଜାଙ୍କ ଅନୁରୂପ ଏକ ମହାଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ଚତୁର୍ଭୁଜା ଉକ୍ତ ଯୁଗରେ ବିଦ୍ୟା (ଭଲସା) ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଉଦୟ ଗିରିରେ ଖୋଦିତ ଦୁର୍ଗା ବିଗ୍ରହ ଦଣ୍ଡଭୁଜା । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ‘ଦେବୀ-ମହାତ୍ମ୍ୟ’ । ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲିଖିତ ସମସ୍ତ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଦେବୀଙ୍କ ଆକାଶବ୍ୟାପୀ ରୂପରେ ସହସ୍ରଭୁଜ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ରୂପରେ ସେ ଯିଶୁଳ, ଚନ୍ଦ୍ର ଶଙ୍ଖ, ବର୍ଜା, ଧନୁଶର, ବଜ୍ର, ଦଣ୍ଡା, ଦଣ୍ଡ, ଅଙ୍କୁଶ, ଢାଲ, ଅସି ପ୍ରଭୃତି ଧାରଣ କରିଥାନ୍ତି । ବଗଡ଼ ପୁରାଣରେ ଦେବୀ ଚଂଶଭୁଜା ଓ ବାମନ ପୁରାଣରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଭୁଜା ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ, ମହାପୁରାଣ, ହେମାଦ୍ରକୃତ ‘ବ୍ରତଖଣ୍ଡ’ରେ ଅଷ୍ଟଭୁଜା ବା ଦଣ୍ଡଭୁଜା ଦେବୀଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଆଲେଚନା କରି ସେ ନିମ୍ନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

“The two armed Durga appears to me the earliest form of the Goddess conceived by her votaries and Viraja represents the earliest phase of the cult of the Goddess. Jaipur therefore, may on this ground be recognised as an old centre of the cult of Viraja or Durga.”

“ମୋ ମତରେ ଉପାସକ କଳ୍ପିତ ଦୁର୍ଗା ବିଗ୍ରହମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ଦୁର୍ଗା ବିଗ୍ରହ ପ୍ରାଚୀନତମ । ଉକ୍ତ ବିରଜା ମୂର୍ତ୍ତି ଦେବୀ ପୂଜା ପଦ୍ଧତିର ସର୍ବାଦ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ୍ର ସ୍ବରୂପ । ଏହି କାରଣରୁ ଯାଜପୁରକୁ ବିରଜା ବା ଦୁର୍ଗାପୂଜାର ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରାଯାଇପାରେ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ “ଉକ୍ତ ଦ୍ବିଭୁଜ ମହାଷା-ମର୍ଦ୍ଦିନୀକୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୁପ୍ତଯୁଗ ଯୁଗରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇ ପାରେ ।”

“The two-armed type of Mahishamardini carries us back to an early period. probably to pre-Gupta period” (୪)

ଭୌମରାଜକୁ କାଳର କୀର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧ—

ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ପ୍ରବଳପରାଜୟ ଭୌମ ସମ୍ରାଟ ଆକାଶବା-ମହେନ୍ଦ୍ର ବହୁତ ଉତ୍କଳ ଭୂମିର ରାଜ୍ୟାଳା ବିରଜାସପଦର ପ୍ରଭାଷା କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ଅବନ୍ଧିନୀ ଭାବରେ ଦୁଇ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳାର ନାମ ଥିଲା ‘ଗୁଡ଼ାଦେବ ପାଟକ’ ବା ଗୁଡ଼ାଶୂର ପାଟକ ଏବଂ ଏହା ନିକଟରେ ମହାକାଳୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା ।

ଭୌମ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ମହାରାଣୀ ଶିଭୁବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ୧୧୦ ଭୌମ ସମ୍ବନ୍ଧ ବା ୭୮୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଏକ ତାମ୍ରଶାସନର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ପରିଖାତୁର ଏହି ରାଜ୍ୟାଳା ଆକାଶରୁଣୀ ଶୁଭ୍ରହର୍ମ୍ୟ ମାଳା ଦ୍ଵାରା ଶୋଭିତ ହୋଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ଯଥା—

“ଓଁ ସ୍ଵସ୍ତି ବ୍ୟୋମବ ରୁମ୍ଭି ଭଃ ସ୍ତ୍ରି ପରଶାସନୀ ପ୍ରତିପତ୍ନିଭଃ
ସୌମ୍ୟେଲ୍ଲୋଲଲ୍ଲମ ରୁମର ଚନ୍ଦ୍ରିଃ ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଣ୍ଣେରବ
ବସେଶାପି ପୁଧାସିତେନ ପରିଶା ଲେଖାବଧ୍ ଶେଷଭାଷି
ରୁଭୁବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ପୁସ୍ତଭୂତା ଦପିଭୂତଃ ଶୈତେକ ବର୍ଣ୍ଣିପୁଃ ॥” (୫)

ଶୁଭ୍ରତାରେ ସ୍ତ୍ରି ପରଶାସନୀ ସହିତ ପ୍ରତିପତ୍ନିତା କରୁଥିବା ଏବଂ ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରକାଶକାର ସୁନ୍ଦର ଉତ୍କଳୀନ ରୁମର-ମାଳା ଦ୍ଵାରା ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଥିବା ଆକାଶରୁଣୀ ସୌଧ ରାଜଦ୍ଵାର ଏହି ନଗର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଶେଷ ନାଗ ପୃଥିବୀକୁ ବେଷ୍ଟନ କଲପଇ ଏହି ନଗରର ପୁଧା-ଧବଳିତ ପ୍ରାକାର ପରିଶାଆତୁତ ଥିଲା । ଏହା ଚତୁଃବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶୈତବର୍ଣ୍ଣ (ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏଠାରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।) ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଖାତୁର ଏହି ଦୁର୍ଗ-ନଗର ଉତ୍କଳ ଶୁଭ୍ର ହର୍ମ୍ୟମାଳା ଦ୍ଵାରା ଶୋଭିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ଦାନପତ୍ରରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଲେଖା ହୋଇଛି ଯେ ଶିଭୁବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳକେଶରୀ, ଗୟାଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଖ୍ୟାତ ନରପତିବୃନ୍ଦ ସମାନ୍ତପୁରେ ପୁର୍ବାସେତୁର ସୋପାନ ବଳ ସ୍ଵରୂପ ବିବଧ ମଠ, ବିହାର-ପ୍ରାସାଦ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ ଶାସ୍ତି ନିର୍ମାଣରେ ଦେଶର ସମସ୍ତ ରାଜକୋଷ ଶୂନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଯଥା—

‘ଉତ୍କଳକେଶରୀ—ଗୟାଡ଼-ପୁରୀସରେଷୁ X X X ଧର୍ମାତ୍ମକାରଣୀ
କ୍ଷତା ଶେଷ-ଦେଶ କୋଷେଷୁ ସମସା ନିରନ୍ତର ବିରଚିତ ବିବଧ ମଠ-ବିହାର ପ୍ରାସାଦ
ପ୍ରବର୍ଣ୍ଣେ: “ସୁରନ୍ଦର, ପୁରସେତୁର ସୋପାନ ବର୍ଣ୍ଣାଦେବ ମଣ୍ଡିତ-ମନ୍ଥା
ମଣ୍ଡିତେଷୁ” (୬) ଉପସ୍ଥେତି ଉତ୍କଳ ପାଠକେଳ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜା ନଗରରେ

ଭୌମ ସମ୍ବନ୍ଧ ୭୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ପ୍ରତିକଳିତ ହୋଇଥିବା ମୋ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମବଳମ୍ବୀ ସନ୍ଧ୍ୟାର୍ବିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବିବିଧ ମଠ, ବୌଦ୍ଧ ଶ୍ରମଣମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବିଭାବ ଏବଂ ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବହୁ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଭୌମ ସମ୍ରାଟ୍ ଶୁଭକରଦେବଙ୍କ ୧୪୧ ଭୌମ ସମ୍ବତ୍ ବା ୭୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଏହା ‘ଧନଦ୍ୟାମ୍ନଃ’ ବା ‘କୁବେରପୁତ୍ର’ ସହିତ ଭୁଜିତ ହୋଇଛି । (୭) ଉକ୍ତ ବଂଶୀୟ ଶିବକରଦେବଙ୍କ ୧୪୯ ସମ୍ବତ୍ ବା ୭୬୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାଳଚ୍ଚର ତାମ୍ରଶାସନରେ ଏହି ନଗରର ଉକ୍ତ ସୌଧାବଳର ଶିଖର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରଚିତ ନାନାରଙ୍କର ରହୁ ନାଚ ତେଜପୁଞ୍ଜ ଦ୍ଵାରା ଅଭିନବ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଯୁଦ୍ଧ ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ‘ଇନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ର’ ଅମରବଂଶର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଧାରଣା କରିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଯଥା—

“ଓଁ ସ୍ଵପ୍ନାତ ସୌଧ ଶିଖରବଳ ବିପ୍ରଜାତୁ
ରୁପର୍ଷତ୍ତ୍ଵି ବିବିଧରତ୍ନମୟଗଜାଲୌଃ
ଭୁ-ଭୁର୍ ପ୍ରତାପ ବିଦିତାମର ରଜଦତ୍ତେ
ଇନ୍ଦ୍ରାୟୁଧେ ରତ୍ନନବିଶିବ ରାଜ ମାନାଭ ।” (୮)

ଭୌମ ରାଜଭୁଜାଳରେ ନିର୍ମିତ ‘ବିବିଧରତ୍ନ ମୟଗଜାଳ’ରେ ଉଦ୍‌ଭାସିତ, ‘ବ୍ୟୋମ-ବିରମ୍ଭୀ ସୌଧାବଳ’ ବର୍ଣ୍ଣମାନ କାଳର କରାଳ ଗର୍ଭରେ ଲୀନ । ସେଗୁଡ଼ିକର ଧ୍ଵଂସ-ପ୍ରାପ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧର ଅବସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ୟାବଧି ଚିହ୍ନିତ ହୋଇ ନାହିଁ ।

ମାଧବେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର :

ଯାଜପୁରସ୍ଥ ଭଦ୍ରା ହଂସେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର କାନ୍ଥରେ ଖଚିତ ଏକ ଖଣ୍ଡିତ ଶିଳା-ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୌମକୁଳରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାୟୁମାନ ଯଶଃ ଶୁଭକାର ନାମକ ଏକ ନରପତି ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ରାଣୀ ଜଗତ୍‌ସ୍ଵାମିନୀ ଶ୍ରୀ ମାଧବୀ ଦେବୀ ମାଧବେଶ୍ଵର ନାମକ ଶିବମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ଏହାର ପରିଚ୍ଛଳନା ଭାର ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ୍-ମାନଙ୍କ ଅଗ୍ରଣୀ ଜନୈକ ଶୈବ ଆଶ୍ରମୀଙ୍କ ହସ୍ତରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ଏହି ମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ବାପୀ ଖୋଳାଇ ଥିଲେ । ଶିବଙ୍କ ପୂଜା, ଚନ୍ଦ୍ର, ନୈଦେହ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟୟ ନିବାରଣ ନିମିତ୍ତ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଏକ ହାଟ ବସାଯାଇ ଥିଲା । (୯) ଏହି ଖଣ୍ଡିତ ଲେଖ ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୁରୁତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ । ପ୍ରଥମ ଶୁଭକରଦେବ (ପରମ ସୌରତ) ବା ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରାଣୀ ପରମ ମାହେଶ୍ଵରୀ ଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ସ୍ଵନାମାନ୍ୟରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ପରମ୍ପରା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ବକାତକ ବଂଶୀୟ ପୁତ୍ରାସ ସେନ ‘ପୃଥ୍ଵୀଶ୍ଵର’ ମିହିର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ‘ମିହିରେଶ୍ଵର’ ଏବଂ ଶ୍ରୀପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ସୋମବଂଶୀୟ ଶ୍ରୀମାନ ଦେବ ‘ଶ୍ରୀମନେଶ୍ଵର’ ଓ ନଳ ଦେବ ‘ନଳେଶ୍ଵର’ ନାମକ ଶିବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ସେମାନଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ । ଉକ୍ତ ଶୁଭକର ଦେବ (ପ୍ରଥମ)ଙ୍କ ନେତୃତ୍ଵରେ ତାମ୍ରଶାସନ ୫୪ ସମ୍ବତ୍ (୧୦) ବା ୭୬୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ

ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ରାଜୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ମାଧବେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରକୁ
ନିଃସନ୍ଦେହରେ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଗୁମୁଣ୍ଡା ମନ୍ଦିର :

ଯାଜପୁରର ବିଲେତନ ମନ୍ଦର ଅଦୁରବର୍ତ୍ତୀ ରାସ୍ତାକଡ଼ରେ ଥିବା ଏକ
ଗୁମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତିର ପାଦପୀଠରେ “ସିଂହ ରାଜୀ ବସାଦେବ୍ୟଃ ଜାତୀଃ” ଏହି ଲେଖା
ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜୀ ବସାଦେବୀ ଉକ୍ତ ଗୁମୁଣ୍ଡା
ଉପରେ ଏକ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକ ହଂସପଶୁର ମନ୍ଦର
ଶିଳାଲେଖାର ଅନୁରୂପ । ତେଣୁ ବସାଦେବୀକୁ ଭୌମବର୍ଣ୍ଣାୟ ଜଣେ ରାଜୀ ରୂପେ
ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମୀଚୀନ ।

ଭୌମ ରାଜଭଣ୍ଡର ଗୁମୁଣ୍ଡା ପୂଜା ବିଶେଷ ଲେଖପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିବା
ଜଣାଯାଏ । ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣାୟା ରାଜୀ ମୋହିନୀ ଦେବୀ ଭୃବନେଶ୍ଵରରୁ ବହୁ ସାଗର ଦକ୍ଷିଣ
ଭାଗରେ ସୁନାମରେ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ସେଠାରେ ଗୁମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ
କରିଥିଲେ । ଏହାର କଥିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୃବନେଶ୍ଵରର ବୈତାଳ ମନ୍ଦିରରେ କପାଳିନୀ
ନାମକ ଉତ୍ତରୂପା ଗୁମୁଣ୍ଡା ବିଗ୍ରହ ଗ୍ରାମର ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବତା ରୂପେ ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି ।
ତେଣୁ ଏକାମ୍ର ପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାକ୍ତଗ୍ରୀଠ ବିରଜାସିଂହରେ ଭୌମରାଜର କାଳରେ
ଗୁମୁଣ୍ଡା ପୂଜା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

କୁସୁମେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର :

ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ବିରଜାମହାମୁଖ୍ୟରେ ‘କୁସୁମେଶ୍ଵର’ ‘ଲଳିତେଶ୍ଵର’
ଓ ‘ଦକ୍ଷିଣେଶ୍ଵର’ ନାମକ ତିନୋଟି ଶିବାଳୟର ଉତ୍କଳଣ ଥିବା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୧୧)
ଭୌମ ରାଜବଂଶରେ ଦୁଇଜଣ ‘କୁସୁମହାର’ଙ୍କ ନାମ ମିଳେ । (୧୨) ଶୁଭକର-
ଚକ୍ର (ଦ୍ଵିତୀୟ) ଓ ଶୁଭକରଦେବ (ତୃତୀୟ) ଉଭୟଙ୍କ ଦ୍ଵିତୀୟ ନାମ ଥିଲା
‘କୁସୁମହାର’ ‘ପ୍ରଥମ କୁସୁମହାର’ ‘ପରମ ସୌରଭ’ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦ୍ଵିତୀୟ
‘କୁସୁମହାର’ ‘ପରମ ମାହେଶ୍ଵର’ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରାମର୍ଶଦାୟକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର
ତାଳଚେର ତାମ୍ରଶାସନର ସମୟ ୧୪୧ ସମ୍ଭବ ବା ୭୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ହୋଇଥିବାରୁ
ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଲଳିତେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର :

ଭୌମ ବଂଶରେ ଶାନ୍ତକର (ପ୍ରଥମ) ଓ ତୃତୀୟ ଶିବଙ୍କର ‘ଲଳିତ ହାର’
ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । (୧୩) ପ୍ରଥମ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ‘ପରମ
ମାହେଶ୍ଵର’ ଉପାଧି ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା ‘କୁସୁମହାର’ଙ୍କ
କୁଲ୍ ସୁନାମରେ ‘ଲଳିତେଶ୍ଵର’ ଶିବାଳୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ତାଳଚେର

ଦାନ ପତ୍ରର ସମୟ ୧୪୯ ସମ୍ବତ୍ ବା ୧୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ତେଣୁ ମନ୍ଦିରଟି ସମସାମୟିକ ।

ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର :

ପରମ ମାହେଶ୍ୱରୀ ଦଣ୍ଡୀ ମହାଦେବୀ ଭୌମ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ଜଣେ ପରାଜୟମାଳୀ ରାଣୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନ ସମ୍ବତ୍ରେ ୧୮୦ରୁ ୧୮୭ ସମ୍ବତ୍ ଜହ୍ନାଶ୍ରମ । (୧୪) ଅବଦ ୧୯୪ରୁ ୮୦୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଭରଜାକ୍ଷେପରେ ମାଧବୀ ଦେବୀଙ୍କ ପରି ସୁନାମରେ ଏକ ଶିବାଳୟ ଉଦ୍ଘୋଳନ କରିଥିଲେ ।

ଯଜ୍ଞବରହ ମନ୍ଦିର :

ମହାଦେବୀ ଭରଜାଙ୍କ ପରି ଯାଜପୁରର ଯଜ୍ଞବରହ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଥିଲା । ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ଗର୍ଭ ସମ୍ବତ୍ରେ ମହାତ୍ମ୍ୟ ଜାପକ ‘କପିଳସ୍ତବ୍ଧତା’ରେ ‘ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ୍’ ‘ହୋଡ଼ରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ’, ‘ହୋଡ଼ଗର୍ଭ’ (ବରହ ଗର୍ଭ)ର ଉଦ୍ଘୋଷ ଦେଖାଯାଏ । (୧୫) ଏହାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖାଗତ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ମିଳେ ।

ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତିକରଦେବଙ୍କ ‘ଧର୍ମନୁସୂଚୀର ତାମ୍ରଶାସନ’ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ‘ଭରଜପଟ୍ଟ’ ବା ଭରଜା ରାଜଧାନୀରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସେବାମନ ସ୍ୱାମୀଶର୍ମା ନାମକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ପବିତ୍ର ଅଷ୍ଟସ୍ତୁତି ଚୋରା ଦିନ ତାଳତେର ବିଷପୁଷ୍ପ କାକୁର ନାମ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ । ସେ ପୁନର୍ବାର ଶ୍ରୀବତ୍ସ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହଣ ସମୟରେ ଏକାମ୍ର କ୍ଷେତ୍ରସ୍ଥ ବନ୍ଦୁସରଠାରେ ଉକ୍ତ ବାମନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ ।

(କ) ଯଥା ବାମନ ସ୍ୱାମୀ—ଶର୍ମିଷ୍ଠା ବରହଗର୍ଭ ଅଷ୍ଟସ୍ତୁତି ଚୋରା* ସର୍ବ-ବାଧାବିହୀନ ଶାସନକୃତ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅସ୍ତାଭ୍ୟାସ ।

(ଖ) ଅଥାନ୍ୟଦେ କା ମୁକାତ୍ × × ଶ୍ରୀବତ୍ସାଂ ସୋମଗ୍ରହତ୍ତ ବନ୍ଦୁସରସି ଭୁକ୍ତଶ୍ରୀ ବାମନ ସ୍ୱାମିନେ ପ୍ରଦତ୍ତସ୍ତୁତିଭ୍ୟାଂ (୧୭)+(୧୭) ଜ୍ୟୋତିଷ ଗଣନା ଅନୁସାରେ ୮୧୮, ୮୨୭ ଓ ୮୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହଣ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟକୁ ବରହ ଗର୍ଭ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିବାରୁ ‘ଯଜ୍ଞବରହ’ ମନ୍ଦିରକୁ ଭୌମ ଯୁଗର ଜାଣି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଉକ୍ତ ଜାଣି ମନ୍ଦିରର ସଂସ୍କାର ସାଧନ କରିଥିଲେ ।

ସପ୍ତମାତୃକା ପୂଜା :

ଯାଜପୁରସ୍ଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣିକାଳ ନିରୂପଣ ପାଇଁ ସପ୍ତ-ମାତୃକା ପୂଜାର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲେଖନୀ ଆବଶ୍ୟକ । ତତ୍ତ୍ୱର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସଙ୍କଳିତ ଅମରସିଂହଙ୍କ ‘ନାମଲିଙ୍ଗାନୁଶାସନମ୍’ ବା ଅମରକୋଷରେ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ

ଉତ୍କଳ ଦେଶାଧାଏ ନାହିଁ । (୧୮) କିନ୍ତୁ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜା କରୁଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ଗୁଲ୍‌ଲ୍ୟଙ୍ଗୀ ନରପତିମାନେ ନିଜ ନିଜକୁ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରିପାଳିତ ବୋଲି ଉତ୍କଳ କରନ୍ତି । ଯଥା ‘ହାରିଶ୍ଚରାଣାଂ ସପ୍ତମାତୃକାଭିଃ’ ଭବର୍ତ୍ତୀତାମଂ । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ ଅନୁର୍ବଚ ପ୍ରାଚୀନ ଶାକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ଦେବୀମହାତ୍ମ୍ୟ’ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତ । (୧୯) ଏଥିରେ ନମ୍ବେକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟ, ମିଠଳ “ବ୍ରାହ୍ମୀ ମାତୃଶ୍ଵରୀ ଚୈବ କୌମାରୀ ବୈଷ୍ଣବୀ ତଥା ବାସନ୍ତର ଚତୁର୍ଦ୍ଦାଶୀ ବୁଦ୍ଧା ସପ୍ତମାତରଃ” ।

ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ଭୁବନେଶ୍ଵରସ୍ଥ ପରଶୁରାମଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତର କାନ୍ଥରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନତମ ସପ୍ତମାତୃକା ବିଗ୍ରହ ଖୋଦିତ ହୋଇ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟ ଅଷ୍ଟ ଅଛି । ତୁଳନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କ ବିବରଣ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

୧ । ଗାରଭଦ୍ରା—ବୃଷଭ ବାହନ; ଚତୁର୍ଭୁଜ, ନିଃ ଦଃ ହସ୍ତରେ ଅସମାଳା, ଉଃ ଦଃ ହସ୍ତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ, ନିଃ ବାଃ ହସ୍ତଜୟ ଉପରେ ରଖନ୍ତି । ଉଃ ବାଃ ହସ୍ତରେ ସିଂହ ।

୨ । ବ୍ରାହ୍ମାଣୀ—ବିନୋଦି ମୁଣ୍ଡ ଦେଖାଯାଉଛି । ବାହନ ହଂସ, ଉଃ ଦଃ ହସ୍ତରେ ଅସମାଳା, ନିଃ ଦ ହସ୍ତରେ ବାଜପୁରକ, ନିଃ ବା ହସ୍ତରେ କମଣ୍ଡଳୁ । ଉଃ ବା ହସ୍ତରେ ପୁଷ୍ପ !

୩ । ମାତୃଶ୍ଵରୀ—ବାହନ ନାହିଁ । ଉଃ ଦଃ ହସ୍ତରେ ଅସମାଳା, ନିଃ ଦ ହସ୍ତରେ ବାଜ ପୁରକ, ନିଃ ବା ହସ୍ତରେ ସିଂହ, ଉଃ ବା ହସ୍ତରେ ପଦ୍ମବୁଲ ।

୪ । କୌମାରୀ—ଦ୍ଵିହସ୍ତା, ବାହନ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ପାଦ, ବାମ ହସ୍ତରେ ଚକ୍ର ।

୫ । ବୈଷ୍ଣବୀ—ଉଃ ଦ ହସ୍ତରେ ଚକ୍ର । ନିଃ ବା ହସ୍ତରେ ଶଙ୍ଖ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ହସ୍ତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ।

୬ । ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ—ଦ୍ଵିହସ୍ତା, ବାହନ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ପାଦ । ବାମ ହସ୍ତରେ ଚକ୍ର ।

୭ । ନାରସିଂହ ବା ବରାହ—ମୁଣ୍ଡ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି, ନିଃ ଦ ହସ୍ତରେ ମହା, ଉଃ ଦ ହସ୍ତରେ ପୁଷ୍ପ । ଉଃ ବା ହସ୍ତରେ କୁଠାର, ନିଃ ବା ହସ୍ତରେ ପାଦ ।

୮ । ବୁଦ୍ଧା—ବିକଟ ବଦନା, ଶୀଶାଙ୍କର ମାଂସରେଣୀ ପ୍ରକଟିତ । ବାହନ ପେଟକ, ନିଃ ଦ ହସ୍ତରେ ପାଦ । ଉଃ ଦ ହସ୍ତରେ କୁଠାର, ଉଃ ବା ହସ୍ତରେ ସିଂହ । ନିଃ ବା ହସ୍ତରେ ନୃକପାଳ ।

୯ । ଗଣେଶ - ଉଃ ଦ ହସ୍ତରେ ଅସମାନା, ନଃ ଦ ହସ୍ତରେ ଭଗବନ୍ତ, ଉଃ ଦ ହସ୍ତରେ କୁଠାର, ନଃ ବା ହସ୍ତରେ ଲଢୁ, ଉଃ ବା ହସ୍ତରେ କୁଠାର ଶୁଣ୍ଢ ବାମାବର୍ତ୍ତ ।

ମଧ୍ୟ ପୁରାଣରେ ବାରେଶ୍ୱରଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ ।

“ବାରେଶ୍ୱର ଶ୍ଚ ଭଗବାନ୍ ବୃଷାରୂପୋ ଜଟାଧର ।

ବାଣାହସ୍ତ ଯିଶୁଳୀତ ମାତୃଶା ମତ୍ରାତା ଭବେତ୍ ॥”

ଅର୍ଥାତ୍ ବୃଷାରୂପ, ଜଟାଧର, ବାଣାଯିଶୁଳଧାରୀ ଭଗବାନ ବାରେଶ୍ୱର ମାତୃଗଣଙ୍କ ଅଗ୍ରାଧୀନ ହେବେ । (୨୦ କ)

ଉକ୍ତ ମଧ୍ୟ ପୁରାଣ ମତରେ ବିନାୟକ ମାତୃଗଣଙ୍କ ଅନ୍ତମ ବା ଶେଷର ପ୍ରକଟିତ ହେବେ ।

“ପୁରାତଂପୁଷ୍ପ ଭୂଷଣଂ ବର୍ତ୍ତମାୟକ ସଂସ୍କୃତଂ

ବିନାୟକଞ୍ଚ କୁର୍ବୀତ ମାତୃଶା ମନ୍ତ୍ରକେ ସଦା ।” (୨୦ ଖ)

“ପରଶୁରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଖୋଦିତ କୌଣସି ମାତୃକା କୋଳରେ ଶିଶୁ ନାହିଁ ।”

ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲୌମ ସଙ୍କଳ୍ପ କାଳରେ ନିର୍ମିତ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରମୁଖ ଚାର୍ଯ୍ୟକ ପୀଠ କପାଳିନୀ ମନ୍ଦିରର ଗର୍ଭଗୃହ କାନ୍ଥର ଶାସ୍ତ୍ରଶାଳୁକ; ଅଷ୍ଟଭୁଜା, କୋଟରାଣୀ, ମୁଣ୍ଡମାଳାଧାରଣୀ, ନର୍ମାସା, ଶୀଘୋଦର ଶକାରୁଡ଼ା ଗୁମୁଣ୍ଡା ଚନ୍ଦ୍ରହ ଅଧିଷ୍ଠିତ । ପାଦପୀଠର ଦକ୍ଷିଣରେ ପେତକ, ବାମରେ ଶିବା ପ୍ରତିର୍ମିତ । ମୁଣ୍ଡିଟି ପ୍ରାୟ ଛଅଫୁଟ ଉଚ୍ଚ । କାନ୍ଥରେ ସମାନପୁରେ ଷ୍ଟ୍ରାବାର, ବାରଭଦ୍ର, ବ୍ରହ୍ମାଣୀ, ମାହେଶ୍ୱରୀ, କୌମାରୀ, ବୈଷ୍ଣବା, ବାସୁଦ୍ଧା, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଅପର ଦିଗରେ ଗଣେଶ ଚନ୍ଦ୍ରହ ଶରତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁଣ୍ଡିର “ଶିବେପରିପ୍ରସ୍ତ ମଣ୍ଡଳ ବିଦ୍ୟମାନ” । ଏବଂ କୌଣସି ମାତୃକା ସନ୍ତାନ ଧାରଣୀ ।

ବଲ୍ଲଙ୍ଗୀର ଜଲ୍ଲର ଟିଟିଲଗଡ଼ ସବଡ଼ଭଜନସ୍ଥ ଘୋଡ଼ାଲ ନାମକ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରାମର ଉପକଣ୍ଠରେ ଏକ ଶୈଳଶିଖର (୩ × ୯)ରେ ନିର୍ମିତ ଚନ୍ଦ୍ରହ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଖରା, ବର୍ଷା ଓ କାକର ଖାଇ ସେମାନେ ଭରପ ହୋଇଗଲେଣି । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ବେଗଲର ସାହେବ ୧୮୭୪ରେ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଚରହତୁରପେ ପ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । (୨୧) ମୁଁ ୧ : ୫୩ରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଭଲଭାବରେ ପ୍ରଶ୍ନା କରି ବାରଭଦ୍ର, ସପ୍ତମାତୃକା ଓ ଗଣେଶଙ୍କ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିଥିଲି । ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରହଗୁଡ଼ିକ ଶଷ୍ଠ ବା ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ମନେହୁଏ ।

ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର :

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସପ୍ତ-ମାତୃକା-ପୂଜାର ଲୋକପ୍ରିୟତା ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହିପରି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର

୧୯୧୨ରେ ମନମାତ୍ରନ ଗାଙ୍ଗୁଲି ଲଙ୍କାସ୍ଥଳ ମନ୍ଦିର ସିଂହଦ୍ୱାରର ଅଦୂରରେ ଦେଖିଥିଲ । (୨୨) କର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ପତ୍ତ ମିଳୁ ନାହିଁ । ଚିତ୍ରତ ସକଳ ଅପଦୃତ ବା ଅପସାରିତ ।

କଳାହାଣ୍ଡି ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିବା ସମୟରେ ମୁଁ ୧୯୫୭-୫୮ରେ ତେଲ ନଦୀ କୂଳବର୍ତ୍ତୀ ବେଲଖଣ୍ଡି ଗ୍ରାମରେ ଭୂ-ଖୋଦନ କରାଇ ଏକ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲି । ସେଠାରେ ମାଟି ଭିତରୁ ମନ୍ଦିରର ଏବଂ ବାଉଁଶର, କୌମାରୀ, ମାତେଶ୍ୱରୀ, ବ୍ରହ୍ମାଣୀ, ବୈଷ୍ଣବା, ବାବୁୟା, ଲଦ୍ରାଣୀ ଓ ଗୁମୁଣ୍ଡା ଚିତ୍ରମାନଙ୍କର ନମ୍ପାଂଶ ମାତ୍ର ମିଳିଲା । ପର ବାବୁୟା, ଗୁମୁଣ୍ଡା, ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ଓ କୌମାରୀଙ୍କ ଉପର ଅଂଶ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲି । “ସାକସୁରର ଚିତ୍ରତ ସମୂହ ପରି ମାତୃଗଣ ସନ୍ତାନ ଧାରଣୀ” (୨୩) । ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସପ୍ତମାତୃକା ପୀଠ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱରୀ ସନ୍ତାନର ଶାରବର୍ତ୍ତୀ ଏକ ଷ୍ଟିଲ୍ ମନ୍ଦିରରେ ବାଉଁଶର ସପ୍ତମାତୃକା ଓ ଗଣେଶ ପୂଜିତ ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ମାତୃଗଣ ସନ୍ତାନ-ବସ୍ତ୍ର । ମନ୍ଦିର ଗୋରଣ ନ ଥିବାରୁ ଏମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ।

ଅଳକା ନଦୀ କୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସାଠଲପୁର ଗ୍ରାମରେ ୧୯୫୮ରେ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ମୁଁ ଏକ ଷ୍ଟିଲ୍ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲୁ । ବେଲଖଣ୍ଡି ପରି ଏଠାରେ ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିର ଉପର ଅଂଶ ଶୁଦ୍ଧିଯାଇଛି । ମାତୃଗଣର ନମ୍ପାଂଶ ହେଉଛି ବାଉଁଶର, କୌମାରୀ, ବ୍ରହ୍ମାଣୀ, ମାତେଶ୍ୱରୀ, ବାବୁୟା, ଲଦ୍ରାଣୀ, ବୈଷ୍ଣବା, ଗୁମୁଣ୍ଡା ଓ ଗଣେଶ । ମାତୃକାମାନେ ସନ୍ତାନ ଧାରଣୀ ।

ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର :

ସାକସୁରର ମୁକୁନ୍ଦମଣିପ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ପୁରୀ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ସପ୍ତମାତୃକା ଚିତ୍ରତ ସମୂହ ଆକାରର ବିଶାଳତା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କମଳାୟତା ଯୋଗୁଁ ସମଗ୍ର ଭାରତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ୮/୯ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ହୋଇଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠାନ ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ହୋଇଥିବ । କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଯୋଗୁଁ ଏହି ପୀଠ ନଷ୍ଟ ବ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି । ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ଗଜପତି ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ସାକସୁରର ଅଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଟିକରି ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହେବା ପରେ ବଙ୍ଗ ସୁଲତାନଙ୍କ ବିଜୟୋଦ୍ଧତ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ ଓ ତାଙ୍କ ସହକର୍ମୀ ଆଲି ବୋଖାର ପ୍ରବଳ ଆକ୍ରମଣ ତଳାଇ ସାକସୁରର ବହୁ ଜାଣି ଧୂଳିପାତ କରି ଦେଲେ । ସେହି ସମୟରେ ମାତୃଗଣକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତର କରାଗଲା । ପାଞ୍ଚଟି ମୂର୍ତ୍ତି ଭଙ୍ଗାଯାଇ କମାଣ୍ଡର ଗୋଲା କରାଗଲା । ତିନୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ତଳକୁ ଗଡ଼ାଇ ଦିଆଗଲା । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପରେ ବୋଖାର ସାହେବଙ୍କ ଏକ କବର ତିଆରି କରାଗଲା ।

ପ୍ରଥମ ବୋଖାର ସାତେବଙ୍କ କବର ନିକଟରେ ଅଳିଆଗଦାରେ ପଡ଼ିଥିବା ମୂର୍ତ୍ତି ସମୂହ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ୧୮୫୫ରେ ଖୁର୍ଲିଂ ସାତେବ ଏକ ବିବରଣ ଦେଇଥିଲେ । (୨୪) ୧୮୩୭ରେ କଟୋ ସାତେବ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ଜାଣି ସମୂହ ପରିଦର୍ଶନ ସମୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିସମୂହ ସେହିପରି ପଡ଼ିଥିଲେ । (୨୫) ୧୮୭୭ରେ ଯାଜପୁରର ଏସ.ଡି.ଏ ଆର୍ମିଷ୍ଟ୍ରାଙ୍କ ସାତେବ ପ୍ରାୟ ୨୦୦ ବର୍ଷ ପରେ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅଳିଆ ଗଦାରୁ କାଢ଼ି ନିଜ ବଜାରରେ ଯନ୍ତ୍ରରେ ରଖିଥିଲେ ।

ବୁମ୍ବୁ ଶ୍ରୀ—ବଜ ୧୫୫ ୧୯୫ ଓସାର ୭୫୫ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିନ, ବିଶ୍ଵ ପଦ୍ମାସଙ୍କରେ ଆସୀନା, ଅସ୍ଥିକଙ୍କାଳସାର; ବିକଟ ବଦନା ବେଳରେ ହାଡ଼ମାଳ ଝୁଲୁଛି । ସମସ୍ତ ଭୁଜ ଭଗ୍ନ ମୁଗୁନ ପଥରେ ତଥା ।

ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ—ଆକାର (୮ ଫୁଟ ୮ ଇଞ୍ଚ X ୫ ଫୁଟ ୧ ଇଞ୍ଚ) । ପାଦ ପୀଠରେ ହସ୍ତୀ, ଦ୍ଵିହସ୍ତୀ, ହସ୍ତଦୟ ଭଗ୍ନ । ଦେବା କଣ୍ଠ, ମୁକୁଟ, କର୍ଣ୍ଣପାଶ, ରତ୍ନହାର, କଙ୍କଣ, କଟୀସୂତ, ନୁପୁର, ପାଉଁଜ, ହାତଖଡ଼୍ଗ, ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡିତ । ଦେବାଙ୍କ ଶାଢ଼ୀ ଅତି ଚମକାର । ଏହାର ପଣତ (ପ୍ରାନ୍ତଭାଗ) ଆସନ ତଳକୁ ଝୁଲୁଛି । କୋଳର ଶିଶୁ ବିଗ୍ରହ ଭଗ୍ନ ।

ବାସନ୍ତୀ—ଆକାର (୮ ଫୁଟ ୧୦ ଇଞ୍ଚ X ୭ ଇଞ୍ଚ) । ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ମନ୍ତ୍ରପ ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ମୁଖ ଓ ତନୋଟି ହସ୍ତ ଭଗ୍ନ । “ନମ୍ବୁ ବାମ ହସ୍ତରେ ଶିଶୁ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ।” ଶିରେପରି କୁଞ୍ଚିତ କେଶଗୁଚ୍ଛ । ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀଙ୍କ ପରି ଶାଢ଼ୀ ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି । (୨୬)

ଦଶଶୃମ୍ପେଧ ଘାଟର ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର :

ବୈତରଣୀ ଶ୍ରୀରବଣୀ ଦଶଶୃମ୍ପେଧ ଘାଟର ଏକ ମନ୍ଦିରରେ ସୁଦୃଢ଼ ସପ୍ତମାତୃକା ବିଗ୍ରହ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ ପରେ ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କୁ ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ଲୁଚାଇଦିଆ ଉପାୟ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ସଜ୍ଜାକାଳରେ କାକଟପୁରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀରେ ଏବଂ ଆଲରପୁର ଶାସନର ବିଶାଳ ଗୋପୀନାଥ ବିଗ୍ରହକୁ ଭାର୍ଗବୀ ନଦୀରେ ପୋତି ଦିଆଯାଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଖୁର୍ଲିଂ ସାତେବଙ୍କୁ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କଟକର ଜଣେ ମହାଜନ ସେଗୁଡ଼ିକ ବାଲିରୁ ବାହାର କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣପୂର୍ବକ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୁମ୍ବୁଶ୍ରୀ, ବାସନ୍ତୀ, ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବୈଷ୍ଣବା, କୌମାରୀ ଓ ମାତେଶ୍ଵରୀ ବିଗ୍ରହମାନ ସଂରକ୍ଷିତ । ବୈଷ୍ଣବା ଓ କୌମାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶିବଦୂତଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ରଖା ଯାଇଛି । ମୁଗୁନ ପଥରେ ଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟ ୫୫୫ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ଓ ୩ ଫୁଟ ଓସାର । (୨୭)

ବୁମ୍ବୁ ଶ୍ରୀ—ମୁଣ୍ଡମାଳା ଧାରଣୀ ବୁମ୍ବୁ ଶ୍ରୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ଚକ୍ଷୁ କୋଟରସ୍ଥ । କେଶପାଶ ଟାଙ୍ଗୁରିତ; ବିକଟବଦନ, ପ୍ରଶସ୍ତ ମୁଖ, ଲେଳ-ଜହ୍ନ, କୁଞ୍ଚି ସଂକୁଚିତ,

ଶରୀର ମାଂସହୀନ ଓ କଳାଳସାର, ନୃମୁଣ୍ଡ କଳଣ ରୂପ ପରିଚିତ । ଉ: ଦ: ହସ୍ତରେ ଚଢ଼ି, ନ: ଦ: ହସ୍ତରେ ଖର୍ଚିତ, ଉ: ବା: ହସ୍ତରେ ଖଟାଙ୍ଗ, ନ: ବା: ହସ୍ତରେ ଛନ୍ଦ ମସ୍ତକ । ଦେବା ଶବାରୂପ ଏବଂ ବିଶ୍ୱାସଦ୍ୱାରୀନା । ଏହିମୁଣ୍ଡି ନିର୍ମାଣରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ପରୀକ୍ଷା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ବିଶ୍ୱତ ଦର୍ଶନରେ ଚିତ୍ତରେ ଭୟ ନାହିଁ ବୁଦ୍ଧ ।

ବାଗୁନ୍ଦୀ—ବାଗୁନ୍ଦୀ ମୁଖ ଓ ତନୋଟି ହସ୍ତ ଭରା । କେବଳ ନମ୍ର ବାମ ହସ୍ତରେ ଶିଶୁଟିଏ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ପାଦ ପୀଠରେ ଖୋଦିତ ମହାଶିବ ଅନୁଶ୍ରୀ ଓ ଶାବନ ରହିଛି ।

କୌମାରୀ—ବିଶ୍ୱାସଦ୍ୱାରୀରେ ଆସୀନା କୌମାରୀ ପ୍ରସନ୍ନ-ବଦନା ଓ ରୂପଲବଣ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନା ଓ ପୀନ ଉରଜା । ମୁକୁଟ, କିରୀଟ, କର୍ଣ୍ଣପାଶ, ବିସର୍ଗ ରତ୍ନଦାର, ଯଜ୍ଞୋପବୀତ, କଳଣ, କେୟୁର, କଟୀସୁତ, ନୁପୁର, ପାଉଁଜ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ଦେବାଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରୁଛି । ଦେବାଙ୍କ ଉ: ଦ: ହସ୍ତରେ ଦଣ୍ଡ, ନ: ଦ: ହସ୍ତରେ ଅଭୟମୁଦ୍ରା, ଉ: ବା: ହସ୍ତରେ ବିଶୁଳ, ନମ୍ର ବାମ ହସ୍ତରେ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ତ୍ର ନୟନରେ ମାତୃହୃଦ ଆଡ଼କୁ ରହିଥିବା ଏକ ସୁସ୍ଥବଳ ଶିଶୁ । ପାଦ ପୀଠରେ ଝରକାମ ଅତି ସୁନ୍ଦର । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ଏକ ନୂତନ ନିଦର୍ଶନ ।

ଶକଦେବୀ—ଶିବପୁତ୍ରା ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ପରି ଦୁଇଗୋଡ଼ ମାଡ଼ି ବସିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ହାତ ଦକ୍ଷିଣ ଆଶ୍ୱ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଚଳପା ଉପରେ ଓ ବାମ ହସ୍ତ ବାମ ଆଶ୍ୱ ଉପରେ ରହିଛି । ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଶୁଷ୍କ ଓ ଶ୍ରୀହୀନ । ଚକ୍ଷୁ କୋଟରଗତ । କେଶପାଶ ଜଟାପରି ହୋଇଛି । ସ୍ତନସ୍ତନ ନମ୍ରକୁ ଲମ୍ବମାନ, କୁଣ୍ଡି ହେଉଛି । ଶୁଦ୍ଧତମୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ କର୍ଣ୍ଣଦୁଷ୍ଟ ପରିହାର କଳଣ, ଖଡ୍ଗ, ଗୋଡ଼ଖଡ୍ଗ, ପାଉଁଜ ପ୍ରଭୃତି ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି । ଶିଳ୍ପୀ ଅତି ନିପୁଣ ଭାବରେ ଜଣେ ରୂପା ଧନାତ୍ମ୍ୟ ଦୂତାର ରୂପ ପ୍ରକଟିତ କରିଛନ୍ତି ।

ପଦ୍ମପାଣି ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ—ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଭୌମ ଯୁଗର ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧଗୁଣ ଅଧିନୀ ଲୁପ୍ତ । କେବଳ ସୁପ୍ତଯୁଗର ଏକ ବିଶାଳକାୟ ପଦ୍ମପାଣି ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମୁଣ୍ଡି ଏସ: ଉ: ଓକ ବଙ୍ଗଳାରେ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ । ପାଦପୀଠ ଓ ପାଦ ଯୁଗଳ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଏହା ୧୭ ଫୁଟ ୫ଇଞ୍ଚ X ୫ଫୁଟ ୨ଇଞ୍ଚ ଲମ୍ବ । ୧୮୭୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯାଜପୁରର ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଡ କଲେକ୍ଟର ମିଷ୍ଟର ଜି, ପିଟ୍ଟନ ଯାଜପୁର ସହର ଅନ୍ତର୍ଗତ ‘ଶାନ୍ତ ମାଧବ’ ନାମକ ସ୍ଥାନରୁ ମାଟି ଖୋଳି ଏହାକୁ ବାହାର କରିଥିଲେ । ସେ ଏହା ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଥମେ ଗୋଟିଏ ବିବରଣୀ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । (୨୮) ସେଠାରୁ ଏହା ଏସ: ଉ: ଓକ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଅଣାଯାଇ ଥିଲା । ଚଳବର୍ଷ ପରେ ଏହାର ତଳ ଅଂଶ ମିଳିବାରୁ ମୁଣ୍ଡି ସହିତ ରଖାଗଲା । ମୁଣ୍ଡିଟି ବଉଳମାଳା ପଥରରେ ଖୋଦିତ । ମୁଖ ଖଣ୍ଡିତ, ଶିରୋପରି ଆଖୁକୁଦା ମୁଣ୍ଡି । କେଶପାଶକୁ ମଝିରେ ଏକ ଖୋସା କରି ଦୁଇ ଦିଗକୁ ରୁଣ୍ଡିକୁଳ

ପ୍ରତି ହିଆଯାଇଛି । କର୍ମଭୂଷଣ, କିଶିଟ, ଦାର, କଟୀପୁଷ୍ପ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡିତ । ବାମ ହସ୍ତରେ ସନାଳ ପଦ୍ମ । ଉନ୍ମୁଦିତ ହସ୍ତରେ ଥିବା ପଦ୍ମ ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିଯାଇଛି । କନ୍ଥ ଦକ୍ଷିଣ ଆଖି ନିକଟରେ ପଦ୍ମନାଳର ମୂଳ ଅଂଶ ଥିବାରୁ ଏ ହସ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପଦ୍ମ ଥିଲା । ଭରଣାକ୍ଷେପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବା ସମୟରେ ଏହି ବିଶାଳ, କମଳାୟ, ଶୃଙ୍ଖଳାମଣ୍ଡିତ ପଦ୍ମପାଣି ବୋଧହୁଏ ବିଗ୍ରହ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । (୧୯)

ଝୋମବିଶର କୀର୍ତ୍ତିକଳାପ

ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ :

ପରମପାବନ ଗଙ୍ଗାକୁଳବର୍ତ୍ତୀ ବାଗୁଣୀ ବା କାଶୀନିକେତର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ପରି ଉତ୍କଳ-ଜାହାଜୀ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ବ୍ୟାପିତ ଭରଣାକ୍ଷେପର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ସମଗ୍ର ଭାରତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହା ନିର୍ମାଣର ଆବଶ୍ୟକତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ପାଇଁ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ପ୍ରତି ସିଂହାବଲୋକନ ଆବଶ୍ୟକ । ବୈତରଣୀରୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଅଶ୍ୱମେଧ, ରାଜପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଯଜ୍ଞନୁଷ୍ଠାନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରାଜଲୋକରେ ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଗଲା । ମଗଧରେ ଶ୍ରୀ: ପୁ: ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିବା ଗ୍ରାସ୍ତ୍ରଣ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ସ୍ୱଳ୍ପ ଦୁଇଟି ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସଫଳ କରି ‘ଦ୍ୱିରଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ’ ପଦବାଧାରଣ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଶସ୍ତ୍ର କରିବା ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧକେନ୍ଦ୍ର ‘ରଶିପତ୍ତନ’ ବା ସାତନାଥ ଅଞ୍ଚଳରେ ଗ୍ରାସ୍ତ୍ରଣ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ନିମିତ୍ତ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜା କରୁଥିବା ‘ଭରଣିକ’ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ନରପତିଗଣ କାଶୀରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପନ୍ନ କରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖରେ ‘ଦଶାଶ୍ୱମେଧାବ-ଭୂଥ ମୁନାନାଂ ଭରଣିବାନାଂ, ପଦବା ପରଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଗୁପ୍ତସମ୍ରାଟ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ‘ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ’ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରାରେ ‘ଅଶ୍ୱମେଧ ପରାସମ’ ଉତ୍କଳାଶ୍ରମ ହୋଇଥିଲା । ସମ୍ରାଟ କୁମାରଗୁପ୍ତ ‘ଅଶ୍ୱମେଧ ମହେନ୍ଦ୍ର’ ଲେଖାକ୍ରିତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ତଳାଇ ଥିଲେ ।

ଆହୁର ଚକ୍ଷୁ କୁଣ୍ଡା ବର୍ଣ୍ଣାୟ ମାଧବବର୍ମାଙ୍କ ଦାନପତ୍ରରେ ଅଗ୍ନିଶ୍ଳୋମ ସହସ୍ରଯାଜ୍ଞ ଏକାଦଶାଶ୍ୱମେଧା ବଭୂଥ-ବ୍ୟାପିତ-ଭଗବତ୍-କଳୁଷଃ’ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କର୍ଣ୍ଣାଟ ଅଞ୍ଚଳର କାଦମ୍ବବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜା ମୟୂର ଶର୍ମା ଅଷ୍ଟାଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସଫଳ କରିଥିଲେ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜା କରୁଥିବା ମାଧବ ବର୍ମା କଳୟୁଗରେ ବହୁକାଳରୁ ଲୁପ୍ତ ଅଶ୍ୱମେଧା ଯଜ୍ଞ ସଫଳ କରିଥିବା ତାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କ ବଂଶଧର ଧର୍ମରାଜ ନିଜକୁ ଶୈଳୋଦ୍ଭବ କୁଳ-ତଳକ ମହାମୁଖ ବାଜପେୟାଶ୍ୱ ମେଧାବ-ଭୂଥମୁନ X X ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ ।

ସପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଲେଖକର ପ୍ରମାଣ ନ ମିଳିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ, କୋଶଳ ଓ କଳିଙ୍ଗରେ ଏକାଧିପତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ, ମହାରାଜାଧିରାଜ ସୋମକୁଳ ତିଳକ, ପରମାଦେଶ୍ୱର ଯଯାତି (ପ୍ରଥମ) ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରଜାସେଷରେ ନିର୍ମିତ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ସାକ୍ଷୀ ସ୍ୱରୂପ ଅଦ୍ୟାପି ବଦ୍ୟମାନ ।

ପୁଣ୍ୟ ଜାଲତଳଧାମରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ, ଏକାମ୍ର-ସେଷରେ ଉତ୍କୁଳ ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ଦୂରଦର୍ଶୀ ପ୍ରତ୍ୟାଜ୍ଞ ମହାନଦୀ କୂଳରେ ସୁନାମର ସ୍ୱାରକ ସ୍ୱରୂପ ‘ଯଯାତି ନଗର’ ନାମକ ନୂତନ ରାଜଧାନୀର ସ୍ଥାପୟିତା, ପ୍ରବଳ ପରାଜୟ ଯଯାତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ କେନ୍ଦ୍ର ମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ବେଷ୍ଟିତ ବିରଜାସେଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ସୁନରୁଦ୍ଧାନ ପାଇଁ ଦଶାଶ୍ୱ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପନ୍ନ କରିଥିବା କମ୍ବଦନ୍ତୀ ସେହି ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର ସ୍ମୃତି ବହନ କରିଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ ।

ପରମ୍ପରା ହିମେ ଉଦ୍ଧାରକ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଆଶୀର୍ବାଦନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଉତ୍କଳରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ ପାଇଁ ବେଦ ବେଦାଙ୍ଗ-ଚତୁ ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ମାନଙ୍କ ଅସ୍ଥର ଘଟିବାରୁ ଯଯାତି କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ ବା କନ୍ଦୋଜ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଷଟ୍‌କର୍ମ ନିରତ ସର୍ବବଦ୍ୟପାରଗ, ଯଜ୍ଞ କର୍ମ-ନିପୁଣ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣିଥିଲେ । ଯଥା “ଓଁ ବ୍ରହ୍ମ-ଭବନ-ସୌଧ ସୋପାନ-ସରଣି-ସକଳଜନ ବାସ୍ତ୍ୱି-ମଣି, ନିଶିତ-ପୁଣ୍ୟରଣି-ଶ୍ରୀ ବୈତରଣୀ ଜଳ-ପଟଳ-ସ୍ନାନ-ପାନାବଗାହ-ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣା ଶେଷ କଲ୍ପଷାଣାଂ, ପ୍ରତିଦିନ-ହୃଦୟ-ଧୂମାବଳ-ଶ୍ୟାମଳ-ନଗରମଣ୍ଡଳାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟହ-ପୁରସ୍କୃତା ଶାଶ-ଦାନ୍ତଃ କରଣ ନିର୍ମଳାନାଂ, ଅନୁବିତ-ଯଜନ ଯାଜନା-ଧୂପନ-ଅଧ୍ୟାପନ-ଦାନ-ପ୍ରତିଗ୍ରହ ଷଟ୍‌କର୍ମ ନିରତାନାଂ, ଅନବରତ-ବେଦ-ବେଦାନ୍ତ-ନ୍ୟାୟ-ସାଂଖ୍ୟ-ବ୍ୟାକରଣ ସାହିତ୍ୟେତିହାସ-ପୁରାଣାଦି—ପ୍ରଭୁ-ପାଠ-କରୁର ନିପୁଣାନାଂ ଦଶସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣାନା ମାଣିଷଃ ସତ୍ୟା ଭବନ୍ତୁ ।

ଯାଜପୁରର ନାଭିଗର୍ଭାଠାରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ପିଣ୍ଡଦେବୀ ସମୟରେ ସେହି ପୁରୁର ଅଙ୍ଗିତରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ପାଇଁ କନ୍ଦୋଜ ଦେଶାଗତ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅର୍ଘ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ । ଯଥା—

“କନ୍ଦୋଜ ଦେଶାତ୍ ସ୍ୱପ୍ନ ମାହୁତା ଯେ
ଦଶାଶ୍ୱମେଧାୟୁ ସୁର ବଧାସା
ନିର୍ଣ୍ଣୟିତା ସ୍ୱର୍ଗ ଗତାଶ୍ଚ ବିପ୍ରାଃ
ତେଭ୍ୟଃ ହି ଜେଭ୍ୟଃ ପ୍ରଦଦାମି ଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମ୍ ॥”

ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରୁ (୬୦୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ୧୦୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମାମୁଦ ଗଜନାଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କଳ ଭାରତରେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ ବା କନ୍ଦୋଜ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ସୁନରୁଦ୍ଧାନର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । କନ୍ଦୋଜ କହିଲେ ସେ ଯୁଗରେ ପ୍ରକାଶକୃତରେ

ମଧ୍ୟ ଦେଶକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ମଧ୍ୟଦେଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ କୋଳାଞ୍ଚଳ, ଚକାଘାଟ, ଅପୋଧା, ଶ୍ରୀବତ୍ସ, ହସ୍ତିପାଠ, ଅଶ୍ବିନୀ, ମଥୁରା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରୁ ଆଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଶୁକ୍ଳ, ଭୂଜ, ଭଞ୍ଜ, ସୋମ ଓ ଗଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଉତ୍କଳୀୟ ରାଜବଂଶୀଙ୍କଠାରୁ ଭୂମିଦାନ ପାଇ ଉତ୍କଳରେ ସ୍ଥାୟୀ ଅଧିବାସୀ ହୋଇଥିବା ଶତ ଶତ ଦାନପତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପଞ୍ଚବିଭାଗ (ସାରସ୍ବତ, କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ, ମିଥଳା, ଗୌଡ଼, ଉତ୍କଳ) ଅନୁଯାୟୀ ମଧ୍ୟଦେଶାଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କନୌଜ ବ୍ରାହ୍ମଣରୂପ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଗୌଡ଼ ଓ କାମ ରୂପ (ଆସାମ)ର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜାଗତ ଥିବା କନ୍ୟଦଳୀ ରହିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଯୁଗର ଘଟଣା-ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ମଧ୍ୟଦେଶୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କନୌଜ ଦେଶାଗତ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହେବା ଆଶିଷ୍ଟଚନ୍ଦ୍ର ସଦୃଶ ସତ୍ୟାଶ୍ରୀତ ।

ଶୁଭଦ୍ରା ବା ଗରୁଡ଼ଦ୍ରା —

ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ତରରେ ସଗର୍ବରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଶୁଭଦ୍ରା ବା ଗରୁଡ଼ଦ୍ରା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ଐତିହାସିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ପ୍ରତ୍ୟେକପକ୍ଷ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଞ୍ଚଳ ସର୍ବ-ପ୍ରଥମେ କୌତସର୍ମ ପ୍ରସାରର ପୃଷ୍ଠ ଚକ୍ର ସ୍ବରୂପ ସ୍ୱୀୟ ବିରାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଶୁକ୍ର ଓ ବିଶାଳ ଶିଳାସ୍ତମ୍ଭମାନ ସ୍ଥାପନ କରି ସେଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଧର୍ମଲିପି’ ଉଦ୍‌ଘାଟି କରିଥିଲେ । ଘର୍ଷ ୨୨୦୦ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଭଗ୍ନ ଓ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଗଲଣି । ଅଳ୍ପ କେତେକ ବିହାର ପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ଚମ୍ପାରଣ ଜିଲ୍ଲାର ଲଭରିଆ ଅରବିନ୍ଦ; ଲଭରିୟା, ନନ୍ଦଗଡ଼, ରାମପୁରୀ, ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ସାଂରନାଥ, କୋଶମ (କୌଶାମ୍ବୀ) ରୁମେଣ୍ଡି, ଜଗଲସାଗର, ମିରଟ ଓ ଚୌପା, ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ସାଞ୍ଚି; ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶର ଅମରବିଶ୍ଵାସରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ବନ୍ଦ୍ୟମାନ । (୩୦) ଭୂବନେଶ୍ବରରେ ଥିବା ଅଞ୍ଚଳସ୍ତମ୍ଭର ନିମ୍ନାଂଶ ନରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭାସ୍କରଶ୍ବର ଶିବଲିଙ୍ଗ ରୂପେ ପୂଜିତ ହେଉଅଛି । ଅଞ୍ଚଳସ୍ତମ୍ଭ ସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ଲଭରିୟା ନନ୍ଦଗଡ଼ଠାରେ ଥିବା ସିଂହସ୍ତମ୍ଭ ଅଦ୍ୟାବଧି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଛି ।

ଅଞ୍ଚଳକଙ୍କ ସମୟରୁ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ନରପତିମାନେ ଜୟସ୍ତମ୍ଭ ଓ ଶୁଭଦ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିବା ଏକ ପରମ୍ପରାରେ ପରିଣତ ହେଲେ । ଏହି ପରମ୍ପରା ଅନୁବରଣ କରି ମହାବଳାଧିପତି ଯଯାତି ଲୁପ୍ତ ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରି ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ସ୍ବାରକ ସ୍ବରୂପ ଏହି ଗରୁଡ଼ଦ୍ରା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସ୍ଥାପତ୍ୟ ତଥା ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗର୍ଭି ।

ଜନସମ୍ବଳ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ବର୍ଗାକାର ପୀଠ ଦେହରେ (ଉଚ୍ଚତା ୫ଫୁଟ ୪ $\frac{1}{9}$ ଇଞ୍ଚ) ଖମ୍ବଟି ବସା ଯାଇଥିଲା । ପୀଠ ଉପରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ମୂଳ ୧ ଫୁଟ ୫ ଇଞ୍ଚ) ବର୍ଗାକାର । ତା’ ଉପରେ ୯ଇଞ୍ଚ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖମ୍ବଟିର ମୂଳ ଅଷ୍ଟକୋଣି, ମଧ୍ୟଭାଗର

ବ୍ୟାସ ୩୯ ପୁଟ ୫ ଇଞ୍ଚ ଓ ଉଚ୍ଚତା ୧୯ ପୁଟ ୭ ଇଞ୍ଚ ଏବଂ ଏହା ଖୋଳ କୋଣ ବଶିଷ୍ଠ । ଶୀର୍ଷଭାଗର ପ୍ରଥମ ଶୁଭପୁଟରେ କାର୍ତ୍ତିମୁଖ ଓ ମାଳା କାମ ଅତିତମକାର ଭାବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ତା' ଉପରେ ୨ ପୁଟ ଉଚ୍ଚର ଶୁଭଆଡ଼କୁ ପାଖୁଡ଼ା ମେଲିଥିବା ଏକ ପ୍ରସ୍ତୁତିତ ପଦ୍ମପ୍ରମୁର ତମକାରତା ଦୃଷ୍ଟି କରୁଛି । ଏହା ଉପରେ ୨ ପୁଟ ଉଚ୍ଚ ବର୍ଗାକାର ପୀଠରେ ଗରୁଡ଼ ବିଗ୍ରହ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରମୁର ଉଚ୍ଚତା ଦୁଇ ପଞ୍ଚନଠାରୁ ଥିଲା ୩୩ ପୁଟ ୮ $\frac{୧}{୨}$ ଇଞ୍ଚ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରମୁ ଉପରେ ଗରୁଡ଼ ନାହିଁ ।

କମ୍ବୁଦଳୀ ଅନୁସାରେ କଳାପାହାଡ଼ଙ୍କ ଆବଦଶର ଲୁହା ଝିଞ୍ଜିରିରେ ବନ୍ଧା ହୋଇଥିବା କେତେକ ନାଟ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହାକୁ ତଳେ ପକାଇ ଦେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଗଲା । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏଠାର ପୀଠ ତାଡ଼ିଯାଇ ତଳସରି ପଥରର ୧୨ଟି ବନ୍ଧ କରାଗଲା । ବହୁ ଝିଙ୍କା ଝିଙ୍କି କରିବାରୁ ଶୀର୍ଷ ଭାଗର ଥିବା ଗରୁଡ଼ ତଳେ ପଡ଼ିଗଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଗରୁଡ଼ ବିଗ୍ରହଟି ଅନ୍ୟ ଏକ ମନ୍ଦିରର ରଖାଯାଇଛି । ଏହାର ଏକ ଚିତ୍ର ୧୮୩୮ରେ କାଟି ଅଙ୍କନ କରି ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ “An elegantly executed figure of Garuda of black chlorite. It rests on a shaft exactly similar in dimensions to the Subhastambha and may probably have belonged to it” (୩୯)

ଅର୍ଥାତ୍ ଗରୁଡ଼ ମୁଠିଟି କଳା ମୁଗୁନ ପଥରରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ଶୁଭପ୍ରମୁର ସମାନ ଆୟତନ ବଶିଷ୍ଠ ଶୀର୍ଷଭାଗରେ ସ୍ଥାପିତ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହା ପୂର୍ବେ ଶୁଭପ୍ରମୁର ଅଂଶବିଶେଷ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଖ୍ୟାତ ବିଶେଷଜ୍ଞ ଫରଗୁସନ ସାବଦ୍ଧକ ଲେଖିଛନ୍ତି “ଶୁଭପ୍ରମୁର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶର ଅନୁପାତ ଅତିତମକାର ଏବଂ ଏହାର ବହୁବିଧ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟରେ ବିଶେଷ ନୈପୁଣ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ “Its propositions are beautiful and its details in excellent taste” (୩୯) ।

ଏହାର ଅନୁକରଣରେ ପ୍ରାୟ ୩୦୦ ବର୍ଷ ପରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମ୍ରାଟ୍ ନରସିଂହଦେବ ସ୍ୱକୃତ କୋଣାର୍କର ଉତ୍କଳ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖରେ ଅରୁଣପ୍ରମୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସିଂହଦ୍ୱାର ସମ୍ମୁଖରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଉତ୍ତମ୍ବର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ସମାନ । କିନ୍ତୁ ଅରୁଣପ୍ରମୁ ସରୁ । ଏହାର ବ୍ୟାସ ମୋଟେ ୨ ପୁଟ । କିନ୍ତୁ ଶୁଭପ୍ରମୁର ବ୍ୟାସ ୩୯ ପୁଟ ୫ ଇଞ୍ଚ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୯ ଗୁଣରୁ ଅଧିକ । ଏହାର ଆନୁପାତିକ ପୃଥୁଳତା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବର୍ଦ୍ଧକ ଓ ଦୃଷ୍ଟି ଶେତକ । ୭ ପୁଟ ୯ ଇଞ୍ଚ ବର୍ଗକ୍ଷେତ୍ର ବଶିଷ୍ଠ ଅରୁଣପ୍ରମୁର ପାଦ ପୀଠ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଶୁଭପ୍ରମୁର ମୂଳପୀଠ ଉଚ୍ଚାୟନ ଥିବାରୁ ଏହାର ଆୟତନ ଓ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଅଜ୍ଞାତ । ଶୁଭପ୍ରମୁର ମୂଳ ଶକ୍ତି ଓ ରୂପ ସ୍ଥାନତ୍ରୟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶର ଉତ୍କଳୀୟ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ଚରମ ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଅଛି ।

ମୁଖଲିଙ୍ଗ—ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଶତ ଶତ ଲିଙ୍ଗ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସ୍ଥିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଲିଙ୍ଗରେ ମୁଖ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଭରଜାକ୍ଷେପରେ ବସନ୍ତନାଥଙ୍କ ନିକଟରେ ଏକ ମୁଖଲିଙ୍ଗ ଦେଖାଯାଏ । ହରନ୍ଦେଶ୍ୱର ଓ ଟିଲେତନେଶ୍ୱର ମୁଖଲିଙ୍ଗ ବିଶିଷ୍ଟ । ଟିଲେତନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଥିବା ଏକ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଚତୁର୍ମୁଖ । ଏହି ମୁଖଲିଙ୍ଗ ସମୁଦ୍ର ଭରଜାକ୍ଷେପର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବୈତରଣୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବକ୍ଷେପ ‘ସୀତାବଞ୍ଚି’ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏଠାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟନାମାମକ ଶୈଳ ସନ୍ନିଧିରେ ଏକ ‘ମୁଖଲିଙ୍ଗ’ ପୁନିତ ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖଥିବା ଫଳକ-ଗୁଡ଼ିକର ଦକ୍ଷିଣକୁ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଶିବଲିଙ୍ଗରେ ଚତୁର୍ମୁଖ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରେ ଏପରି ଲିଙ୍ଗ ପୁନିତ ହେଉଥିଲେ । ତେଣୁ ଭରଜାକ୍ଷେପ ଓ ସୀତାବଞ୍ଚିରେ ‘ମୁଖଲିଙ୍ଗ’ ଓ ‘ଚତୁର୍ମୁଖ ଲିଙ୍ଗ’ଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଦ୍ୱାରା ଏ ଦୁଇଟି ସ୍ଥାନ ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରୁ ଟିକି ପୀଠ ରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିବାର ସ୍ଥିର କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଅଠରନଳା—ଭରଜାକ୍ଷେପ ନିକଟରେ ପ୍ରବାହିତ ଅଧୁନା ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ମହାକାମା ନଦୀ ଉପରେ ନିର୍ମିତ ସେତୁ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯାଜପୁର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କର୍ତ୍ତି । ପୁରୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ‘ଅଠରନଳା’ ନାମାନ୍ତରରେ ଲେଖକ ଏହାକୁ ଅଠରନଳା ବୋଲି କହୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ଏଥିରେ ଏଗାରଟି ନଳା ଅଛି । ଏହା ୨୧୦ ଫୁଟ ଲମ୍ବ ଓ ୩୧ ଫୁଟ ଓସାର । ମଝି ୫ଟି ଫୁଲର ଅଧିକ ଓସାର ଓ ଉଚ୍ଚ । ଦୁଇ ପାଖରେ ଥିବା ତିନୋଟି ଲେଖାଏ ଫୁଲର ଅଳ୍ପ ଓସାର ଓ ଉଚ୍ଚ । ତେଣୁ ସମଗ୍ର ସେତୁଟିର ମଧ୍ୟଭାଗ ଉଚ୍ଚ ହୋଇ ଦୁଇ ଦିଗକୁ ଗଡ଼ାଣିଆ ହୋଇଛି । ପୀଠ ଦେଉଳ ତିଆରି ହେଲେପରି ସରଳ ସରି ଭିତରକୁ ମାଡ଼ି ଆସୁଥିବା ପଥରଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଏ ମୁଣ୍ଡରୁ ସେମୁଣ୍ଡ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୩/୪ ଫୁଟ ଲମ୍ବ ଧାଡ଼ିଏ ମୁଦ ପଥର ଖଞ୍ଜା ଯାଇଥିଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟରେ ପ୍ରବାହିତ ଗଙ୍ଗୁଆ ନଦୀ ଉପରେ ଏପରି ୫ଟି ପ୍ରାଚୀନ ସେତୁ ଥିଲା । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ଅଛି । ଶିଶୁପାଳ ଗଡ଼ର ପଶ୍ଚିମ ଦ୍ୱାର ସେତୁ ଲୁପ୍ତ; ଏହି ବାଟରେ ଥିବା ସେତୁର ଧ୍ୟୁସାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ଏହାକୁ ଗଙ୍ଗୟୁଗର କର୍ତ୍ତି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଭରଜାକ୍ଷେପ ତା ଯାଜପୁର ମହାମୁଖ୍ୟ

କପିଳ ସଂହିତା :

ଉତ୍କଳରେ ଗୋରାଜରୁ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରର ମହାମୁଖ୍ୟ ଜ୍ଞାନକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯଥା ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର ମହାମୁଖ୍ୟ, ମାଳାଦ୍ରୁ ମହୋଦୟ, ଏକାମ୍ର ପୁରୀର ଅର୍କକ୍ଷେତ୍ର ମହାମୁଖ୍ୟ, ଭରଜା ମହାମୁଖ୍ୟ କପିଳ ସଂହିତା ପ୍ରଭୃତି ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ‘କପିଳ ସଂହିତା’ ଛୁଦ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚଜ୍ୟୈର ମହାମୁଖ୍ୟ ନିହିତ ହୋଇଛି । କପିଳମୁନି ଭରଜାକ୍ଷେପକୁ ପାବଣକ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ଅଭିହିତ

କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବିରଜା ସାଧକମାନଙ୍କ ହୃଦ ନିମିତ୍ତ ଆବିର୍ଭୂତା ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ‘ବରହ ରୂପୀ’ ଭଗବାନ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ବିଦ୍ୟମାନ । ପାଦଗୁଣ ଜଗଦ୍‌ଗୁରୁ ଆଶଶ୍ରେୟର ରୂପରେ ଏଠାରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ । ‘ଅସତ୍ୟ ମୁକ୍ତେଶ୍ବର’ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ଅବସ୍ଥିତ ଗୟାନାର ‘ସିଲେଟନେଶ୍ବର’, କପିଳ ଘାଟ, ‘ସୋମେଶ୍ବର’, ସୋମଘାଟ ଅଳ୍ପାୟୁ ଘାଟ, ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଘାଟ, ଡୋଡ଼ ଘାଟ, ସୁନ ଘାଟ ‘ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର’, ସିଦ୍ଧ ଘାଟ ପ୍ରଭୃତି ଘାଟପାତୀମାନଙ୍କ ଅବଶ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବିରଜା ମହାମ୍ଫୟ :

‘ବିରଜା ମହାମ୍ଫୟ’ରେ ବିରଜାଘାଟର ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ଦିର ଓ ଘାଟର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ମିଳେ । ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡରୁ ଜାତ ଶଶାନେଶ୍ବର ପଞ୍ଚାଗିମ୍ଫବୃତ୍ତା କ୍ଷେତ୍ରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବିରଜା (ଦୁର୍ଗା) ଦେବୀ ଏବଂ ବିରଜାଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ସୋମେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ । ‘ସୋମେଶ୍ବରଙ୍କ ନିକଟରେ ଚଉଷଠି ସୋଗିମ ଅଧିଷ୍ଠିତ ।’ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ଵାରା ଶଶ୍ଵତଶକ୍ତି ଗୟାପୁରର ନାଭି ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ନାଭିଗୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଲା । ମନ୍ଦାକିନୀ, ବୈତରଣୀ ଓ ଏକ କୁପର ସଙ୍ଗମସ୍ଥଳ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଘାଟ ନାମରେ ଅଭିହିତ । (ସପ୍ତରେଖା) ସ୍ଥାନରେ ସପ୍ତମାତୃତା ବିଦ୍ୟମାନ । ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଘାଟ ହେଉଛି ଗୋକର୍ଣ୍ଣଘାଟ ଶିବଗଣ୍ଡି, ସୋମେଶ୍ବରଙ୍କ ନିକଟରେ ସୋମଘାଟ, କପିଳେଶ୍ବର, ରାମେଶ୍ବର, ବାଲ୍ମିଶ୍ବର, ପ୍ରାଣାୟାମେଶ୍ବର, ଚର୍ଚ୍ଚେଶ୍ବର, ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର, ଅଗସ୍ତ୍ୟେଶ୍ବର, ମୁକ୍ତେଶ୍ବର, ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ବର, ଉତ୍ତରଶ୍ବର, କେଦାରେଶ୍ବର, ‘ଯଯାତିଶ୍ବର’ ବାସୁକେଶ୍ବର । ତତ୍ପରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ତପସ୍ୟାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଗଙ୍ଗାଙ୍କର ବୈତରଣୀରୂପେ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ମନ୍ଦାକିନୀ ସହିତ ସଂଯୋଗ ବିସ୍ତୃତଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ପରେ ସିଦ୍ଧବିନାୟକ, କାଶ୍ୟପେଶ୍ବର, କ୍ଷେତ୍ରନାଥ, ମାଧବ, ବିମୁକ୍ତେଶ୍ବର, ଜଟେଶ୍ବର, ଶୃଙ୍ଗେଶ୍ବର, ବହ୍ମୀଶ୍ବର, ହାଟକେଶ୍ବର, ବିଶ୍ଵେଶ୍ବର, ମରୁତେଶ୍ବର, ଭୁବନେଶ୍ବର, ରାମେଶ୍ବର, ସକଳେଶ୍ବର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ମନ୍ଦାକିନୀ କୁଳରେ ଯମେଶ୍ବର, ଧର୍ମେଶ୍ବର, ଦୃଷ୍ଟ୍ୟଜେଶ୍ବର, ଦକ୍ଷେଶ୍ବର, ସେହିଶ୍ବର, ତିଳକେଶ୍ବର, ଭୃଙ୍ଗୀଶ୍ବର, ନନ୍ଦକେଶ୍ବର, ଗଙ୍ଗେଶ୍ବର, ସନ୍ତୋଶ୍ବର । ଯାଜପୁରର ବରହ ମୂର୍ତ୍ତି ଯଜ୍ଞବଲ୍ଲଭ ରୂପେ ଆଖ୍ୟାତ । ଇନ୍ଦ୍ର ମନ୍ଦାକିନୀ ନଦୀ କୁଳରେ ଆଶଶ୍ରେୟଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଚନ୍ଦ୍ରେଶ୍ବର, ତାରକେଶ୍ବର, ଜାଡ଼େଶ୍ବର, ସବେଶ୍ବର, କୁସୁମେଶ୍ବର, ଅଗ୍ନୀଶ୍ବର, କୁମାରେଶ୍ବର, ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ, ଭାର୍ଗବେଶ୍ବର, ନାରଦେଶ୍ବର, ଯମେଶ୍ବର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ।

ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ତିନି ନଦୀ, ତିନି ଦେବୀ, ଅଷ୍ଟଚଣ୍ଡୀ, ସପ୍ତୋଦଗ ରୁଦ୍ର, ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବ, ସପ୍ତରେଖା, ସପ୍ତଧାର ପାର୍ବି ବିଖ୍ୟାତ । ପ୍ରାଚୀ କୁଳବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବଙ୍କସହ ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନେ

ହେଲେ ଆଦିମାଧବ, ଅନନ୍ତ ମାଧବ, ଶ୍ରେଣ ମାଧବ, ଚମ୍ପକ ମାଧବ, ରମା ମାଧବ, ପ୍ରସନ୍ନ ମାଧବ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାଧବ, ସୁଦର୍ଶନ ମାଧବ, ଦନାର୍ଦ୍ଦନ ମାଧବ, ନରକାନ୍ତ ମାଧବ, ବାସୁଦେବ ମାଧବ, ଗୋବିନ୍ଦ ମାଧବ । (୩୪)

ଭୂଲନାମକ ଆଲେଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବଲ୍ଲଭୀର ଜିଲ୍ଲାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଗୁଣୀପୁର ଝରିଆଲର ଚଉଷଠି ଯୋଗିନୀ ଗୀଠ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ନିର୍ମିତ ହେଲାପରି ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ଅଦୂରରେ ଚଉଷଠି ଯୋଗିନୀ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ମିଳୁ ନାହିଁ । ଯଥାତଃ ନାମାନୁସାରେ ଏଠାରେ ଯଯାତୀଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥିଲା । ଉଭୟ ବିରଜାକ୍ଷେପ ଓ ଏକାମ୍ରକ୍ଷେପରେ ସମାନ ନାମଧାରୀ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶିବାଳୟ ଓ ଗର୍ଭର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା ମୁକ୍ତେଶ୍ଵର, ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵର, ସିଦ୍ଧଗର୍ଭ, ସୋମେଶ୍ଵର, ସୋମଗର୍ଭ, ଶ୍ରୀନାଥେଶ୍ଵର, କପିଳେଶ୍ଵର, କପିଳଗର୍ଭ, ରାମେଶ୍ଵର, ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ଵର, ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ, ଉତ୍ତରେଶ୍ଵର, କେଦାରେଶ୍ଵର, ସିଦ୍ଧିବିନାୟକ, ବିଶ୍ଵେଶ୍ଵର, ଯମେଶ୍ଵର, ଗଙ୍ଗେଶ୍ଵର, ଅଷ୍ଟଚଣ୍ଡୀ । ଏହି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୁରୁତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ । ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ଗଙ୍ଗସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଗ୍ରେନଗଜଦେବ ବା ଗଙ୍ଗେଶ୍ଵରଙ୍କ ଏକ ଲେଖ ବିରଜା ମନ୍ଦିରରେ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିବାରୁ, ସେ ଭୁବନେଶ୍ଵର ଓ ଧଉଳି ପରି; ସେଠାରେ ‘ଗଙ୍ଗେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର’ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ସବିଧା ଗ୍ରହଣୀୟ । ବିରଜାକ୍ଷେପର ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବର ଅବସ୍ଥିତି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ମୋତେ ଜଣା ନାହିଁ ।

ଭାଗ୍ୟବିପର୍ଯ୍ୟୟ ବଶତଃ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ଜର୍ଣ୍ଣିସମୂହ ଧୂସ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଭାବ୍ୟର୍ଥ୍ୟଗୁଣ ଅପସାରିତ ବା ଭୁଗର୍ଭରେ ଲୁଚିଯାଇ ହୋଇଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ । କେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ଵ ବିସ୍ତର ଦ୍ଵାରା କୋଣାର୍କ; ଲଳିତଗିରି ଓ ରତ୍ନଗିରିଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ଵ ବିସ୍ତର ଦ୍ଵାରା ବାରିପଦା, ଖିରିଙ୍ଗ, ବେଲଗଣ୍ଡି, କେନ୍ଦୁଲି, ନିଆଳି, ବାଲେଶ୍ଵର, ସାଲେପୁର, ଖଡ଼ିଆଳରେ ସ୍ଥାପିତ ସଂଗ୍ରହାଳୟ ପରି ଏଠାରେ ଏକ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ଵିକ ସଂଗ୍ରହାଳୟ ବା (Archaeological Museum) ଅନ୍ତରେ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ସହାୟକ ରଚନାବଳୀ :

- (1) ନେପଥ—କରବାସୀ ସମ୍ବରଣ ।
- (2) 'The Sakta Pithas' by Dr. D. C. Sircar,
J.R.A.S. Bengal Vol. XIV, 1948 No. I, P 20-21-35.
- (3) Inscriptions of Orissa by Dr. S. N. Rajguru.
Vol. I, Part II P 54-56
- (4) Exploration in Orissa by R. P. Chanda 1930, P 4-5.
- (5) Orissa under the Bhauma kirgs by Pandit B. Misra, P 24
- (6) " " " " P 25
- (7) " " " " P 34
- (8) " " " " P 42
- (9) 'Two inscriptions from Jajpore E. I. Vol. XXVIII, P 179.
- (10) Orissa under the Bhauma kings—B. Misra, P 57
- (11) " " " " P 87
- (12)
- (13)
- (14) Dandi Mahadevi O. U. B. Kings, P 57-67.
- (15) ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ଚର୍ଚ୍ଚିତ୍ରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ୧୯୨୮ରେ ପ୍ରକାଶିତ କପିଳ ସ୍ତୁତି ପୃ ୨୧, ୩୫
- (16) ନକଲବନ, ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣ, ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟା ପୃ ୨୫, ୩୪
- (17) " " ପଞ୍ଚମ ସଂଖ୍ୟା ପୃ ୨୫୫-୨୫୮
- (18) Amarkosha edited by Dr. H. D. Sharma and Sardesai.
- (19) I. H. Quarterly Vol. XXXV No. 3
- (20) (କ) ମହା ପୁରାଣ ୨୨ ଅଧ୍ୟାୟ ୩୧ ଶ୍ଳୋକ
(ଖ) " ୨୭ " ୩୮ ଶ୍ଳୋକ
- (21) Archaeological Survey of India
Vol. XIII, 1874-75, P. 138
- (22) Orissa and her remains.
- (23) Excavation at Belkhandi in the Kalahandi State,
J.K.H.R.S. Vol. II No. 3, P. 167-172
- (24) A Sterling, Asiatic Researches Vol XV, 1825, P 335.
- (25) Kittoe 'Ruins and Pillar of Jajpur'
J.A.S.B. Vol VII, 1838 P 54

- (26) List of Ancient monuments (protected) in the province of Bihar and Orissa by M. M. Hamid Kuraishi 1931 P 221-230.
- (27) 'Exploration in Orissa' by R. P. Chanda. Plate I. Nos. 1 2 3.4
- (28) Calcutta gazette, August, 4, 1869 P. 565-567.
- (29) (i) Exploration in Orissa. P. 2
(ii) List of Ancient monuments. P. 221-230.
- (30) 'Inscriptions of Asoka' by Dr. D. C. Sircar P. 34-36.
- (31) J. A. S. Bengal, Vol. VII, 1838.
- (32) 'History of India and Eastern Architecture.'
London 1910 Vol. II, P. III Fig. 321
- (33) 'Inscription from Sitabangi' by T. N. Ramachandran, M.A.
J. A. H. R. S. Vol. XIX, P. 191
- (34) ମିତ୍ରଜୟମରେ ସରଞ୍ଜମ 'ବରଗା ମହାତ୍ମା' ଗୋସ୍ବରେ ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।
ଅନାମାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ
- (35) Antiquities of Orissa by K. L. Mitra. Vol. II.
- (36) Hunter's Orissa, Vol. I. 1872.
- (37) An account of the Antiquities of Jajpur in Orissa —by Chandrasekhabara Banerjee. J A.S.B. Vol. XL. 1871, Part I. P 163.
- (38) 'History of Orissa' by R. D. Banerjee. Vol. II.
- (39) 'Orissa Review' Orissa Monuments special. 1949
- (40) ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନାମାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ
ପରମାନନ୍ଦ ଅଭାର୍ଯ୍ୟ କୃତ, ୧୯୭୧ରେ ପ୍ରକାଶିତ

ଯାଜପୁର *

ମୂଳ ରଚନା : ଡଃ କିଶୋରକୋଷ

ପଞ୍ଚଦଶ ଭାଗ, ପୃ-୭୭୭-୭୮୯

ସମ୍ପାଦନା : ନରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବସୁ

ଭାଗ୍ୟବର : ଡଃ ହରିହର କାନୁନ୍‌ଗୋ

ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶର କଟକ ଜିଲ୍ଲାନ୍ତର୍ଗତ ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ନଗର । ଅକ୍ଷାଂଶ ୧୦° ୫୦' ୫୫" ଉତ୍ତର ଏବଂ ଦ୍ରାଘିମା ୮୭° ୨୨' ୫୬" ପୂର୍ବ । ହିନ୍ଦୁ-ମାନଙ୍କର ପବିତ୍ର ଗର୍ଭ ହସାବରେ ବହୁକାଳରୁ ଏହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏଠାରେ ଭରଫଲସ୍ଥ ଥିବାରୁ ପୂର୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧି କିଲୁଣ୍ଡ ହୋଇନାହିଁ । ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ନଗରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ଵିଗୁଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତ ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏହି ନଗରରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଯଯାତି ନଗର ନାମରେ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳାଲିପି ଓ ତାମ୍ରଫଳକରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅନେକ ଗବେଷକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ରାଜା ଯଯାତି ବିହାରଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ନିମନ୍ତେ ଯଯାତିପୁର ନଗର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପରେ ତାହା ଅପଭ୍ରଂଶ ହୋଇ ଯାଜପୁର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞ ନାମରୁ ଯାଜପୁର ନାମ ହୋଇଥିବାର ଅଧିକ ସମ୍ଭବପର । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ ବୈତରଣୀର ବାମ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ବ୍ରହ୍ମା ଅଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିବାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନ ଯଜ୍ଞାପୁର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଏଠାରେ ବାରଣାସୀ ଧାମର ନ୍ୟାୟ ଅନୁସାରେ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟର ଅବତାରଣା କରାହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ଦେବୀ ଦୁର୍ଗା ବିରଜା ରୂପେ ଆବର୍ତ୍ତୁତା ହୋଇଥିଲେ । ଯେଉଁଥିପାଇଁ କି ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ବିରଜା-କ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭ କରିଛି । ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଏଠାରେ ଗଦା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଏହି ସ୍ଥାନ ଗୋଟିଏ ପୁଣ୍ୟାଙ୍ଗାର୍ଥ ଓ ଗଦାକ୍ଷେତ୍ର

* ପ୍ରକାଶନ : B. R. Publishing Corporation, Delhi, Vol. XV.
(Reprint—1988), pp 677-689. ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶନ : ୧୮୮୭-୧୯୧୧

ନାମରେ ପୁକ୍ତିଦତ୍ତ । ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଗୟାପୁର ଯେତେବେଳେ
 ଚକ୍ରାକର ପାଦତଳେ କାୟାବିସ୍ତାର କରିଥିଲା, ସେତେବେଳେ ତାହାର ମଧୁକ
 ଗୟାକ୍ଷେପରେ, ନାଭିତଳ ଯାଜପୁରରେ ଏବଂ ପଦ୍ମପୁ ଗୋଦାବରୀ ଅନ୍ତର୍ଗତ
 ପୀଠପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବି ଯାଇ ଥିଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନ ନାଭିଗୟା ଓ
 ପୀଠପୁର (ପ୍ରୀଷ୍ଠପୁରମ୍) ପାଦଗୟା ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି
 ପୁଷ୍କରିଣୀ ଗର୍ଭରେ ଶାର୍ପଯାତ୍ରୀମାନେ ଶ୍ରାଦ୍ଧରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରୁଥିବାରୁ ତାହା ହିଁ ଗୟା-
 ପୁରର ନାଭି ବୋଲି କଥିତ ହେଉଅଛି । “ଗାରଜାତାପମ୍” ବଙ୍ଗଳା ଗ୍ରନ୍ଥରେ
 ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରୁ ଯଜ୍ଞବରହ ଓ ବରଜା ଦେବୀ ଆଉତୁଳିତ
 ହୋଇଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀ ତଟରେ ବରହଦେବ ଅବସ୍ଥିତ । କିନ୍ତୁ
 ସେଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଏକ କୋଶ ଦୂରରେ ବରଜା ପୀଠ ଅବସ୍ଥିତ । ବରହଦେବଙ୍କର
 ପୃଷ୍ଠଭାଗରେ ଅଛି ଶ୍ରେଣବତୀ - ଗଙ୍ଗାଶାର୍ପ । ତାହାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କିଛିଦୂରରେ ଅଛି
 ସ୍ୱର୍ଗହାର । ଯେଉଁଠି ବରଜାଦେବୀ ବନ୍ୟମାନ, ତାହାର ସନ୍ନିକଟରେ ଗୟାପୁରର
 ନାଭିକୁଣ୍ଡ ଓ କଞ୍ଚିତ୍ତ ଉତ୍ତରରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଶୂରସ୍ତମ୍ଭ ରହିଅଛି । ଦେବୀ ଓ ଦେବ-
 ସ୍ଥାନର ମଧ୍ୟରେ ହଂସରେଖା, ପଦ୍ମରେଖା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରରେଖା ନାମକ ସ୍ରୋତ ସ୍ତମ୍ଭ ଏବଂ
 ଗୁପ୍ତଗଙ୍ଗା, ମନ୍ଦାକିନୀ ଓ ବୈତରଣୀ ନାମକ ଶାର୍ପସ୍ତମ୍ଭ ବରଜତ । ବୈତରଣୀ
 ତଟରେ ଅଷ୍ଟମାତୃକା ଦେବୀ ଯେଉଁଠାରେ ମୁକ୍ତଶୂର ମହାଶୟ ଅଛନ୍ତି, ତାହାଙ୍କର
 ପଶ୍ଚିମ ଭାଗରେ ରହିଛି ଅନ୍ତର୍ବେଦୀ । ଏହି ଅନ୍ତର୍ବେଦୀରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞନଳରେ
 ଦେବତାମାନଙ୍କର ସଜ୍ଜା ହୋଇଥିଲା । ସେହି ସ୍ଥାନରୁ ଏକହୋମ ପୂର୍ବରେ ଉତ୍ତର ବାହିନୀ
 ଶାର୍ପରେ ସିଦ୍ଧଲିଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥିତ । ଅଶୋକାଶ୍ଳମ୍ବୀରେ କେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଠାରେ
 ଯାତ୍ରା ଲାଗି ରହେ । ସେହି ସିଦ୍ଧଲିଙ୍ଗ ହରିହରଙ୍କର ଏକାମୁଖି । କୁରୁବଣୀୟ
 ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏହି ଶାର୍ପରେ ତପସ୍ୟା କରିଥିଲେ । ବରଜାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣରେ ସୋମଶାର୍ପ ।
 ଏଠାରେ ସୋମଶୂର ନାମକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲିଙ୍ଗ ରହିଅଛି । ତାହାର ପୂର୍ବଭାଗରେ
 ହିକୋଣ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ତାହାର କିଛିଟା ପୂର୍ବଦିଗରେ ଗୋକର୍ଣ୍ଣଶାର୍ପ
 ଅବସ୍ଥିତ । ବରହ ଏବଂ ବରଜାର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥଶୂର ଅବସ୍ଥିତ । ବରହଙ୍କର
 ପୂର୍ବଭାଗର କଞ୍ଚିତ୍ତ ଦୂରରେ ଗୁପ୍ତ ଗଙ୍ଗାଶାର୍ପସ୍ଥ ଗଙ୍ଗେଶୂର, ତାହାର ନିକଟରେ
 ପାତାଳ ଗଙ୍ଗା, ଉତ୍ତରରେ ବାରୁଣୀଶାର୍ପ । ବରଜାଙ୍କର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅଷ୍ଟଶୟ,
 ହାଦଶ ଭୈରବ ଓ ହାଦଶ ମାଧବ ମୁଖି ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ବରଜାକ୍ଷେପରେ
 ଆୟତନ ଦୁଇଘୋଳନ ବସ୍ତୁତ ଓ ଶକଟାକୃତି ଅଟେ । ତାହାର ତଳ କୋଣରେ
 ବରଜଶୂର, ଶିଳାଶୂର ଓ ବରଜଶୂର ଶୟନ ଏବଂ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ
 ଅନନ୍ତକୋଟି ଲିଙ୍ଗ ବନ୍ୟମାନ । ଯାହାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ହାରମୁକୁନ୍ଦପୁର ନାମରେ ନାମିତ
 କରାଯାଉଛି । ସେହିଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳ ଅବସ୍ଥାପିତ ଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।
 ଏହି ଶାର୍ପରେ ପ୍ରାୟ ଦଶସହସ୍ର ବେଦପାରଗ, ଷଡ଼ଙ୍ଗମି ନିରତ, ବିପ୍ର ବାସ
 କରୁଥିଲେ ।

ବିରଜାତାପମ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯାନପୁରକୁ ଶକଟାକୃତି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ଅଛି ।
 ତିନି କୋଣରେ ଯେଉଁ ତିନୋଟି ଶିବ ମନ୍ଦିର ଅଛି କାହା ହିଁ ଏହି ସ୍ଥାନର ସୀମା
 ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । ଯଥା ମଙ୍ଗଳରେ ସ୍ଥାନେଶ୍ୱର, ଉତ୍ତରବାହିନୀ ତଟରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର
 ଓ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଅଗ୍ନିଶ୍ୱର । ମଧୁ ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ (ଚୈତ୍ର
 ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀରେ)ରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କର ମେଳା ହୁଏ । ନଗରର ମଧ୍ୟଭାଗରେ
 ଆଖଣ୍ଡଲେଶ୍ୱରଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଅଛି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କୁହେ ଯେ ଇନ୍ଦ୍ର ସେଠାରେ ତପସ୍ୟା
 କରି ଗୌତମ ଶାପଜନିତ ସହସ୍ରସୋନରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଏକ ମନ୍ଦିର
 ହଟକେଶ୍ୱର ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲଙ୍କା ରହିଅଛି । ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିରଠାରୁ ଅଧିକାଂଶ
 ଦୂରରେ ମଣିକଞ୍ଚିକା ଘାଟରେ ମହାବିଷୁବ ସମ୍ପାଦ୍ଧିର ଯାତ୍ରା ଉଦ୍‌ଯାପିତ ହୁଏ । ଏହି
 ସ୍ଥାନ ପାଟଣାଙ୍କର ପବିତ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣାଦିରେ ଲାଗିତ
 ହୋଇଅଛି । ଭୃବନେଶ୍ୱର ଏକାମ୍ରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୈବ ସଂପ୍ରଦାୟର ଯେଉଁ ପୁଣ୍ୟସ୍ଥାନ
 ରହିଅଛି ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେପରି ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ମୋକ୍ଷଭୂମି
 ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଛି । ଏହି ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ ତଦ୍‌ଗ୍ରାମ ଶାକ୍ତମାନଙ୍କର ପରମ-
 ପୁଣ୍ୟ ଗର୍ଭ ନାମରେ ବିଦିଗତ । ଶୈବ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁରସ୍କୃତ ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ
 ଏଠାରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ଥାନୀୟ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱିଗୁଣିତ
 ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ଲାଗି ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ନାନା ଶିବମନ୍ଦିର ଓ
 ପଥର ପ୍ରତିମୁର୍ତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାୟ ଭଗ୍ନାବସ୍ଥାକୁ
 ଆସିଅଛି । ମୁସଲମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁନଃପୁନଃ ଆକ୍ରମିତ ହୋଇ ସେ ସ୍ଥାନ ସମୁଦାୟ
 ବ୍ୟାଘ୍ର ଓ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପଠାଣମାନେ ଏଠାରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର
 କରିବାଦ୍ୱାରା ଫତେ ଫତେ ହିନ୍ଦୁ ଲାଗି ଲୋପ ହୋଇଅଛି । ରଜା ଯଯାତିକେଶରୀ ବଡ଼
 ଯତ୍ରରେ ବଡ଼ ଅର୍ପଣ୍ୟପୁର ଯେଉଁ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ମହାନଗର ନିର୍ମାଣ କରିଯାଇ ଥିଲେ,
 ଶୈବ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରତିମୁର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ଯେଉଁ ଗର୍ଭର ଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି
 କରିଥିଲେ, ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ଓ ମଙ୍ଗଳାକାଂକ୍ଷୀ ବଦାନ୍ୟ ରଜାମାନେ ଯାହାକୁ
 ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ସତତ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ, ଦୁର୍ଭାଗ ମୁସଲମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ
 ସେହି ସମସ୍ତ ପଦ ଦଳିତ ହୋଇଯାଇ ଅଛି । ଏହି ଧର୍ମବିତ୍ତର ମୁସଲମାନମାନେ
 ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଦେବପ୍ରତିମାର ନାଷ୍ଟ, ହସ୍ତ, ପଦ, ସବୁ ବିରୂପ
 କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଅନେକ ଦେବ ମନ୍ଦିର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ସମାଧି ମନ୍ଦିରରେ
 ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ରଜପ୍ରାସାଦ, ମୁସଲମାନ ଶାସକମାନଙ୍କର ଅଶ୍ୱଶାଳା
 ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ମୁସଲମାନଙ୍କର ବିଳାସପୂର୍ଣ୍ଣ ବାସଭବନ ହିସାବରେ
 ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ଦେବ ଲାଗିକୁ ଈର୍ଷା ନେତରେ
 ନିଷ୍ପତ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଏହି ହିନ୍ଦୁ ଗର୍ଭର ଧ୍ୟାନ ପାଇଁ ବଦ୍ଧପରିକର ହୋଇ
 ପମୁଦାୟ ଗର୍ଭସ୍ତଶାସ୍ତ୍ରର ଧ୍ୟାନ ସାଧନ କରିଥିଲେ । ବିଖ୍ୟାତ ହିନ୍ଦୁବିତ୍ତର
 ମୁସଲମାନ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ର ସହଯୋଗୀ ଆଫଗାନ ସେନାପତି ଅଲୀବକ୍ତର

ତାହାର କାରୁଣ୍ୟ ପରିଚାୟ କରି ଶୁଭ ଆଶମନ କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ଲବନମ ଧର୍ମର ପ୍ରଭୁ ଓ ବିଧାର ବସୟର ଉତ୍ସାହୀ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ପୁରୁଷତ୍ଵ ଦେବମୁଖି ସମୁଦାୟ ନଷ୍ଟ କରି ଦେଇଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତିନି ଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ମୁସଲମାନ ସଂପ୍ରଦାୟ ହିନ୍ଦୁଙ୍କୁ ବିଲମ୍ବ କରିବାରେ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅସଂଖ୍ୟ ଦେବାଳୟ କୋବନ୍ଦର ଧୂଳିରେ ପ୍ରତିଧ୍ଵନିତ ହୋଇଥିଲା । ୧୭୮୧ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ନବାବ ଆବୁ ନାଶିର ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିର ପ୍ରସ୍ତରଗାଧ ଗ୍ରାଣି ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମସଜିଦ୍ ତିଆରି କରିଥିଲେ । ଯାହା ଅବଶିଷ୍ଟ ଥିଲା ତାହାର କେତେକାଂଶ ଇଂରେଜ ରାଜତ୍ଵ ସମୟରେ କର୍ମରୂପକ ଅଞ୍ଜଳାହାର ଧୂଳିସାର୍ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ଯାଜପୁରର ରାଜପ୍ରାସାଦ ଓ ଦେବମନ୍ଦିରର ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତର ଆଦି ରାଜପଥର ସେତୁ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲଗାଇଥିଲେ । ଏହିପରି ବୈଦର୍ଶ୍ୟମାନଙ୍କର କଠୋର ଅତ୍ୟାଚାରସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଶାର ହିନ୍ଦୁ ରାଜବଂଶର ଲାଠି ବଳୁତ୍ର ହୋଇନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ଶିଳ୍ପ ସମୃଦ୍ଧିର ଅତି ଉଲ୍ଲସ୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସମୁଦ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନ ବ୍ୟୟମାନ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗୋଟିଏ ପୁରାତନ “ଚଣ୍ଡଶୂରପ୍ରସ୍ଥ ମସଜିଦ୍” ଉତ୍ଖାନନ କରି ରହିଅଛି ତାହା ଦେଖି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ତତ୍କାଳରେ ଯବନ ସେନାମାନଙ୍କର ହିନ୍ଦୁ ବିଦେଶରାଜ ଶିଥିଲ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଆଫଗାନମାନେ ସେହି ପ୍ରସ୍ଥକୁ ଲୋଡ଼ି ଶୂନ୍ୟ ହାରା ବେଷ୍ଟିତ କରି ହସ୍ତୀ ହାରା ଗଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସୌଭାଗ୍ୟକ୍ଷେମେ ତାହା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀପୁ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହିନ୍ଦୁର ଏହି ଗୌରବଶାଳୀ ଶତାବ୍ଦୀର ମୁସଲମାନ ବିଜେତା କର୍ତ୍ତୃକ ଧ୍ୟୁସ ମୁଖରେ ପଡ଼ିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେମାନେ କେବଳ ମାତ୍ର ଏହି ଉପରିସ୍ଥ ଚରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ଗ୍ରାଣି ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଲବନମଧ୍ୟମୀମାନଙ୍କର ହିନ୍ଦୁ ବିଦେଶ ଆପଣା ଗ୍ରାଣି କମି ଆସିଥିଲା ଏବଂ ଯାଜପୁରର ସଂପ୍ରଦାୟ ପୃଷ୍ଠପ୍ରସ୍ଥ ସମୁଦ୍ଧ ସେମାନଙ୍କର କଠୋର ହସ୍ତରୁ ଅବ୍ୟାହତ ଲାଭ କରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଅଛି । ୧୮୭୭ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ଯେଉଁ ଦେବମୁଖି ସପ୍ତ ବୈତରଣୀ ଘରରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ଏବେ କଚେରୀ ସମ୍ମୁଖରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମୁସଲମାନ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଉପାଡ଼ିତ ହୋଇ ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ବରହ ମୂର୍ତ୍ତି ତାହାର କୋଳସ୍ଥିତ ଶିଶୁ ସନ୍ତାନ, ସଂଜା ଆଉରଶ, ଶଶ୍ଵି ଏ ମାଳ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରସ୍ତରରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ । ହସ୍ତର କଳଶ, ଲଣ୍ଠରେ ହାର, କର୍ଣ୍ଣରେ କୁଣ୍ଡଳ, ପାଦରେ କମଳ ବା ପଦ୍ମପୁଲ ଓ ବାମ ହସ୍ତରେ ଅଙ୍ଗୁସ୍ଥ ଆଦି ସମସ୍ତ ଶୋଭା ପାଉଅଛି । ଦ୍ଵିତୀୟ ମୂର୍ତ୍ତି ରୁମୁଣ୍ଡା, ଶବାରୁଡ଼ା । ସେ ଏକ ହସ୍ତରେ ନରଖସ୍ତରରେ ଅମୃତ ଏବଂ ଅପର ହସ୍ତରେ ଖଉର ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ଗଳଦେଶରେ ନରମୁଣ୍ଡ ଶୋଭା ପାଉଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିସପ୍ତ ଉପରକୁ ୮ ଫୁଟ ଓ ଚଉଡ଼ାରେ ୪ ଫୁଟ । ଏହି ସକଳ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିର ପଥରଗୁଡ଼ିକ ଗାଡ଼ ମାଳବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶକ୍ତ । ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ହସ୍ତୀ ପୃଷ୍ଠରେ ଆବେପିତା, ଚର୍ଚ୍ଚିତ୍ର ବଶିଷ୍ଠା ଓ ନାନା ଅଳଙ୍କାର ବିମଣ୍ଡିତ ।

ବାବସ୍ତା ମୁଣ୍ଡି ୮ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ବସିଷ୍ଟ-ମନ୍ତ୍ରଣ ପୃଷ୍ଠରେ ଉପବିଷ୍ଣୁ-ସଦୃଶତା
 କାଶୀ-ସର୍ପାଭରଣଭୂଷିତା ଗୁମୁଷ୍ଠା ବା କାଳିଙ୍କର କୃଷାଦୟ ମୁଣ୍ଡି ଶବ ବା
 ଶିବବାପର ଉପବିଷ୍ଣୁ । ଶିବ ପଦ୍ମ ଉପରେ ଶାୟିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହିପରି ରୂପ
 କଳାକାର (କୃଷ୍ଣ ଶରୀର ଭଳି) ଚିତ୍ରନାଟକର, ଦେବମୁଣ୍ଡି ଭାରତର ଆଉ କୌଣସି
 ସ୍ଥାନରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ଗଠନରୁ ଅନୁମାନ କରି ହୁଏ ଯେ
 ଚକ୍ରାଳରେ ଏ ଦେଶୀୟ ଶିଳ୍ପୀଗଣ ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟା ସହିତ ଶରୀରବିଦ୍ୟା ବିଷୟକୁ ଜ୍ଞାନରେ
 ପରିପୁଷ୍ଟ ଥିଲେ । ଅନ୍ତଃପର ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମୁଣ୍ଡି ଅଣାଯାଇ ଅଛି । ସେହି
 ଚତୁର୍ଥ ମୁଣ୍ଡିଟି ଶାନ୍ତ ମାଧବ ମୁଣ୍ଡି । ଏହା ଗୁଞ୍ଜି ତିନିଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା; ଦୁଇଖଣ୍ଡ
 ମାତ୍ର ମିଳିଛି । ଏହି ମୁଣ୍ଡିର ପାଦ ଦୃଢ଼ ନାହିଁ । ପୂର୍ବ ଏହା ଯାଜପୁରର ପଶ୍ଚିମରେ
 ଏକ ମାଇଲ ଦୂରରେ ପଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଠାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଅଣା ଯାଇଅଛି ।
 ଏହି ମୁଣ୍ଡି ଗୁରୁତ୍ବେଷି ଦର୍ଶନୀୟା ଶୁଷ୍କ ନଦୀର ଏକ ପାର୍ଶ୍ବରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ତର ଫଳକରେ
 ଇଠାଣୀ, ବାବସ୍ତା, ବୈଷ୍ଣବା, କୁମାରୀ, ଯମପାତୁଳା, କାଳୀ ଓ ରୁଦ୍ରାଣୀ ଆଦି
 ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କର ଚିତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ସକଳ
 ଭାବର୍ଥ୍ୟ ଖୋଦିତ ପ୍ରସ୍ତର ଫଳକରେ ଥିବା ଚିତ୍ରଗୁଣ ବିରଚିତ ହୋଇଅଛି ତାହାକୁ
 ଦେଖି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଏଠାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା
 ହୋଇଥିଲା । ବୈତରଣୀ ଶାରସ୍ବ ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଘାଟଠାରୁ ବରହ ମନ୍ଦିରକୁ ଚଢ଼ିଲେ
 ବୈଦିକ ଯୁଗର ଅଶ୍ବମେଧ ଯଜ୍ଞର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବୁଦ୍ଧାଙ୍କର
 ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳ ସମାଗତ ଦେବତାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ଗଙ୍ଗା ଦେବୀଙ୍କର ମୁଣ୍ଡି
 ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକଙ୍କର ବିଶ୍ବାସ ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ଗଙ୍ଗାମାତାଙ୍କର
 ଶୁଭାଗମନରେ ଗଙ୍ଗାର ପବନ ଜଳାଶୟ ଭୂଗର୍ଭରେ ସଞ୍ଚାଳିତ ହୋଇ ବୈତରଣୀର
 କଳରେ ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି କାରଣରୁ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଅଧିକ
 ପୁଣ୍ୟ ସଂପଦ ହୋଇଥାଏ । ଏହାପରେ ଶୈବ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ ଏହି
 ସ୍ଥାନରେ ଶାକ୍ତ ଓ ଶୈବ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଶୈବ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର
 ବୈଭବ ଦ୍ଵାରା ଏହି ସ୍ଥାନରେ ନାନା ଅଟ୍ଟଲିଳା ଓ ଦେବମନ୍ଦିର ସୁଶୋଭିତ
 ହୋଇଅଛି । ‘ପୀଠମାଳା’ ମତାନୁସାରେ ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଙ୍ଗ ଦେହତ୍ୟାଗ
 କରିଥିଲେ । ଦେବାଧିପତି ମହାଦେବ ସେହି ଦେହ କାନ୍ଧରେ ଧାରଣ କରି ପୃଥିବୀ
 ପରିଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଦେବଗଣ ଶିବଙ୍କର ତଦାବସ୍ଥା ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର
 ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରରେ ସଙ୍ଗ ଦେହ ୫୨ ଖଣ୍ଡରେ
 ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଭାରତର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ନିପତିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ସକଳ
 ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ଦେବୀଙ୍କର ପୀଠ ସ୍ଥାନ ରୂପରେ ପରିଗଣିତ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁଠି ସଙ୍ଗ ଅଙ୍ଗ
 ପତିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ବିମଳାଦେବୀ ଏବଂ ଯାଜପୁରରେ ଯେଉଁଠି ସଙ୍ଗ ଅଙ୍ଗ
 ପତିଥିଲା ତାହା ବିରଜାଦେବୀ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ସେହି କାରଣରୁ ଦେବୀଙ୍କର ଏହି
 ପବନ ସ୍ଥାନ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ଘୋଷିତ । ପ୍ରାୟ ୧୦୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ

ସୋମବେଦର ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲେ । ଏହି ଶାଳାୟନରେ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ପ୍ରତିପତ୍ତି ବୃଦ୍ଧ ହେଲା । ଏହି ବୈଷ୍ଣବ ଗଙ୍ଗବଂଶ କିନ୍ତୁ ଶରାଘାତ ଧରି ଏଠାରେ ରାଜ୍ୟଶାସନ କରୁଥିଲେ । ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସମୟରେ ଏଠାରେ ଅସଂଖ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବାହନ ଚକ୍ରତଳର ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଏପରିକି ସପ୍ତମାତୁଳା ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ତବକ (Sculptured Gallery) ନିକଟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଗୋଟିଏ କଥାରେ ଭଗବତ ଧର୍ମର ସର୍ବବିଶେଷତା ଚନ୍ଦ୍ର ଯାଜପୁରରେ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ଏହି ରାଜାମାନେ ସୁଚି କରି ନାହାନ୍ତି ।

ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଏକ ଉପବନ ମଧ୍ୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପାସନାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଛି । ଏଠାରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପାସକ ନିରନ୍ତର ପବନ ଅଗ୍ନିର ରକ୍ଷା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାପୃତ ରହିଥିଲେ । ମନ୍ଦିର ଗାସର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସପ୍ତରଥରେ ଅସ୍ତ୍ରବିତ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଙ୍କିତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । କୋଣାର୍କର ବିଖ୍ୟାତ ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିର ଏହି ସ୍ତବକ ଉପାସକ ସପ୍ତଦାୟର ବିଗତ କାଳର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ପଡ଼ି ରହିଛି । ଯେଉଁ ସମୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପାସନା ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା ସେତେବେଳେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଥିଲା । ଏହି ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ନୃପତିମାନେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଭଗବତ ଧର୍ମର ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିସ୍ତାର ଲାଗି ବଳପରିକର ହୋଇଥିଲେ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ବିଖ୍ୟାତ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କର ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭୁ ଯାଜପୁରରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଅଗମନରେ ଏଠାରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବରଦ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ବାରା (ଖ୍ରୀ:ଅ ୧୫୦୪-୧୫୩୭) ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମନ୍ଦିର ଗଠନ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମନ୍ଦିର ସଦୃଶ ଗର୍ଭଗୃହରେ ବରଦଦେବଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଅଛି । ଏହାର ସମୀପରେ ଜଗମୋହନ ମଣ୍ଡପ ଏବଂ ତାହାର ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରସ୍ତରର ଗୋଟିଏ ଚଉର (ମଣ୍ଡପ) ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରବାତ ଅଛି ଯେ ଏହି ଚଉରରେ ବର୍ଷ ବରଦଦେବଙ୍କର ସମ୍ମୁଖରେ ଲେକମାନେ ଗୋଦାନ କରୁଥିଲେ । ଗୋ-ପୁଞ୍ଜ ଧରି ଯମଦ୍ବାରସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରବୈତରଣୀ ଅନାୟାସରେ ପାର ହୋଇପାରନ୍ତେ । ଏଥିପାଇଁ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ବରୂପ ଅନ୍ୟତମ ୫ ଟଙ୍କା ଦାନ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ବରଣ ପାଇଁ କପଡ଼ାର ମୁଖ୍ୟ ଆଠଅଣା, ଗୋପୁଜାର ବସ୍ତ୍ର ଓ ନୈବେଦ୍ୟ ପାଇଁ ୧ ଟଙ୍କା, ଗୋଦାନର ଦକ୍ଷିଣା ୧ ଟଙ୍କା ଏବଂ ଗୋଦାନର ସାକ୍ଷୀର ଦକ୍ଷିଣା ଚାରିଅଣା ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ପଣ୍ଡାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ବରେ ଗଣା ହେଉଥିଲେ । ପଣ୍ଡାର ସ୍ବାର୍ଥ ବୈତରଣୀ କୃତ ଗୋଦାନ ମୁଖ୍ୟତଃ ଗ୍ରହଣ, ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଘାଟରେ ସ୍ନାନ, ଦକ୍ଷିଣା ଗ୍ରହଣ ଓ ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନର ଦକ୍ଷିଣା ଗ୍ରହଣ । ଏହି ବରଦ ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଆଉ

କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଛାତ୍ର ମନ୍ଦିର ନାନ୍ତିନଦୀ, କାଶୀ ବିଶ୍ୱନାଥ, ବୈକୁଣ୍ଠ ଆଦି ବହୁତାଏ
 ଚେତନମୁଖି ରହିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାଙ୍ଗଣର କଡ଼ରେ ଅଛି ଗୋଟିଏ ବଟବୃକ୍ଷ, ଯାହା ଧର୍ମବଟ
 ନାମରେ ଧ୍ୟାତ; ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରଠାରୁ ବୈତରଣୀକୁ ଓହ୍ଲାଇବା ପାଇଁ ପଥରର ଘାଟ
 ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରେ ନବଗ୍ରହ ମୁଖି ଅଙ୍କିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି
 ଘାଟର ସମ୍ମୁଖରେ ବୈତରଣୀରେ ପାଣି ନ ଥାଇ ଶୁଖିଲା ପଡ଼ିଥାଏ । ବର୍ଷା ବ୍ୟତୀତ
 ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ପାଣି ରହେ ନାହିଁ । ବୈତରଣୀ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ହେଲେ
 ଅଳ୍ପ କିଛିବାଟ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ଉତ୍ତରାଦିବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ବୈତରଣୀର ଅଗର
 ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ଥ ଗୁଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ଅଷ୍ଟମାତୃକା ମୁଖି ରହିଅଛି । ଅଷ୍ଟମାତୃକା
 ମନ୍ଦିରର ପଶ୍ଚାତ୍ ଭାଗରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କର ଆସ୍ଥାନ ରହିଛି । ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ
 ଦୁଇଗଡ଼ ପଶ୍ଚାତ୍ ପୁଟ ଘାଟ ଓ ପ୍ରସ୍ଥ ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ଫୁଟ ହେବ । ପ୍ରାଙ୍ଗଣର
 ଚତୁର୍ଥପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀର ଅଛି ତାହା ଲକ୍ଷ୍ମୀବିଲସ୍ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ । ବରହ
 ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଶୁଷ୍କ ବୈତରଣୀ ଗର୍ଭରେ ଶତଭିକ୍ଷା ନକ୍ଷତ୍ରକୁ
 ଚୈବ ଗୁପ୍ତ ସଂସ୍କାରଣୀ ବାରୁଣୀ ଯୋଗ ଉପଲକ୍ଷେ ଯାହା ହୁଏ । ଏହା ଅମବାସ୍ୟା
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୁହେ । ସେତେବେଳେ ଦଶବାର ହଜାର ଯାତ୍ରୀ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ
 ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ ଏବଂ ବରହ ଅଷ୍ଟମାତୃକା ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଓ ପୂଜା
 କରିଥାନ୍ତି । ଶତବାର ଦିନ ବାରୁଣୀ ଯୋଗ ପଡ଼ିଲେ ତାହା ‘ମହାବାରୁଣୀ ଯୋଗ’
 ନାମରେ ବିଦିତ ହୁଏ । ଶୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାଜପୁରରେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନଙ୍କ
 ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦ ଲାଗିଲା । ଫଳରେ ଏଠାକାର ପ୍ରାଚୀନ ଜାତୀୟମୁଦ୍ର ଧ୍ୱଂସପ୍ରାପ୍ତ
 ହୋଇଥିଲା । ମୁସଲମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ
 ଏଠାକାର ଘାଟେ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବଂଶୀୟ କୁଳଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କର
 ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏଠାରେ ଆସି ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେହି
 ପୁରୋହିତ ବଂଶ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀୟ ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଅନେକେ ବ୍ରାହ୍ମଣଭେଦ ଲାଭ
 କରିଥିଲେ । ସେହି ସକଳ ସମ୍ପତ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ଗ୍ରହଣ
 ଦଖଲ କରି ଆସୁଛନ୍ତି । ବାରୁଣୀ ସ୍ନାନ ଉପଲକ୍ଷେ ଏଠି ଯେଉଁ ମେଳା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ
 ସେଠାରେ ବହୁ ଖର୍ଚ୍ଚଯାତ୍ରୀଙ୍କର ସମାଗମ ହୁଏ । ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ ପରେ ଏଠାରେ
 ଶ୍ରୀରାମ କରବାର ବିଧି ଅଛି । ଶ୍ରୀରାମାୟଣମାନେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପିତୃ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ବୈତରଣୀ
 ଉତ୍ତରପ୍ରସ୍ଥର ସ୍ୱର୍ଗଗମନ କାମନାରେ ଗୋଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ପୁରୋହିତ ସପ୍ରଦାୟର
 ଯାତ୍ରୀମାନେ ଗୋରୁ ବିହୀ କରି ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ପଣ ଉପାର୍ଜନ କରନ୍ତି ।

ପୂର୍ବଦିଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିମ୍ନେ ବୋଧପ୍ରାପ୍ତରୁ ଯାଜପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୟାପୁରର
 କାୟାବିସ୍ତାରକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିସ୍ତାର କଳ୍ପନା କହିଲେ ବୋଧହୁଏ ଅସୌକ୍ଷ୍ମ
 ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ଯେତେବେଳେ ଯାଜପୁରର ଅତି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଦଳପୁର
 (ବର୍ତ୍ତମାନ ଦାଲୁନ୍) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ
 ଯାଜପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାର ବିସ୍ତାର ନ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କିଏ କହିବ ? ବୁଦ୍ଧଙ୍କର

ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ ତପସ୍ବୀ ଉତ୍କଳିନ ଉତ୍କଳବାସୀ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରର ବହୁ ନିଦର୍ଶନ ଯାଜପୁରରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ବୋଧଗୋପାଳ ଯାଜପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବ ହାସ ପାଇ ଯେତେବେଳେ ଧୀରେ ଧୀରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ସେତେବେଳେ ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବୁଦ୍ଧଗୟା ପରି ଗୋଟିଏ ହିନ୍ଦୁ ଖାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ସମୟଠାରୁ ଖୋଡ଼ିଶ ଶିଳାକୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ନଗର ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟତମ ରାଜଧାନୀ ଭାବରେ ଗଣ୍ୟହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ହିନ୍ଦୁମାନେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି ଯେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ପବିତ୍ର ଦେବସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ହିନ୍ଦୁର ଦେବମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପନ କଲେ । ମୁସଲମାନମାନେ ତତ୍କାଳ ହିନ୍ଦୁର ମନ୍ଦିରଆଦି ସ୍ଥାନରେ ଇସ୍ଲାମର ଖାଲି ନିକେତନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ୧୫୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଳାପାହାଡ଼ ଯାଜପୁର ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ।

ମୁସଲମାନ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ନିହତ କରି ଯାଜପୁରର ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀ ଧର୍ମ କରବା ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭକୁ ଧର୍ମ କରବାପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ସେ ତାହା ଉପସ୍ଥିତ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତିକୁ ନଷ୍ଟ କରି ଦେଇଥିଲେ । ପୁରାଣବିଦ୍ମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ଯେ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଏହା ବିଜୟସ୍ତମ୍ଭ ରୂପରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଏପରି ବୃତ୍ତେ ଏକ ଓଜ୍ଜ୍ବଳ ପଥରଖଣ୍ଡ କରକ ରାଜ୍ୟର ପାହାଡ଼ ଆଡ଼ୁ ଖୋଦିତ ହୋଇ କେଉଁ ଉପାୟରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ନଦନା, ବଣପାହାଡ଼ ଦେଇ ଶହ ଶହ ମାଇଲ ଦୂରରୁ ଅଣା ହୋଇଥିଲା ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୋହୁଁ । ଯାଜପୁରଠାରୁ ଦୁଇହୋଣ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବରେ ‘ଗହ୍ମର ଡିକରା’ (ଗୋହର ଟିକର) ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ କବଳ ଯେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ସ୍ବାଧୀନତା ହରାଇ ଥିଲେ, ତାହା ନୁହେଁ । ତାହା ସହିତ ହିନ୍ଦୁର ଦେବମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତିସମୂହର ଅପହୃତ ଧୂସ୍ର ଓ ରୁଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବକଥିତ ସ୍ତମ୍ଭ ବ୍ୟତୀତ ଯାଜପୁରର ପୂର୍ବସମୃଦ୍ଧି ଓ ପୂର୍ବଖାଣ୍ଡର ଆଉ କୌଣସି ଦିଗରୁ ଚିହ୍ନବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ ।

ବୈତରଣୀ ଶରବର୍ଣ୍ଣା ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଘାଟ ସେତେବେଳର ପ୍ରାଚୀନତମ ନିଦର୍ଶନ । ଏଠାରୁ ନଗରର ଦକ୍ଷିଣରେ ସିଧା ରାସ୍ତାରେ ଚାଲିଆସିଲେ ବିରଜାଦେବଙ୍କର ମନ୍ଦିରକୁ ପହଞ୍ଚି ହେବ । ସେହି ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ନାରାୟଣର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ବରୂପ ଗୋଟିଏ କୁଅ ଅଛି । ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଘାଟରୁ ଅଢ଼େଇ ମାଇଲ ଦୂରରେ ବିରଜାଦେବଙ୍କର ମନ୍ଦିର । ତାହାର ପଛରେ ଶତେସୁଟ ‘ଦୈର୍ଘ୍ୟ, ୭୦ ଫୁଟ ପ୍ରସ୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ, ପ୍ରସ୍ଥର ସୋପାନରେ ପରିବେଷ୍ଟିତ ଗୋଟାଏ ପୁରାତନ ପୁଷ୍କରିଣୀ, ଏହା “ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ବା ବିରଜାକୁଣ୍ଡ” ନାମରେ ବିଖ୍ୟାତ ।

ବିରଜାବେଦୀଙ୍କର ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ଦୈର୍ଘ୍ୟ ଓ ପ୍ରସ୍ଥରେ ୪୦୦ ଫୁଟ । ମନ୍ଦିରଟି
 ସାମାନ୍ୟ ଗଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ନିର୍ମିତ । ଗର୍ଭଗୃହରେ ଅଷ୍ଟଭୂଜା ଅଷ୍ଟାଦଶ
 ଅଙ୍ଗୁଳ ପରିମିତ ଶ୍ଵେତା ବିରଜାବେଦୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ବିରଜମାନ । ସମ୍ମୁଖେ ଜଗନ୍-
 ମୋହନ ମନ୍ତ୍ରପାତ୍ର ଗୋଟିଏ ହୋମକଣ୍ଠ ଅଛି । ତାହା ବର୍ହିତଦଶରେ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ
 ଚକ୍ରାକାର (ମଣ୍ଡପ) ସ୍ଥଳରୁ ଗୋଟିଏ ପୂର୍ବଦିଗରେ ନିର୍ମିତ ପଶୁବଳୀ ପଡ଼ିଥାଏ ।
 ଯାନପୁର ନିବାସୀ ବାହୁଶମାନ୍ୟ ପଞ୍ଚଦଶବାସୀଙ୍କ, ସୁନ୍ଦର ପଶୁବଳୀରେ
 ବସମାନଙ୍କ ପାଇଁ କୌଣସି ବାଧା ନ ଥିଲା । ମହାଶୁମା ଦେବରେ ଦେବୀଙ୍କର ଯାତ୍ରା
 ହେଉଥିଲା । ବିରଜାବେଦୀଙ୍କର ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶରେ
 ପାଞ୍ଚାୟନ ବ୍ୟାସର ଗୋଟିଏ କୁଞ୍ଜ ରହିଛି ଯାହା ନାଉଗପୁର ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସେହି
 ସ୍ଥାନରେ ପିତୃମାତୃଆଦି ଶ୍ରାଦ୍ଧ ପାଇଁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ବିରଜାବେଦୀ ମନ୍ଦିରର
 ଅନତି ଦୂରରେ କଞ୍ଚିତ ଉତ୍ତରରେ ଦାନାଦାର ପଥର ଖଣ୍ଡର ଉପରେ ଗୋଟାଏ
 ବିଜାଗଣ୍ଡ ପଥରର ଧୂଳିପତ୍ତ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଅଛି । କେହି କେହି ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର
 ଅଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞର ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେହି ଏହାକୁ ସୋମବଜ୍ର ବଂଶର ଗାଣ୍ଡିସ୍ତମ୍ଭ ରୂପେ
 ଗଣ୍ୟକରି କରନ୍ତି । ମେଘ ପ୍ରମୁଖି ପ୍ରାୟ ୩୭ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ । ସେହି ପ୍ରମୁଖ ପୂର୍ବରେ
 ଗୋଟିଏ ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ ବିରଜମାନ । ଯାନପୁରର ଆଲିଗୁଣାସୀ ସମାଧି ମନ୍ଦିର ଗୋଟିଏ
 ଦେଖିବାର ସ୍ଥାନ । ଗୋଟିଏ ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରର ମୂଳଭୂମି ଉପରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର
 ଏହି ସମାଧିସ୍ତମ୍ଭ ଗଠିତ ହୋଇଅଛି । ସେହି ସ୍ଥାନର ଗଠନ ଦେଖିଲେ ତାହା
 କୌଣସି ମନ୍ଦିରର ମୂଳସ୍ତମ୍ଭ ପରି ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେହି ମନ୍ଦିର କୌଣସି
 ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା ତାହାର କୌଣସି ଚିହ୍ନବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ ।
 ଝାଲିକୁଶାଣର ସମାଧିସ୍ତମ୍ଭର ଗାଡ଼ରେ ଗୋଟିଏ ପଥରରେ ବାସୁନ୍ଦରୀ, ଇନ୍ଦ୍ରାଣି,
 ରାମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ଐତିହାସିକ ସ୍କାଲିଂ ସେହି ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡକୁ
 ବସଠାରୁ ଉଠାଇ ଆଣିଥିଲେ । ମୁସଲମାନମାନେ ସେହି ପ୍ରସ୍ତରକୁ ଶ୍ରୀ ବିଚିତ୍ରଶ୍ରୀ
 ଜଳରେ ନିଷେଧ କରିଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରସ୍ତରର ଅପରପାର୍ଶ୍ଵରେ ଅନ୍ୟ ପଞ୍ଚମାତୃକାର
 ପ୍ରତିମୁର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ସେମାନଙ୍କର ଧାରଣା ।

ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟର ଅପର ପାର୍ଶ୍ଵରେ ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଅନୁ-
 କରଣରେ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରେଟ ମନ୍ଦିର ଅଛି । ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବ ଜନନିକ ଲୁଗା ବ୍ୟବସାୟୀ
 ତାହାକୁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ନଗରର ଗୋଟିଏ ମାଇଲ ଉତ୍ତରେ ଗୋବିନ୍ଦଗଞ୍ଜର
 ମନ୍ଦିରଟିଏ ଅଛି । ଯାନପୁରଠାରୁ ମାଇଲଏ ଦୂରରେ ତଣ୍ଡେଶ୍ଵର ଗ୍ରାମରେ ପୁର୍ବକଥିତ
 ତଣ୍ଡେଶ୍ଵରସ୍ତମ୍ଭ ଅବସ୍ଥିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ଵ ଜଙ୍ଗଲ ଦ୍ଵାରା
 ଘରିବେଶ୍ଵିତ । ଯାତ୍ରୀମାନେ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ଗମନ କରନ୍ତି ବୋଲି ତାହା ପାଖରେ
 ଗୋଟିଏ ଗ୍ରେଟ କୁଟୀର ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ ଏହାକୁ ସଗ୍ରସ୍ତମ୍ଭ
 ନାମରେ କହିଥାନ୍ତି । ଏହାର ଲମ୍ବ ୩୭ ଫୁଟ ୧୦ ଇଞ୍ଚ । ଏହା ଚକ୍ର ଉପର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ୯ ଫୁଟ । ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ହେଉଛି ତାହାର ଚୂଡ଼ା ଦେଶ ।

ଏହି ସ୍ତମ୍ଭର ଶିଳ୍ପଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧ ସମାଜ ଅଶୋକଙ୍କର ଶିଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥଧର୍ମ ଅନୁରୂପ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ସମ୍ଭବତଃ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଏହା ନିର୍ମିତ ହୋଇ-
ଥାଇପାରେ । ଏହା ଉପରେ ଯେଉଁ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା
ସମ୍ଭବତଃ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ରାଜବଂଶ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି
ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରମୁଖରୁ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ମାଇଲ ଦୂରରେ ଗୋଟିଏ କୁଟୀରର
ଫରସିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ତମ୍ଭର ମୂଳଦେଶରେ ଛୁଦ୍ର ଦେଖି ସାଧାରଣରେ ଅନୁମାନ
କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ ପଠାଣମାନେ ଦଉଡ଼ି ବାନ୍ଧ ଏହାକୁ ଟାଣିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରି
ଛୁଦୁଟିଏ କରିଛନ୍ତି ।

ଯାଜପୁରର ଦେଢ଼ ମାଇଲ ପଶ୍ଚିମରେ ପଡ଼ିଆ ମଝିରେ ପୋତା ହୋଇଥିବା
ଗୋଟିଏ ପଥର ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଅଛି । ଏହା ତିନିଶସ୍ତ୍ର ହୋଇ ଯାଇଛି । ଚୂଡ଼ାଠାରୁ ନାଭି
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନ'ଫୁଟ ଦେଇଅଛି ଏବଂ ଉରୁ ସନ୍ଧ୍ୟାଠାରୁ ପାଦ ସନ୍ଧ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବା ସାତଫୁଟ
୧୧ ଇଞ୍ଚ । ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ ଏହାକୁ ଶାନ୍ତନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର
ବାମ ହସ୍ତରେ ପଦ୍ମ ଓ ଚୂଡ଼ାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଙ୍କିତ ଥିବାରୁ ପଦ୍ମପାଣି
ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ
ସଦରମହକୁମାର କଚେରୀରେ ସୁରକ୍ଷିତ । ଯାଜପୁର ନିକଟସ୍ଥ ନରପଡ଼ା ଗ୍ରାମରେ
ପ୍ରାଚୀନ ଜାତିର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ଵରୂପ ଗୋଟିଏ ସମାଧି ପ୍ରସ୍ଥ ପଡ଼ି ରହିଅଛି । ସ୍ଥାନୀୟ
ଲୋକେ ଏହାକୁ ରାଜା ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ପ୍ରାସାଦର ଅଂଶଭାଗେ ବୋଲି କହନ୍ତି ।
ଏଠାକାର ତିରୁଲମାଲ ଗ୍ରାମର ୧୧ଶ ଖିଲ୍ଲଣ ଯୁକ୍ତ ସେତୁ ବଡ଼ ପ୍ରାଚୀନ । ଏହାର
ଗଠନ ପୁରୀର ଅଠରନଳା ପୋଲର ଅନୁରୂପ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଚୀର୍ଥ ପ୍ରସଙ୍ଗ :

ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରାମ । ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ,
ପାଣ୍ଡବମାନେ ଏଠାକୁ ଶାନ୍ତି କରିବାପାଇଁ ଆସିଥିଲେ । ବନପର୍ବ ୧୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟରେ
ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, “ଏହି ସକଳ ଦେଶ କଳଙ୍ଗ ନାମରେ ବିଦିତ । ଏହି
ପ୍ରଦେଶରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ । ଏଠାରେ ଧର୍ମରାଜ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଦେବତା-
ମାନଙ୍କର ଶରଣାଗତ ହୋଇ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । କରଦ୍ଵାରା ଉପଶୋଭିତ, ଶତକ
ରକ୍ଷିତଶଯ୍ୟୁକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣଗଣ ପରିବେଷ୍ଟିତ ଏହି ଯଜ୍ଞଭୂମି ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର
ତୀର; ଏହା ସ୍ଵର୍ଗଗାମୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଦେବଦାନ ପଥସ୍ଵରୂପ । ସୂର୍ଯ୍ୟକାଳରେ ରକ୍ଷି ଓ
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହାତ୍ମାମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ରୁଦ୍ରଦେବ
ଯଜ୍ଞରେ ପଶୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ କହିଥିଲେ ଏହି ଭାଗଟି ମୋର । ରୁଦ୍ରଦେବ
ପଶୁହରଣ କରିବାରୁ ଦେବତାମାନେ ତାହାଙ୍କୁ କହିଥିଲେ ଆପଣ ପରର ସମ୍ପତ୍ତି
ହରଣ ବା ଘ୍ରୋହ କରିବେ ନାହିଁ, ସମଗ୍ର ଯଜ୍ଞ ଭାଗର ଅଭିଳାଷ କରିବେ ନାହିଁ । ପରେ

ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଜଳାଶୟ ରୂପ ବାନ୍ଧିବାର ପ୍ରବନ୍ଧ କରି କହିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଇଚ୍ଛାବାସ୍ତବ ସମ୍ମୁଖ କରି ସମ୍ମାନିତ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ସେ ପଶୁ ବ୍ୟାଗ କରି ଦେବଦାନ ଆଗ୍ରହପ୍ରଦ ପୁରକ ଗମନ କଲେ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ବିଷୟରେ ଯାହା ଗାଥା ଅଛି ତାହା ଶ୍ରବଣ କରନ୍ତୁ, “ଦେବତାମାନେ ରୁଦ୍ରଙ୍କର ଭୟରେ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଭାଗଦାରୁ ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟ ସଦ୍ୟଜାତ ଭାଗ ଚିରକାଳ ପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ସଜ୍ଜିତ କଲେ ।” ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ପୀଠରେ ପୌରାଣିକ ଗାଥା ସ୍ମରଣ କରି ସ୍ନାନ କରିବେ ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆଗରେ ଦେବପଥ ଉଦ୍ଭବିତ ହୋଇଉଠିବ । ତଦନନ୍ତର ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସହିତ ବୈତରଣୀରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ପିତୃଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ଚର୍ପଣ କଲେ । ଯେପରି —

ଏତେ କଳଙ୍ଗାଃ କୌତୁହ୍ୟ ଯସ ବୈତରଣୀ ନଦୀ
 ଯସାଯସଃ ଧର୍ମାୟି ଦେବାଦୃଶମତ୍ୟ ବୈ । ୩
 ରୁଦ୍ଧିତଃ ସମୁପାୟୁକ୍ତଂ ଯଜ୍ଞିୟଂ ଗିରିଶୋଭିତମ୍ ।
 ଉତ୍ତରମ୍ ଶରମେତଦ୍ଧି ସତତଂ ହି ଜସେବିତଂ ॥
 ସମାନଂ ଦେବଦାନେନ ପଥା ସ୍ବର୍ଗମୁପେୟଃ ।
 ଅସ ବୈ ରକ୍ଷୟା ହନେ୍ୟା ତ ପୁରା ହବୁଃଶ୍ରବଣେ ॥
 ଅହୈବ ରୁଦ୍ରୋ ରଜେନ୍ଦ୍ର ପଶୁମାଦତ୍ତ ବାନ୍ ମଣେ
 ପଶୁମାଦାୟ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଭାଗା ହବୁଃମିତରୁକ୍ତବୀର ॥
 ହୃତେ ପଶୋ ତଦା ଦେବାସ୍ତ ମୁରୁର୍ଭରତର୍ଷଭ
 ମା' ପରସ୍ତମଭ୍ରାତୃଗ୍ୟା ମା ଧର୍ମନ୍ ସକଳାନ୍ ବଶୀ ॥
 ତତଃ କଳାଶରୁପାଭିବାଗ୍ଭିଷ୍ଟେ ରୁଦ୍ରସ୍ତବନ୍ ।
 ଇଷ୍ଟ୍ୟାଚ୍ଚିନଂ ଚର୍ପୟିତ୍ବା ମାନୟାଂଚର୍ଚ୍ଚିରେ ତଦା ॥
 ତତଃ ସ ପଶୁମୁରୁସ୍ତ୍ୟ ଦେବଦାନେନ ଜଗି ବାନ୍ ।
 ତତାନ୍ନୃବଂଶୋ ରୁଦ୍ରସ୍ୟ ତଂ ନିବୋଧ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ॥
 ଅଯାତସ୍ୟାମଂ ସବେଭ୍ୟା ଭାଗେଭ୍ୟା ଭାଗମୁତ୍ତମମ୍ ।
 ଦେବାଃ ସଜ୍ଜନ୍ତୁମାୟୁର୍ଭୟାଦୁଦ୍ରସ୍ୟ ଶାଶ୍ବତମ୍ ॥
 ଇମଂ ଗାଥାମସ ଗାୟନ୍ତଃ ପୁଣ୍ୟ ଯୋ ନରଃ ।
 ଦେବଦାନୋଦ୍ରସ୍ୟ ପରାଶ୍ଚ ତସ୍ମିନ୍ନାଭି ପ୍ରକାଶତେ ॥
 ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ସବେ ପାଶୁକା ଦ୍ରୌପଦୀ ତଥା ।
 ଅବସ୍ଥାୟି ମହାଭାଗାସ୍ତର୍ପୟାଞ୍ଚିରେ ପିତୃନ୍ । ୧୩

[ବ୍ୟାସଦେବ-କୃତ ମହାଭାରତ-ବନପର୍ବ, ୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟ, ୪-୧୩ ପଦ]

ମହାଭାରତର ଏହି ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନ ଯଜ୍ଞପୁର ଓ ପରେ ଅବୁଭୋଗ ହୋଇ ଯାଜପୁର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି । ବ୍ରହ୍ମପୁରଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ମତାନ୍ତସାରେ ବରଜ

ଦେଶର ଗ୍ରାମୀଣୀକ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ଦେବା ବିରଜା ସ୍ଵପ୍ନ ବିଦ୍ୟମାନ । ତାହାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଲୋକର ସପ୍ନକୁଳ ପବନ ହୁଏ । ଏକାନ୍ତ ମନରେ ଭକ୍ତିର ସହିତ ସିଏ ତାଙ୍କୁ ଥରେ ମାତ୍ର ଜାଣେ ସିଏ ନିଜ ବଂଶ ସହିତ ଦେବଲୋକକୁ ଗମନ କରେ । ଏହି ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ବିରଜ ଦେଶରେ ଭକ୍ତିବତ୍ସଳା ସବ୍‌ପାପ ବିନାଶିନୀ—ବରଦାୟିନୀ ଅନେକ ଦେବା ମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ସବ୍‌ପାପହରା ବୈତରଣୀ ନଦୀ ବିରଜମାନା । ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଯାବତ୍ସର୍ବ ପାପରୁ ଲୋକ ନିର୍ମୁକ୍ତ ଲାଭ କରେ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନାଭିପଦ୍ମ ସମୁଦ୍ରସ୍ଥିତ ଯେଉଁ ସ୍ଵପ୍ନରୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଏଠାରେ ବିରଜିତ, ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ଭକ୍ତିର ସହିତ ପ୍ରଣାମ କଲେ ବିଷ୍ଣୁଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । କପିଳ, ଗୋବ୍ରହ୍ମ, ସୋମ, ଅଲବୁ, ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ, ହୋଡ଼ଘର୍ଥ, ବାସୁକ, ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵର ଓ ବିରଜ ଆଦି କୋଟାଟି ଶର୍ପ ଗମନ ପୂର୍ବକ ଏଠାରେ ବିଧିବଦ୍ଧ ସ୍ନାନ-ଦେବତା ସମୂହ ଦର୍ଶନ-ପ୍ରଣାମ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଞ୍ଜମ ଦ୍ଵାରା ସେମାନଙ୍କୁ ଯଥାଶକ୍ତି ପୂଜା କଲେ ସେ ସବ୍‌ପାପ ବିମୁକ୍ତ ହୋଇ ବିଦ୍ୟରଥ ଆରୋହଣ ପୂର୍ବକ ଗନ୍ଧର୍ବଗଣ ସହିତ ନୃତ୍ୟଗୀତ କରୁ କରୁ ଗୁପ୍ତାଲକ ଗମନ କରେ । ଏହି ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ପିଣ୍ଡଦାନ କରେ ସେ ପିଣ୍ଡାଲକର ଅକ୍ଷୟ ଭୃତ୍ତି ସାଧନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଏହି କ୍ଷେପରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ନିଶ୍ଚୟ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ଘଟେ । ଗୁପ୍ତପୁରାଣରେ ଏହି ବିରଜାକ୍ଷେପର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

କୃତ୍ତି ଭବାତ :

ବିରଜେ ବିରଜାମାତା ଗ୍ରାମୀଣୀ ସପ୍ରତିଷ୍ଠିତା
 ଯସ୍ୟାଃ ସନ୍ଦର୍ଶନାନ୍ତର୍ଣ୍ଣ୍ୟଃ ପୁନାତ୍ୟାସପ୍ତମଂ କୁଳମ୍ ॥
 ସକୃଦ୍ଭୃଷ୍ଣା ତୁ ତାଂ ଦେବୀଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରଣମ୍ୟ ତ
 ନରଃ ସ୍ଵର୍ଗମୁଚ୍ୟତ୍ୟ ମମ ଲୋକଂ ସ ଗଚ୍ଛତ ॥
 ଅନ୍ୟାଶ୍ଚ ତସ ତିଷ୍ଠନ୍ତି ବିରଜେ ଲୋକ ମାତରଃ ।
 ସବ୍‌ପାପହରା ଦେବ୍ୟା ବରଦା ଭକ୍ତିବତ୍ସଳାଃ ॥
 ଆସ୍ତେ ବୈତରଣୀ ତସ ସବ୍‌ପାପହରା ନଦୀ ।
 ଯସ୍ୟାଂ ସ୍ନାତ୍ବା ନରଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ସବ୍‌ପାପେଃ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ॥
 ଆସ୍ତେ ସ୍ଵୟଂଭୂପ୍ରଦୈବ ହୋଡ଼ଘର୍ଥୀ ହରଃ ସ୍ଵୟଂ ।
 ଦୃଷ୍ଟ୍ବା ପ୍ରଣମ୍ୟ ତଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ପରଂ ବିଷ୍ଣୁଂ ବ୍ରଜନ୍ତି ତେ ।
 କପିଳେ ଗୋ-ବ୍ରହ୍ମେ ସୋମେ ଶର୍ପ ଚାଲବୁସଞ୍ଜିତେ ।
 ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ହୋଡ଼ଘର୍ଥେ ବାସୁକେ ସିଦ୍ଧକେଶ୍ଵରେ ॥
 ସବ୍‌ପାପବିନାଶିନୀ ବିମାନବରମାସ୍ତିତଃ ।
 ଉପଗାୟମାନୋ ଗନ୍ଧର୍ବେ ମମ ଲୋକେ ମହିୟତେ ॥
 ବିରଜେ ଯୋ ମମ କ୍ଷେପେ ପିଣ୍ଡଦାନଂ କରେତ ବିବି ।
 ସ କରେତ୍ୟକ୍ଷୟାଂ ଭୃତ୍ତିଂ ପିଣ୍ଡଶାଂ ନାସ ସଂଶୟଃ ॥

ମମ କ୍ଷେତ୍ର ମୁନିଶ୍ରୀଃ କରଜେ ସେ କଳେବରଂ

‘ପରିତ୍ୟଜନ୍ତୁ ପୁରଜାସ୍ତେ ମୋକ୍ଷଂ ପ୍ରାପ୍ନୁବନ୍ତୁ ବୈ ॥

[ବ୍ରହ୍ମସୁବ୍ରତ, ୪୨ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୦୧୦ ନମ୍ବର ଶ୍ଳୋକ]

‘କପିଳ ସଂହତା’ରେ ଏହି କରଜାକ୍ଷେପର ମାତ୍ରାମ୍ବୁ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ହେ ବିପ୍ରଗଣ ! କରଜାକ୍ଷେପର କରଜପ୍ରଦ କରଜାଦେବୀଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଲୋକର ରଜନୀଗୁଣ ପଳନ ହୁଏ । ଏହି କ୍ଷେପସ୍ଥ ଭକ୍ତ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ କରଜାଦେବୀ ସାଧକମାନଙ୍କର ହୃଦ ନିମନ୍ତେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଛନ୍ତି । ଦଶସହସ୍ର ବର୍ଷ କାଶୀରେ ଶିବପୂଜା କଲେ ଯେଉଁ ଫଳ ମିଳେ, କରଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ସେହି ଫଳ ଲଭ ହୁଏ । ଏହି କ୍ଷେପରେ ମୁକ୍ତିଦାୟକ ବରଦ୍ରୁପୀ ଭଗବାନ ବରଜିତ । ତାହାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ମଣିଷ ବସ୍ତୁଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଆଶଶ୍ରୁତ ନାମରେ ଜଗନ୍ନାଥ ପାଠଶାଳା ପତି ଶିବ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଦର୍ଶନ କଲେ ଆତ୍ମ ଯମଦଣ୍ଡର ଭୟ ନ ଥାଏ । ଦୋଷଗର୍ଭ ଏବଂ ଆଶଶ୍ରୁତ ମଧ୍ୟରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଲଭ ସ୍ଥାନ । ଏଠାରେ ଶାନ୍ତି ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ । ଏଠାରେ ମୁକ୍ତିଦାୟକ ପାପନାଶନ ମୁକ୍ତିଶୂର ଲଙ୍କା ବିଦ୍ୟମାନ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହି ଲଙ୍କା ଦର୍ଶନ କରି ବିପ୍ରଗଣ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ । କରଜାଦେବୀଙ୍କର ଶ୍ରୀମାନ କୋଣରେ ପିତୃଗଣଙ୍କର ମୁକ୍ତିପ୍ରଦ-ସୁଖ୍ୟାଧୀନ ନାଭିରସ୍ଥା ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠାରେ ପିତୃଦାନ କଲେ ମଣିଷ ନିଜ ବିଗତ ପାପରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପିତୃଗଣଙ୍କୁ ନରକରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ବସ୍ତୁପ୍ରଦରେ ଲୀନ କରନ୍ତି । ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ ଦେବୀ ବୈତରଣୀ ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନା । ସେ ସାକ୍ଷୀ ଗଙ୍ଗାଦେବୀ । ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କରି ବରଦ୍ରୁପୀ ହରିଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ କୋଟି ଲୋକସହସ୍ର ବସ୍ତୁ ପୁରକୁ ଯାଇ ପାରିବା । ଏଠାରେ ଭବପାଶ ବିମୋଚନ ସିଲେଟନ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଶିବଭାବ ଲଭ ହୁଏ । ଏହି କ୍ଷେପରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କପିଳଗର୍ଭ ଅଛି । କୃଷ୍ଣ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀରେ ଏଠି ସ୍ନାନ କଲେ ମହାଦେବ ଭୂଷ୍ମ ହୁଅନ୍ତି । ମୁନିନ୍ଦ୍ର ସେବିତ ଗୋଗୁଡ଼ଗର୍ଭରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଗୋଲଳ୍ୟାମ ଲଭ ହୁଏ । ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସୋମଗର୍ଭରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଚନ୍ଦ୍ରଲଳିତ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଏହି କରଜାକ୍ଷେପରେ ଅଛି ଅଲମ୍ବୁ ଶାପୀ । ଏଠାରେ ଅଳ୍ପ ପୁଣ୍ୟବାନ ବ୍ୟକ୍ତି ମେରୁଭୂମି ପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଥାଏ । ଦେବଗଣ ବଦନ୍ତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶାପୀରେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ରୁଚି ସ୍ନାନ କରି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । ପରମ ପବନ ଦୋଷଗର୍ଭରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶାପୀରୂପେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁପ୍ରଦ ପ୍ରଦାୟକ ଶ୍ରୀ ବାସୁଙ୍କ ଶାପୀରେ ସ୍ନାନ କରି ବିଦ୍ୟାଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସିଦ୍ଧଗଣ ଯାହାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛନ୍ତି ସେହି ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର—ସିଦ୍ଧିପ୍ରଦ ଶାପୀ ଏଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଏଠାରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଶାପୀ ଓ ଦେବଦେବୀ ଅଛନ୍ତି । ଚୈତ୍ର, ବୈଶାଖ ଓ ଆଶ୍ୱିନ ମାସରେ ଏହି କରଜାକ୍ଷେପରେ ଯିଏ ଦର୍ଶନ କରିବେ, ତାଙ୍କର ନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ହେବ । ଯେପରି—

କଥାପାମି ମହାପୁଣ୍ୟଂ ବିରଜାଣ୍ୟଂ ପୁନର୍ମଳଂ
 ଯତ୍ତୁ ଶେଷଂ ସ୍ୱର୍ଗ୍ଗରୂପାର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମଣା ଚ କୃତଂ ପୁରଃ । ୨ ।
 ତସ୍ମିନ୍ ଶେଷେ ହି ଜଣେଷୁ ! ବିରଜା ବିରଜଃପ୍ରଦଂ
 ବିରଜା ମୁଖମାଲେକ୍ୟ ରଜଃ ପ୍ରକାଶନଂ ବ୍ରଜେତ୍ । ୩ ।
 ତସ ଶ୍ରୀ ବିରଜା ଦେବୀ ଭକ୍ତ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ
 ସାଧକାନାଂ ହିତାର୍ଥାୟ ବିରଜା ଉଚ୍ଛଳେ ସ୍ଥିତା । ୪ ।
 ଦଶବର୍ଷସହସ୍ରାଣି କାଶ୍ୟାଂ ପୂଜୟତେ ହରଂ
 ଯସ ଫଳମବାପ୍ନୋତି ବିରଜାଲେକନେ ନରଃ । ୫ ।
 କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରେ ହରିହରେ ଯତ୍ତଫଳଂ ଲଭତେ ନରଃ
 ଚତୁଫଳଂ ସମବାପ୍ନୋତି ନାନ୍ୟଥା ଶ୍ରେ ହି ଜୋତ୍ସମାଃ । ୬ ।
 ହରହରୂପୀ ଭଗବାନ୍ ତସାସ୍ତେ ମୁକ୍ତିଦାୟକଃ
 ତଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ପୂଜୟିତ୍ୱା ଚ ବିଷ୍ଣୁଲେକ ମବାପ୍ନୁୟାତ୍ । ୭ ।
 ଆଶଶ୍ରୁଳସ୍ତୁ ତସାସ୍ତେ ପାଦପାଶୋ ଜଗଦ୍ଗୁରୁଃ
 ତମାଲେକ୍ୟ ପ୍ରଯତ୍ନେନ ଯଯତ୍ତକୃତ୍ୟ ପିଣ୍ଡିତ । ୮ ।
 ଯୋଡ଼ାଶଶ୍ରୁଳୟୈ ମଧ୍ୟେ ଦେବୀନାଂ ଦୁର୍ଲଭଂ ପଦେ
 ମୁକ୍ତିଂ ଗଚ୍ଛତି ଶୀଘ୍ରାଦ୍ୟଃ କିଂ ପୁନର୍ମନବା ମତାଃ । ୯ ।
 ତସ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱରଂ ଲଙ୍ଗମ୍ ମୁକ୍ତିଦଂ ପାପନାଶନଂ
 ଯଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଚ ପୁରଃ ବିପ୍ରା ସ୍ୱପ୍ନମ୍ ମୁକ୍ତିଂ ଭବନ୍ତିତାଃ । ୧୦ ।
 ତସ ଶ୍ରୀବିରଜେ ଶେଷେ ଦେବ୍ୟା ଭଗ୍ନାନ କୋଶତଃ
 ଗୟାର୍ନାଭ ମହାପୁଣ୍ୟଃ ପିତୃଣାଂ ମୁକ୍ତିଦାୟକଃ । ୧୧ ।
 ତସ ପିଣ୍ଡଂ ପ୍ରାୟତ୍ତନ୍ତି ନରା ଯେ ବାଚକଲୁଷାଃ
 ପିତୃବୃନ୍ତକ୍ୟ ନରକାଗ୍ରେ ବ୍ରଜନ୍ତି ପ୍ରଦଂ ହରେଃ । ୧୨ ।
 ତସ ବୈତରଣୀ ଦେବୀ ନୟା ମୁକ୍ତିପ୍ରଦାୟିନୀ
 ଗଙ୍ଗାଦେବୀ ତ୍ୟସୌ ବିପ୍ରାଃ ଶତଂ ଶତଂ ନ ସଂଗୟଃ । ୧୩ ।
 ତସ୍ୟାଂ ସ୍ନାତ୍ୱା ନରଣ୍ଡେଷ୍ଟୋ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଶ୍ରୀଦଂସ୍ତ୍ରୀଣଂ ହରିଂ
 କୁଳ କୋଟି ସମାୟୁକ୍ତୋ ବ୍ରଜେତ୍ ବିଷ୍ଣୁପୁରଂ ହିତଃ । ୧୪ ।
 ସିଲେଚନସ୍ତୁ ତସାସ୍ତେ ଭବପାଶ ବିମୋଚନଃ
 ତଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ବିଧବତ୍ ପୁଣ୍ୟ ସିଲେଚନମବାପ୍ନୁୟାତ୍ । ୧୫ ।
 ତସ ଶେଷବରେ ବିପ୍ରାଃ କପିଳଂ ଶର୍ପମୁଉମମ୍
 ପ୍ରସନ୍ନ ସଲିଳଂ ତୈବ ମନୋଜଞ୍ଜଂ ଶୁଭଦର୍ଶନମ୍ । ୧୬ ।
 କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାଂ କାପିଳେ ଯାତି ଯୋ ନରଃ
 ତସ୍ୟ ତୁଷ୍ଟୋ ଭବେତ୍ ଶିଷ୍ଟଂ ଶୈଳେନ୍ଦ୍ର ତନୟା ପତି । ୧୭ ।

ତହେଁକ ଗୋଗୁଡ଼ ଶାଫିଂ ମୁନହେଁରୁପ ସେବକମ୍
 ତହ ସ୍ନାତ୍ତା ତ ବଧୂକର ଗୋଲକସ୍ୟ ସ୍ଥଳଂ ଲଭେତ୍ । ୧୫
 ସୋମ ଶାଫି ବରଗୁପ୍ତେ ନିମିତ୍ତଂ ବୈ ହିମାଂଶୁନା
 ସ୍ନାତ୍ତା ତହ ନରଶ୍ରେଷ୍ଠ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକଂ ଚ ଗହ୍ମତ୍ । ୧୬
 ଅଳ୍ପାଙ୍ଗୁ ସଞ୍ଜକମ୍ ନାମ ତହାସ୍ତେ ବରଜେ ଦ୍ଵିଜା
 ଅଳ୍ପପୁଣ୍ୟଂ ଭବେତ୍ ତହ ମେରୁତୁଲ୍ୟଂ ନ ସଂଶୟ । ୧୭

[କପିଳ ସଂହତା, ସତ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ]

ତହ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଂ ନାମ ଶାଫିଂ ଦେବଗଣାୟୁତଂ
 ମୃକଶ୍ଚ ତନୟୋଽସହ ସ୍ନାତ୍ତା ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟାୟୁତେ । ୧୮
 ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶାଫିବରେ ଯୋ ନରଃ ସ୍ନାନମ୍ ଆଚରେତ୍
 ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଂ ସମାଲୋକ୍ୟ ସୋଽପି ମୃତ୍ୟୁଂ ଜିହ୍ଵାଂସତ୍ । ୧୯
 ହୋତୁଶାଫିଂ ଚ ତହାନ୍ତେ ପରମଂ ପାବନମ୍ ମହତ୍
 ହୋତୁରୁପୀ ଜଗନ୍ନାଥ ସାକ୍ଷାତ୍ ଶାଫିଭ୍ୟମାଗତଃ । ୨୦
 ତହ ଶ୍ରୀ ବାସୁକ ଶାଫିମ୍ ବାସୁଦେବ ପଦ ପ୍ରଦମ୍ ।
 ତହ ସ୍ନାତ୍ତା ସକୃତ୍ସାକେ ଦିବାଲୋକାତ୍ ପରଂ ବ୍ରଜେତ୍ । ୨୧
 ଶାଫି ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵରଂ ନାମ ସିଦ୍ଧିଦଂ ସଦକାମଦଂ
 ଯଦାଶ୍ରୟିତ୍ତା ବଧୂକର ସିଦ୍ଧାଃ ସିଦ୍ଧଭ୍ୟାଦପୁଃ । ୨୨
 ନାନାବଧାନ ଶାଫିନି ତହ ସାନ୍ତି ଦ୍ଵିଜୋତ୍ତମାଃ
 ନାନା ବିଧାସୁଥା ଦେବା ନାନା ସିଦ୍ଧଗଣାସୁଥା । ୨୩
 ଯୋ ବ୍ରଜେଦ୍ଵିରଜେ * ଶେଷଂ ମଧ୍ୟମାସ୍ୟ ନରେନ୍ଦ୍ରମଃ
 ଆଶ୍ଵିନେ ମାଧବ ବାପି ତସ୍ୟ ସିଦ୍ଧିର୍ଭବେତ୍ । ୨୪

[କପିଳ ସଂହତା, ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ]

ଉଚ୍ଚହାସ :

ମହାଶ୍ଵରତ ଓ ପୁରାଣରୁ ଯାଜପୁରର ଶେଷ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ମିଳିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ନିତାନ୍ତ ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମ ପୁରୁ ଏହି ସ୍ଥାନ କୌଣସି ବଂଶର ଅଧିକାର ଭୁକ୍ତ ନ ଥିଲା । ସେହି ସମୟରେ ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲାର କଳିଙ୍ଗ-ଉତ୍କଳଙ୍କ ବା ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରେ ଥିଲା ଉତ୍କର କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ । ମୌର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ସ୍ଥାନ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏଠାରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ କୌଣସି ସାମନ୍ତ ବା ରାଜପୁତ୍ର ଆସି ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦ୍ନ କରୁଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଗିରି ହାତୀଶଙ୍କର ୧୭୫ ମୌର୍ଯ୍ୟକର ବୁଦ୍ଧର ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ତେଜ ବଂଶୀୟ

* ବ୍ରଜେତ୍ ବରଜା—ଶେଷଂ = ବ୍ରଜେଦ୍ଵିରଜା ଶେଷଂ

କ୍ଷେମରାଜ ଓ ତା'ପରି ତାଙ୍କ ପୁଅ ବୁଧରାଜ କଳିଙ୍ଗରେ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପୁଅ ପ୍ରବଳ ପରାମର୍ଶ ଖାରବେଳ ବା ଭଣ୍ଡାରାଜ (ବୌଦ୍ଧଭଣ୍ଡ) ଜୈନ ଧର୍ମବଲମ୍ବୀ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସକଳ ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟାଧିକାରର ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷରେ ସେ ଅଙ୍ଗରାଜ ସାତକର୍ଣ୍ଣ ଓ କୁଶ୍ମନ୍ଦ ଶର୍ପାପୁତ୍ରଙ୍କୁ ପରାଜୟ କରିଥିଲେ । ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ ସେ ରାଜଗୁହ ପତି (ସମ୍ରାଟ)ଙ୍କ କରୁଣରେ ଅଭିଜାନ କରିଥିଲେ । ରାଜଗୁହ ପତି ମଥୁରା ପଳାୟନ କଲେ । ବାରବର୍ଷରେ ଗଙ୍ଗାଘରର ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ମଗଧ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ପରାଜୟ କରି ତାହାକୁ ନିଜ ବନ୍ଧ୍ୟାତାକୁ ଆଣିଥିଲେ । ବହିରା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ, ଏହି ଜୈନ ରାଜାଙ୍କର ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧି ଯଥେଷ୍ଟ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ମଗଧଠାରୁ ଶାଳିବାପର ସୌର, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉତ୍କଳକୁ ଯାଇ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସମୁଦ୍ର ଘରର ସେହିମାନଙ୍କର ଯତ୍ନରେ କୋଣାର୍କ ନାମକ ମିଠମୁଣ୍ଡି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ଏଠାକାର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କୋଣାର୍କ ଶାଖା ନାମରେ ଗଣ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଖଣ୍ଡଗିରି ପ୍ରଭୃତି ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଜୈନ ଓ ସୌର ପ୍ରଭାବର ନିଦର୍ଶନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳ ମଗଧ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କର ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନରେ ସାମନ୍ତ ନୃପତିଗଣ ଉତ୍କଳ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ସର୍ବତ୍ର ବୈଷ୍ଣବ (ଭଗବତ) ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ମହାଭାରତରେ ଉକ୍ତ ଅନୁସାରେ ସମୁଦ୍ରଗର୍ଭ ସଂଲଗ୍ନ ମହାବେଶ୍ଵରୀ ଦାହୁବ୍ରହ୍ମ ବିଷ୍ଣୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଏହି ସମୟରେ ଉଦ୍ଧାର ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସ୍ଥାନ ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ଦେବଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ମଧ୍ୟସାହସରେ ଶବ୍ଦର ଗୋଷ୍ଠୀକ ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବଲୁପ୍ତ ହେବା ପରେ ଶବ୍ଦରମାନେ ଉତ୍କଳର ନାନା ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲେ । ପୁରୀ ଯେଉଁ ଜାତି ପ୍ରଳୟନ ଆହାର କରି ବଣ ଜଙ୍ଗଲରେ ରହୁଥିଲେ ସମସ୍ତ ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ସେମାନେ ସନ୍ଧ୍ୟା ହୋଇ ଉତ୍କଳ ଓ ମଧ୍ୟସାହସର ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥାନରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କଲେ । ଶିବପୁରଠାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଶିଳାଲିପିରେ ଉଦୟନ ଓ ତାଙ୍କ ପୁଅ ଇନ୍ଦ୍ରବଳ ଶବ୍ଦରବଂଶୀୟ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଇନ୍ଦ୍ରବଳଙ୍କର ପୁଅ ନନ୍ଦଦେବ । ଏହି ନନ୍ଦଦେବ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ଦତ୍ତ ପୁଅ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଦତ୍ତଙ୍କ ପୁତ୍ରଗଣ ସମ୍ଭବତଃ ଉକ୍ତ ଜାତିର ଥିଲେ । କାରଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶିଳାଲିପି ଓ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଏହି ବଂଶୀୟ ନୃପତିମାନେ ପଣ୍ଡୁବଂଶୀୟ ବା ସୋମବଂଶୀୟ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୁଅନ୍ତି । ଗୁପ୍ତ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କର ଅନୁକରଣରେ ଏହି ବଂଶୀୟ ସମସ୍ତ ନୃପତି ନିଜ ନାମ ସାଙ୍ଗରେ ଗୁପ୍ତ ଉପାଧି ଯୁକ୍ତ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନାମ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଏହି ବଂଶୀୟ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ରାଜାଙ୍କର କେଶରୀ ଉପାଧି

ସ୍ୱାଧୀନ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି କହେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣାୟୁ ରାଜାଗଣ କେଶରୀ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ କେଶରୀ ବଂଶର ଯେଉଁପରି ବଂଶ ତାଲିକା ଓ ରାଜତ୍ୱକାଳ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ତାହା ଅଧିକାଂଶ କପୋଳକଳ୍ପିତ ।

ସୋମବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଶରଦ୍ଧପୁର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଏହି ବଂଶୀୟ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଉପାଧ୍ୟାୟ ମହାରାଜାଧିରାଜ ଏକଲିଙ୍ଗାଧିପତି ଜଗନ୍ନାଥଦେବ କଟକରେ ଆସି ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପୁଅ ମହାଦେବଗୁପ୍ତ ଉପାଧ୍ୟାୟ ରାଜା ଯଯାତି ଖ୍ରୀ:ଅ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଥମେ ଚନ୍ଦ୍ରପୁରରେ ତା'ପରେ ନିଜ ନାମାନୁସାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଯଯାତି ନଗରରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲଙ୍କାବନ ମନ୍ଦିରର ମୂଳଗୃହ ଏହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ତାଙ୍କ ପୁଅ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀମତ୍ୟଦେବ ଏହି ଯଯାତି ନଗରରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତାହା ତାଙ୍କର ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହି ଯଯାତିନଗର ବହୁକାଳ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଯଯାତିନଗରଠାରୁ ଉତ୍କଳ ପ୍ରାଚୀନ ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରେ ଯଜନଗର ବା ଯାଜନଗର ନାମରେ ବରୁଣ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରକୁ ହିଁ ଅନେକ ଯଯାତିନଗର ବୋଲି ଧ୍ୱିତ କରିଛନ୍ତି । ଯାଜପୁର ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥର ଗଣ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯଯାତି ରାଜାଙ୍କର ସମୟରୁ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିଲା । ସୋମବଂଶୀୟ ଶେଷରାଜା ଉଦ୍ୟୋତ୍ତକେଶରୀ ଯାହାଙ୍କ ପରେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ପିତୃପୁରୁଷଗଣ ଗଞ୍ଜାମ ଅନ୍ତର୍ଗତ କଳିଙ୍ଗ ନଗରରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମ ଓ ଗୋଦାବରୀର ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ନାନାସ୍ଥାନରୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ପୁଷ୍ପପୁରୁଷଙ୍କର ବଡ଼ ଶିଳାଲିପି ଓ ତାମ୍ରଶାସନ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ (ଖ୍ରୀ:ଅ ୧୦୭୫-୭୭)ରେ ରାଜ୍ୟାଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ତା'ପରେ ସେ ଉତ୍କଳ ଚକ୍ରପୁର ଆରମ୍ଭନ କରିଥିଲେ । ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରାସ୍ଥି ଜନପଦ ତାହାଙ୍କର ଅଧିକାରଭୂମି ହୋଇଥିଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ମହାରାଜତ୍ୱକୁ ଗଙ୍ଗାଘରରେ ପରିଚାଳିତ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ଗୌଡ଼ାଧୀପ ଚକ୍ରପୁଷ୍ପେନ ତାଙ୍କ ସହିତ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପୁରୀର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଏହି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଶାସ୍ତି । ଏତଦ୍ୱ୍ୟଙ୍ଗତ ଶ୍ରୀକୂର୍ମ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଏବଂ ଯାଜପୁରର ନାନା ଦେବମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରର କେଦାରଗୌରୀ ମନ୍ଦିର ଦ୍ୱାରରେ ଉଦ୍‌ଘାଟି ଶିଳାଲିପିରେ ଯାଜପୁରର ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ନାମକ ଦେବମନ୍ଦିରରେ ଏହାଙ୍କର ନାମ ସ୍ମରଣିତ ହୋଇଛି । ଇଏ ସବୁର ବର୍ଷ ପ୍ରକଳ ପ୍ରତାପରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ ସମଗ୍ର

ଭାରତବର୍ଷରେ ଏହିପରି ରାଜା ଫର୍ଦ୍ଦକାଲ ରାଜତ୍ବ କରିନାହାନ୍ତି । ଏହି ଗଞ୍ଜଶୂର
 ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଜ୍ଜଙ୍କର ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ କନୌଜ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସି ଯାଜପୁରରେ
 ବାସ କଲେ । ତା'ପୂର୍ବରୁ ଏଠାରେ ସୌର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଥିଲା ।
 ବ୍ରହ୍ମପୁରୀରେ କୋଣାର୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ସୌର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର
 ପ୍ରଶଂସା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଜ୍ଜଦେବଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟରେ ଉତ୍କଳ ମହାସମୃଦ୍ଧି ଶାଳୀ
 ଓ ବହାନ୍ ମଣ୍ଡଳୀ ଦ୍ଵାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥିଲା । ବଙ୍ଗାଳ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ “ଶତାନନ୍ଦ”
 ଚାନ୍ଦାଙ୍କ ସମୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀରେ ରହି ସେହି ସ୍ଥାନକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ତାଙ୍କର
 ଜ୍ୟୋତିଷିକ ଫଳାଫଳ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଳଙ୍କାରକ ମହିମଭଟ୍ଟ ତାଙ୍କ
 ପୁସ୍ତକ ଉପାବଲ୍ଲଭ ନାମକରଣ କରି “ବ୍ୟକ୍ତିବିନୋଦ” ନାମରେ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ
 ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଜ୍ଜଙ୍କର ପୁଅ କପୁରୀ କାମୋଦୟଙ୍କର ଗର୍ଭଜାତ କାମାର୍ଣ୍ଣବ ୧୦୭୫
 ଶକାବ୍ଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପିତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁପରେ ୧୦୭୯ ଶକାବ୍ଦରେ ରାଜ୍ୟଲଭ
 କରିଥିଲେ । ପିତା ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଜ୍ଜଙ୍କ ପରି ଏହାଙ୍କର “ଅନନ୍ତବର୍ମା ମଧୁକାମାର୍ଣ୍ଣବ” ଉପାଧି
 ଥିଲା, ସେ ନିରାପଦରେ ରାଜ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀ କରିଥିଲେ । ମୁଖଲିଙ୍ଗ ୧୦୭୦ ଶକାବ୍ଦରେ
 ଉତ୍କଳାଶ୍ରମ ଶିଳାଲିପିରେ “ଜଟଶୂର” ଦେବ ନାମରେ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ତୃତୀୟ ବର୍ଷ
 ରାଜ୍ୟାଙ୍କ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଧିକ ସମ୍ଭବ ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଜ୍ଜଦେବଙ୍କର ନିତାନ୍ତ ବାଉଁଟ୍ୟ
 କାଳରେ ସେହି ନାମରେ ତାଙ୍କର କୌଣସି ଆତ୍ମୀୟ ବା ପୁଅ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗକୁ କିଛିଦିନ
 ପାଇଁ ବଳାଙ୍ଗୁଳ ଶାସନ କରିଥିଲେ । କାମାର୍ଣ୍ଣବଙ୍କ ସହିତ ତାହାଙ୍କର ବିରୋଧ
 ଘଟାଇବା ଅସମ୍ଭବ ନ ଥିଲା । ମୁଖଲିଙ୍ଗଠାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ କାମାର୍ଣ୍ଣବଙ୍କର ଉକ୍ତ ଶକାବ୍ଦ
 ଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ‘ଜଟଶୂର’ଙ୍କର ଅଧିକାର ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇନାହିଁ । ୧୦୭୮ ଶକାବ୍ଦ
 (୧୧୫୬ ଖ୍ରୀ:ଅ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟଭାର କରି କାମାର୍ଣ୍ଣବ ଇନ୍ଦ୍ରଲେନ ପରିତ୍ୟାଗ କରି
 ତାଙ୍କର ବୈମାତୃକ ଭ୍ରାତା ରାଘବ ଖ୍ରୀ: ୧୧୬୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୧୫ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ।
 ତା'ପରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଜ୍ଜଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ପୁଅ ମହିଷୀ ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖାଙ୍କର ଗର୍ଭଜାତ
 ରାଜରାଜଦେବ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ୧୧୧୨ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଏକାମ୍ରାସକ୍ଷ ଅନୁର୍ଜିତ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ମେଘଶୂର ମନ୍ଦିରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା
 ସପ୍ତଶୂର ଦେବଙ୍କର ଭଗିନୀ ପୁରମାକୁ ସେ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ବୃଦ୍ଧ ବୟସରେ
 ନିଜର କନିଷ୍ଠ “ଅନନ୍ତଭଞ୍ଜ”ଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ଦେଇଯାଇ ଥିଲେ । ୧୧୧୨ ଶକାବ୍ଦରେ
 ଅନନ୍ତଭଞ୍ଜ ବା ଅନନ୍ତଭଞ୍ଜଦେବ ସିଂହାସନ ଆଗେଡ଼ଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ନାମ ଗୋବିନ୍ଦ ଥିଲା । ଏହି ଅନନ୍ତଭଞ୍ଜଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଯାଜନଗରରେ
 (ଉତ୍କଳରେ) ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । Ref :
 [Major Raverty's—Tabakat-I-Nasiri, P. 573-574] କିନ୍ତୁ
 ମୁସଲମାନମାନେ କିଛି କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଅନନ୍ତଭଞ୍ଜଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ
 ୧୧୧୫-୧୧୨୦ ଶକାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମେଘଶୂର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।
 ତା'ପରେ ତାଙ୍କର ପୁଅ ବାଦାମ୍ବଦେବଙ୍କର ଗର୍ଭଜାତ ତୃତୀୟ ରାଜରାଜଦେବ ବା ରାଜେନ୍ଦ୍ର

୧୧୨୦-୧୧୪୩ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଇଏ ଚାଲୁକ୍ୟକୁଳସମ୍ବନ୍ଧୀ ସଦ୍‌ଗୁଣ ସମ୍ପନ୍ନ । ମଙ୍ଗଳଦେବଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମ ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କର ଜନ୍ମ । ୧୧୪୩ ଶକାବ୍ଦ ଠାରୁ ୧୧୭୦ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାଙ୍କର ରଜତ୍ବକାଳ । ଏହାଙ୍କର ସିଂହାସନ ଆରବ୍ଧି ସମୟର ଗୌଡ଼ାଧୀପ ଚୋପୁଦ୍ଧିନ ଇବାଜ ଯାଜନଗର ଆଡ଼ମଣ ଓ କର ସଂଗ୍ରହର ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । [Major Raverty's—Tabakat-I—Nasiri, P. 587] ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣମନ୍ତ୍ରୀ ସେହି ଯବନରାଜଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ଯଥେଷ୍ଟ ପରାଜୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ମହାବୀର ଚୈତ୍ତଗଙ୍ଗ ଯେ ଚେନ୍ନାଇ ରତ୍ନଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ବିଷ୍ଣୁ ସେହି ଚେନ୍ନାଇରୁ ରାଜା ତୁଙ୍ଗାଣଙ୍କର * ରାଜ୍ୟକୁ ଜୟ କରି ଯଶସ୍ବୀ ହୋଇଥିଲେ ।

ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କ ପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ନୃସିଂହଦେବ (୧ମ) ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ରଜତ୍ବକାଳ ୧୧୭୦-୧୧୮୭ ଶକାବ୍ଦ । ଏହି ଯୋଦ୍ଧାବୀର ନିଜ ବାହୁବଳରେ ରାଜା ଓ ବୀରଯୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୟ କରିଥିଲେ । ତୁଝିଲ-ଇ-ତୁଝାନ୍ ଙାଁ ଏହି ପ୍ରଥମ ନୃସିଂହଦେବଙ୍କ ହାତରେ ବାରମ୍ବାର ପରାଜୟ ହୋଇଥିଲେ । ଗାଙ୍ଗେୟ ବଂଶାବଳୀରେ ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଯୁଦ୍ଧାବଳୀର କଥା ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନୃସିଂହଦେବଙ୍କ ରଜତ୍ବ କାଳରେ ହିଁ ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଥିଲା । ଏହି ଯୋଦ୍ଧା କୋଣାର୍କର ଅପୂର୍ବ ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଚରପ୍ପାସୀ ଖଣ୍ଡି ରଖିଯାଇଛନ୍ତି । ‘ଏକାବଳୀ’ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଳଙ୍କାରକ ବିଦ୍ୟାଧର ଏହି ନୃସିଂହ ଦେବଙ୍କର ସଭା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଧର ନୃସିଂହଙ୍କ ରଜତ୍ବ ସମୟର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ କରି ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ୩୧୪ଟି ଶ୍ଳୋକ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକାର ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କର ପିତା କବିବର ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ସଜ୍ଜନକ ଥିଲେ । ନୃସିଂହଦେବଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁତ୍ର ଭାନୁଦେବ (୧ମ) ରାଜ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ୧୧୮୭ ଶକାବ୍ଦଠାରୁ ୧୨୦୦ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଥିଲା ରଜତ୍ବକାଳ । କବି ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ଥିଲେ ଏହାର ମନ୍ତ୍ରୀ । ‘ପୁଷ୍ପମାଳା’ ସମ୍ବୃତ କାବ୍ୟ ଓ ‘ଭ୍ରାଣୀଶ୍ଵର’ ପ୍ରାକୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରଙ୍କ ରଚିତ ଭାନୁଦେବଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତି ସୂଚକ ଶ୍ଳୋକ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କର ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଅଛି । ଭାନୁଦେବ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ

* ଗାଙ୍ଗେୟ ଶବ୍ଦରେ ଏହି ତୁଙ୍ଗାଣକୁ ତୁଝିଲ-ଇ-ତୁଝାନ୍ ଙାଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେ ସମୟରେ ତୁଝାନ୍ ଙାଁର ଅସ୍ଥିତ ନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଚେନ୍ନାଇ ରାଜ୍ୟର ଶିଳାଲିପିରେ ତୁଙ୍ଗାଣ ଜନପଦର ଭୂମି ଭୂମି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏଠାରେ ସଂଶୋଧନ କରାଗଲା ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ତାମ୍ରଶାସନ ଦ୍ଵାରା ଉଦ୍ୟାନ ଓ ଉଦ୍ୟାନ ଶୋଭିତ ଏକଶତ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ । ତାହାପରେ ତାଙ୍କ ପୁଅ ଚାନ୍ଦ୍ୟ ଚାନ୍ଦ୍ୟକୁ ଜାକଲ୍ୟଦେବଙ୍କର ଗର୍ଭଜାତ ନୃସିଂହଦେବ (୧ୟ) ରାଜ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ରାଜ୍ୟକାଳ [୧୨୦୧-୧୨୨୭ ଶକାବ୍ଦ] । ତାହାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ମଧ୍ୟ “ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଉଦ୍ୟାନାଧିପତି” ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଥିବା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଦେଶାଧିପତ୍ୟ ପୁଅ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ନାଭିପୁତ୍ର । ପୁତ୍ରପିତା ଦେବମତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଆନନ୍ଦଶର୍ମାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ନରଦଶଶର୍ମା ନୃସିଂହଦେବଙ୍କର ଅଧୀନରେ କଳିଙ୍ଗର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମନ୍ଦିରର ସମ୍ମୁଖରେ “ସୋଗାନନ୍ଦ ନୃସିଂହ” ନାମରେ ସେ ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକାର ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜ ଦ୍ଵିତୀୟ ନୃସିଂହଦେବଙ୍କ ସନ୍ତାନ ଉତ୍ତମ କରିଥିଲେ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ନୃସିଂହଦେବଙ୍କ ପରେ ତାଙ୍କ ପୁଅ ଚାନ୍ଦ୍ୟଦେବଙ୍କ ଗର୍ଭଜାତ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରୀନୃଦେବ ସିଂହାସନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ରାଜ୍ୟକାଳ ୧୨୨୭ରୁ ୧୨୪୯-୫୦ ଶକାବ୍ଦ । ଏହି ଶ୍ରୀନୃଦେବଙ୍କ ସହିତ ଗୟାପୁତ୍ର ଚୋରାଲଙ୍କ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଜୟାଭୂତାଙ୍କ ଇତିହାସରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଗୟାପୁତ୍ରଙ୍କ ପୁଅ ଉଲ୍ଲୁ ଶାଁ ଯାଜନଗର ଅଭିମୁଖେ ଅଭିମାନ କରିଥିଲେ । ସେଠାରୁ ୪୦ଟି ହସ୍ତୀ ନେଇ ତଳଙ୍ଗ ଅଭିମୁଖେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ । ସେହି ହାତୀଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିଲା । ଇବନବତ୍ ତାଙ୍କ ମତରେ ଉଲ୍ଲୁ ଶାଁର ବିଜୟ ପରେ ଯାଜନଗର ବଞ୍ଚିରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାରିଖ-ଇ-ଫିରୋଜ୍‌ଶାହୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜୟାଭୂତାଙ୍କ ବରଣୀ ଏକଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । ପୂର୍ବ ଚାନ୍ଦ୍ୟ ବଂଶ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ଶ୍ରୀନୃଦେବଙ୍କର ଅଧୀନ ସାମନ୍ତ ଏବଂ ନାନା ଜନପଦ ବିଜେତା ଘରଡ଼ମଣି ରାମ ସେନାପତି ଶ୍ରୀନୃଦେବଙ୍କର ଅମାତ୍ୟ ଥିଲେ । ତା’ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କର ଗର୍ଭଜାତ ଶ୍ରୀନୃଦେବଙ୍କ ପ୍ରିୟପୁତ୍ର ୩ୟ ନୃସିଂହଦେବ ରାଜ୍ୟାଧିକାର କଲେ । ଏହାଙ୍କର ରାଜ୍ୟକାଳ ୧୨୪୯-୫୦ ଠାରୁ ୧୨୭୪-୭୫ ଶକାବ୍ଦ । ତା’ପରେ କମଳାଦେବୀଙ୍କ ଗର୍ଭଜାତ ୩ୟ ନୃସିଂହଦେବଙ୍କର ପୁଅ ଶ୍ରୀନୃଦେବ ୧୨୭୪-୭୫ ଠାରୁ ୧୩୦୦-୧୩୦୧ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । କୃଷ୍ଣାୟାମୀଙ୍କର ମନ୍ଦିରରେ ଗୌରୀ ଶୂକଳ ପ୍ରତିପଦା ଦିନ ଆଲୋକହସ୍ତ ବାର ନରସିଂହଦେବ ଓ ଗଙ୍ଗା ଅମ୍ବିକାର ମୂର୍ତ୍ତି ସେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଏତ୍ତଦ୍ଵାରା ଗଙ୍ଗା ଅମ୍ବିକାଙ୍କୁ କେହି କେହି ଶ୍ରୀନୃଦେବଙ୍କର ମା’ ବୋଲି କୁହନ୍ତି ।

୧୩୫୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବଙ୍ଗାଧିପ ହାଜି ଇଲୁଆସ ରାଜାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ଭାବ ପାଇ ହାଜି କାଢ଼ି ନେବା ଫଳରେ ଯାଜନଗର ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଏହାର ଅଳ୍ପକାଳ ପରେ ବିଜୟନଗର ଅଧିପତି ପ୍ରଥମ ବୁକେରଙ୍କର ଭାଇର ପୁଅ ସଙ୍ଗମ ଉତ୍ତଳ ଅଧିପତିଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ତାରିଖ-ଇ-ଫିରୋଜ୍‌ଶାହୀରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଶ୍ରୀନୃଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ଵକାଳରେ ଦଲ୍ଲୀଶ୍ଵର ଫିରୋଜ୍‌ଶାହ ଯାଜନଗର ଆକ୍ରମଣ

କରିଥିଲେ । ଶୁଭଦେବ ପଥମେ ତିଲିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟକୁ ପଳାୟନ କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ହୁସୀ ପଠାଇ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ତା'ପରେ ଚାନ୍ଦିନୀ ରାଜ୍ୟକୁ ଯୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଗର୍ଭଜାତ ଚୂଡ଼ାୟ ଶୁଭଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ର ଫର୍ଥ ନରସିଂହଦେବ ସିଂହାସନ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ । ଏହାଙ୍କର ରାଜ୍ୟକାଳ ୧୩୦୧-୧୩୪୭ ଶକାବ୍ଦ । ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଶିଳାଲିପି ଅନୁସାରେ ଏହାଙ୍କୁ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଶେଷ ରାଜା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ଯୌନ ପୁରସ୍ଥପ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ 'ଶ୍ଵାନା-ଇ-ଜାହାନ୍' ଲକ୍ଷ୍ମଣାବତୀ ଓ ଯାଜ-ନଗରକୁ କରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଆଇନ୍-ଇ-ଆକବରୀରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ମାଳବାଧୀପ ହୁସୀନ୍‌ଉଦ୍‌ଦିନ୍‌ହୋସଙ୍ଗ ୪୨୫ ହିଜ୍ରିରେ ବଣିକ ବେଶରେ ଯାଜନଗରରେ ଆସି ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କୁ କନ୍ଦା କରି ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ଗଜପତି ବହୁଫଖ୍ୟକ ମୁଲ୍‌ବାନ ହୁସୀ ପ୍ରଦାନ କରି ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ପରେ ୧୩୪୭ ଠାରୁ ୧୩୫୭ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ଅରାଜକ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଏହି ଅରାଜକତା ସମୟରେ ନରସିଂହଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଭ୍ରମରବର କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଉପରେ ବହୁଫଖ୍ୟକ ଲୋକ ଉତ୍କଳ ଶୁଦ୍ଧି ଅନ୍ୟ ଦେଶକୁ ପଳାଇଲେ । ଗୋପୀନାଥପୁର ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ତାଙ୍କର ଦୁର୍ଦ୍ଦୀନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତାପରେ କର୍ଣ୍ଣାଟ, କଳବର୍ଗ, ମାଳବ, ଗୋଡ଼ ଏପରିକି ହିମାଚଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହିପରି ଶତ୍ରୁ ଦମନ କରି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ବା କପିଳେଶ୍ଵର ଭ୍ରମରବର ରାୟ ୧୩୫୭ ଶକାବ୍ଦରେ (ଖ୍ରୀ. ଅ. ୧୪୩୪) ରେ ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍କଳର ପୂର୍ବବଂଶୀ ରାଜବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା ।

ଭ୍ରମରବର କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଉତ୍କଳରେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଭୂମିଖଣ୍ଡରେ ନିଜର ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ରାଜ୍ୟକାଳରେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ବିଜୟ ନଗରର ହିନ୍ଦୁ ରାଜବଂଶ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ରାଜବଂଶ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟାପୂତ ରହିଲେ । ସିଏ ଯାଜପୁର, ଭୁବନେଶ୍ଵର, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଶ୍ରୀକର୍ମର ଦେବସେବା ପାଇଁ ବହୁଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ । ୧୪୭୯ ଖ୍ରୀ. ଅ.ରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଇହଲୋକ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମହାପାତ୍ର ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ନାଗପୁଣ୍ଡ ଓ ଗୋପୀନାଥ ମହାପାତ୍ର କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ଗୋପୀନାଥପୁରର ପୁସ୍ତକ ଗୋପୀନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଗୋପୀନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ମନ୍ଦିରର ଧ୍ୟାନାବଳୀ ମାତ୍ର ରହିଅଛି ।

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ଘୋରତର ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଦେଖାଦେଲା । ଅବଶେଷରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଦେବ ବ୍ରାହ୍ମଣୀରାଜ ବିଜୟ ମହମ୍ମଦ ସାହାଜ ସାହାଯ୍ୟରେ ପିତୃସିଂହାସନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ସାହାଯ୍ୟର ପ୍ରତିଦାନ ସ୍ଵରୂପ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ର ଓ କୋଣ୍ଡ ପକ୍ଷୀର

ଦକ୍ଷିଣାଂଶ ବ୍ରାହ୍ମଣୀବଜ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟକାଳ ୧୪୬୯-୧୪୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଉପରେ ଯେଉଁ ମାନବଦ ଅଛି ସେଥିରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି । ସେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଶ୍ରୀ କୂର୍ମଙ୍କର ବହୁ ଖଣି ରଖିଯାଇଛନ୍ତି । ‘ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ’ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ “ବିଦ୍ୟାନଗର” ଜୟ କରି ସେଠାକାର ରତ୍ନସିଂହାସନ ଆଣି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ୧୪୯୭-୧୫୩୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବକାଳ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଛତ୍ରରେ ଗୋଡ଼ାଧୀପ ହୁସେନ ସାହା ଉତ୍ତଳ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରେ ବିଜୟନଗର ଅଧିପତି ନରସିଂହଦେବ ଏବଂ ଗୋଲକୋଣ୍ଡା ଦୁର୍ଗ ସ୍ଥାପୟିତା କୁଚବିହାରଦେବଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଘଟିଥିଲା । ବିଜୟନଗର ଅଧିପତି ନରସିଂହଙ୍କୁ କେତେଥର ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ ।

ଗୋଡ଼ ଦେଶର ସୁଲତାନ ସେନାପତି ଇସମାହାଲ ଗାଜୀ ୧୫୦୯ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ଉତ୍ତଳ ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରି ପୁଣି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ବହୁ ଦେବମନ୍ଦିର ନଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ପ୍ରବଳ ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ମୁସଲମାନ ସେନାପତି ଛସିଭଙ୍ଗ ଦେଲେ । ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଗଙ୍ଗାଘରରେ ମୁସଲମାନ ସେନାପତିଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ମୁସଲମାନ ସେନାପତି ଗଡ଼ ମାନ୍ଦାରନ ପଳାଇ ସେଠାରେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଜର୍ମିନ ପ୍ରଧାନ କର୍ମରୂପ ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧର ଶତ୍ରୁ ପକ୍ଷକୁ ସମର୍ଥନ କରିବା ଫଳରେ ଗଜପତି ଉତ୍ତଳ ଫେରି ଆସିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ଏହି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ରାଜତ୍ବକାଳରେ ମହାପ୍ରଭୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ୧୫୧୦ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ଉତ୍ତଳ ଆଗମନ କରିଥିଲେ । “ଚୈତନ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ” ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତା ଜୟାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଯାଜପୁରରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଯାଜପୁର ଆସି କମଳଲେତନ ନାମକ ତାଙ୍କର ଜଣେ ସମ୍ପର୍କୀୟଙ୍କ ଘରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ତାହାଙ୍କର ଆଗମନରେ ଉତ୍ତଳରେ କୃଷ୍ଣପ୍ରେମ ଭରଣ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଉତ୍ତଳ ରାଜାଙ୍କର ସମସ୍ତ ପ୍ରଧାନ କର୍ମରୂପଗଣ ଚୈତନ୍ୟଭକ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଦକ୍ଷିଣାଂଶରେ ହିଁ କଟିଥିଲା । ବିଜୟନଗରର ରାଜା କୃଷ୍ଣଦେବରାୟ ୧୫୧୪-୧୫୧୫ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ଗଜପତି ରାଜ୍ୟ (ଓଡ଼ିଶା) ଆକ୍ରମଣ ଓ ଗୋଦାବରୀର ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ପୁତ୍ର ବୀରଭଦ୍ର ସେହି ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ ହେଲେ ଓ ତାହାଙ୍କର ପିତୃତୁଲ୍ୟ ଚିରୁମଲରାୟ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ଅବଶେଷରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର

ବିନୟନଗର ଗଜାଙ୍କ ସହିତ ସନ୍ଧ୍ୟାକରି ଭଜେତା କୃଷ୍ଣଦେବସ୍ୱାମୀଙ୍କ ହସ୍ତରେ ନିଜ ଜନ୍ମାଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରାଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ କାଲ୍ୟାଣଦେବ ଓ କଶାରୁଆଦେବ ନାମରେ ତାଙ୍କର ଦୁଇପୁଅ ୧୫୪୨ ଖ୍ରୀ:ଅ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ଦୁଇଜଣ ନାମକୁ ମାତ୍ର ରାଜା ଥିଲେ । ରାଜଶକ୍ତି ପରିଚ୍ଛେଦନାରେ ତାଙ୍କର ସେପରି କିଛି ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଶ୍ରେୟ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜା ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧର ସର୍ବମୟ ନିର୍ଣ୍ଣା ଥିଲେ । ଏହି ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟ ଠାରୁ ଜନନିକ ପ୍ରଧାନକର୍ମସ୍ୱରୂପ ରୂପେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲେ । ଡଃମ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରାଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ହତ୍ୟା କରି ଦୂର୍ଗୁର ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧର ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ୧୫୪୧ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କର ରାଜ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହେଲା । ୧୫୪୫ ଖ୍ରୀ:ଅରେ ସେ ଗୋଲକୋଣ୍ଡାର ମୁସଲମାନ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ଘୋରତର ସଂଗ୍ରାମରେ ଲଢ଼ି ରହିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଭଗିନୀ ରଘୁଭଞ୍ଜ ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ୱାମୀ ଉତ୍କଳରେ ବିଦ୍ରାଘ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ବଙ୍ଗଳାର ମୁସଲମାନମାନେ ତାଙ୍କ ପିତା (ସମର୍ପଣ) ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଯାହାବେଳେ ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧର ଦକ୍ଷିଣରୁ ଆସି ରଘୁଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ଦଳବଳ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ଗଙ୍ଗାନଦୀ ଆରପଟକୁ ଚାଡ଼ି ଦେଲେ ।

ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ପରେ “ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରତାପ” ଉତ୍କଳ ରାଜସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । କାହା ମତରେ ସେ ୮ ବର୍ଷ କିମ୍ବା ଆଉ କାହା ମତରେ ୧୨ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରତାପଙ୍କ ପରେ ନରସିଂହ ସ୍ୱୟଂ ଜେନା ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ । ଅଭିଷେକ ପରେ ଏକମାସ ୧୭ଦିନ ଠାରୁ ଆଉ ବେଶୀ ଦିନ ତାଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ବସିବାକୁ ପଡ଼ି ନ ଥିଲା । ହରିଚନ୍ଦନ ନାମରେ ଜଣେ ବିଦ୍ରାଘ ତାଙ୍କୁ ଦିନାଶ କଲେ । ନରସିଂହଙ୍କ ଭ୍ରାତା “ରଘୁନାଥ ଜେନାସ୍ୱାମୀ” ରାଜ୍ୟ ପାଇଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ସୁଖଶାନ୍ତ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ମୁକୁନ୍ଦ ହରିଚନ୍ଦନ ଉତ୍ତରାଧିକାର ବିଦ୍ରୋହୀତମ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ “ଦନାଇବିଦ୍ୟାଧର” ପରାଜିତ ଓ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ରଘୁଭଞ୍ଜ ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ୱାମୀ ସୁତ୍ରଧାର ଦେଖି ବଙ୍ଗଳାରୁ ଆସି ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ସେ ମୁକୁନ୍ଦ ହରିଚନ୍ଦନ ଉତ୍କଳର ରାଜା ରଘୁସେନଙ୍କୁ ଦିନାଶ କରି ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କଲେ । ରଘୁସେନ ୧ବର୍ଷ ୭ମାସ ୧୭ଦିନ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । “ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ହରିଚନ୍ଦନ” ଉତ୍କଳର ଶେଷ ସ୍ୱାର୍ଥୀନ ହିନ୍ଦୁ ନରପତି । ସେ ଜାତିରେ ଥିଲେ ତେଲେଙ୍ଗା । ରାଜ୍ୟକାଳ ୧୫୫୧ରୁ ୧୫୭୮ ଶକାବ୍ଦ ଏହି ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ସମ୍ରାଟ ଆକବର ତାହାଙ୍କ ସଭାକୁ ଦୃଢ଼ ପଠାଇଥିଲେ । ପଠାଣ ସୁଲତାନ ସୁଲେମାନ କରଗଣୀଙ୍କୁ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ବାଧା ଦେଲେ । ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଧ୍ୟାନାର୍ଥ ଉତ୍କଳ ସଭାକୁ ମୋଗଲ ଦୁରଜର ଆଗମନ ହୋଇଥିଲା । ମୋଗଲ ସହିତ ଉତ୍କଳପତିଙ୍କର

ଯୋଗାଯୋଗ ସମ୍ଭାବ ପାଇ ସୁଲଭାନ କରଗଣୀ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଧ୍ବଂସ କରିବା ପାଇଁ କଳାପାହାଡ଼କୁ ପଠାଇଥିଲେ । କଳାପାହାଡ଼ ଉତ୍କଳରେ ଦେବଦେବୀ ମୁଖି ଓ ମନ୍ଦିର ଧ୍ବଂସ କରିଥିଲେ । ଗ୍ରାମ ନଗର ଆଦି ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ । ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ ନିକଟରେ ପରାସ୍ତ ହେଲେ । ଏହି ସମୟରେ ପୁଣି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଜନିକ ଦେଶୀୟ ସାମନ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ବିରୋଧରେ ବିଦ୍ରୋହୀ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ପ୍ରଥମେ ଗୃହଶସ୍ତ୍ରକୁ ବିନାଶ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ଘୋରତର ଯୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହୀଙ୍କ ହାତରେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ନିହତ ହେଲେ । ଏହି ସମୟରେ କଳାପାହାଡ଼ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ବିଦ୍ରୋହୀ କଳାପାହାଡ଼ର ଗତିବ୍ୟତି କରିବାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ହାତରେ ନିହତ ହେଲେ । ରଘୁରଞ୍ଜି ଗ୍ରେଟ୍ଟରସ୍ତ୍ର ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ସେ କୌଶଳରେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ପରିଚିତ ମୁସଲମାନ ବନ୍ଧୁ ମାନେ ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ ନାହିଁ । ଶେଷରେ ସେହି ମୁସଲମାନଙ୍କ ହାତରେ ରଘୁରଞ୍ଜି ଗ୍ରେଟ୍ଟରସ୍ତ୍ର ମୃତ୍ୟୁବରଣ କଲେ । ଏହିପରି ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀ:ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ହିନ୍ଦୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଅସ୍ତମିତ ହେଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର

ଶ୍ରୀ ବିରୂପାକ୍ଷ କବି

ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ହେଡ୍‌କ୍ୱାର୍ଟର ବା ରାଜଧାନୀ ଯାଜପୁର । ଏଠାରେ ସରକାରୀ ଓ ବେସରକାରୀ ନାନାବ୍ୟବସାୟ, ଅଫିସ୍ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅଛି । ଆଜି ଲୋକେ ଏହି ଭାବରେ ଏହାକୁ ଜାଣନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି ଅଧିକାରୀ ସମ୍ଭବତଃ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ।

ବରଜା ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ । ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ବରଜାସେଷ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ-ବହୁଳ ନ ହେଲେ ହେଁ ଏ ସ୍ଥାନଟି ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଭାରତରେ ନିଜେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଖଣି । ପ୍ରାକ୍-କୌରବ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । କୌରବ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଅଧୁନା ଗୋରଖଭୂତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଐତିହାସିକ ଧାରାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ପୀଠ ।

କୌରବ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମରେ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରୁ କେନ୍ଦୁଝର ଓ ମୟୂପୁରଞ୍ଜି ଅରଣ୍ୟ ପଥରେ ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପୂର୍ବ-ଉପକୂଳ ଦେଇ ଦକ୍ଷିଣକୁ ବ୍ୟାପି ଥିଲା । ଉକ୍ତ ଅରଣ୍ୟାଞ୍ଚଳ ଓ ଯାଜପୁର, ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି, ଲଳିତଗିରି, ଖଣ୍ଡଗିରି, ଧଉଳ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଆଦି ଏହି ମତସ୍ତୋତର ପଥରେ ଅଗ୍ରପଥରେ ଅବସ୍ଥିତ । ତେଣୁ ଏହି ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାଚୀନ କୌରବ ଓ ଜୈନମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତୁତ, ଗୁହା ଓ ଅନୁଶାସନ ଆଦି ବହୁପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତ ବିଭାଗର ଯତ୍ନରେ ଆଜି ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରିରୁ ମାଟିତଳୁ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ଖଣି ସମ୍ପଦମାନ ମିଳୁଅଛି, ତାହା ଇତିହାସରେ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି । ସୁଦୂର ଚୀନ ଓ ଜାପାନ ପ୍ରଭୃତି ବେଶର ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆସି ଏହି ମୂଳ ଇତିହାସ ପାଠ କରୁଅଛନ୍ତି ।

* ଏବେ ଯାଜପୁର ଏକ ଜିଲ୍ଲାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ସେତେବେଳେ ଏହା ଏକ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଥିଲା ।

ଅବଶ୍ୟ ଯାନପୁର ସହର ବା ଭରଜାସେସ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯୁଗର ବହୁଳ ପ୍ରାଚୀନ ଖଣି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ପୁସ୍ତକ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ତାହା ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ବିଭିନ୍ନ ଭାବଧାରା ପ୍ରତୀକ । ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ବା ଶବ୍ଦ ସେସରେ ପଡ଼ି ରହିଅଛି; କେଉଁଠାରେ କୃଷ ମୂଳରେ ଅଥବା ଅପହ ନିର୍ମିତ ପୀଠ ଉପରେ ରଖାଯାଇ ଘୃତ-ସିନ୍ଦୂର-ଚର୍ଚ୍ଚିତ ହୋଇ ଗ୍ରାମଦେବୀ ସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଖୋଦିତ ପଥ ପୁଷ୍ପ ଓ ନାନାବ୍ୟ ଖବଜନ୍ତୁ ସମନ୍ୱିତ ଭଗ୍ନ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡମାନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଅଛି । ସେ ସବୁର ପରିକଳ୍ପନା ଓ ଖୋଦନଶକ୍ତି ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଶ୍ରେୟସୀ ସଦୃଶ । ସବ୍‌ଭିଜ୍ଞାନାଳ ଅର୍ଥାଧରକ ହତା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରହତଶ୍ଚ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ସରକ୍ଷିତ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି, ଯାହାକୁ ଲୋକମୁଖରେ ପୁରାଣ ଯୁଗର ଗୟାପୁର ନାମ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ଏବଂ ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି । ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ସାରା ଭାରତବର୍ଷ ପରି ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ଶ୍ରେୟସୀ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ଏକ ଅଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିଲା । ମହାତ୍ମା ବୁଦ୍ଧ ଓ ମହାବୀରଙ୍କ ନିର୍ମାଣ ପରେ ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ନାନା ଭିକ୍ଷୁ, ଦେବାଦେବୀ, ଖବଜନ୍ତୁ, କୃଷଲତାଦିର ଅଙ୍କନ ଓ ଖୋଦନ ଶିଳାମାନଙ୍କର ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଯୁଗର ପ୍ରସ୍ତର ଶ୍ରେୟସୀର ବହୁଳତାର କାରଣ । ଉତ୍କଳରେ ଏହି ଶ୍ରେୟସୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ପୋଷକତା ଦ୍ୱାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ପରିଶେଷରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ଆକାରରେ ଫଳପୁଷ୍ପ ଧାରଣ କରିଥିଲା ।

ଖାରବେଳ ଓ ଅଗଶାଳ ଆଦି ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଭିତ୍ତିଧାନ ପରେ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ହିମଶା ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ତେତେବେଳେ ମାତ୍ର ଥିଲା ରାଜାକୁଗତ ଧର୍ମ । ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଓ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପରି ବୈଦିକ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ପରାଧର୍ମୀ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଆଦୁଲ୍‌ଲରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟ ଏହି ପୁନଃପ୍ରବାହିତ ଧର୍ମ ସ୍ରୋତକୁ ଏହି ପାଣି ନ ଥିଲା । ବୈଦିକମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମର ଦେବଦେବୀ ଓ ଶକ୍ତିମତ ଆଦିକୁ ନାନା କୌଶଳରେ ସ୍ୱପନ୍ନାର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରି କିରୁଣ ଧର୍ମ ମତର ସକ୍ଷ ଲେପ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ ମହାକୋଶଳର ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ଜଣେ ରାଜପୁତ୍ର ବୈଦିକ ଅବଲମ୍ବନରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜ୍ୟସ୍ଥାପନ କରିବାର ସୁବିଧା ଦେଖି ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ ବାଟେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନାମ ଶିବଗୁପ୍ତ । ଶିବଗୁପ୍ତ ସିଂହବିହାରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମକୁ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରି ବୈଦିକ ଯୁଗର ପୁନଃପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମ ହୋଇଥିଲା ।

ତେତେବେଳେ ଶମ୍ଭୁ ବା ଅନ୍ୟ ଧର୍ମମତ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଏକମାତ୍ର ପଥ ଥିଲା ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପଦ୍ଧତି ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ

ଅଞ୍ଚଳରେ ନୂତନ ଶତ୍ରୁ ବା ଧର୍ମମତର ଗତପଥରେ ପ୍ରଥମେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଯାଜପୁର । ତେଣୁ ଶିବଗୁପ୍ତ ଏହି ଯାଜପୁରକୁ ନିଜର ରାଜଧାନୀ କରି ପୁନଃପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦୈନିକ ଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନୁ ଯାଜପୁର ଭାରତରେ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ ଆଦିରେ ଖ୍ୟାତ ଲଭ କରିଥିଲା ।

ଶିବଗୁପ୍ତ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ଗୁପ୍ତବ ନୈଷ୍ଠିକ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଏହିଠାରେ ଦଶ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କଲେଇଥିଲେ । ତହିଁର ଫଳ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱରୂପ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଖରରେ ପ୍ରସ୍ରବରେ ଦଶାଶମେଧ ଘାଟ ଓ ଆଖଣ୍ଡଲେଖର ନାମରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଖଣ୍ଡଲ କୁହାଯାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ଆଖଣ୍ଡଳ । କଥିତ ଅଛି; ସ୍ୱୟଂ ଇନ୍ଦ୍ର ବ୍ରାହ୍ମାଙ୍କୁ ଅଣାଇ ଯଜ୍ଞ ସମାପନ କରି ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବଡ଼ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜବର୍ଗରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାପନ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଏକମାତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଯାଜପୁର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣବହୁଳ ସ୍ଥାନ । ଏମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ବାବୁଲ ବୃତ୍ତିନିଶ୍ଚୀ । ଏମାନଙ୍କର ଯେ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀନ ବାସୁଦୁର୍ଗ ଅସ୍ତବ୍ୟ ଅବସ୍ଥାନରେ ଅଛି, ତାହାର ନିମ୍ନଦେଶ ସୁବିଶାଳ ବଞ୍ଚଳମାଳା ପ୍ରସ୍ରବର ଚଟାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀର ଆଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଏଠାର ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଅଛି, ଯାହା ଖୋଳିଲେ ବଞ୍ଚଳମାଳା ପ୍ରସ୍ରବ ନିର୍ମିତ ସୁବହୁଳ ଚଟାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀର ଆଦି ଦେଖାଯାଏ । ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଖରରେ ବନ ପ୍ରସ୍ତର ହେବା ସୂଚକ ଏହା ଉପରେ ବନ୍ୟା ଯୋଗ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ସୂତର ପ୍ରାକୃତିକ କାରଣରେ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତାର ବଡ଼ ଚିହ୍ନ ଯୋଗ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ଅପମୂଳ ନୁହେଁ । ଦଶାଶମେଧ ଘାଟର ଅଧିକାଂଶ ବାଲୁକା ଗର୍ଭସାର ହୋଇଅଛି । ଅସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ବଡ଼ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଏଠାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଶିବଗୁପ୍ତ ଏହିସ୍ଥାନକୁ ନେଇ କରି ବଡ଼ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଏକାଧିକ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞ କରି ଓ କରାଇ ଏହିଠାରୁ ଉତ୍କଳରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମପନ୍ଥାର ପୁନଃପ୍ରଚଳନ କରାଇ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯାଜ୍ଞିକ ରାଜା ଯଯାତିଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ନିଜକୁ ଯଯାତି ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମମତରେ ହାତୀ ଓ ସିଂହ ଯଥାକ୍ରମେ ସୁବ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗର ରାକ୍ଷକ । ତେଣୁ ଯଯାତି ଉତ୍ତରକୁ ଅର୍ପି ସୁବ ଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କଳ ଜୟ କରି ଧର୍ମପ୍ରସାର କରିଥିବାରୁ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥପତିରେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ଗଜ, ସିଂହ ବା ହାତୀ ଉପରେ ସିଂହମୂର୍ତ୍ତି ସଦୃଶ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିଦିନୁ ଯଯାତି ବା ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କର ବଂଶ ଉତ୍କଳରେ କେଶରୀ ବଂଶ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ଯାଜପୁରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଓ ନିର୍ମାତା । ଯାଜପୁରକୁ ସେ ଭାରତରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାରଣାସୀ କରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବୈତରଣୀ ଗଙ୍ଗା, ତାଙ୍କର ଆଖଣ୍ଡଲେଖର

ବିଶ୍ୱନାଥ ଓ ତାଙ୍କର ଦଣ୍ଡାଶମେଧ ଘାଟ, ବାରଣାସୀର ଦଣ୍ଡାଶମେଧ ଘାଟ । ତାଙ୍କର କଣ୍ଠି ଫଳରେ ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ ଓ ଆଖଣ୍ଡିକେଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ, ଗଙ୍ଗା ସ୍ନାନ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ ଦର୍ଶନ ସମାନ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା ଓ ହେଉଅଛି । ଯଦାତ ନିଜର ଏହି ଖାଣି କେନ୍ଦ୍ର ଯାଜପୁରର ଗ୍ରାହଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଓ ରକ୍ଷା ଶାସନ କରୁଥିଲେ । କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ମହାସନ୍ନିବନ୍ଧନ (Minister of place & war) ଉପାଧି ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳରେ କେବଳ ଯାଜପୁରର କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରାହଣ ବଂଶରେ “ସନ୍ନିବନ୍ଧନ” ଉପାଧି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଯାଜପୁର ସନ୍ନିବନ୍ଧନ କେଶରୀ ବଂଶର ସମ୍ଭବ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ । ଯାଜପୁର ପ୍ରକୃତରେ ଯାଜପୁର ବା ଯାଜମାନଙ୍କର ପୁର । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି — “ଏତେ କଳଙ୍ଗା କୌନ୍ତେୟ ଯସ ବୈତରଣୀ ନଦୀ । ଯସା ଯଜତ ଧର୍ମାପି” ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ଫଳ୍ଗ କେବେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ତାହା ସଠିକ ଜଣିହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁନଃପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଯାଜପୁର ବୈଦିକ ଧର୍ମ ମନ୍ଦିର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ଏହି ଫଳ୍ଗରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଆଜି ଯାଜପୁର ସହର ବା ତାହାର ଉପାନ୍ତରେ ପ୍ରାଚୀନ ଖାଣି ବା ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ବହୁଳତା ନାହିଁ । ତାହାର କାରଣ, ଏହା ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ ପଥର ପ୍ରଧାନ ଦ୍ୱାର ହୋଇଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟାପାରୀ ଓ ବ୍ୟାପାରୀମାନଙ୍କର ବହୁ ଘାତପ୍ରତିଘାତ ଦ୍ୱାରା ସେସବୁ ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଅଛି ।

କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକଙ୍କର ଆକାର ଓ ସ୍ଥାପନରୂପେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୌତୁହଳପୂର୍ଣ୍ଣ । ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ଅନତି ଦୂରରେ ‘ଅଗ୍ନିଶିଖର’ ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଦିନର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ରଙ୍ଗରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ଆଲେକପାତର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରୂପେ ହେତୁ, ଏଭଳି ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି କାହାର କାହାର ମତ । ତିଳେ ଶ୍ରେଣ୍ଡୁର ନାମକ ସୁବିଶାଳ ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଡଳ ପ୍ରମାଣରେ ବଡ଼ୁଥିବାର ଲୋକେ କହନ୍ତି । ତନ୍ମୁକଟସ୍ଥ ସିଲେଟନେଶ୍ୱର ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର ‘ଅନ୍ତଃକର୍ଣ୍ଣ’ ଉତ୍କଳାନୁସୃତ ବିମାନାକୃତି ନ ହୋଇ ଗୋପୁର ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଠିଆହେଲେ ଗୋଟିଏ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ ଯଜ୍ଞଶାଳା ମଧ୍ୟରେ ଠିଆ ହେବାପରି ଜଣାଯାଏ । ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅଭିନବ ସମାବେଶ ।

ଶିବ ପୂଜାର ସ୍ତୋତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ହିମ ସମାଜର ଶକ୍ତି ଉପାସନା ବିସ୍ତାର ଲଭି କରୁଥିଲା । ପୁଣି ଏହି ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଧାରାରୁ ପାରମାର୍ଶ୍ୱିକ ଭାବରେ ଦେବୀପୂଜା ଓ ନାନାବିଧ ଚନ୍ଦ୍ରମାତା ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିଲା । ମନେହୁଏ, ଯଜ୍ଞ ଯୁଗର ସାବିତ୍ରୀ (ବ୍ରହ୍ମାପତ୍ନୀ) ଦେବୀ ପୂଜା ଯୁଗରେ ବିରଜା ବା ସିଂହବାହିନୀ ଦୁର୍ଗାରେ ପରିଣତ

ହେଲେ । ଭରଜା ନାମରୁ, ଯାଜପୁରର ଭରଜାବଦ୍ଧା ବମଳା ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି କେତେକ ପରିମାଣରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଯାଜପୁର ଉତ୍କଳରେ ଦେବୀ ପୂଜାର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା ଓ ଆଜିଯାଏ ଅଛି । ଦେବୀ ପୂଜାର ବିଧିବିଧାନ ମଧ୍ୟରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ପ୍ରମୁଖତା । ଇନ୍ଦ୍ରାଣି, ବାଗ୍ୟା, ବୈଷ୍ଣବା, ଚମ୍ପଣୀ, କୁମାରୀ ଆଦିଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପିତ ଓ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସେସବୁର ଉତ୍କଳ ଲଳାଭୂଷା ଦେଖିଲେ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ଯେ, ଏଠାରେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରୁ କେବଳ ବାଧ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିର ସଠିକ୍ ଅନୁରୂପ । ଶରୀରର ଅଙ୍ଗପ୍ରାଙ୍ଗ ଓ ଶିର-ପ୍ରଶିର ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ସୁସ୍ଥ ଓ ସୁଗଠିତ । ଖୋଦିତ ଆଭରଣମାନ ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସୁନ୍ଦର, ଓ ସୁରଚିତ । ଆଜିକାଲି ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସାତଟି ବୈରବର୍ଣ୍ଣୀଶରସ୍ଥାନଗାଟିଏ ଯୁଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରରେ ରଖାଯାଇ ସପ୍ତମାତୃକା ନାମରେ ପୂଜିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ଏହି ସାତଟି ମୂର୍ତ୍ତି ବୈରବର୍ଣ୍ଣୀ ଗର୍ଭରେ ନିଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଜନନିକ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ରଖିଥିଲେ । ସମକାଳୀନ ଧର୍ମ ଅଭିଜ୍ଞମାନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ସଂଗ୍ରହକାରୀ ଅର୍ଥାସରଙ୍କ ହତା ମଧ୍ୟରେ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରହତଭୁ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ରଖିତ ହୋଇ ତତ୍ତ୍ୱବଦ୍ଧା ବିଜ୍ଞାନମାନଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଶେଷକୁ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ସବୁ ସଂଗ୍ରହକାରୀ ଅର୍ଥାସରଙ୍କ କନ୍ୟା ଆଗରେ ଥିବା ବୋଧାୟ ଆସ୍ଥାନର ପଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟାଗରେ ଏକ ଯୁଦ୍ଧ ପୁଷ୍କରିଣୀ ମଧ୍ୟରେ ନିଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ଭରଜା ଦେବୀ ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ମନ୍ଦିର ପୁରାତନ ନୁହେଁ । କେବଳ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସାମାନ୍ୟ କେତେ ଖଣ୍ଡି ପ୍ରାଚୀନ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଦ୍ଧଭଗ୍ନ ପ୍ରସ୍ତର ପୋଥିକ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଅନତି ଦୂରରେ ଯାଉଲବନ୍ଧ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ଅସ୍ଥାନାବଶିଷ୍ଟ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର କେତେକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମୂର୍ତ୍ତିସହ ଭୂସ୍ତର କେତେ ଦୂର ତଳେ ରହିଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳ୍ପକଳାର ପରିଚ୍ଛାପକ ।

ପରିଶେଷରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଗତ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଯାଜପୁରକୁ ସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲା । ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ରାଜାମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ରାଜଧାନୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ଏକତମ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । ଦୁଇଟି, ଗୋଟିଏ ବୈଷ୍ଣବ ସ୍ଥାପତି ଆଜି ଏଠାରେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଅଛି ।

ଏଠାରେ ଶୋଡ଼ଣ ପାର୍ଶ୍ୱବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ସୁଲ ଓ ଘର୍ବ ପ୍ରସ୍ତର ସ୍ତମ୍ଭ ଅଛି । ଏହାର ପୀଠ ମଧ୍ୟ ଓ ଉପରିସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନ ଯଥାବେଳେ ଖଣ୍ଡିତ ଲେଖାଏ ମୁଗୁଳ

ପଥର । ଏହାକୁ ଲେକେ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱର କହନ୍ତି । ଉପରିସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନର ଚତୁଃପାଶ୍ୱର୍ରେ ଖୋଦିତ ଖଣି ମୁଖ ଓ ମାଳାଗୁଡ଼ିକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶିଳ୍ପଗୁରୁତ୍ୱର ପରିଚ୍ଛାପ । ସ୍ୱୟଂ ସୂଚକକଣ । ଏହା ଯାଜପୁରରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ କାଳବ୍ୟାପୀ ନରକର୍ମର ପ୍ରସ୍ତର ଶ୍ୱାସ୍ତ୍ୟର ସ୍ୱାରକ । ଏହାର ଅନନ୍ତଦୂରର ଗୋଟିଏ ସମଶିଳ୍ପନଳା ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ୍ଚ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିଅଛି । କେହି କେହି ମନେକରନ୍ତି, ସନ୍ନିକଟରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ମନ୍ଦିରର ସମ୍ମୁଖରେ ଉପବେଳେ ଶୁଭସ୍ୱର ଏହି ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅଳଂକୃତ ହୋଇଥିଲା । ଉଭୟର ଆକାର ସାମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଭଳି ଅନୁମାନ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । କମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ, କଳାପାହାଡ଼ର ଉପରେ ଗରୁଡ଼ ଉଡ଼ିଯାଇ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲା । ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ନିକଟସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀରୁ ଓ ସ୍ୱୟଂ ନିଷିପ୍ତାବସ୍ଥାରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲା । ଆଜି ମଧ୍ୟ ସେହି ପୋଖରୀର ନାମ ଗରୁଡ଼କୁଣ୍ଡ । କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟର୍ଥର କଷାଦାତର ସ୍ୱାରକ ଏବଂ ଏଭଳି କଷାଦାତ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଖଣି ଓ ଶ୍ୱାସ୍ତ୍ୟର ସ୍ୱଳ୍ପତାର ନିଶ୍ଚୟ କାରଣ ।

ଏଠାରେ ବରହନାଥ ଠାକୁର ଅଛନ୍ତି । ବରହନାଥ କୃଷ୍ଣ ମୁଗୁନ ପଥରରେ ଖୋଦିତ ଏକ କମ୍ବଦନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି । କଥିତ ଅଛି, ଏହିଠାରୁ ଗୋଟିଏ ବରହ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଳୀକୁ ଆମ୍ଭେ ହୋଇଥିଲ । ଉଭୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଶିଳ୍ପ ନୈପୁଣ୍ୟର ପରୀକ୍ଷା । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ଭରଜା ମନ୍ଦିର ପରି ବରହଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ, କେବଳ ମନ୍ଦିର ଗାସରେ ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ମାତ୍ର ବିକଳାଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତର ଖଞ୍ଜାପାଇ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଲେକେ କହନ୍ତି ଜନୈକ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଅଶ୍ୱପୁଷ୍ପରେ ଯିବାବେଳେ ଭୁଞ୍ଜ ମନ୍ଦିରର ଛାୟା ଦେଖି ଅଶ୍ୱ ବିଚଳିତ ହେବାରୁ ସେହି ମନ୍ଦିରକୁ ଶୁଦ୍ଧି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଜନଶ୍ରୁତି ସତ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ । ମାତ୍ର କୌଣସି ବ୍ୟର୍ଥ ଶାସକଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମନ୍ଦିର ଭଗ୍ନ ହୋଇଥିବାର ଅନୁନିହିତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ପରେ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ପାଇଁ ଉପସ୍ଥିତ ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ବରହ ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ଗୋଟିଏ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥଳ । ଏହାର ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଜଗତମୋହନ ସଦୃଶ । ଏଥିରେ ଅବଶ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ କଳା ଶିଳ୍ପ ଆଦୌ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ଶିଳ୍ପୀର ନୈପୁଣ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଏହା ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପ ଝୁଲିଥିବା ପରି ଦେଖାଯାଏ । କଥିତ ଅଛି, ରଜା ପ୍ରତାପ-ରୁଦ୍ରଦେବ ଏହାକୁ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିର ଓ ଜଗମୋହନ ସାମୟିକ ନୁହେଁ; ଏହା ଉଭୟର ଗଠନସ୍ଥଳରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ।

ବରହ ଓ ଭରଜା କେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ତାହା କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଯାଜପୁରରେ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ଭବତଃ ପୁରାଣ ଯାହା କହେ ତାହା ଐତିହାସିକର ହେବ । ଯଦି କୁଣ୍ଡରୁ ଏହି ଦୁହିଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଇତିହାସ ସମର୍ଥ ହୋଇ ନ ପାରେ । ମାତ୍ର ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ଖଣି ମଧ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ ।

ବୈଚରଣୀ ନଦୀର ମୌଳିକ ଧାରାର ଉତ୍ତର ଶାଖାରେ ବସନ୍ତପୀଠ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ପୀଠକୁ ନଦୀ ପ୍ରସ୍ଥାପନ କବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଦକ୍ଷିଣାଂଶରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯାତ୍ରାର ଠିକ୍ ବିପରୀତ କୂଳରେ ପ୍ରସ୍ତର ବନ୍ଧ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ନଦୀ ଶଯ୍ୟାର ବନ୍ଧନା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଳପ୍ରାପ୍ତର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତି ଅବରୋଧ କରିବା ପାଇଁ ବନ୍ଧବାର ପ୍ରାରମ୍ଭ ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଖୋଣ ପଶ୍ଚିମରୁ ବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବନ୍ଧ ପ୍ରାୟ ୫୭ ଫୁଟ ପ୍ରସ୍ଥ ଓ କଟା ପ୍ରସ୍ତରରେ ନିର୍ମିତ । ବନ୍ଧର ଆରମ୍ଭ ଓ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀର ଶିବଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀର ଠାକୁରାଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ଚନ୍ଦ୍ରାଣୀ ଘେର ଲୌକିକ ଅଗ୍ରଦ୍ରୁଣ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏ ସ୍ଥାନର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରାଣୀ । ଏହି ବନ୍ଧର ଅଧିକାଂଶ ମାଟିକଲେ ଗୋଟିଏତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ଯାଜପୁରର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ଜାଣି ।

ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ସନ୍ଧିସ୍ଥଳମାନଙ୍କର (Strategic points) ପ୍ରସାଦ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ବହୁକାଳଯାଏଁ ସେହିପରି ରାଜପ୍ରାସାଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରାସାଦ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାହା କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସ୍ଥିର କରି କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । କେବଳ ରାଜ ବସନ୍ତର ସ୍ୱାରକ ସ୍ୱରୂପ ଇତିହାସ କେତେଟାଟି ସ୍ଥାନର ରାଜ ସମ୍ମତ ନାମ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ମୁସଲମାନ ବଙ୍ଗଦେଶ ଜୟ କଲା ପରେ ଉତ୍କଳ ହିନ୍ଦୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଆଧୁନିକ ଧାମନଗର ବାଟେ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ଉତ୍କଳକୁ ପ୍ରବେଶ ପଥ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ, ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଥରେ ଥରେ ମୁସଲମାନ ସେନା ଉତ୍କଳରୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିବାର ସମ୍ଭାବ ପାଇ ଯାଜପୁରର ରାଜା (ଉତ୍କଳରାଜା) ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟହତ କରିବା ପାଇଁ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ରଣସଜ୍ଜା କରି ରହିଥିଲେ । କେତେମାନ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷର ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ମୁସଲମାନ ସେନା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଳାୟନ କଲେ । ଉତ୍କଳର ରାଜା ସ୍ୱାଧୀନ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷ ପାଇଁ ସେହିଠାରେ ତିନିଗାଟି ସୈନ୍ୟବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ବସତି ୩ ଗୋଟି ଆଜି କଣ୍ଟି, ଶୁନ୍ଦି ଓ ଦକ୍ଷିଣବାଡ଼ ନାମରେ ପରିଚିତ ଓ ଖଣ୍ଡାୟତ ବସନ୍ତ । ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନେ କଣ୍ଟି ଓ ଶୁନ୍ଦିକୁ କେନ୍ଦ୍ରୁନ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଗଙ୍ଗା କୁଳରେ ଯୁଦ୍ଧଲକ୍ଷ୍ମୀ ସ୍ୱିକାର ସମ୍ଭାବ ପାଇ କଳାପାହାଡ଼ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରବେଶ ପଥର ଅନତିଦୂରରେ ଗୋହିରଟିକିରୀ ଠାରେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଓ କଳାପାହାଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହେଲେ । ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ପୀଠ ଯାଜପୁର ବିଜୟୀ ମୁସଲମାନ ସେନାଙ୍କର ପ୍ରଥମ କଷାଘାତର କବଳରେ ପଡ଼ି ହତଶ୍ରୀ ହୋଇ, ରାଜପ୍ରାସାଦ, ଶତଶତ ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱସ୍ତବିଧ୍ୱସ୍ତ ଓ ନିଷ୍ପିନ୍ନ ହେଲା । କଥିତ ଅଛି,

ଯାଜପୁର ପ୍ରୋଜେକ୍ଟ କଟକର ଆଗରେ ଯେଉଁ ବୋଖାଣ ବା ପୀର ଆସ୍ଥାନ ଅଛି, ସେଠାରେ ପୁରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସମାଜନିୟତ୍ୱ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ଥିଲା । ଯାଜପୁରର ସୁବୁଦ୍ଧ ଆଦି ମସ୍ତକିୟ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଶେଷାସାଦ ଓ ମନ୍ଦିରର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ପ୍ରସ୍ତର ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଜନମତ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି ମସ୍ତକିୟ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ଔରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ଆଦେଶରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ପ୍ରାଚୀନଖଣ୍ଡି । ବୈତରଣୀ ଶରସ୍ଥ ଆଦିମ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବସତିର ଆଧୁନିକ ନାମ ବେଲମପୁର । ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନ ଆଜି ବିବିଧରାଜ ନାମରେ ପରିଚିତ । ମନେହୁଏ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ହିନ୍ଦୁ-ମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ନାମ ସୁଦ୍ଧା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାବାନ୍ ଥିଲେ ।

ମୁସଲମାନ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ପରେ ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଯାଜପୁର ମରହଟ୍ଟା-ମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଏହି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶାସକମାନେ ତାହା ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମାନ୍ତରାର ଫଳରେ ମୁସଲମାନ ଖଣ୍ଡିର ଲେପ ସାଧନ ପାଇଁ ଚପୁର ହୋଇଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ, ସେମାନେ ପୁରୀରୁ ଆଦି ମସ୍ତକିୟ କେତେକାଂଶ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ବୈତରଣୀ ଶରରେ ସେହି ବିବିଧରାଜ ବନ୍ଧରେ ଉପସ୍ଥିତ ସୁବୁଦ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଆଜି ବିରଜା ମନ୍ଦିରକୁ ଯିବା ପଥରେ ଯେଉଁ ଅଠର ନଳା ପୋଲ ସରକାରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଚୀନ ଖଣ୍ଡି ସ୍ୱରୂପ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ସେହି ଭଗ୍ନାବଶେଷ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗଠିତ । ଯାଜପୁରର ବାଲୁକ ମଠ, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଗୌରାଙ୍ଗ ମନ୍ଦିର ମରହଟ୍ଟା ଶାସକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଖଣ୍ଡି ।

ବୁଝିଶ ଶାସନରେ ଧର୍ମ ବିକେଶ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଶାନ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଖଣ୍ଡିମାନ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଯାଜପୁରର ଲୁପ୍ତ ଗୌରବ ଗାନ କରୁଅଛି । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନତମ ପୀଠ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯାଜପୁରର ଆଜି ଅବହେଳିତ । ତଥାପି ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କରି ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରି ବରହ ଓ ବିରଜା ଦର୍ଶନ କରି ସପ୍ତମାତୃକା ଶୁଭସ୍ତୁତି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭଗ୍ନ ସ୍ଥାପତିମାନ ଦେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶତ ଶତ ଲୋକ ଆସୁଛନ୍ତି ଓ ଆସୁଥିବେ ।

ସୁଗେ ସୁଗେ ଯାଜପୁର

ଭଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ

ଦେବା ଭରଜାକୁ ବାଦ ଦେଲେ ଯାଜପୁରର ଅଫିସ୍ କଲ୍ତନା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ମହାଶ୍ୱରତର ବନପବରୁ ସୁରନା ମିଳିଲେ ଯେ ପୁରୀକାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନର ନାମ “ଭରଜଃ-ଘାଟୀ” ଥିଲା । “ରଞ୍ଜି” ମୁନ୍ୟାବୁର “ବ” ଉପସର୍ଗ ଲଗାଯାଇ ‘ଅସୁନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ “ଭରଜସ୍” ବା “ଭରଜଃ” ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । “ରଜସ” ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଲା ଧୂଳି, ମଇଳା ବା ରଞ୍ଜୋଗୁଣ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଣୁ “ଭରଜସ” ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଲା ଧୂଳି, ମଇଳା ବା ରଞ୍ଜୋଗୁଣ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଣୁ ‘ଭରଜସ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଲା—ଧୂଳି, ମଇଳା ଇତ୍ୟୁପାନଙ୍କଠାରୁ ମୁକ୍ତି । ‘ଭରଜଃ’ ହେଉଛି ଫୁଲଜ ଶବ୍ଦ । ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ଏହା ‘ଭରଜାଃ’ ବା ‘ଭରଜା’ । ଏଣୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ଏହା ଦେବା ‘ଭରଜାଃ’କୁ ହିଁ ସୁଗତ କରୁଛି । ଫୁଲଜାମୂଳ ‘ଭରଜସ୍’ ଶବ୍ଦ ତନ୍ନାମକ ସ୍ଥାନକୁ ହିଁ ବୁଝାଉଛି । ଅତଏବ ସ୍ଥାନର ନାମାନୁସାରେ ଦେବାଙ୍କର ନାମ ଭରଜା ହୋଇଥିବା ଫରବ । ଦେବା ଶ୍ରବଣତରେ ଭରଜଃ-ଘାଟୀର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀଙ୍କୁ ଭରଜେଶ୍ୱରୀ କୁହାଯିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ସେହି କାରଣରୁ ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ‘ଭରଜଃ-ଘାଟୀ’ ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ଭରଜା’ କୁହାଯାଉଥିଲା ଓ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ: ୧୦୨୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିନାମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ଯଯାତି କେଶରୀ ବା ଚଣ୍ଡିହର ଯଯାତି ଯଯୁକ୍ତ ଦ୍ୱାରା ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ ହେବାରୁ ସମ୍ଭବତଃ ଭରଜାନଗରର ନାମ ‘ଯଜ୍ଞନଗର’ ରୂପେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେଲା । ‘ଯଜ୍’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ହେଲା—‘ଦେବପୂଜା ସଜ୍ଜିତକରଣ ଦାନେଷ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବପୂଜା କରିବା, ଯଜ୍ଞ କରିବା, ସମାଜରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ସହବାସନା କରିବା, ଅର୍ଥଦାନ ଓ ଶିକ୍ଷାଦାନ କରିବା ତଥା ଅନ୍ୟକୁ ଶାଶ୍ୱତିକ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଇତ୍ୟାଦି । ପରମ୍ପରାନୁସାରେ କୁହାଯାଏ ଯେ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ ନିମିତ୍ତ ‘ଭରଜଃ-ଘାଟୀ’ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଟେ । ଭରଜଃ ଘାଟୀରେ ବହୁକାର ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଅନ୍ତତଃ ତିନିଗୋଟି ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରମାଣ ଆମ ପାଖରେ ରହିଛି । ମହାଶ୍ୱରତର ବନପବରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ

କାଳରେ ଧର୍ମଦେବ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧ ବରଜାକ୍ଷେପ ମହାତ୍ମ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କୃଷ୍ଣ ବସୁଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମା ଏକ ବ୍ରହ୍ମଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ । ସେହି ଯଜ୍ଞର ଗାତ୍ରପତ୍ୟ ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡରୁ ଦେବୀ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତିଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତାବରେ ବ୍ରହ୍ମା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଦେବୀ ଭୃଷ୍ଣ ହୋଇ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଚିର ଅଧୃଷ୍ଟିତ ଦେବୀ ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତ କର ନାମ ବରଜା' ଦେବୀପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ 'ବରଜ- ଶର୍ପ' ବରଜାକ୍ଷେପ ରୂପେ ବଦଳି ଫେଲ । ପରେ କେବଳ 'ବରଜା' ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ସେହି ଯଜ୍ଞରୁ ରୁଦ୍ରଶିବ ଓ ଶ୍ଵେତବସନ୍ତ ଆବର୍ତ୍ତିତ ହେଲେ । ଏଣୁ ଏକାଦ- ସମେ ବଧୂବଦ୍ଧାବେ ଦେବୀ ବରଜା, ଇଶାନେଶ୍ଵର, ବରାହବସୁ ଓ ନାଭିଗୟାର ସ୍ଥାପନା ହେଲା । ଏହା ସମ୍ଭବତଃ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁପ୍ତ ଶାସନ କାଳରେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ ବରଜାକ୍ଷେପ ନାମକ ଶିଳାଶାଳାର ଶକ୍ତି- ଯନ୍ତ୍ରର ପାରବୃତ୍ତିକ କେନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦୁରୁ ଅବସ୍ଥିତ । ତଳ କୌଣିକ ବନ୍ଦୁ ଉତ୍ତରଶ୍ଚର, ବରୁଣେଶ୍ଵର ଓ କଲଲଟଶ୍ଚର ନାମକ ଶୈବପୀଠମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଗଢ଼ିତ । ଏହି ଶିଳାଶାଳାର କ୍ଷେତ୍ର ନାଭିଦେଶ ବା ମଧ୍ୟବନ୍ଦୁର ବରଜାନଗର ଅବସ୍ଥିତ । ତେଣୁ ବରଜାକ୍ଷେପ ଓ ବରଜାନଗର ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । କେବଳ ବରଜାକ୍ଷେପ, ବରଜାନଗରଠାରୁ ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ବହୁତରେ ଏକ ବ୍ୟାପକ ଅଞ୍ଚଳ ଯାହା ବରଜାନଗରର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ଵକୁ ବେଶ୍ଟନ କରୁଛି ।

ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବରଜାକ୍ଷେପକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାସନା ଓ ବକ୍ରଯାମତନ୍ତ୍ର କବଳର ମୁକ୍ତ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନଃପ୍ରଚଳନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚଣ୍ଡୀହର ଯଯାତି-୨ୟଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଦୈବରଣୀ ତଟରେ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ ପରେ 'ବରଜା' ନାମକ ନାଗରର ନାମ 'ଯଜ୍ଞ ନଗର' ହେଲା । ଉତ୍ତରୀୟାନ ପୀଠର ପୀଠଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ବିମଳାଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇ ମୁଖ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ ଯାଜପୁରରୁ ତନ୍ତ୍ରୋପରୁ ଓ ପଞ୍ଚମ'କାର ଉପାସନାର ବିଭିନ୍ନ ସାଧନ କରାଗଲା । ଏହି 'ଯଜ୍ଞନଗର' ସହର 'ଯାଗ ନଗର' ଓ 'ଯାଜ ନଗର' ଭାବେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲା । 'ପୁର' ଓ 'ନଗର'ର ଅର୍ଥ ସମାନ ହୋଇଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯାଜନଗର ଯାଜପୁର ଭାବେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଉଲ୍ଲେଖ ଅନୁସାରେ ୨ୟ ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଦତ୍ତର ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର ନାମ କାଳହସମ, ଅପତ୍ରୁଣ ହୋଇ 'ୟାହ ନଗର' 'ୟାଜ ନଗର', 'ଯାଜ ନଗର' ଓ ଶେଷରେ 'ଯାଜପୁର' ହୋଇଛି ବୋଲି କେତେକ ଐତିହାସିକ ମତପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଯାଜପୁରର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଲେକମାନେ 'ଯାଜପୁର' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ଯାଜପୁର' ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଥାନ୍ତି ଓ ଏହା କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ମତାନୁସାରେ 'ଯାଜ' ବା ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିବା ଦଶ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବାସ କରୁଥିବାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନର ନାମ

‘ଯାଜପୁର’ ହୋଇଅଛି । ‘ଯାଜପୁର’ ଓ ‘ଯାଜପୁର’ ଉଭୟର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ପ୍ରଥମ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ଭୁଲନାରେ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ । ‘ଯଜ୍ଞ’ ଧାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଓ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ ପରିସ୍ରବଣରେ ଶୁଷ୍କ ‘ଯଜ୍ଞନଗର’ରୁ ‘ଯାଜନଗର’ ଓ ‘ଯାଜପୁର’ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେହୁଏ ।

ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର କେବଳ ଏକ ଯୁଦ୍ଧ ସହର ବା ଶାସନକେନ୍ଦ୍ର ଭାବେ ଗଣ୍ୟ ନୁହେଁ ବରଂ ତା’ଠାରୁ ବେଶୀ ବ୍ୟାପକ ଓ ଅଧିକ ଭୌଗୋଳିକ ବିସ୍ତୃତିକୁ ନେଇ ଗଠିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲାର କ୍ଷେତ୍ରଫଳ ୨୮୮୭.୯୦ ବର୍ଗ କିଲୋମିଟର ଓ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ୧୩,୮୦,୨୦୩, ଯୁଦ୍ଧର ଅଙ୍ଗଣରେ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ଉତ୍କଳ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ସମେତ ବାଲେଶ୍ଵର, ମୟୂରଭଞ୍ଜ, କେନ୍ଦୁଝର, ଡେଙ୍କାନାଳ, ମେଦିନିପୁର ଓ ସିଂହଭୂମିର କେତେକାଂଶକୁ ନେଇ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ଚରୁପା ସଙ୍ଗମ-ଠାରୁ ମେଦିନିପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳ ଉଦ୍ଭବଦଶ ବା ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା ।

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ ଯାଜପୁର କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଏବଂ ସେହି ସ୍ଥିତିରେ ଦ୍ରାବଣ ଶତ୍ରୁକାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହି ଆସିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଘର୍ବ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ରାଜ୍ୟର ନାମରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସୀମା ଓ କ୍ଷେତ୍ରଫଳରେ ସଂକୋଚନ ଓ ପ୍ରସାରଣ ଘଟିଥିଲା । ଏହି ଯାଜପୁରର ଅବସ୍ଥିତି କେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ, ଓଡ୍ର, ତୋଷଳ ବା କେତେବେଳେ ଉତ୍କଳର ଅଂଶରୂପେ ବିଦିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜ୍ୟର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ତା’ର ରାଜଧାନୀ, ସହର ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ରହି ଆସିଥିଲା । ସେହି ରାଜ୍ୟମାନେ ବେଳେ ବେଳେ ସ୍ଵାଧୀନ ରାଜ୍ୟରୂପେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ବା ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକେ କିନ୍ତୁ, ରଜାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ବୃହତ୍ କଳିଙ୍ଗର ଅଂଶ ବିଶିଷ୍ଟ ଥିଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳୀୟ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଜାତିଙ୍କର ନିମ୍ନ ମିଶ୍ରଣ ଘଟି ଶେଷରେ ପ୍ରାଚ୍ୟକ ପରସ୍ପର ସହୃଦ ମିଶିଗଲେ ଏବଂ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଜନତା ସମଗ୍ର ଓଡ୍ରୀୟ ଜାତିଭାବେ ପରିଚିତ ହେଲେ । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଅନୁକୁଳ ଭୌଗୋଳିକ ପରିବେଶ, ନଦୀ, ଉଦ୍ଧର ମୃତ୍ତିକା ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ସମତା ଫଳରେ ଭରଜା ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରର ଚତୁଃପାଶ୍ଵରେ ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସଭ୍ୟତା ଗଢି ଉଠିଥିଲା । ଏହି ସଭ୍ୟ ସମାଜକୁ ନେଇ ଯେଉଁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଜାତି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ତା’ର ନିମ୍ନପରିଣାମ ହିଁ ଆଧୁନିକ ଓଡ୍ରୀୟ ଜାତିର ଜନ୍ମଦାତା । ଏଣୁ ସଭ୍ୟତାର ଆଦିକାଳରୁ ଯେଉଁ ବ୍ୟାପକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଭରଜା ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରର ସମଭବ୍ୟାହାରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭୂଗଣ୍ଡ, ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଗଢି ଉଠିଥିଲା ତାହା ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାର ରୂପରେଖ । ଏକଥା ଭୁତାତ୍ମିକ

ଭୌଗୋଳିକ ଓ ଭୂସାଧାର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରମାଣିତ । ଅତଏବ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ହିଁ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ଭୌମଙ୍କର ଯୁଗର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ: ୭୩୭ ପୂର୍ବର ତଥ୍ୟ ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହାକି ଅସଲରୁ ତଥ୍ୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି ସେସବୁ ରାଜଧାନୀ ସହର ‘ବରଜା’କୁ ନେଇ ଉପଲବ୍ଧ । ଏହି ଅଶ୍ୱମ ଶତାବ୍ଦୀ ପ୍ରାରମ୍ଭ ପୂର୍ବର ସମୟକୁ ଇତିହାସର ଅନ୍ଧକାର ଯୁଗ କୁହାଯାଏ । ତଥାପି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ ଚିତ୍ର ମିଳେ ତାହା ଯାଜପୁର ସହିତ ଉନ୍ନତ ଭାବେ ଫୁଲୁକ୍ତ । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ରାଜବଂଶଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାସନପଣ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ବରଜା ନଗରକୁ ସେମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ସହର ରୂପେ ମନୋନୀତ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପୂର୍ବ-ଯୁଗରେ ପୂର୍ବ ଆଶବ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ରଜା ଅଶ୍ୱ ଓ ବଳିଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଭାବରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ରହିଥିଲା । ରଜା ବଳିଙ୍କ ପଞ୍ଚପୁରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଶବ ରାଜ୍ୟ ପାଞ୍ଚଗୁଣରେ ବିଭକ୍ତ ହେବା ଓ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ ପୁଣ୍ଡ୍ର ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ପଞ୍ଚପୁରଙ୍କର ରଣୀ ସୁଦେଷ୍ଟାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଘଟଣାର ସାକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର ବହନ କରେ । ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ରାଜପୁର କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା, ଐତିହାସିକ ମାନଙ୍କ ମତାନୁକୂଳ ସତ୍ତ୍ୱେ ତାହା ଯେ ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର, ଏକଥା ଭୌଗୋଳିକ ମେଘାସ୍ଥି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବିବରଣୀରୁ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇ ପାରେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ ପରେ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୩୫୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଦନ୍ତପୁର ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଲିନ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ତାହା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ସହିତ ଶକ୍ତିତ କରାଯାଇପାରେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେହି ବୌଦ୍ଧ ଦନ୍ତପୁରର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ଘଟିଥିଲା ଓ ବରଜା-ମଣ୍ଡଳର ଐତିହାସିକ ରଜା ଥିଲେ ଗୁଡ଼ଶିବ ଓ ଶ୍ରୀଗଣ ପୁରଣୀ ଇତ୍ୟାଦି । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୋଟିଏ କଥା ସ୍ମରଣ କରି ଦିଆଯାଇ ପାରେ ଯେ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପୂର୍ବଗଙ୍ଗମାନଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଦନ୍ତପୁର । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ଦନ୍ତପୁର ଓ ପୂର୍ବଗଙ୍ଗ ଦନ୍ତପୁର ଉଭୟ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନକୁ ସ୍ମରଣ କରେ । କୁଶାଣମାନଙ୍କର ସାମନ୍ତରାଜ୍ୟ ମୁରୁଣ୍ଡ ବଂଶର ଗୁଡ଼ଶିବ (ଖ୍ରୀ: ୩୧୦)ଙ୍କ ପରେ ସେହି ବଂଶର ପତନ ଘଟିଥିଲା ଓ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ: ୫୨୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଠରବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଯାଜପୁରର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ଏହି ମାଠରମାନେ କେତେକ ସମୟ ଧରି ଗୁପ୍ତ ଶାସକମାନଙ୍କର ସାମନ୍ତ ରଜା ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଗୁପ୍ତ ଶାସନ କାଳର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମୁଣ୍ଡୁଣ୍ଡ । ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ମିଳୁଥିବା କୁଶାଣ ମୁଦ୍ରା, ମାଠରମାନଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଏ ସବୁର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ଖ୍ରୀ: ୫୨୫ ପରେ ଦୁର୍ଜୟ ବଂଶର ପୃଥ୍ୱୀ ମହାରାଜା ପ୍ରାୟ ୫୦ ବର୍ଷ ଧରି ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରେ ଶଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ

ବିଗ୍ରହ ବନ୍ଧର ପୃଥ୍ବୀ ବିଗ୍ରହ ଓ ଲୋକ ବିଗ୍ରହ, ମାଣବା ମୁଦ୍ରାଲ ବନ୍ଧର ମହାବନ ଶମ୍ଭୁପଣ ତଥା ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିପାନେ ଯାଜପୁରଠାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରି ଓଡ଼ିଶା ଶାସନ କରିଥିଲେ । ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶୈବରାଜା ଶଶାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବାରୁ ତାଙ୍କର ସାମନ୍ତ ରାଜା ଶୁଭକାର୍ତ୍ତି, ସୋମବତ୍ସ ଓ ଭୀମବତ୍ସ ଯଥାକ୍ରମେ ଯାଜପୁରର ରାଜଧାନୀ ସହରରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ଦଖଲ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ହାତକୁ ନେଇ ନ ଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ସମୟରେ ଖ୍ରୀ: ୭୩୮-୩୯ରେ ଚୀନ୍ ମହାବାଜନ ହୁଏନସାଂ ଓଡ଼ିଶା ଭ୍ରମଣରେ ଆସିଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କର ବବରଣୀରେ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ନାମ ଉକ୍ତ (ଉ. ଟୁ.) ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହାର ରାଜଧାନୀ ବୈତରଣୀ ଖରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ରାଜଧାନୀ ସହରକୁ ତତ୍କାଳୀନ ବରଜା ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି । ପୁଷ୍ପଗିରି ବିହାର ସମ୍ପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାକୁ ଯାଇ ରତ୍ନଗିରି, ଲଳିତଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଇତ୍ୟାଦି ଅସଂଖ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ବିହାରର ଅବସ୍ଥିତି ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ବ୍ୟାପକ ପ୍ରସାର ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ତାହା ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରାଜବଂଶର ଜୟବର୍ମା ଦେବଙ୍କ ଗଞ୍ଜାମ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ‘ବରଜା’ ଭୌମନର ରାଜବଂଶର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଭୌମନର ଶାସନ (ଖ୍ରୀ: ୭୩୭-୯୫୦) କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଖୋଦିତ ଧଉଳ ଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନନ୍ଦ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରାଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୈଦ୍ୟ ଭ୍ରମର ଏବଂ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭଞ୍ଜ ଲେପ୍ତାମନ ବରଜା ନଗରର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ ଓ ସେମାନେ ଖ୍ରୀ: ୮୨୯ରେ ଧଉଳଠାରେ ଅର୍ଚ୍ଚ୍ୟକ ବାସୁକିଙ୍କ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଯଦିଓ ଭୌମନର ଶାସନମାନେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ସେମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀକୁ ଗୁଡ଼ଗଡ଼ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଗୁରପାଟକ ଭାବେ ନାମିତ କରିଥିଲେ । ତଥାପି ସହରର ନାମ ‘ବରଜା’ ରୂପେ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଦଶକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଥିଲା । ଗୁଡ଼ଦେବପାଟକକୁ ବରଜା ମହରର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ତମ୍ବାମଡ଼େଇ, ସଦାଶିବପୁର, ବରୁଆଡ଼ ଇତ୍ୟାଦି ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇ ପାରେ । ସେହି ବଂଶର ପତନ ପରେ ମଧ୍ୟ ସହରର ନାମ ବରଜା ବା ବରଜାପୁର ରହିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ସାଙ୍ଗରେ ବୈଦିକ ନାୟରୁ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଉକ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଶୁଭକାର୍ତ୍ତ ରାଜବଂଶର ରାଜା କୋଲ୍ଲଭିତ୍ସ ବିଜୟାଦିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରି ସୋମବଂଶୀ ଶାସକଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ବରଜାପୁର ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ ୨ୟ ଯଯାତିଙ୍କ ସମୟରେ ‘ବରଜା’ର ନୂତନ ନାମକରଣ ‘ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର’ କରାଯାଇ ତାହାକୁ କୋଶଳାଙ୍ଗଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ରାଜଧାନୀ କରାଗଲା । ଏହି ୨ୟ ଯଯାତି ବୈତରଣୀ ନଦୀତଟରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କଲା ପରେ ସ୍ଥାନର ନାମ ‘ବରଜା’ ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ଯଜ୍ଞ ନଗର’ ହୋଇ ପରିଣତ ଯାଜପୁର ହେଲା ।

କେବଳର ରାଜ୍ୟ କାଳରେ ଅଳ୍ପକାଳ ଲାଗି ଅଭିନବ ଯଯାତନଗର ଗୌଣ ରାଜ୍ୟାଳୟ ରୂପେ ରହିଥିଲା ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ମୂଳ ରାଜ୍ୟାଳୟ କଳିଙ୍ଗନଗର ମୁଖ୍ୟ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟକଲ । ଅଳ୍ପକାଳ ପରେ ଖ୍ରୀ. ୧୧୧୮ରେ ଓଡ଼ିଶାର ମୁଖ୍ୟ ରାଜ୍ୟାଳୟ କଳିଙ୍ଗ ନଗରରୁ ପୁନର୍ବାର ଅଭିନବ ଯଯାତନଗରକୁ ଉଠିଆସିଲା । ପ୍ରାୟ ଏକଶତ ବର୍ଷ ପରେ ସମ୍ଭବତଃ ଖ୍ରୀ. ୧୨୧୫ରେ ଯୋଗେଶ୍ଵରଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ରାଜ୍ୟାଳୟ ଅଭିନବ ଯଯାତ ନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଯପୁରରୁ ଅଭିନବ ବାଗୁଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହେଲା ଯେତେବେଳେ ଯାଜପୁର ତା'ର ରାଜନୈତିକ ଗୁରୁତ୍ଵ ହରାଇ ବସିଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ଯାଜନଗର ବା ଯାଜପୁର ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଶସ୍ତ୍ର ଆକ୍ରମଣର ସମ୍ଭାବନା ହେବା ପାଇଁ ଏକ ଦୁର୍ଗ ବା ସୈନ୍ୟ ଗୁରୁଣୀ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲା । ଅବଶେଷରେ ଖ୍ରୀ. ୧୫୭୮ରେ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଓ ବଙ୍ଗରାୟ ପୁଲ୍ଲତାନ ମୁଲ୍ଲମାନ କାଗୁମାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଟିକିରା ଗୋବିନ୍ଦପାରେ ଉପରାଜ୍ୟର ଯୁଦ୍ଧ ସମ୍ପର୍କିତ ହେଲା । ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ସ୍ଵପକ୍ଷରେ ବଶ୍ୟସ୍ଵାତକତା ଫଳରେ ପରାଜୟ ଓ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଵାଧୀନତା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅସ୍ତମିତ ହେଲା । ଆଫଗାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତିରୋଧକତା ବ୍ୟତୀତ ଶକ୍ତି ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ଯାଜପୁରଠାରେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିବା ଅରୁଣପୁର କଳା, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଉତ୍କଳରୁ ଉଦ୍ଧାରକୁ ଉଦ୍ଧାରକୁ ଧୁଳିସାତ କରିଦେଲା ।

ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅସ୍ଥାୟୀ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗର୍ଭ ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ଧରି ଇତିହାସ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଯାଜପୁରକୁ ଯାଜନଗର ବା ଯାଜନଗର-ଉଡ଼ିଶା କୁହାଯାଇ ଥିବାର ଅସଂଖ୍ୟ ଉଦାହରଣ ରହିଛି । ପର୍ବିଆନ ଐତିହାସିକମାନେ ଯାଜପୁରକୁ ସର୍ବଦା ଯାଜନଗର ନାମରେ ଏକ ରାଜ୍ୟ ବା ଦେଶର ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ତବାକର-ଇ-ନାସିରି, ତବାକର-ଇ-ଆକବରୀ, ତବାକର-ଇ-ଫିରୀଜିଆଦି ଓ ଶୟାବୁସ୍ ସାଲତଜି ଇତ୍ୟାଦି ପର୍ବିଆନ ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯାଜନଗରକୁ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ସାରଳା ମହାଶୟର, ମାଲସୁନ୍ଦର ଗୀତା, ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ, ପ୍ରେମକଳା କାବ୍ୟ, ସିରତ-ଇ-ଫିରୁଜିଆଦି, ଆଇନ-ଇ-ଆକବରୀ, ଆଇନ୍-ଉଲ୍-ମୁଲୁକ-ମାରୁଫ ଚିଠି, କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କ ମହାଶୟର ତଥା ଅସଂଖ୍ୟ ରାଜପ୍ରବନ୍ଧ ତାମ୍ରଶାସନ, ଆଫଗାନ, ମୋଗଲ ଓ ମରହଟ୍ଟା ଶାସକମାନଙ୍କ ଚିଠିପତ୍ର ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଓଡ଼ିଶାର ନାମ ଯାଜନଗର ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଯାଜନଗରର ରାଜ୍ୟାଳୟ ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜନଗର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସେହି ନାମରେ ଏକ ସହରର ନାମାନ୍ୱୟରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସରେ ସେହି ଯାଜନଗର ଯାଜପୁର ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଯାଜନଗର-ଉଡ଼ିଶାର ନାମ କରଣରୁ ଯାଜନଗର ଲେପଟାରି ଉଡ଼ିଶା, ଓଡ଼ିଶାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଵାଧୀନତା ପୂର୍ବେ ଅସ୍ତ୍ର ହେବା ପରେ ଆଫଗାନ ଓ ମୋଗଲ-ମାନଙ୍କ ଶାସନ କାଳରେ ଯାଜପୁର କଟକ ପୌରପାଳି ଅଧିନରେ ଥିବାରୁ ପୁରୀଦାରଙ୍କ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ରହିଲା । ପରେ ମରହଟ୍ଟା ଅମଳରେ ଜଣେ କଲିକତାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ରହିଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଯାଜପୁର କେତେବେଳେ କଟକ ସହିତ ବା କେତେବେଳେ ଉଦ୍ଧୃତ ମାହାଲ ସହିତ ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲା ଅଧୀନରେ ଶାସିତ ହେଲା । ସର୍ବଶେଷରେ ଖ୍ରୀ: ୧୮୯୭ ମସିହା ଜାନୁଆରୀ ୨୯ ତାରିଖରେ ବର୍ତ୍ତମାନର ରୂପ ପରିଗ୍ରହଣ କରି ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଉପମହାଲରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଏଥିପୂର୍ବରୁ ୧୮୩୭, ୧୮୫୯, ୧୮୬୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯାଜପୁର କେତେବେଳେ କଟକ ଓ କେତେବେଳେ ବାଲେଶ୍ଵର ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ୧୮୯୭ ମସିହାର ଠିକ୍ ପୂର୍ବରୁ ଯାଜପୁର, ଉଦ୍ଧୃତ ଓ ଓଳାଭର ଆଦି ମିଶି ଗୋଟିଏ ଉପମହାଲ ଥିଲା । ବହୁ କଳମ୍ବରେ ୧୯୧୩ ମସିହା ଆସପ୍ରଳ ପହିଲାରେ ଏହା ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଜିଲ୍ଲାର ମାନ୍ୟତା ଲାଭ କରିଛି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସପ୍ତୋଦଗ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ରହିଥିବା ଏହି ପୁରୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁଣ୍ୟଭୂମି ପୁରୀ ଭୌଗୋଳିକ ପରିବେଶ ଓ ରାଜନୈତିକ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରି ସମଗ୍ର ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ଶାକ୍ତ, ଶୈବ, ବୈଷ୍ଣବ, ସୌର, ନାଗ ଓ ଇସଲାମ ଇତ୍ୟାଦି ଧର୍ମଧାରାର ଉତ୍ଥାନ ପତନ ଘଟିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ମାଟିରେ ସେସବୁ ଧର୍ମବିଶ୍ଵାସର ଏକ ସୁନ୍ଦର ସମନ୍ବିତ ସଂସ୍କୃତି ହୋଇଛି । ସମଗ୍ର ଅଞ୍ଚଳର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ବଳପୁ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କର ପଦଚିହ୍ନ ସୁସ୍ଥ । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଧାରାରେ ପ୍ରଭାବ ଫଳରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ନୂତନ ଦିଗନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଗୁରୁତ୍ଵ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ଵର ଠାରୁ କୌଣସି ଦିଗରେ ଗୋଟିଏ ନୁହେଁ ବରଂ ଆଜି ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ଵର ଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ଅବଶେଷ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ଯାଜପୁରରେ ତା'ଠାରୁ ଶତଗୁଣ ଅଧିକ ଥିଲା । ତଥା ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜାମାନଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶନାରେ ଓଡ଼ିଶାର କୋଣ ଅନୁକୋଣରେ ବହୁ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ।

ଏକାଠି ଦିନେ ଓଡ଼ିଆ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉପକଳାପ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ଅଭିନବ ଓ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ କଳାର ବିକାଶ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା ଭୌମକର ଯୁଗରେ । ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ରଚନା, ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ବିକାଶ ଓ ପ୍ରସାର, ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଏବଂ ସୁସ୍ଥ ବସୁନ କଳାର ବିକାଶ ଦିନେ ଏଇ ମାଟିରେ ଚରମ ଉତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏଇ ମାଟିର ସନ୍ତାନ ଦିନେ ଚୀନ, ତିବ୍ବତ ଓ ସିଂହଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାର କରିବାକୁ ଯାଇ ବିରଜାଭୂମିର ସାଂସ୍କୃତିକ ଉତ୍ଥାନରେ ବ୍ରାହ୍ମ

ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଆଜି ଇଣ୍ଡିଆନସିଆର ପଣ୍ଡିତ ଇରୀଆନା ପ୍ରବନ୍ଧର ମୁଖ୍ୟ ସହରର ନାମ ହୁଏତ ଯାଜପୁର । ଏଇ ମାଟିର ସନ୍ତାନ ପ୍ରଥମ ବଙ୍ଗଳା ବ୍ୟାଙ୍କର ଓ ବଙ୍ଗଳା ଗୀତିକବିତା ରଚନା କରିଥିଲା । ଏଇଠୁ ସାରଳା ଦାସ ଦିନେ ମହାଶ୍ୱରତ ରଚନାର ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚିତ୍ରନାଥ, ବିରବଳ, ପରଶର ମୁଖ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପୁରୁଷ ଦିନେ ଏଇ ମାଟିର ସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ଏଇ ମାଟିରେ ଅଧିବେଦର ଶାଖା ‘ପୌରାଣିକ ସହିତା’ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ୱରତର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବ ଦିଗରୁ ପ୍ରାଚୀନ ବାଣିଜ୍ୟପଥ ଯାଜପୁର କାଟି ଦେଇ ଦକ୍ଷିଣ ଶ୍ୱରତକୁ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ରାଜପଥ ଶ୍ୱରତର ଦିଗରୁ ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ସାଂସ୍କୃତିକ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ ଦିଗରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ଉଦ୍ଭିଦମାନଙ୍କୁ ଦାରୁଣ ଆଘାତ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୀର୍ଘଦିନ ଧରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ସରସ୍ୟାକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଦେବା ମୂଳରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ରାଜପଥର ଭୂମିକା କମ୍ ନ ଥିଲା । ବହୁ ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହ ଓ ସମରଯାତ୍ରୀ ଏହି ରାଜପଥ ଦେଇ କରାଯାଇଥିଲା । ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯାଜପୁରର ଦାରୁଣ ଧ୍ୱଂସଲାଭ ଦର୍ଶିବା ପୂର୍ବରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୨୦୫, ୧୨୧୧, ୧୨୪୩-୪୬, ୧୨୭୯-୮୦, ୧୩୫୧, ୧୩୭୦-୭୧, ୧୩୯୧-୯୪ ଓ ୧୪୨୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦମାନଙ୍କରେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ବହୁଗଣ ଆକ୍ରମଣ ହୋଇଥିଲା । ସେହିଭଳି ଖ୍ରୀ: ୫୨୦, ଖ୍ରୀ ୮୮୦ ଓ ଖ୍ରୀ: ୧୦୨୩ରେ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରୁ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁର ପ୍ରତି ଗମ୍ଭୀର ଆକ୍ରମଣ ହୋଇଥିଲା । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅଗୋଳ ଓ ଖାରବେଳ ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ରାଟମାନେ ଏଇ ପଥଦେଇ ସମର ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ସମୁଦ୍ରପ୍ରାନ୍ତର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ ଓ ଦଖଲ ଏହି ରାଜପଥ ଦେଇ ସମାହିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ୧୩୭୦-୭୧ ଓ ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଫିରୁଜ ସାହୁ ଚୌଗଲକ ଓ ସୁଲେମାନ କରାମ ତଥା ତାଙ୍କର ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ର ଉତ୍ପଳର ଆକ୍ରମଣରେ ଯାଜପୁରର ଦାରୁଣ କ୍ଷତି ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାଫଳରେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ କୀର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱଂସ ପାଇ ଯାଇଥିଲା । ଶହ ଶହ ମଠ ଓ ହିନ୍ଦୀ ଧର୍ମସ୍ଥାନ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ବାପୁବଢ଼ରେ ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯାଜପୁର ଏକ ମୃତ ସହରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାପରେ ଏହି ଐତିହାସିକ ଭୂଖଣ୍ଡରେ କୌଣସି ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇନାହିଁ ବରଂ କ୍ରମେ ସମସ୍ତ ଅବଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଛି । ତଥାପି ଏଇ ମାଟିର ଗୁଡ଼ି ଉପରେ ଦୁଇ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ମହାନ ଚରଣ ଯଯାତିକେଶବ ଓ କଳାପାହାଡ଼ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ପାଇଁ ଆଜି କମ୍‌ବଳୀ ପୁରୁଷ ।

ଆମର ଅଜ୍ଞତ ଗୌରବ ଓ ପରମ୍ପରା ମହାନ । ଏହାକୁ ଭୁଲିଯିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତେ ହିନମନୀତା ଓ ସୁଦ୍ର ଆଞ୍ଚଳିକତାକୁ ଭୁଲି ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗଭାବରେ “ଆମେ ଯାଜପୁର କି” ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେବାର ଗୌରବ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରୁ ଏହା ହିଁ ଆଜି ମା’ ବିରଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ମାର୍ଗଶି ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ଯାଜପୁର

ଡକ୍ଟର ଲକ୍ଷ୍ମଣ କୁମାର ପଣ୍ଡା

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଇତିହାସ ବାସ୍ତବରେ କୌତୁଳହସ୍ତ । ଏଠାରେ ବସ୍ତୁ, ଶିବ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଗଣପତି ଓ ଶକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ପଞ୍ଚଦେବତା ସେମାନଙ୍କର ପାରମ୍ପରିକ ଯଜ୍ଞପୀଠ ପୁରୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, କୋଣାର୍କ, ମହାବିନାୟକ ଓ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶକ୍ତିପୂଜା ଅନ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ସହିତ ସମାନ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ । ମହାଭାରତର ବିଶ୍ୟାତ ଶାକ୍ତପୀଠ ବିରଜାକ୍ଷେପ ବା ଯାଜପୁର ଏହାର ମହାନ୍ ପରମ୍ପରା, ଐତିହ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ, କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଦେବଦେବୀ, ମନ୍ଦିର ଓ ପଦ୍ମପଦ୍ମାଣୀ ପାଇଁ ଜଗତ ବିଶ୍ୟାତ । ପୁଣ୍ୟତୋଷା ସୁକ୍ତମାତ୍ର ବୈତରଣୀ ଏହି ଖାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଏହାକୁ ପବନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଖାର୍ଯ୍ୟର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବୁଝି କରୁଅଛନ୍ତି । ମହାଭାରତରେ ‘ବନପର୍ବ’ରେ ସେଥିପାଇଁ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, “ତପ୍ର ବୈତରଣୀଂ ଗଢ୍ଗା ସବପାପ ପ୍ରମୋଚନାମ୍, ବିରଜାଖାର୍ଯ୍ୟ ମାବାଦ୍ୟ ବିରଜତି ଯଥା ଶର୍ଣୀ ।” ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ମହାଭାରତରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେପ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନ ଥିବା ସ୍ଥଳେ, ବିରଜାକ୍ଷେପର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସବପ୍ରାଚୀନ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ, ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, କପିଳ ସହିତା ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଯାଜପୁରକୁ ‘ଅକମୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର’; ବିରଜାକ୍ଷେପ, ବିରଜା, ସିଦ୍ଧାକ୍ଷେପ ଓ ଗୁପ୍ତାକ୍ଷେପ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଛି ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ବା ଯାଜପୁରରେ ବସନ୍ତ, ବିରଜା, ବେଦ, ବସ୍ତ୍ର ଓ ବୈତରଣୀ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପଞ୍ଚ ‘ବ’ କାରର ସମନ୍ୱୟ ଦର୍ଶିଥିବାରୁ, ଏହା ଏକ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ‘ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୟାପୁର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଏହା ହେଉଛି ପୁଣ୍ୟସିଦ୍ଧ ଗୟାଖାର୍ଯ୍ୟ ପରି ନାଭିଗୟା । ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ବହୁ ଖାର୍ଯ୍ୟଯାତ୍ରୀ ଏଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ରହି ବିରଜାଙ୍କ ନିକଟସ୍ଥ ଗଦାଧର (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କୁ ସାକ୍ଷୀ ରଖି ପିଣ୍ଡଦାନ କରୁଥିବାରୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ସଦୃଶରେ ଅନୁମିତ ହୋଇଥାଏ । ସେହିଭଳି ସେହି କ୍ଷେତ୍ରର ଯଜ୍ଞାନଳ ସମ୍ଭୂତା

ଦେବା ପାବଣୀ 'ବରଜା' ନାମ ଧାରଣ କରି ସେହାଧିଶୃଙ୍ଖ ରୂପରେ ଏହାକୁ ଅଳଙ୍କୃତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେହାଧିଶୃଙ୍ଖର ଶିଖାନେଶ୍ୱର 'ଶିଖାନେଶ୍ୱର'ଙ୍କ ସହ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଏ ସେହର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବାରୁ ଏହି ସେହକୁ 'ଅବସ୍ଥଳ ସେହ' ବା 'ହର-ଶୈଳୀ ସେହ ରୂପେ ନାମିତ କରାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଏକଦା ଶୈବ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବା ସହଜରେ ଅନୁମୟ । ସମ୍ଭବତଃ ସେଥିପାଇଁ ସୋମବତୀ ଶାସକମାନେ ଏହାକୁ ଭୁବନେଶ୍ୱର ସହିତ ସମାନତା ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଯାଇ, ଏଠାରେ 'ଏକ ଉଣା କୋଟିଏ ଲଙ୍କା' ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । ବରଜା ହିଁ ଯାଜପୁର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ । ସେ ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ କୁବ୍ଜଜାତନ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚଣ୍ଡାଶିଂଶର ସିଦ୍ଧିପୀଠ ଓ ଜ୍ଞାନାର୍ଣ୍ଣବ ଚନ୍ଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ପଞ୍ଚାଶତ ଶାକ୍ତପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ବରଜା ପୀଠ ଅନ୍ୟତମ । ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଧାର ଶାଖାର ସିଦ୍ଧିପୀଠ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ସର୍ବଜନ ବିଦିତ । ସନ୍ନିପ୍ରସର କନ୍ଧବାକୁ ଗଲେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ଶାକ୍ତ, ଶୈବ, ବୈଷ୍ଣବ, ବୌର ଓ ଗାଣପତ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଯାଜପୁର ଥିଲା ଏକ ମିଳନସ୍ଥଳୀ । କଳା, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି, ଶାସନ, ଅନୁଶାସନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରସାଧନା ପ୍ରଭୃତିର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ବିକାଶ କ୍ଷେତ୍ରର ଏହା ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରି ଆସିଅଛି ।

ଯାଜପୁରର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଅନାୟ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି । ଓଡ଼ିଶାର ପୂର୍ବ ପାର୍ଶ୍ୱ ପଟ୍ଟଚମାଳା ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ଦୈତରଣୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଆଦିମାନବ ବିଚରଣ କରିଥିଲା । ଏହି ଆଦିମାନବ ପୁରାତନ ଓ ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗରେ ବୁଦ୍ଧି, ବିବେକ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଉନ୍ନତ ଘଟାଇ ତାମ୍ରଯୁଗର ନିଷାଦ ସଭ୍ୟତା ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକାଠାରୁ ମହେନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ତେଣୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ବୈତରଣୀ ଓ ତା'ର ସନ୍ତରଣା ଅଞ୍ଚଳ ନିଷାଦ ସଭ୍ୟତାର ପୀଠସ୍ଥଳ ଥିଲା । ଇତିହାସର ଏକ ଅଜ୍ଞାତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକା ବା ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଅନାୟ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଉନ୍ନତ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ପରେ ତାହା ଏକ ଉନ୍ନତ ସଭ୍ୟତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ବୈଦିକ ଯୁଗର ମୁନିବ୍ରତ ଏହାକୁ ଯଜ୍ଞପୀଠ ବା ତପୋବନ ରୂପେ ବାଛି ନେଇଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ପୁରୁଣାକାରମାନେ ନିଷାଦମାନଙ୍କରେ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କୁ ଆୟ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଦେବୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଆୟ୍ୟ ଓ ଆୟ୍ୟୋତର ବିଶ୍ୱାସ ଓ ସଂସ୍କାରର ସମନ୍ୱୟ ଦ୍ୱାରା ବରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ ।

ସମ୍ଭବତଃ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୭ମ ବା ୫ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବରଜାମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଛାତ୍ର ଓ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଯାଜପୁର । କିନ୍ତୁ ପୁରଣ ଓ ହରିବଂଶରେ ବରଜାକୁ ଆଦ୍ୟାପା ନାମକ ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀ କନ୍ୟା ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

“ସବୁ ଧର୍ମ ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର” ନାମକ ଏକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ‘ବିରଜା’ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ ଓ କଳିଙ୍ଗଯୁଦ୍ଧ ମହାତ୍ମ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତ ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ବା ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳ ଯଥାକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପାତ୍ର ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ସମ୍ଭବତଃ ସେଥିପାଇଁ ଏହି ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମପୀଠ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ବା ଯାଜପୁର ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହିଁ ।

ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ତତ୍ତ୍ୱବିଶେଷରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀପୁ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଗୁଡ଼ଶିବ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା କଳିଙ୍ଗରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ବା ଯାଜପୁର ସବୁପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ରାଜା । ସେ କଳିଙ୍ଗ, ମହାଶ (ମେହମ୍ମାପୁର) ଓ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ସେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ସେ ଗୁଡ଼ଶିବର ପବିତ୍ର ଦନ୍ତକୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ ପୂଜା ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଶ୍ୱର ପାଟକ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିଲା । ଏହା ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭୌମକର ରାଜାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ ସମୟରେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର କୌଣସି ବୈଷ୍ଣବକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ଘଟି ଏହା ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ପୀଠ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀପୁ ତୃତୀୟ ଶତକରେ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ମହାରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅଧୀନରେ ରହିଥିବା ବିଷୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପ୍ରଦତ୍ତ ଭଦ୍ରାକାଳୀ ମନ୍ଦିରରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଶିଳାଲେଖରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ସମ୍ଭବତଃ ସେତେବେଳେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଦୁଇଟି ଶାକ୍ତାକ୍ଷର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଯାଜପୁରରେ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ପୀଠ ସହିତ ଭଦ୍ରାକ୍ଷରେ ପର୍ଣ୍ଣଦେବୀଙ୍କ ପୀଠ ଏହାର ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ । ସମୟକ୍ରମେ ଭଦ୍ରାକ୍ଷର ପର୍ଣ୍ଣଦେବୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଦ୍ରାକାଳୀ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳ, ଯାଜପୁରର ବିରଜାଙ୍କ ନାମ ଅବ୍ୟାବଧି ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି ।

ଅଭିରାମରେ ପ୍ରଥମେ ‘ବିରଜା’ ନାମ ଶ୍ରଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଥିବା ପୁଞ୍ଜବୀ ମହାରାଜାଙ୍କ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ତାମ୍ରଶାସନରେ ମିଳିଥାଏ । ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭଦ୍ରାକ୍ଷର ତାମ୍ରପତ୍ର ଅନୁବାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘ବିରଜା’ ନାମ, ‘ବିରଜା’ର ବିକୃତ ହେବାର ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ଭାବନା । ଶ୍ୱେତକର ଗଙ୍ଗରାଜା ଜୟବର୍ମାଦେବ ତାଙ୍କ ଗଙ୍ଗାମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜାର ଉଲ୍ଲେଖକରି ତାଙ୍କର ସାବଧୌମ ରାଜା ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଉଲ୍ଲେଖକରି ତାଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌମରାଜା ଶିବକର ଉଲ୍ଲେଖକରି ସହିତ ଗଢ଼ିତ କରାଯାଇଛି । ସେ ତାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ‘ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର’ ବା ନିକଟସ୍ଥ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଶ୍ୱର ପାଟକରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ଭୌମକର ବଂଶର ଅଭିରାମ ଅନୁଯାୟୀ ସେହି ବଂଶର ରାଜା ଶାନ୍ତିକରଦେବ ଏବଂ ଗଣେଶ ଗୁପ୍ତାର ଶୋଦନକାରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ‘ବିରଜା’ର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ । ଏହି

ବନ୍ଧର ପୂର୍ବତନ ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଶୈବ ଓ
 ଶାକ୍ତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଗାନ୍ଧନସୀନ ଡେବା ସମୟରେ ଏହି ବନ୍ଧର ଟି ଭୁବନ
 ମହାଦେବ ନିଜକୁ କାତ୍ୟାୟିନୀଙ୍କ ସହିତ ଭୁଲନା କରିଥିଲେ । ଯାଜପୁରରୁ ମିଳିଥିବା
 ଅଭିଲେଖ ସମୁକ୍ତ ଏକ ଚୁମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହା ଅଶ୍ୱତ୍ଥର ଭୌମର
 ରଜବନ୍ଧର ଜନୈକା ରାଣୀ ବସୁଦେବୀଙ୍କ ଜାଣି ଥିଲା । ଭୌମକାଳୀନ ଯାଜପୁରର
 ମନ୍ଦିର ତଥା ଶ୍ରାବ୍ୟମାନଙ୍କର ଧୂମାବଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ହଂସେଶ୍ୱର ଓ ଆଖଣ୍ଡଲେଶ୍ୱର
 ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ । ଭରଜା ମନ୍ଦିର ଓ ବେଡାର ଗାନ୍ଧର, ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର
 ନିକଟରେ, ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀ ସୋପାନରେ ଓ ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ
 ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଆଖଣ୍ଡଲେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତି, ଭରଜା ମନ୍ଦିରର ନିଶା ପାବଣୀ
 ଓ କାଣ୍ଡିକେୟ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଭୌମପୁରୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ବିଦ୍ୟମାନ ।
 ଭୌମ ରଜଭୁ କାଳର ଯେଉଁସବୁ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଯାଜପୁରର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଷିଷ୍ଟ
 ଭାବରେ ପଡ଼ି ରହିଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଉପ-ନିକ୍ଷାପାଳଙ୍କ ବେଡାର ପ୍ରକାଶ
 ବୋଧସ୍ୱରୂପ ପଦ୍ମପାଣି, ଭୂମିପୁର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରାରେ ଉପବିଷ୍ଣୁ ଧ୍ୟାନ ବୁଦ୍ଧ, ଭରଜା ମନ୍ଦିରର
 ଧ୍ୟାନ ବୁଦ୍ଧ ତଥା ଜାଣିକବନ୍ଧର ବିକଟରୂପା ଚୁମୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟତମ । ସେହିଭଳି
 ଏଠାରେ, ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ର ସହବାସାନ କରୁଥିବା ଜୈନ
 ଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ବହୁ ଜୈନ ଗର୍ଭୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହପୁର, ଆଖଣ୍ଡଲେଶ୍ୱର
 ମନ୍ଦିର, ହଂସେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଓ ହାଟଡ଼ହ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରୁ ମିଳିଅଛି ।

ଭୌମକରଙ୍କ ପରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏ ଅଞ୍ଚଳ
 ଅଧିକାର କରି, ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ମହାଶିବରାତ୍ରିଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳର ଯଯାତି ନଗର
 (ଆଧୁନିକ ଚୌଦ୍ୱାର)ଠାରୁ ରାଜଧାନୀ ଗୁଡ଼େଶ୍ୱର ପାଟକକୁ ଉଠାଇ ଆଣି ଏହାକୁ
 ‘ଅଭନବ ଯଯାତିନଗର’ ନାମରେ ନାମିତ କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ୧୧୧୦
 ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଜପୁର ‘ଯଯାତିନଗର’ ନାମ ବଦଳ କରି ସେମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ
 ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ସୋମବଂଶୀ ରଜଭୁକାଳୀନ ଯାଜପୁରର ମନ୍ଦିର ଓ
 ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୁଣ୍ଡେଶ୍ୱର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶୁଭଦ୍ରମ୍ଭ । ଯଯାତିଶ୍ୱର ମହାଦେବ
 ମନ୍ଦିର, ବରହ ମନ୍ଦିରର ଦୁର୍ଗା ମୂର୍ତ୍ତି, ଭରଜା ମନ୍ଦିରର ବୈତାଳନଗଣ
 ଏବଂ ଗୋପନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧର ଥିବା ଗଙ୍ଗା ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମିଥୁନ ବିଗ୍ରହ
 ଅନ୍ୟତମ ।

ଗଙ୍ଗ ରଜଭୁରେ ଅଭନବ ବାଗଣସୀ ନଟକ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାକାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର
 ରାଜଧାନୀର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲାଭ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ବା ଯାଜପୁର ଓ ଭରଜା
 ଦେବୀଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଶୁଣ୍ଢ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଯାଜପୁରର ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର
 ମନ୍ଦିରରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ଅମଳର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ
 ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖ ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି । ମନ୍ଦିରର ମୁଖମଣ୍ଡପ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଗଣେଶ

ମୁଣ୍ଡି, ଶସ୍ତ୍ର ମୁଣ୍ଡି, ସୂର୍ଯ୍ୟ ମୁଣ୍ଡି ଓ ହାରପାନ ମୁଣ୍ଡି ଥିବା ସହିତ, ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା ପ୍ରାଚୀର ଗାନ୍ଧରେ ନାଗ ମୁଣ୍ଡି, ଲଙ୍କାଲୀଶ ଓ ଅଷ୍ଟଭୁଜ ଭୈରବ ମୁଣ୍ଡିମାନ ସମ୍ବଳ କରାଯାଇଛି । ସେହିଭଳି ସପ୍ତରଥ ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଶିଳ୍ପକଳାରେ ମନ୍ଦିରରେ ଗଙ୍ଗ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ ଥିବାରୁ, ଏହା ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ୱ କାଳର କଣି ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ପୂଜିତ ଦେଉଥିବା ଶିବଲିଙ୍ଗ ସିଦ୍ଧନାଥଙ୍କୁ ଭୁବେଶ୍ୱରର ଲଙ୍କାବଳଙ୍କ ଭଳି ‘ହରିହର’ ରୂପେ ଉପାସନା କରାଯାଏ । କପିଳେନ୍ଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ ନାତି ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଯାଜପୁରର ବରଦନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’ର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଇଛି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ, ଯାଜପୁରରେ ଏକ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ସପ୍ତଦଶ ବା ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଥିବାର ସୂଚନା ଏହାର ଜଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟରୁ ହିଁ ମିଳିଥାଏ ।

ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ହେଲେ ‘ବରଜା’ । ‘ବରଜା’ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ପବନ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରୁ ଆବର୍ତ୍ତିତା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେହି ‘ବରଜା’ଙ୍କ ଯଜ୍ଞ-ମୁଣ୍ଡି ସଦାସର୍ବଦା ଲୁଗାଦାର ଅଚ୍ଛାଦିତ । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ଏକ ଦୁର୍ଗାମୁଣ୍ଡି । ସେ ଦ୍ୱିଭୁଜା, ସିଂହବାହିନୀ ଓ ମହିଷାସୁରକୁ ନିଜର ଶୂଳଦ୍ୱାରା ବଧ କରିବା ପାଇଁ ଆବର୍ତ୍ତିତା ହୋଇଥିଲେ । ୯ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମତରେ ‘ବରଜା’ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କର ରୂପ ଓ ସେହି ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ । ‘କପିଳ ସାହିତ୍ୟ’ ପରି ‘ବ୍ରହ୍ମସୁବିଶ୍ୱାସ’ରେ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ଯଜ୍ଞ କରିବାର ପ୍ରାମାଣିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ସେଥିରେ ବ୍ରହ୍ମା ଋଷିମାନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—“ବରଜେ ବରଜା ମାତା ବ୍ରହ୍ମଣୀ ସପ୍ତବିଧା ।” ମାତ୍ର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ “ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ସପ୍ତବିଧା” ବୋଲି ପାଠାନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । କାରଣ ବ୍ରହ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ‘ବ୍ରହ୍ମଣୀ’ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚୀନ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ‘ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ସପ୍ତବିଧା’ହିଁ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ତେଣୁ କେହି କେହି ବିଦ୍ୱାନ୍ ବରଜାଦେବୀଙ୍କୁ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୀ’ଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଯାହା ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ‘ହଂସପଦ୍ମା ବିମାନସ୍ଥା’ ଓ ‘କୌଶାମ୍ୟ ଶରୀର’ ଅର୍ଥାତ୍ ତାଙ୍କର ବାହନ ହଂସ ଓ ହସ୍ତଧୃତ କୁଶରୁଦ୍ରର ଜଳ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଥାଏ । ‘ମନ୍ତ୍ର ପୁରାଣ’ରେ “ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବ୍ରହ୍ମପଦ୍ମା, ଚତୁର୍ବିନ୍ଦୁ, ଚତୁର୍ଭୁଜା, ହଂସାଧିରୁତା କଠିବ୍ୟା ସାକ୍ଷ୍ୟପୁର କମଣ୍ଡଳୁ” ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ‘ବରଦ୍ୱ ପୁରାଣ’ର ଉକ୍ତି ହେଉଛି ଯେ ସେ ଶିବଙ୍କର ମଦରୂପକ ମାନସିକ ଶକ୍ତିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନା । ଏହିସବୁ ସ୍ୱରୂପ ଚତୁରୁ ଯଦିଓ ବରଜାଦେବୀ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନୁହଁନ୍ତି, ତଥାପି ମାତ୍ର ମାସର ଅମାବାସ୍ୟାରେ ବରଜାଙ୍କ ସ୍ତନସ୍ପର୍ଶ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଲକ୍ଷେ ତାଙ୍କର ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୀ’ ବେଶ ହୁଏ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ସାବିତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ଆରାଧନା କରାଯାଏ, ଯଦିଓ ସେ ଅନ୍ୟ ବିନମାନଙ୍କରେ ବିନଦୁର୍ଗା ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜିତା ହୋଇଥାନ୍ତି । ସେହିଭଳି, ‘ବ୍ରହ୍ମସୁବିଶ୍ୱାସ’ ବରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମା ସପ୍ତ-ମାତୃକା ‘ବାରାହା’ ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦେବାଳୟ ଥିବା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ

ମଧ୍ୟ ସେହି ‘ବାବୁ’ ଦେବା କପରି ‘ବରଜା’ ରୂପେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେଲେ, ସେ ବିଷୟରେ କୌଣସି ସୂଚନା ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ, ମହାତ୍ମାମହୀ ଦ୍ଵିଭୂଜା ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଧାନ କଥା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି ଯାଜପୁର ‘ବରଜା’ । ଯାଜପୁରର ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟର ସପ୍ତମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତି ବ୍ୟଙ୍ଗତ, ସ୍ଥାୟୀ ଉପ-କଳ୍ପାପାଳଙ୍କ ଅପ୍ତିସ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ବାବୁ, ବମ୍ବୁ ଶ୍ରୀ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଵରାଶିତ ହୋଇ ରହିଅଛି । ସମ୍ଭବତଃ ଭୌମକର ଗଜଭୃକାଳରେ ତନ୍ତ୍ରସାଧନର ପ୍ରସ୍ତବ ହେତୁ ଏହି ବରଜା ପ୍ରାୟମୁଖ୍ୟ ଦେବା ବରଜାଙ୍କ ସହିତ ଏହି ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇ ଥିଲା ।

ଏହିଭଳି ଭାବରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ବରଜାକ୍ଷେପ ଯାଜପୁର ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚମୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଶକ୍ତୀରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଅଛି । ତାନ୍ତ୍ରିକ ଜଗତରେ ଦ୍ଵିଭୂଜା ମହାତ୍ମାମହୀ ଦୁର୍ଗା ଏଠାରେ ବରଜା ବା ଭୈରବୀ ଆଖ୍ୟା ଅଜନ କରିଛନ୍ତି । ଏଠାକାର ନାଭିଗୟା କ୍ଷେତ୍ର ହିନ୍ଦୁ ଜଗତରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏଠାରେ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ, ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବ ମନ୍ଦିର, ଅଷ୍ଟଶମ୍ଭୁ, ଅଷ୍ଟମାଧବ, ଅଷ୍ଟଭୈରବ ଓ ଭୈରବୀ, ବରଦ୍ଵାଦା ମନ୍ଦିର, ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର, ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟ, ଶୁଭଦ୍ରମ୍ଭ, ବିଲ୍ଵେଶ୍ଵର, ଚରୁଣେଶ୍ଵର ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଧାର୍ମିକ, ଆଦିତ୍ୟାଦିକ କଥା ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ ଏହାକୁ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶ୍ରୀରୂପେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବୈଦିକ, ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଗାଣପତ୍ୟ ଓ ସୌର ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ନମୁନା ଓ ଆଦିତ୍ୟର ଗ୍ରହ ଏଠାରେ ବିଷିପ୍ରସାବେ ଓ ମିଳିତରୂପେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ଏହାର ଅଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଦିତ୍ୟାଦିକ ସ୍ଥାନ ଗୋବିନ୍ଦବିଜୟ, ବୌଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ର ଧନ୍ୟନଗର (ଧାମ-ନଗର), ଶତପଦା, ଗୋଲଣପୁର ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବଶ୍ରୀର ଆରତ ପ୍ରଭୃତି ଗବେଷକ ଓ ଆଲୋଚକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ ।

ଏକଦା ଭୌମକର ଓ ସୋମବର୍ଣ୍ଣା ଗଜବର୍ଣ୍ଣର ଗଜଧାମୀ ରୂପେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ସୁନାମ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଇତିହାସର ଫୁର ସଂହାରରେ ଆଜି ଯାଜପୁର ଭରଅବହେଳିତ ହୋଇ ଏକପ୍ରକାର ସ୍ଥାୟୀ ପାଲଟି ଯାଇଛି । ତେବେ ସେ ଯାହାହେଉ, ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଉତ୍କଳର ଆଦି ସଭ୍ୟତାର ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକ ସେ ପ୍ରଥମେ ଉଦ୍ଘାଟିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସମଗ୍ର କଳିଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ ଓ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଲୋକିତ କରିବା ସହିତ ମହାମା-ମଣ୍ଡିତ କରିପାରି ଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ତା’ର ମୂଳସାଖୀ ଦ୍ଵିଭୂଜା ମା’ ବରଜା, ବିଲ୍ଵେଶ୍ଵର, ବରଦ୍ଵାଦା, ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟରେ ପୂଜିତା ସପ୍ତମାତୃକା, ଶୁଭଦ୍ରମ୍ଭ ଏବଂ ବିଷିପ୍ରସାବରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ପଡ଼ିଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ଜାଣିଶାଣ୍ଟି ଭଗ୍ନମୂର୍ତ୍ତି ।

ଭୃତ୍ତିଶାର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନରେ ଯାଜପୁର

ଡଃ କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର

ଭାରତବର୍ଷର ସକଳ ପ୍ରକାର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ଆଧାରସ୍ଥଳୀ ବେଦ । ଇଥାକଥିତ ଅସ୍ତ୍ରୀକ ଦର୍ଶନସମୂହ ସନାତନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ, ପ୍ରକାଶ୍ୟରେ ବେଦର ଗ୍ରାମାଣିକତାକୁ ମାନୁଥିବାବେଳେ, ପରେଷ ରୂପ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାସ୍ତ୍ରିକ ଦର୍ଶନମାନେ ମଧ୍ୟ ବେଦ ନିକଟରେ ରଖି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ କୌଣସି ମତ ଅବୈଦିକ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ବୌଦ୍ଧ ନ କହି ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ବୈଦିକ କହିବା ଅଧିକ ସୁକ୍ଷ୍ମସଙ୍ଗତ । ସେହିପରି ବୁଦ୍ଧ ପାଷାଣ୍ଡମାନଙ୍କୁ ଭୁଲକଥା କହି ନରକ ପଥକୁ ନେବାକୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି କହିବା ମଧ୍ୟ ଅପଥାର୍ଥ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଅବତାର ସ୍ୱୀକାର କରି ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନକୁ ପାଷାଣ୍ଡ ଦର୍ଶନ କହିବାର କୌଣସି ସୂକ୍ଷ୍ମପୁରତା ସମାଲୋଚକ ଆଖିରେ ରହିବ ନାହିଁ । ବେଦର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ଧାର୍ମିକ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ମୂଳରୁ ରହିଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନେ ବେଦର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶକୁ; ଅଙ୍ଗକୁ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇ ନିଜ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ପୁରୀ ମୀମାଂସା, ଭୃତ୍ତିର ମୀମାଂସା ମଧ୍ୟରେ ସେତକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ; ମାଧ୍ୟମିକ ଦର୍ଶନ ଓ ବେଦାନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ସେତକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ । ଏହିପରି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବେଦର ଅଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ହୋଇ ରହିଛି, ଯେପରି ସଂହିତା ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକର ଆଶେଷ ଓ ଭର୍ତ୍ତନା ଯାହା ଗୀତାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା :

“ବୈରୁଣ୍ୟ ବିଷୟା ବେଦା ନିର୍ଦ୍ଦେଶୁଣ୍ୟା ଉବାର୍ଜୁନ” । ଗୁରୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦର ନାରଦ ସକଳ ବେଦକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ମଧ୍ୟ ଶୋକାଞ୍ଜଳ ହୋଇ ନ ପାରି ଆନୁବଦ୍ୟା ଲଭ ପାଇଁ ସନତ୍କୁମାରଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇଥିଲେ ।

ହିଷ୍ଟାୟୁରେ ବେଦ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ଜାତିର ରଚନା ବୋଲି ମୋର ମତ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ରହୁଥିବା ସକଳ ପ୍ରକାର ଲୋକଙ୍କ ମତର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦୃଷ୍ଟି । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ବିକାଶ, ପ୍ରସାର, ଖଣ୍ଡନ ମଧ୍ୟ ବେଦର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଅଥବାବେଦର ପୈପଲଦ ଶାଖା ଓଡ଼ିଶାର

ବାଲେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଛି । ଏହି ଗୌପ୍ୟତା ଶାଖାରୁ ଗୋପାଳ ଚାପିନୀ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚାପିନୀ ଉଭୟ ଫୋଲ ପତ୍ରର ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଆଧାର ସ୍ରୋତ ହୋଇଥିଲେ । ସେହିପରି ଋଗ୍‌ବେଦରୁ ଶ୍ରୀ ସ୍କନ୍ଧ ଓ ବେଦର ଦେବୀ ସ୍କନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି ଯାହାକୁ ଶାକ୍ତ ମତର ବୈଦିକ ଉତ୍ସ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ବେଦର ବହୁ ଜାଗାରେ ଓ ଶ୍ରେତାଶ୍ରେତର ଉପନିଷଦରେ ରୁଦ୍ଧଙ୍କ ନାମୋତ୍କଳ ହୋଇଛି । ମଣିଷ ଇତିହାସରେ ସଭ୍ୟତା, ଦର୍ଶନ, ଧର୍ମ ପ୍ରଭୃତିର ଜନ୍ମ ବିକାଶ ଓ କ୍ଷୟ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରକାର ଅନୁଯାୟୀ ଘଟୁଥିବା ହେତୁ ଅତିପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ଭାରତବର୍ଷରେ ଏତେ ସମ୍ମାନ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା । ଅତିପ୍ରାଚୀନ ମାନବ ଜାତିରେ ଏତେ କଥା ଘଟିଯାଇଛି ଯେ ଆଉ କିଛି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁଆ କଥା ଘଟିବ, ସେ ବିଶ୍ୱାସ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ସଭ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକୁ ସରଳରୈଖିକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଚନ୍ଦ୍ରାକାର ରୂପେ, ଯାହା ସତ୍ୟ, ସେତା, ହାପର ଓ କଳି ଶ୍ରେଣି ଯୁଗ ଦେଇ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ତେଣୁ ଭାରତୀୟ ଭୂଖଣ୍ଡର ମୂଳଜାତି ବା ରହୁଥିବା ମାନବମାନଙ୍କର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହେଉଛି ଦେବ । ସେଥିପାଇଁ ସେହି ଜାତି ପରି ବେଦ ମଧ୍ୟ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ଭାରତର ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ ବିଚାର ଧାରା ଏଥିରେ ସନ୍ନିହିତ ଥିବା ହେତୁ ଏଥିରେ ବହୁ ବିରୋଧାତ୍ମକ ତତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି । ଏହି ବିରୋଧାତ୍ମକ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ନେଇ ସମନ୍ୱୟ କରିବାର ପ୍ରୟତ୍ନ ବ୍ୟାସ କରିଥିଲେ । ସେ ସେଥିପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ । ବେଦରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ବିଭିନ୍ନ ମତ-ଗୁଡ଼ିକର ଅନୁସରଣକାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତ୍ତ ମତ୍ତ ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଛି । କିନ୍ତୁ ଖୁବ୍ କୃତକ ସେହି ମନାନ୍ତର ବୋଧେ କୌଣିକପ୍ରଭରୁ ଶାଶ୍ୱତକପ୍ରଭରୁ ଖସି ଆସିଛି । ଗୋଟିଏ ଦେଶରେ ସହାବସ୍ଥାନ କରିଥିବା ହେତୁ, ଗୋଟିଏ ଲୋକ ସମାଜ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଏହି ପ୍ରକାର ସଭ୍ୟ ଆଚରଣ ସମ୍ଭବପରି ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପତ୍ର ଅନ୍ୟ ଦେଶରୁ, ଭିନ୍ନ ସମାଜର ଲୋକ ଆସି ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିକଲେ, ତାହା କୌଣିକ-ପ୍ରଭରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି ଶାଶ୍ୱତପ୍ରଭକୁ ଚାଲି ଆସିଲା ଓ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତିର କୃପରିଣାମ ଭାରତୀୟ ଜନସମାଜ ଭୂମିରେ ତା'ର କଳା, ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ ବେଶୀ ଶ୍ରେଣିଲା । ବିଶେଷକରି ଆପଣମାନଙ୍କର ଯାଜପୁର ସେହି ସଂଘର୍ଷର ବିଷମୟ ପରିଣାମ ଯାହା ଗ୍ରୋହ କରିଛି, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିହେବ ନାହିଁ ।

ଆଜିକାଲି ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ ଯାଜପୁର ବୋଲି ଯାହା ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଛନ୍ତି ତାକୁ ଖାଣ୍ଟି ଯାଜପୁରର ଲୋକ ଯାଜପୁର ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ଓ ଏ ଯାଜପୁର ଯଜ୍ଞପୁରର ଅପଭ୍ରଂଶ ବୋଲି ସେମାନେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞର ଦାର୍ଶନିକ କି ଉଚ୍ଚକାମ୍ବର ଅର୍ଥରେ ନୁହେଁ, ସାଧାରଣ ଅର୍ଥରେ ଯଜ୍ଞ କରାଯାଉଥିଲା ଓ ସେ ଯଜ୍ଞ ନିଜେ

ପିତାମହ ବ୍ରହ୍ମା କରିଥିଲ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । ଯାଜପୁରର ଆଉ ଗୋଟିଏ ନାମ ହେଉଛି ଯାଯାତି ନଗର । କେଶବ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ଯାଯାତି ଏହାକୁ ରାଜଧାନୀ କରିଥିଲେ ଓ ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଦଶଟି ଅଶ୍ବତ୍ଥମ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଏହି ଦୁଇଟି କଥାରୁ ଯାହା ଜଣାପଡ଼ୁଛି, ବହୁ ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବସନ୍ତ ସ୍ଥାପନ କରି ଅର୍ଘ୍ୟ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । କର୍ମକଣ୍ଡର ବ୍ୟାପକ ପ୍ରଚଳନ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ହୋଇଥିଲା । ମହାଭାରତ ବନପର୍ବର ୧୧୪ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ରୁଷିଭ୍ୟଃ ସମୁପାୟନଂ ଯାଜ୍ଞିୟଂ ଗିରି ଶୋଭିତମ୍
 ଉତ୍ତରଂ ଶାରମେତଭି ସତତଂ ଦ୍ବିଜ ସେବିତମ୍ । ୫
 ସମାନଂ ଦେବଯାନେନ ପଥା ସ୍ବର୍ଗସ୍ତପେୟୁଷଃ
 ଅଥ ବୈରିଷୟୈ ଧନ୍ୟଃପ ପୁରା ଶତ୍ରୁଭି ରାଜରେ । ୬।

ଏ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଶାର ରୁଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଅଧ୍ୟୁଷିତ; ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ଭୂମି ପବିତ୍ର ଦ୍ବାରା ସୁଶୋଭିତ ଓ ଦ୍ବିଜମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ସର୍ବଥା ସମାକୁଳ । ଏହି ସ୍ଥାନ ସ୍ବର୍ଗକୁ ଯିବାର ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦେବତା ବାସଭୂମି ସ୍ବର୍ଗର ଦ୍ବାର ପରି । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପୁରାକାଳରେ ରୁଷିମାନେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଯଜ୍ଞ ସଂଗଠିତ କରାଯାଇ ଥିବାର ଶୁଭ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ପରେ ଯଯାତିଙ୍କ କାଳରେ ପଡ଼ିଥିବ, ଯାହାଫଳରେ ଅନେକ ଦିନର ବ୍ୟବଧାନ ପରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସେହି ପୁଣ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ନିଜର ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଶ୍ରାବିଥିବେ ଓ ଯଜ୍ଞ କରାଯାଇ ଥିବା ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକରେ ପୁଣିଥରେ ବିରାଟକାରରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବେ । ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଯଜ୍ଞ ସ୍ବତଃ ହୋଇଥିବାବଳେ ଦ୍ବିତୀୟ ଥରର ଯଜ୍ଞ ଅନେକ ଧାର୍ମିକ ଓ ରାଜନୈତିକ କାରଣସତ୍ତ୍ବ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳ ଓ ଯଯାତିଙ୍କ ସିଂହାସନାବେଶକାଳ ଭିତରେ ଯାଜପୁରର ଅନେକ ଧର୍ମ, ବିଭୂରଧାରା ବିକଶିତ ହୋଇ ଲୋକ ଜୀବନରେ ଏପରି ଅନେକ କଥା କରିଥିବେ ଯାହା ଯଯାତି ପସନ୍ଦ କରି ପାରି ନ ଥିବେ । ସେହି ଧର୍ମ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଭୂରକୁ ଅଣାଯିବା ଉଚିତ୍ ।

କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମା ଯଜ୍ଞ କରିବା ପରେ ଗାର୍ବତ୍ୟ ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡରୁ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମୁଖି ସ୍ବରୂପ ବିରଜାଦେବୀ ଦର୍ଶନର ଉଦ୍ଭାସିତ କରି ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲେ । ଏପରି ଆକର୍ଷିତ ଆବିର୍ଭାବରେ ସମସ୍ତେ ଚକିତ ଓ ଚମତ୍କତ ହୋଇ ଦେବୀଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ପିତାମହ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଓ ଉକ୍ତିରେ ଦେବୀ ସୁପ୍ରସନ୍ନା ହୋଇ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ ଦେବୀ ରୂପେ ତାଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ରହିବ ବୋଲି ବର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ “ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ ଅଭିହିତ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଉପଶେଳ ଯଜ୍ଞ ସମାପନ-ପର ଅବତୁଳ ସ୍ଥାନ ସକାଶେ ପିତାମହ ବ୍ରହ୍ମା ବିପୁତ୍ରଗଙ୍ଗା ମନ୍ଦାକିନୀ

ତପଃ ପ୍ରଭାବରେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅଶୀଭୟାଳ, ଯଜ୍ଞାନୁ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଦେବତାମାନେ ଓ ରକ୍ଷିମାନେ ସ୍ନାନ କରିଥିଲେ ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନମାନ ସପ୍ତରଶ୍ମୀ ସ୍ୱରୂପେ ପରିଚିତ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ହେଲ ପିତାମହ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଭକ୍ତ ଓ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଭୁବନବିନ ସଦାଶିବ ଓ ସୈନ୍ଦବ୍ୟନାଥ ଦ୍ୱର ସଦା ସାନ୍ନ୍ୟାସ ରଖି ଏହିଠାରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ କରିବେ ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ବର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଧିଶ୍ୱର ଦେବ ହେଉଛନ୍ତି ବିରଜା, ବିରଜା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ରଜ ଗୁଣ ରହିତ ।

ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶ୍ୱର ଏହି ତିନି ଦେବଙ୍କର କଳ୍ପନା, ଗଙ୍ଗାକୁ ମହାତ୍ମା ଦେବା, ଯଜ୍ଞସହ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତ କରିବା ଇତ୍ୟାଦି ପୌରାଣିକ ଯୁଗର ପ୍ରଭାବ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପର ପ୍ରତିଫଳିତ ବୋଲି ପରିସ୍କାର ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ହିଁ ପୁରୁଷମାନ ରଚିତ ହୋଇ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ମତ । ତେଣୁ ଗୁପ୍ତ ଶାସନ କାଳରେ ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଯାଗ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରା ଯାଇଥିବ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ପାଇ ଏହାକୁ ଏକ କେନ୍ଦ୍ର ଭୂମି କରି ନିଆଯାଇ ଥିବ । ମାମାସାର କର୍ମକାଣ୍ଡସହ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର କିଛି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ ଯଦିଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯଜ୍ଞରେ ଜଣେ ବ୍ରହ୍ମା ବା ପୁରୋହିତ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଉର୍ବେଦରେ ଏହି ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ହୋତା, ସାମ ବେଦର ଉଦ୍ଗାତା, ଯଜୁର୍ବେଦରେ ଅଧ୍ୱର୍ଯ୍ୟୁ ଓ ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ବ୍ରହ୍ମା କୁହାଯାଏ । ଏ କମ୍ବଦନ୍ତୀର ବ୍ରହ୍ମା ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅର୍ପିତାବଳ କାରଣ ଅଥର୍ବ ବେଦର ବହୁଅଂଶ ଓଡ଼ିଶାର ବାଲେଶ୍ୱର, ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସକଳ ଯାଗଯଜ୍ଞର ଶେଷଫଳ ସ୍ୱରୂପ ବିରଜାଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତାବ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ବିରଜାଙ୍କ ପୂଜା ଆଗରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ତାହାକୁ ପ୍ରଧାନ ବୈଦିକ ପ୍ରୋତ୍ସାହ ଆଣିବା ପାଇଁ ଯାଗଯଜ୍ଞର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥିଲା । କାରଣ ଯାଗଯଜ୍ଞରୁ ଯାହା ବାହାରିବ ତାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ତେଣୁ ବିରଜାଙ୍କ ପୂଜା ଗୁପ୍ତକାଳ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଓ ଗୁପ୍ତକାଳରେ ଯାଗଯଜ୍ଞର କର ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବା ପାଇଁ ଯାହା ପ୍ରସାଦ କରାଯାଇଛି ।

ଗୁପ୍ତକାଳ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତଥା ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଜୈନଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଯାନୁରର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଯୋଗୁଁ ସେହି ମଧ୍ୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ବ୍ୟାପିଥିବ । ବୈଦିକ ବିଶ୍ୱରାଧାବ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଆହୁରି ତତ୍ତ୍ୱ ଅଭିଜ୍ଞତା ସିଦ୍ଧି ମନ୍ତ୍ର ରକ୍ଷିଗଣଙ୍କୁ ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ ସାରିଥିବ । ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ତନ୍ତ୍ରର ଶିଳ୍ପକାଶ ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ସମାଜରେ ସେମାନେ ଦେଖିଥିବେ । ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଯାଗଯଜ୍ଞସହ ପଞ୍ଚଦେବତାଙ୍କର ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବ । ସେହି ନ୍ୟାୟରେ ଆମେ ବିରଜାଙ୍କସହ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର

ରହିଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛୁ । କିନ୍ତୁ ନିଜ ମତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରସ୍ତୁତକମାନେ ଜେନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକୁ ନଷ୍ଟ କରିବା ପ୍ରୟୋଗନ ମନେ କରି ନ ଥିବ । ଗୋଟିଏ ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଗର ଧାରାର ସମସ୍ତ ପରିପ୍ରକାଶ ହେଉ ସେହି ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକୁ ପୂଜା କରାଯାଇଥିବ, କେବଳ ପୂଜା ପଦ୍ଧତି ନବନିର୍ମାଣ ଯାଇଥିବ, ସଂସାରକୁ ଦେଖିଥିବା ଭିନ୍ନ ବଦଳି ଯାଇଥିବ । ଡକ୍ଟର ମହତାବ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି “ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ଓ ଜୈନଧର୍ମ—ଏମାନେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ ନ ଥିଲେ, ଯେପରି ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମ । ଭିନ୍ନଭାବେ ମୂଳ ଗୋଟିଏ ଥିଲା । କୌଣସି ପ୍ରଦେଶରେ କୌଣସି କାଳରେ କୌଣସି ଧର୍ମ, ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ବା ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲାବେଳେ କହିଲେ ଏହା ବୁଝାଏ ନାହିଁ ଯେ ସେ ପ୍ରଦେଶରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମ ନ ଥିଲା ।” (୨) ଡକ୍ଟର ମହତାବଙ୍କର ଏହି ମତ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ୀକୃତ ସାର୍ବଜନକୃଷ୍ଣ ଗୋପାଳ ଉଦ୍‌ଗାରକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପୃଷ୍ଠପାଞ୍ଚନତା ପାଇଛି । ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରୁ ଯେଉଁ ଚିନ୍ତାର ଧାରା ନିର୍ଗତ ହୋଇ ପୂର୍ବ-ଭାରତରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ପରିଣତ ଲଭି କଲେ, ତାହା ହିଁ ସମସାମୟିକ ଭାବେ ପଶ୍ଚିମ-ଭାରତରେ କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବ ପୂଜାମୂଳକ ଭାଗବତ ଧର୍ମର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ସାର୍ବଜନିକ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭାଗବତ ଧର୍ମ ଚଳିଲା । ଶାକ୍ୟ ଜାତିରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଜୈନ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ମହାବୀରଙ୍କ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା ।

ଏଥିପାଇଁ ଯାଜପୁରରେ ଗୁପ୍ତଯୁଗର ପ୍ରସ୍ତୁତ ପଡ଼ିବା ପରେ ବୌଦ୍ଧ ମୁଣ୍ଡି ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଥିବ । ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତିରେ ଦଶାବତାରର ଏହିପରି ପୃଷ୍ଠ । ସେଥିପାଇଁ “ଏକ ସଦୃଶତା ବହୁଧା ବଦନ୍ତ” ବୋଲି ରୁଷି ଉଦ୍‌ଗାରକ କହଲେ । ଯେଉଁ ମୁଣ୍ଡିକୁ ଆମର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ନମସ୍କାର କରୁଥିଲେ ସେହି ମୁଣ୍ଡି ହିଁ ଆମର ପୂଜା ପାଉଛି, ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧମୁଣ୍ଡି ବୋଲି ନମସ୍କାର କରୁଥିବ, ଆମେ ତାଙ୍କୁ ହୁଏତ ମାଧବ ବୋଲି ପୂଜା କରୁଛୁ । ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଏହି ବ୍ୟାପକ ସମ୍ବେଦନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ unity among diversity ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ବୋଲି ଡକ୍ଟର ରାଧାକ୍ରିଷ୍ଣନ୍ କହିଛନ୍ତି ।

ବିରଜାଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଣ୍ଡିକୁ ଗୁପ୍ତକାଳୀନ ବୋଲି ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, “ପରିବ୍ରାଜ୍ୟମାନ ମୁଣ୍ଡିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଵୟଂ ବିରଜା ଦେବୀ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦ୍ଵିଭୁଜା ଦେବୀ ବାମ ହସ୍ତରେ ମହିଷ ରୂପୀ ଦାନବର ପୂଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ତା’ର ଶରୀରକୁ ଶୂଳବଦ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀଙ୍କ ଯେତେ ପ୍ରାଚୀନ ମୁଣ୍ଡି ଅବଧି ଭାରତରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ହେଉଛି ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ନିର୍ମିତ ଭୂମରାଠାରେ ଥିବା ଶିବ ମନ୍ଦିରର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୁଣ୍ଡି । ଏ ଦେବୀ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ବିରଜାଙ୍କ ପରି ଦ୍ଵିଭୁଜା ରୁହନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ବହୁ ପୂର୍ବ ସ୍ଵର୍ଗତ ରାମପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର

ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ଯେ ବରଜାଦେବଙ୍କ ମୁର୍ତ୍ତି ଅନ୍ତର୍ଗତ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମୂର୍ତ୍ତି ।” (୮)
 ତାହା ସତ୍ୟ ହୋଇ ଥାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରପୀଠ ରୂପେ ତାହା ଆଗରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ
 ହୋଇଥିବ । ଯାନପୁରକୁ ନାୟକେଷେଟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କାରଣ ଦକ୍ଷ ଯଜ୍ଞରେ ଝାସ
 ଦେଇଥିବା ସଙ୍ଗଙ୍କର ନାଭି ବିଷ୍ଣୁ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଏଠି ପଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି
 କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି, ଯେପରି ଯୋନି କାମାକ୍ଷୀ ପୀଠରେ ପଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏ
 କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରେ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ । ଏହା ମୂଳରେ, ବୈଷ୍ଣବ ମତର ପ୍ରଚାର
 ସମାଲୋଚନା ଯୋଗୁଁ ଚନ୍ଦ୍ରବାଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରୁ ଲେପ ପାଇଲେ ମଧ୍ୟ ମାତୃପୂଜା ଓ
 ଚନ୍ଦ୍ରର ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ଏହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ରହିଯାଇଥିବ ଓ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ
 ଲେପ ପାଇବା ଦରକାର ପଡ଼ି ନ ଥିବ, କାରଣ ସେତେବେଳକୁ ବୈଦିକ ସଂଶ୍ଳେଷାତ୍ମକ
 ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଆସି ଯାଇଥିବ । ତାହାକି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଭାରତୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ପ୍ରଥମ
 ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ । ଗୁପ୍ତ ଯୁଗର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଆସି ଯାନପୁରରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ଯାଇଥିବ ।
 ତାହାପରେ ଏହି ବିଖ୍ୟାତ ଚନ୍ଦ୍ର ପୀଠରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ଆସି ସ୍ଥାନ ଗ୍ରହଣ
 କରିଥିବେ ଓ ମାତୃମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଆପଣାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବ । ସେହି ପ୍ରତିଯୁ
 ଢାଳିବାବେଳେ ଗୁପ୍ତଯୁଗ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟାନ କାଳ ଆସିଥିବ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ
 ଧର୍ମକୁ ଭାରତୀୟ ଅଧିବାସୀଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିରୁଦ୍ଧ କୋଣ ବୋଲି ନିଆଯାଇ ପାରେ ।

ପ୍ରଚଳିତ ଚନ୍ଦ୍ରମତ ବୌଦ୍ଧମତ ଓ ଜୈନ ମତର ଖଣ୍ଡିତ ପରେ ହିନ୍ଦୁ ମାନଙ୍କ
 କର୍ମକାଣ୍ଡସହ ପଞ୍ଚ ଦେବତା ପୂଜା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଗୋଟିଏ ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ବିରୁଦ୍ଧଭାବ
 ହେତୁ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ସହନଶୀଳ ହୋଇଥିଲେ । ତା’ର ସୂଚନା ଗପ୍ତାୟୁର
 ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ମିଳେ ।

“ସେ ଦୈତ୍ୟ ତପେ ବଳୀୟାର	ତେଜ ଭୃଷିତ ତା ଶରୀର
ଜଗତ ଦହପାରେ ସେହୁ	ଦୈତ୍ୟେ ଗରଷ୍ଠ ମହାବାହୁ
ସାଧ କରିବ ତନୁପୁର	ସ୍ୱର୍ଗ ଯେ ସବୁ ଅଧିକାର
କିଶେଶ ଅହଂସହ ସେହି	ଉଗ୍ର ଚପରେ ତପଦାହୁ ॥” (୫)

ତେଣୁ ବିଷ୍ଣୁ ଜଳରେ ତା’ରୁ ସତ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ତାକୁ ବଧ କଲେ । ଅସୁର
 କହିଥିଲା—

ଏ କାୟା ପରେ ଉପକାଶ	ଯେବେ ହୋଇବ ଦଇତ୍ୟାଶ
ତୁମ୍ଭର କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହେଉ	ମୋର ଜୀବନ ପଛେ ଯାଉ ॥ ୬ ॥

ବିଷ୍ଣୁ ନନ୍ଦରେ ତାକୁ କାଟି ତଳ ଖଣ୍ଡ କରି ଦେଲେ କହି ହରେକୃଷ୍ଣ
 ଲେଖିଛନ୍ତି—

ତା ତଳେ ତା’ର ପାଦ ଦୁଇ	ମହେନ୍ଦ୍ର ପଦ୍ମେ ପଡ଼ଇ
×	×
×	×

ମଗଧ ଦେଶେ ଶିର ତା'ର

ପଡ଼ିଛି ଏ ଭୂମି ମଧର ॥ ୧୮

X

X

X

X

ଧାର୍ମିକ ଗୟାପୁରର ନାଭି ଅଂଶ ଯାଜପୁରରେ, ମସ୍ତକ, ଗୟାରେ, ପାଦ ମଝନ୍ଦ୍ର ପଦ୍ମରେ ପଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । ଗନ୍ଧର୍ବ ମର୍ମ ବୁଝିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅନ୍ଧସ ଅସୁରଟି ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ । ଅର୍ଥାତ୍ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଜୈନଧର୍ମକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୁଲ ବୋଲି କୁହାଯାଉନି; କିନ୍ତୁ ଅବାସ୍ଥିତ ବୋଲି ସମାଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ଶୂନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଆଣିବା ବଡ଼ କଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ସମାଜ ପାଇଁ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଗ୍ରହଣ ଅପେକ୍ଷା ସତ୍ତାର୍ଥ-ଆନନ୍ଦ-ବ୍ରହ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ ବେଶୀ କଲାଣକର । ତେଣୁ ଗୟାପୁର ଧାର୍ମିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଚନ୍ଦରେ ମରବାକୁ ହୋଇଛି । ଗୟାପୁର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୋଲି ଅନେକଙ୍କ ମତକୁ ମୁଁ ଠିକ୍ ବୋଲି ଭାବୁଛି । “ଶୂନ୍ୟତ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିତମ” ବୋଲି ଶୂନ୍ୟର ସଂଜ୍ଞା ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଶୂନ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ବେତାନ୍ତର ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଡକରୁ ଯି. ଡି. ଶର୍ମା କହୁଥିବାବେଳେ ଡକରୁ ଟି. ଆର. ଭି. ମୁଣ୍ଡି ଶୂନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଭିନ୍ନ ବୋଲି କୁହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯି. ଡି. ଶର୍ମା ହିଁ ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଆଧିକ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଳାପାହାଡ଼ର ଆନ୍ଧମଣି ଓ ଯାଜପୁର ବିଜୟ ଏକ ଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥିତି ସୃଷ୍ଟି କଲା । ସେ ଏକ ଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତିର ଧାରାକୁ ଆଣି ଯାଜପୁରକୁ ଆସିବାରୁ ତାଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ସହ ସମନ୍ୱୟର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିଲା ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଥିଲା, ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାରତୀୟ ଥିଲା । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ବିଜୟର ପରିଣତିରେ ହାତୀ ଉପରେ ସିଂହ ବସିଲା ନାହିଁ ବରଂ ହାତୀ ଓ ସିଂହ ଉଭୟେ ବିଲସୁପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ଯାଜପୁରକୁ ସକଳ ମନ୍ଦିରର ଭାଙ୍ଗି ଲୋକଙ୍କ ଧର୍ମ ଧାରଣାକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦେବାପାଇଁ କଳାପାହାଡ଼ ବନ୍ଧପରିକର ଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଅଦ୍ଭୁତଭାବେ ମାତୃଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରତିମା ଓ ପୁନା ମଝିରେ କିଛି ଦିନ ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପରେ ପୁଣି ଉଠିଲା । “କଳାପାହାଡ଼ର ଆନ୍ଧମଣିର ବହୁତ ପରେ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରତିମାକୁ ବିରଜା ମନ୍ଦିରସ୍ଥ ପୁରୁଷର ବାମ୍ଫୀରୁ ବିଖଣ୍ଡିତ ବିକୃତ ଅବସ୍ଥାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲା ଓ ଏହି ବିଖଣ୍ଡିତ ପ୍ରତିମାକୁ କଳସପୁର ଗ୍ରାମରେ ରଖା ଯାଇଥିଲା । ଏହି ବିଖଣ୍ଡିତ ପ୍ରତିମାକୁ କଳସପୁରରୁ ଆଣି ମୁର୍ଦ୍ଧାସିଂହାସନରେ ପୁନଃପ୍ରତିଷ୍ଠା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେବଳ ବିରଜା ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିନିଧି ପୂର୍ବ ହେଉଥିଲା । ଶୟବାହାଦୂର ତତ୍ତ୍ୱସ୍ଥ ନୃସିଂହ ଚରଣ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ପିତାମହ ପୁରୀ ମହାପାତ୍ର ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଓ ମରାମତି କଲବେଳେ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ବିଖଣ୍ଡିତ ପ୍ରତିମାକୁ ସଂଯୁକ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ ନାମକ ଜଣେ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଶାରଦାଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆଣି ପୁନର୍ବାର ସେହି ମୂଳ ସିଂହାସନରେ

ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଢ଼େଲେ ।” ସତ୍ୟବା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ କଳାପାତ୍ରାନ୍ତର ଆତ୍ମମଣ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସତ୍ୟବା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଆତ୍ମମଣ ଥିଲା । ସାହାଯ୍ୟରେ ପୁଣି ଆତ୍ମମଣ ଗୁଡ଼ିକ ଚାହା ଭଲ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ମୁଣ୍ଡିକୁ, ମନ୍ଦିରକୁ ଭିନ୍ନଭାବରେ ଦେଖିବା ବଦଳରେ ମୁଣ୍ଡିକୁ ମନ୍ଦିରସମୂହକୁ ଗ୍ରାଣି ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଥିଲା । ଏହା କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ, ଭାରତର ସର୍ବତ୍ର ଘଟିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଯାଜପୁରରେ ଏହା ଯେପରି ସଫଟିତ ହୋଇଥିଲା ତାହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷର ମନ୍ଦିର ମୁଣ୍ଡି ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟକୁ ଯେପରି ଧ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି, ସେହି କଥା ଭାବିଲେ ପୂଣିଥରେ ଇତିହାସରେ ଏହା ଘଟି ବୋଲି ବେଶ୍ କିଛି କହିବା ନାହିଁ । ଏହିପରି ଧ୍ୟାନ ନ ଘଟି ବୋଲି ତ ଏକ “ସତ୍ୟ ବିପ୍ରାଃ କହ୍ମ୍ୟା ବଦନ୍ତୁ”କୁ ବ୍ୟାପକ କରି ଗାନ୍ଧୀଜୀ ରାମଧିନୁ ଗାଇଥିଲେ—

ଶିଶୁର ଆଲ୍ଲା ତେର ନାମ

ସବୁକୋ ସନ୍ମତ ଦେ ଉଗବାନ୍

ଯାଜପୁରର ଏହି ମୁଖ୍ୟ ଘଟଣାବଳୀ ଓ କମ୍ପଦନ୍ତୀକୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମେ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରଧାନ କାଳଗୁଡ଼ିକ ପାଇଥାଉ । ପ୍ରଥମ ପ୍ରଧାନ କାଳ— ଏହି ସମୟରେ ଯାଜପୁରର ଅଧିବାସୀମାନେ ଚରମ ସତ୍ୟକୁ ମାତ୍ର ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରି ପୂଜା କରିଥିଲେ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୦୦୦ ବର୍ଷ କି ଆହୁର ପୂର୍ବର କଥା ହୋଇଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ମହାଶ୍ୱରତର ବନ ପର୍ବରେ ଲେଖା ଅଛି ।

ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଞ୍ଜେତ୍ ସର୍ବ ପାପ-ପ୍ରମୋଚନଂ

ବିରଜଂ ଶର୍ପମାସାଦ୍ୟ ବିରଜତି ଯଥା ଶଖୀ

ପ୍ରତରେ ଚର କୁଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ସର୍ବପାପଂ ବ୍ୟାପୋହତି

ଗୋ ସହସ୍ର ଫଳଂ ଲବ୍ଧ୍ୟା ପୁନାତିସ୍ତକୁଳଂ ନରଃ

ସରଳାର୍ଥ ଏହାପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀକୁ ଯାଅ । ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପାଖରେ ବିରଜାଶର୍ପ ଚନ୍ଦ୍ରପରି ବିରଜମାନ ହୋଇଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଏଠାରେ କୁଳ ପୁଣ୍ୟ କରି ସର୍ବପାପ ଦୂର କରେ ଏବଂ ଗୋ-ସହସ୍ର ଫଳର ଫଳ ଲାଭ କରି ନିଜ ବଂଶକୁ ମଧ୍ୟ ପବିତ୍ର କରେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରଧାନ କାଳ—ଏହି ସମୟରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ବିକାଶ ଘଟିଲା । ସେମାନେ ଆଗରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ମାତ୍ର ପୂଜାକୁ ଆଦର ନେଲେ । ତନ୍ତ୍ରର ବିକାଶ ହେଲା । କଳିଙ୍ଗରେ ଜୈନ ଧର୍ମର ପ୍ରଭୁର ମହାଶ୍ୱରଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥିଲା । ମହାଶ୍ୱରଙ୍କର ପ୍ରାୟ ୨୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ବା ପାରୁଣନାଥ ନାମରେ ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ଜୈନ ଧର୍ମ ସୃଷ୍ଟି କରି ପ୍ରଭୁର କରିଥିଲେ । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ କଳିଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କୁ ପରସ୍ତ କରି କୌନଜ ରାଜାଙ୍କ ଝିଅ ପ୍ରସାଦକୁ

ଦିବାଦ୍ କରୁଥିଲେ । ପରେ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀ ହୋଇ ସେ କଳଙ୍କର ଚାମୁଲପ୍ର ଆସି ଜୈନ-
ଧର୍ମ ପ୍ରସାର କଲେ । ଉଦୟ ଗିରିର ଗୁଣାହଂସସ୍ତର ଗୁମ୍ଫା ଦେହରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ
ଚଣ୍ଡେଶ ଗୁମ୍ଫାରେ କିଛି କିଛି ପାର୍ଶ୍ବରୂପ ଲବନ କରିତ ଖୋଦିତ ହୋଇରହିଛି ।
ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ପରେଗନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିମୁର୍ତ୍ତି ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି ।
ପରେଗନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଉତ୍କଳରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରି ରାଜ୍ୟାନ୍ତ ନିକଟରେ
ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଜୈନପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାପି ସେ ପୀଠ ରହିଛି ଏବଂ
ମାଦସପ୍ତମୀରେ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଅଧିବାସୀମାନେ ସେହି ମେଳା ଓ ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗ
ଦିଅନ୍ତି । (୯)

କଳଙ୍କରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଥମେ ଅଶୋକଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ ପଶିଲା । ରାଜ୍ୟାନ୍ତ
ତୋଷାଳୀର ପାହାଡ଼ ଧଉଳଗିରିରେ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରେ କଳଙ୍କର ରାଜ୍ୟାନ୍ତ ଯଉନଡ଼ରେ
ଅଶୋକଙ୍କ ଏକାଦଶ ଆଜ୍ଞା ଖୋଳା ହେଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କଳଙ୍କରେ ରାଜଧର୍ମ ରୂପେ
ବୃଦ୍ଧି ହେଲା । ଲେନ୍‌ଶିଶା; ପ୍ରଜା ଚରିତ୍ରଗତନ ଓ ଧର୍ମଗାଳନ ନିମନ୍ତେ ବୌଦ୍ଧ-
ଧର୍ମର ସକଳ ମହମ୍ମଦ ତତ୍ତ୍ୱମାନ ଅଶୋକ ଅନୁଶାସନମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ
ପ୍ରସାର କଲେ । କଳଙ୍କରେ ଯେଉଁ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜାମାନେ ଅଶୋକଙ୍କର ଶାସନାଧୀନ
ହୋଇ ନ ଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାର ନିମନ୍ତେ ଅନୁଶାସନମାନ
ଖୋଳା ହୋଇଥିଲା । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଜୈନଗୁମ୍ଫା ଓ ଜୈନ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ
ଦେଖି ବୌଦ୍ଧମାନେ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର କୁପାର ଗିରିରେ ଗୁମ୍ଫାମାନ ଖୋଳାଇ ବୌଦ୍ଧ
ସନ୍ଧ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ ଦେଲେ । (୧୦)

ତା’ପରେ ଶାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଆସିଲା ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁଣି ଜୈନଧର୍ମ
ବ୍ୟାପିଲା । ମଝିରେ ଚୌପ ବଂଶର ଶେଷରାଜା ପୁରଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ଓ
ଶାକ୍ତ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପରେ ଉତ୍କଳ ଆରମ୍ଭମାନଙ୍କ ଅଧୀନକୁ ଆସିଲା
ଓ ସେମାନଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ପୁଣି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ...ବିକଟ ଦେଶୀୟ
ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ପ୍ରାୟ ୨୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେକାଲର ପ୍ରଧାନ
ବୌଦ୍ଧ ସ୍ୱବେଦିତ ନାଗାର୍ଜୁନ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଦାକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ ।
ଏକ ହଜାର ଉତ୍କଳବାସୀ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ବିଗନାଗରୁପ୍ୟ ନାମକ
ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ଦାର୍ଶନିକ ପ୍ରାୟ ୫୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ
ବାସ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ର “ପ୍ରମାଣ ସମୁଦୟ” ପ୍ରସାଦନ
କରିଥିଲେ ଏହାର ବହୁକାଳ ପରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ
ହୁଏନ୍-ସାଂ ଉତ୍କଳ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ଉଭୟ
ସାମ୍ୟ ଓ ମୈତ୍ରୀ ଭାବରେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ସେ ଦେଖିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
୮ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳ ରାଜା ଶୁଭକର କେଶରୀ ଚୀନ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ନିକଟକୁ ଖଣ୍ଡିଏ
ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ “ବୁଦ୍ଧାବତଂସକ ସୁବ” ପଠାଇ ଥିବାର ଚୀନ ଦେଶର ବୌଦ୍ଧ
ସି ପିଟିକରେ ଲେଖାଅଛି । (୧୧)

ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମରେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଶୈବଙ୍କରମାନଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଧର୍ମମାନ ପ୍ରବଳ ଥିବାବେଳେ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ଆଡ଼କୁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ମନ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଏହି ମନୋଭାବ ଦେଖି ପୁଣ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିବା କେହି କେହି କୁହନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧ମ ଓ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା । (୧୬)

ତୃତୀୟ ପ୍ରଧାନ କାଳ :—ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲେପ ପାଇ ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ପକ୍ଷ ଦେବତା ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଓ ସେହି କାଳ ଭିତରେ ସେମାନେ ବରଜାକୁ ପାଇଲେ । ଏହାକୁ ପୁରାଣ ଯୁଗ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯିବ । ଯଯାତି କେଶରୀ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ପୁରୁଷ ଯୁଗର ସକଳ ପ୍ରଭବ ଧରି ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ।

ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯଜ୍ଞାଦି ନିୟମା ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାପାଇଁ ୧୦୦୦୦ ଶ୍ରୋତୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସକୁଳମ୍ବେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଯାଜପୁରକୁ ଆସିଥିଲେ । ଯଯାତି କେଶରୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମପରପୁଣ୍ୟ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଶୈବଧର୍ମ ପ୍ରସାର ପାଇଁ କଠିନ ଆଶ୍ରମ ଦେଖାଇଥିଲେ । ବୈଦିକ ଧର୍ମ, ଶକ୍ତି ପୂଜା ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରସାର ପାଇଁ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଯେଉଁ ୧୦୦୦୦ ଶ୍ରୋତୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସେ ଅଣାଇଥିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ଯାଜପୁରରେ ଜମିବାଡ଼ି ଓ ଭଦ୍ର ଦେଇ ସେମାନଙ୍କର ବସତିର ପୁବିଧା କରି ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏଠାରେ ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ସେ ଗୋଟିଏ ବରଷ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ଯାଜପୁରରେ ରାଜଧାନୀ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ।

ଏହି ସବୁ ବିଷୟରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ ଯଯାତି କେଶରୀ ବରଜା ମନ୍ଦିର ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୨୮୭ ଠାରୁ ୫୯୮ ଖ୍ରୀ:ଅ: ମଧ୍ୟରେ କେବେ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । (୧୭) ଯଜ୍ଞ ପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ସୁରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏହାକୁ ପାନ କରିଥିଲେ; ସେମାନେ ଯାଜପୁର ସପ୍ତ ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହାକୁ ପାନ କରି ନ ଥିଲେ, ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ସପ୍ତ ହେଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି, ତାହାର ମଧ୍ୟ ତାପ୍ତୃତ୍ୟ ରହିଛି । ତନ୍ତ୍ରବାଦର ପୂଜା ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରଚର ମଦ୍ୟ ମାଂସ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପୂର୍ବପ୍ରଥା ଗ୍ରହଣେ ନାହିଁ ସେମାନେ ଯାଜପୁର ସପ୍ତ ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ସପ୍ତ ହେଲେ । ଏହା ହିଁ କମ୍ବଦନ୍ତୀଟିର ତାପ୍ତୃତ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ବସୁନ୍ଧର ପ୍ରାକୃତିକ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୁଇଟି ନଦୀଷ୍ଟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଞ୍ଚଳରେ ବଭୁକ୍ତ ହେଲା ଓ ଗୋଟିକରେ ଶାକ୍ରମତ ଓ ଅନ୍ୟଟିରେ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କଲା । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଉଭୟ ମତବାଦର ସମନ୍ୱୟ ରଖି କରବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେ ବରଜାସେଷରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେଷରେ

ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ଉଭୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣ୍ଡଳର ମତବାଦକୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । (୧୦) ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଉପସଭାକୁ ମତ ଦେଇ କନ୍ୟାଦଳୀର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଠିକ୍ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମୋର ମନେହେଉ ନାହିଁ । ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତୀୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଭିଯାନର ଆତ୍ମାକୁ ସେ ଚିହ୍ନି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଦେବୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଦୃଢ଼ କେନ୍ଦ୍ର ନ ଥିଲା । ନିଜର ରୁଚି ଅନୁସାରେ ଗୋଟିଏ ସତ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନି ରୂପ ଲେଖି ଅବଧାରଣ କରି ପାରେ । ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମା; ବିଷ୍ଣୁ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ ଶିବ, ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତି । ଏକା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଦେଖିବାର ଏହି ପ୍ରକୃତି ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ଥିଲା । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ଶ୍ରୀଷ୍ଟରେ ଏହି ପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ପୃଷ୍ଠପାଞ୍ଚକତା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ୱେତ ଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦର ପ୍ରଶ୍ନ “କିଂ କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମ କୁତଃ ସ ଜାତ ॥ ଶାବାମ ଜେନ କୃତ ସଂପ୍ରତିଷ୍ଠାଃ ॥ ଅଧିଷ୍ଠିତାଃ ଜେନ ସୁଖେ ତରେଷୁ ବର୍ଣ୍ଣାମତଃ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୱା ବ୍ୟକ୍ତାମ୍ । ୧।” ବ୍ରହ୍ମବେଶ୍ୱମାନେ ଆଲୋଚନା କରୁଛନ୍ତି ଜଗତର କାରଣ ଭୂତ ବ୍ରହ୍ମ କପରି ? ଆମେମାନେ କେଉଁଥିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛୁ ? ହେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୱମାନେ, ଆମେ କାହାଦ୍ୱାରା ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ସଂସାର ଯାତ୍ରା କରୁଛୁ ?

ଏ ପରୁଥିର କାରଣ ରୂପେ କାଳ ସୁସ୍ତବ, ନିୟତି ଯଦୃଚ୍ଛା, ଭୂତ ଓ ପୁରୁଷ ଏମାନଙ୍କୁ ନିଆଦିବନ୍ଧ ବୋଲି ମତ ଦେଇ ତୃତୀୟ ଶ୍ଳୋକରେ ଉପନିଷଦ କହୁଛନ୍ତି—

ତେ ଧ୍ୟାନ ଯୋଗାନ୍ତୁ ଗତା ଅପଣ୍ୟନ୍ ଦେବାମ୍ ଶକ୍ତଂ ସ୍ୱଗୁଣିନିଂ ଗୁଡାମ୍
ସଃ କାରଣାନି ନିଶିଳାନି ତାନି କଳାମୁୟୁକ୍ତା ନ୍ୟଧିତସ୍ତତ୍ୟେକଃ । ୩।

ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୟାନ ଯୋଗ ଅଭ୍ୟାସ କରି ନିଜଗୁଣରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଶକ୍ତିକୁ ସାକ୍ଷାତକାର କଲେ ଯେଉଁ ପରମାତ୍ମା ହିଁ କାହିଁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆତ୍ମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କାରଣଗୁଡ଼ିକର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଅଟନ୍ତି । ଏହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଶଙ୍କର ଲେଖିଛନ୍ତି : କୋଽସୌ ଦେବଃ ?...ଦେବସ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱର ସ୍ୟାମଭୂତାଂ ଜଗଦୁଦୟ ଶ୍ଚିତିଲୟ ହେତୁ ଭୂପଂ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷ୍ଣୁ ଶିବାମି କାଂ ଶକ୍ତିମତ । ତଥା ଶ୍ୱେତୁମ୍—

“ଶକ୍ତିସ୍ତେ। ଯସ୍ୟ ଦେବସ୍ୟ
ବ୍ରହ୍ମ ବିଷ୍ଣୁ ଶିବାମି କାଃ” ଇତି ।

ତଥା ଶ୍ୱେତୁମ୍
ସର୍ଗସ୍ଥିତ୍ୟନ୍ତକରଣୀଂ
ବ୍ରହ୍ମ ବିଷ୍ଣୁ ଶିବାମି କାମ୍

ସ୍ୱ ହିଂସା ଯାତି ଭଗବାନେକ ଏବ ଜନାର୍ଦ୍ଦନଃ” ଇତି । ଏକ ବ୍ରହ୍ମର ପୃଷ୍ଠି, ଶ୍ଚିତି, ଲୟ କାର୍ଯ୍ୟ ନେଇ ତିନୋଟି ଶକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା, ମହେଶ୍ୱରଶ୍ୱର ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ।

ଆଉ ଟିକିଏ ଆଗକୁ ଯାଇ ଅଧାପୃଷ୍ଠା ଧରି ପଞ୍ଚମ ଶ୍ଳୋକର ଲେଖା ଯାଇଛି ।

“ଅଜାମେକା ଲେହିତ ଶୁକ୍ଳ କୃଷ୍ଣା”

ବନ୍ଧୀଃ ପ୍ରଜାଃ ସୂକ୍ଷ୍ମାନା ସରୂପାଃ

ଅଜୋତ୍ୟକୋ ଜୁଷ୍ଟମାଣୋନୁ ଶେତେ

ଜହାପେନାଂ ଭୁକ୍ତ ଘୋଷାମକୋଦନ୍ୟଃ । ୫ ।

ନିଜର ଅନୁରୂପ ବହୁତ ପ୍ରଜା ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବା ଏକ ଲେହିତ ଶୁକ୍ଳ ଓ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଅଜା (ପ୍ରକୃତି)କୁ ଏକ ଅଜ (ଜୀବ ଶ୍ରେଣୀ କରେ ଓ ଅନ୍ୟ ଅଜ ଏହି ଭୁକ୍ତାଘରକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଥାଏ ।

ଶଙ୍କର ଏଠି ଅଜାକୁ ଦେବାମୁଖକୁ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଭାଷ୍ୟରେ କହିଛନ୍ତି : ‘ଲେହିତ-ଶୁକ୍ଳ-କୃଷ୍ଣା’ ରକ୍ତ, ଶ୍ୱେତ ଓ କୃଷ୍ଣ ରଙ୍ଗକୁ ବୁଝାଇବ । ଅଗ୍ନି (ତେଜସ୍), ପାଣି (ଆପ) ଓ ଶିତ (ଅନ୍ନ) ବା ପ୍ରକୃତିର ରଜସ୍ ସତ୍ତ୍ୱ ଓ ତମସ୍ କୁ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଇବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉଭୟ ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରତିଲେ ଗୋଟିଏ ସତ୍ତ୍ୱର ଗୋଟିଏ ପଟ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ପାଖଟି ପ୍ରକୃତ ବା ଶକ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ଏବଂ ତନି ଦେବତା ଓ ଶକ୍ତି ପରମାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମିଥ୍ୟା । କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ୟ । ଭକ୍ତ ବା ସାଧକ ନିଜ ରୁଚି ଓ ସଂସ୍କାର ନେଇ ଶିବ, ବ୍ରହ୍ମା ବା ମହେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବା ଶକ୍ତିକୁ ପୂଜା କରିବା କଥା ।

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯଯାତିଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଆସିଥିଲେ ବୋଲି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । ମ୍ୟାକ୍‌ସମୁଲର ଓ ପ୍ରଫେସର ମ୍ୟାକଡୋନାଲଡ୍ ତାଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଡକ୍ଟର ସଙ୍କମଲ ପାଣ୍ଡେୟ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶିତ ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ତାଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବର କିଛିବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଲେଖା ହୋଇଥିବ । ତେଣୁ ନାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଆସିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବୈଦିକ ଚିନ୍ତାର ଧାରାର ଏକ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟାତ୍ମକ ଭାବଧାରା ଧରି ଓଡ଼ିଶାସାରା ବ୍ୟାପୀ ଯାଇଥିବେ । କେତେକ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସେବୀ ପୁଣ୍ୟକୁ ଆସିଥିବେ, ଆଉ କେତେକ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ରହିଥିବେ, ଆଉ କେତେକ ଯାଜପୁରରେ ରହି ଯାଇଥିବେ । ଯାଜପୁର ସପ୍ତ, ମଦ୍ୟମାଂସ ଶ୍ରେୟ, ବେଶ୍ ପଢ଼ିତ ଏ ଧାରଣା ବହୁତ ପରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବ, ଯାହାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରଣ ରହିଥିବ । ସେ ହିଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁଚିନ୍ତ ରୂପେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା ଗୁଲିଲ, ତା’ର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ଯାଜପୁରରେ କରଜାଳ ମନ୍ଦିର, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗଗଜଳ ମନ୍ଦିର ଓ ପୁରୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା । “ଜଗନ୍ନାଥ ପୁରୀରେ ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ କାଳକ୍ରମେ ତାହା ଭାଙ୍ଗିଯିବାରୁ ଯଯାତି

ଗୋଟିଏ ନୂତନ ମନ୍ଦିର କରିଦେଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଅଳ୍ପ ମହାପ୍ରସାଦ ଓ
ତୁଳାବଧୂ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପରି ଚାନ୍ଦୁ ଛୁ ଚାନ୍ଦାକୁ ଯଯାତି ବ୍ୟାଧାନ କରାଉଥିଲେ ।” (୧୬)

“ଲଙ୍କାଗଜଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଯଯାତି ଆରମ୍ଭ କରା-
ଉଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ପ୍ରଧାନ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ କେନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ବନ୍ୟାମା ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା
ପ୍ରଧାନ ଶିବକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଯଯାତି ଭୁବନେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ
ଆରମ୍ଭ ମାତ୍ର କରିଥିଲେ । ଏପରି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା ।” (୧୭)

କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ରୁଲିଥିବା ଯାଏଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର
ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ ପଞ୍ଚଦେବତାଙ୍କ ଉପାସନା ପାଇଁ ମନ୍ଦିର ତିଆରି ରୁଲିଥିଲା ।
“ପୁରୀର ଶ୍ରୀକ୍ଷୀପୁ ୯ମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର କରାଉ ଥିବାର
ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।” (୧୮)

“ବରହ କେଶରୀ ଯାଜପୁରରେ ବରହନାଥଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ
କରାଉଥିଲେ । ସେ ମନ୍ଦିର ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିର ନୁହେଁ ।” (୧୯)

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରଧାନ କାଳ : ଯେଉଁ ସମୟରେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୈଦିକ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକୁ
ଆକ୍ରମଣ କରି ଭାଙ୍ଗି ଦିଆଯାଇଥିଲା ଓ ତା’ ସ୍ଥାନରେ ମସଜିଦ୍ ତିଆରି ହୋଇଥିଲା
ସେହି କାଳକୁ ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରଧାନ କାଳ ରୂପେ ନିଆଯିବା ଉଚିତ୍ । ୧୫୫୮ ସାଲରୁ ଏହା
ଭାରତୀୟାଦିରେ ହେଉଛି ହୋଇଥିବ ।

ପଞ୍ଚମ ପ୍ରଧାନ କାଳ : ଏହା ନବଯୁଗର କାଳ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାଁ
ଏହାର ଆରମ୍ଭ । ବର୍ତ୍ତମାନର ମନ୍ଦିର “ରଘୁବାହାଦୁର ଚୌଧୁରୀ, ୯ ନରସିଂହ ଚରଣ
ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ପିତାମହ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ଚୌଧୁରୀ ପୁରୀର ମହାପାତ୍ର ବରଜାଙ୍କର
ଭଗ୍ନ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ମରାମତି କରି ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମନ୍ଦିର ମୁଖରୁକି;
ବେଗୁଦର, ଆମର, ଭଦ୍ରାଦି ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ।” (୨୦)

ଧର୍ମ କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ କି ଗ୍ରହଣ୍ୟରେ ରହେ ନାହିଁ । ଧର୍ମର ଅବସ୍ଥିତି ପାଇଁ
ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ବ୍ୟବହାରରେ, ନିୟାମାବଳୀରେ, ଧାର୍ମିକ ଶୃଙ୍ଖଳା-
ଗୁଡ଼ିକରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଘଟିବା ଉଚିତ୍ । ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟବହାରରେ, ନିୟା-
ମାବଳୀରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ରହେ ନାହିଁ ଶୃଙ୍ଖଳା ଅନୁଯାୟୀ ବ୍ୟବହାରରେ ପରିଦର୍ଶନ ହୁଏ
ନାହିଁ; ସେ ସମୟରେ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ବସ୍ତୁ ଆସେ । ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରଧାନ କାଳର ବସ୍ତୁ
ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକଙ୍କ ଶୃଙ୍ଖଳାସମ୍ପଦ ଅଭ୍ୟାସର କର୍ମର
ସମ୍ବନ୍ଧ ବଢ଼ିଲା ହୋଇ ଯାଇଥିବ ଯାହାର ଫଳ ସ୍ଵରୂପ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଶହ ଶହ ବର୍ଷ
ଧରି ବୈଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ପାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କଳାପାତ୍ରାଦି ଆକ୍ରମଣରୁ

ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ପୁନର୍ଜାଗରଣ ପାଇଁ
ଧାର୍ମିକ ଲୋକଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ସବୁଠୁ ବେଶୀ । ସେହି ଧାର୍ମିକ ଲୋକଙ୍କ ଜୀବନ,
ବିଶ୍ୱାସ, ପୂଜା, ପ୍ରାର୍ଥନା ଅସଂଖ୍ୟ ପୁରାଣ ପୁସ୍ତକ କରି ପାରିବ, ଅସଂଖ୍ୟ ମନ୍ଦିର, ଅସଂଖ୍ୟ
ମୁର୍ତ୍ତି, କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ କରାଇ ପାରିବ । ଯାଜପୁର ଅଧିକାରୀଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ମାତୃସତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତି ଅଖଣ୍ଡ ବିଶ୍ୱାସ ଥିବା ହେତୁ କେଉଁ ଅନାଦିକାଳରୁ ଦେବଙ୍କ
ପୂଜା ଏଠି ଚାଲିଆସିଛି । ମଝିରେ ଅଳ୍ପଦିନ ପାଇଁ କଳାପାହାଡ଼ ଆଦିମଣ ଯାହା କ୍ଷତ୍ର
କରିଥିଲା ସେଥିରୁ ମଧ୍ୟ କିଛି ଶିଶିବାର କଥା ଅଛି । ମାତୃପୂଜା ମଦ୍ୟ, ମାଂସ,
ମୈଥୁନରେ ପରିଣତ ନ ହୋଇ ଅଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତର ମାୟାଶକ୍ତି ଅବଧାରଣାରେ
ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ସେହି ଅବଧାରଣା ବିଷୟରେ ଇଙ୍ଗିତ
ଦେଉଛନ୍ତି—

“ମାୟାଂ ତୁ ପ୍ରକୃତଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ମାୟିନଂ ତୁ ମହେଶ୍ୱରମ୍
ବିଦ୍ୟାବିୟବଭୂତୈସ୍ତୁ ବ୍ୟାଘ୍ରଂ ସର୍ବମିଦଂ ଜଗତ୍ ।” । ୧୦ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ପୁଷ୍ଟଭୂମିରେ ଯାଜପୁର

ଡଃ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

ଭୂମିକା :

ସାମାଜିକ ଶବ୍ଦ ସ୍ବଳ୍ପ ବା ସମ୍ୟାଶ୍ରୟୀ । ସ୍ବଳ୍ପ ବା ସମ୍ୟା ଗୋଟିଏ ଭୂଭାଗୀୟ ପାରଣା ହେଲେ ହେଁ ସାମାଜିକ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାବରେ ବୁଝାଯିବା ସମ୍ଭବ୍ୟ ନୁହେଁ । ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ବିଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥିତିରେ ହେବା ପରେ ସମ୍ପ୍ରାୟତାର ଗୁରୁତ୍ବ ହ୍ରାସ ପାଇଛି । ଏପରି କି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନରୀନ ଆଞ୍ଜେଲ ଜାତୀୟତାକୁ ଆନ୍ତର୍ଜାତିକତାର ଦ୍ବାରକ ରୂପେ ପରିଗଣନା କରିଛନ୍ତି । ଗ୍ରୀକ୍ ଦାର୍ଶନିକ ଆରିଷ୍ଟଟଲ୍ କହିଥିଲେ, ମାନବ ଗୋଟିଏ ସାମାଜିକ ପ୍ରାଣୀ; ସେହି ପୁଣି କହିଛନ୍ତି, ମାନବ ଗୋଟିଏ ସାମାଜିକ ଜୀବ । ସାଧାରଣ ମାନବ, ମୂର୍ଖର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଏଯାବତ୍ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଜୀବନଯାପନ କରିଆସିଛି । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭ । ପରିବାର ହେଉଛି, ସମାଜର ମୂଳପତ୍ର । ଏହା ହିଁ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭ । ପରିବାରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗ୍ରାମ, ଥାନା ଅନୁବିଭାଗ, ଜିଲ୍ଲା, ରାଜ୍ୟ, ଦେଶ, ମହାଦେଶ ଏପରିକି ବିଶ୍ବକୁ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଜୀବନର ସ୍ବରୂପ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ ଓ ପର୍ଯ୍ୟଲେଚନା କରାଯାଏ । ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରୀତି ମାନବର ସଦ୍ବିଚାର ପ୍ରତୀକ, ବିଶ୍ବ ନାଗରିକତା ଗୋଟିଏ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ତେଣୁ ଉତ୍ତମା କହିଥିଲେ, ମଣିଷ ନିଜକୁ ପରାମ୍ପରା, ଇଂରେଜ, ଜର୍ମାନ ଆଦି କହିବାବେଳେ ସେତେ ପରିମାଣରେ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ନିଜକୁ ମାନବ ବୋଲି କହିବାବେଳେ ସେତେ ପ୍ରେରଣା ବା ଉତ୍ସାହର କଣ୍ଠବର୍ତ୍ତୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରାନ୍ତ ଓ ଇଂଲଣ୍ଡ ପରସ୍ପର ଯୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ; ପ୍ରକୃତରେ ଉଭୟ ଦେଶର ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ ବା ସରକାର ଯୁଦ୍ଧ ଘୋଷଣା କରନ୍ତି । ତେଣୁ କୁହାଯାଏ ଯେ ମଣିଷ, ସ୍ବଳ୍ପ ନାମରେ ଯେତେ ଜୀବନ ପାପ କରେ, ନିଜ ନାମରେ ତାହା ହିଁ କଲେ ସମ୍ପ୍ରାୟତା ଆଇନାନୁସାରେ ସେ ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ଅପରାଧୀ ରୂପେ ଦୋଷୀ ସାବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଗୁରୁତର ଦଣ୍ଡ ପାଆନ୍ତା । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଯାଜପୁରର ପ୍ରୀତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ବ୍ୟାପକ ସାମାଜିକ ପୁଷ୍ଟଭୂମି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କେତେକ ଏହି ଚିନ୍ତା-ଧାରାକୁ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରୀତି ବୋଲି କହି ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ଜୁଷ୍ଟ କରିପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହା ଯେ

ମାନବର ଗୋଟିଏ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ପାରଣା, ଏହି କଥାକୁ ଉପେକ୍ଷା କଲେ ସତ୍ୟର ଅପଲାପ ହେବ । ୧୯୫୬ର ସୀମା କମିଶନ ଆନ୍ଦୋଳନବେଳେ ସେ କାଳର ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ ପଣ୍ଡିତ ନେହେରୁ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହିଥିଲେ, “ସାହେବଜୀ ଓ ଖରପୁଆଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ରହୁ ବା ବହାରରେ ଥାଉ ଏହା ବଡ଼ନଥା ନୁହେଁ, ଏ ସତ୍ୟ ଦୁଇଟି ଭାରତରେ ରହିଛି । ତେଣୁ ମୁଁ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଏହି ଆଦମ ପ୍ରୀତିକୁ ଗୁଫିପାରୁ ନାହିଁ ।” ସେତେବେଳେ ପ୍ରଭୁତ୍ଵରେ କୁହାଯାଉଥିଲା, “ଭାରତର ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହା ଯଥାର୍ଥ । କାରଣ ସେ ଆକୁମାରୀକା ହିମାଳୟ ଭୂଭାଗର ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ । ଏହି ଦୁଇବର୍ଗର ଲୋକ ଗୁହୀଳ, ତାଙ୍କ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସିଂହ ନ ହୋଇ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନବକୃଷ୍ଣ ଚୌଧୁରୀ ହୁଅନ୍ତୁ । ତେଣୁ ଆପଣମାନଙ୍କ ବିଷୟ ନିର୍ବାଚନ, ଆଞ୍ଚଳିକତା ଦୋଷଦୁଷ୍ଟ ନୁହେଁ, ଏହା ଗଭୀର ଅନୁଶୀଳନ ଓ ପର୍ଯ୍ୟଲୋଚନା ଲାଗି କ୍ଷେପ ଦୃଷ୍ଟି କରିବା ସାଧ୍ୟ ।” ଯାଜପୁରର ଗୁପ୍ତାପୁତ୍ରୀ ଜାଣିବା ଉଚିତ, କେଉଁ କାରଣରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସଜନିତକ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚରେ ସେମାନଙ୍କ ଅନୁରାଗର ସ୍ଥାନ ଉଚ୍ଚରେ ବା ମତରେ ।

ଯାଜପୁରର ସଜନିତକ ଐତିହ୍ୟ :

ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଯାଜପୁରର ସଜନିତକ ଗୁରୁତ୍ଵ ରହିଆସିଛି । ଜଣେ ଆତ୍ମ-ଆବିଷ୍କାରୀକ ଜ. ଭ. ସମମୁଖୀ କହନ୍ତି ଯେ ପାରିଜାତମୁଣ୍ଡିଠାରୁ ପ୍ରାୟ ୩୨ କି.ମି. ଦୂରରେ ଥିବା ବାଣ୍ୟାସ ନଦୀ ତଟବର୍ତ୍ତୀ ମୁଖଲିଙ୍ଗ ଗ୍ରାମକୁ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାର ମନ୍ଦିର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟ ଗୁରୁ କରମସିଂହର ଅଞ୍ଚଳକୁ ବ୍ୟାପୀ ରହିଥିଲା, ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ନଗର ନିକଟରେ ଥିବା ମଧୁକଗର ମନ୍ଦିର ପ୍ରଧାନ । ଏହି ମନ୍ଦିର ଗାସରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହି କଳିଙ୍ଗ ନଗରରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦଖଲ କରିବା ପରେ ସେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରଠାରେ ରାଜଧାନୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ।

ସ୍ଵାସଲ ଓ ସଖାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜୀ ନାମକ ଦୁଇଜଣ ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ବିମ୍ବିଶାପୁରଠାରେ ରାଜଧାନୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହାର ନାମ ଦେଇଥିଲେ, ଯଯାତି ନଗର । ଐତିହାସିକମାନେ ସୋନପୁରର ବିନ୍ଦାଠାରେ ଏହି ବିମ୍ବିଶାପୁର ଥିଲା ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ଅନ୍ୟ ଐତିହାସିକମାନେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି କହନ୍ତି ଯେ, ଯଯାତିନଗରଠାରେ ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ରାଜା ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଉତ୍କଳକୁ ଜୟ କରିବାପରେ ଯଯାତି ନଗରଠାରୁ ଗୁଡ଼େଶ୍ଵର ପାଟକ ବା ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ରାଜଧାନୀ ଉଠାଇ ନେଇ

ଏହାର ନାମକରଣ କରାଥିଲେ, ଯଦାନ୍ତ ନଗର । ଇତିହାସ ଲେଖକମାନେ ଯାଜପୁରକୁ ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଦାନ୍ତ ନଗର ରୂପେ ଚିହ୍ନିଲେ ବିଅନ୍ତ । ମେମାନେ ବିନ୍ଦୁକାର ଦାଗକୁ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରନ୍ତି । ଏହା ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଘଟଣା । ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଦାନ୍ତ ନଗର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧସେବ ଥିଲା ଏବଂ ଏଠାରେ କେତେଗୋଟି ବୌଦ୍ଧବିହାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଡକ୍ଟର ହରକୁଷ୍ଠ ମହତାବଙ୍କ ମତାନୁସାରେ କେଶରୀ ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଯଦାନ୍ତ ନିଜ କ୍ରମାତ୍ମକ ଦ୍ଵାରା ଅତ୍ୟାତ୍ମର ହୋଇ ନିଜ ଉଦ୍ଧାରୀତ୍ଵ ଆଦି ବିଚିତ୍ର ଦେବାଙ୍କ ଶରଣାଗତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉତ୍କଳର ଭୌମବଂଶ ରାଜକୁମାରଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଣୟ ହୋଇଥିଲା । ଭୌମରାଜ ଏହି ବିବାହୀଙ୍କ ଧୂସ୍ମକାନ୍ତର ଶୋଧାଧିକାର ହୋଇ ତାଙ୍କ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ, ସେମାନେ ଏହି ଦୁଃସାହସୀ ଯୁବକକୁ ଜଙ୍ଗଲକୁ ନେଇ ହତ୍ୟା କରନ୍ତୁ । ଏହି ଆଦେଶ ପାଳନ କରିବାକୁ ପ୍ରବାଚକଟଳ ଗୋଟିଏ ସିଂହ ରକ୍ତ ଗୁଡ଼ିକାରୁ ସେମାନେ ଉତ୍ପତ୍ତର ଯଦାନ୍ତଙ୍କୁ ଗୁଡ଼ି ପ୍ରାଣ ବିଚଳରେ ପଳାଇ ଆସି ରାଜାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଇଲେ । ରାଜା ସମସ୍ତ ଦୁଃଖକୁ ଶୁଣିବାପରେ ଜାଣି-ପାରିଲେ ଯେ ସିଂହବାହନ ବିରଜାତଦେବଙ୍କ ଅପାର କରୁଣା ବ୍ୟସ୍ତ ଏଭଳି ଘଟଣା ଘଟି ନ ପାରେ । ତେଣୁ ସେ ଏହି ଯଦାନ୍ତଙ୍କ ସହିତ ନିଜ ଜନ୍ମାର ବିବାହ କରିବାକୁ ନିଜର ଉଦ୍ଧାରଥିଲା ରୂପେ ବାଛିଲେ । କେଶରୀଙ୍କ କୃପାରୁ ରାଜ୍ୟଲଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଯଦାନ୍ତ ନିଜେ ଯଦାନ୍ତ କେଶରୀ ନାମ ବଦଳ କରି ନିଜ ବଂଶର ନାମ କେଶରୀ ବଂଶ ରଖିଲେ । ସେ ବୈବାହିକ ସୂତ୍ରରେ କଳିଙ୍ଗ, କୋଶଳ, କଞ୍ଚୁଦ ଓ ଉତ୍କଳ, ଏହି ଚାରୋଟି ରାଜ୍ୟକୁ ଏକ ଶାସନାଧୀନ କରି ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଅଶ୍ଵାତ୍ମୟ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ଏହି ସହର ନାମ ହେଲା, ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର । ସେ ଏହି ଯଜ୍ଞର ସ୍ମାରଣ ସ୍ଵରୂପ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଯାଜପୁର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ଏବଂ ଏଠାରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଦିଆ ହେଉଥିଲା । ତେଣୁ ଏହାର ଅନ୍ୟନାମ ଥିଲା ନାଭିପୁର । ଯାଜପୁରଠାରେ ସର୍ବଧର୍ମର ସମନ୍ବୟ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୌଦ୍ଧ ଆଦି ନାନା ଧର୍ମର ପୀଠ ଅବସ୍ଥିତ । କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜା ପୁରୁଷ କେଶରୀଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଉତ୍କଳକୁ ଜୟକରିବା ପରେ ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗଦେବ ୧୧୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନିଜ ରାଜ୍ୟାଳୟ କଳିଙ୍ଗ ନଗରଠାରୁ ଆଣି କଟକଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ତତ୍ପରେ ଯାଜପୁରର ରାଜନୈତିକ ଗୁରୁତ୍ଵ କମିଗଲା ।

ଇଂରେଜମାନେ ୧୭୭୫ରେ ସମ୍ରାଟ ସାହୁ ଆଲମଙ୍କଠାରୁ ବଙ୍ଗ, ବିହାର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଦେଉଳୀୟ ବା ରାଜସ୍ଵ ଆଦାୟ ଅଧିକାର ହାସଲ କରିବାବେଳେ ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାର ବସ୍ତ୍ରଠାରୁ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ମେଦିନୀପୁର ଜିଲ୍ଲାରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ କଟକ, ପୁରୀ ଓ ବାଲେଶ୍ଵରକୁ ମିଶାଇ କଟକ ପ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହା

ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ସେ କାଳରେ ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାର ସଦର ମହକୁମା ଯାଜପୁରରେ ଥିଲା । ୧୮୭୦ରେ ବସ୍ତାଠାରୁ ଜଳେଶ୍ଵର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳକୁ ବାଲେଶ୍ଵର ସହକ ମିଶାଇ ଦିଆଗଲା ଏବଂ ଜିଲ୍ଲାର ସଦର ମହକୁମା ଯାଜପୁରଠାରୁ ବାଲେଶ୍ଵରକୁ ଉଠିଗଲା । ଯାଜପୁରକୁ କଟକ ଜିଲ୍ଲା ସହକ ମିଶାଇ ଦିଆଗଲା ଓ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅନୁବିଭାଗର ପଦବୀ ଲାଭ କଲା ।

ତେଣୁ ଯାଜପୁରର ରାଜନୈତିକ ଗୁରୁତ୍ଵ ସବୁ ଯୁଗରୁ ସ୍ଵୀକୃତ ହୋଇଛି । ଐତିହାସିକ ବିବର୍ଣ୍ଣନା ଫଳରେ ଏହାର ଭାଗ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହୋଇଛି ସିନା, ନଗର ଏହି ଗୁରୁତ୍ଵ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜନମାନସରେ ସ୍ଵରକ୍ଷିତ ଓ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଆସିଛି ।

ସ୍ଵାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମରେ ଯାଜପୁର :

୧୯୪୨ର ଅଗଷ୍ଟ ବିପ୍ଳବବେଳେ ଯାଜପୁର ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ଥିଲା । ସେହି ଅବସରରେ କେବଳ ଏହି ଅନୁବିଭାଗର ଅଗଷ୍ଟ ମାସର ଦ୍ଵିତୀୟ ସପ୍ତାହକ ମଧ୍ୟରେ ୭୧ ଗୋଟି ବିପ୍ଳବାତ୍ମକ ଘଟଣା ଘଟିଥିଲା । ୨୭ ଜଣ ପୁଲିସ୍ କର୍ମୀଗୁଣଙ୍କ ପୋଷାକ ପୋଡ଼ିଦିଆ ଯାଇଥିଲା । ଛଅଗୋଟି ଜଳଜର ଅଫିସରେ ନିଆଁ ଲଗାଇ ଦିଆଯାଇ ଏବଂ ଗୁରୁଗୋଟି ଡାକଘର, ପାଞ୍ଚଗୋଟି ନିର୍ମଳ ଘର, ଛଅଗୋଟି ଜମିଦାରୀ କଚେରୀ ଓ ଗୁରୁଗୋଟି ଡାକବଙ୍ଗଳା ଘର, ଜନତା ଦ୍ଵାରା ଉପହାତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ କଟକରେ ଆନ୍ଦୋଳନର କେନ୍ଦ୍ର କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ଥିଲା ଓ ଯାଜପୁରରେ ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଉପସ୍ଥାପିତ ଥିଲା । ସେତେବେଳର ରେଭେନ୍ସା କଲେଜର ଛାତ୍ର କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ବୟସ୍କ ବାଳକଦ୍ଵାରା ଦାସ କେନ୍ଦ୍ର ଓ ଶାଖା ଅଫିସ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗସୂତ୍ର ରକ୍ଷା କରିଥିବାରୁ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ କରିଥିବା ଅପରାଧରେ ଦୁଇବର୍ଷ କାରାଦଣ୍ଡ ଭୋଗ କରିଥିଲେ ।

କଂଗ୍ରେସ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବ୍ୟୋଧନ ଘୋଷିତ ହୋଇ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି କାରାଗୃହ ହୋଇଥିବାରୁ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଚୌଧୁରୀ ଓ ଶ୍ରୀମତୀ ରମାଦେବୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ପରିଚାଳିତ ବସ୍ତର କଂଗ୍ରେସ ଆଶ୍ରମ ଓ ରଚନାତ୍ମକ କର୍ମ କେନ୍ଦ୍ର ଗୁଡ଼ିକୁ ସରକାର ଦଖଲ କରି ନେଲେ । ଏଥିରେ ଡୋଧାନ୍ତ ହୋଇ ଆନ୍ଦୋଳନକାରୀମାନେ ଅଗଷ୍ଟ ୧୭ ତାରିଖ ଦିନ ଏହି କେନ୍ଦ୍ର ଗୁଡ଼ିକରେ ନିଆଁ ଲଗାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଫଳରେ ବସ୍ତର ଅବହେଳା ଏ ଲୋମହର୍ଷଣକାରୀ ଅତ୍ୟାଚାର ହୋଇଥିଲା । ଡୋଧାନ୍ତ ଜନତା ବଡ଼ତଣାର କଚେରୀ ଘରେ ନିଆଁ ଲଗାଇ ପୋଲିସ ଚୌକୀଦାର ଓ ଦଫାଦାରମାନଙ୍କ ପୋଷାକପିତ୍ର ପୋଡ଼ି ଦେଲେ । ନାଳବନ୍ଧୁ, ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ଓ ଟେଲିଫୋନ୍ ତାର କାଟି ଦେଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଶାସନ ଏକପ୍ରକାର ଭୃଷ୍ଟ ପଡ଼ିଲା । ସରକାର ପ୍ରତିହଂସାପରାୟଣ ହୋଇ ଗୁଳି ଚାଳନା କଲେ ଓ ଲୋକମାନଙ୍କ ଉପରେ ପିଟୁଣୀ ଟିକସ (Punitive Tax) ବସାଇଲେ । ଅଗଷ୍ଟ ୨୭ ତାରିଖ ଦିନ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ପୋଲିସ ହିଫାଜତରେ କେତେକ ଲୋକଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀକରି ନେଉଥିବା ବେଳେ ବିପ୍ଳବମାନେ

ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି କରିବାରୁ ଗୁଳି ଚାଲିଲା ହୋଇଥିଲା । ଏଥିପାଇଁ ଜନତା ଦୋଷୀମାନଙ୍କୁ ହୋଇଗଲା ।

ଅଗଷ୍ଟ ୨୭ ତାରିଖ ଦିନ ପ୍ରାୟ ଦଶହଜାର ଲୋକ ଗୋଟିଏ ଶୋଭାଯାତ୍ରାରେ ଯାଇ ଏସ୍. ଡି. କ୍ସ. ଦସ୍ତର ଉପରେ ଚଢ଼ି କରିବାକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ସଶସ୍ତ୍ର ସିପାହୀମାନେ ଜଣି ରହିଥିଲେ । ଏବେ ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖି ସେମାନେ କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟବମୁତ୍ତ ହୋଇଗଲେ । ସେମାନେ ଆନ୍ଦୋଳନକାରୀମାନଙ୍କୁ ଡରାଇବେ କି ଶାନ୍ତିପୂର୍ବକ ସମାଧାନ ନିର୍ଭୟରେ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ଗୁଳିଆ ହେବେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ସହଯୋଗ କରିବା ଲାଗି ସିପାହୀମାନଙ୍କୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଲେ । କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ବିରୁଦ୍ଧକୁଟିଣ୍ଡନ ହୋଇ ଉଡ଼ାଜାହାଜରୁ ଡିନାମାଇଟ୍ ନିକ୍ଷେପ କଲେ । ଶୋଭାଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ପ୍ରାଣ ହଳରେ ପଳାଇଗଲେ ସିନା, ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚ ହଜାର ଲୋକ ସହର ବାହାରେ ଶୋଭାଯାତ୍ରା କରି ସମବାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଲେ ଓ ସେଠା ଡାକ୍ତରରେ ନିଆଁ ଲଗାଇ ଦେଲେ । ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରମାନେ କହୁଥିଲେ ଯେ ଯାଜପୁର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୁହାଯି ଆକାଶମାର୍ଗରୁ ଡିନାମାଇଟ୍ ନିକ୍ଷେପ କରି ବିପ୍ଳବମାନଙ୍କୁ ଘଟାଇ ଦିଆଯାଇ ନ ଥିଲା ।

ଭାରତୀୟ ସ୍ବାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମରେ ଯାଜପୁରର ଜାଲିଆମାନ ଐତିହ୍ୟ ସବୁ ଏହି ଅନୁବନ୍ଧର ରାଜନୀତିମାନେ ସ୍ବାଧୀନ ଭାରତର ରାଜନୀତିରେ ଯେ ଉପସ୍ଥାପନ ଆସନ ପାଇ ନାହାନ୍ତି, ଏହାକୁ କେହି ଅସ୍ବୀକାର କରିପାରିବେ ନାହିଁ ।

ସ୍ବାଧୀନତା ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୀତିରେ ଯାଜପୁର :

ଭାରତ ସ୍ବାଧୀନ ହେବାବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମାତ୍ର ଛଅଗୋଟି ଜିଲ୍ଲା ଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଶା ବିଧାନ ସଭାର ସଭ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ୭୦ ଥିଲା । ୧୯୪୮ ଜାନୁଆରୀ ପହିଲା ଦିନ ତେଲୁଗି ଗୋଟି ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟ ଓ ୧୯୪୯ ଜାନୁଆରୀ ପହିଲା ଦିନ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ମିଶ୍ରଣ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଆୟତନ ଓ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ିଶା ତେରଗୋଟି ଜିଲ୍ଲାରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା ଓ ବିଧାନ ସଭାର ସଭ୍ୟସଂଖ୍ୟା ହେଲା ୧୪୦ । ୧୯୫୨ ନିର୍ବାଚନବେଳେ ଯାଜପୁର ସାତଗୋଟି ନିର୍ବାଚନ ମଣ୍ଡଳୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା; ୧୯୫୭ରୁ ଏହାର ସଂଖ୍ୟା ଛଅକୁ କମାଇ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ୧୯୬୧ ଜନଗଣନା ପରେ ବିଧାନସଭାର ସଭ୍ୟସଂଖ୍ୟା ୧୪୭କୁ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲେ ହେଁ ଯାଜପୁରର ସଭ୍ୟସଂଖ୍ୟା ଛଅରେ ରହିଛି ।

ଭାରତୀୟ ସଂବିଧାନରେ ସାବାଳକ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି । ନିର୍ବାଚନୀୟ ରାଜନୀତିରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତାତାମାନେ ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ ନ ହେଲେ କୌଣସି ରାଜନୀତି ପ୍ରବୃତ୍ତିବିତ୍ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ନିର୍ବାଚନମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଥର ନୂତନ ପ୍ରାର୍ଥୀଙ୍କୁ ସମର୍ଥନ କଲେ ଜଣେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଭାଗ୍ୟାବସ୍ଥା ବା ଭାଗ୍ୟବିଧିକୁ

ଦର୍ଶିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଅନୁବ୍ରାତର ସାମୁଦ୍ରିକ ରାଜନୈତିକ ଗୁରୁତ୍ବ ବ୍ୟାହତ ହେବା ସୁନିଶ୍ଚିତ । ପ୍ରତିନିଧିମାନେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସମର୍ଥକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ହୁଏତ ଥରକୁ ଥର ଦଳବଦଳ କରିଛନ୍ତି କିମ୍ବା ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ଦଳବଦଳ ଯୋଗୁଁ ରାଜନୈତିକ ସ୍ଥିରତା ସନ୍ଦର୍ଭ ହୋଇଛି ଏବଂ ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଫଳରେ ସମର୍ଥକ ଘୋଷଣା ଓ ସମର୍ଥିତ ପ୍ରତିନିଧିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଧାରାବାହିକ ଅନୁରକ୍ତ ଅବ୍ୟାହତ ହୋଇ ରହିନାହିଁ । ଏହି ମାନଦଣ୍ଡ ଅନୁସାରେ ସ୍ୱର୍ଗତ ଗଦାଧର ଦତ୍ତଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଜୀବନ ତମାମ ଦଳବଦଳ କରି ନାହାନ୍ତି କେବଳ ଥରେ ମାତ୍ର ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାହା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶୁଭଙ୍କର ହୋଇଛି । ତେବେ ଯାଜପୁର ଯେ ସୁବିଧାବାଦୀ ରାଜନୀତିର ପୋଷକତା କରିଛି, ଏହାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିହେବ ନାହିଁ । ଏହି ଘନ ଘନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଫଳରେ ଘୋଷଣାତାମାନଙ୍କ ପରିଭ୍ରାମ ନାହିଁ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ସରକାରୀ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ ପ୍ରସ୍ତାବ କରି ସେମାନଙ୍କର କିଛି ଉପକାର କରି ପାରିବେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୀତି ମଧ୍ୟ ସୁବିଧାବାଦୀ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଗତି କରିଛି । ତୁଳନାତ୍ମକ ରୂପେ ପରିଚିତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ ଦଳ ଓ ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାରେ ଅଭ୍ୟାସୀ । କ୍ଷମତା ଲାଭ ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଧ୍ୟେୟ ହୋଇଛି ଯାହାଫଳରେ ଗତ ୨୬ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଦଳ କ୍ଷମତାକୁ ଆସୁନା କାହିଁକି, ମୁଣ୍ଡିମେସୁ ଲୋକ କ୍ଷମତାସୀନ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଏହି 'ସାଙ୍ଗୀତିକତା' ଖେଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୀତି ବଦଳିବାବେଳକୁ ଯାଜପୁରର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମତାଳ ରକ୍ଷା କରି ନ ପାରି ପ୍ରତିନିଧିମାନେ କ୍ଷମତାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

କଟକ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ବ୍ୟବସାୟିକ ରାଜଧାନୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର କ୍ଷମତା ରାଜନୀତି ମଧ୍ୟ କଟକାନ୍ତରେ ହୋଇ ଆସିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ସ୍ୱାମିନାଥ ରାୟ ଓ ନବକୃଷ୍ଣ ଚଉଧୁରୀ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଲୋକ । ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ଓ ମାଳମଣି ରାଉତରାୟ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା, ନନ୍ଦିନୀ ଗଡପତି ସ୍ୱୟଂ ଜିଲ୍ଲା, ବିଶ୍ୱନାଥ ଦାସ, ବିଜୁ ପଟ୍ଟନାୟକ ଓ ବିନାୟକ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା, ସଦାଶିବ ଟିପାଠୀ କୋରାପୁଟ ଜିଲ୍ଲା ଓ ଧନେନ୍ଦ୍ର ନାରାୟଣ ସିଂହଦେଓ ବଲାଙ୍ଗୀର ଜିଲ୍ଲାର ଅଧିବାସୀ । କେବଳ ବିନାୟକ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ, ସଦାଶିବ ଟିପାଠୀ ଓ ସିଂହଦେଓଙ୍କୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ କଟକବାସୀ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ବିନାୟକ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ସଦାଶିବ ଟିପାଠୀ ଦଶଶା ପ୍ରବାହରେ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଥିଲେ, ସିଂହଦେଓ କୋଶଳ ରାଜା ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବା ପରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦଳର ଆକର୍ଷକ ବିଜୟ ଯୋଗୁଁ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଯାଜପୁରର ପ୍ରତିନିଧିମାନେ କଟକାନ୍ତରୁ ହୋଇ ଗୁପ୍ତଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି କରି ନ ପାରିଲେ ସେମାନେ ରାଜନୀତିରେ ଶୀର୍ଷ ସ୍ଥାନ ପାଇବା କଷ୍ଟକର ହେବ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନ୍ତ୍ରି ମଣ୍ଡଳରେ ଚୋଟିଏ ମାତ୍ର ଅନୁସାରେ ସଭ୍ୟ ମନୋନୟନ ହୋଇନାହିଁ । କେତେକେଲେ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମରେ ଯୋଗଦାନ, କେତେକେଲେ କାର୍ଯ୍ୟକରଣ, କେତେକେଲେ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରିଙ୍କ ଆପ୍ତା, କେତେକେଲେ ଦଳୀୟ ନେତାଙ୍କ ଗୁପ୍ତ ଓ କେତେକେଲେ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ ଅନୁସାରେ ମନ୍ତ୍ରି ମନୋନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି । ୧୯୭୧ରେ ଯାଜପୁରର ଛଅଜଣଯାକ ସଭ୍ୟ କଂଗ୍ରେସ ଦଳର ଥିଲେ ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଶାନ୍ତନୁକୁମାର ଦାସ ମନ୍ତ୍ରୀପଦ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ୧୯୭୬ରେ ଯାଜପୁର ଛଅଜଣଯାକ ସଭ୍ୟଙ୍କୁ ଜନତାଦଳରୁ ପଠାଇଛି; ତେଣୁ ତଳେ ମନ୍ତ୍ରି ମଣ୍ଡଳରେ ଯାଜପୁର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ ଆଣା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ; କିନ୍ତୁ ଏ ଆଶା ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ; କାରଣ ୧୯୭୧ରେ ୮୧ଜଣ କଂଗ୍ରେସ ବିଧାନ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁରର ଭାଗଥିଲା ୭ ବା ଶତକଡ଼ା ସାତ ଭାଗରୁ ସାମାନ୍ୟ ଅଧିକ । ୧୯୭୬ରେ ୧୧୦ ଜଣ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁରର ଅବଦାନ ଛଅଜଣ ବା ଶତକଡ଼ା ସାତ ପାଞ୍ଚଭାଗ । ଏଣେ ପୁଣି ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରିଙ୍କୁ ଡିଜିଟାଟି ବିବଦମାନ ମାତ୍ର ସମୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରଥମରେ ମନ୍ତ୍ରି ମଣ୍ଡଳର ସଭ୍ୟସଂଖ୍ୟା ବିଧାନସଭା ସଭ୍ୟ ସଂଖ୍ୟାର ଶତକଡ଼ା ୧୦ରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୫ ଜଣରୁ ବେଶୀ ହେବା ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟରେ ଜନତା ଦଳରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବା ଲୋକଦଳ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ଜନସଂଘ, ସମାଜବାଦୀ ଓ ସଙ୍ଗଠନ କଂଗ୍ରେସ ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦଳର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ ରହିବ । ଶେଷରେ ପ୍ରତି ଜିଲ୍ଲା ଅନୁକ୍ରମେ ଜଣେ ଲୋକାୟୁକ୍ତ ପ୍ରତିନିଧି ମନ୍ତ୍ରି ମଣ୍ଡଳରେ ରହିବ । ଏକଦ୍ୱ୍ୟାଶାବଦ୍ଧ ହରିଜନ ଓ ଆଦିବାସୀଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ ସମସ୍ୟା ରହିଛି । ତଳେ ମନ୍ତ୍ରି ମଣ୍ଡଳରେ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରୁଛନ୍ତି ଜଣେ ସମାଜବାଦୀ, ଜଣେ ଲୋକଦଳ ସଭ୍ୟ ଓ ଆଉ ଜଣେ ଲୋକଦଳର ହରିଜନ ସଭ୍ୟ । ଶେଷଷାଳୁ ପଞ୍ଚମ ପଦଟି ଯାଜପୁରକୁ ମିଳି ପାରିଥାନ୍ତା, କିନ୍ତୁ ଯାଜପୁରରୁ ନିର୍ବାଚିତ ଦୁଇଜଣଯାକ ହରିଜନ ସଭ୍ୟ ଦଳବଦଳ-କାରୀ ଓ ମନ୍ତ୍ରି ମଣ୍ଡଳର କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି । ଏପରିକି ଜଣେ ସଭ୍ୟଙ୍କୁ ମୁଖ୍ୟ କାର୍ପଟିଦାର ପଦରୁ ଇସ୍ତଫା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଯାଜପୁରର ଦଳୀୟ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତେ ହୋଇ ଆସିଛି :—

ପ୍ରଥମ ସାଧାରଣ ନିର୍ବାଚନ (୧୯୫୨)

କଂଗ୍ରେସ-୫, ପ୍ରଜା ସମାଜବାଦୀ-୧ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ-୧ ମୋଟ ୭

ଦ୍ୱିତୀୟ ସାଧାରଣ ନିର୍ବାଚନ (୧୯୫୭)

କଂଗ୍ରେସ-୫ ଓ ପି. ଏସ୍. ପି.-୧ ମୋଟ ୭

ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ନିର୍ବାଚନ (୧୯୬୧)

କଂଗ୍ରେସ ୭

ତୃତୀୟ ସାଧାରଣ ନିର୍ବାଚନ (୧୯୬୭)

ଜନ କଂଗ୍ରେସ-୩ ଓ ସମାଜବାଦୀ-୭ ମୋଟ ୭

ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ନିର୍ବାଚନ (୧୯୭୧)

ଶାସକ କଂଗ୍ରେସ-୧, ଉତ୍କଳ କଂଗ୍ରେସ-୪ ଓ ସମାଜବାଦୀ-୧ ମୋଟ ୬

ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ନିବନ୍ଧ (୧୯୭୪)

କଂଗ୍ରେସ-୩, ଉତ୍କଳ କଂଗ୍ରେସ-୨ ଓ ସାମ୍ୟବାଦୀ-୧

ମୋଟ ୭

ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ନିବନ୍ଧ (୧୯୭୭)

ଜନତା-୭

ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ହସାବରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ପରି ଯାଜପୁରର କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଦଳପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ନାହିଁ । ସାମୁହିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ କୌଣସି ଦଳ ଯାଜପୁରର ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆତ୍ମା ରଖିପାରିବ ନାହିଁ । ୧୯୭୧ରେ ବିଜୁ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ଟାଇଲ ଘର ଓ ନଳକୂଅ ଡେଉଁ ଓ ୧୯୭୭ରେ ଜନତା ଡେଉଁ ଯାଜପୁରବାସୀଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା; କିନ୍ତୁ ୧୯୭୧ରେ ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ଭାବରେ ଯାଜପୁର ଇନ୍ଦ୍ର-ଡେଉଁକୁ ଆଡ଼େଇ ଦେଇ ପାରିଥିଲା ଏବଂ ବିଜୁ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଯୋଗୁଁ ରୁଗିଜଣ ଉତ୍କଳ କଂଗ୍ରେସ ପ୍ରତିନିଧିଙ୍କୁ ପଠାଇଥିଲା । ସେ ରୁଗିଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମାସ ଦୁଇଜଣ ୧୯୬୭ରେ ନିବନ୍ଧିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ହରିଜନ ସଭ୍ୟ ଓ ସେ ଦଳୀୟ ରାଜନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିର ଶିକାର ହୋଇଛନ୍ତି ।

ନିବନ୍ଧନ ମଣ୍ଡଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ରାଜନୈତିକ ଅସ୍ଥିରତା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ନିର୍ବାଚନ ମଣ୍ଡଳୀ	୧୯୫୨	୧୯୫୭	୧୯୬୧
ସୂକିଆ	ସ୍ୱାଧୀନ	କଂଗ୍ରେସ	ଜ କଂଗ୍ରେସ
ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁର (କୋରେଇ)	କଂ	କଂ	କଂ
ପୂର୍ବ ଯାଜପୁର (ହ)	କଂ	କଂ	କଂ
ବଡ଼ଚଣା	କଂ	କଂ	କଂ
ଧର୍ମଶାଳା	ପି:ଏସ୍:ପି:	କଂ	କଂ
ବିଆରପୁର	କଂ	ପି:ଏସ୍:ପି:	କଂ
ବିଆରପୁର (ହ)	କଂ	—	—

ନିର୍ବାଚନ ମଣ୍ଡଳୀ	୧୯୬୭	୧୯୭୧	୧୯୭୪	୧୯୭୭
ସୂକିଆ	ଜନକଂଗ୍ରେସ	ଉତ୍କଳ କଂଗ୍ରେସ	କଂଗ୍ରେସ	ଜନତା
ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁର (କୋରେଇ)	ଜ କଂ	ଶା କଂ	ଉ କଂ	ଜନତା
ପୂର୍ବ-ଯାଜପୁର (ହ)	ଜ କଂ	ଉ କଂ	ଉ କଂ	ଜନତା
ବଡ଼ଚଣା	ପି:ଏସ୍:ପି:	ଉ କଂ	କମ୍ୟୁ	ଜନତା
ଧର୍ମଶାଳା	ପି:ଏସ୍:ପି:	ପି:ଏସ୍:ପି:	ସୋ	ଜନତା
ବିଆରପୁର				
ବିଆରପୁର (ହ)	ପି:ଏସ୍:ପି:	ଉ କଂ	କଂ	ଜନତା

କୌଣସି ନିବାରନମଣ୍ଡଳୀ ଗତ ଭରଣ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଦଳପ୍ରତି ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ନିବାରନରେ କୌଣସି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୟପୁର ହୋଇଥିଲେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରି ତାଙ୍କ ଦଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ନିବାରନମଣ୍ଡଳୀର ଦଳୀୟ ଅନୁରକ୍ତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରନ୍ତା । ତାହା ମଧ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ ବୋଲି ନିମ୍ନଲିଖିତ ହିସାବରୁ ଜଣାପଡ଼ିବ —

ନିବାରନ ମଣ୍ଡଳୀ	୧୯୫୨	୧୯୫୭	୧୯୬୧
ସୁକନ୍ୟା	ପ୍ରୀତାମ୍ବର ଭୂପତି ସ୍ଵାଧୀନ	ମାୟାଧର ସିଂହ କଂଗ୍ରେସ	ବାଇଧର ସିଂହ କଂଗ୍ରେସ
ପଣ୍ଡିତ ଯାଜପୁର	ଗଦାଧର ଦତ୍ତ	ଗଦାଧର ଦତ୍ତ	ମଦନମୋହନ ପଟ୍ଟନାୟକ
(କୋରେଇ)	କଂଗ୍ରେସ	କଂଗ୍ରେସ	କଂଗ୍ରେସ
ସୁବ-ଯାଜପୁର (ହ)	ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର ଦାସ	ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର ଦାସ	ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର ଦାସ
	କଂଗ୍ରେସ	କଂଗ୍ରେସ	କଂଗ୍ରେସ
ବଡ଼ତଣା	ନବକୃଷ୍ଣ ଚଉଧୁରୀ କଂଗ୍ରେସ	ଯଦୁମଣି ମଙ୍ଗରାଜ ଧନଞ୍ଜୟ ଲେଙ୍କା କଂଗ୍ରେସ	କଂଗ୍ରେସ
ଧର୍ମଶାଳା	ପରମାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତି ପି:ଏସ୍:ପି:	ମଦନମୋହନ ପଟ୍ଟନାୟକ କଂଗ୍ରେସ	ଗଦାଧର ଦତ୍ତ କଂଗ୍ରେସ
ବିଆରପୁର	ପଦ୍ମନାଭ ରାୟ କଂଗ୍ରେସ	ବାଙ୍କବିହାରୀ ଦାସ ପି:ଏସ୍:ପି	ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ନାୟକ କଂଗ୍ରେସ
ବିଆରପୁର (ହ)	ନବକିଶୋର ମଲ୍ଲିକ କଂଗ୍ରେସ	—	—

୧୯୬୨	୧୯୬୧	୧୯୬୪	୧୯୬୭
ଅନନ୍ତମଞ୍ଜୁଷା ଦେବୀ ଜ କଂ	ସନାତନ ଦେବୀ ଭ କଂ	ସନାତନ ଦେବୀ କଂ	ଆନନ୍ଦମଞ୍ଜୁଷା ଦେବୀ ଜ
ପ୍ରଫୁଲ୍ଲଚନ୍ଦ୍ର ଦେବୀ ଜ କଂ	ପ୍ରଫୁଲ୍ଲଚନ୍ଦ୍ର ଦେବୀ ଶା କଂ	ଅଶୋକ ଦାସ ଭ କଂ	ଅଶୋକ ଦାସ ଜ
ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର ଦାସ ଜ କ	ଜଗନ୍ନାଥ ମଲିକ ଭ କ	ଜଗନ୍ନାଥ ମଲିକ ଭ କ	ଜଗନ୍ନାଥ ମଲିକ ଜ
ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସୋ	ମାନଗୋବିନ୍ଦ ସାମଲ ଭ କ	ଦୁଃଶାସନ ଜେନା କମ୍ୟୁ	ମାନଗୋବିନ୍ଦ ସାମଲ ଜ

ପରମାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତି ବାଙ୍କବିହାରୀ ଦାସ ବାଙ୍କବିହାରୀ ଦାସ	ରବି ଦାସ
ସୋ	ସୋ
—	—
ବୈଷ୍ଣବଚରଣ ମଳିକ ପବିତ୍ରମୋହନ ଜେନା ବୈଷ୍ଣବଚରଣ ମଳିକ ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର	ଦାସ
ସୋ	ଜ କ କ ଜ

ଉଲ୍ଲିଷିତ ଭବରଣୀର ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ, କେବଳ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗଦାଧର ଦତ୍ତ କେବେହେଲେ ଦଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିନାହାନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରେଣୀରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମଦନ ମୋହନ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ । ନଚେତ୍ ଶ୍ରୀ ବାଙ୍କବିହାରୀ ଦାସ, ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତନୁ କୁମାର ଦାସ, ଶ୍ରୀ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚନ୍ଦ୍ର ଘଡ଼େଇ ଓ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମଲ୍ଲିକଙ୍କ ପରି ଜଣାଶୁଣା ରାଜନୈତିକ ନେତାମାନେ ଦଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଲାଗି ପଶ୍ଚାତ୍ତପତ୍ତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗଦାଧର ଦତ୍ତ ବୋଧହୁଏ ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ୧୯୬୧ରେ ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ଧର୍ମଶାଳାରୁ ଜୟପୁରକୁ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ୧୯୬୭ରେ ସେ ନିଜ ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁରକୁ ଫେରିଯାଇ ପରାଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ବିଜୁ-ବାରେନ ସଦାଶିବ ସରକାରଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପ ଯୋଗୁଁ କଂଗ୍ରେସ-ବିରୋଧୀ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଜନକଂଗ୍ରେସ ସପକ୍ଷରେ ଜନମତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ଫଳରେ ନବାଗତ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚନ୍ଦ୍ର ଘଡ଼େଇ ଜନକଂଗ୍ରେସ ପ୍ରାର୍ଥୀ ହିସାବରେ ପୁରୁଣା ରାଜନୈତିକ କଂଗ୍ରେସ ପ୍ରାର୍ଥୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦତ୍ତଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିପାରିଲେ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ନାୟକ ଓ ଶ୍ରୀ ବାଙ୍କବିହାରୀ ଦାସ ପରାଜିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଯାଜପୁର ନବାଗତ ପ୍ରାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରି ଆସିଛି, ସେମାନେ ଦଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିପ୍ରତି ନଜର ଦେଇନାହିଁ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚନ୍ଦ୍ର ଘଡ଼େଇ, ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମଲ୍ଲିକ ଓ ଶ୍ରୀ ଅଶୋକ ଦାସଙ୍କୁ ରଖାଯାଇ ପାରେ । ନିର୍ବାଚିତ ହେବାବେଳକୁ ସେମାନେ ବୟସ୍କ ହୋଇ ନ ଥିଲେ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଅଭିଜ୍ଞତା ନ ଥିଲା, ତଥାପି ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀର ଷ୍ଟେଟରମାନେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ ହୋଇ ରାଜନୈତିକ ରଣମଞ୍ଚରେ ଅବଦାନ ଦେବା ଲାଗି ସେମାନଙ୍କୁ ପଠାଇଛନ୍ତି । ଦୁଃଖର କଥା, ସେମାନେ ନିଜ ନ୍ୟାୟୀ ଦାବୀ ହାସଲ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ଅପର ପକ୍ଷରେ ଯେଉଁମାନେ ଅନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ କାମ କରି ବୟଃପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ଓ ନିଜ ଅଭିଜ୍ଞତା ବଳରେ ପ୍ରାଦେଶିକସ୍ତରରେ ସମ୍ମାନାସ୍ପଦ ସ୍ଥାନ ହାସଲ କରିପାରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ନବାଗତ ହେଲେ ବି ଯାଜପୁର ସେମାନଙ୍କୁ ନିରୁତ୍ସାହିତ

କରିଛି । ଯାଜପୁରରୁ ଆସି କଟକରେ ଆଇନ ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗିରିଧାରୀ ଧଳ, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରୁଦ୍ରଚରଣ ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ଗଦାଧର ଜେନା, ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଚରଣ ଜେନା, ଶ୍ରୀ ନବକିଶୋର ଦାସ ପ୍ରମୁଖ ରାଜନୀତିରେ ସୁବେଶି କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ନିର୍ବାଚନମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମୋତିଲାଲ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଶ୍ରୀ ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ପଟ୍ଟନାୟକ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମଶାଳାବାସୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ତେବେ ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀ ବିପିନବିହାରୀ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଭାଗ୍ୟ ଅତୁଟପୁର । ସମାଜସେବା ଭାବରେ ତାଙ୍କର କୁଆଡ଼େ ଖ୍ୟାତ ଅଛି । ବିଧାନସଭାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବୃହତ୍ତର ପରିଧୀମା ମଧ୍ୟରେ ଜନସେବା କରିବା ଲାଗି ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନିର୍ବାଚନରେ ଉଦ୍ୟମ କରି ଆସିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କେବେହେଲେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇ ପାରିନାହାନ୍ତି । ୧୯୫୨ରୁ ୧୯୬୧ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଯାଜପୁର ଭୋଟରମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଧାରଣା କରିହେବ—

ଶ୍ରୀ ବିପିନବିହାରୀ ମହାନ୍ତି—

ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ	ଭୋ	ଟ	ଫ	ଖ୍ୟା
	୧୯୫୨	୧୯୫୭	୧୯୬୧	୧୯୬୭
ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁର (ସ୍ଵା) ୭୩୪୭	—	—	—	—
ବଂସାରପୁର (ସ୍ଵା) —	୨୪୮୪	—	—	—
ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁର (ପି:ଏସ୍:ପି)	—	—	୧୭୩୧	—
ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁର (ସ୍ଵା) —	—	—	୨୦୫୦	—
ପଶ୍ଚିମ ଯାଜପୁର (ସ୍ଵା) —	—	—	—	୫୫୪

ବିପିନବାରୁ ନିଜ ରାଜନୈତିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜଣା ଓ ନିର୍ବାଚନମଣ୍ଡଳୀ ଉଭୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ସେ ନିର୍ବାଚନମାନଙ୍କ ସହାୟତ୍ତ ଆକର୍ଷଣ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ବରଂ ବିମଣିଃ ରାଜନୀତି ଛାଡ଼ିଦେବା ଲାଗି ଭୋଟରମାନଙ୍କଠାରୁ ସଙ୍କେତ ପାଇ ଆସିଛନ୍ତି ।

ଯାଜପୁର ଅନୁବିଭାଗର ନେତୃସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ବାଚନରେ ଭାଗନେଇ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନ ଥିବା ନିମ୍ନଲିଖିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ନାମକୁ ଅନୁଭୂତି କରାଯାଇ ପାରେ—

୧ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନାରାୟଣ ପତି—ଦୁଇଥର ପ୍ରଜା ସମାଜବାଦୀ ଓ ଥରେ କଂଗ୍ରେସ ପ୍ରାର୍ଥୀରୂପେ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵିତା କରି ପରାସ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

୨ । ଶ୍ରୀ ଫକି ପାଲ—ତିନିଥର ସ୍ଵାଧୀନ ଓ ଥରେ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ପ୍ରାର୍ଥୀରୂପେ ପ୍ରଦାନିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

୩ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ—ଭନିଧର ପି: ଏସ୍: ପି: ପ୍ରାର୍ଥୀ ହୋଇ ଥରେ ମାତ୍ର ଜୟଲଭ କରିଥିଲେ ।

୪ । ଶ୍ରୀ ବନମାଳୀ ପଣ୍ଡା—ଦୁଇଥର ଗଣତନ୍ତ୍ର ପରିଷଦ ପ୍ରାର୍ଥୀ ରୂପେ ପରାଜିତ ।

୫ । ଶ୍ରୀମତୀ ମାଳତୀ ଦାସ—ଥରେ ମାତ୍ର ପି: ଏସ୍: ପି: ପ୍ରାର୍ଥୀ ରୂପେ ପରାଜିତ ।

୬ । ଶ୍ରୀ ଦୁଃଶାସନ ଜେନା—ବୁଦ୍ଧିଧର କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ପ୍ରାର୍ଥୀ ରୂପେ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵତା କରି ଥରେ ମାତ୍ର ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

୭ । ଶ୍ରୀମତୀ ସାବିତ୍ରୀ ମିଶ୍ର —ଥରେ ମାତ୍ର ସ୍ଵାଧୀନ ପ୍ରାର୍ଥୀ ରୂପେ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵତା କରି ପରାଜିତ ।

ଯାଜପୁର ଶିକ୍ଷାବିହାରୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ରାଜନୀତିରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇ ଦେଇ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀ କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ର ଦାସ ଓ ଶ୍ରୀ କୁଳମଣି ମହାପାତ୍ର ଥରେ ଲେଖାଏଁ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵତା କରି ହାରି ଯାଇଛନ୍ତି । କେବଳ ଶ୍ରୀ ସନାତନ ଦେବି ବୁଦ୍ଧିଧର ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵତା କରି ଦୁଇଥର ଜିତିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟିକ ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ପଣ୍ଡା, ଆଡ଼ଭୋକଟ ରାଜନୀତି କରିବାକୁ ମନ ବଳାଇ ୧୯୭୧ରେ ଏସ୍: ଏସ୍: ପି: ପ୍ରାର୍ଥୀ ରୂପେ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵତା କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ବିଜୟୀ ପ୍ରାର୍ଥୀ ଶ୍ରୀ ପ୍ରମୁଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଘଡ଼ାଇ ୧୫୦୧୭ ଭୋଟ ପାଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଶ୍ରୀ ପଣ୍ଡା ମୋଟେ ୭୭୪ ଭୋଟ ପାଇବାରୁ ଆଉ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲଢ଼ିବା ଲାଗି ମନ ବଳାଇ ନାହାନ୍ତି ।

ଉପସଂହାର :

ଉପଯୁକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଯେ କେହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବ, ଯେ ନିଜ ଆନ୍ତର୍ୟ୍ୟ ଓ ଅବଦାନ ପରିମାପରେ ଯାଜପୁର ପ୍ରଦେଶିକ ରାଜନୀତିରେ ତାହାର ଯଥୋଚିତ ଅଂଶ ପାଇ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ନାନା କାରଣର ଅବତାରଣା କରାଯାଇ ପାରେ; ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଗରିଷ୍ଠତମ କାରଣ ହେଲା, ଓଡ଼ିଶା ରାଜନୀତିର ଉତ୍ତମ ଯାଜପୁର ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ କରି-ପାରି ନାହିଁ । ଭାରତ ସ୍ଵାଧୀନ ହେବା ଦିନଠାରୁ ଯେଉଁ ନେତାମାନେ ରାଜନୀତିର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ରହି ଆସିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଓ ଆଭିଜାତ୍ୟ ବହୁର କଲେ ଯାଜପୁରର ରାଜନୈତିକ ନେତାମାନେ ତତ୍ସତ୍ତ୍ଵ ଖାପଖାଇ ନାହାନ୍ତି ।

ମାତୃକା ଉପାସନା ବିକାଶରେ

ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମାତୃକା

ଶ୍ରୀ ପଙ୍କଜ ସାହୁ

ମାନବ ତା'ର ଜ୍ଞାନୋଦୟର ପ୍ରଭାସରୁ ପୃଷ୍ଠି-ସ୍ଥିତି-ସହାରକାରଣୀ ମହାଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ମା' ଜଗଦଜନମଙ୍କର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ କରିଆସିଛି । ତେଣୁ ସମଗ୍ର ମାନବ ଜାତିର ଇତିହାସ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ମାତୃ ଉପାସନାର ଉନ୍ନେଷ ଓ ବିକାଶ ବହୁପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ସ୍ୱତଃ ଧାରଣା ଜନ୍ମେ । ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରୁ ଯେ ଏହି ମାତୃପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି; ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ । ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଫଳରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଭ୍ୟଦେଶମାନଙ୍କରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଗର୍ଭବତୀ ନାସ୍ତ, ସନ୍ତାନଧାରଣୀ ନାସ୍ତ ଓ ଉଲଗ୍ନ ନାସ୍ତମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ସେ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରାଚୀନ ମାତୃପୂଜାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଥାଏ । ମାର୍ଗାଲ ସାହେବଙ୍କ ମତରେ ମାତୃ ଉପାସନା ଏକତା ସିଦ୍ଧି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବତଃ ପୃଥିବୀର ଅଧିକାଂଶ ଦେଶରେ ମାତୃ ଉପାସନାର ପୁସ୍ତ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଜର୍ମାନୀରେ ନେର୍ଥାସ୍, ଗ୍ରୀସ୍‌ରେ ଦିମାତାରେ, ରୋମ୍‌ରେ ସିବିଲି, ବେବି-ଲେନରେ ମାର୍ଥ, ପୁରମରିଆରେ ନାନା, ଜାପାନରେ ତନେଷ୍ଟ୍ସି ଏବଂ ସ୍କଟ୍‌ଲ୍ୟାଣ୍ଡରେ ଫେଇଲିଲିକାଙ୍କୁ ମାତୃଦେବୀ ରୂପେ ପୂଜା କରାଯାଇ ଥାଏ । ଏକବ୍ୟାଂଶିତ ପ୍ରାଚୀନ ଇବନ, ଇଜିପ୍ଟ, ମେକସିକୋ, ମେସୋପଟାମିୟା, ସିରିଆ, ପାରସ୍ୟ, ସାଇପ୍ରସ୍, ଯୁଗ୍ରେସ ତଥା ମଧ୍ୟ ଏସିଆର କେତେକ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ମାତୃପୂଜାର ଗୌରବମୟ ଇତିହାସ ମିଳିଥାଏ । ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରୁ ମାତୃ ଉପାସନାର ସୂଚନା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ବେଦବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଦ୍ୱିତ ଓ ପୃଥିବୀ ମାତୃଦେବୀ ଅଟନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ଶ୍ରୀଷ୍ଟି ସ୍ଥାନ ଧର୍ମରେ 'ମାତୋନା' ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ପ୍ରଜାପାରିମିତା/ତାରା ମଧ୍ୟ ମାତୃଦେବୀ ରୂପେ ଉପାସିତା । ପ୍ରଚଳିତ ମାତୃଶକ୍ତି ଆରାଧନା ଆଦିମ ଅଧିକାରୀମାନଙ୍କର ପଥରଶିଳ୍ପ ପୂଜାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ନୃତ୍ୟବିଦ୍‌ମାନଙ୍କର ଅଭିମତ । ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଏହି ପଥରପୂଜା କାଳଟମେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ମାତୃପୂଜାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଅଛି ।

ପବନ ଭାରତ ଭୂମିରେ ସୁଦୂର ଅଞ୍ଚଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ମଧ୍ୟରେ ମାତୃଶକ୍ତିର ପଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୫୦୦୦ରୁ ୩୦୦୦ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିବା ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ସମୟ (୧)ରୁ ସିନ୍ଧୁ ଅବବାହିକାରେ ଅବସ୍ଥିତ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରୁ ଉପଲବ୍ଧ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଉପାଦାନକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ପ୍ରାକୃବୈଦିକ ତଥା ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗରୁ ଭାରତରେ ମାତୃଶକ୍ତି ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ (୨) ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ । ଏଠାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଜଗତମୟୀମାତାଙ୍କର ମୃଣ୍ମୟୀ ପ୍ରତିମା ତଥା ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ସିଲରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜନନ ଶକ୍ତିର ଦ୍ୟୋତକ ନାୟମୂର୍ତ୍ତିର ଜନନେନ୍ଦ୍ରପୁରୁ ବହୁର୍ଗତ ଶସ୍ୟପଲ୍ଲବ ଦେଖି ବରଷଷ୍ଟକୋଟି ମାତୃଶକ୍ତିକୁ ଅନୁଦାସୀ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ସହିତ, ଏଠାରେ ମାତୃପୂଜା ଶସ୍ୟୋପାକ୍ଷୟ ପୃଥ୍ୱୀଦେବୀଭାବେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । ସେହିସତ୍ତ୍ୱକୁ ଅଧିବେଦରେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିକୁ ମାତୃଦେବୀର ପ୍ରଜାତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବା ସହିତ ତତ୍କାଳରେ ଶସ୍ୟଦାସୀ ପୃଥ୍ୱୀକୁ ମଧ୍ୟ ମା' ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ବୈଦିକ ଋଷିଗଣ ଭୂମିପୂଜାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ଭୂମିକୁ ମାତାରୂପେ ସନ୍ମୋଧନ କରି କହିଛନ୍ତି—“ମାତଃ ଅସ୍ୟାଃ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଃ” । ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ପୃଥ୍ୱୀ ପୂଜା ମାଧ୍ୟମରେ ଶାକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ବିକାଶ ଲାଭ କରି କାଳକ୍ରମେ ‘ମାତୃଜା’ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହୀତ ହେଲା । ଆଦିକବି ବାଲ୍ମୀକି “ଜନନୀ ଜନ୍ମଭୂମିଶ୍ଚ ପୂର୍ବାଦପି ଗଣ୍ଡପୂର୍ଣ୍ଣା” ବୋଲି କହିଥିବା ସ୍ଥଳେ ମା'ର ଜନ୍ମଦାସୀଠାରୁ ଶକ୍ତିଦାୟିନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୨୧ଟି ନାମ ଅଛି ବୋଲି ମହାକବି ବ୍ୟାସ ଜାବାଳକୁ କହିଛନ୍ତି । ମାତୃପୂଜା ଗୃହ ଶୁଶ୍ରୂଷା ସହିତ ସମାନ ବୋଲି ମହାତ୍ମା ରାମରାୟନ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି । ସୁଦୂର ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଶ୍ୱସଭ୍ୟତାରେ ମାତୃପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ଅର୍ଥାତ୍ ମାତୃମୂଳକ ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ଯାହାଫଳରେ ମାତାର ନାମକୁ ଆଧାର କରି ପୁରୀ ନାମକରଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଯେପରିକି ଅଦିତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଆଦିତ୍ୟ, ପୁରୀକାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପୌରୀକୀ, ଅଞ୍ଜନାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅଞ୍ଜନେୟ ଓ କୁନ୍ଦୀଙ୍କର ପୁତ୍ର କୌନ୍ତେୟ ଇତ୍ୟାଦି । ବ୍ରହ୍ମବିବର୍ତ୍ତୀ ପୁରଣରେ ଗର୍ଭଧାରଣୀ, ସ୍ତନ୍ୟଦାସୀ, ଅନ୍ନଦାସୀ, ଗୁରୁପତ୍ନୀ, ଅଶ୍ୱଷ୍ଟଦେବୀ, ଉପମାତା, କନ୍ୟା, ଭଗିନୀ, ପୁତ୍ରବଧୂ, ଶ୍ୱଶ୍ରୁ, ମାତାମନ୍ତ୍ରୀ, ପିତାମନ୍ତ୍ରୀ, ଭ୍ରତୃଜାୟା, ମାତୃସ୍ୱପ୍ନ, ପିତୃସ୍ୱପ୍ନ, ମାତୃଲାମ୍ପ ପ୍ରଭୃତି ୧୭ଜଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମାତୃଶକ୍ତି ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜନନୀ, ଜନ୍ମଭୂମି, ଭଗବତ ଗୀତା, ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀ ଗଙ୍ଗା ଓ ଗୋମାତା ପ୍ରଭୃତିକୁ ପଞ୍ଚମାତା ରୂପେ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ସ୍ୱୀକୃତି ମିଳିଛି । ଯେମେ ହିନ୍ଦୁର ଧାର୍ମିକ ପରମ୍ପରାରେ ମାତୃପୂଜା ବ୍ୟାପକଭାବେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିବା ସହିତ ଯଜ୍ଞସ୍ତ୍ର ସମସ୍ତ

(୧) H. A. Daries—An out line history of the World.

Page-78.

(୨) Dr. Puspendu Kumar—Sakti cult in Ancient India.

Page-6

ଶୁଦ୍ଧକର୍ମରେ ମାତୃପୁନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । ଫଳତଃ ଭାରତୀୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବାଚାବରଣ ମାତୃମହିମା ଓ ମାତୃଆଶ୍ରୟନରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ଯେ ମାତୃଶକ୍ତିକୁ ଦେବୀରୂପେ ପୂଜା କରିବାର ପରମ୍ପରା ମାନବ ଇତିହାସରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ । ନୃତ୍ୟାଦିକ ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାଯାଇଛି ଯେ ସଭ୍ୟତା ବିକାଶର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ସହିତ ମାତୃଭାବନା ଘନସ୍ଥାପନେ ଫଣ୍ଟିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟମାନେ ମହାଶକ୍ତି-ମହାମାୟା ଜଗଜ୍ଜନନୀଙ୍କ ମହିମା ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ କରି କେଉଁ ଅନାଦି କାଳରୁ ପୂଜାକର୍ତ୍ତା କରି ଆସୁଛନ୍ତି । ମୂଳତଃ ମାତୃଶକ୍ତି ପରମାତ୍ମା-ଆଦିମାତା ଯେ ଏକ; ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ‘ଏକତମବ ବହୁବ୍ୟାଂ’ ଉକ୍ତିର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସେହି ଏକ ବହୁରୂପେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରି ସୃଷ୍ଟି-ସ୍ଥିତି-ବିଲୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହାୟତା ନିମିତ୍ତ ପିତୃଦେବତାଙ୍କସହ ସମ୍ବନ୍ଧାନୁକୂଳ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଶକ୍ତିରୂପ ଅଭିବିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଫଳରେ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିମୂଳ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱରଙ୍କର ଶକ୍ତି ରୂପେ ମହାସରସ୍ୱତୀ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ମହାକାଳୀଙ୍କୁ ଯଥାକ୍ରମେ ପରିଚିନ୍ତା କରାଯାଇଛି । ସମସ୍ତ ସାମାଜିକ ବିବର୍ତ୍ତନରେ ମାତାଙ୍କର ବହୁବ୍ୟ ରୂପ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ସମାଜରେ ସପ୍ତମାତୃତା, ଅଷ୍ଟମାତୃତା, ନବମାତୃତା, ନବଦୁର୍ଗା, ଦଶମାତୃତା, ଦଶମହାବିଦ୍ୟା, ଷୋଡ଼ଶ-ମାତୃତା, ଅଷ୍ଟାଦଶମାତୃତା ଓ ଚଉଷଠୀ ଯୋଗିନୀ ରୂପେ ମାତୃତାପୂଜା ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଅଛି । ସେ ଯାହାଦେଉନା କାହିଁକି ମାତୃପୂଜା ପ୍ରଚରଣରେ ସପ୍ତମାତୃତା ଉପାଦାନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଯେ ଅନବଦ୍ୟ; ଏହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ପରିପ୍ରେଷିତରେ ଆଲୋଚନାର ଶୈଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସପ୍ତମାତୃତାଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନାତ କରିବା ଅବଶ୍ୟମ୍ବାବୀ ମନେହୁଏ ।

ମହାମାୟା ତତ୍ତ୍ୱର ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତା ମହର୍ଷି ମେଧାଙ୍କ ମତରେ ମହାମାୟା ହେଉଛନ୍ତି ନିତ୍ୟ ସନାତନା । ସର୍ବକାଳରେ ସେ ବିଚ୍ଚକତା । ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ବିଭୂତର ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ବିଭୂତ ଏହି ଚରଚର ଅଖିଳ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ହିଁ ତାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ, ବିଶ୍ୱରୂପା । ତଥାପି ତାଙ୍କର ନିତ୍ୟଲୀଳା ବିଳାସରେ ଯେଉଁ ମାତୃକା ଶକ୍ତିର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବିଶେଷଭାବେ ପ୍ରକାଶିତ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସପ୍ତମାତୃତା ହେଉଛନ୍ତି ଅନ୍ୟତମ । ଦେବ ବରରେ ବଳୀୟାନ୍ ମାୟାବା ଅସୁରମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁଥିଲା ଯେପରି ରହସ୍ୟମୟ ସେହିପରି ଦୁଃସାଧ୍ୟ ମଧ୍ୟ । ସନ୍ନିହିତ ଦେବଶକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ଆସୁଛି ଶକ୍ତିର ଦମନ ତଥା ବିଲୋପସାଧନରେ ବିଫଳତାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଅଛି, ସେତେବେଳେ ମହାମାୟାଙ୍କ ଶରୀରରୁ ଯେଉଁ ସପ୍ତଶକ୍ତିଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତାବ ଘଟି ମହାଶକ୍ତିଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ସେହିମାନେ ହିଁ ସପ୍ତମାତୃତା ଅଟନ୍ତି । ଏହି ସପ୍ତମାତୃତାଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁମତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । ସପ୍ତମାତୃତାଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ୱରୂପ, ଆୟୁଧ, ବାହାନ ଏବଂ ଲୀଳା ମାହାତ୍ମ୍ୟ

ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗୌରବିକ ଭିତ୍ତିଭୂମି ଫୁଲ, ପୁରୁଷ, ବ୍ରହ୍ମବିବର୍ତ୍ତ ପୁରୁଷ, ଲଙ୍କା ପୁରୁଷ, ବରହ ପୁରୁଷ, ଦେବୀ ପୁରୁଷ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରୁଷ, ଦେବୀ ଭଗବତ, ନନ୍ଦ୍ୟ ଷୋଡ଼ଶିକାଶ୍ରମ, ପ୍ରପଞ୍ଚ ସାରତତ୍ତ୍ୱ, କପିଳ ସହିତା ଓ ଶ୍ରୀଚଣ୍ଡୀ ଇତ୍ୟାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ସାଧାରଣତଃ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ।

‘ଭକ୍ତବେଦ’ର “ସି ରବିନା ସିରୁ ଭଃ ସପ୍ତମାତୁଭଃ” (୩, । ବର୍ଣ୍ଣନାକୁସାରେ ଯେଉଁ (ସପ୍ତ) ସମୁଦ୍ରର ଜଳବିଶେଷ ଗଙ୍ଗା ପ୍ରଭୃତି ସପ୍ତନଦୀର ଉତ୍ପତ୍ତି ବା ମାତା ସଦୃଶ; ତାହା ହିଁ ସପ୍ତମାତୃକା (୪) ନାମରେ ବୁଝାଯାଏ । ମୁଣ୍ଡନ ଉପନିଷଦ (୫) ରେ ଅଗ୍ନିର ସପ୍ତ ଲେଲିହାନ ଶିଖାକୁ ସପ୍ତମାତୃକା ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି, ଯେଉଁମାନେ କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅମ୍ବିକା ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧକାଳୀନ ସହଚର ରୂପେ ମହିଷା, ରକ୍ତାସ୍ୟ, ଚଣ୍ଡମୁଣ୍ଡ, ଶୁମ୍ଭନଶୁମ୍ଭ ପ୍ରଭୃତି ଦୈତ୍ୟ ନ୍ୟାୟରେ ସହାୟକ ହୋଇଥିଲେ । ଗୌରବିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏକଦା ଛଅଜଣ ରକ୍ଷିପତ୍ନୀ ମିଛରେ ନିଜକୁ କାର୍ତ୍ତିକେୟଙ୍କ ମାଆ ଭାବରେ ପରିଚୟ ଦେଇ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସ୍ୱାମୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଯ୍ୟାତକା ତଥା ଉପେକ୍ଷିତା ହୋଇ କାର୍ତ୍ତିକେୟଙ୍କୁ ସ୍ୱାୟତ୍ ଦୁଃଖ ଅବଗତ କରାଇବାରୁ ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ମାତାରୂପେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଷଡ଼ମାତୃକା ମହାମାୟାଙ୍କ ସହ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ସପ୍ତମାତୃକା ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ବରହ ପୁରୁଷ (୬) ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱରଙ୍କ ଏକତ୍ର ସମାବେଶରୁ କୌମାରୀ ଆବର୍ତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି କୌମାରୀଙ୍କ ସିନାଳା ବହୁଧା ବିଭକ୍ତ ହେବା ଫଳରେ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କର ଉନ୍ନେଷ ଦୃଷ୍ଟିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବରହ ପୁରୁଷ (୭)ରେ ଭିନ୍ନ ଏକ ଆଖ୍ୟାୟିକା ସ୍ଥାନିତ ହୋଇଅଛି । ଏକଦା ଅନ୍ଧକାସୁର ସହିତ ଦେବ ଦେବ ମହାଦେବ ଭୁମ୍ଭୁକ ସଂଗ୍ରାମ କରିବା ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ବରହ, ଇନ୍ଦ୍ର, କୁବେର, ଯମ, କାର୍ତ୍ତିକେୟ ପ୍ରଭୃତି ସହଯୋଗ କରି ବିଫଳ ହେବାରୁ ଶିବ ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ରୁପ ହୋଇ ନିଜ ସିଶୁଲାଗ୍ରରେ ଅସୁରକୁ ଧାରଣ କରି ରଣାଙ୍ଗନରେ ପ୍ରଳୟକାଳ ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଫଳରେ ଅସୁର ମୃତ୍ୟୁରଣ

(୩) ଭକ୍ତବେଦ ୧. ୩୪. ୮ ।

(୪) “ସପ୍ତମାତୁଭଃ ସପ୍ତସଖ୍ୟକା ଗଙ୍ଗାଦ୍ୟା ନଦ୍ୟାମାତରଃ
ଭୃତ୍ୱିକା ଯେଷାଂ ଜଳବିଶେଷାଣାଂ ତେ ସପ୍ତମାତରଃ ।”

—ଭକ୍ତବେଦ ସାୟଣାୟୁର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ

(୫) “କାଳୀ କବଳୀ ତ ମନୋଜବା ତ ସୁଲେହିତା ଯା ତ ସୁଧୁମ୍ରବର୍ଣ୍ଣୀ ।
ତୁଲୁଙ୍ଗିନୀ ବିଶ୍ୱରୂପି ତ ଦେବୀ ଲେଲପୁମାନ ଇତି ସପ୍ତମାତରଃ ।”

ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ ୧.୨.୪. ।

(୬) ବରହ ପୁରୁଷ ୧୩ ଅଧ୍ୟାୟ ।

(୭) ବରହ ପୁରୁଷ ୨୭ ଅଧ୍ୟାୟ ।

କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ତା'ର ଷଡ଼ ନିୟତ ଚକ୍ରନଶିକାରୁ ଅସଂଖ୍ୟ ଅସୁର ଜୀବନୀୟ ପାଇଲେ । ପରାଶରାଚର ଧୂର୍ଜଟୀଙ୍କ ଉନ୍ନତ ନେତୃତ୍ୱରେ ନେତାମୟ ଶିଖାରୁ ଆକର୍ଷିତ ହେଲେ ଯୋଗଗଣ୍ଡା : ଯିଏ କି ପ୍ରଥମ ତଥା ପ୍ରଧାନ ମାତୃକା ରୂପେ ସଙ୍କଳନ କରିତ । ଅନୁରୂପ ପ୍ରତିପାଦରେ ଅନ୍ୟ ସହଯୋଗୀ ଦେବତାଙ୍କ ଜ୍ୟୋତିରୁ ଯେଉଁ ସପ୍ତଦଶ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ପୂର୍ବକ ସନ୍ନିକିତଭାବେ ଅନ୍ଧକାରର ବିନାଶରେ ସହାୟତା କରିଥିଲେ ସେହି ଦେବଗଣ ସପ୍ତମାତୃକା ନାମରେ ଶାର୍ଦ୍ଦୂୟ ସ୍ୱୀକୃତି ଲଭକରି ଆସିଛନ୍ତି । ଏତାଦୃଶ ଅନ୍ୟ ଏକ ଆଖ୍ୟାନ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଶୁନ୍ଦର ସୈନ୍ୟବଳ ସହିତ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ହେବା ଅବସରରେ ବ୍ରହ୍ମା-ବିଷ୍ଣୁ-ମହେଶ୍ୱରୀ ଦେବଗଣ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଶକ୍ତିକୁ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ସହାୟତା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ସେହିମାନଙ୍କୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସପ୍ତମାତୃକା ବୋଲି କୁହାଗଲା । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଅସୁରମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଦେହ ନିର୍ଗତ କ୍ଳାନ୍ତନିକିତ ସ୍ୱେଦରୁ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହୋଇଅଛି । ଚଣ୍ଡୀ-ପୁରାଣ ଅନୁଶୀଳନରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ ଦୁର୍ଗା ମହିଷାସୁରସଂହାର ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ସମୟରେ ଯେଉଁ ସପ୍ତଶକ୍ତି ତାଙ୍କଠାରୁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଅସୁର ନିଧନରେ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ସପ୍ତମାତୃକା । ବିଦ୍ୟାନାମନଙ୍କ ମତରେ ମହାମାୟାଙ୍କ ଚିତ୍ତରୁ ଉଦ୍ଭବର ଦ୍ୟୋତନ ଏହି ସପ୍ତମାତୃକା ହେଉଛନ୍ତି ସପ୍ତମାତୃଗୁଣ (୮)ର ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରଣାମ । ପୁନଶ୍ଚ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଅଶିମା, ଲକ୍ଷ୍ମିମା, ବ୍ୟାଘ୍ରୀ, ପଦାମ୍ବ, ମହିମା, ହରିଜ୍ଞ, ବଶିଷ୍ଠ ଓ କାମବିଶାସିନୀ ଇତ୍ୟାଦି ଅଷ୍ଟାଦଶାଦିଶଙ୍କର ପ୍ରତିଭାରୁ ରୂପ ଆକର୍ଷିତା ହୋଇ ସମସ୍ତ ଆୟୁରକ ପ୍ରକୃତିର ବିଶେଷସାଧନ କରୁଥିବାରୁ ମହାମାୟାଙ୍କ ସମେତ ସପ୍ତମାତୃକା ଯୁଗ ଯୁଗ ଦେବ-ମାନବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହି ସପ୍ତମାତୃକା ହେଉଛନ୍ତି ମହାମାୟାଙ୍କ ଏକାକି ଭିନ୍ନ ଶକ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷନିବଦ୍ୟରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ପୂର୍ବକ ଜର୍ଣ୍ଣବ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ ପରେ ଏମାନେ ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ମହାମାୟାଙ୍କ ଶରୀରରେ ବିଲୀନ ମଧ୍ୟ ହେଉଥାନ୍ତି । ସୁଷ୍ଟାବିସୁଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଶେଷଣ କଲେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ ଏକ ମୂଳଶକ୍ତିର ସପ୍ତବିଭୂତି ଏହି ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କୁ କଳାକ୍ଷେତ୍ରରେ ସପ୍ତବିଧ ରୂପରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରାଯାଇଛି ।

ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ରୂପାୟିତ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ, କୁମାର, ବରାହ, ନୃସିଂହ, ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦେବଗଣ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଚେତନା ନିଜ ଅନୁରୂପ ଏକ ଏକ ଶକ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବକ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜର ଆୟୁଧ, ବାହାନ ବ୍ୟବହାର (୯) ଇତ୍ୟାଦିରେ ସୁସଜ୍ଜିତ କରି ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରକୁ ପ୍ରେରଣ

(୮) “କାଶିଃ ଶ୍ରୀବାକ୍ ତ ନାଗଶାଂ ସ୍ୱତ୍ୱମୈଧା ଧୃତର୍ଷମା” ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ଗୀତା ୧୦-୩୪ ।

(୯) “ସର୍ବ୍ୟ ଦେବସ୍ୟ ଯଦ୍ ରୂପଂ ଯଥା ଭୂଷଣବାହାନମ୍ / ତଦ୍ଦେବେ ହି ତଚ୍ଚକ୍ତି ରସୁରାନ୍ ଯୋଦ୍ଧୁମା ଯଥୌ” । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ ୮୮ ଅଧ୍ୟାୟ ୧୭ ଶ୍ଳୋକ ।

କରିଥିଲେ । ସେହି ଦେଶଗଣ ନିଜ ନିଜ ଦେବତାଙ୍କ ନାମାନ୍ୱୟରେ (୧୦) ଲକ୍ଷଣ-
ଯୁକ୍ତା ହୋଇ ସପ୍ତମାତୃକା ରୂପେ ଅଭିହିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଶିଳ୍ପରେ ଏହି
ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଫମ ଦୃଷ୍ଟିପଥରୁ ହୋଇଥାଏ । ‘ଦୃଢ଼ତ୍ୱ ସହିତା’ର
ଟୀକାକାରଙ୍କ ମତରେ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ଫମ ଯଥାକ୍ରମେ ଐନ୍ଦ୍ରୀ, ବୈଷ୍ଣବା, ରୌଦ୍ରୀ,
କୌମାରୀ, ବ୍ରାହ୍ମୀ, ଯାମୀ ଓ ବାହୁଣୀ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ‘ଅମରକୋଷ’ରେ ସପ୍ତ-
ମାତୃକାଙ୍କ ନିମ୍ନଫମ ସୁନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା—

“ବ୍ରାହ୍ମୀ ଚ ବୈଷ୍ଣବା ଐନ୍ଦ୍ରୀ ରୌଦ୍ରୀ ବାବହୁଣୀ ତଥା

କୌବେଶ ଚୈବ କୌମାରୀ ମାତରଃ ସପ୍ତଜାତିତଃ ।” (୧୧)

କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କଳାକ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ଯେଉଁ ସପ୍ତମାତୃକାଦ୍ରସ୍ତ
(୧୨) ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ, ତାହା ସାଧାରଣତଃ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର ସମର୍ଥକ ଅଟେ ।
ଅଧିକାଂଶ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ଆସନପୀଠରେ ସେମାନଙ୍କ ବାହନ ରହିଥିବା ସ୍ଥଳେ
‘ଏକପାଞ୍ଚାଶକେଉଁ’ରେ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ବାହନସବୁ ସେମାନଙ୍କ ଧ୍ୱଜାରେ ଖୋଦିତ
ହୋଇଅଛି । ମୋଟାମୋଟି ମାତୃକାମାନଙ୍କ ପୀଠ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ବାହନ (୧୩)ରୁ ସୋମାନେ
କେଉଁ କେଉଁ ଦେବତାଙ୍କ ଶକ୍ତି; ତାହା ସହଜରେ ଜାଣିହୁଏ । ଅନେକଟି ବହୁଭୁଜ
ବିଶିଷ୍ଟ ମାତୃକାମୂର୍ତ୍ତି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ସପ୍ତମାତୃକାମାନେ ସାଧାରଣତଃ
ଚତୁର୍ଭୁଜା ଅଟନ୍ତି । ‘କୁ’ ଉପରେ ‘ସୁ’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଏକ ସୁବିଜ୍ଞାନୀନ ଆବଶ୍ୟକତା
ବୋଧରୁ ସମରପ୍ରିୟା ମାତୃତଦବାଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତାବ ହୋଇଥିବାରୁ ଶିଳ୍ପୀ ସେମାନଙ୍କର
ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଦୁଇହସ୍ତରେ ଆୟୁଧ ଖଞ୍ଜିଦେଇଛି । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୫ମ/୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟକୁ
ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବୀ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ମା’ର ସହାର କରିବା ଭୂମିକା ଅପେକ୍ଷା ସୃଷ୍ଟିକରିବାର
କ୍ଷମତାକୁ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ମନେକରି ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରହସ୍ତକୁ କୋମଳ କରିବା
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମାତୃମୂର୍ତ୍ତିର ପରିକଳ୍ପନା କରିଥିଲେ ଶିଳ୍ପୀ ତାହାର ପ୍ରକ୍ଷବରେ
ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କୁ ସମଧିକ କମମାୟ କରି ଗଢ଼ି ତୋଳିଲେ । ଫଳରେ ମାତୃକାମାନଙ୍କର
ନିମ୍ନ ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ ସୁଚିତ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରାରୁ ସମସ୍ତମାନଙ୍କ ଜାତିର ମାତୃଶକ୍ତିରୂପେ
ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱେଦ, କରୁଣା ତଥା ଆଶୀର୍ବାଦ ପ୍ରଦାନର ପ୍ରମାଣ ମିଳିବା ସହିତ

(୧୦) “ମାତୃଗଣ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ ସୁନାମ ଦେବାନ୍ତରୂପକୃତ ଚିହ୍ନଃ” । ୫୭ ଶ୍ଳୋକ ଅମର
ସିଂହ କୃତ ଦୃଢ଼ତ୍ୱ ସହିତା—୫୭ ଅଧ୍ୟାୟ ।

(୧୧) ଅମରକୋଷ ପ୍ରଥମକାଣ୍ଡ ।

(୧୨) “ବ୍ରାହ୍ମୀମାତ୍ରେଣ୍ଡ଼୍ୟ ଚୈବ କୌମାରୀ ବୈଷ୍ଣବା ତଥା/ବାବହୁଣୀ ଚ ଐନ୍ଦ୍ରୀ । ଶୀ
ରୁମୁଣ୍ଡା ସପ୍ତମାତରଃ” ।

(୧୩) “ପ୍ରେତସଂସ୍ଥା ତୁ ରୁମୁଣ୍ଡା ବାବହୁଣୀ ମହିଷାସନା/ଐନ୍ଦ୍ରୀଗଜସମାରୂଢା ବୈଷ୍ଣବା
ଗରୁଡ଼ାସନା । ମାତ୍ରେଣ୍ଡ଼୍ୟ କୃଷ୍ଣାରୂଢା କୌମାରୀ ଶିଖିବାହନା/ବ୍ରାହ୍ମୀ ହଂସ
ସମାରୂଢା ସବାଭରଣଭୂଷିତା” । ଦେଶକବଚ ।

ମମତାର ପ୍ରମୁଖ ପତ୍ନୀକ ସେହି ଦେବୀଗଣ ନିମ୍ନ ବାମଭୁଜରେ ଧାରଣ କରିଥିବା ଶିଶୁ ଚିତ୍ରତ୍ତର ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନବାସ୍ତବର ପରିଚୟ ହିଁ ମିଳିଥାଏ । ମାତୃତା ମୁଣ୍ଡିରୁଡ଼ିକ କୋଳରେ ସନ୍ତାନ ଧାରଣ କରି ଆରାଧିତ ହେଉଥିବାର ପରିକଳ୍ପନା ସମ୍ଭବତଃ ୫ମ/୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ପ୍ରଚଳିତ ବୋଲି ଭିନ୍ନସମ୍ମାନଙ୍କର ଅଭିମତ । ଅବଶ୍ୟ ସବୁମାତୃତାଙ୍କ କୋଳରେ ସନ୍ତାନ ସ୍ଥାନିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏନା । ବୁଦ୍ଧାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସତ୍ତମାତୃତାଙ୍କ କୋଳରେ ଥିବା ଶିଶୁ ସନ୍ତାନରୁ ଏ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମାତୃକାରୂପେ ଚିହ୍ନିବା ସହଜ ହୋଇଥାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ରଣରକ୍ଷିଣୀ ରୂପେ ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଗ୍ରହ ନୁହନ୍ତି । କେବଳ ବାବସ୍ତା ଓ ବୁଦ୍ଧା ଦେବୀଙ୍କୁ ଭବିଷ୍ୟ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଅନ୍ୟ ପଞ୍ଚମାତୃତା ସାଧାରଣତଃ ସୌମ୍ୟ, ସୁରୂପା ଅଟନ୍ତି । ଭରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସପ୍ତମାତୃତା ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଦକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ କତମ୍ବ ରାଜବଂଶ ସପ୍ତମାତୃତା ଉପାସନା ଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ବୁଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟଦେବୀ ଥିଲେ ଏହି ମାତୃଗଣ (୧୪) । ମାଲିକ୍ତ୍ୱାରର ରାଜା ବିଶ୍ୱବର୍ମନଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରାବଳୀ ଏହି ସପ୍ତମାତୃତାଙ୍କ ପାଇଁ ବହୁମନ୍ତ୍ରର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ବହୁ ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବୁଦ୍ଧରାଜବଂଶୀ କୁମାରଗୃହ ସପ୍ତମାତୃତା ଉପାସନା ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ମଥୁରାରେ ମଧ୍ୟ ପୁଞ୍ଜ ରାଜରାଜାନୀନ (୧୫) ସପ୍ତମାତୃତା ଚିତ୍ରତ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହିପରି ରାଜପୁଷ୍ପପାଷକତା ଲଭକରି ସପ୍ତମାତୃତା ଉପାସନା ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତର ଉପାସିତ ସପ୍ତମାତୃତାମାନଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ତିନିଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଥାଏ । ଯଥା—ଖଳରାଜ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଅବସ୍ଥାରେ । ଏତଲାବୁରୁମ୍ପାରେ ଉପବେଶନ ମୁଦ୍ରାରେ ଏବଂ ନୟପ୍ରଦେଶର ଭେରାଟପୁର ଚଉଷଠୀ ଯୋଗିନୀ ମନ୍ଦିରରେ ନୃତ୍ୟ କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ସପ୍ତମାତୃତା ବିରଜିତ ଅଛନ୍ତି । ‘ରୂପମଣ୍ଡନ’ ଶାସ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟତା ଅନୁସରଣ କରି କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସପ୍ତମାତୃତାଙ୍କ ପ୍ରାନ୍ତରେ ବାରଭକ୍ତ ଶିବ ଓ ଶେଷରେ ଶ୍ରୀଗଣେଶ ଉପାସିତ ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏପରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ଏତଲାବୁ, ରାଜପୁତନା, ଖଜୁରହୋରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ସବୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ମାତୃତା ଉପାସନା ବେଶ୍ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଶାକ୍ତଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନଧାରର ଏକ ବିଶେଷ ଅଙ୍ଗ ତଥା ମାତୃତା ଉପାସନା ଓଡ଼ିଶା ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରାର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ମାତୃତା ଉପାସନାସହ ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ନବିତ୍ତ ସମ୍ପର୍କ ଥିବାରୁ ମାତୃତା ଉପାସନା ଅନେକ ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିବର୍ତ୍ତନ ଦେଇ ଓଡ଼ିଶା ମଠିରେ ବିଶେଷସ୍ଥାବେ

(୧୪) Dr. Fleet—Epygraphia Indica. Vol. II.

(୧୫) ଡଃ ପ୍ଲିଟ୍ଟେଡ, ମିଶ୍ର—ଓଡ଼ିଶାରେ ସପ୍ତମାତୃତା ଉପାସନା, ‘ମହାପ୍ରଭୁ’
୨ୟବର୍ଷ ୩ୟ ସଂଖ୍ୟା ।

ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁଳାଞ୍ଚଳରେ ଉପାସିତ ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତି-
ମାନଙ୍କୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ପୁଷ୍ପ ପ୍ରଜାତ ଜନ୍ମେୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ୭ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ
ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପତନ ଘଟିବା ସହିତ ଚନ୍ଦ୍ରବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ (୧୭) କର
ପ୍ରାୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବେଶ୍ ପ୍ରାଧିନ୍ୟ ବସ୍ତ୍ରାର କରିଥିଲା । ଫଳତଃ ଚନ୍ଦ୍ରବାଦର
ପ୍ରାବଲ୍ୟରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଆସନୁତ୍ତ ପାବତ୍ୟାଞ୍ଚଳ ସର୍ବସ ମାତୃକା ତଥା ଯୋଗିନୀ ପୀଠ
ଗଡ଼ି ଉଠିବା ସହିତ ଉତ୍ତ୍ରୀଠ ଏହି ଓଡ଼ିଶାର ଶାକ୍ତଚରଣରେ ସପ୍ତମାତୃକା,
ଅଷ୍ଟମାତୃକା, ନବଦୁର୍ଗା, ଦଶମହାବତ୍ୟା ଶୋଡ଼ଶ ମାତୃକା ସର୍ବସାପରି ରଜସ୍ବି
ଯୋଗିନୀ ଉପାସନା ମାଧ୍ୟମରେ ଚନ୍ଦ୍ରସାଧନା ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଲଭିଲେ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର
ବହୁସ୍ଥାନରେ ଆମର ଆଲୋଚ୍ୟ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଥିଲା । କାଳହସମ ଚନ୍ଦ୍ରଧର
ଅଧିକାରୀ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି, ଯେପରିକି ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ମୁଖ୍ୟଦ୍ବାର ନିକଟରେ
ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଥିଲା (୧୭); ଯାହା ଆଜି ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ
ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ଅନନ୍ତ ଦୁର୍ଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ଚଣ୍ଡୀଶଙ୍କର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ
(୧୮) ଏକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ଉପାସିତ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କର ଅସ୍ଥିତ୍ବ ସ୍ବପ୍ରତି ଉଲ୍ଲେଖ
ହୁଏ ନାହିଁ । ସମୟ ବାସ୍ତବ୍ୟର ପାର୍ଶ୍ବ ଚଳନରେ କାଳହସମ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ସପ୍ତମାତୃକା
ମନ୍ଦିର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବା ପରେ ଯଦି କିଛି ସପ୍ତମାତୃକା ସ୍ବପ୍ରତି ଓଡ଼ିଶାରେ
ବିରାଜିତ ଅଛନ୍ତି, ତତ୍ସମ୍ଭବତଃ ସ୍ବପ୍ରତି ସୂଚନା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ପୁରୀ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ପୂର୍ବପାର୍ଶ୍ବସ୍ଥ ଏକ ମନ୍ଦିରରେ ଉପାସିତ
ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକ ସାତଭଉଣୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଥାନ୍ତି । ଏହାଠାରୁ
ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପ୍ରାଚୀନ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ (୧୯) ସପ୍ତମାତୃକା
ଭୁବନେଶ୍ବରର ପରଶୁରାମେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ସ୍ବଳ୍ପ ଶ୍ରେଣୀରେ ଉତ୍ତରପାର୍ଶ୍ବ ବାଡ଼ର
ବହିଃଦଶରେ ଖୋଦିତ ସାତଗୋଟି ଖୋପରେ ବିରାଜିତ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ
ଭୁବନେଶ୍ବରସ୍ଥ କପାଳୀ/ବୈତାଳ ମନ୍ଦିରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ସ୍ବୟଂ କପାଳିନୀ ହିଁ ଚାନ୍ଦିଆ
ଅଟନ୍ତି । ଏହି ଚାନ୍ଦିଆଙ୍କ ବାମପଟେ ୪ଟି ଓ ଦକ୍ଷିଣପଟେ ୨ଟି; ଏହିପରି ସପ୍ତମାତୃକା
ବିଦ୍ୟମାନ । ଏମାନଙ୍କ କୋଳରେ ସନ୍ତାନ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭୁବନେଶ୍ବରର ଉତ୍ତର
ସପ୍ତମାତୃକା ବିଗ୍ରହରେ ବହୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନିହିତ । ମାତ୍ର ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ବରର ପ୍ରୋକ୍ତ
ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ବରେ ବାରଭଗ୍ନ ଓ ଶ୍ରୀଗଣେଶ ବିରାଜମାନ ହୋଇଛନ୍ତି ।
ଅବଶିଷ୍ଟ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର କୁଣ୍ଡେଶ୍ବରଠାରେ ସପ୍ତମାତୃକା ଉପାସିତ ହେଉଛନ୍ତି ।

(୧୭) Orissa Historical Research Journal, Vol. XI. Page-273.

(୧୮) M. M. Ganguli—Orissa and her remains. Page-237.

(୧୮) ଡଃ ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି—ସପ୍ତମାତୃକା, ‘ପୌରୁଷ’ ।

(୧୯) R. P. Chand—Journal of Royal Society of Art

Vol. XV, No 2. P. 110.

ପୁନଶ୍ଚ ଜଗଦ୍‌ସିଂହପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନରେ ପ୍ରବାହିତ ଅଳକାନଦୀ ତଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥଳପୁର ଗ୍ରାମର ଏକ ମନ୍ଦିରରେ ସାବରଣୀର ଶିବ ଓ ଗଣେଶଙ୍କସହ ସପ୍ତମାତୃକା ଉପାସିତ । ଏମାନଙ୍କ କୋଳମଣ୍ଡନ କରୁଥିବା ସନ୍ତାନରୁ ପୁରୀର ସାବରଣୀଙ୍କସହ ଏମାନଙ୍କ ସାମ୍ୟ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଧର୍ମଶାଳୀର ଥିବା ସପ୍ତମାତୃକାଦ୍‌ବୃନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାୟ ବୈଷ୍ଣବା, ବାବାୟା, ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାବନା ମାତୃକା ବିଗ୍ରହକୁ ଆଶି ଓଡ଼ିଶା ଗନ୍ତ୍ୟ ସନ୍ତତାଳୟରେ ସୁରକ୍ଷିତ କରାଯାଇଛି । ସତ୍ୟାଦିଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ-ଭାଗରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅଟଇଲା ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାର ଶୋରଗଡ଼ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶଙ୍ଖୁରଣ୍ଡର ମନ୍ଦିରର ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କସହ ହରପାବଣୀ (୨୦) ଶୋଭା ପାଉଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ବାଲେଶ୍ଵରର ଗଣ୍ଡିବେଡ଼ ଓ ଭଦ୍ରକଠାରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଜିଲ୍ଲାର ଶିବଂ ଠାରେ ମଧ୍ୟ ସପ୍ତମାତୃକା ଉପାସିତ ହେଉଛନ୍ତି । କଳାହାଣ୍ଡି ଜିଲ୍ଲାର ତେଲନଦୀ ଅବବାହିକାରେ ଅବସ୍ଥିତ ବେଲଶାଣ୍ଡି ନିକଟସ୍ଥ ଏକ ନାଟ୍ୟୁକ ମନ୍ଦିରରେ ସପ୍ତମାତୃକା ବିରାଜିତ । ବଲ୍ଲାର ଜିଲ୍ଲାନ୍ତର୍ଗତ ଟିଟିଲଗଡ଼ ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ଘୋଡ଼ାର/ଘୋରାଲଠାରେ ଥିବା ଗବତଗାମ ଖୋଦିତ ସପ୍ତମାତୃକା ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ସପ୍ତମାତୃକା ବିଗ୍ରହ (୨୧) । କଳାକୌଶଳ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପୁରୀ ଓ ବଲ୍ଲାରର ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ (୨୨) ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ହିନ୍ଦୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଧ୍ୟାନସହିତ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସପ୍ତମାତୃକାମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନ ଥିବାରୁ କେହି କେହି ଏହି ସପ୍ତମାତୃକାମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଦେବୀ ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ପରମ୍ପରାରେ ଧ୍ୟାନଜିକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯାନପୁରର ସପ୍ତମାତୃକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନମ୍ବରେ ବରଗଣ ଆଲୋଚନା କରାଗଲା ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁବିନ୍ୟସ୍ତ ଡ. ପୁ. ରେଳପଥର ଯାନପୁର-କେଉଁଝର ରେଳ ଷ୍ଟେସନଠାରୁ ୩୦ କି.ମି. ଦୂରରେ ପୁଷ୍ୟତୋପା ବୈଦିରଣୀ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ତଟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଯାନପୁରର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପୁରଣ ପୃଷ୍ଠାରେ ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ, ଧାର୍ମିକ ତଥା ଗଜନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ସେହିପରି ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ । ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକମାତ୍ର ପୁରୀର ଶୀର୍ଷ ଯେପରି ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ, ସେହିପରି ବେଦପତି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଯଜ୍ଞରୁ ଆବର୍ତ୍ତ ଯି ବିରାଡ଼ (ଯଜ୍ଞବିରାଡ଼, ଶ୍ରେତବିରାଡ଼ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀବିରାଡ଼)ଙ୍କ ଏକତ୍ର ଉପାସନା ପାଇଁ ବିରାଡ଼ସଙ୍ଗ-

(୨୦) Deccan College Manuscript Catalogue, Introduction, Page XXXV. Vol V. by M. P. Dash.

(୨୧) ଡଃ ଧରଣୀଧର ନାୟକ—‘ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ’ ଅଙ୍କୋବର ୮୧ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ ୧୦ ।

(୨୨) a-R. D. Banerjee—History of Orissa, Vol. II.

b-R. P. Chand—Memoirs of Archaeological Survey of India. Vol-44

c-Dr. H. K. Mahatab—History of Orissa, Page 30-31.

ଯାଜପୁରର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅନବଦ୍ୟ । ପୁନଶ୍ଚ ଭଦ୍ରନ ଶାସ୍ତ୍ରପୁରଣ ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମହାନ୍ ଧାର୍ମିକ ତଥା ଅମିତ ପରମେଶ୍ଵରୀ ଗୟାପୁରକୁ ଭଗବାନ ବସୁ ପୂର୍ବର୍ତ୍ତନ ଚନ୍ଦ୍ରାବ ଚନ୍ଦ୍ରଗଡ଼ କରି କର୍ତ୍ତନ କରିବା ଫଳରେ ତାହାର ଶିର, ନାଭିମଣ୍ଡଳ ଓ ପାଦ ପ୍ରଭୃତି ନିପତିତ ସ୍ଥାନସବୁ (୧୩) ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମହାନୀକାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧିପାଇଁ ପରଶୁରାଜ ଦେଇଅଛୁ । ଗୟାପୁରର ଶିର ମଗଧ (ବିହାର)ର ଫଲ୍‌ଗୁ ନଦୀ ସମୀପରେ ପଡ଼ିଥିବା ସ୍ଥାନ ବସୁକ୍ଷେପ ‘ଶିରଗୟା’, ଅପୁରର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ମଞ୍ଜୁରୀ ପର୍ବତର ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରବାହିତ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀକୂଳସ୍ଥ ଗୋକର୍ଣ୍ଣଶିଖର ଶିବକ୍ଷେତ୍ରରେ ପଡ଼ି ‘ପାଦଗୟା’ ନାମରେ ପୁଣ୍ୟତୀର୍ଥବା ସଦୃଶ ଓଡ଼ିଶାର ବୈତରଣୀ ତଟାବସ୍ଥିତ ଶକ୍ତାକ୍ଷର ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀଙ୍କ ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ନିଷିଦ୍ଧ ଅପୁରର ନାଭିମଣ୍ଡଳରୁ (୧୪) ସୃଷ୍ଟି ‘ନାଭିକୂପ’ ଯୋଗୁଁ ଏହା ‘ନାଭିଗୟା’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ସମଧିକ ପ୍ରଖ୍ୟାତ । ସର୍ବୋପରି ଗୟାପୁରର ନିଧନରେ ଭଗବାନ ବସୁ ଚରମ ସାର୍ଥକତା ଲାଭକରି ଆନନ୍ଦରେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇ ନୃତ୍ୟ କରିବା ଅବସରରେ ତାଙ୍କର ଶ୍ରୀହସ୍ତ ସ୍ଥଳିତ ଆୟୁଧସବୁ ନିଷିଦ୍ଧ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାର ପବିତ୍ର ଭୂମିରେ ଯେଉଁ କ୍ଷେତ୍ରଭୂଷଣ (୧୫) ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ‘ଗଦାକ୍ଷେପ’ ରୂପେ ପୁରଣ ପ୍ରାପ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚେତନାରେ ପଞ୍ଚଦେବ (୧୬) ଉପାସନାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ପୁରୀ, ଭୁବନେଶ୍ଵର, କୋଣାର୍କ, ମହାବିନାୟକ ଯଥାକ୍ରମେ ବସୁ, ଶିବ, ଧୂର୍ବ ଓ ଗଣପତି କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ମହତ୍ତ୍ଵ ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ସଦୃଶ ପ୍ରଥମ ଶକ୍ତିପୀଠ ଯାଜପୁର ପାଦଗୟାକ୍ଷେପ (୧୭) ରୂପେ ସର୍ବଜନବିଦିତ । ସର୍ବୋପରି ଦକ୍ଷକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ଵ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରେ ଆତ୍ମାତ୍ମ ପ୍ରଦାନ କରିଥିବା ଅର୍ଦ୍ଧଦର୍ଶ୍ୟ ସଙ୍ଗକୁ ଉଦ୍ଧାରପୁସକ ସ୍ଵରରେ ବହନ କରି ଶିବ ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟ

(୧୩) “ପାଦ ନାଭି ଶିର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପିଣ୍ଡଦାନ ମହାତମ ।

ତାନ୍ୟୁତ୍ତମାନ ଶୀର୍ଷାଦି ପିତୃଣାଂ ତୃପ୍ତିଦାନି ତ ॥

ଗୟାପୁରଂ ବିରଜେ ଚୈବ ମଞ୍ଜୁରୀ ଜାହ୍ନବା ତଟେ ।

ଅସପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାତଃ ସାନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଲୋକମନାମୟମ୍ ॥” (କପିଳ ସଂହିତା)

(୧୪) “ତସ ଶ୍ରୀବିରଜେ କ୍ଷେତ୍ରେ ଦେବ୍ୟାଃ କ୍ଷତ୍ରୀନକୋଶତଃ

ଗୟା ନାଭି ମହାପୁରୀ ପିତୃଣାଂ ମୁକ୍ତିଦାୟକଃ ॥” (ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ)

(୧୫) “ଗଦାକ୍ଷେପଂ ଚ ବିରଜମେକାନ୍ତଂ ତତଃ ସଞ୍ଜାୟମ୍

କୋଣାର୍କଂ ପଦ୍ମକ୍ଷେପଂ ଚ ଗଙ୍ଗାକ୍ଷେପଂ ମଳାତଳମ୍ ॥” (ବାମଦେବ ସଂହିତା)

(୧୬) “ଗଣେ ନାରାୟଣେ ରୁଦ୍ରେ ଅମ୍ବିକେ ଭାସ୍କରେ ତଥା ॥”

(୧୭) “କେଶାଂ ତୁ ପ୍ରଥମ କ୍ଷେପଂ ପାଦଗୟାକ୍ଷେପ ମେବ ଚ

ବିରଜାଙ୍ଗ୍ୟା ମହାଦେବୀ ପାଦଗୟା ବ୍ରହ୍ମରୂପିଣୀ ॥”

କପିଳ ସଂହିତା, ବୈତରଣୀ ଶୀର୍ଷ, ନାଭିଗୟା ପୃ. ୪୭ ।

କରୁଥିବା ଅବସରରେ ପରମବ୍ରହ୍ମ ଚିନ୍ତନ ସୁଦର୍ଶନ ପ୍ରାପ୍ତାଗ କରି ସମ୍ପର୍କର ନିଷ୍ପ୍ରାଣ ଶରୀରକୁ ଜର୍ଜିତ କରିବା ଫଳରେ ଜର୍ଜିତ ଅବସ୍ଥା ନିଶ୍ଚିତ ସ୍ଥାନସମୂହ ଏକ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶକ୍ତିପ୍ରାନ୍ତରେ ପରିଣତ ହେଇଥିଲା । ସେହି ପରମପ୍ରସାନ୍ତର ଯାଜ୍ଞସୁରରେ ସମ୍ପର୍କର ନାଭିମଣ୍ଡଳ ପଡ଼ି ଏହା ନାଭିପଦଶ ବିରଜାକ୍ଷେପ (୨୮) ନାମରେ ସଂଜ୍ଞାଦିତ ହୋଇଅଛି । ଶକ୍ତି ପରମ୍ପରା ଏହି ଅବସ୍ଥା ଶେଷରେ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା (୨୯) ଦେବା ବିରଜା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଏହି ପଦଶ ଶେଷରେ ଗୌରୀଶିଳ ଇତିବୃତ୍ତ ତଥା ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟାବଳୀରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ ଯେ ବିରଜା ଶ୍ରୀଷ୍ଠୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟରୁ ପୁରାଣ-ଇତିହାସରେ ସ୍ଥାନିତ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ମହିଷାସୁର୍ଯ୍ୟ ମୁର୍ଖାଙ୍କର ଆଦିମ ନିଦର୍ଶନ ତଥା ହିନ୍ଦୁ ଜଗତର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ (୩୦) ଦେବା ଦ୍ଵିଭୁଜା ବିରଜାଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଶ୍ରୀଷ୍ଠୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତକରେ ଏପରି ବୃଦ୍ଧା ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା ଯେ, ତାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ବିରଜା (୩୧) ନାମରେ ଆଖ୍ୟାଦିତ କରାଯାଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗାନ୍ତର୍ଗତ ତୋଷାଳର ରାଜ୍ୟାଳା ଏହି ବିରଜାନଗର (୩୨) ରେ ପରୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକାଧିକ ରାଜବଂଶ ରାଜପଣ କରିବା ସହିତ ଉତ୍କଳର ଉପକୁଳବର୍ତ୍ତୀ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ରାଜ୍ୟାଳା ଏହି ବିରଜା ନଗରୁ ସେମାନଙ୍କର ବିଶାଳ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରିଥିଲେ ।

ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତାମତରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ସୋମବଂଶୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମହାରାଜାଧିରାଜ ଯଯାତି (ପ୍ରଥମ) ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଆଧିପତ୍ୟକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାନ ପୂର୍ବକ ଉକ୍ତ ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ରାଜ୍ୟାଳା

(୨୮) “ଉତ୍କଳେ ନାଭିପଦଶଂ ଚ ବିରଜାକ୍ଷେପମୁତ୍ପାଦତ

ବିରଜାସ୍ତୁ ମହାଦେବା ବିଜୟପୁତ୍ରଃ କୌରବଃ ।”

୫୧ ଶ୍ଳୋକ (ଭବ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି-ପୀଠ ନିର୍ଣ୍ଣୟ)

(୨୯) “ବିରଜେ ବିରଜା ମାତା ବ୍ରହ୍ମଣା ସଂପ୍ରତିଷ୍ଠିତା

ଯସ୍ୟାଃ ସ୍ଵଦର୍ଶନାନୁଭ୍ୟଃ ପୁନାତ୍ୟା ସପ୍ତମ କୁଳମ୍ ॥”

(ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ ୪୨ ଅଧ୍ୟାୟ) ।

(୩୦) “ବିରଜାକ୍ଷେପମାସାଦ୍ୟ” — ଶ୍ରୀ: ପୁ: ଶତକରେ ରଚିତ, ମହାଭାରତ ବନ-ପର୍ବ ୮୫ ଅଧ୍ୟାୟରେ କର୍ଣ୍ଣିତ ।

ଏହି ଉଦ୍ଧୃତିରୁ ବିରଜାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ।

(୩୧) ଜଃ ମହାବାକ—ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ।

(୩୨) “ସ୍ପୃଷ୍ଟ ଶ୍ରୀବିଜୟସ୍ଥଳବାସରୁ ବିରଜାନଗରାଧିବାସକାରୁ” —

ପୃଥ୍ଵୀ ମହାରାଜାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନପତ୍ର ।

(୩୩) ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ସହିତ ଏହାକୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ବାରଣାସୀ କରି ଗଢ଼ି ତୋଳିଥିଲେ । କାଶୀ ଶୀର୍ଷର ଗଙ୍ଗାସଦୃଶ ଭରଜାବନରେ ବସି ରିଶ (୩୪) ପ୍ରବାହତ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ଦେଉଛୁ ତାଙ୍କର ଗଙ୍ଗା । ଏହି ସେବାଧିଷ୍ଠିତ ଆଶଶ୍ରୁକଣ୍ଠର ମହାଦେବ ଦେଉଳକୁ ତାଙ୍କର କାଶୀ ବଣ୍ଟନାଥ । ତାଙ୍କର ଖଣ୍ଡି ଫଳର ବୈତରଣୀ ସ୍ଥାନ ଓ ଆଶଶ୍ରୁକଣ୍ଠର ଦର୍ଶନ ଯଥାନ୍ତମ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ ଓ ବଣ୍ଟନାଥ ଦର୍ଶନତୁଲ୍ୟ ଅନୁସୂଚି ମହାତ୍ମାସୁଅଛି । ସ୍ଵନଶ୍ରୁ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ତଟାବସ୍ଥିତ ଦଶାଶ୍ରମେଧ ଘାଟ ସଦୃଶ ଯଯାତି, କାନ୍ୟକୁବଜ (କନୌଜ)ରୁ ଦଶସନ୍ନୟ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଏଠାରେ ଦଶଗୋଟି ଅଶ୍ରମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମାପନ ପୂର୍ବକ ବୈତରଣୀ ଶ୍ଵରରେ ଦଶାଶ୍ରମେଧ ଘାଟ ପଡ଼ିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଯଯାତି ନର୍କିତ ପଞ୍ଜାବୁଦାନ ପ୍ରସବର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏହି ‘ଯଜ୍ଞସୁନ’ କାଳନ୍ତମ ଯାଜପୁର ନାମ ବଦଳିଲେ । ଯାଜପୁରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ତଥା ନିର୍ଦ୍ଦାତା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନରପତି ଯଯାତିଙ୍କ ନାମ ଓ ଅଷ୍ଟପୁଣ୍ଡାରି ଅନୁସାରେ ଏହି ‘ଯାଜନଗ’ ଏକଦା ‘ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଯଯାତି ସୁପ୍ରସନ୍ନିତ ଏହି ଯାଜପୁରରୁ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ (ଯାଜ୍ଞ)ମାନଙ୍କ ସହାୟତାରେ ଧାର୍ମିକ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ତଥା ଗନ୍ଧ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ସେହିଦେଇ କେଶରୀ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ‘ମହାସାନ୍ନ ବିଗ୍ରହକ’ (Minister of war and peace) ଉପାଧି, ସପ୍ତକ କେବଳ ଯାଜପୁରର ଅଧିକାରୀ ବନବଳ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବଣରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାରୁ ଯାଜପୁରକୁ ବାସ୍ତବରେ ଯାଜ (ପଣ୍ଡିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ) ପୁର କହିଲେ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବ ।

ଭୌମ ରାଜାଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ଯାଜପୁର ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ, ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ବଜରୁ କାଳରେ ଶିବ ଶକ୍ତିପୀଠ ରୂପେ ସବୋପରି ଗଙ୍ଗରାଜରୁ ସମୟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବରଗଡ଼ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୂର୍ବକ ବିଷ୍ଣୁ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ଫଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇ ସର୍ବସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମନ୍ବୟର ଏକ ଅପୂର୍ବ ପୀଠରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜପୁରରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ, ଶ୍ରୀରାମ, ବୈତରଣୀ ଶୀର୍ଷ, ନାଭିକୁପ, ଯାଗସ୍ତମ୍ଭ, ସି ବରଗଡ଼, ପଞ୍ଚନୃସିଂହ, ଅଷ୍ଟଶମ୍ଭୁ, ଅଷ୍ଟଭୈରବ, ଦଶାଶ୍ରମେଧ ଘାଟ, ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବ, ଦ୍ଵାଦଶ ଗଣେଶ, କପିଳାସ ଅଗଣିତ ଶୀର୍ଷ ମଧ୍ୟତମ ସଦୃଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲେ ହେଁ ଏଠାରେ ଉପାସିତ ଦେବୀ ଭରଜାଙ୍କ ସହିତ ସି ମହାଦେବୀ, ଅଷ୍ଟଚଣ୍ଡୀ, ଅଷ୍ଟଭୈରବୀ ଓ ବନଦୁର୍ଗାଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠାନରୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ଶକ୍ତି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସୁରକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ମହାନ୍ ଶାକ୍ତିପୀଠ ଯାଜପୁର ତାହାର ମହାନ୍ ସାହିତ୍ୟ,

(୩୩) ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ପ୍ରାଚୀ ପ୍ରକାଶନ ।

(୩୪) “ମଧ୍ୟେ ବହୁତ କଲ୍ୟାଣୀ ଗଙ୍ଗା ହରବରହସ୍ୟୋଃ

ବୈତରଣ୍ୟାଶ୍ୟାୟ ଭୂମୌ ଯା ଗଙ୍ଗା ଶୀର୍ଷେ ବୁଧୋଃ ।”

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁବଣ୍ଣ, ଉତ୍ତରାଖଣ୍ଡ, ୮୨ ଅଧ୍ୟାୟ (କାଶୀ ପ୍ରକାଶନ)

ଫାଟୁକ ପଟ୍ଟିର, ଜଳା ଫାଟୁକ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଶୃଙ୍ଖଳା, ଦେବଦାସୀ, ମଠ, ମନ୍ଦିର
ନିର୍ମିତ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ ହେଁ, ମାତୃଜା ଉପାସନା ବିକାଶର ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ
ପାଇଁ ସାଜସଜ୍ଜାର ସ୍ବାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଅନନ୍ୟ ।

ସାଜସଜ୍ଜାର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳରେ ‘ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ’ ନାମରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ ଉଚ୍ଚ
ବେଘର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ୩୪ ଫୁଟ X ୧୯ ଫୁଟ ପରିମିତ ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାମାଣ ମଣ୍ଡପ
ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ; ତାହା ଉପରେ ଏକତା ଆବଶ୍ୟକ ମହାମାୟାଙ୍କ ସହିତ
ରମଣୀ, ବରଦ୍ଧା, ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବ୍ରହ୍ମାଣୀ, ବୈଷ୍ଣବୀ, ମାତଙ୍ଗଣୀ ଓ କୌମାରୀ ପ୍ରଭୃତି
ସପ୍ତମାତୃକା ଉପାସିତ ହେଉଥିଲେ ବୋଲି ସ୍ଥାନୀୟ କମ୍ବୋଡ଼ୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ମୁସଲମାନ
ସେନାପତି ତଥା ଜଳାପାତ୍ରାଢ଼ର ସହକର୍ମୀ ସପ୍ତ ଆକାଶବାଣୀଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ
ସମୟରେ ମୁସଲମାନମାନେ କୃଷ୍ଣମୁଗ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଏହି ମାତୃମୂର୍ତ୍ତିରୁ ଖଟିକୁ
ଭାଙ୍ଗି କମାଣର ଗୋଳାରୁପ ବ୍ୟବହାର କରିବା ସହିତ ଅନ୍ୟ ଭିନ୍ନାଟିକୁ ମଣ୍ଡପର
ନିମ୍ନକୁ ଗଡ଼ାଇ (୩୫) ଦେଇଥିଲେ, ଯାହାଫଳରେ ଅବସ୍ଥାବଦ୍ଧ ଗୁମ୍ଫା ମୂର୍ତ୍ତିସବୁ
ବିକଳାଙ୍କ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ସେହି ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ସମ୍ମୁଖରେ ଫଳାର
କୋଖାରିକୁ କବର ଦିଆ ଯାଇଥିଲା । ବହୁବର୍ଷ ଧରି ମଣ୍ଡପର ପଶ୍ଚାତ୍ ଭାଗରେ ଥିବା
ଏକ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ପଡ଼ିରହିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ୧୮୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଖୁଲି ସାହେବ ଏହି
ନିମୂର୍ତ୍ତିକୁ ନିକଟସ୍ଥ ଏକ ଅଳିଆଗଦାରୁ ଆବିଷ୍କାର (୩୬) କରିବାର ସୁଯୋଗ
ପାଇଲେ । ୧୮୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କିଛି ସାହେବଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମୟରେ ପ୍ରୋକ୍ତ
ବିଗ୍ରହସବୁ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣ (୩୭) ମିଳିଥାଏ ।
୧୮୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସାଜସଜ୍ଜାର ଉପ-ଜିଆପାଲ (S D O.) ଯୋସେଫ ଆର୍ମିଷ୍ଟର
ମୂର୍ତ୍ତିସବୁକୁ ଅବଶିଷ୍ଟ ଧୂସରପ୍ରସ୍ଥ ମଧ୍ୟରୁ ଉଦ୍ଧାର (୩୮) ପୂର୍ବକ ନିଜ ବାସଭବନ ହଜା
ମଧ୍ୟକୁ ଆଣିଥିବାରୁ ସଂପ୍ରତି ଏହା ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଜଳାଦେବୀଙ୍କ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ
କରୁଅଛି । ସର୍ବୋପରି ୧୮୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶ୍ରୀ ମନମୋହନ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ମା ସାଜସଜ୍ଜାର
S.D.O ଥିବା ସମୟରେ ଆଲୋଚ୍ୟ ରମଣୀ, ବରଦ୍ଧା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ବିଗ୍ରହର
ବିଧିବଦ୍ଧଭାବେ ସଂରକ୍ଷଣ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଧର୍ମ ବିଦେଶୀମାନଙ୍କ

(୩୫) Chandra Shekhar Banerjee—An Account of the Anti-
quity of Jajpur. J. A. S. B, Vol. XL 1871, Part-1,

Page-153.

(୩୬) A. Stirling—Asiatic Researchers, Vol XV, (1825)

Page-335.

(୩୭) M. Kittoe—Ruins and pillars of Jajpur, J. A. S. B.,

Vol. VII, (1838) Page-54

(୩୮) R. P. Chand—Exploration in Orissa (1930, Page-2 and
Hunter's Orissa—Vol. I, London 1872, Page-267.

ତାଡ଼ନା ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟର ଶିକାରରେ ବଳକାଙ୍କ ହୋଇଯାଇଥିବା ଏହି ତିନୋଟି ମାତୃନା ବିଗ୍ରହ କେବଳ ବିଶାଳତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନୁହେଁ ଉତ୍କଳୀୟ ଶୃଙ୍ଖଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହେବନାହିଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା କଳାଦେୟତା ବଢ଼ିଛି ମାତୃକା ବିଗ୍ରହ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନ୍ୟ କୁହାଯି ପରିଦୃଷ୍ଟ (୩୯) ହୁଏ ନାହିଁ । ନିମ୍ନରେ ଏହି ଶିଳାମାତୃକାଙ୍କର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଭିତ୍ତିକ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ମୁଣ୍ଡା—୧୫୫ ଉଚ୍ଚତା ଓ ୭ ଫୁଟ ଓସାର ବଢ଼ିଛି ଚତୁର୍ଭୁଜା ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ସମସ୍ତ ଭୁଜ ଉନ୍ମୁଳ । ସେ ବାମ ପଦ୍ମାସନରେ ଆସିନୀ । ଦେବୀଙ୍କର ଶରୀର ଅସ୍ଥିକଳାଧାର, ବଳିଷ୍ଠ ବଦନ, ବେକରେ ଅସ୍ଥିମାଳ ଲମ୍ବମାନ, କେଶଗୁଚ୍ଛ ଆଲୁକାୟିତ ଓ ଟାଙ୍ଗୁରିତ ।

ବାଲୁଆ—୮ ଫୁଟ ୧୦ ଇଞ୍ଚ ଉଚ୍ଚତା ତଥା ୭ ଫୁଟ ଓସାର ବଢ଼ିଛି ଏହି ଦେବୀ ଶାଢ଼ୀ ପରିଧାନ କରି ନାନା ଅଳଙ୍କାରରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ମହିଷ ଉପରେ ଅବସ୍ଥାପିତ । ଚତୁର୍ଭୁଜା ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ମୁଖ ଓ ତିନୋଟି ହସ୍ତ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଥିଲେ ହେଁ, ନିମ୍ନ ବାମ ହସ୍ତରେ ଏକ ଶିଶୁ ପ୍ରତିମା ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କର ଶିରୋପରେ କୁଞ୍ଚିତ କେଶଗୁଚ୍ଛ ଶୋଭା ପାଉଛି ।

ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ—୮ ଫୁଟ ୮ ଇଞ୍ଚ ଉଚ୍ଚତା ଓ ୫ ଫୁଟ ୯ ଇଞ୍ଚ ଓସାର ବଢ଼ିଛି ଏହି ମାତୃମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱିଭୁଜା ଅଟନ୍ତି (୪୦) । କିନ୍ତୁ ଦେବୀଙ୍କର ହସ୍ତଦ୍ୱୟ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି । କୋଳସ୍ଥ ଶିଶୁ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟ ବଳକାଙ୍କ ହେଉଛି । ହସ୍ତଦ୍ୱୟ ହେତୁ ଆୟୁଧ କିମ୍ବା ମୁଦ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଧାରଣା କରି ହୁଏନ । କିନ୍ତୁ ପାଦପୀଠରେ ଶୋଭିତ ହସ୍ତୀବାହନରୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ । ଦେବୀ ବାସନ୍ତୀଙ୍କ ସଦୃଶ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବେ ଶାଢ଼ୀ ପରିଧାନ କରିଛନ୍ତି; ଯାହାର ପଶନ (ପ୍ରାନ୍ତଭାଗ) ଆସନ ତଳକୁ ଝୁଲୁଛି । ଦେବୀ କଣ୍ଠେ ମୁକୁଟ, କର୍ଣ୍ଣପାଶ, ରତ୍ନହାର, କଙ୍କଣ, ଖଡ଼୍ଗ, କଟିସୂତ୍ର, ନୁପୁର, ପାଉଁଜ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାରରେ ବିଭୂଷଣ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଧର୍ମଦେଖୀମାନଙ୍କର ଶିକାରରେ ବଳକାଙ୍କ ହୋଇପାରିଥିଲେ ହେଁ, ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପୀର ଶୈଳିକ ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରକଟ କରୁଥିବା ଏହି ମାତୃମୂର୍ତ୍ତି ତିନୋଟି ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ଯଥୋଚିତ ଭାବେ ସଂରକ୍ଷିତ କରାଯାଇଛି । ଏତଦ୍ୱ୍ୟାପତ ଯାକସ୍ୱରର ସପ୍ତମାତୃକା କହିଲେ ବାସ୍ତବରେ ବୈତରଣୀ ଚଟାବସ୍ଥିତି ଦଶାଶ୍ୱତମଧ୍ୟ ଘାଟ ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ସିଦ୍ଧ ଗଣେଶ ମନ୍ଦିର ସନ୍ଧିକଟରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିରରେ ଉପାସିତ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କୁ ହିଁ ବୁଝାଇଥାଏ । ପୁରୀର ସପ୍ତମାତୃକାଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ (୪୧)

(୩୯) M. M. Hamid kuraishi—List of Protected monuments in Province of Bihar and Orissa (1931) Page-2.

(୪୦) କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର—‘କୋଶାଳ’, ୩୬ ଶ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୨ ।

(୪୧) R. P. Chand—Memoirs of Archaeological Survey of India.

ଏହି ସପ୍ତମାତୃକା ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୌମରାଜଙ୍କ ସମୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରାବନର ପ୍ରାବନ୍ଧ ଯୋଗୁଁ
ନଦୀର କରଜାଙ୍କ ସହ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମେୟ । ମାତ୍ର ଯଥାବେଳେ
ଦଶାଶ୍ୱାମଧ୍ୟ ଘାଟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ସହିତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବକ ସପ୍ତମାତୃକାକୁ ସ୍ଥାପନ
କରିଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ମତ । ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ରାଜଭୁକ୍ତାନୀନ ଅପ୍ପଟ
କଳାସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବା ଏହି ସପ୍ତମାତୃକା ବିଗ୍ରହ : ସମଗ୍ର
ସ୍ୱରାଜ୍ୟରେ ଅବିଷ୍ଟା ବୋଲି ଆମରକାର କୁଲୁଲୀଣ୍ଡ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର
କଳାବିଶାରୀୟ ପ୍ରଫେସର ଡଃ ଡ଼ିଆଲ୍ ଜୟନ୍ତ୍ ସେଞ୍ଚି ମତପ୍ରାପ୍ତ (୪୨) କରିଛନ୍ତି;
ତାହା ଯଥାର୍ଥ ।

ମୋଗଲ ରାଜଭୁକ୍ତାନରେ ସାମୁଦ୍ରିକ ଅନେକ ଦେବବିଗ୍ରହ ତଥା ମନ୍ଦିର
ସମେତ ମୂଳ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ବିଧିବଦ୍ଧ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସପ୍ତମାତୃକାକୁ ମଧ୍ୟ
ବୈତରଣୀ ଗର୍ଭରେ ନିଷିଦ୍ଧ କରାଯାଇଥିଲା । ଶୂର୍ଲିଂ ସାହେବଙ୍କ ବିବରଣୀ (୪୩)ରୁ
ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ କଟକରୁ ଜନନିକ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟବସାୟୀ ପ୍ରୋକ୍ତ ସପ୍ତମାତୃକା ବିଗ୍ରହ-
ମାନଙ୍କୁ ନଦୀର ବାଲୁକା ଗର୍ଭରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଅବତୀରଣ ଏହି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବକ
ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଫସ୍ତତ୍ତ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରରେ ସପ୍ତମାତୃକା ଉପାସିତ ହେଉଛନ୍ତି; ସେହି
ମନ୍ଦିରର ମୁଖ୍ୟଦ୍ୱାର ପଶ୍ଚିମକୁ ହେଲେ ହେଁ ଉଦ୍ଧାରପଟେ ଅନ୍ୟ ଟଟି ଦ୍ୱାର ରହିଅଛି ।
ଏହି ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣପଟେ କାନ୍ଥକୁ ଲଗି ଚୁମୁଣ୍ଡା ସମେତ ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ମାତୃମୂର୍ତ୍ତି
ଦକ୍ଷିଣାଭିମୁଖୀ ହୋଇ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ବିଗ୍ରହଗୁଡ଼ିକୁ ପୁନଃସ୍ଥାପନ
ସମୟରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମାବଳୀ କରାଯାଇ ପାରିନା । ଏହି ସପ୍ତମାତୃକା ଦ୍ୱୟର ଗ୍ରାହ୍ୟୀକୁ
ଗୋଟିଲେ ନବଗ୍ରହ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ମାତ୍ର ବୈଷ୍ଣବା ଓ କୌମାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ‘ଶିବଦୁଷ୍ଟ’
ନାମରେ ଏକ ଅସମ୍ପର୍କିତ କହାକାର ବିଗ୍ରହ ଅବସ୍ଥାପିତ; ଯାହାକି ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ।
ଭକ୍ତ ଶିବଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସପ୍ତମାତୃକା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚତୁର୍ଭୁଜା ।

‘ମନ୍ତ୍ରୀ ପୁରାଣ’ରେ କେବଳ ବୈଷ୍ଣବା ପ୍ରତିମା ବାଲିର ସମନ୍ୱିତ ହେବାର
ବିଧାନ ଥିଲେ ହେଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମାତୃକାମାନଙ୍କୁ ଜନସମଜର କଲ୍ୟାଣକାରୀ
ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶକ୍ତିରୂପ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇ ସେମାନଙ୍କ କୋଳରେ ଶିଶୁପୁତ୍ର
ସ୍ଥାପନ କରି ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ମାତ୍ର ସାମୁଦ୍ରିକ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ
ଚୁମୁଣ୍ଡା ଓ ଶିବଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ପଞ୍ଚମାତୃକା ବିଗ୍ରହ ଓଡ଼ିଶାର ‘ଶୁଦୁରୁକୁଣୀ
ଓଷା’ରେ ଉପାସିତ ଭଲୁକୁଣୀଙ୍କ ସଦୃଶ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିଶୁ ସମନ୍ୱିତା । ମାତୃମୂର୍ତ୍ତିଗଣ
ନିମ୍ନ କାମଦୁର୍ଗରେ ସନ୍ତାନ ଧାରଣପୂର୍ବକ ନିମ୍ନ ଦକ୍ଷିଣ ଭୁଜରେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିବା

(୪୨) I. E. Donaldson—Saktipitha ‘Jajapur’ in the Heritage
(Madras Dec. 86)

(୪୩) A. Stirling—Account of Orissa, Asiatic Researches,
Vol. XV. Page-336.

ଅଭୟ ମୁଁ ବା'ରୁ ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନ ବାଣ୍ଟିଲେ ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଧୃତ ଦୁଇ ହସ୍ତରେ ପରିଗୋଭିତ ଯୁଦ୍ଧାସ୍ତ୍ର (ଆୟୁଧ)ରୁ ସେମାନଙ୍କର ବାରଉଁ ହିଁ ପ୍ରକଟିତ ।

ଦୃଷ୍ଟି ଆଜି ସହାରର ପଞ୍ଜନାମ୍ବକ ବସନ୍ତ ଏହି ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ପାଦପୀଠସ୍ଥ ବାହନରୁ ସେମାନଙ୍କର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ମାତୃମୁର୍ତ୍ତି ସନ୍ନିକିଟରେ ଶ୍ରୀଗଣେଶ ଉପାସିତ ହେବାର ପମାଣ ଚଷ୍ଟ ଶକାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ କେବଳ ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅନୁସମାଧାନରେ ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ସହିତ ଗଣେଶ ଏକତ୍ର ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପୁନରାବିଷ୍କାର ସମୟରେ ଶ୍ରୀଗଣେଶଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ପୃଥକ ମନ୍ଦିରରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଛି; ଯାହାର ଆକାର ସମଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ପ୍ରସ୍ତରରେ ନିର୍ମିତ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ଆକାର ସହିତ ସମାନ । ପ୍ରାୟ ନଅ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚତା ତଥା ଚଳପୁଟ ଓସାର ବଶିଷ୍ଠ ମୁଗୁନ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଏହି ସପ୍ତମାତୃକା ବସନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ଉପ-କିଳ୍ଲାପାଳଙ୍କ ବାସଭବନ ଭୂତାରେ ପୁରୁଷିତ ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଆକାରରେ ଯଦ୍ର ଦେଲେ ହେଁ କଳାପରିପାଟୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏମାନେ ସମଧିକ ସୌମ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ମାତୃକା ବସନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ବିକଳାଙ୍ଗ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅବଶେଷ କଳାବିଭୂଷଣ ଦେଖିଲେ ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସଠିକ୍ ଅନୁରୂପ ବୋଲି ବଶ୍ୟାସ ଜନ୍ମେ । ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ଆଭୂଷଣମାନ ଯେପରି ସୂକ୍ଷ୍ମସୁନ୍ଦର ଓ ପୁନରବିମଳ ସେହିପରି ସେମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗ-ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଓ ଶିରପ୍ରଶିର ଜୀବନ୍ତଭାବେ ଖୋଦିତ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ନିମ୍ନସମରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାତୃକାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୃଥକ ପୃଥକ ଆଲୋଚନା କରାଗଲା ।

ରାମୁଣ୍ଡା—ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିରକୁ ମୁଖ୍ୟଦ୍ୱାର ଅତିଥିମ କରି ପ୍ରବେଶ କଲେ ସଙ୍ଗପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ଉତ୍ତରଭିମୁଖୀ ଚନ୍ଦ୍ରହ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ସେ ହେଉଛନ୍ତି ରାମୁଣ୍ଡା । ସ୍ୱୟଂ ମହାମାୟାଙ୍କ ଅଲରଙ୍ଗା ଶକ୍ତି ଓ ଚିତ୍ତତରୁପେ ତାଙ୍କର ଭ୍ରୁକୁଟି କୁଟୀଳ ଲଳିତ-ଦେଶରୁ ହୋଧର ମୁଖିମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରହ ରୂପେ ସମ୍ଭବୁତା ଦେବା ହେଉଛନ୍ତି କାଳୀ । ମହିଷା-ସୁରର ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ସେନାପତି ଚଣ୍ଡମୁଣ୍ଡକୁ ଏହି କାଳୀ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୁଦ୍ଧରେ ବିନାଶ କରି ସେମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଦୁଇଟିକୁ ଦେବା ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିବାରୁ ଦୁର୍ଗା କାଳୀଙ୍କ ରାମୁଣ୍ଡା ନାମରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ (୪୪) କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରପମାତୃକାକ ମଧ୍ୟରେ ଚାନ୍ଦୁଣୀ ଉତ୍ପତ୍ତିକାରେ ଶିର୍ଷସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି । ଉପପାତ୍ରୀ ଗୁରୁକାପଦୁଣୀ ଚାନ୍ଦୁଣୀ ଅସ୍ଥିକଳାଳୟାର ହୋଇଥିବାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତିକାମାନେ ତାଙ୍କୁ ଉପପାତ୍ରୀଗୁରୁକା ଶକ୍ତି ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଥାନ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତି ବିଜ୍ଞାନ ତଥା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ଅଷ୍ଟଭୁଜା, ଦଶଭୁଜା ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଭୁଜା

(୪୪) “ଯହାକଣ୍ଠେ ମୃଣ୍ମିଷ୍ଟ ଗୁହ୍ୟାଞ୍ଜା ଉନ୍ମୋଚକ/ସୁମୁଣ୍ଡେ ଚିତ୍ତୋଲ୍ଲେଖେ ଖ୍ୟାତା-
ଦେବୀ ଭବିଷ୍ୟସି ।” (ଶ୍ରୀଚଣ୍ଡୀ—୭-୧୭)

ରୁମ୍ ଶ୍ରାବ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିଲେହେଁ ଯାଜପୁର ବରଜା ମଣ୍ଡଳରେ ଉପସ୍ଥିତ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ରୁମ୍ ଶ୍ରାବ୍ଧ ସହିତ ଦିଅଁଜା ଓ ଷଡ଼ଭୁଜା ରୁମ୍ ଶ୍ରାବ୍ଧ ଉପାସିତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଯାଜପୁରର ମାତୃଜା ଉପାସନାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ମାତ ଆମର ଆଲୋଚ୍ୟ ଦଶାଶ୍ୱତମଧ୍ୟ ଘାଟଣ ସପ୍ତମାତୃଜା ଅନ୍ତର୍ଗତ ରୁମ୍ ଶ୍ରାବ୍ଧ ଚତୁର୍ଭୁଜା ଅଟନ୍ତି । ଦେବୀ ଉତ୍ସବ ଦୁଇ ହସ୍ତରେ ଖଡ୍ଗ ଓ ଖଟ୍ବାଜ ଏବଂ ନିମ୍ନ ଦୁଇ ହସ୍ତରେ ନରନଗରୀ ଖର୍ପର ଓ କର୍ତ୍ତବ ନରମୁଣ୍ଡ ଧାରଣା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ୱାସନାକୃତି ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନରେ ଦର୍ଶକ ମନରେ ସ୍ୱପନର ଭାବ ସଞ୍ଚାରଣ ହୋଇଥାଏ । ଶଶ୍ୱପଦାସନୋପର ଶାୟିତ ଏକ ଶବ ଉପରେ ଆରୁଡ଼ ଶୀର୍ଷିକାୟ ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ସମଗ୍ର ଶରୀର ମାଂସସ୍ଥାନ ତଥା ଅସ୍ଥିକଳାପାର । ଗଳତ କୃତସ୍ତ୍ରୀ ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ପେଟ ଉପବାସରେ ଭିତରକୁ ପଶିଯାଇଛି । ସମଗ୍ର ଚକ୍ରରେ ଶିରପ୍ରଶିର ସବୁ ସୁନ୍ଦର ଘାଟକ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଦେବୀଙ୍କର ନେତ୍ରପାଶ ଟାଙ୍ଗିରତ, ଚଳଟ ବଦନ, ପ୍ରସାରିତ ମୁଖ, ମୁଖର କୁଟିଳ ହସ, କୋଟରଗତ ଚନ୍ଦ୍ର, ଲୋଳ-ଜହ୍ନା, ସେ ନୃମୁଣ୍ଡ କଙ୍କଣ ରୂପେ ପରିହୃତା । ନୃମୁଣ୍ଡର ମାଳା ଲାଙ୍କର ଗଳାରୁ ବନ୍ଧ ଉପରେ ଝୁଲି ରହିଛି । ଏତାଦୃଶ ଭାବୁକତା ମୂର୍ତ୍ତି ଓଡ଼ିଶାରେ ବରଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଐତିହାସିକ ରମାପ୍ରସାଦ ତତ୍ତ୍ୱ, ତାଙ୍କୁ ଦନ୍ତୁର ରୁମ୍ ଶ୍ରାବ୍ଧ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନରେ ଶାୟିତର ଚମତ୍କାରତା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଏହି ରୁମ୍ ଶ୍ରାବ୍ଧ ପାଟିରେ ଏକ ଲୋଳାୟମାନ ଜହ୍ନା ସଂଯୋଗ କରାଯାଇ ତାକୁ କାଳିକା ରୂପେ ସଜାଯାଇଅଛି ।

ବାସୁଦୀ—ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ଥାନର ମାତୃଜା ହେଉଛନ୍ତି ବାସୁଦୀ । ଏହି ଦେବୀ ରକ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟ ବଧ ସମୟରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ଶରୀରରୁ ଆବର୍ତ୍ତିତା ହୋଇଥିଲେ । କନ୍ତ ତାଙ୍କର ପୌର୍ଣ୍ଣମୀ ପରିଚୟ ଦେଉଛି । ସେ ବାସୁଦୀ ବସ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ । ଚତୁର୍ଭୁଜା ଏହି ଦେବୀ ବାମ ଦୁଇହସ୍ତରେ ଉତ୍ସବ ଅଧ୍ୟକ୍ଷମରେ ଲେଉଟି ମନ୍ତ୍ର ଓ ଶଶ୍ୱପଦାନ ଧାରଣ କରିବା ସହିତ ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ ଦୟାର ସେହି ହସରେ ନର କରୋଟି ଓ ବରଦ-ମୁଦ୍ରା ପକଟିତ । ଏହାଙ୍କର ମୁଖ ଓ ଭିତନାଟି ହସ୍ତ ଚଳନାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯାଇଥିଲେହେଁ ପାଦପୀଠସ୍ଥ ମହତ୍ତ୍ୱ ବାହନ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅଛି ଓ ଜୀବନ୍ତ ସଦୃଶ ପ୍ରଣୟମାନ ହେଉଛି ।

ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ—ଯାଜପୁରର ତୃତୀୟ ମାତୃଜା ହେଉଛନ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ବା ଐନ୍ଦ୍ରୀ; ଯେ କି ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବତାଙ୍କର ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶିତା । ଚତୁର୍ଭୁଜା ଏହି ଦେବୀ, ଉତ୍ତର ଦୁଇ ହସ୍ତରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ବଳ ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ କେହି କେହି ଏହାକୁ ବୌଦ୍ଧ ପରମ୍ପରା ଦେବୀ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କର ନିମ୍ନ ବାମହସ୍ତରେ ସନ୍ତାନ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ବରଦମୁଦ୍ରା ପରିହୃତ । କରଟମୁକୁଟଧାରଣୀ ଏହି ଦେବୀ ଗଜ-ବାହନା ଅଟନ୍ତି ।

ବୈଷ୍ଣବୀ—ଚତୁର୍ଥ ଶକ୍ତି ବୈଷ୍ଣବୀ ହେଉଛନ୍ତି ଚତୁର୍ଥ ମାତୃଜା । ବସ୍ତ୍ରାଳଙ୍କାର ପରିଶୋଭିତା ଚତୁର୍ଭୁଜା ଏହି ମାତୃଜାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଦୁଇ ହସ୍ତରେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଓ ନିମ୍ନ

ଦୁଇ ଭୁଜରେ ଅନ୍ୟ ମାତୃକାଙ୍କ ସଦୃଶ ଅଭୟମୁଦ୍ରା ଓ ଧନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ପାଦପାଠରେ ବାହନ ଗଛ ଓ ଛାତ୍ରପାତ୍ର ଆଦିର ପାଳନ ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷାରେ ରହିଛି ।

ଶିବଦୂତୀ ଯାଜପୁର ସପ୍ତମାତୃକାନୁସ୍ୱର ପଞ୍ଚମ ସ୍ଥାନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ମୁଦ୍ରାରେ ବିରଜିତ ଏକ କଦାକାର ବୃଦ୍ଧାର ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଟର ହୁଏ; ସୁଜନମାନେ ତାହାକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟପତ୍ନୀ ଶ୍ରୀମାତା ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହି ବିଗ୍ରହର ନିର୍ମାଣରେ ଶିବଦୂତା ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ଏହି ମାତୃକାଦ୍ୱୟର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମାତୃକାଙ୍କର ନାମ ସଂପୃକ୍ତ ବିଗ୍ରହ ତଳେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇ ନ ଥିବା ସ୍ଥଳେ କେବଳ ସେହି ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଚିହ୍ନିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶିବଦୂତା ଲେଖା ଯାଇଥିବାରୁ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦେହ ଜାତହୁଏ । ବୋଧହୁଏ ଏହି ଲେଖାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଶତ୍ରୁବାହାଦୁର ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ (୪୫) ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଶିବଦୂତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ହିନ୍ଦୁଶାସ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱାନୁସାରେ ବାହନ ଓ ଆୟୁଧରୁ ସାଧାରଣତଃ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ବିଗ୍ରହର ହସ୍ତ ଆୟୁଧଶୂନ୍ୟ ଓ ପାଦତଳେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ବାହନ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ କୌଣସି ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରିବା ପ୍ରମାଦପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । ଏକ ବୃଦ୍ଧାଙ୍କ ସଦୃଶ୍ୟ ଏହି ଶିବଦୂତା ଦୁଇପାଦ ତଥା ପିରୁମାଡ଼ି ବସିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ସପ୍ତମାତୃକାଦ୍ୱୟରେ ସବୁ ମାତୃକା ରତ୍ନଭୂଜା ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ କେବଳ ଏହି ‘ଶିବାଦୂତା’ ହିଁ ଦ୍ୱିଭୂଜା ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ କରତଳ ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ଉପରେ ଓ ବାମକରତଳ ବାମ ଆଣ୍ଠୁ ଉପରେ ଅବସ୍ଥାପିତ । ବିଶେଷତଃ ପଠାଣ ରମଣୀମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ବୃଦ୍ଧା ପରିଧାନ କରିବା ପରି ପ୍ରଜ୍ଞାସୁମାନ ହେଉଥିବା ଏବଂ ଗଳାରେ ହଂସୁଳ ନାମକ ମୁସଲମାନ ଗହଣାବିଶେଷ ଧାରଣ କରିଥିବା ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଓ ଉପବିବେକ ଉଜ୍ଜୀ ସେ ଆଦର୍ଶ ହିନ୍ଦୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ନୁହେଁ, ଏହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମୁସଲମାନ ଗଜେଇ ସମୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ମାତୃକାମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଇ ସପ୍ତମାତୃକା ସଂଖ୍ୟାପୂର୍ଣ୍ଣ କରାଯାଇ ଥିବା ଅନୁମେୟ । ଏହାଙ୍କର ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଶୁଷ୍କ ତଥା ଶ୍ରୀଘ୍ରାନ, ତସ୍ତ୍ର କୋଟରଗତ, କେଶପାଶ ଜଟାସଦୃଶ, ସ୍ତନସ୍ତଗଳ ନିର୍ମାବନତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ଳଥତର୍ମୀ କଣିଷ୍ଠ ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତ । ଦେବୀ କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ, ପସହାର, କଙ୍କଣ, ଖଡ଼୍ଗ, ଗୋଡ଼ ଖଡ଼୍ଗ, ପାଉଁଜ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ଭସ୍ମିତା । ଶିଳ୍ପୀ ଅତି ନିପୁଣଙ୍କଦେ ଏହି ଧନାତ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କୁ ରୂପାଣ୍ଡବେ ପ୍ରକଟିତ କରିବାରେ ସମର୍ଥନ ହୋଇଛି ।

କୌମାରୀ:—ଦେବସମନାପକ କାର୍ତ୍ତିକପୂଜା ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଦେବୀ ବିଶ୍ୱପଦ୍ମାସନୋପର ଆସୀନା, ପ୍ରସନ୍ନ ବଦନା, ପୀନ ଉରଜା ଓ ରୂପଲବଣ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନା । ମୁକୁଟ, କରୁଣ, କର୍ଣ୍ଣପାଶ, ଶିଫର ରତ୍ନଦାର, ଯଜ୍ଞାବଳୀ, କଙ୍କଣ, କେୟୁର, କଟିସୂତ୍ର, ନୁପୁର, ପାଉଁଜ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ଦେବୀଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିରେ ସହାୟକ ହୋଇଅଛି । ଶିଶିବାହାନା ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ ହସ୍ତରେ ଉଦ୍ଧୃତ ଅଧ୍ୟାସନରେ ଦଣ୍ଡ ଓ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା ଏବଂ ବାମ ଉପର ହସ୍ତରେ ଶିଶୁ ଓ ନମ୍ର ହସ୍ତରେ ଦେବୀପ୍ରାୟ ସତ୍ତ୍ୱ ନୟନରେ ଚାହିଁ ରହିଥିବା ଏକ ପୁଷ୍ପସବଳ ଶିଶୁ ବିରଜିତ । ପାଦପୀଠର ଝରକାମ ଅତି ସୁନ୍ଦର । ରୂପଯୌବନ ସମ୍ପନ୍ନା ଏହି ଦେବୀ ଉତ୍କଳୀୟ ନାରୀଙ୍କ ସଦୃଶ ଖବରଦାତା ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛନ୍ତି ।

ମାହେଶ୍ୱରୀ:—ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟସ୍ଥିତ ସପ୍ତମାତୃକାହସ୍ତରେ ସପ୍ତମ ତଥା ଶେଷ ମାତୃକା ହେଉଛନ୍ତି ମାହେଶ୍ୱରୀ । ବୃଷଭ ବାହନା ଏହି ଦେବୀ ଶିଶୁଲ ଧାରଣୀ ଅଟନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କର ଦୁଇହସ୍ତ କଙ୍କଣ ସଦୃଶ ଅନନ୍ତ ତପକ ନାଗରୂପଦ୍ୱାରା ବଳୟିତ ହୋଇଛି । ଲଲ୍ଲଟ ଦେଶରେ ମନାହର ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ପରିତୀକ୍ଷିତ । ଦକ୍ଷିଣ ଉଦ୍ଧୃତ ହସ୍ତରେ ଜପାମାଳା ଓ ନମ୍ର ହସ୍ତରେ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରାୟୁକ୍ତ ଏବଂ ନମ୍ର ବାମହସ୍ତରେ ସନ୍ତାନଧାରଣା କରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ ଏହି ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କୁ ଯମ ମା' ସାତଭଉଣୀ ବୋଲି କହିଲେ ମଧ୍ୟ ଏତାଦୃଶ ନାମକରଣର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ସେପରି କିଛି ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରତ୍ଯାଶ୍ରିକ ଭାବିନାହିଁ ।

ଯାଜପୁରର ମାତୃଗଣ

ପରମାନନ୍ଦ ଅଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ

ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁର ଓ ପୁରୀର ସମ୍ବନ୍ଧମାତୃକା ମୁଖିଅଛି । ଯାଜପୁରର ସବୁଝିଉଜନାଲ୍ ଅପିସରକ୍ ଦ୍ଵାଦଶେ ମାତୃକା ମୁଖି ମଧ୍ୟରୁ ଶୁମ୍ଭଶ୍ରୀ, ବାସନ୍ତୀ ଓ ଐନ୍ଦ୍ରୀ ଏହି ତିନୋଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୁଖି ରଖାଯାଇଅଛି । ଦଶାଶ୍ୱିନମଧ୍ୟ ଦାଠରେ ଆଠଟି ମୁଖି, ଯଥା :—୧ ଶୁମ୍ଭଶ୍ରୀ, ୨ ବାସନ୍ତୀ, ୩ ଐନ୍ଦ୍ରୀ, ୪ ବୈଷ୍ଣବା, ୫ ଯମମାତା, ୬ କୌମାରୀ, ୭ ମାତୃଶୃଙ୍ଗ ଓ ୮ ନାରସିଂହୀ ଅତ୍ୟାପି ପୂଜା ପାଉଅଛନ୍ତି । ପୁରୀର ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵର ମୋଖରୀର ଅଗ୍ନିନିକାଶରେ ଥିବା ମାତୃକା ମୁଖି-ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି । ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ସାତଭୁବନୀ ନାମରେ ପରିଚିତ ।

ମାତୃଗଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦେବା କବଚରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି :—

ପ୍ରେତଫଳା ଭୁ ଶୁମ୍ଭଶ୍ରୀ

ବାସନ୍ତୀ ମହିଷାସନା ।

ଐନ୍ଦ୍ରୀ ଜନସମାବୃତା

ବୈଷ୍ଣବା ଗରୁଡ଼ାସନା ।

ନାରସିଂହୀ ମହାବୀର୍ଯ୍ୟା

ଶିବଦୃଶା * ମହାବଳା ।

ମାତୃଶୃଙ୍ଗ କୃଷ୍ଣାରୂପା

କୌମାରୀ ଶିଶିବାହନା ।

ବାହ୍ନୀ ହଂସ ସମାରୂପା

ସର୍ବାଭରଣ ଭୂଷିତା ।

×

×

×

×

×

(*) ଯାଜପୁର ଯମମାତା ମୁଖିଟିକୁ ଶିବଦୃଶା ମୁଖି ବୋଲି ଶତବାହାଦୁର ରାମପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ମହାଶୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । (Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 44—Exploration in Orissa)

ଇତ୍ୟେତା ମାତରଃ ସତୀଃ

ସବିଧା—ସମନ୍ୱୟାଃ ।

ଅର୍ଥାତ୍—୧ ଶୁକ୍ରା, ୨ କାର୍ତ୍ତିକୀ, ୩ ଶ୍ରାବଣ, ୪ ବୈଶାଖ, ୫ ନାରାୟଣ, ୬ ଶିବଦୁଷ୍ଟ, ୭ ମାଘେଶ୍ୱର, ୮ କୌମାରୀ ଓ ୯ ଗ୍ରୀଷ୍ମା ଏମାନେ ମାତୃଗଣ ନାମରେ ଚିତ୍ତ ।

ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ୮ମ ବା ୯ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖୋଦିତ କୋଲ୍ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି । ଭାରତବର୍ଷରେ ଧର୍ମର ଇତିହାସରୁ ଏହା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ, ସ୍ତ୍ରୀପତି ଓ ଶ୍ରୀଧର୍ମ ଉଭୟ ଧର୍ମର ଅନୁଗମନ କରୁଥିଲେ । ଦେଶରେ ଧର୍ମଭାବର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଅନୁସାରେ ଶ୍ରୀଧର୍ମର ଉତ୍କର୍ଷ ମଧ୍ୟ ସାଧୁତ ହେଉଥିଲା ।

ମାତୃଗଣର ପୌରୁଷ ଗାଥା ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଦେବୀ ମହାତ୍ମ୍ୟର (ଚଣ୍ଡୀ) ସପ୍ତମଠାରୁ ଏକାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଓ ବାମନ-ପୁରାଣର ଶୁକ୍ର-ନିଶୁମ୍ଭ ଯୁଦ୍ଧ ବୃତ୍ତାନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଚଣ୍ଡୀପାଠକ ମାତ୍ରଙ୍କ ସମସ୍ତ କଥା ଅବଗତ ଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଅମ୍ଭ କାଳ ଆବର୍ତ୍ତାବ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ନାହିଁ ।

ଦେବୀ ଓ ଶୁକ୍ର ନିଶୁମ୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧସଂଗ୍ରାମ ହେବାପରେ ଚଣ୍ଡ ଓ ମୁଣ୍ଡ ଅସୁର ଭାଙ୍ଗିଦେଇ ଦେବୀଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ଚତୁର୍ଥରେ ଦେବୀଙ୍କଠାରୁ ଚତୁଷଶାତ୍ କାଳୀ ଜାତ ହେଲେ । ଦେବୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ଅଛି :—

ଚ : ୪ କୋପାଳକାଶ୍ମିରେ

ରମିକା ତାନସନ୍ ପ୍ରତି ।

କୋପେନ ଶୂନ୍ୟ ବଦନଂ

ମସୀବର୍ଣ୍ଣମଭୂତ୍ ତଦା । ୫ ।

ଭୁକ୍ତୁଟୀ କୁଟିଳତ୍ ତସ୍ୟାଃ

ଲଲଟ ଫଳକାଦ୍ ଭୁକ୍ତମ୍ ।

କାଳୀ କରଳ ବଦନା

ବିନଷ୍ଟାନ୍ତାସି ପାଣିନୀ । ୬ ।

ବିବିଧ ଖଣ୍ଡାକ୍ଷରା

ନରମାଳା ବିଭୂଷଣା ।

ଦ୍ୱୀପିତମ୍ ପରାଧୀନା

ଶୁଷ୍କମାଂସାତର୍ଭେରବ । ୭ ।

ଅତିବିପ୍ରାବଦନା

ଦ୍ୱିହ୍ୱାଲନଶ୍ୱସଣା ।

ନିମଗ୍ନା ରକ୍ତନୟନା

ନାଦାପୁରତ ବିଜ୍ଞମୁଖା । ୮ । (୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଏବଂ ଏ ଆକୃତି ଚିତ୍ତିଷ୍ଟା କାଳୀ ଯନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତ ହୋଇ ଚଣ୍ଡ ଓ ମୁଣ୍ଡର ମସ୍ତକ ଛେଦନ କରି ଚଣ୍ଡିକାଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେବାରୁ ସେ ପରିତ୍ରସ୍ତ ହୋଇ କହିଲେ :—

ଯସ୍ତୁକଣ୍ଠେ ମୁଣ୍ଡଃ

ଗୁହ୍ୟା ଉମୁପାଗତା ।

ବୃମୁଣ୍ଡେ ତତୋ ଲେକେ

ଖ୍ୟାତା ଦେବୀ ଭବିଷ୍ୟତୀ । ୨୭। (୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ରେ ଦେବୀ ! ଚଣ୍ଡ ଓ ମୁଣ୍ଡକୁ ହାଣି ତାଙ୍କର ଶିର ଆଣିଥିବାରୁ ତୁ ଜଗତରେ ବୃମୁଣ୍ଡା ନାମରେ ବଖ୍ୟାତ ହେବୁ ।

ଚଣ୍ଡ ଓ ମୁଣ୍ଡର ବ୍ୟ ଆଖ୍ୟାନ ପରେ ରକ୍ତବାନ ବ୍ୟ ଆଖ୍ୟାନ ଦେବୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଆଖ୍ୟାନରେ ବାରାହ, ନାରସିଂହ, ବୈଷ୍ଣବ, ବ୍ରାହ୍ମ, ମାହେଶ୍ୱର, କୌମାରୀ, ଐନ୍ଦ୍ରୀ ଓ ଶିବଦୂତା ପ୍ରଭୃତି ମାତୃଗଣଙ୍କ କଥା ସ୍ଥାନ ପାଇଅଛି ।

ଅପୁର ସେନାଦ୍ୱାରା ସକାନ୍ତନ ଚଣ୍ଡିକା ଓ କାଳୀ ବା ବୃମୁଣ୍ଡା ଆହାତ ହେବାରୁ ଚଣ୍ଡିର ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମାତୃଗଣଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

ଏତସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରେ ଭୂପ !

ବିନାଶାୟ ପୁରଂ ଶାଂ ।

ଭବାୟାମରସିଂହାନା—

ମତିର୍ଗର୍ଭ୍ୟାବଳନୃତାଃ । ୧୨।

ବ୍ରହ୍ମଣ ଗୁହ୍ୟକଣ୍ଠନାଂ

ତଥେତ୍ସ୍ୟ ଚ ଶକ୍ତୟଃ ।

ଶୟରେଭ୍ୟଃ ବିନଷ୍ଟମ୍ୟ

ତଦ୍ବୃତ୍ତେଷୁ ଶିଂସୁୟଃ । ୧୩।

ଯସ୍ୟ ଦେବସ୍ୟ ଯଦ୍ଭୂପଂ

ଯଥା ଭୂଷଣବାହନଂ ।

ତଦ୍ବଦେବ ହି ଚକ୍ରଂ—

ରସୁରନ୍ ଯୋଜନାଯଯୋ । ୧୪।

ହଂସୟୁକ୍ତ-ବିମାନାଗ୍ରୋ

ସାକ୍ଷୟଃ କମଣ୍ଡଳୁଃ ।

ଆୟାତା ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶକ୍ତି-ବ୍ରାହ୍ମଣୀ

ସାଉଧୀୟତେ । ୧୫।

ମାହେଶ୍ୱରୀ କୃଷାରୂପା
 ଟି ଶୁଳକର ଧାରଣୀ ।
 ମହାପ୍ରାବଳୟା ପ୍ରାପ୍ତା
 ଚନ୍ଦ୍ର ରେଖା ବିଭୂଷଣା । ୧୬।
 କୌମାରୀ ଶକ୍ତିହସ୍ତା ଚ
 ମୟୂର ବରବାହନା
 ଯୋଗୁ ମୟା ଯଯୌ ଦୈତ୍ୟା—
 ନନ୍ଦିକା ମୁହୂର୍ତ୍ତପିଣୀ । ୧୭।
 ଚପ୍ପେକ ବୈଷ୍ଣବାଶକ୍ତ—
 ଗାରୁଡ଼ୋପର ସଂସ୍ଥିତା
 ଶଙ୍ଖ-ଚନ୍ଦ୍ର-ଗଦା-ଶାଙ୍ଖ—
 ଖଡ୍ଗଚକ୍ରପ୍ରାପ୍ତାପାୟାପି । ୧୮।
 ଯଜ୍ଞ ବାସୁଦେବତା
 ରୂପଂ ଯା ବିଭ୍ରତୋ ହରେଃ ।
 ଶକ୍ତିଃ ସାପ୍ୟାୟାପି ଚନ୍ଦ୍ର
 ବାସୁଦେବଂ ବିଭ୍ରତଂ ଚନ୍ଦ୍ରମ୍ । ୧୯।
 ନାରସିଂହୀ ନୃସିଂହସ୍ୟ
 ବିଭ୍ରତୀ ସଦୃଶଂ ବୟଃ ।
 ପ୍ରାପ୍ତା ଚନ୍ଦ୍ର ସଂକ୍ଷେପ
 ଶିଫନକ୍ଷେପ ସଂହତଃ । ୨୦।
 ବଜ୍ରହସ୍ତା ଚପ୍ପେ କେନ୍ଦ୍ରୀ
 ଗଜରାଜୋପର ସ୍ଥିତା ।
 ପ୍ରାପ୍ତା ସହସ୍ରନୟନା
 ଯଥା ଶନ୍ଦ୍ରପ୍ପେକ ସା । ୨୧।
 ଚନ୍ଦ୍ର ପରିବ୍ରଜସ୍ତା—
 ଶ୍ୱଶୋନୋ ଦେବଶକ୍ତିଭ୍ୟଃ ।
 ହନ୍ୟନ୍ତାମୟୁରନ୍ ଶୀଘ୍ରଂ
 ମମ ପ୍ରୀତ୍ୟାହ ଚକ୍ରିକାଂ । ୨୨।
 ଚତୋ ଦେବଶକ୍ତିଭ୍ୟଃ
 ବିନଷ୍ଟା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାଶା ।
 ଚକ୍ରିକା ଶକ୍ତିରତ୍ନଗ୍ରା
 ଶିବାଶତ ନିନାଦିନା । ୨୩।

ପାଶୁକ ଧୂମ ଜଟିଳ—

ମୀଶାନମ ପରାଜିତା !

ଦୂତ ! ଇଂ କେ ଭଗବନ୍

ପାଶୁଂ ଶୁନ୍ଦନଶୁନ୍ଦସ୍ୟାଃ । ୧୪

× × × ×

ଯତା ନିୟୁକ୍ତା ଦୈତ୍ୟେନ

ତସ୍ମା ଦେବ୍ୟା ଶିବ ସ୍ବପ୍ନଂ ।

ଶିବଦୁଷ୍ଟାତ ଲେହୟିନ୍—

ତତଃ ସା ଖ୍ୟାତମାଗତା । ୧୮

[ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ]

ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ଆଦି ମାତୃଗଣ କପରଭାବରେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ ଦେବୀମାହାତ୍ମ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ (୩୨-୫୨ ଶ୍ଳୋକ) ତାହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ତତ୍ତ୍ଵରେ ଚଣ୍ଡିକା ରକ୍ତବୀଜ ସହଚ ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟାପୃତ ହେଲେ । ତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଶୁନ୍ଦଣ୍ଡା ରକ୍ତବୀଜର ରକ୍ତାଶୀଷଣ କରିବାରୁ ଶେଷରେ ଅସୁର ରକ୍ତହୀନ ହୋଇ ଭୂପତିତ ହେଲେ ।

ସୁବୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶିବଦୁଷ୍ଟର ବାହନ ବା ଅସୁଧର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ତାହାର ଅଟ୍ଟଦାସରେ ଅସୁରଗଣ ମୁକ୍ତିତ ହୋଇ ଭୂତଳଶାୟୀ ହେଉଥିବାରୁ ସେ ତାଙ୍କୁ ଭାଷଣ କରୁଥିଲେ ।

ଦେବୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ନବମ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ନିଶୁନ୍ଦବ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ମାତୃଗଣ ଯୁଦ୍ଧନିରତ ଥାଇ ଚଣ୍ଡିକାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଦଶମ ଆଖ୍ୟାନରେ ଶୁନ୍ଦବ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଣଭୁଲ୍ଲ ଭାଇ ନିଶୁନ୍ଦର ପତନ ଓ ସୈନ୍ୟବଳ କ୍ଷୟ ହେବାର ଦେଖି ଶୁନ୍ଦ କୋପାନ୍ବିତ ହୋଇ ଦେବୀଙ୍କୁ ବିଦ୍ରୁପ କରି କହୁଥିଲେ :—

“ବଳାବଲେପାଦୁ ସ୍ତୋଭଂ

ମା’ ଦୁର୍ଗେ ଗବମାବହ ।

ଅନ୍ୟାସାଂ ବଳମାଶ୍ରିତ୍ୟ

ଯୁଦ୍ଧସେ ଯାତମାନମ୍ । ୩

(ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟ)

“ରେ ବଳଗବଦୁର୍ବିମୀତ ଦୁର୍ଗେ ! ତୁ ଗବ କର ନାହିଁ । ଅନ୍ୟର ବଳ ସାହାଯ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାର ଗବ ଶୋଭା ପାଏ ନାହିଁ ।”

ଦେବା ଶୁଣି ଦେବା ଚକ୍ରିଲେ :—

ଏକିବାହଂ ଜଗତ୍ୟନ୍ତ

ଦି ଖିୟା ନା ମମାପର ।

ପାଶୋତା ଦୁଷ୍ଟ ମତ୍ୟେବ

ବିଶନ୍ତ୍ୟ ମଦ୍‌ବିଭୁତୟଃ ।୫। (ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ)

“ମୁଁ ଏହି ଜଗତରେ ଅଦ୍ୱି ଖିୟ ଏକ । ରେ ଦୁଷ୍ଟ ! ଦେଖ ମୋର ବିଭୁତ୍ୱରୂପା
ଏମାନେ ଏକାକୀ ମୋ’ଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବେ ।”

“ତତଃ ସମସ୍ତାସ୍ତା ଦେବ୍ୟା

ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ପ୍ରମୁଖା ଲୟଂ ।

ତସ୍ୟା ଦେବ୍ୟାସ୍ତନି ଜଗୁ —

ରେକେବାସୀର୍ ତଦାମିକା ।୬। (ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ)

“ଅନନ୍ତର ବ୍ରହ୍ମାଣୀପ୍ରମୁଖ ମାତୃଗଣ ସେହି ଆତ୍ୟାତତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରର ଲୀନ
ହେଲେ ଓ ଅମିକା ଏକାକୀ ରହିଲେ ।”

ଶମ୍ଭୁ କଥ ପରେ ଏକାଦଶ ଆଖ୍ୟାନରେ ଦେବୀଙ୍କ ସ୍ତୁତିରେ (୧୩ - ୨୧ ଶ୍ଳୋକ)
ସ୍ୱୟଂ ଦେବା ଏହି ସମସ୍ତ ମାତୃଗଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

ଦେବୀ ମାତାନ୍ୟ ଅନୁସାରେ ମାତୃଗଣଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ଓ ଲୟର କଥା ଯାହା
ମିଳେ ତାହା ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା । ବର୍ଣ୍ଣମାନ ବାମନ ପୁରାଣୋକ୍ତ ବିବରଣ
ସହିତ ଚଣ୍ଡୀର ବିବରଣ ଭୁଲନା କରାଯାଉ ଅଛି । ବାମନ ପୁରାଣରେ ୫୫ ଅଧ୍ୟାୟରେ
ଚଣ୍ଡୀ-ମୁଣ୍ଡାବତୀଙ୍କର ମୁଣ୍ଡାବତୀ କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ୫୭ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମାତୃଗଣଙ୍କ କଥା
ପଡ଼େ । ଚଣ୍ଡୀରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ବ୍ରହ୍ମାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ମାତୃଗଣ
ରୂପରେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଆବର୍ତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ବାମନ
ପୁରାଣରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ମୁଖରୁ ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ଆବର୍ତ୍ତ ହେବା ପରେ
ମାତୃଗଣ ଓ କୌମାରୀ ଜାତ ହେଲେ । ତତ୍ପରେ ଦେବୀଙ୍କ ବାହୁ ଯୁଗଳରୁ ବୈଷ୍ଣବା,
ପୃଷ୍ଠଦେଶରୁ ବାଗ୍ନାୟ, ହୃଦୟରୁ ନାରସିଂହା ଓ ଦେହରୁ ଶିବପୁଣ୍ୟ ସମୁଦ୍ଭାବ ହେଲେ ।
ଶୁମ୍ଭନଶୁମ୍ଭ କଥ ପରେ ଏମାନେ କୁଆଡ଼େ ଗଲେ, ତାହାର କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।
କେବଳ ଚଣ୍ଡୀସଦୃଶ ଦେବଗଣଙ୍କ ସ୍ତୁତିରେ ଦେବୀ ନିଜେ ମାତୃଗଣରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ
ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ବରାହ ପୁରାଣର ୨୭ଶ ଅଧ୍ୟାୟର ଶେଷରେ ଶିବ ଓ ଅନ୍ନକାୟର ଯୁଦ୍ଧରେ
ଅଷ୍ଟମାତୃକାଗଣଙ୍କ କଥା ଲିଖିତ ଅଛି । ରକ୍ତବାଜ ଅନ୍ନକାୟର ଉପବିତ ରକ୍ତବନ୍ଧୁ
ଅପୁରାଣ ଜାତ ହେଉଥିବାରୁ ଶିବ କୋପାନ୍ୱିତ ହେଲେ । ତତ୍ପରେ ତାଙ୍କର
ତୋଷାଗିରୁ ଯୋଗେଶ୍ୱରୀ ନାମୀ ଦେବୀ ଆବର୍ତ୍ତ ହେଲେ ଓ ବ୍ରହ୍ମା, କାର୍ତ୍ତିକେୟ,

ଇନ୍ଦ୍ର, ଯମ, ବରହରୂପୀ ନାଗସ୍ଵର ଓ ମନ୍ତ୍ରଶୂର ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟା ପୃଷ୍ଠ କଲେ । ଏହିମାନେ “ମାହେଶ୍ଵରୀ ଚ ମାହେନ୍ଦ୍ରୀ ଇତ୍ୟେତା ଅଷ୍ଟମାତରଃ” । ଏହି ଅଷ୍ଟମାତୃଗଣ ମଧ୍ୟ କାମାଦି ଅଷ୍ଟରୂପର ରୂପକ ବୋଲି ବରହ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯଥା :—

କାମହୋଧ୍ରୁଥା ଲେଭେ
 ମହୋ ମୋହୋଽଥ ପଞ୍ଚମଃ
 ମାହର୍ଯ୍ୟଂ ଶଷ୍ଠମିତ୍ୟାଦୁଃ
 ପ୍ରେଶୁନ୍ ସପ୍ତମଂ ତଥା ।
 ଅପ୍ସୁରା ଋଷୁର୍ମୀ ଜ୍ଞେୟା
 ଇତ୍ୟେତା ଅଷ୍ଟମାତରଃ । ୩୩
 କାମଂ ଯାଗୀଶ୍ଵରଂ ଚିଦ୍
 ହୋଧଂ ମାହେଶ୍ଵରଂ ତଥା ।
 ଲେଭସ୍ତୁ ବୈଷ୍ଣବା ପ୍ରୋକ୍ତା
 ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ମଦ ଏବ ତ । ୩୪
 ମୋହଃ ସ୍ଵପ୍ନମ୍ନଃ କୌମାରୀ
 ମାହର୍ଯ୍ୟଂ ଚେନ୍ଦ୍ରଜଂ ଚିଦୁଃ ।
 ଯମଦଣ୍ଡଧରା ଦେବୀ
 ପ୍ରେଶୁନ୍ୟଂ ସ୍ଵପ୍ନମେବ ତ । ୩୫
 ଅପ୍ସୁରା ଚ ବରହାଖ୍ୟା
 ଇତ୍ୟେତାଃ ପରିକୀର୍ତ୍ତାଃ ।
 କାମାଦିଗଣ ଏଷୋୟଂ
 ଶରୀରଂ ପରିକୀର୍ତ୍ତୟନ୍ । ୩୬

କାମ, ହୋଧ, ଲେଭ, ମୋହ, ମଦ, ମାହର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରେଶୁନ୍ୟ ଓ ଅପ୍ସୁରା—
 ଏମାନେ ଅଷ୍ଟମାତୃଗଣ । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ କାମ ଯୋଗେଶ୍ଵରୀ, ହୋଧ ମାହେଶ୍ଵରୀ, ଲେଭ
 ବୈଷ୍ଣବୀ, ମୋହ କୌମାରୀ, ମଦ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ମାହର୍ଯ୍ୟ ଐନ୍ଦ୍ରୀ, ପ୍ରେଶୁନ୍ୟ ଯମଦଣ୍ଡ
 ଧାରଣୀ ଏବଂ ଅପ୍ସୁରା ବାରହୀ । ଏମାନେ ଶରୀରାକ୍ଷ ଅଷ୍ଟମାତୃଗଣ ଓ କାମାଦି
 ଅଷ୍ଟଗଣ ।

ଦୁନଶ୍ଚ କୁର୍ମ ପୁରାଣରେ ଏକଶତ ମାତୃଗଣଙ୍କ କଥା ଖୋଡ଼ିଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ
 ଅନ୍ଧକ ପରଜୟ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ସକଳ ମାତୃଗଣ
 ଶୂଧାତୁର ହୋଇ ମହାଦେବଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଆମ୍ଭେମାନେ ଶୂଧାରେ କାତର, ଆପଣ
 ଆଜ୍ଞା କଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସମସ୍ତେ ହୈଲେକ୍ୟ ଭକ୍ଷଣ କରିବୁଁ । ତା’ ନ ହେଲେ

ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ପରିତ୍ରାପି ହେବନାହିଁ । ବିଷ୍ଣୁ ସମ୍ଭବ ମାତୃନାଗଣ ଏହା କହି ସମସ୍ତ ଚରଣର ଉପଶା କଲେ । ତତ୍ପରେ ଭୈରବଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ନରସିଂହ ମୂର୍ତ୍ତି ନାରାୟଣ ମାତୃନାଗଣଙ୍କୁ ପାଖକୁ ଡାକିବାରୁ ସେମାନେ ଭୈରବଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ଦାନ କଲେ ।

ପୁରାଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଅଛି ଯେ, ମାତୃଗଣ ଯୁଦ୍ଧାର୍ଥେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସେମାନେ ରଣରଙ୍ଗିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ପ୍ରକଟିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମାତ୍ର ଯାଜପୁର ଓ ପୁରାଣ ମାତୃଗଣ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକରେ ରଣରଙ୍ଗିନୀ ଭାବ ଅପେକ୍ଷା ମାତୃଭାବର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏପରିକି ଗୁମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତିରେ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ପରି ଚଣ୍ଡମୁଣ୍ଡାହ ଅପୁର ବ୍ୟ ବ୍ୟାପାରରେ ଲିପ୍ତ ରହିବାର ଚିତ୍ର ବା ରକ୍ତବୀଜର ରକ୍ତପାନ କରିବାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇନାହିଁ । ଅଥଚ ମହିଷାସୁରକୁ ବିନାଶ କରିବା ଲାଗି ଦେବୀଙ୍କ ନାମ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଝଡ଼ଲପରି ଚଣ୍ଡମୁଣ୍ଡାକୁ ବିନାଶ କରିବା ହେତୁରୁ କାର୍ତ୍ତୀକ ନାମ ଗୁମୁଣ୍ଡା ହୋଇଛି ।

ଚଣ୍ଡୀ ପୁରାଣକାର ଦେବୀଙ୍କଠାରେ ମାତୃଭାବର ଆଧିକ୍ୟ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ସଚେଷ୍ଟ ଥିଲପରି ଦେଖାଯାଏ । ଶନ୍ଦାହସ୍ତୁକ୍ତିର, ‘ଚିତ୍ତେ କୃତା ପାମର ନିଷ୍ଠୁରତା’ ବାକ୍ୟାଂଶରୁ ବୁଝାଯାଉଅଛି ଯେ, ଜଗନ୍ନାତା ଦେବୀ ଦୃଷ୍ଟ ଲୋକର ଶାସନ ପାଇଁ କଠୋରତା ଦେଖାଇଥିଲେ, ମାତ୍ର ଚିତ୍ତରେ କୃପାମୟ ଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କର ସହଗୁଣୀ ଓ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ ତାଙ୍କର ଅଂଶଭୂତା ଦେବୀମାନଙ୍କଠାର କୃପା ଓ ନିଷ୍ଠୁରତା ଉଭୟ ଭାବ ଆବେଶିତ ହେବା ସମ୍ଭବପର । ଏହି ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାର ଭାବରମାନେ ମାତୃଗଣଙ୍କ ମୁଖରେ ସ୍ନେହଭାବ ପୂଜାର ସେଥିରେ ତୃପ୍ତ ନ ହୋଇ ଅଧିକାଂଶଙ୍କ କୋଳରେ ସନ୍ତାନ ବସାଇ ଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଦେବୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ କୌଣସି ମାତୃଗଣଙ୍କ କୋଳରେ ବାଳକ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ତେବେ ଏହି ବ୍ୟତିକ୍ରମ କାର୍ତ୍ତବୀରୁ କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ ନା ଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାଦିତ ?

ମହାତ୍ମା ପୁରାଣର ୨୭୧ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମାତୃଗଣ ପ୍ରତିମାର ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବିବରଣ ମିଳେ ।

ମାତୃଶାଂ ଲକ୍ଷଣଂ ବକ୍ଷ୍ୟେ

ଯଥା ବଦନ୍ତୁ ପୁରାଣଃ ।

ବ୍ରହ୍ମଣୀ ବ୍ରହ୍ମସଦୃଶୀ

ଚତୁର୍ବିଧା ଚତୁର୍ଭୁଜା । ୨୪ ।

ହଂସାଧିଷ୍ଠା କର୍ତ୍ତ୍ରିକ୍ୟା

ସାକ୍ଷୀମୁଖ କମଣ୍ଡଳୁଃ ।

ମହେଶ୍ୱରସ୍ୟ ରୂପେଣ

ତଥା ମାହେଶ୍ୱର ମତା । ୨୫ ୩

ଜଟା ମୁକୁଟ ସଂଯୁକ୍ତା

ବୃଷସ୍ଥା ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରା ।

କପାଳ-ଶୂଳ-ଶଙ୍ଖାଞ୍ଜ—

ବରଦାତ୍ତ୍ୟା ଚତୁର୍ଭୁଜା । ୨୬ ୩

କୁମାରରୂପା କୌମାରୀ

ମୟୂର ବରବାହନା ।

ରକ୍ତବସ୍ତ୍ରଧାରା ଚତୁର୍ବତ୍

ଶୂଳଶକ୍ତିଧରା ମତା । ୨୭ ୩

ହାର-କେୟୁର ସମ୍ପନ୍ନା

କୃକବାକୁଧରା ତଥା ।

ତ୍ରିଷ୍ଟୁକୀ ବସ୍ତ୍ର ସଦୃଶୀ

ଗରୁଡ଼େ ସମୁପସ୍ଥିତା । ୨୮ ୩

ଚତୁର୍ବାହୁସ୍ତ୍ର ବରଦା

ଶଙ୍ଖ-ଚକ୍ର-ଗଦାଧାରା ।

ସିଂହାସନଗତା ବାପି

ତାଳକେନ ସମନ୍ୱିତା । ୨୯ ୩

ବାସୁନ୍ଧାସ୍ତ୍ର ପ୍ରବକ୍ଷାମି

ମହାଶୋପରି ସଂସ୍ଥିତାମ୍ ।

ବରଦ ସଦୃଶୀ ଦେବୀ

ଶିରଶ୍ଚାମରାଞ୍ଜିତା । ୩୦ ୩

ଗଦା ଚକ୍ରଧରା ଚତୁର୍ବତ୍

ଜାନବେନ୍ଦ୍ର ଦିନାଶିମା ।

ଉଦ୍ରାଣୀ ମିତ୍ର ସଦୃଶୀ

ବଜ୍ର-ଶୂଳ ଗଦାଧାରା । ୩୧ ୩

ଗଜାସନଗତା ଦେବୀ

ଲେଚନେବହୁଭିର୍ଭୂତା ।

ଚକ୍ରକାଞ୍ଚନବସ୍ତ୍ରୀଞ୍ଜା

ବଦ୍ୟାଭରଣଭୂଷିତା । ୩୨ ୩

ଘଣ୍ଟା ଶଙ୍ଖଧରା ଚତୁର୍ବତ୍

ବନ୍ଧ୍ୟା ଯୋଚେଶ୍ୱରୀ ମିତ୍ରା

ଦୀର୍ଘ ଜନ୍ମା ମୃତ୍ୟୁକେଶୀ—

ମସ୍ତିଷକେଷୁ ମଣ୍ଡିତାଂ । ୩୮ ।

ଦ୍ରୁଷ୍ଟାକରକଦନାଂ

କୃତ୍ୟାଜେବ କୃଣୋଦୟଂ ।

କପାଳମାଳନାଂ ଦେବୀଂ

ମୁଣ୍ଡମାଳାବିଭୂଷିତାଂ । ୩୯ ।

କପାଳଂ ବାମହସ୍ତେ ତୁ

ମାଂସଶୋଣିତପୁରତଂ ।

ମସ୍ତିଷ୍ଟାସ୍ତ୍ରୀଞ୍ଚ ବିଦ୍ରାଶାଂ

ଶକ୍ତିକାଂ ଦକ୍ଷିଣେ କରେ । ୪୦ ।

ଦୃଢ଼ା ବାୟୁସ୍ଥା ବା

ନିର୍ଯ୍ୟାସା ଭନତୋଦୟା ।

କରକଦନା ତଦ୍ବଦ୍

କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ସା ଶିଲେତନା । ୪୧ ।

ଗମ୍ଭୀରା ବନ୍ଧଦନ୍ତା ବା

ତ୍ରୀପତମ୍ବୟ ଶୁଭା ।

ଦଗ୍ଧବାସାଃ କାଳିକା ତଦ୍ବଦ୍—

ଦ୍ରାସୟନ୍ତା କପାଳିନୀ । ୪୨ ।

ସୁରକ୍ତ ପୁଷ୍ପାଭରଣା

ବର୍ଦ୍ଧମାଧୁକ ସଂଯୁକ୍ତା ।

(୧) ବିନାୟକଞ୍ଚ କୁବୀର

ମାତୃଶାମନ୍ତକେ ସଦା । ୪୩ ।

(୨) ବୀରେଶ୍ବରଶ୍ଚ ଭଗବାନ୍

ବୃଷାରୂପୋ ଜଟାଧରଃ ।

ବୀଣାହସ୍ତସ୍ତ୍ରୀଶୂଳୀ ଚ

ମାତୃଶାମନ୍ତତୋ ଭବେତ୍ । ୪୪ ।

୧ । ସାଜପୁରସ୍ଥିତି ବଗାଶ୍ଚମେଧ ଦାଟର ଗଣେଶ ମୁର୍ତ୍ତି ଯେ ମାତୃଗଣର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲେ, ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

୨ । ପୁରୀର ମାତୃଗଣ ମୁର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ବୃଷାରୂପ ପୁରୁଷ-ମୁର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏହି ମୁର୍ତ୍ତିଟି ବୀରେଶ୍ବର ମୁର୍ତ୍ତି ବୋଲି ବୋଲିଯାଇପାରେ ।

ମତ୍ସ୍ୟ ସ୍ୱରାଶରେ କେବଳ ବୈଷ୍ଣବୀ ପ୍ରତିମା ବାଳକସମନ୍ୱିତା ହେବାର
ବିଧାନ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ପୁରୀ ଓ ଯାନପୁରର ଚନ୍ଦ୍ରଶ୍ୟା ଓ ଶିବଦୂତା ବ୍ୟତୀତ ସମସ୍ତ ମାତୃଗଣ
ପ୍ରତିମାଗୁଡ଼ିକ ଶିଶୁସମନ୍ୱିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ବ୍ୟତିତମ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ
ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭାବର ସ୍ୱାଧୀନ ଶିଳ୍ପ-ପ୍ରକ୍ତି ଥିବାର ପ୍ରମାଣିତ କରୁଅଛି ।

ମାତୃଗଣ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ଉପର ଦିଗ୍ଘତ ଭୂଜରେ ଯୁଦ୍ଧାୟୁଥ ଥିବାରୁ
ଦେବୀମାନଙ୍କର ରଣରାଜିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶକ ନେତ୍ରରେ ପ୍ରଭବିତ ହେଉଅଛି । ପକ୍ଷୀମୁଖରେ
ତଳ ଦକ୍ଷିଣ ଭୂଜଦ୍ୱାରା ଦେବୀ ଅଭୟ ଦାନ କରୁଥିବାରୁ ଓ ବାମ ଭୂଜରେ ସନ୍ତାନ
ଧରିଥିବାରୁ ଦେବୀଙ୍କର ବାସ୍ତବ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମୁଖରେ ସମର-
ପ୍ରିୟତା ଅପେକ୍ଷା ବାସ୍ତବର ଅଧିକ୍ୟ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଶିଳ୍ପୀ ମୃଦୁହାସ୍ୟ ପୁଟାଇ
ଅଛି, ତଦ୍ୱାରା ଦେବୀଗଣଙ୍କର ମାତୃଭାବ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଅଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦେଖି
ମନେହୁଏ ଗମ ଓ ଧମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶାକ୍ତଧର୍ମର ମୂଳରେ ଅନ୍ଧାରୀ ପ୍ରଭୁର ପ୍ରଧାନ
ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ।

ଯାଜପୁରର ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା

ଶ୍ରୀ ଭଗୀରଥ ନେପାକ

ଶକ୍ତିପୂଜାର ପରମ୍ପରା :

ଶାକ୍ତ ଜୀବନର ଆଧାର । ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ନିର୍ମଳତା ଶକ୍ତିଚକ୍ରର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକଟ ହୋଇଥାଏ ।

ଶକ୍ତି ହିଁ ପ୍ରକୃତର ନିୟାନ୍ତ୍ର । ଶକ୍ତିପୂଜା ହେଲେ ଶିବ ମଙ୍ଗଳମୟ ହୁଅନ୍ତୁ । ଶକ୍ତି ବିହୀନ ଶିବ ଶବପଦ୍ମ ନିଶ୍ଚୟ ପାଲଟି ଯାଆନ୍ତୁ ।

ଗବେଷକମାନଙ୍କ ମତରେ, ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ବିଶ୍ୱାସ ଓ ସଂସ୍କାରରୁ ଶକ୍ତିପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ପୃଥିବୀ ମାତାର ପୂଜା ସହ ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ହଟିଥିଲା । ସେମାନେ କହନ୍ତି—ମାତୃକା ପୂଜା ହିଁ ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ।

ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସିନ୍ଧୁ ନଦୀର ଅବବାହିନୀ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଏବଂ ହରପ୍ପାରେ ମିଳିଥିବା ମାତୃମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କରୁ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ପ୍ରାମାଣିକ ତଥ୍ୟ ମିଳିଥାଏ । କେବଳ ଭାରତ ନୁହେଁ, ବେଲ୍‌ଜିୟମ, ଇରାନ, ଇଜିପ୍ଟ, ମେସୋପଟମିଆ ଆଦି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳିଥାଏ । ପ୍ରାଗ୍‌ବୈଦିକ ସମାଜରେ ଶକ୍ତି କେବଳ ଯୁଗନର ପ୍ରଜାକରଣର ନୁହେଁ, ସମସ୍ତ ଜୀବଜଗତର ସୃଷ୍ଟିକାରଣୀଭାବରେ ଗୃହୀତ ହେଉଥିଲା । ନାଶର ପ୍ରଜନନ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ସୃଷ୍ଟି କ୍ଷମତାର ସ୍ୱରୂପ ପୃଥିବୀମାତାଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ସେମାନେ ମାତୃକା ପୂଜା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରାଗ୍‌ବୈଦିକ ଆଦିମ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ‘ଶକ୍ତି ଉପାସନା’ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ୱରୂପ ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଉଷା, ରବି, ଅଦିତି, ସରସ୍ୱତୀ, ପୃଥିବୀ ଆଦିଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ବେଦରେ ଶକ୍ତି ମହିମା ପ୍ରଖ୍ୟାତକାରୀ ବା ଦେବୀପୂଜା,

କାଳରାତି ସୁକୁ, ଶ୍ରୀସୁକୁ ଆଦି ସୁକୁ ରହିଛି । ଉର୍ବଦେବରେ ବାରଦେବୀ ସୁକୁ ଶାକ୍ତ ଉପାସନାର ମୁକ୍ତିରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ।

ଶାକ୍ତ ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ଶକ୍ତିକୁ ବେଦର ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଭୁଲନା କରାଯାଇଛି । ସିଦ୍ଧାନ୍ତାମ୍ବିୟା ଉପନିଷଦରେ ଶକ୍ତିକୁ ପ୍ରକୃତି ଓ ସୁରୁଷର ଜନନୀ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ସୁରୂପା ବୋଲି ପୂଜା କରାଯାଇଛି ।

ପୁରାଣରେ ଶାକ୍ତ ଧାରା :

ବେଦ ଉପନିଷଦର ଶକ୍ତିଚିନ୍ତନା ଫଳେ ବିସ୍ତାରିତ ହୋଇ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା । ରାମାୟଣରେ ଉମା ଗିରିଜା, ରୁଦ୍ରାଣୀ, ପାର୍ବତୀ, ନାଗମାତା ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମହାଭାରତର ବିରାଟପର୍ବ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଦୁର୍ଗାପ୍ରବନ୍ଧ, ଶୁଷ୍କପର୍ବର ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ଦୁର୍ଗାସ୍ତୁତି ରହିଛି । ହରିବଂଶର ଆର୍ଯ୍ୟସ୍ତବରୁ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ, ବରହ, ବାମନ, କୂର୍ମ, ଭଗବତ ଆଦି ପୁରାଣରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

କାଳହସମ ଶାକ୍ତ ଧାରାରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଭବର ଅଭ୍ୟୁଦାୟ ସହିତ ନାନା-
 ଛକାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, କାଳହସମ ଶାକ୍ତ ବିଶ୍ୱର ଓ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତି ଦ୍ୱାରା ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଭବିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଐତିହାସିକମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ, ଭାରତ ହେଉଛି ଶକ୍ତିପୂଜାର ଆଦି-
 ଶୀଠ । ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ ଉଭୟ ପ୍ରକାର ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିର ସମନ୍ୱୟରେ ଶାକ୍ତ ମତବାଦ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା :

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସବାସ କରୁଥିବା ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କର ପାରମ୍ପରିକ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଏହାହିଁ ସାକ୍ୟସ୍ତ କରେ ।

ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାକ୍ତ ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା କେବଳ ନୁହେଁ, ଏ ପ୍ରକାର ଉପାସନାରେ ପଶୁବଳି ଦିଆଯାଉଥିଲା ।

ଡକ୍ଟର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ତାଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଇତିହାସ’ (ପୃ. ୩୪୫ ଓ ୬)ରେ କହନ୍ତି, ‘ମହାଭାରତ ବନପର୍ବରେ ବିରଜାକ୍ଷେପର ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ । ମନ୍ତ୍ରଷମର୍ପିଣୀ ଦୁର୍ଗା ସେଠାରେ ବିରଜା ନାମରେ ବହୁକାଳରୁ ପୂଜିତା ହେଉ ଅଛନ୍ତି । X X

ଭୌମ ଅଭିଳେଖମାନଙ୍କରେ (୮ମ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ଭରଜାସ୍ତ୍ର ଚୁମୁଣ୍ଡା ଓ କାତ୍ୟାୟିନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ ଏବଂ ଯାଜ୍ଞସୁରଠାରୁ ପ୍ରାୟ ସପ୍ତମାତ୍ମକା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ୮ମ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଭରଜାଙ୍କ ପୂଜା ସେହି କାଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା ।

ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପରଶୁରାମ ମନ୍ଦିର ଗାସରେ ମହାଶମଙ୍ଗିନୀ ଦୁର୍ଗା, ସିଂହବାହନୀ ଦେବୀ ଏବଂ ସପ୍ତମାତୃଗଣଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମନ୍ଦିର ବିମାନର ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗର କାନ୍ଥରେ ଦୁଇଟି ମହାଶମଙ୍ଗିନୀ ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗର ମୂର୍ତ୍ତି ଚତୁର୍ଭୁଜା । ଡାହାଣ ହସ୍ତଦ୍ୱୟରେ ଦେବୀ ଖଡ୍ଗ ଓ ଶୂଳ ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଉପର ବାମ ହସ୍ତରେ ତାଲ ଧରି ନିମ୍ନ ବାମହସ୍ତ ଦ୍ୱାରା ମହାଶାସୁରକୁ ଚୁପିରଖି ଅଛନ୍ତି । × ×

ପରଶୁରାମ ମନ୍ଦିର କାନ୍ଥରେ ଉପଲବ୍ଧ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶନ ଧାର୍ମିକ ଲକ୍ଷିତାପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତିଗୁରୁତ୍ତରପୂର୍ଣ୍ଣ ମନେହୁଏ । ସେଥିରୁ ଟ୍ରେସ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୃଶ୍ୟ ଯେ, ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୬ଷ୍ଠ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାକ୍ତ ପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । × ×

ଦକ୍ଷିଣ କୋଣରେ ଆଧୁନିକ କଳାହାଣ୍ଡି ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍କଳଞ୍ଚଳରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୫ମ-୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଙ୍କ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ତେରପିଙ୍କା ତାପ୍ର ଶାସନରେ ଜଣାଯାଏ । × × ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଙ୍କ ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳର ପ୍ରଧାନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦେବତା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ତାଙ୍କର ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ଅତି ଗୁରୁତ୍ତରପୂର୍ଣ୍ଣ । ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଙ୍କ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଶାକ୍ତ ଦେବତା । ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶୂଲକି, ଭଞ୍ଜ, ଭୂଜ ଆଦି ନରପତି ମାନେ ନିଜକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଙ୍କର ପାଦଭକ୍ତ ରୂପେ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଘୋଷଣା କରି ଅଛନ୍ତି । ସୋନପୁର ନଗର ହେଉଛି ବର୍ତ୍ତମାନ ସପ୍ତେକ୍ଷଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ।

ଭୌମକରମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ବୈତାଳ ମନ୍ଦିରରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ମହାୟାନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସମୟରେ ନିର୍ମିତ ବରାହା, ମୋହନୀ, ଭୂବାସିନୀ, ଗୌରୀ, କାତ୍ୟାୟନୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ, ଦାରବାସିନୀ, ରାମଚଣ୍ଡୀ ଆଦି ‘ଅଷ୍ଟଚଣ୍ଡିକା’ ମନ୍ଦିର ସହ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଭରଜା ପୀଠ ଥିଲା ଭୌମକରମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଅଭିଳେଖରେ ଭରଜାସେଷସ୍ତ୍ର ଚୁମୁଣ୍ଡା ଓ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ପୂଜିତାନ କରାଯାଇଛି ।

ଭୌମ ଯୁଗରେ ମାତୃକା ପୂଜା ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏହି ମାତୃକାମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସମ୍ପେ ଜଣେ ବୃଦ୍ଧ ପାଇଁ ଅଠରେ ପଡ଼ୁଥିଲା ।

କେଶବବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାମାନଙ୍କର ରଚିତ କାଳରେ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୯୫୦-୧୧୨୨) ମାତୃକା ପୁନଃ ଅଧିକ ଆଦୃତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ପୁରୀର ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ, ବେଲଙ୍ଗି, ଟିକଲଗଡ଼, ଖିଚି ଆଦି ସ୍ଥାନରେ ମାତୃକା ପୁନଃ ରାଜିଥିଲା ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ (୧୦୭୭-୧୪୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ଲଙ୍କାବଳ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପାଟଣା, ଗୋପାଳୁଣୀ; ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ସରସ୍ୱତୀ, ମଙ୍ଗଳା, ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲେ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଗଜପତି ରାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ (୧୪୩୫-୧୫୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ଗଙ୍ଗ ସମୟରେ ଶାକ୍ତ ଚିନ୍ତାଧାରା ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଦୃତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଗଜପତି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ନିଜକୁ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ବରପୁତ୍ରଙ୍କରେ ବଢ଼ିଲା ଅଭିମାନରେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାକ୍ତ ଉପାସନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରାମଦେବତାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସାହିତ୍ୟ, ଓଷା ଓ ବ୍ରତ, ଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟରେ ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ ।

ଯାଜପୁର :—

ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗବେଷକ ପରମାନନ୍ଦ ଆରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଯାଜପୁର’ ଶୀର୍ଷକ ଲେଖା ‘ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ’, ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରକାଶିତ)ରେ ପ୍ରକାଶିତ । ‘ଯାଜପୁରରେ ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା’ ପ୍ରଖ୍ୟାପକ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ କେତେକାଂଶ ନିମ୍ନରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହେଲା ।

ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥାନ ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲି, ତତ୍ତ୍ୱରୁ କଟକ ଜିଲ୍ଲା (ଅଧିକା ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲା)ର ବୈତରଣୀ କୁଳବର୍ଣ୍ଣୀ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଶେଷ-ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଯାଜପୁରର ଅନ୍ୟନାମ ‘ବିରଜାକ୍ଷେପ’ । ମହାଭାରତର ଅରଣ୍ୟ ପର୍ବ ୮୫ ଅଧ୍ୟାୟରେ (ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ପୋଥିରୁ ମୁଦ୍ରିତ ପୁସ୍ତକର ୮୩ ଅଧ୍ୟାୟରେ) ପୂର୍ବ ଭାରତର ଲୌହିତ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର) କରପତାୟାଦି ପୁଣ୍ୟସଙ୍ଗଳା ନଦୀମାନଙ୍କର ଓ ନଙ୍ଗାସାର ସଙ୍ଗମର ନାମାଲେଖ ପରେ କଥିତ ଅଛି—

‘ତତୋ ବୈତରଣୀ ଗଭା ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚୟା
ବିରଜା ଶୀର୍ଷେ ମାସାବ୍ୟ ବିରଜତ ତଥା ଶଶି’

ତତ୍ପରେ ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ସର୍ବପାପହାରଣୀ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କରି (ଯାତ୍ରୀ) ଚନ୍ଦ୍ରଭୂଲ୍ଲ ଉଦ୍ଧୃତ ହେବେ

ସ୍ଥାପୟ ଦେବତା ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟରୁ ଯାଜପୁର ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପବନିତ । ମହାଶ୍ୱରତରେ ଉତ୍କଳ ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଲେବଳ ଯାଜପୁର ଉତ୍କଳ ପଥର ଶ୍ରୀ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସୁଖ୍ୟଘର୍ଷ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । × × ×

ଯାଜପୁର ମହକୁମାର ହାକିମଙ୍କ ହତା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଭଟ୍ଟନାଟି ଅତିକାୟ ମୁଣ୍ଡି ଉପରେ ଯାତ୍ରୀର ଦୃଷ୍ଟି ସବାବୋ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ଏହି ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ନାମ ବରଗା (୮୫୪ ୧୦ ଲକ୍ଷ ଉକ୍ତ), ଶୁମୁଣ୍ଡା (୮୫୪ ୧୦, ୧/୨ ଲକ୍ଷ ଉକ୍ତ) ଓ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ (୮୫୪ ୧୦ ଲକ୍ଷ ଉକ୍ତ) । ଏହି ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ମୁଗୁନ ପଥରରେ ତିଆରି ହୋଇଅଛି ।

×

×

-×

କଳାପାହାଡ଼ ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ସ୍ଥାପୟ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଉକ୍ତ ବିଶାଳକାୟ ଶୁମୁଣ୍ଡା, ବରଗା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ମାହେଶ୍ୱରୀ, ବୈଷ୍ଣବୀ, କୌମାରୀ ଓ ନାରସିଂହୀ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚଟି ମାତୃକା ସହିତ ପ୍ରଥମରେ ମଣ୍ଡପରେ ସ୍ଥାପିତ ଥିଲା । × ×

ମୁକ୍ତମଣ୍ଡପରେ ଥିବା ବିଶାଳ ଭଟ୍ଟନାଟି ମୁଣ୍ଡି ମଧ୍ୟରୁ ଶୁମୁଣ୍ଡା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀର ମୁଣ୍ଡି ଦୁଇଟି ବିଶେଷତ୍ୱରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁଳବର୍ତ୍ତୀ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ମାତୃକା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅସ୍ତ୍ରାନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ଥାଳି ସାହେବଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱରେ ଏହି ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ମନ୍ଦିର ବିଧ୍ୱସ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଓ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ପକାଇ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ପରେ କଟକର ଜଣେ ମହାଜନ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନଦୀ ଗର୍ଭର ବାଲିରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ଓ ମନ୍ଦିରଟିଏ ନିର୍ମାଣ କରି ତହିଁରେ ସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ । ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ସେହି ମନ୍ଦିରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି । ଏହି ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ଶୁମୁଣ୍ଡା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ୫ଟି ମାତୃକା ଯଥା—ଶୁମୁଣ୍ଡା, (କାଳୀ) ବରଗା, ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବୈଷ୍ଣବୀ ଓ କୁମାରୀ ଲଗାଲଗି ସ୍ଥାପିତ ଅଛନ୍ତି । ଶୁମୁଣ୍ଡାର ମୁଣ୍ଡିଟି ଅତି ସୁନ୍ଦର । ମୋଟ ଉପରେ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ଉଚ୍ଚତା ୬୫ ଓ ପ୍ରସାର ୩୫ ।

ବୈଷ୍ଣବୀ ଓ କୌମାରୀ ମୁଣ୍ଡି ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ କଦାକାର ବୃତ୍ତାର ଉପରକୁ ମୁଣ୍ଡି ଅଛି—ମୁଣ୍ଡିଟି ପାଦ ଉପରେ ଭାରଦେବ ଜାହାଣ ହାତ ଜାହାଣ ତଳପାରେ ଓ ବାମ ହାତ ବାମ ଆଣ୍ଡୁରେ ରଖି ବସିଅଛି । ପାଦପାଦ ପଛରେ ଏହି ମୁଣ୍ଡିଟି ୬୫ ୩ ଲକ୍ଷ ଉକ୍ତ । ପ୍ରତ୍ୟାମାନେ ଏହାକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପତ୍ନୀ ଗୁଣ୍ଡା ନାମରେ ଯମମାତୃ କହନ୍ତି । ତଳେ ଲେଖାଯାଇଅଛି ଯେ, ଏହା ଶିବଦୃଷ୍ଟର ମୁଣ୍ଡି, ଗୁଣ୍ଡାର ମୁଣ୍ଡି ନୁହେଁ । ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ସମସ୍ତ ମୁଣ୍ଡି ମୁକ୍ତମଣ୍ଡପର ମୁଣ୍ଡିସଦୃଶ ମୁଗୁନ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ।

ମାତୃକା ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣରେ ଗଣେଶଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଅଛି । X X ମନ୍ତ୍ର
ପୁରାଣର ୨୭୨ ଅଧ୍ୟାୟରେ ୩୮ ଶ୍ଳୋକରେ କଥିତ ଅଛି—

ସୁରକ୍ତ ପୁଷ୍କରୁଷଣା ବର୍ଦ୍ଧମାଧୁକ ସପ୍ତତା
ବିନାୟକଞ୍ଚ କୁର୍ବୀନ ମାତୃଶାମନ୍ତକେ ସଦା ।

ବିନାୟକ (ଗଣେଶ) ମୁଣ୍ଡି ସଦାଦୌ ଖୋଦିତ ହୋଇ ମାତୃଗଣ ମୁଣ୍ଡିର
ସମ୍ମୁଖରେ ସ୍ଥାପିତ ହେବ ।

ଏହିସବୁ ଶିଳାମୁଣ୍ଡିରେ ସମସ୍ତପୁରକ କୌଣସି ଲିପି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନର ମୁଣ୍ଡି ସହିତ ଏ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ଗଠନ ଗତିରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ
ନାହିଁ ।

ମୁଗୁନି ପଥର ନିର୍ମିତ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପାର୍ଶ୍ୱଦେବତା ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ
ଅପେକ୍ଷା ଏହି ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ ବଡ଼ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଏଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ
ମଧ୍ୟଯୁଗର କଣି ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ ।

X ଯାଜପୁରର ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣରେ ବ୍ୟୁତ୍ତ
ହୋଇଥିବାର କଥିତ ହୁଏ ।

ଏଣୁ ଆଧୁନିକ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକର ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ଯେଉଁସବୁ ମୁଣ୍ଡି
ଦେଖାଯାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
କରାଯାଇପାରେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁର ଗ୍ରାମ୍ୟଣ ବସନ୍ତର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ।

ମଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ମୋରଳ ନାମରେ କଥିତ
କିଦେଶୀୟ ଆକ୍ରମଣକାରୀଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ୪୭୪ ଖ୍ରୀରେ ଉଦ୍ଧାର କରି
ଯାଜପୁରରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଶୁଷ୍କ ମହାକାମାର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ସହରର ଅଂଶକୁ ଏବେ ନଅରପଡ଼ା
କୁହାଯାଏ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଏହିଠାରେ ନଅର ସ୍ଥାପନ
କରିଥିଲେ ।

ନଅରପଡ଼ାର ଦକ୍ଷିଣରେ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ବିରଜା
ମନ୍ଦିରଟି ଖୁବ୍ ଆଧୁନିକ । ଏଥିରେ ପୁରାତନ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରସ୍ତର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।

ବିରଜା ଦେବୀ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦେବୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ
ପୂଜକଥିତ ମତେ କ୍ଷେତ୍ରର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି ।

ମନ୍ଦିରଦାସିନୀ ଭରଜା ମୁଣ୍ଡିର ସବାଙ୍ଗ ବସନଭୂଷଣରେ ଆବୃତ । ଅଳଙ୍କାର ଶତକ ମସ୍ତକ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅଙ୍ଗପ୍ରାପ୍ୟଙ୍ଗ ଆଦୌ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏନାହିଁ । ଧ୍ୟାନ ଓ ପଣ୍ଡାମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଭରଜା ମୁଣ୍ଡିଟି ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୁଣ୍ଡି-ବିଶେଷ ।

ଭରଜା ଦ୍ଵିଭୂଜା ଓ ସିଂହବାହନୀ । ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ସେ ଶୂଳ ଧରି ଅଛନ୍ତି । ଶୂଳଟି ମହିଷର ଶରୀରକ୍ଷତ କରିଅଛି, ବାମ ହସ୍ତରେ ସେ ମହିଷର ଲଙ୍ଗୁଳ ଧରି ଟାଣୁ ଅଛନ୍ତି ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାଦରେ ଦେବା ମହିଷର ମସ୍ତକ ରୂପି ଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଭରଜା ଦେବୀଙ୍କ ମୁଣ୍ଡିର ସମସ୍ତ ଯାଦାବହୃତ୍ତ ପଛେ, ଦ୍ଵିଭୂଜା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୁଣ୍ଡିର ନାମ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରାଚୀନ କାଳକୁ ଟାଣି ନେଉ ଅଛି । × × ×

ମୋ' ମତରେ ଉପାସକ କଳ୍ପିତ ଦ୍ଵିଭୂଜା ଦୁର୍ଗା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ।

ଭରଜାଙ୍କଠାରେ ଦେଖାଯାଉଛି ଯେ, ସେଠାରେ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ପ୍ରକଟିତ ହେଉଅଛି । ଏଣୁ ଏହି କାରଣବଶତଃ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦେବା ପୂଜାର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳୀ ସ୍ଵରୂପ ଧରାଯାଇପାରେ ।

ଯାଜପୁରରେ ଶାକ୍ତ ଘରମ୍ପର :-

ଓଡ଼ିଶାର ବୈତରଣୀ ଖରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଯାଜପୁର 'ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର'ରୂପେ ପରିଚିତ ।

ବିଷ୍ଣୁ ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୟାପୁର ଉପାଖ୍ୟାନ ଅନୁସାରେ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଯାଜପୁର 'ନାରାୟଣ' ନାମରେ ଅବିହତ ।

'କୁବ୍ଜକା ଚନ୍ଦ୍ର' ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚନ୍ଦ୍ରାବିଂଶତ୍ ଶାକ୍ତପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଅନ୍ୟତମ ଶାକ୍ତପୀଠ ।

'ଜ୍ଞାନାର୍ଣ୍ଣବ ଚନ୍ଦ୍ର' ବର୍ଣ୍ଣିତ ପଞ୍ଚାଶତ୍ ଶାକ୍ତପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ଭରଜା ଅନ୍ୟତମ ।

ପୃଥ୍ଵୀ ମହାରାଜାଙ୍କ (୫୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ବାନପ୍ରସ୍ଥ, ଭରଦ୍ଵାଜ (୭୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ଓ ଭୌମକର ରାଜାମାନଙ୍କର ବାନପ୍ରସ୍ଥରେ ଯାଜପୁର ଭରଜା, ଯାଜନଗର, ଯଯାତି ନଗର ଆଦି ନାମରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ହେଉଛନ୍ତି 'ଭରଜା' ।

ଭରଜା ଦେବୀ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ସ୍ଵରୂପ । ଏଠାରେ ଭରଜା ଦ୍ଵିଭୂଜା ଦୁର୍ଗାରୂପେ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି । କେବଳ ଓଡ଼ିଶା ନୁହେଁ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦ୍ଵିଭୂଜା ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଏହାହିଁ ପ୍ରଥମ ନିଦର୍ଶନ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ‘କଫିଲ ସଂସ୍କୃତା’, ‘ବିରଜା ମାହାତ୍ମ୍ୟ’, ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ‘ବଟ ଅବକାଶ’ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ତଥା ବିରଜା ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରମା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ଆଦିମ କାଳରୁ ଯାଜପୁର ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଲାଭକରି ଆସିଛି ।

ଯାଜପୁରରେ ଶାକ୍ତ ଧାରାର ଅନ୍ୟତମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଉଛି ସତ୍ତ୍ୱମାତୃକା ମୁର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିର । ମାତୃକାମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ହମେ ଛଅରୁ ଅଠରକୁ ବୃଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଯାଜପୁରର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ ଅଷ୍ଟମାତୃକା ମୁର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।

ବୀରଜାପୀଠ ଯାଜପୁର ଥିଲା ଭୌମକର ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ । ଏମାନଙ୍କ ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କରେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଓ କାର୍ତ୍ତୀୟାଙ୍କଙ୍କ ପୁଣିଗାନରେ ସୂଚନା ମିଳେ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଯାଜପୁର ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ସାର୍ବ-ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଅଛି ।

ଶାକ୍ତ ଯୋଗ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବିରଜା ।

ଶ୍ରୀ ଦାମୋଦର ସାହୁ

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ରାଜଧାନୀ ଭାବେ ଯାଜପୁର ଯେ ପ୍ରାଗୌଡ଼ିଆସିକ ଯୁଗରୁ ଖ୍ୟାତ ଅର୍ଜୁନ କରିଛି...ଏଥିର ଦ୍ଵିଧା ବା ଅବକାଶ କିଛି ନାହିଁ । ଏକଦା ଯାଜପୁର ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ପ୍ରତିନିଧି କରୁଥିଲା, ଭୌମକର ଓ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଭାବେ ତାହା ଶ୍ରୀଷ୍ଟାଦି ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ ହାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମ ତଳଶହ ବର୍ଷରୁ ଉତ୍କଳକାଳ ପ୍ରଚୀନ ଉତ୍କଳକୁ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦେଇ ଆସିଥିଲା । ତେଣୁ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ଗୌରବାବହ ଅଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀ କେବଳ ଯାଜପୁର ବହନ କରିଥିଲା—ଏ କଥା ଅସ୍ପୀକାର କରିହେବ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ସବୁପ୍ରାଚୀନ ରାଜା ଗୁଡ଼ିଏବେକ ରାଜଧାନୀଭାବେ ଏହା ଗୁଡ଼ିଏବେ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ିଏବେ ପାଟକ (୧) ନାମାର୍ଜନ କରିଥିବା ବେଳେ ସୋରରୁ ମିଳିଥିବା ତାମ୍ରପତ୍ରରୁ ଏହା ‘ବିରଜା’ (୨) ବା ବିରଜାକ୍ଷେପ ଭାବେ ଓ ମୁସଲମାନ ରାଜା କାଳରେ ଯାଜନଗର ଭାବରେ (୩) ପରିଚିତ ଥିଲା ।

ଭରଣପୁ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ସାହିତ୍ୟକୁ ମାତ୍ର ଶକ୍ତିର ଅବଦାନ ଓ ମାତ୍ର ପୁଜାର ପରକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ଜଗଦ୍‌ଜନମା ମହାମାୟୀ ବିରଜାଙ୍କ ପୂଜା ଯାଜପୁର ଧାମରେ ପୁରଣ ଦର୍ଶନକୁ ଯେପରି ଖୋଲାକା ଯୋଗାଇ ଆସିଛି, ଐତିହାସିକମାନଙ୍କୁ ତଦନୁରୂପ ତଥ୍ୟାବଳୀ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ କିଛି କମ୍ ପଦକ୍ଷେପ ନେଇନାହିଁ । ଏକ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ଓ ଅପର ପକ୍ଷରେ ମହାରାଜାମା ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ଧାମ ହିସାବରେ ଏହା ଇତିହାସର ଶୀର୍ଷମଣ୍ଡଳ କରୁଅଛି ।

ଧାର୍ମିକ ଚେତନାର କେନ୍ଦ୍ରଭୂମିଭାବେ ପଞ୍ଚଦେବତାଙ୍କ ଉପାସନା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ । ସେଥିପାଇଁ ଭରଣପୁ ପରମ୍ପରାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି :

“ଗଣେ ନାରାୟଣେ ରୁଦ୍ରେ ଅମ୍ଭି କେ ଭାବରେ ତଥା
ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପଞ୍ଚଦେବ ନମସ୍କୃତେ ।”

ଗଣେଶ, ଶଙ୍କର, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ ଓ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଭାରତୀୟ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଭିନ୍ନ-
ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିବାର ଆଲେଖ୍ୟ ଉତ୍କଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ସ୍ଥିତି ଉପରେ ଏଭଳି
ଆଲୋଚନା ପଚାଇଥିଲା ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପଞ୍ଚଦେବତାଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ଧାମ
ନିସାବରେ ଉତ୍କଳକୁ ପଞ୍ଚସପ୍ତର ବଢ଼ିକଳରଣ କରାଯାଇଥିଲା । ସେହି ପ୍ରକୃତି ଦ୍ଵାରା
ଭାଗ୍ୟଦେବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଧାମ ନିସାବରେ, ଅର୍ଦ୍ଧସପ୍ତ କେ ଶାର୍ଦ୍ଦଙ୍କୁ
ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପୀଠସୁନୀ ନିସାବରେ, ଶୈବସପ୍ତ ଭୂବନେଶ୍ଵରକୁ ଶିବଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ସୁନୀ
ଭାବରେ, ଚଣ୍ଡି ଖୋଲ ନନ୍ଦବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରୀମହାବିନାୟକ ସୁନକୁ ଗଣେଶସପ୍ତ ଭାବରେ
ଓ ଶକ୍ତିସପ୍ତ ଯାଜପୁରକୁ ଦୁର୍ଗା ବା ବିରଜାସପ୍ତ ନାମରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଶାକ୍ତସପ୍ତ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବିରଜା ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିରେ
ମାତୃ ପୂଜାର ଏକ କୁଳ ନିଦର୍ଶନ—ଏହା ସବୁମୁଖରେ ଏକ ଅବିଚାରୀୟ ମୀମାଂସା ।
ସାହିତ୍ୟାତ୍ମକ ସୁଧାକର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ (୪) ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରାୟମୁଖ୍ୟ ମାତୃଶକ୍ତିର
ଉପାସନା ପ୍ରତୀକତାପୂର୍ବକ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି ଯେ ମତ୍ତେଞ୍ଜୋଦାରେ
ଓ ହରପ୍ପା ଖନନରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିବା ପଶୁପତି ଓ ତାଙ୍କ ଅଦ୍ୟାଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ପାବ୍ୟାଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜରେ ମାତୃ ପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

ଏହି ମାତୃ ପୂଜାର କୁଳ ନିଦର୍ଶନ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ଜଗଦ୍‌ଜନନୀ ବିରଜାଙ୍କ ପାଇଁ
ବର୍ଣ୍ଣନା ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ କୃତ ମହାଭାରତ, ବିରଜା ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ବାୟୁପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ
ପୁରାଣ, ହରିବଂଶ, ଶ୍ରୀଜାମଳା ଚନ୍ଦ୍ର, କପିଳ ସଂହିତା, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ଓ କୁବ୍ଜିକା ଚନ୍ଦ୍ର
ଇତ୍ୟାଦି ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କୁବ୍ଜିକା ଚନ୍ଦ୍ରରେ ବିରଜାଙ୍କ ଧାମକୁ
ବୟାଳଶ ସିଦ୍ଧପୀଠମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି (୫) ।
କପିଳ ସଂହିତାରେ ବିରଜାସପ୍ତକୁ ଗଦାସେପ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି, କାରଣ
ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଶେଷରେ ଏହି ସେପରେ ନିଜର ଗଦାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ
(୬) । ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ଓ ହରିବଂଶରେ ବିରଜାଙ୍କୁ ଆଜ୍ୟପାଙ୍କ କନ୍ୟାରୂପ ଗ୍ରହଣ
କରାଯାଇ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ଯେ ଯେତେବେଳେ ବିରଜା ଆଜ୍ୟପାଙ୍କ କନ୍ୟା ଚେଷ୍ଟା
ଏହିଠାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ପୁରୁଷରୂପମାନେ ଆନନ୍ଦରେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ କାଳଶ
ଆଜ୍ୟପା ଦେଉଛନ୍ତି ଆମ ପୁରୁଷରୂପମାନଙ୍କ ପ୍ରଣାମ (୭) । ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣରେ ଯାଜ-
ପୁରକୁ ଚାହାର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ନାମାନ୍ତରାରେ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ବୋଲି
ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି (୮) । ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ “ବିରଜା
ଉତ୍ତମଦେଶରୁ କାମାକ୍ଷୀ ନାମ ପଦ୍ମବତୀ” ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି (୯) । ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ସାହିତ୍ୟାତ୍ମକ ବିଦେଶ ସରକାରଙ୍କ ତାଙ୍କ “ଶକ୍ତିପୀଠ” ନିବନ୍ଧରେ ବିରଜାସପ୍ତକୁ
‘ନାହିସେପ’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । “ଉତ୍କଳ
ନାହି ଦେଶର, ବିରଜାସେପ ମୂର୍ତ୍ତିତେ ।” ମହାଭାରତର ବନ ପର୍ବରେ
ବ୍ୟାସଦେବ ଲେମ୍ବଣ ମୁନିଙ୍କ ମୁଖରେ ଯାଜ୍ଞବଲ୍ଲଭଙ୍କୁ ବିରଜାସେପର ମାହାତ୍ମ୍ୟ
ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଭରତା ବୈତରଣୀଂ ଗତକୃ ସବଂପାପଂ ପ୍ରତ୍ୟାତମା
 ଚରନା ଗାର୍ଥମାସ୍ୟାଦ୍ୟ ଚରନତ ଯଥା ଶଶୀ (୧୦) ।”

ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ କୃତ ମହାଭାରତରେ ଉଚ୍ଚିତର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗାର୍ଥ ସ୍ତବ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ନ ଥିବା ସ୍ତବ୍ଧ ଯାଜୁରର ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ ଦେବୀ ଚରନାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିବାରୁ ଚରନାଙ୍କ କାଳ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ମହାଭାରତ ରଚନାର ସମସାମୟିକ ବା ଏହାର ବହୁପୂର୍ବରୁ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ମହାଭାରତର ରଚନା କାଳ ନିରୂପଣ କରିବା ଏକ ବିବାଦୀୟ ଚର୍ଚ୍ଚଣା କାରଣ ଐତିହାସିକ ଏଲ୍. ଏଲ୍. ଘୋଷ (୧୧) ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି ଯେ ମହାଭାରତର ସମସ୍ତ ଖଣ୍ଡ ଏକ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା, ଏପରିକି ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ଓ ଶେଷ ଖଣ୍ଡର ରଚନାକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ହଜାର ବର୍ଷର ବ୍ୟବଧାନ ରହିଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ମହାଭାରତର ରଚୟିତା ଯେ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି ଏ କଥା ସ୍ପୀକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ବ୍ୟାସଦେବ ହୁଏତ ମହାଭାରତର ସମସ୍ତ ଖଣ୍ଡ ରଚନା କରିପାର ନ ଥିବେ, ସୁନଶ୍ଚ ‘ବ୍ୟାସ’ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ନାମ ନ ହୋଇପାରେ, ଏହା ସମ୍ଭବତଃ ଏକ ପଦବୀ । ଚତୁର୍ଥାଳୀନ ସମୟରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ସମସ୍ତ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କ କୁଳପତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କୁ ସମ୍ଭବତଃ ‘ବ୍ୟାସ’ ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ତେଣୁ ବୋଧହୁଏ ମହାଭାରତର ରଚୟିତା କୃଷ୍ଣ ଦେବାୟନଙ୍କୁ ‘ବ୍ୟାସ’ ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରାଯାଇଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ ଐତିହାସିକମାନେ ମହାଭାରତର ରଚନା କାଳକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ବା ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ମତ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ଓ ଏହାର ଶେଷ ଭାଗଗୁଡ଼ିକର କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି (୧୨) । ତେଣୁ ଯାଜୁରର ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ ଦେବୀ ଚରନାଙ୍କ କାଳ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ମହାଭାରତ ରଚନା କାଳର ସମସାମୟିକ ବା ତା’ର ପୂର୍ବରୁ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବାରେ କୌଣସି ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଥିଲାଭଳି ମନେହୁଏ ନାହିଁ ।

ଚରନା ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବା ଦେବୀଙ୍କ ଧ୍ୟାନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ଦ୍ୱିଭୁଜାଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଦେବୀଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ବର୍ଜ୍ଜା ଧାରଣ କରି ମହିଷ ରାକ୍ଷସକୁ ଭଞ୍ଜ କରୁଅଛନ୍ତି ଓ ବାମ ହସ୍ତରେ ଦେବୀ ମହିଷର ଲଙ୍ଗୁଳକୁ ଟାଣୁଛନ୍ତି……। ଏଠାରେ ମଣିଷ ରାକ୍ଷସକୁ ଏକ ପଶୁ କଲେବର ବୋଲି ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ଐତିହାସିକ ଆର୍. ଏଲ୍. ମିଶ ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ସବ ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି (୧୩) । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ସବଭାରତରେ କୁହାଯି ପ୍ରାୟ ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦୁର୍ଗା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ, କାରଣ ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦୁର୍ଗା ସବ-ପ୍ରାଚୀନ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ଅଷ୍ଟଭୁଜା, ଦଶଭୁଜା, ଦ୍ୱାଦଶ-ଭୁଜା, ଅଷ୍ଟାଦଶଭୁଜା……ଭାବେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଉପରେ

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରଭବ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ—ଏ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହା ଅପ୍ରାପ୍ତିକ ଥିବାରୁ ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସମ୍ଭବ ହେଉନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟା ଦୁର୍ଗାଙ୍କ କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ମୁଁ ଏଠାରେ ଯାଜପୁରର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଥିବା ଉଦ୍ଧବପୁର ଚତୁର୍ଭୁଜା ଉଦ୍ଧବାଳୀଙ୍କ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିବି ଯେ ଉଦ୍ଧବାଳୀ ପୀଠରୁ ମିଳିଥିବା ତାମ୍ରଫଳକ ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ, ଭୁବନେଶ୍ଵରରେ ରହିଅଛି । ତତ୍କାଳୀନ ପୁର ଶର୍ମା ନାମକ ରାଜା ତାଙ୍କର ଅସ୍ଥମ ବର୍ଗ ଶାସନ କାଳରେ ଏହାକୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖା ଯାଇଅଛି । ଏହି ଫଳକରେ ଥିବା ଲିପିର ଶୈଳୀକୁ ବହୁର କରି ଏହାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଫଳକ ବୋଲି ଲିପି ଗବେଷକମାନେ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି (୧୪) । ଯଦି ଚତୁର୍ଭୁଜା ଦେବୀଙ୍କ କାଳ ନିରୂପଣକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ସମସାମୟିକ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ତେବେ ଦ୍ଵିତୀୟା ଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ—ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ପୁନଶ୍ଚ, ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଆମ୍ଭେ ଏଠାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ସହ ଏହାକୁ ତୁଳନା ନ କଲେ ତାଙ୍କର କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାରେ କିଛିଟା ସଂକଟ ରହିଯିବ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ବରଜାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିର ଗଠନଶୈଳୀ ସହ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁଳ ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧାର ଥିବା ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ବହୁଳ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ବିରଳ ନାହିଁ । ଏହି ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଆମ୍ଭେ ମହାସ ରାକ୍ଷସର ଆକୃତି ଓ ଦେବୀଙ୍କ ଗଠନ ଶୈଳୀକୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରି କାଳ ନିରୂପଣ କରିଥାଉଁ । ଓଡ଼ିଶାର ମହାସାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ମହାସ ରାକ୍ଷସର ଗଠନ ଶୈଳୀକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀୟ ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ମହାସ ମନ୍ତ୍ରଣ ଧାରଣ କରିଥିବା ରାକ୍ଷସର (a buffalo headed human figure) ମନ୍ତ୍ରଣକୁ ଦେବୀଙ୍କ ବାମ ହସ୍ତରେ ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଓ ଦେବୀଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ଧାରଣ କରିଥିବା ଶୂଳ ରାକ୍ଷସର ବନ୍ଧ ଭେଦ କରୁଥାଏ । ଦେବୀଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ ରାକ୍ଷସର ହସ୍ତକୁ ପାଟିରେ ଆଘାତ କରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ଓ ଦେବୀଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ହସ୍ତଗୁଡ଼ିକ ବହୁଳ ରଣାଙ୍ଗୀନ ଆୟୁଧମାନ ଯଥା—ଖଡ୍ଗ, ଖର୍ପର, ତାଳ, ଧନୁ, ଶର, ସର୍ପ ଓ ବଳ୍ଲ ଇତ୍ୟାଦି ଧାରଣ କରିଥାଏ । ଏ ପ୍ରକାର ମୂର୍ତ୍ତି ଭୁବନେଶ୍ଵରସ୍ଥ ପଶୁରାମେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତର ପାଖରେ ଥିବା ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି, ବେତାଳ ମନ୍ଦିରସ୍ଥ ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଶିଶିରଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧାର ଥିବା ଦୁର୍ଗା ମୂର୍ତ୍ତି-ସହ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଅଛି ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀୟ ମହାସମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ବିଶେଷତ୍ତ୍ଵ ଏହି ଯେ ଏଥିରେ ଥିବା ମହାସ ରାକ୍ଷସ ଗୋଟିଏ ପଶୁ ଭାବରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି (The demon

is shown as issuing out of the decapitated body of the buffalo) ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଦେବା ସାଧାରଣତଃ ଅସ୍ଥିଭୁଜା ।

ଆଲୋଚ୍ୟ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ନେଇ ବରୁର କଟଲ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଏକ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ରୂପ ନେଇଥାଏ । ଯାଜପୁରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ସହ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅବଧାରଣ କରିଅଛି । ଯାଜପୁରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱିଭୁଜା ଥିବାସ୍ଥଳେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଚତୁର୍ଭୁଜା ଏବଂ ଆକୃତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବରୁର କଲେ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଦେବା ଯେପରି ବାମ ହସ୍ତରେ ମହିଷ ଆକୃତି ଗନ୍ଧସର ଲଙ୍ଗୁଡ଼କୁ ଟେକିଧରି ଅନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଶୂଳ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗନ୍ଧସର ଶରୀରକୁ ବନ୍ଧ କରୁଅଛନ୍ତି, ତଦନୁରୂପ ମୂର୍ତ୍ତି ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାଡ଼ରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ପ୍ରକାର ମୂର୍ତ୍ତିର ଆଲଙ୍କାର ଭୂମିସ୍ଥ ଓ ଶିବ ମନ୍ଦିରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କସହ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି (୧୫) ।

ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଷାୟର ସମପ୍ରସାଦ ତତ୍ତ୍ୱ ଭୂମିସ୍ଥ ଓ ଚତୁର୍ଭୁଜା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବରୁର କଲେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଗଣନା କରାଯାଇପାରେ । ମାତ୍ର ପର୍ଶୁରାମେଶ୍ୱର, ବେତାଳ ମନ୍ଦିର ଓ ଶିଶିରେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାଡ଼ରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଶ୍ରବଣରେ ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳ ହୋଇଥିବ କାରଣ ସେଥିରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ଆକୃତି ଓ ହସ୍ତ ସଙ୍ଗୀତ ଭୂମିସ୍ଥ ଓ ଦେବୀଙ୍କ ଆକୃତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଐତିହାସିକ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ପର୍ଶୁରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକ ଓ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ସପ୍ତମ ବା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି (୧୬) । ତେଣୁ ଦ୍ୱିଭୁଜା ଶ୍ରେଣୀର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଶ୍ରବଣରେ ତା'ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ଐତିହାସିକ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି (୧୭) । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବରୁର କଟଲ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ଚରଣା ମୂର୍ତ୍ତିର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଶ୍ରବଣରେ ଭୂମିସ୍ଥ ଓ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଓ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱରସ୍ଥ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର କାଳଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଷାୟର ଶ୍ରୀୟକ୍ତ କାମପ୍ରସାଦ ତତ୍ତ୍ୱ ବିରଜାଙ୍କ କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଏହାକୁ ଭୂମିସ୍ଥ ଓ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ଠାରୁ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦୁନଶ୍ଚ ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ମାନବ ରୂପରେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିବା ମହିଷ ଗନ୍ଧସର ମୂର୍ତ୍ତି ପଶୁ ରୂପରେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିବା ମହିଷ ଗନ୍ଧସ ମୂର୍ତ୍ତିର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀ ଭୂପରେ ବୌଦ୍ଧ୍ୟମୈ

ପ୍ରସବକୁ ବ୍ୟକ୍ତିବାସନା ଗଣନା ଓ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଉପରେ ଲବ୍ଧ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ କୌତୁହଳର ପ୍ରସବରୁ ହିନ୍ଦୁ ଦେବତାଙ୍କ ବଞ୍ଚିଲେ କରବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୁପ୍ତତାକୁ ଅଜ୍ଞାନ-ଅନ୍ଧାର-କାଳିମା ବୋଲି ମନେ କରାଯାଏ । ମା' ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ସେହି ଅଜ୍ଞାନ-କାଳିମାକୁ ଯୌତୁକର ଜନାମକର ଉତ୍ସ ବତରଣ କରିବାର ପରିଚ୍ଛନ୍ନା କରାଗଲା । ତେଣୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀୟ ମହାଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିଠାରୁ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀୟ ମହାଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ବଡ଼ ପ୍ରାଚୀନ, ପୁନଶ୍ଚ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ମହାଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ଗୁପ୍ତତାକୁ କେବଳ ପଶୁ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଥିବାରୁ ତାହା ପ୍ରାଚୀନତର ବୋଲି ଧରାଯାଇଅଛି ।

ବରଜାଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀଭାବେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିରଟିର ଅବସ୍ଥିତି ଥିବା ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ପୁରାତନ ନୁହେଁ, ଏହାକୁ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ଜର୍ମାନିକ ଜମିଦାର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚୌଧୁରୀଙ୍କ ସହାୟତାରେ ମରାମତି କରାଯାଇଥିଲା । ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତ ଦେବୀଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀ-ଭାବେ ଲୋକମାନେ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ଅନତି ଦୂରରେ ଥିବା କଳସପୁର ଭଗ୍ନ ମନ୍ଦିରଟିକୁ ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଭାବେ ଦେଖାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହି ଭଗ୍ନ ମନ୍ଦିରଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫ମ ବା ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । କାରଣ ଏହି ମନ୍ଦିରଟିର ଶିଖର ଗୁପ୍ତପୁରୀୟ ମନ୍ଦିର ଶୈଳୀସଦୃଶ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି । ଗୁପ୍ତପୁରୀୟ ମନ୍ଦିରର ଶିଖର ଭଳି ଏହି ମନ୍ଦିରର ଶିଖର ଚଟକା (flat roof) ଅଟେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାହା ଗୁପ୍ତପୁରୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଶାସନକାଳ ପ୍ରକୃତ ମତେ ମନ୍ଦିର ଗଠନର ପ୍ରାଥମିକ ସାଧାନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନର ମନ୍ଦିରଠାରୁ ସେ ସମୟର ମନ୍ଦିରର ଗଠନ ଶୈଳୀ ବଡ଼ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ମନ୍ଦିରର ଶିଖରଦେଶ ଚଟକା ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ସେ ସମୟର ମନ୍ଦିର ଭାବେ ଘାନସୀସ୍ଥ ଦେଉଳଠାରେ ଥିବା ଦଶାବତାର ମନ୍ଦିରକୁ ଆଦର୍ଶ ଦିଆଯାଇ ଏହାକୁ ଗୁପ୍ତପୁରୀୟ ମନ୍ଦିର ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି (୧୮) । ଆଦର୍ଶ ଦିଆଯାଇ Percy Brown ଏହି ମନ୍ଦିରର ଶୈଳୀକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହାକୁ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିର ଭାବେ ପରିଚ୍ଛନ୍ନା କରି ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି “In this example we see an effort to throw off the rudimentary and rather ineffective convention of the flat roof and to obtain some appearance of height. Accordingly the upper part of the sanctum was carried upward in the form of a pyramidal tower but unfortunately the summit is too ruined for its detailed shape”.....

ତେଣୁ କଳସପୁରସ୍ଥ ମନ୍ଦିରର ଶୈଳୀ ବିଶେଷତଃ ଶିଖରର ଚଟକା ଆକୃତିକୁ ବିଚାର କଲେ ଏହାକୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫ମ ବା ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରେ କୌଣସି ଦ୍ଵିଧା ବା ଅବକାଶ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫ମ ବା ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ

ପଦାନ୍ତର ନିଆଯାଇଥିଲା । ସେଭଳି ଗୁଡ଼ୁରୀୟ ମନ୍ଦିରର ଶୈଳୀ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଚରବର୍ଣ୍ଣୀ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୌମକର ଗଜବଣ ଗଜୁତ କରିବା ସମୟରେ ଯିଏ ମନ୍ଦିର, ସୋମବଣୀ ଗଜାମାନଙ୍କ ଗଜୁତ ସମୟରେ ପଞ୍ଚରଥ ମନ୍ଦିର, ଗଜବଣ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣବଣ ନରପତିମାନଙ୍କ ଗଜୁତ ସମୟରେ ସପ୍ତରଥ ଓ ନବରଥ ମନ୍ଦିରମାନ ଗଠନ କରାଯାଇଥିବାର ବାଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଯାହାତତ୍ତ୍ୱ ପରିଶେଷରେ ଆମେ ଏହି ସତ୍ୟରେ ଉପମତ ହେଲୁ ଯେ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ ଦେବଙ୍କ କାଳ ନିଶ୍ଚିତଭାବରେ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ କୃତ ମହାଭାରତର ସମସାମୟିକ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ବା ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଓ କଳସପୁରସ୍ଥ ମନ୍ଦିର ଯାହା ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫ମ ବା ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିର ଅଟେ ।

ସହାୟକ ଗୁଣ୍ଠକ :

(୧) ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ପ୍ରାଚୀନ ଗଜାଙ୍କ ନାମ ‘ଗୁଡ଼’ ବା ଗୁଡ଼-ଦେବଙ୍କ ନାମ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ।

(୨) Ep Ind. Vol. XXIII-Page 203.

(୩) ସାରଳା ଦାସ—

“କନ୍ୟା ଦ୍ୱୀପ ଭ୍ରାତୃଶ୍ଚ ଓଡ଼ିଶସ୍ତୁ ମଣ୍ଡଳରେ
ଉତ୍କଳେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟା ଦକ୍ଷିଣ କୁଳରେ
ଜୟନ୍ତାର ନିଜ ଭୂମି ଯାଜନଗ୍ର ନିକଟେ ଦକ୍ଷିଣ ବାରଣାସୀ
କୁଶମ୍ଭାଜୀ ଭୂମି ଦାଶିକା ଯେ କ୍ଷେପ ପୁଣ୍ୟବାସୀ ।”

—ମହାଭାରତ-ଆଦିପର୍ବ-ସ୍ତବ୍ଧ ୩ ଭାଗ, ପୃ. ୪ ।

(୪) Sudhakar Chatterpachya—Evolution of Hindu Sect.
Page 151

(୫) JRASB-Letter—Vol. XIV. No. 1, Page 19.

(୬) R. L. Mitra The Antiquities of Orissa – Vol. II,
Page-257.

(୭) Quoted in H. H Wilson—Vishnu Puran (translation)
London, 1895, edited by Fitzedward H911—Vol. III,
Page 164 fn.

(୮) R. C Hazra—Puranic Records on Hindu Rites and
Customs—PP 114, 132, 156, 155.

ତାଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ, କୁର୍ମ ପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣର ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡ ଓ
ପଦ୍ମ ପୁରାଣର ଭୂମିଖଣ୍ଡ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୯୦୦ରୁ ୧୨୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହେଲା ।

- (୯) ସାରଳା ଦାସ—ଆଦିପଦ, ସଂସ୍କୃତ ବିଭାଗ, ପୃ: ୪ ।
- (୧୦) The Mahabharat, Book III, Vanaparba Ch. 35.
- (୧୧) N. N. Ghosh—Early History of India, P. 6.
- (୧୨) N. N. Ghosh—Early History of India, P. 6.
- (୧୩) R. L. Mitra—The Antiquities of Orissa, Vol. II.
- (୧୪) I. H. O.—Vol. XXXV, Page 240-246.
- (୧୫) R. P. Chand—MASI, No. 16, Plate—XIV.
- (୧୬) Dr. K. C. Panigrahi—The Architectural Remains at
Bhubaneswar.
- (୧୭) Dr. K. C. Panigrahi—ARAB.
- (୧୮) R. D. Banerji—History of Orissa.
- (୧୯) Percy Brown—The Age Imperial Guptas, P. 136.

ଯାଜପୁରର ଡାକ ଚାଉଁ

ଡଃ ଶ୍ରୀଚରଣ ଦାସ

ଯାଜପୁର ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ପୀଠସ୍ଥଳ । ଏହା ଯେପରି ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସେହିପରି ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସବୁପ୍ରାଚୀନ । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ଯାଜପୁର ଶାକୁର୍ଣୀଠ, ବରଜାକ୍ଷେପ ବା ବରଜାଙ୍ଗାରୀ ଗ୍ରାମରେ ଆଶ୍ୟାୟିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ, ବରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, କପିଳ ସଂହିତା ତଥା ଆହୁରି ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହା ଅବମୁକ୍ତକ୍ଷେପ, ସିଦ୍ଧକ୍ଷେପ, ଗୁପ୍ତକ୍ଷେପ, ହରଗୌରୀକ୍ଷେପ ଓ ଶକଟକ୍ଷେପ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ପରିଚିତ । କିନ୍ତୁ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀର ତଟଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ବରଜା ଠାକୁରାଣୀ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ହୋଇ ଥିବାରୁ ବରଜା ପୀଠ ଗ୍ରାମରେ ଏହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ । ବରଜା ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଥିବା ସିଂହବାହନୀ, ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦ୍ଵିଭୁଜା ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ବିରଳ । ଶ୍ରୀ: ପୁ: ଶ୍ରବ୍ଧ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବରଜାମଣ୍ଡଳର ସବୁପ୍ରାଚୀନ ଗର୍ଭ ଓ ସବୁପ୍ରଧାନ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଯାଜପୁର । ଏହା ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଯେପରି ଏକ ସିଦ୍ଧପୀଠ ତଦନୁରୂପ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଗାଣପତ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ମିଳନସ୍ଥଳୀଭାବେ ସବୁଜନ ବିଦିତ । ‘କୁକୁଜିକା ତନ୍ତ୍ର’ର ୪୨ ସିଦ୍ଧପୀଠ ଏବଂ ‘ଜ୍ଞାନାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ର’ର ପରୁଷଟି ପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ‘ବରଜା’ ଅନ୍ୟତମ ପୀଠ ଗ୍ରାମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଗୟାପୁର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଏହା ହେଉଛି ନାଭିଗୟା । ତେଣୁ ତନ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନମଣିରେ କୁହାଯାଇଛି—“ଉତ୍କଳେ ନାଭିଦେଶେ ଚ ବରଜାକ୍ଷେପ ମୁଖ୍ୟତଃ” । ଏହି ନାଭିଗୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ପୁରାତନ କାହାଣୀ ଶୁଣାଯାଏ । ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞରେ ଶିବ ଥିଲେ ଅଳମନ୍ତ୍ରିତ । ସେହି ସମୟରେ ସବୁ ଦେବତା ଦେବସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବାବେଳେ ଦକ୍ଷପ୍ରଜାପତି ପୂଜାମାତା ଶିବଙ୍କର ବହୁ ନିନ୍ଦାକଲେ । ନିଜ ପିତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ପତିଙ୍କର ନିନ୍ଦା କଥା ଶୁଣି ସଜ୍ଞ ଆଉ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟଥିତା ହୋଇ ସେ ବେହେରାଗା କରୁଥିବା ତାହାଙ୍କର ଅର୍ଦ୍ଧଦଗ୍ଧ ଶରୀରକୁ ସ୍ଵରରେ ଧାରଣ କରି ଶିବ ଆକୁମାରୀ ହିମାବଳି ଦ୍ରୁମଣ କଲେ । ସେହି ଅର୍ଦ୍ଧଦଗ୍ଧ ଶରୀର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରବା

ନିମନ୍ତେ ଶେଷକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଲା । ସଙ୍ଗୀତର ‘ନାଭ’ ଏହି ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରର ପଞ୍ଚମାଦି ତଥା ଗୟାପୁରର ନାଭ ପଦ୍ଧତି ଏକତ୍ର ହେବାରୁ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ‘ନାଭଗୟା’ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ବିରଜାଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହା ଯେପରି ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଭାବରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଛି । ସେହିପରି ଏକ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ଭାବରେ ଏହାର ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧିକୁ ଉତ୍ତମେ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଏହାର ବହୁ ଶିବ ମନ୍ଦିର, ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର ଏବଂ ଦେବୀ ଉପାସନାର ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଜାଣିତ କରେ । ମହାଭାରତ ବନପର୍ବ ଅନୁଚିତ ୮୩ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ଭବୋ ବୈଦିକଶୀ ଗନ୍ଧର୍ବ ସଦ୍‌ପାପ ସମାତମ୍ ।
ବିରଜା ଶାସ୍ତ୍ରମାସାତ୍ୟ ବିରଜତ ସଂଶାଶୀ ॥”

ବିରଜା ଶାସ୍ତ୍ର ଏକ ପବିତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର । ଏହାର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ମହାଭାରତ ଏବଂ ବିରଜା-କ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରକାଶିତ । ମଣିଷ ମାନସରାଜ୍ୟର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବଧାରକୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି ରଖିବାରେ ଶାସ୍ତ୍ରମାନେ ପରମ ସହାୟକ । ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମାନ କରିବା ପାଇଁ ଦେବତାମାନେ ମଣିଷକୁ ଆଗମନ କରିଥାନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଶାସ୍ତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚତୁଷ୍ପୁରୀତମ ଭକ୍ତିଅଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷ ଜୀବନରେ କିଛି ନା କିଛି ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ଯାହା କରିବା ପାଇଁ ଆଶା ରଖିଥାଏ । ସମସ୍ତଙ୍କ ଜୀବନରେ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ପରିମାଣରେ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ମଣିଷକୁ ସବୁ ଏବଂ ସାଧୁ ମାର୍ଗରେ ପରିଚାଳିତ କରିବା ପାଇଁ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଛି ସେହିପରି ଶାସ୍ତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଲେ ମଣିଷ ମୋକ୍ଷଲାଭ କରେ ବୋଲି ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ତେଣୁ ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣରେ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବହୁତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଯାଜୁର ବିରଜାକ୍ଷେପର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ (୭୮) ଅଞ୍ଚଳିକ ଶାସ୍ତ୍ର ରହିଅଛି । ଏହାର ଏକ ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି ଅନେକ ଶିବ ମନ୍ଦିର ସମ୍ପର୍କରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସମୟରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ବିରଜିତ ଥିଲେ ହେଁ ସଂପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ବଳୁପ୍ରସାୟ । ବହୁଶାସ୍ତ୍ର ନାମରେ ଶୁଣାଯାଉଥିବାରୁ ପର୍ଯ୍ୟଟକମାନେ ସେ ସ୍ଥାନର ମାଟିକୁ ନେଇ ମୁଣ୍ଡରେ ମାରି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରୁଛନ୍ତି । ବସୁବାଦୀ ମଣିଷ ସମତାର ଭାବରେ ପୋତିହୋଇ ପଡ଼ୁଥିବା ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନକୁ ନିଜର ଗୁପ୍ତଜମିରେ ମିଶାଇ ଦେଇ ସାରିଲେଣି ଓ ଅନେକ ଜାଗାରେ ଘରବାଡ଼ି ମଧ୍ୟ ଗଢ଼ିଉଠିଲାଣି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଲୁପ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଧାର ପାଇଁ ପ୍ରୟତ୍ନ କରା ନ ଯାଉଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିତାପର ବିଷୟ । ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ବିରଜିତ ଅଞ୍ଚଳିକ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ହେଲେ ହେଁ ଆଦୁର କେତେକ ଲୋକମୁଖରେ ଜୀବନ୍ତ । ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ତଥ୍ୟ, ଯୋଗ, ମାସ ଅନୁସାରେ ସ୍ନାନ ତର୍ପଣାଦି କଲେ ଲୋକ ପୁଣ୍ୟଫଳ ଲଭକରେ । ବହୁବର୍ଷ ଧରି

ଯାଜପୁରର ଶ୍ୟାମ ଅଭିଭୂକ୍ତିରେ ଏହି ଶୀର୍ଷରୂପକ ବେଶ୍ ସଜାଯୁକ୍ତ କରି ଆସିଛନ୍ତି ।
 ଜମ୍ବୁର ଅଭିଷିକ୍ତି ଶୀର୍ଷର ନାମାଲେଖ ସହିତ ସମ୍ୟକ୍ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

୧ । ଅସ୍ଥିବିଶେଷ ଶୀର୍ଷ—ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵରଙ୍କର ଉତ୍ତର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବୈଦରଣୀ
 ଚର୍ଚ୍ଚରେ ଏହି ଶୀର୍ଷ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏଠାରେ ପିତୃପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତାଭିପ୍ଳବ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ
 ଅସ୍ଥି ବିବର୍ଜନ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ବହୁପୁର ଦେଶରୁ ଯାଯାମାନେ ଅସ୍ଥି ବିବର୍ଜନ କରିବା
 ପାଇଁ ଏହି ଶୀର୍ଷକୁ ଆସିଥାନ୍ତି ।

୨ । ଅଗସ୍ତି ଶୀର୍ଷ—ଶୀତଳେଶ୍ଵର ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର ଅଗସ୍ତିଶ୍ଵରଙ୍କ ପୂର୍ବରେ
 ଏହି ଶୀର୍ଷ ଅବସ୍ଥିତ । ଅଗସ୍ତିଶ୍ଵରଙ୍କ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଭାବରେ ରହିଥିବାରୁ ଏହି ଶୀର୍ଷ
 ଯଥାର୍ଥରେ ଅଗସ୍ତି ଶୀର୍ଷ ନାମରେ ପରିଚିତ ।

୩ । ଅଶ୍ଵତ୍ଥମ ଶୀର୍ଷ—ଯଯାତି କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶହଜାର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ
 ବୈଦରଣୀ ଚର୍ଚ୍ଚରେ ଦଶାଶ୍ଵତ୍ଥମ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ସେହି ସ୍ଥାନ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ଦଶାଶ୍ଵତ୍ଥମ ଘାଟ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଘାଟର ଦକ୍ଷିଣତଟରେ ପୂଜିତା ସପ୍ତ-
 ମାତୃକାଙ୍କ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଭାବ ଅଂଶକୁ ଅଶ୍ଵତ୍ଥମ ଶୀର୍ଷ କୁହାଯାଏ ।

୪ । ଅନ୍ତରାତ୍ମ ଶୀର୍ଷ—ଏହି ଶୀର୍ଷ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ।
 ସିଦ୍ଧଗଣେଶଙ୍କ ପଶ୍ଚିମ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟରେ ଥିବା ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଶୀ ବେଦାନ୍ତି ଦେଉଳ ଏହାର
 ଅନ୍ତରାତ୍ମ । ଏଠାରେ ମୁମୁର୍ଷୁ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରାଣ ବିବର୍ଜନ ହେଲେ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ
 ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

୫ । ଅଗ୍ନି ଶୀର୍ଷ—ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାର ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ କୋଣରେ ଥିବା
 ନାଗଘର୍ବ ପୁଷ୍କରିଣୀଟି ଅଗ୍ନି ଶୀର୍ଷ ନାମରେ ପରିଚିତ ।

୬ । ଅଳଗୁ ଶୀର୍ଷ --ଯାଜ୍ଞବଲ୍କର ପୂର୍ବରେ ତଥା ବିଲେତନ ମହାଦେବଙ୍କ
 ଉତ୍ତର କୋଣରେ ଏହି ଶୀର୍ଷ ଅବସ୍ଥିତ ।

୭ । ଅଳ୍ପାୟୁ ଶୀର୍ଷ—ବାରାଣସିଆ ଗ୍ରାମ ନିକଟସ୍ଥ ବିଲେଶ୍ଵର ମହାଦେବଙ୍କ
 ଉତ୍ତର ଭାଗ ବୈଦରଣୀ ଚର୍ଚ୍ଚରେ ଏହି ଶୀର୍ଷ ବିରାଜିତ । ଏହି ଶୀର୍ଷରେ ସ୍ନାନ କଲେ
 ବହୁ ପୁଣ୍ୟ ଲଭନ୍ତି ଏବୋଲି କପିଳ ସଂହିତାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଅଛି । ଯଥା —

“ଅଳ୍ପାୟୁ ସଞ୍ଜଳ ଶୀର୍ଷତପାସ୍ତେ ବିରଜେହିନଃ
 ଅଳ୍ପପୁଣ୍ୟଂ ଭବେତ୍ତତ ମେରୁତୁଲ୍ୟଂ ନସ୍ୟଶୟଃ ॥”

୮ । ଅନନ୍ତ ଶୀର୍ଷ—ହଂସିଆର ଦକ୍ଷିଣତଟ ତିଳଭାଣ୍ଡେଶ୍ଵରଙ୍କ ଉତ୍ତର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟରେ
 ଏହି ଶୀର୍ଷ ଅବସ୍ଥିତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୯ । ଉତ୍ତଳ ଶୀର୍ଷ—ହିରପୁର ଗ୍ରାମରେ ମାଳାଶୀ ମନ୍ଦିର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ।
 ଏହି ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତରରେ ଉତ୍ତଳ ଶୀର୍ଷ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୧୦ । ଭବଣୀ ଶର୍ପ—ପାଉଁଶ ବନ୍ଧର ପୁଅ ଶିଳ୍ପେତନଙ୍କ ଶିଶୁ ନ କୋଣରେ ଅଳବୁ ଶର୍ପ ଥିଲାବେଳେ ବାପୁକୋଣରେ ଭବଣୀ ଶର୍ପ ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୧ । କଲର ଶର୍ପ—ବରଜାଣେସର ସୀମାଲଙ୍କ ବରୁଣେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ପଶ୍ଚିମରେ କଲର ଶର୍ପ ଏକ ମୋଷ ପ୍ରଦାନକାରୀ ଶର୍ପସ୍ୱରୂପ ପରିଚିତ ।

୧୨ । କାଶ୍ୟପ ଶର୍ପ—ଏହି ଶର୍ପର ଅବସ୍ଥିତି ବରାହଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣମୋଡ଼ ବାସିନୀଙ୍କ ନିକଟ କାଶ୍ୟପେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ।

୧୩ । କପିଳ ଶର୍ପ—କପିଳେଶ୍ୱରଙ୍କର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ଥିବା ପୁଷ୍କରିଣୀ କପିଳ ଶର୍ପ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହା ବରଜାଣେସର ଏକ ଭୃମ୍ଭୁମ ଶର୍ପ । ଏହାର ଜଳରାଶି ନିର୍ମଳ ଏବଂ ଏଥିରେ ସ୍ନାନ କଲେ ସବୁ ପାପରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ବୋଲି କପିଳ ସନ୍ନିଧାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

୧୪ । ଶାଳାଳ ଶର୍ପ—ଶାଳାତପ ରାକ୍ଷେ ତପସ୍ୟା କରୁଥିବା ସ୍ଥାନକୁ ଶାଳାଳ ଶର୍ପ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଶର୍ପ ଖଙ୍ଗରା ଗ୍ରାମ ନିକଟସ୍ଥ ସୀମାଲଙ୍କ ଶାଳାଳେଶ୍ୱରର ଉତ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୫ । ହେଡ଼ ଶର୍ପ—ହେଡ଼ବାସିନୀଙ୍କ ପଶ୍ଚିମ କୋଣରେ ଏହି ଶର୍ପର ଅବସ୍ଥିତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧୬ । ଗାରୁଡ଼ ଶର୍ପ—ଗାରୁଡ଼େଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତରରେ ଏହି ଶର୍ପ ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୭ । ଗଦା ଶର୍ପ—ଏହି ଶର୍ପ ଶିଖାନେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଶ୍ଚିମ ଭାଗରେ ବନ୍ୟମାନ ।

୧୮ । ଗଙ୍ଗା ଶର୍ପ—ଏହା ଏକ ପବନ ଶର୍ପ । ବୈତରଣୀ ଶରସ୍ଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗଙ୍ଗା ଶର୍ପ ବସିତ ।

୧୯ । ଗୋକର୍ଣ୍ଣ ଶର୍ପ—ଏହା ଏକ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶର୍ପ । ଶିଳ୍ପେତନଙ୍କ ନିକଟ-ବର୍ତ୍ତୀ ସୋମନାଥପୁର ଗ୍ରାମରେ ଏହି ଶର୍ପ ରହିଅଛି । ଶିବ ସ୍ୱପ୍ନ ନିଜ ଶିଶୁଳରେ ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀଟି ଖୋଳିଥିଲେ । ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଦେବତାମାନେ ଆସି ଏହି ଶର୍ପରେ ସ୍ନାନ କରନ୍ତି । ଏକଦା ଗୋବ୍ୟ ପାପ କରୁଥିବା ଜନୈକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏଠାକୁ ଆସି ଏହି ଶର୍ପରେ ଏକବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତପସ୍ୟା କରିବା ପରେ ତାହାର ଗୋବ୍ୟକୁତ ପାପ କର୍ମରୁ ଦେଇ ଚିନ୍ତରତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ ସେହିଦିନଠାରୁ ଏହି ଶର୍ପର ନାମ ଗୋକର୍ଣ୍ଣ ଶର୍ପ ଓ ଶିବଙ୍କ ନାମ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର ରଖାଗଲା ।

୨୦ । ଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ପ—ହଂସିକ ନଦୀର ନିକଟରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ପ ଦୃଷ୍ଟି ପଥାବୁଡ଼ ହୁଏ ।

୨୧ । ଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ପ ବା ଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ପ—ଚେନ୍ନଳମାଳ ଗ୍ରାମର ପଞ୍ଚମଳାଠାରେ ଏହି ଶର୍ପ ବସିତ ଥିଲେ ହେଁ ସମ୍ପ୍ରତି ଏହା ଅନ୍ତର୍ହିତା ଲୋକମୁଖରେ । ଏହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ମାତ୍ର ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ ।

୨୨ । ଜଟା ଖର୍ଯ୍ୟ—ଶିବଜେନ୍ଦ୍ରର ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବରେ ଜଟେନ୍ଦ୍ରର ମହାଦେବ ମନ୍ଦିରର ପୂର୍ବଭାଗରେ ଯେଉଁ ଜଳଭଣ୍ଡାରଟି ଦେଖାଯାଏ ତାହା ହିଁ ଜଟାଖର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

୨୩ । ଜମ୍ବୁ ଖର୍ଯ୍ୟ—ଭଗବତ ପୁର ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବରେ ଜମ୍ବୁରେଖା ଜଳରେ ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ବରଜିତ ଥିଲା । ସମ୍ପ୍ରତି ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ଆଉ ନାହିଁ । ସାଧାରଣ ଜନତା ଏହାକୁ ଶୁଷ୍ଟ ଜମିରେ ପରିଣତ କରି ସାରିଲେଣି ।

୨୪ । ଦଣ୍ଡି ଖର୍ଯ୍ୟ—ବିଲ୍ୱେତନଙ୍କ ଆଗରେ ତଥା ଦଣ୍ଡିଶୂରଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୨୫ । ଦୁର୍ବାସା ଖର୍ଯ୍ୟ—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରାକ୍ତମାନ ତଥା ହୋଧୀ ରାଜା ଦୁର୍ବାସାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ନାମିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟରେ ସ୍ନାନକଲେ ମନୁଷ୍ୟର ହୋଧ ପ୍ରକୃତ ଉପଶମ ହୁଏ । ବିଲ୍ୱେତନ ମହାଦେବଙ୍କ ଆଗରେ ଲେମ୍ବୁଖଣ୍ଡେଶୂରଙ୍କ ନିକଟରେ ଦୁର୍ବାସାଖର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୨୬ । ନାରାୟଣ ଖର୍ଯ୍ୟ—ଗଣପତିପୁର ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମ ଏବଂ ବଲ୍ଲଭାଦେବଙ୍କ ପଶ୍ଚିମ ଭାଗସ୍ଥ ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ।

୨୭ । ନିଷାଦ ଖର୍ଯ୍ୟ—ବରହଙ୍କ ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ନିଷାଦ ଖର୍ଯ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହିଠାରେ ଶବ୍ଦର ବିବିଧ ଧ୍ୱନି ବରହ ଶିକାର କରୁଥିଲା ।

୨୮ । ପାବକ ଖର୍ଯ୍ୟ—ବରଜାହାଟ ନିକଟସ୍ଥ ଅଶ୍ୱିଶୂରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ପାବକ ଖର୍ଯ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୨୯ । ପ୍ରଭାସ ଖର୍ଯ୍ୟ—ଆଶ୍ୱତ୍ଥଜେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୃଷ୍ଠଭାଗରେ ଥିବା ସ୍ୱରାଣୀ ପ୍ରଭାସ ଖର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ପରିଚିତ ।

୩୦ । ପ୍ରଜାପତି ଖର୍ଯ୍ୟ—ହଟେଶୂରଙ୍କ ଉତ୍ତରରେ ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ରହିଅଛି ।

୩୧ । ପଦ୍ମ ଖର୍ଯ୍ୟ—ଖଣ୍ଡେଶୂରଙ୍କ ଈଶାନ କୋଣରେ ପଦ୍ମରେଖା ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ । ଏହି ନଦୀତଟରେ ‘ପଦ୍ମେଶୂର’ ଶିବଲିଙ୍ଗଙ୍କ ନିକଟରେ ପଦ୍ମ ଖର୍ଯ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୨ । ପୌରବ ଖର୍ଯ୍ୟ—ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଖର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୌରବ ଖର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧେଶୂର ମହାଦେବ ମନ୍ଦିରର ପଶ୍ଚିମ କୋଣରେ ବରଜିତ ଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ।

୩୩ । ବରହ ଖର୍ଯ୍ୟ—ବରହଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ଅଥା ପୋଡ଼ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ପୋଖରୀ ବରହ ଖର୍ଯ୍ୟ ନାମରେ ନାମିତ ।

୩୪ । ବାରୁଣୀ ଖର୍ଯ୍ୟ—ବରାଣୀ ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଏହି ଖର୍ଯ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୫ । ବରୁଣ ଖର୍ଥ—ବରୁଣେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଣ୍ଡିମରେ ଯେଉଁ ଜଳାଶୟ ଅଛି ସେଠାରେ ବରୁଣ ଚପସ୍ୟା କରୁଥିଲେ ବୋଲି କପ୍ତୁକ ଲେଖମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ବରୁଣଙ୍କ ନାମ ଅନୁସାରେ ଏହି ଖର୍ଥର ନାମକରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

୩୬ । ବ୍ରହ୍ମ ଖର୍ଥ—ବରଜା ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ପଣ୍ଡିମ ପାଶ୍ୱର୍ରେ ‘ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ’ ନାମକ ବିଶାଳ ସରୋବର ଅଛି । ବରଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଆସୁଥିବା ଭକ୍ତମାନେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଖର୍ଥର ଜଳକୁ ମୁଣ୍ଡରେ ମାରି ପବନ ହେଲପରେ ବରଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମା ଏହି କୁଣ୍ଡର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବୋଲି କପିଳ ସଂହିତାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଅଛି ।

୩୭ । ବାସୁଙ୍କା ଖର୍ଥ—ମହାକାମରୁ ପ୍ରବାହିତ ବାସୁଙ୍କା ରେଖାରେ ଏହି ଖର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା ସମ୍ପ୍ରତି ଚଲୁପ୍ରା ହୋଇଅଛି ।

୩୮ । ବାନୁ ଖର୍ଥ—ଚମ୍ପାମଢ଼େଇ ଗ୍ରାମର ଦକ୍ଷିଣରେ ଥିବା ହଂସରେଖାରେ ଏହି ଖର୍ଥ ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୯ । ବିଶ୍ୱରୂପ ଖର୍ଥ—ବୈତରଣୀର ଚଟଦେଶର ଅବସ୍ଥିତ ଖର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବିଶ୍ୱରୂପ ଖର୍ଥ ଅନ୍ୟତମ । ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ ଏହି ଖର୍ଥ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ମିଳେ ।

୪୦ । ବେଣୀ ଖର୍ଥ—ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ବାୟୁ କୋଣରେ ବେଣୀ ଖର୍ଥ ବିରାଜିତ ।

୪୧ । ବୈତରଣୀ ଖର୍ଥ—ବରହଙ୍କ ଅଗ୍ରଭାଗରେ ଥିବା ପୁଷ୍କରିଣୀକୁ ବୈତରଣୀ ଖର୍ଥ କୁହାଯାଏ ।

୪୨ । ବିନାୟକ ଖର୍ଥ—ସିଦ୍ଧ ଗଣେଶଙ୍କ ପଣ୍ଡିମ ଦିଗରେ ଅନ୍ତଃସେତୁର ସମ୍ମୁଖ ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଏହି ଖର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୪୩ । ବିମୁକ୍ତ ଖର୍ଥ—ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ ଏହି ଖର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୁ ଡ଼ାଏ । ଏହିଠାରେ ବିଷ୍ଣୁ ମାତୃ ଅଭିଶାପରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିବାରୁ ଏହା ବିମୁକ୍ତ ଖର୍ଥ ଭାବରେ ପରିଚିତ ।

୪୪ । ମଣିକଞ୍ଚିକା ଖର୍ଥ—ଏହା ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଖର୍ଥ । ବିନୟପୁର ଗ୍ରାମର ଥିବା ବିରାଟ ପୁଷ୍କରିଣୀ ମଣିକଞ୍ଚିକା ଖର୍ଥରୂପେ ଖ୍ୟାତ ।

୪୫ । ମଦରୁ ଖର୍ଥ—ଆଜ୍ଞାଳ ଗ୍ରାମରେ ଏହି ଖର୍ଥର ଅବସ୍ଥିତି ।

୪୬ । ମହର୍ଷି ଖର୍ଥ—ମହର୍ଷି ଖର୍ଥ ବେଗବତୀ (ବେଙ୍ଗା) ନଦୀ ଶରରେ ରହି ଅଛନ୍ତି । ଏହା ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଖର୍ଥ ଭାବରେ ପରିଚିତ ।

୪୭ । ମାତୃକା ଖର୍ଥ—ସପ୍ତମାତୃକା ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହିଥିବା ଖର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାତୃକା ଖର୍ଥ ଅନ୍ୟତମ ।

୪୮ । ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷ—ବରଜା ଠାକୁରଣୀଙ୍କ ଶ୍ରୀମାନ କୋଣରେ ‘ନାଭଗୟା’ ଶୀର୍ଷ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାର ଅନ୍ୟନାମ ନାଭଗୟା କୁପ । ଏହାର ସନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ‘ସୁପ୍ରସନ୍ନର ଶିବ ମନ୍ଦିର ଅଛି, ଯାହାର ପଶ୍ଚିମ ଭାଗରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷ ବ୍ୟୟମାନ । ଏହା ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୀର୍ଷ ହୋଇଥିବାରୁ କପିଳ ସହରରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷ ସମ୍ପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

‘ତସ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଂ ନାମଶୀର୍ଷଂ ଦେବଗଣୋଽସ୍ମତଂ ।
ମୃତ୍ୟୁକ ତନୟା ଯସ ସ୍ନାତ୍ବା ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟାଽଭବତ୍ ।’

ଅର୍ଥାତ୍—ସେ ସ୍ଥାନର ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷ ଦେବତାମାନଙ୍କର ସ୍ମୃତିସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହି ଶୀର୍ଷରେ ମୃତ୍ୟୁକ ରକ୍ଷିକର ପୁତ୍ର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୟକରି ଚରଣିବା ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ସୁପ୍ରସନ୍ନର ଏବଂ ନାଭକୁପର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମାଲକ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ନାଭପୁଣ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍ ଗଦାଧର ରୂପ ଧାରଣକରି ପିଣ୍ଡଦାନର ସାକ୍ଷୀରୂପ ରହିଅଛନ୍ତି ।

ଗଙ୍ଗା, ଗୟା, କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର, ସରସ୍ୱତୀ ତୀର୍ଥ, ପୁଷ୍କର ତୀର୍ଥ ଓ ପ୍ରୟାଗ ତୀର୍ଥ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାନରେ ବରଜିତ । ସମସ୍ତ ତୀର୍ଥର ସମାହାର ଅର୍ଥାତ୍ ତୀର୍ଥରଜ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟରେ ସ୍ନାନକରି ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏକୋଦଶ ପୁରୁଷ ଉଦ୍ଧାର ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି କପିଳ ସହରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ନାଭଗୟା ନିକଟରେ କ୍ଷେମାଧିଶ୍ୱର ବରଜା ଦେବା ବ୍ୟୟମାନ । ତେଣୁ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷ ଦର୍ଶନ ପରେ ପର ନାଭଗୟା ଏବଂ ବରଜା ଦେବାଙ୍କୁ ସହଜରେ ଦର୍ଶନ ଓ ପରିଚୟ କରିହୁଏ । ନାଭଗୟାର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ, କପିଳ ସହର ଏବଂ ବାୟୁ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଏହାର ପୁରାତନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇ ଏହି ଶୀର୍ଷରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ସବୁ ରକ୍ଷାରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

୪୯ । ଯମ ଶୀର୍ଷ—ଯାଜୁର ମଣ୍ଡଳର ଏହା ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୀର୍ଷ । ଏହାର ଅନ୍ୟନାମ ଗୌରକୁଣ୍ଡ । ତମ୍ବାମଞ୍ଜର ଗ୍ରାମର ପୁରାଣରେ ଯମ ଶୀର୍ଷ ବ୍ୟୟମାନ ।

୫୦ । ଯଯାତି ତୀର୍ଥ—ବୈତରଣୀର ତଟଦେଶକୁ ଅଧିକ ପଦସ୍ଥ କରିଥିବା ତୀର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଯାତି ତୀର୍ଥର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏହି ତୀର୍ଥର ଅବସ୍ଥିତି ହେଉଛି ହଟ୍ଟେଶ୍ୱରଙ୍କର ଶ୍ରୀମାନ କୋଣରେ ।

୫୧ । ରମା ତୀର୍ଥ—ଯାଉଁଳିବନ୍ଧର ପୁରାଣରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ବରଜମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାର ସନ୍ନିକଟରେ ସିଲେତନ ଶିବମନ୍ଦିର ରହିଅଛି ।

୫୨ । ରଞ୍ଜୁପ ତୀର୍ଥ—ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କର ଚତୁଃସାର୍ଣ୍ଣରେ ଅନେକ ତୀର୍ଥ ରହିଅଛନ୍ତି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ରଞ୍ଜୁପ ତୀର୍ଥ ଅନ୍ୟତମ । ବୈତରଣୀର ତଟଦେଶରେ ମାତ୍ର କୁପ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ସୀମାବଦ୍ଧ ।

୫୩ । ରେବା ତୀର୍ଥ—ବରହଜ ସିଂହାସନ ନିକଟରେ ରେବା ତୀର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୫୪ । ରେଖା ତୀର୍ଥ—ଏହି ତୀର୍ଥର ଅବସ୍ଥିତି ହେଉଛି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟବନ୍ଧର ପୁତ୍ର ତଥା ସିଲେଦନଙ୍କ ଭିତ୍ତିନ କୋଣରେ ।

୫୫ । ରୌଦ୍ର ତୀର୍ଥ—କୁଅମଡ଼େଇ ଗ୍ରାମରେ ଏହି ତୀର୍ଥର ଦର୍ଶନ ମିଳନ୍ତି ।

୫୬ । ଲଙ୍କା ତୀର୍ଥ—ବୈତରଣୀର ତଟଦେଶରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈଦିଂ ଗ୍ରାମେ ପରିଚିତ । ବହୁ ତୀର୍ଥଙ୍କ ମଧ୍ୟସ୍ଥରେ ସେ ବିରଜମାନ । ତାଙ୍କ ଶକ୍ତିର ନିମ୍ନସ୍ଥରକୁ ଲଙ୍କା ତୀର୍ଥ କୁହାଯାଏ ।

୫୭ । ସେନାମା ତୀର୍ଥ—ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ଯେଉଁଠାରେ ଉତ୍ତର-ବାହ୍ୟା ହୋଇଅଛି, ସେହି ତଟଦେଶରେ ସେନାମା ତୀର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ରହିଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୫୮ । ସମୁଦ୍ର ତୀର୍ଥ—ଗାରୁଡ଼େଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ବିରଜିତ ।

୫୯ । ସୀତାକୁଣ୍ଡ ତୀର୍ଥ—ଏହା ଏକ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ । ସପ୍ତ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ଜୁମା ମସଜିଦ୍ ଅଂଶରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ଧର୍ମ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଏକ ସଭ୍ୟମଣ୍ଡପ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଭାଗ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ ବହୁ କବଳରେ କବଳିତ । ତେଣୁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଗଦିନେ କଳାପାହାଡ଼ର ଆଦିମଣ ଏହି ପବନ ଶୀର୍ଷକୁ ବିଚଳିତ କରିପାରିଲା । ସେ ଏହି ସଭ୍ୟମଣ୍ଡପ ଉପରେ ନିର୍ମାଣ କଲେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରାର୍ଥନା ମନ୍ଦିର । ଏହି ମସଜିଦ୍‌ର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ତଥା ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ସୀତା କୁଣ୍ଡ ତୀର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ । ସପ୍ତ ସେ ସ୍ଥାନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୬୦ । ସୁଦର୍ଶନ ତୀର୍ଥ—ଭଗବତ୍‌ପୁର ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମରେ କେଦାରେଶ୍ୱର ଶିବ ମନ୍ଦିର ରହିଅଛି । କେଦାରେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଥିବା ଜଳାଧାର ସୁଦର୍ଶନ ତୀର୍ଥ ଭାବରେ ପରିଚିତ ।

୬୧ । ସିଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ—ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ସନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସିଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ ଉତ୍ତରବାହ୍ୟା ହୋଇଥିବା ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

୬୨ । ସୋମ ତୀର୍ଥ—ପାଣ୍ଡିତ୍ୟବନ୍ଧ ନିକଟରେ ସୋମେଶ୍ୱରଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଥିବା ପୁଷ୍କରିଣୀ ହେଉଛି ସୋମ ତୀର୍ଥ । ମାନ୍ଦ୍ୟାସ ସୋମବାର ଦିନ ଅମାବାସ୍ୟା ପଡ଼ିଲେ ଏହି ତୀର୍ଥରେ ସ୍ନାନଯୋଗ ପଡ଼େ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଏହି ତୀର୍ଥର ନାମକରଣ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏହି ତୀର୍ଥରେ ଯଥାକାଳରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଚନ୍ଦ୍ର । ଲୋକକୁ ଗମନ କରିବା ପୁରସ୍କୃତ ହୁଏ ।

୭୩ । ଶଶି ତୀର୍ଥ—ଶ୍ରେଷ୍ଠର ଗ୍ରାମରେ ଥିବା ଖଣ୍ଡଶୂର ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀମରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୭୪ । ଶତୀ ତୀର୍ଥ—ମାଳହାଟର ନୈରବ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ କୋଣରେ ତଥା ଉତ୍ତରେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ଉତ୍ତରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ବିରାଜିତ । ଏଠାରେ ଇନ୍ଦ୍ର କଠୋର ତପସ୍ୟା କରି ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଲୋକପ୍ରିୟ କାହାଣୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ ।

୭୫ । ଶୂଳମା ତୀର୍ଥ—ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ନିକଟରେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଲଙ୍କ ରହିଅଛି ।

୭୬ । ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗା ଗର୍ଭ—ବରହଙ୍କ ପୃଷ୍ଠଭାଗରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗା ତୀର୍ଥର ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । କପିଳ ସହ୍ୟାଦରେ ଉତ୍କଳ ରହିଥିବା ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ ବୃଷ ଜମିରେ ପରିଣତ ହୋଇସାରିଲାଣି ।

୭୭ । ଶାତାତପ ତୀର୍ଥ—ଷୋହୋଡ଼ା ଗ୍ରାମର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସୀମାଲଙ୍କ ଶାଳଗ୍ରାମରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଶାତାତପ ରଷି ଜନପାନ କରି ତପସ୍ୟା କରିଥିବାରୁ ଏହା ଯଥାର୍ଥରେ ‘ଶାତାତପ ତୀର୍ଥ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ।

୭୮ । ଶେଷଦ୍ୱାର ତୀର୍ଥ—ବରହଙ୍କ ପୂର୍ବଭାଗରେ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗର୍ଭ ବିରାଜମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ଶେଷର ଦ୍ୱାର ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ଶେଷ ପରମ୍ପରା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ପୂର୍ବପଲ୍ଲୀ ବୈତରଣୀ ଏବଂ ମାତୃଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ବରଜା ଦେବୀ ପ୍ରକୃତରେ ହେଉଛନ୍ତି ଯାନପୁରର ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠିତ୍ରୀ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ମୁଖ୍ୟ ଆଧାରସ୍ଥଳୀ । ବୈତରଣୀ ସମ୍ପ୍ରତି ଶାନ୍ତିଶ୍ରୀ ଅବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ୟମାନ । କେବଳ ବର୍ଷାଦିନକୁ ଗୁଡ଼ିଫଳେ ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ଏହା ଶୁଦ୍ଧ ଅବସ୍ଥାରେ ଥାଏ । ଏହି ବୈତରଣୀରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ବାରୁଣୀ ସ୍ନାନ ଯୋଗ ପଡ଼ିବା ଗୋଟିଏ ଉତ୍କଳସେବାର ଘଟଣା । ଶତଭିଷା (ବାରୁଣୀ) ନକ୍ଷତ୍ରକୁ ନୈମାସ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଯାତ୍ରାଦିନୀ ତିଥିରେ ଏହି ସ୍ନାନଯୋଗ ପଡ଼େ । ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ପୁରପଲ୍ଲୀ ତଥା ସହର ଜନପଦରୁ ହଜାର ହଜାର ସଂଖ୍ୟାର ଭକ୍ତ ବାରୁଣୀରେ ବୁଡ଼ି ପକାଇବା ପାଇଁ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ଯାନପୁରର ଏହି ୭୮ ତୀର୍ଥ ଦର୍ଶନ କରିବା ସେହି ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ସୌଭାଗ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟଣା । ବହୁ କନ୍ୟାଦଳୀ ଏବଂ ଲୋକ-କାହାଣୀର ବଳପୂର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଯେପରି ଜନମାନସରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚେତନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରେ ଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ପୁରାଣର ଘଟଣାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ନୀତିର ସାବିତ୍ରୀକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ସୁଯୋଗ ଦିଏ ।

ବୈତରଣୀର ପଦ୍ୟ ଜଳରାଶି

ଶ୍ରୀ ମୁକୁନ୍ଦ କଟ୍ଟୋର ସାହୁ

ପୁଣ୍ୟଭୂମି ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତର ଧୂଳିକଣା, ଚୂଷଲତା, ନଦନଦୀ ପାହାଡ଼ପର୍ବତ, ଦେବଦେବୀ ଓ ଜୀର୍ଣ୍ଣକ୍ଷେମାନ ଭାରତୀୟ ଜନମାନସରେ ପବନ ସୂଚୁ ଆଜି ଦେଇଛି । ସାଧାରଣ ଭକ୍ତଜନତା ପ୍ରାୟ ସମୟରେ ଶଯ୍ୟାରୁ ଉଠିବାପରେ ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା, ସରସ୍ୱତୀ, ପିଷ୍ଟ, ନର୍ମଦା, ମହାନଦୀ, କାବେରୀ, ଗୋଦାବରୀ ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଆଦି ପବନ ନଦୀମାନଙ୍କର ନାମ ଜପ କରି ଧ୍ୟାନ ମାଧ୍ୟମରେ ମାନସସ୍ଥାନ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ପବନ ସଲିଳା ନଦୀ ବ୍ୟତୀତ ଭାରତବର୍ଷରେ କୁମାରୀ ଠାରୁ କାଶ୍ମୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ପୁଣ୍ୟସଲିଳା ନଦୀମାନଙ୍କର ମାତାମୁଖ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣର କବଳକର ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଛି । ସେହି ପୁଣ୍ୟତୋୟା ନଦୀ ତଟରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବିରାଜିତ ଏବଂ ଭାରତୀୟମାନେ ସେହି ନଦୀମାନଙ୍କରେ ସ୍ନାନ କରି ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ମହାପୁଣ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ରହିଛି ।

ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ, ବର୍ଷ (ମହାଦେଶ) ମାନଙ୍କରେ ଭାରତବର୍ଷ ହେଉଛି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଦେଶ । ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ପରେ ଦେବତାମାନେ ଏହି ଭାରତବର୍ଷରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଲଳାପିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । କାରଣ ଏହି ପବନ ଦେଶରେ ତୀର୍ଥରାଜ ମହୋଦଧି ସମେତ ବହୁ ପୁଣ୍ୟସଲିଳା ନଦୀ ଓ ତା'ର ଉତ୍ତୟ ତଟରେ ବହୁ ଦେବଦେବୀ ମନ୍ଦିରର ପବନ ବାତାବରଣ ସେମାନଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥାଏ । ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ ଓ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସ୍ୱସ୍ଥ ମତବାଦର ପ୍ରତୀକ ସ୍ୱରୂପ ବହୁ ମଠ, ସିଦ୍ଧାଗ୍ରମ ଓ ଦେବାୟତନମାନ ଏହି ପୁଣ୍ୟତୀର୍ଥମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି ।

ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ, ପୁଣ୍ୟଭୂମି ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଏକ ପୁଣ୍ୟ ଦେଶ । ଏଠାରେ ତୀର୍ଥରାଜ ମହୋଦଧି ସମେତ ମହାନଦୀ, ମହେନ୍ଦ୍ରତନୟା, ରୁଦ୍ରକୁଳା, ଗ୍ରୀଷ୍ମା, ବୈତରଣୀ, ଦେବା, କୁଶଭଦ୍ରା, ଦୟା, ପ୍ରାଚୀ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଆଦି ବହୁ ପୁଣ୍ୟନଦୀ ପ୍ରବାହିତ । ଏହି ପୁଣ୍ୟସଲିଳା ନଦୀର ଉତ୍ତୟ ପାଣ୍ଠରେ ସବୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥତ ମଠ, ମନ୍ଦିରମାନ କେଉଁ ଅନାଦି

କାଳରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପୁଣ୍ୟଗାଥା ଜାଣିନ କରିଆସୁଛନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ନୀଳାଚଳ ଧାମ ଅନ୍ୟତମ ଏବଂ ସେଠାରେ ଜଗଦେଶ୍ବର ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଦେଶରେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ଶାକ୍ତ, ଶୈବ, ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ମତବାଦର ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର କହୁ ଶେଷ ରହିଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବିରଜାସେଷ ଓ ତା'ର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପୁଣ୍ୟସଲିଳା ବିରସୋତା ବୈତରଣୀ ନଦୀର ନାମ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଆମେ ତିନୋଟି ବୈତରଣୀର ନାମ ପାଇଥାଉଁ । ଯମଙ୍କର ସଞ୍ଜୀବନୀପୁର ନିକଟରେ ପ୍ରବାହିତା ଲବ୍ଧ ବୈତରଣୀ ପାପସୁଖ୍ୟର ଏକ ପରାସାସ୍ଥଳୀ । ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ପେତ ଏହି ଚନ୍ଦ୍ର ବୈତରଣୀରେ ଝଟିବ ପାପ ପୁଣ୍ୟର ପରାସା ଦେଇ ସ୍ବର୍ଗ ବା ନର୍କ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ହିମାଳୟର ପାଦଦେଶରେ ପ୍ରବାହିତା । ଅବଶ୍ୟ ପୁରାଣରେ ଏହି ନଦୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିଲେ ହେଁ ଅଦ୍ୟାପି ଏହି ବୈତରଣୀର ଅସ୍ତିତ୍ବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତୃତୀୟ ପବନ ପୁଣ୍ୟ-ସଲିଳା ବୈତରଣୀ ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ଲେଉଟି ଆସିବ କାଳରୁ ପ୍ରବାହିତା ହୋଇ ଜନମାନସକୁ ପବନ କରୁଛି, ତା'ର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ବରେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମଠ, ଆଶ୍ରମ ଓ ଦେବାୟତନ-ମାନ ରହିଛି ।

ପୂର୍ବତନ ଭଞ୍ଜବଂଶର ଦ୍ବିତୀୟ ରାଜାମାନ କେଉଁଝର ବା ଆଧୁନିକ କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ପଶ୍ଚିମ ଭାଗରେ ପ୍ରାୟ ବାର ହୋଣ ଦୂରରେ ଗୋନାପିକା ନାମକ ଏକ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପବନ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ପବନର ଅନ୍ୟତମ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ବୃକ୍ଷଭର ନାସିକା ସଦୃଶ ଶୋଭା ପାଉଛି । ବୃକ୍ଷଭର ଦୁଇଟି ନାସିକାରୁ ବାଲି ଓ ଜଳ ନିର୍ଗତ ହେଉଛି । ଏହି ଝର ଗୋନାପିକାରୁ ବାହାରି କିଛିଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଇଛି । ତତ୍ପରେ ଗୁଗୁଗଙ୍ଗା ନାମଧାରୀ ବୈତରଣୀ ଗୋନାପିକା ପର୍ବତର ଅଦୂରରେ ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ବରଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ପବନ ପ୍ରବାହରେ ଉତ୍ତରୁ କୁଳକୁ ପାବନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଘୂର୍ବରେ ମହୋଦଧିରେ ବଲ୍ଲଭ ହୋଇଯାଇଛି ।

ଏହି ପବନ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ମଧୁରଭଞ୍ଜ, କେନ୍ଦୁଝର, ଭଦ୍ରକ ଓ ସାଜପୁର ଜିଲ୍ଲାର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଗୁରୁସାଗର ଅଭିମୁଖେ ବହିଯାଇଛି । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି—“ମହାରାଜ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ବନବାସ ସମୟରେ ବୈତରଣୀ ଜାଣିବୁ ଗମନ କରିବା ଲାଗି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଉପଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛନ୍ତି । ମୁନି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ଧର୍ମରାଜ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—ପବନ ବୈତରଣୀ ତଟରେ ବହୁ ଶିବ ମନ୍ଦିର ବଦ୍ୟମାନ । ସେହି ପୁଣ୍ୟସଲିଳା ବୈତରଣୀର ପବନ ଜଳରେ ସ୍ନାନ କରି ମହାଦେବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ମୋକ୍ଷଗତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ବନପର୍ବର ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି—ସବୁପାପ ବିନାଶକାରୀ ବିରଜାସେଷ-ସୁରାପା ବୈତରଣୀର

ଜଳରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରାୟ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଦ୍‌ପାପ ଶମୋଚନ ହୁଏ ଏବଂ ବୈତରଣୀର ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ସ୍ନାନ କଲେ ସହସ୍ରେ ଗୋଦାନର ଫଳ ମିଳେ । ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ସକଳ ଧର୍ମର ଜନନୀ ଏବଂ ଦେବତାମାନେ ଏଠାରେ ଶରଣ ଲାଭ କରନ୍ତି ବୋଲି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନି ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ କନକାସ ସମୟରେ ଧର୍ମରାଜ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ କହିଛନ୍ତି ।

“ଏତେ କଳିଙ୍ଗଃ କୋନ୍ଦେୟ ଯସ୍ତ ବୈତରଣୀ ନଦୀ,
ଯଯାୟାଜତ୍ୟର୍ଯ୍ୟେପି ଦେବାନ୍ ଶରଣମେତଦୈ ।
ଇମାଂ ଗାଥାମସ୍ତ ଗାୟନ୍ତପଶ୍ୟନ୍ତି ଯୋ ନରଃ,
ଦେବଦାନେଽସ୍ୟ ପଞ୍ଚାଶ୍ଚ ଚକ୍ଷୁଷାଞ୍ଚ ପ୍ରକାଶତେ ।
ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ସବେ ପାଣ୍ଡବା ହ୍ରୌପଦା ତଥା,

× × ×
ତତୋ ବୈତରଣୀ ଗଙ୍ଗାଂ ସଦ୍‌ପାପ ପ୍ରମୋଚମ୍,
ଗୋ ସହସ୍ର ଫଳଂ ଲବ୍ଧ୍ୱା ପୁନାତି ସ୍ୱକୁଳଂ ନରଃ ।”

ମହାଭାରତ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ବାୟୁପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣ, ବାମନପୁରାଣ, ଶର୍ପିଂଶନାମଣି ଓ ବରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୈତରଣୀର ପବିତ୍ରତା ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି—

“ଆସ୍ତେ ବୈତରଣୀ ନାମ ନଦୀ ସୈଲେକ୍ୟ ଚଣ୍ଡୀତା,
ସାଂବିଶିଷ୍ଠୀ ଗୟାକ୍ଷେପେ ପିତୃଣା ତାରଣାୟଦୈ ।

—(ବାୟୁ ପୁରାଣ)

ଆସ୍ତେ ବୈତରଣୀ ତସ୍ତ ସଦ୍‌ପାପୁହରା ନଦୀ,
ଯସ୍ୟାଂ ସ୍ନାତ୍ୱା ନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସଦ୍‌ପାପେଃ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ।

—(ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ)

ମଧ୍ୟେ ବହୁତ କଳାଣୀ ଶଙ୍ଖାହରବସହସ୍ତୟୋଃ,
ଦୈତରଣ୍ୟା ସପ୍ତା ଗଙ୍ଗା ଯା ଭୂମିଂ ଶାନ୍ତିଂତେ ବୁଧଃ ।

—(ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ)

ଉପାକ୍ଷ୍ୟ ରଜନମେକାଂ ବରଜାଂ ସ ନଦୀଂ ଯଯୌ,
ସ୍ନାତ୍ୱା ବରଜସେ ଶାନ୍ତେ ଦତ୍ତା ପିଣ୍ଡଂ ପିତୃନ୍ତଥା ।

—(ବାମନ ପୁରାଣ)

ତସ୍ତ ବୈତରଣୀ ଦେବୀ ନଦୀ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ,
ଗଙ୍ଗାଦେବୀ ଲୁ ସୌ ବପ୍ରାଃ ସତ୍ୟଂ ସତ୍ୟଂ ନ ସିଶୟଃ ।

ମହାପୁରାଣ୍ୟା ବୈତରଣୀ ଭୁକ୍ତା ମୁକ୍ତା ନୃଣାମ୍,

× × × —(ଶର୍ପିଂଶନାମଣି)

ବରଜା ମାହାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ବୈତରଣୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନେକ ବଚନିକା ରହିଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ, ବୈତରଣୀ ବ୍ୟାତାଙ୍କ ଯଜ୍ଞରୁ ସମ୍ଭୂତା ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଏକାଧାରରେ ହରି ଓ ହରିଙ୍କର ପ୍ରିତିଦାୟିନୀ ରୂପେ ଗଙ୍ଗାପରି ପବିତ୍ର ନଦୀ ଭାବରେ ଜନସମାଜରେ ପରିଚିତା ହୋଇଥିଲେ । ଗୋନାୟିକା ପଦ୍ମବତୀ ବାହାର ଥିବା ବୈତରଣୀ ଯି ଜଟା ଓ ବେଗବତୀ ନାମକ ଦୁଇଟି ନଦୀର ସଙ୍ଗମ ଫଳରେ ପ୍ରୟାଗ ଗାର୍ଥ ଯି ବେଣୀ ସଦୃଶ ପୁଜିତା ହୁଅନ୍ତି । ବରଜା ମାହାନ୍ୟର ପଞ୍ଚଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଅଧ୍ୟାୟରୁ ଜଣାଯାଏ, ଯି ଜଟା ଶଙ୍କର ସ୍ବରୂପିଣୀ, ବେଗବତୀ ବ୍ରହ୍ମସ୍ବରୂପା ଓ ବୈତରଣୀ ବୈଷ୍ଣବା ନାମରେ କଥିତ । ତେଣୁ ଏହି ତିନି ନଦୀର ସଙ୍ଗମ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ନାନ କଲେ ସକଳ ପାପ କ୍ଷୟହୁଏ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି ।

“ବୈତରଣୀ ମହାଭାଗ ଗୋବିନ୍ଦଶଙ୍କର ପ୍ରିୟ,
ଗୋନାୟିକାତଃ ସମ୍ଭୂତେ ଧାତୁଯଜ୍ଞ ସମାଗମେ ।
ସ୍ନାନଂ କରୋମି ଦେବ ଭୂମନୁଜ୍ଞାତାଭୂମିହସି,
ଜନ୍ମଜନ୍ମନି ଯତ୍ପାପଂ ସ୍ନାନେନାନେନ ନଶ୍ୟତୁ ।

×

×

×

ଯି ଜଟା ବେଗବତ୍ୟାଂଶ୍ୟା ବୈତରଣ୍ୟାପଗା ଭ୍ରମାଃ,
ଯତ୍ପିତାଃ ସଙ୍ଗତାସ୍ତୁ ପୁଃ ସା ଯି ବେଣୀତି କଥ୍ୟତେ ।
ଯି ଜଟା ଶଙ୍କର ପ୍ରୋକ୍ତା ବ୍ରାହ୍ମୀ ବେଗବତୀ ନଦୀ,
ବୈଷ୍ଣବା ବୈତରଣ୍ୟାସନ୍ ସୟୋ ଦେବାସ୍ତୁ ସଙ୍ଗତାଃ ।”

ସୃଷ୍ଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟାତା ଉତ୍କଳୀୟ କାବ୍ୟକାର ଓ ସୁଗୁଣକାରମାନେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀର ମାହାନ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—

“ବୈତରଣୀ ଜନେ ସ୍ନାନ କରେ ଯେଉଁ ଜନ ।
ପିତୃଏ କରନ୍ତି ତାର ସ୍ବର୍ଗକୁ ଗମନ ॥
ବୈତରଣୀ ତଟେ ବସି ଗୋଦାନ ସେ କରେ ।
ଏକବଂଶ କୁଳକୁ ସେ ଉଦ୍ଧାରେ ତହିଁରେ ॥

×

×

×

ସୈଲେକ୍ୟ ବିଶ୍ୟାତ ନଦୀ ଯେଉଁ ବୈତରଣୀ ।
ଆପଣ ଜାଣନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ସବେଛନ୍ତି ଜାଣି ॥
ପିତୃଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇଁ ସେ ନଦୀ ଗୟାରେ ।
ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ଆପଣା ଅଂଶରେ ॥
ଯେବଣ ମାନବ ତହିଁ ଗୋରୁ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣ ଦାନ ।
ନ ଦିଏ ସେ ଜନ୍ମାନ୍ତରେ ହୁଅଇ ନିର୍ଦ୍ଦିନ ॥

ସେ ସ୍ଥାନେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ ଚିନ୍ତିତ୍ରୟ ଯାଏ ।
 ବିଧିମତେ ଉପବାସ କରିବାକୁ ହୁଏ ॥
 ଘୃତକୁଣ୍ଡା ମଧୁକୁଣ୍ଡା ଦେବାଳା ସନ୍ତତେ ।
 ମଧୁ ପ୍ରବା ଆଦି ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଚୀର୍ଥ ଅଛି ଯେତେ ॥
 ସେ ସବୁ ଚୀର୍ଥରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଏକାଘ୍ରତ ।
 ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ଫଳ ହୁଅଇ ପ୍ରାପ୍ତ ॥
 ସପ୍ତିଶ୍ରଦ୍ଧ ଶ୍ରାଦ୍ଧକର ଚର୍ଚ୍ଚିତ ପିଣ୍ଡ ଦେଲେ ।
 ଶତେକୂଳ ଚରିଯାନ୍ତି ସେ ଶ୍ରାଦ୍ଧର ଫଳେ ॥
 ଅମର କଣ୍ଠକ କୋଟି ଚୀର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ।
 ଦଶାଶ୍ୱମେଧକ ଚୀର୍ଥ ଦାନକଲେ ପିଣ୍ଡ ॥
 ସେ ପିଣ୍ଡେ ତାଙ୍କର ପାପ ହୁଅଇ ଦହନ ।
 ପିତୃଏ କରନ୍ତି ସ୍ୱର୍ଗପୁରକୁ ଗମନ ॥
 ବୈତରଣୀ ଘୃତକୁଣ୍ଡା ମଧୁକୁଣ୍ଡା ମାରେ ।
 ମୁନକର କୋଟି ଚୀର୍ଥ ଦର୍ଶନ ଯେ କରେ ॥
 ସେ କୋଟିଏ ଜନ୍ମଯାଏ ଧନାତ୍ମ୍ୟ ହୋଇଣ ।
 ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯୋନିରେ କରେ ଜନମ ବ୍ରହ୍ମଣ ॥
 —(ବାୟୁସୁବିଣ୍ଣ, ୪ର୍ଥ ଶ୍ଳୋ)

“ଯେଉଁ ସବୁ ନଦୀ ବିଷ୍ଣୁଗିରିଠାରୁ ଜାତ ।
 ସେ ନଦୀଙ୍କ କଥା ଏବେ କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ॥
 କୁମୁଦବତୀ କରତୋୟା ବେଣୁ ବୈତରଣୀ ।
 ଅଧଃଶିର ମହାଗୌରୀ ଦୁର୍ଗା ପଦ୍ମସ୍ଥିତା ॥
 × × ×
 ଏହି ସବୁ ନଦୀ ଜଳ ଅତି ମନୋରମ ।
 ପରମ ପବିତ୍ରମୟ ହେ ମୁନି ଉତ୍ତମ ॥ —(କୃତ୍ତିକ ବ୍ରହ୍ମସୁବିଣ୍ଣ)

ବୈତରଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ କବି ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା
 କରିଛନ୍ତି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ମହାନ୍ତିଙ୍କ ‘ଶଶିପ୍ରଭା’ କାବ୍ୟ ଜଣାଯାଏ—

“ଗୋନାଥା ଶିଖରୀୟୁତା ବୈତରଣୀ
 ବିପ୍ରାଶି ଲହରୀ କର ।
 ଆଲିଙ୍ଗନ କରେ ସାଳନ୍ଦୀ ସରିତେ
 ଯେ ଦେଖେ ପଙ୍କଜ ଚର ॥”
 —(ଶଶିପ୍ରଭା, ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ)
 × × ×

“ପାହାଙ୍କ ଆଞ୍ଜରେ ବୈତରଣୀ ବସେ
ମନ୍ଦର ହେଲ ପ୍ରସୂତ ।

ସେ ମନ୍ଦରେ ମୁଦେ ବସନ୍ତ ଅନ୍ୟାପି
ବରହ ରୁଣୀ ଅରୁଣ ॥

—(ଶଶିପ୍ରସା, ୩ୟ ସର୍ଗ)

ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ମହାନ୍ତଙ୍କ ଅନ୍ୟ ଏକ ସୁଦ୍ର କବିତା ‘ସଞ୍ଜୁର’ରୁ ଜଣାଯାଏ—

“କଳନିନାଦିନୀ ପୁତ ବୈତରଣୀ ତୁଲେ
ବାଡ଼ିଲେ ଯା ଚାରେ ପିଣ୍ଡ ପିତୃଗଣୋଦ୍ଦେଶ୍ୟ
ନ ହୁଏ ସାକ୍ଷାତ ତପ୍ତ ବୈତରଣୀ ସହ ।”

ଅନ୍ୟତମ କବି ପଣ୍ଡିତ ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳ କବିତା ଆବୃତ୍ୟଙ୍କ ‘ବୈତରଣୀ ଓ ବରଜା
କ୍ଷେପ’ ନାମକ ନଅ ସର୍ଗ ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ସୁଦ୍ର କାବ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ—

“ବୈତରଣୀ ଶତ ଅଛି କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଗୋମୁଖ ବେନ ନାସାରୁ ।

ବାମୁ ବାଲିଝର ଜାହାଣରୁ ମାର ବହେ ଶିଖରୀ ଗହରୁ ॥

× × ×

ବହୁ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ପ୍ରକଟିତ ଯାହା ସରସ୍ୱତୀ ବସ୍ତ୍ର ପଦା ।

ବ୍ରାହ୍ମୀ ବୈତରଣୀ ଫଲ୍‌ଗୁ କୃଷ୍ଣାବେଶୀ ଯମୁନା ଗନ୍ତକ ନଦୀ ॥

× × ×

ବୃଷନାସାସନ ଶିଖରୀ ଉତ୍ପଳ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିଣୀ ।

ବୈତରଣୀ ମାର ପଶୁପତୀନର ଲଭ ମୁକ୍ତ ହେବେ ପ୍ରାଣୀ ॥”

ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଜିଲ୍ଲାର ଆଦିପୁର ଓ
କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ଜ୍ୟୋତିପୁରର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ପ୍ରବାହିତା ହୋଇ ଉତ୍ତପ୍ତ ଜିଲ୍ଲାର
ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଛି । ଏହିଠାରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀରେ ଖରାପ ଓ ଭଣ୍ଡନ ନାମକ
ନଦୀ ମିଳିତ ହୋଇ ଏକ ତୀର୍ଥ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଗଣିତ କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍ତପ୍ତ ନଦୀର
ସଙ୍ଗମ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାଚୀନ ଶିବ ମନ୍ଦିର ଆଦିଶ୍ୟରଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ
ଏହା କେବଳ ଭଗ୍ନପ୍ରାୟ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ନଦୀର ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଆନନ୍ଦପୁରଠାରେ ବଳଦେବଜାତୁଙ୍କର ମନ୍ଦିର
କେନ୍ଦୁଝର ରଞ୍ଜିବଣର ଏକ ପବିତ୍ର ଶାଖି । ଆନନ୍ଦପୁରଠାରେ ଅଦୂରରେ ଶ୍ରୀରାମ-
ଚନ୍ଦ୍ରପୁର ଥାନା ଅନ୍ତର୍ଗତ କୋଶଳେଶ୍ୱରପୁର ଗ୍ରାମ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ତଟରେ
ସୋମବଂଶର ଶାଖିପୁରୁଷ କୋଶଳେଶ୍ୱରଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବ୍ୟବସାୟ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ସୋମବଂଶର ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ତଟରେ ରାଜା
ପଯାତ କେଶରୀ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ

ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଶେଷ ନ ଥିବାରୁ ସେ କର୍ମଜୀ (ଉକ୍ତପୁରୀ) ଦେଶରୁ ଦଶହଜାର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଆଣାଇ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଯଜ୍ଞସ୍ତମ୍ଭ ଅଦ୍ୟାପି ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଅଦୂରରେ ସେ ଯୁଗର ମୁକ୍ତସାଣୀ ରୂପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଛି ।

ବୈତରଣୀ ନଦୀ ତଟରେ ଯଜ୍ଞବଲ୍ଲଭଙ୍କ ମନ୍ଦିର, ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ନିକଟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବହୁକାଳରୁ ଉତ୍କଳୀୟ କୁର୍ତ୍ତିଗାଥା ଗାନ କରିଆସୁଛି ।

ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ମତବାଦର ପ୍ରଭାବ କାଳରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, କଣ୍ଠିଲେ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକା ପରି ବୈତରଣୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ମଧ୍ୟ ବାରଗୋଟି ମାଧବ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଭରଜା ମାହାତ୍ମ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରୁ ଜଣାଯାଏ ସେହି ମାଧବ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଆଦିମାଧବ, ଅନନ୍ତମାଧବ, ଭୋଗମାଧବ, ତମ୍ବିଳମାଧବ, ରମା-ମାଧବ, ପ୍ରସନ୍ନ ମାଧବ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାଧବ, ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ମାଧବ, ନରକାନ୍ତକ ମାଧବ, କାୟାଦେବ ମାଧବ, ଗୋବିନ୍ଦ ମାଧବ ଓ ସୁଦର୍ଶନ ମାଧବ ମହାସମାବେଶରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ ।

“ପ୍ରୋକ୍ତ ଭଗବତାୟୁର୍ବଂ ମାଧବା ଦ୍ୱାଦଶେତି ମେ,
କ୍ଷେଷେ ବୈରଜସେ ନିତ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରର୍ବୁଦ୍ଧ ନିବାସିନଃ ।”

ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଭଦ୍ରକ ଓ ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲାର ସୀମାବର୍ତ୍ତୀ ନଦୀ ରୂପେ ସୁପରିଚିତ । ଏହି ନଦୀର ପୂର୍ବଭାଗ (ଭଦ୍ରକ ଜିଲ୍ଲା)ର ଆରଡ଼ି ଗ୍ରାମରେ ଗଜପତି ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ନିର୍ମିତ ଆଶଶ୍ରୁଲେଖୁରଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପୁଣ୍ୟାତ ଓ ପୁଣ୍ୟସ୍ଥଳ ରୂପେ ଓଡ଼ିଶାର ଜନସମାଜରେ ଆଦୃତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ନଦୀ ସାଲନ୍ଦୀ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ଭଦ୍ରକର ପ୍ରାଚୀନ ବନ୍ଦର ଚନ୍ଦ୍ରବାଲିର ଅଦୂରରେ ଧାମରଠାରେ ସମୁଦ୍ରରେ ମିଳିତ ହୋଇଛି ।

ଭୁବନପାଳିନୀ ବୈତରଣୀ

ଉତ୍କଳ ଚାର୍ଯ୍ୟାନନ୍ଦ ମିଶ୍ର

ଈରଜାକ୍ଷେପର ପ୍ରବାହର ଦେଉଥିବା ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଏକ ଭୁବନ-ପାଳିନୀ ନଦୀ । ଏକ ସୁଖ୍ୟତୋୟା ନଦୀସ୍ରବରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଏହାର ନାମ ସର୍ବତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖିତ ହୋଇଅଛି । ଏହାର ଶାନ୍ତ ଶୀତଳ କଳନାଦୀ ବାରିଆର ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଉତ୍କଳର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆଶ୍ରୟରେ ଉଚ୍ଚାଟିତ ମାନବବର୍ଗଙ୍କୁ ଶାନ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରି ଆସିଛି । ଅମରକୋଷରେ ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ‘ବୈତରଣୀ ସିନ୍ଧୁ’ ବା ନରକ ସ୍ଥିତ ଏକ ନଦୀର ନାମ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (ବୃଷାପ୍ତ ପର୍ବ ନରକବର୍ଗ) । ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଏହି ନଦୀର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ଆଦିକାବ୍ୟ ରାମାୟଣରେ ଏହି ନଦୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଉକ୍ତି ଅଛି—

“ସନ୍ଧ୍ୟାୟମାଣାନ୍ ବୈତରଣୀଂ ବହୁଶଃ ଶୋଣିତୋଦକାନ୍

ବାଲୁକାସୁ ଚ ତପ୍ରାସୁ ତପ୍ୟମାନାନ୍ ମୁହୁମୁହଃ ।”

ଅର୍ଥାତ୍, ରାବଣ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପାରହୋଇ ତପ୍ର ବାଲୁକା ଉପରେ ଚାଲି ଚାଲି ଗତି କରୁଥିବା ରକ୍ଷିମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଥିଲା । ଏହି ବୈତରଣୀ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରବାହର ଦେଉଥିବା ବୈତରଣୀ ବୋଲି କେହି କେହି ଆଲୋଚନା ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ-ମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ପବିତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ବୈତରଣୀ ନିକଟରେ ବଳୀର ରାଜ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବନପର୍ବର ପଞ୍ଚାଶତୀତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ନଦୀ ଏବଂ ଏହାର ଶାରବତୀ ଈରଜାକ୍ଷେପର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚନାଂ

ବିରଜା ଚାର୍ଯ୍ୟମାସାଦ୍ୟ ବିରାଜତ ଯଥା ଶଶୀ ।”

ଏଠାରେ ବୈତରଣୀକୁ ସର୍ବପାପ ପ୍ରଣାମନକାରଣୀ ନଦୀ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ବୈତରଣୀ ଚାରବତୀ କ୍ଷେତ୍ରର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ବନପର୍ବରେ ଲେଖକମାନେ ମହାବଳ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—

“ଏତେ କଳଞ୍ଜା କୌନ୍ତେୟ ଯତ୍ତ ବୈତରଣୀ ନଦୀ

ଯସୋ ଯଜତ ଧର୍ମୋଽସି ଦେବାନ୍ ଶରଣ ମତ୍ୟବୈ ।

ରକ୍ଷିଭ ସମୁପାୟକଂ ଯଜ୍ଞସ୍ତୁ ପରିଶୋଭିତମ୍
 ଉତ୍ତର ଚୀର ମେତତ୍ତୁ ସତତଂ ଦ୍ବିଜସେବିତମ୍ ।
 ସମାନଂ ଦେବଯାନେନ ଯଥା ସ୍ବର୍ଗମୁଚ୍ଚପୟୁଷଃ
 ଅଥ ବୈରକ୍ଷୟେ ଧନେଽପି ଧୂସ ସତ୍ତ୍ବଭିରକରେ ।”

ଅର୍ଥାତ୍, ଏହା ପରେ ବୟାଧିପ ବୀର ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଲେମ୍ବଣ ମୁନି କହିଲେ, ଏହା ହିଁ କଳିଙ୍ଗ ଜାତିର ଦେଶ । ଏହାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତା ହେଉଛି ନଦୀ ବୈତରଣୀ । ଏହାର ଚୀରରେ ନିଜେ ଧର୍ମଦେବ ମଧ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଏହି ନଦୀର ଉତ୍ତର ଚୀର ରକ୍ଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ସୁରକ୍ଷିତ । ଏହା ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ଭୂମି, ପବିତ୍ର ଦ୍ବାରା ସୁରକ୍ଷିତ ଏ ସ୍ଥଳ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ସତତ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ । ଏହି ସ୍ଥାନ ସ୍ବର୍ଗର ସୋପାନଗୁଣୀ ପରି ପଦ୍ମ । ପୂର୍ବକାଳରେ ରକ୍ଷିମାନେ ଏହି ସ୍ଥଳରେ ପଦ୍ମ ଯଜ୍ଞକୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ ଯେ ପଦ୍ମ ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଯାଜୁରଠାରେ ହୋଇଥିବା ଏହି ଯଜ୍ଞକୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ସୁଦୂର କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଯଯାତି ଦଶ ସହସ୍ର ଶ୍ରୋତ୍ରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିଲେ । ଅତ୍ୟାବଧି ସେମାନଙ୍କ ବନ୍ଧ୍ୟରମାନେ ଜିବଂଗତ ପିତୃସ୍ତୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲବେଳେ ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି ।

“କନ୍ଦୌଜ ଦେଶାତ୍ ସ୍ବୟମାହୁତାୟେ ଦଶାଶ୍ବମେଧାୟା ସ୍ବସ ବଧାନ୍ନା
 ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ଥିତା ସ୍ବର୍ଗଗତାଶ୍ଚ ବସ୍ତା ସ୍ବେତେୟା ଦ୍ବିଜେତେୟା ପ୍ରଦଦାନ ଚୂର୍ଯ୍ୟମ୍ ।”

(ଅରୁଣ୍ୟ ପ୍ୟାରିମୋହନ : ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ : ୧୮୭୫, ପୃ-୪୯)

ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଉପତ୍ତୀସ୍ଥଳ ହେଉଛି କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ଗୋନାସିକା ପବିତ୍ର । ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣାଯାଏ । କବିରାଜ ମାଳକଣ୍ଠଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ‘ଭଞ୍ଜ ମହୋଦୟମ୍’ର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପୃଥିବୀରେ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ମନସ୍ଥ କରିଥିବା ବଧାତା ଏହି କର୍ମରେ ସବୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବାବେଳେ ସ୍ବର୍ଗଗତା ମହାକାମୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀକୁ ଯଜ୍ଞ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗା କେବେ ଯଜ୍ଞ ହେବ ବୋଲି ପଚାରିଲେ ବ୍ରହ୍ମା କହିଲେ, ଯେବେ ସମବେତ ବାଦ୍ୟସ୍ବର ସେ ଶ୍ରବଣ କରିବେ, ସେତେବେଳେ ଜାଣିବ ଯେ ଯଜ୍ଞ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ କାଳପରେ କେନ୍ଦୁଝରର ଗୋନାସିକା ପବିତ୍ର ଉପରେ ବାସ କରୁଥିବା ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ସମ୍ମିଳିତ ବାଦ୍ୟଧ୍ବନି ଶ୍ରବଣ କରି ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଯଜ୍ଞ ବାଦ୍ୟ ବୋଲି ଭୁଲ୍ରେ ଗ୍ରହଣ କରି ସେହି ପବିତ୍ର ଉପରେ ହିଁ ଅବତରଣ କଲେ । ପରେ ଆଗଣାର ଭ୍ରମ ବୁଝିଲାବେଳକୁ ସମୟ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେ ସେତେବେଳକୁ ରୂପ ପରିଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିସାରିଥିଲେ । ଭଞ୍ଜ ମହୋଦୟମ୍ କହେ—

“ଶୁଭା ପୁନିନାଦିତ ବାଦ୍ୟନାଦଂ, ବିରଞ୍ଚି ଯାଗାସ୍ତବ ହିତୁମସଃ
ଅହୋନନଶ ବୈତରଣୀପରଞ୍ଜ୍ୟା ସାଷାଦହୋ ସ୍ୱର୍ଗ ଚରଞ୍ଜିଣୀୟଂ ।
ପୁରଞ୍ଜିଣୀ ସ୍ୱର୍ଗ ଚରଞ୍ଜିଣୀୟଂ ସ୍ଥାଣୋର୍ଜଣୀକୃତ ବିହାରିଣୀୟଂ
ବସୁଧାୟା ଶୁଭକାରିଣୀୟଂ, କକୁପ୍ପବ ସୋ ଭବ ଚାରିଣୀୟଂ ।”

ପ୍ରତିତପାବନା ଗଙ୍ଗା ଏହିପରି ଭାବରେ ଗୋନାସିକା ପର୍ବତରୁ ଆସୁଥିବା ହୋଇ
ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ ହେବାପରେ ଯଜ୍ଞସ୍ଥାନ ଅର୍ଥାତ୍ ବିରଜାସେସକୁ ଗତି କରିଥିଲେ ।
ଏହି ପରମ ପାବନା ନଦୀର ନାମ ହେଲା ବୈତରଣୀ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପୁତ୍ରରେ ଏହି
ବୈତରଣୀର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଅଛି । ବ୍ରହ୍ମା କହିଛନ୍ତି, ପୃଥିବୀର ଅଜ୍ଞତା-
ବଶତଃ ଅବଚରଣ କରୁଥିବା ହେ ଜନ୍ମକୁତନା, ଅରଣ୍ୟର ସକଳ ଶ୍ୱାପତ ଏବଂ
କୃଷିଲତା ତୁମ ପରିସ୍ଥ ପୂର୍ଣ୍ଣରେ ଧନ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଜଳତର ଲାବଗଣ ମଧ୍ୟ
ତୁମର ପାବନ ପୂର୍ଣ୍ଣରେ ଆପଣାର ପୌତ୍ରାଦି-ସମ୍ପଦ ଶତଗୁଣରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ କରିବାକୁ
ଲାଗିଲେ । ସମୁଦ୍ରର ବିଶାଳବସରେ ଆପଣାକୁ ନିମଗ୍ନ କରିଦେଇଥିବା ହେ
ବୈତରଣୀ, ସ୍ୱାଧାରର ସକଳପାପ ଦୂରଣ କରିବାରେ ତୁମପରି ଆଉ କାହାର
ସେପରି କ୍ଷମତା ନାହିଁ । ପାପକୁ ବୈ (ନିଷ୍ଠିତ)ଭାବରେ ଧୂରଣ କରୁଥିବାରୁ ତୁମର
ନାମ ହେଉଛି ବୈତରଣୀ—

“ଅହଂ ସମୁଦ୍ରେ କୃତଭଗ୍ନମୁଦ୍ରେ ନିଫଳତଂ ବୈତରଣୀ ପ୍ରମେଦ
ତଦାସ୍ତୁ ଭୂଦ୍ ବୈତରଣୀତି ସଞ୍ଜା ପାପାପହେ ବୈତରଣୀ ପ୍ରସିଦ ।

(ଉଦ୍ଧି ମଂ ୧ମ ଅଂ)

ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଚକ୍ଷୁ ପାଦାଗ୍ରସମ୍ଭୂତା ନଦୀ ଭାବରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ।
ଚକ୍ଷୁଙ୍କ ପାଦରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ପରିସଂ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ନଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ
ବିଶ୍ୱରକ୍ଷାଣୀ ସାଧନ କରିବା ପାଇଁ ସକଳବିଦ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ
ବୈତରଣୀ ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ନବଧା ବିଭକ୍ତା ନଦୀମାନେ ହେଲେ ଗୋଦାବରୀ,
ଗଙ୍ଗା, ରେବା, ଜାହ୍ନବୀ, କାବେରୀ, ଗୌତମୀ, କୃଷ୍ଣା, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଏବଂ ବୈତରଣୀ—

“ଆଦ୍ୟା ଗୋଦାବରୀ ଗଙ୍ଗା ଦ୍ୱିତୀୟାତ ପୁନଃ ପୁନଃ

ତୃତୀୟା କସ୍ତୁରୀ ରେବା ଚତୁର୍ଥା ଜାହ୍ନବୀ ପୃତା

କାବେରୀ ଗୌତମୀ କୃଷ୍ଣା ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବୈତରଣୀ ତଥା

ବିଷ୍ଣୁ ପାଦାଗ୍ର ସମ୍ଭୂତା ନବଧା ଭୂବ ସଂସ୍ଥିତା ।”

ଲୋକ ଗାଳ୍ପମାନଙ୍କରେ ବୈତରଣୀର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଏହି କଥା ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ
ଅଛି । ଅବଶ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ପୌରାଣିକ ପ୍ରଲମ୍ବନରେ ଏହା ଗର୍ଭିତା କାହାଣୀଟି ହେଉଛି,
କପିଳା ଗାଈର ଝିଅ ନାଁ ବଉଳା । ସେ ମହାବେବଙ୍କ କୃଷିବତ୍ତା ଖାଇ ଯିବାରୁ
ମହାବେବ୍ ଗଣିଯାଇ ‘ସିଶୁଲରେ ତା’ର ବେକ କାଟି ପକାଇଲେ । ଏହାଫଳରେ
ମହାବେବଙ୍କୁ ଗୋ-ହତ୍ୟା ଦୋଷ ଲାଗିଲା । ବଉଳା ଗାଈ ମୁଣ୍ଡଟି ତାଙ୍କ ହାତରୁ ଆଉ

ଖସିଲ ନାହିଁ । ଶିବ ସେହି ହାତଟିକୁ ଟେକି ବାରବର୍ଷକାଳ ତପସ୍ୟା କଲେ । ତା'ପରେ ମୁଣ୍ଡଟି ତାଙ୍କ ହାତରୁ ଖସିପଡ଼ିଲା । ଯେଉଁଠାରେ ପଡ଼ିଲା ତା'ର ନାମ ହେଲା 'ଗୋନାସିନ' ପବନ । ଗଙ୍ଗା ପାବଣୀଙ୍କ ଭୟରେ ତା' ଭିତରେ ଲୁଚିକରି ରହିଥିଲେ । ଜୁଆଁମାନେ ଗୋ-ବ୍ୟ କରି ପଥ ଅପକ୍ଷ କରିବାରୁ ଗଙ୍ଗା ସେ ପଥରେ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ବଳିହେଲେ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମା ଆଗେ ଆଗେ ଯଜ୍ଞ କରି କରି ଗଲେ । ପଥ ପକ୍ଷ ହେବାରୁ ସେହି ବାଟଦେଇ ଗଙ୍ଗା ବୈତରଣୀ ନାମ ଧାରଣ କରି ବହିଗଲେ । (ଦାଶ ଡଃ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ : ଲୋକଗଳ୍ପ ସଞ୍ଚୟନ : ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ ୧୯୭୪ ପୃ. ୭୮୪) ।

ଏହି ବୈତରଣୀ ନୁଲରେ ପ୍ରତି ଫୋଶ ଅନ୍ତରରେ ଏକ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବ ପୀଠ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ଶିବମୁର୍ତ୍ତି ଫୋଶଲଙ୍କ ନାମରେ ନାମିତ । 'ଭଞ୍ଜମହୋଦୟମ୍'ର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ କବି ମାଳକଣ୍ଠ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହନ୍ତି—

“ଫୋଶଂ ଫୋଶଂ ସପଥସକନ ସ୍ଥାନପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମସ୍ତୁର୍
ତତ୍ ପ୍ରୀତ୍ୟର୍ଥଂ ବିଷମ ଗହନେ ଶୈବଲିଙ୍ଗାନି ଦେଧାଃ
ଭକ୍ତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଭର ଭୂତ ମତଃ ସପ୍ରତିଷ୍ଠାପ୍ୟ ତେଷାଂ
ପୂଜାଂକୁବନ୍ ତଟ ନିକଟ ଭୂ ଦେଶତତ୍ତ୍ୱୀନନାୟ ।”

ଅର୍ଥାତ୍, ବୈତରଣୀଙ୍କ ଆନନ୍ଦ ଉତ୍ସାଦନ ପାଇଁ ପ୍ରତିଫୋଶ (୨ ମାଇଲ = ୧ କୋଶ ଅନୁମାନ ୩ କି. ମି.) ଅନ୍ତରରେ ବ୍ରହ୍ମା ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଲିଙ୍ଗମାନେ ପରେ ଫୋମଲିଙ୍ଗ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ ଏବଂ ବୈତରଣୀ ନୁଲରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଶିବାବଧନା ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ‘ବୈତରଣ୍ୟାଷ୍ଟକମ୍’ରେ ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରାର ପ୍ରତିଫଳନ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ—

“ଫୋଶା ଫୋଶମିତେ ତଟଦ୍ୱୟପଦେ ଶୈବାନିଯସ୍ୟାସ୍ତଦା
ଲିଙ୍ଗାନି ପ୍ରତିପୁଜିତା ତ ବିଧିନା ଶ୍ରେୟଃପଦାନିକୃତ
ଧାତୁର୍ବୁଃ ପାଥାନ୍ତପଗତି ବତି ଯା ଭେର୍ଗା କାମାସ୍ତସ୍ମେ
ସା ମାଂ ବୈତରଣୀ ପୁନାତୁ ପତିତଃ ପାପର୍ଣ୍ଣବେ ପାବନା ।”

ପୁରାଣ ଏବଂ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଏହି ବୈତରଣୀର ମହିମା ଅତୁଳମୟ । ଏହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମା ଭବନକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ସୋପାନ ସଦୃଶ, ସଂସାରର ସକଳ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ଇଚ୍ଛାର ଅପୂର୍ବ ଚିତ୍ରତ୍ୱବତୀ ସ୍ରୋତସ୍ବିନୀ ଏବଂ ଅଖିଳ ପୁଣ୍ୟର ଅରଣି ସ୍ୱରୂପିଣୀ, “ଓଁ ବ୍ରହ୍ମା ଭବନ ସୌଧ ସୋପାନ ସରଣୀ/ନଖିଳ ଜନ ବାଞ୍ଛାମଣି—ଅଖିଳ ପୁଣ୍ୟାରଣି—ଶ୍ରୀ ବୈତରଣୀ” । ଏହି ନଦୀର ନାମକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକରି ସ୍ୱର୍ଗତଃ କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ବସୁ ଏହାକୁ ‘ବିତରଣ ବାଣ ବହୁଳା’ ବୋଲି କହନ୍ତି (ପ୍ରସାଦ ପଦ୍ୟାବଳୀ ଓ ପରିକଳ୍ପନା : ପ୍ରକାଶ ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର ବସୁ, ବସୁ ସାହିତ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଯାଜପୁର ୧୯୫୩) । ଏହାର ଅର୍ଥ

ହେଉଛି ଏହି ନଦୀର ଉଭୟ ଚୀରରେ ଜଗତଜନ୍ମାଣ ପାଇଁ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥରେ ଶ୍ରବ ଯଜ୍ଞରୁଷ୍ଟାନ କରୁଥିବା ଏପରି ଦାତାମାନେ ଥିଲେ ଯେ ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ ଦାନ-ବୀରର ଏକତ୍ରୀକରଣରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ପୃଷ୍ଠି ଘୋରୁଥିଲା । ମଧ୍ୟକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହି ନଦୀର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଦେଖାପାଏ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବଟ ଅବକାଶ ବେଳେ ଖଟଣିରେ ଯେତେ ଦେବଦେବୀ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈତରଣୀର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମିଳେ—

“କାମେଶ୍ୱର କୁମ୍ଭେଶ୍ୱର ବୈତରଣୀ ଆଖଣ୍ଡଳ
ଏମାନେ ରେଖ କରଇ ଅଛନ୍ତି ଆସ୍ଥାନ ମଣ୍ଡଳ ।”

ଏଠାରେ ବୈତରଣୀ ଶରବର୍ଣ୍ଣୀ ଆଖଣ୍ଡଳଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା କର କରଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ (ବଟ ଅବକାଶ)ର ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ବଳରାମ ଦାସ ଅଠକ୍ଷି କୋଟି ଶର୍ପର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କଲବେଳେ ବୈତରଣୀର ଉଲ୍ଲେଖମଧ୍ୟ କରଛନ୍ତି—“ନିମ୍ନ ନିତ୍ୟରୂପୀ ଚକିତ ଗଙ୍ଗା ପାତାଳଗଙ୍ଗା ପୁମତ / ବ୍ରାହ୍ମୀ ବୈତରଣୀ ମନ୍ଦାଗି ଚମୋଦିନୀ ପୁକାନ୍ତି ।”

ସୁରାଣ ଏବଂ ଇତିହାସରେ ବୈତରଣୀ ଏକ ବିଶେଷ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି । ବିରଜାକ୍ଷେପ ସହ ଏହି ନଦୀ ବିଶେଷ ଭାବରେ ସମ୍ପର୍କିତ । ସଂସାରର ବାତାବର୍ତ୍ତରେ ମୁହ୍ୟମାଣ ହେଉଥିବା ମାନବଶ୍ରେଣୀ ଶାନ୍ତି ପାଇଁ ଏହି ନଦୀର ଏକ ବିଶେଷ ଭୂମିକା ରହିଅଛି । ନିଷ୍ପତି ତାରଣର ମାର୍ଗ ଘୋରୁଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ବୈତରଣୀ ହେବା କଥାକୁ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୱାନ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି । ଏହି ଭୁବନ ପାବନା କଳ୍ପସ ହୀରଣୀ ନଦୀ କେବଳ ବିରଜାକ୍ଷେପର ନୂହେଁ, ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ଭୂଖଣ୍ଡ ପାଇଁ ଗର୍ବ ଓ ଗୌରବର ବିଷୟ ।

ବୈତରଣୀ ପାପଦାଶିଣୀ

୭୫ ଏକାଦଶୀ ପାଠୀ

ସାଧାରଣ ଶୁଣାସ କହାଯାଏ ଯେ ସତ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ନତ ବଡ଼ ବଡ଼
ନୟ ଉପତ୍ୟକାରେ ହିଁ ଘଟିଥିଲା । ପ୍ରଥମ ସତ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନୟ
ଜ୍ଞାନକୁ ତା'ର ଚିରନ୍ତନ ବାସନ୍ତମିତ୍ରରେ ବାଛି ନେଇଥିଲା । ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀରେ ନୟ-
ମାତୃକ ସତ୍ୟତା ସବୁ ଦେଶରେ ପ୍ରଥମ ସତ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଆଦୃଷ୍ଟ କରିଥିବା କଥା
ଆଧୁନିକ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ନୟ ଜ୍ଞାନମାନଙ୍କରେ ଖଡ଼ି ଉଠିଥିବା ବଡ଼ ବଡ଼ ସତ୍ତ୍ୱ ଓ
ଶିଳ୍ପକେନ୍ଦ୍ର ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଭାରତବର୍ଷରେ ବୈଦିକ ସତ୍ୟତାର ମନୁଷ୍ୟ
ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱୟତ୍ତ ଓ ଧର୍ମଶିଷ୍ଟାସ ପ୍ରଭୃତି ପରିପ୍ରସାରିତ
ଆସି ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଗଙ୍ଗାନୟ ଉପତ୍ୟକା ପରେ
ବୈତରଣୀ ଉପତ୍ୟକା ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ଯଥେଷ୍ଟ ଅନୁକୂଳ ହୋଇଥିବାର ମନେହୁଏ ।
ସେହି ସ୍ଥାନରେ ବାସ କରି ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯଜ୍ଞ କରିବା ଓ ସ୍ୱୟତ୍ତର
ପ୍ରଭୃତି କରିବା ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାନର ଗୁରୁତ୍ୱ ବୃଦ୍ଧିପାଇ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ପବନ ସ୍ଥାନ
ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଲାଭ କରିଥିଲା । ଫଳରେ ନୟ ଜ୍ଞାନ ଶର୍ଯ୍ୟାସ୍ପଦରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲା
ଓ ଏହାର ଜଳ ସମସ୍ତ ପାପ ଧୌତକାରୀଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲା । ତେଣୁ ବୈତରଣୀ
ନୟକୁ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ପାବନକାରୀ ନୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ
ଭାବେ ବିଭିନ୍ନ ପବପଦାଶୀ ଓ ପୁଜାର୍ଚ୍ଚନା ସମୟରେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ ।

କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲାର ଗୋନାସିକା ପଟ୍ଟତରୁ ଉଦ୍ଗତ ହୋଇ ଏହି ନୟ
ମୟୂରଭଞ୍ଜ, ବାଲେଶ୍ୱର (ଆଧୁନିକ ଭଦ୍ରକ ଜିଲ୍ଲା) ଓ କଟକ (ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲା)
ସ୍ପର୍ଶକରି ଶେଷରେ ଧାମସ ନିକଟରେ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିଅଛି । ପବନ ଗଙ୍ଗାନୟ ଯେପରି
ହିମାଳୟର ଗୋମୁଖ ନାମକ ଭୂସାର ଘୋରରୁ ଉଦ୍ଗତ ହୋଇଛି, ସେହିଭଳି
ବୈତରଣୀ ଗୋନାସିକା ସଦୃଶ ଦୁଇଟି ପ୍ରସର ଗହ୍ୱର ମଧ୍ୟରୁ ଉଦ୍ଗତ ହୋଇଅଛି ।
ତେଣୁ ସମ୍ଭବତଃ ଗଙ୍ଗା ଓ ବୈତରଣୀ ଉଭୟକୁ ପାବନକାରୀ ନୟରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା
କରାଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୈତରଣୀକୁ ଗଙ୍ଗାବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଏ । କେତେକଙ୍କ
ମତରେ ବୈତରଣୀ ଗଙ୍ଗା ନୟର ଜ୍ୟେଷ୍ଠାଭଗିନୀ ଓ ଗଙ୍ଗାଜଳର ଶୋକଦିନ ପୂର୍ବରୁ

ବୈତରଣୀ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ନଦୀର ପ୍ରାୟମୁଖରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଲିରେଣୁ ଓ ଜଳକିନ୍ଦୁ ପବନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଏହି ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ତୀରରେ ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲା ଅବସ୍ଥିତ ଓ ସୁଦୂର ଅତୀତରେ ବୃହତ୍ତର ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟଦେଇ ଏହା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା ।

ବୈତରଣୀ ତୀର୍ଥ (ପିତୃତୀର୍ଥ-କରଜ-ତୀର୍ଥ)ରେ ସ୍ନାନକରି ପିତୃସ୍ମରୁଷକୁ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ଲୋମଶ ମୁନିଙ୍କ ପରମର୍ଶରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଆସିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ଏହି ନଦୀ ସମ୍ପର୍କରେ ସର୍ବସ୍ୱାମୀ ମହାଶ୍ୱରତ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରେ । ଲୋମଶ ମୁନି ବୈତରଣୀ ତୀରରେ ବାସ କରୁଥିବା କଳଙ୍କ ଜାତିକୁ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ସେଠାରେ ଏକ ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଧର୍ମଦତ୍ତକ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ ।

ଏବେ କଳଙ୍କା କୌନ୍ତେୟ ଯଦ ବୈତରଣୀ ନଦୀ
ଯଦୟୁଜତ ଧର୍ମେପି ଦେବାନ୍ ଶରଣମଧ୍ୟା ବୈ ॥

× × ×

ତତତା ବୈତରଣୀଂ ସତେ ପାଣ୍ଡବା ଦ୍ରୌପଦ୍ୟାଂ ସହ
ଅବତୀର୍ଥ୍ୟ ମହାବ୍ରତାର୍ଥସ୍ପଷ୍ଟିରେ ପିତୃନ୍ ॥

(ମହାଶ୍ୱରତ-ବନପର୍ବ)

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତିତ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ଯୁଧିଷ୍ଠିର ବୈତରଣୀ ତୀର୍ଥରେ ସ୍ନାନକରି ମତ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ଯେ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଜଳ ପୂର୍ଣ୍ଣରେ ମନୁଷ୍ୟ ସମସ୍ତପ୍ରକାର ପାତକରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାଂସାରିକ ଯନ୍ତ୍ରଣାରୁ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ଉପସ୍ଥୁରେହଂ ବିଧବଦସ୍ୟାମ ନଦ୍ୟାଂ ତତପାବଳାତ୍
ମାନୁଷା ଦୟା ବିଷୟାଦତପତଃ ପଶ୍ୟ ଲୋମଶ ।”

(ମହାଶ୍ୱରତ ବନପର୍ବ)

ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ନାଭିଗୟା କ୍ଷେତ୍ର ନିକଟରେ ପ୍ରବହମାନ ବୈତରଣୀର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରଣୀୟା କରାଯାଇଛି । ଏହି ନଦୀ ପିତୃସ୍ମରୁଷଙ୍କ ପାତକ ମୋଚନ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନକରି ଶ୍ରାବଣହ ବସ୍ତୁକୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ବିଧେୟ ।

ଯତଃସ୍ତ ବୈତରଣୀ ନାମ ନଦୀ ହୈଲୋକ୍ୟ ବିଶ୍ରୁତା
ଯାଏବତୀର୍ଣ୍ଣା ଗୟାକ୍ଷେତ୍ର ପିତୃଣାଂ ତାରଣାୟ ବୈ
ସ୍ନାତ୍ୱା ଗୋଦୋ ବୈତରଣ୍ୟାଂ ଯି ସପ୍ତ ଜୁଳମୁଦରେତ୍ ॥

(ବାୟୁ ପୁରାଣ — ଗୟା ମହାତ୍ମ୍ୟ)

ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଯେଉଁମାନେ ସ୍ନାନ କରନ୍ତି ସେମାନେ ସର୍ବପାପକରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

ଅହସ୍ତେ ବୈତରଣୀ ତପ ସର୍ବପାପହରା ନୟା
ଯସ୍ୟାଂ ହାତ୍ମା ନରଣ୍ଡେଷୁ ସର୍ବପାପପ୍ରାପ୍ତମୁଚ୍ୟତେ ॥

(ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ—ଅଧ୍ୟାୟ-୪୨)

ସେହିପରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରଚିତ ବୈଥ ବୈତରଣୀରେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀର ପବିତ୍ରତା ସମ୍ପର୍କରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଛି ।

‘Tirtha cbintamani’—Quoted—OHRJ—XV (No-1 & 2)
(1967) ପୃଷ୍ଠା—39.

ଭାରତବର୍ଷର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମହାକାବ୍ୟ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ, ବୈତରଣୀ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚନା ଓ ଏଠାରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପିତୃବୀର୍ଥ ‘ବରନଃ-ବୀର୍ଥ’ ଅବସ୍ଥିତ ।

(କ) ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଙ୍ଗେତ୍ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚନମ୍
ବରଜଃ ଶର୍ପମାସାଦ୍ୟ ବରଜତେ ଯଥା ଶଶୀ ॥ (ବନପର୍ବ)

(ଖ) ଗୋଦାବରୀ କୃଷ୍ଣବେଶ୍ୟା କାବେଶ୍ୱର ସରଦ୍ବରା
କଂପୁନାଞ୍ଚ ବିଶାଳାତ ତଥା ବୈତରଣୀ ନୟା ॥
X X X
ଏତାସ୍ତାନ୍ୟାଶ୍ଚ ଶ୍ୱଜେନ୍ଦ୍ର ସୁଶୀର୍ଥା ଲୋକ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା । (ସଭାପର୍ବ)

(ଗ) ଶହୋତ୍ପଳାଂ ଶହରଥାଂ ମଞ୍ଜୁଳାଂ ବାହୁମାଂ ତଥା
ମହାକାମାଂ ବୈତରଣୀଂ କୋଶାମ୍ବରୀମ୍ ମହାନୟାମ୍
X X X
ବିଶ୍ୱସ୍ୟ ମାତରଃ ସର୍ବାଃ ସର୍ବାଶ୍ଚୈବ ମହାପଳାଃ ॥ (ଈଶ୍ଵରପର୍ବ)

‘ବାମନ ପୁରାଣ’ରେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀର ପବିତ୍ରତା ସମ୍ପର୍କରେ ଓ ଏହା ଏକ ପିତୃଶର୍ପ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଉପୋଷ୍ୟ ରଜନୀମେକାଂ ବରଜାଂ ସ ନୟାଂ ଯତୀ
ହାତ୍ମା ବରଜସେ ଶର୍ପେ ଦତ୍ତା ପିଣ୍ଡଂ ପିତୃସ୍ତଥା ॥ (ବାମନ ପୁରାଣ)

ଏତଦ୍ବ୍ୟାଘାତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମପୁସ୍ତକ ଓ ସ୍ଥଳ ମହାତ୍ମ୍ୟ କପିଳ ସଂହିତା ତଥା ବରଜାସେବ ମହାତ୍ମ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ପବିତ୍ରତା ଓ ଧାର୍ମିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ଭୂରି ଭୂରି ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଯେଉଁଠାରେ ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ପାର୍ବତୀ ଏକତ୍ର ବାସ କରନ୍ତି ସେଠାରେ ଗଙ୍ଗା ବାସ କରନ୍ତି । ଶିବ,

କିନ୍ତୁ ଓ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ଏକତ୍ର ଅବସ୍ଥାନ ଫଳରେ ଚରମାନ୍ତର ଅବସ୍ଥାରେ ଯେତେବେଳେ
 ଥିବାବେଳେ ବୈତରଣୀ ଗଙ୍ଗା ପରମପାବନାଶ୍ରୟ ରୂପାନ୍ତର ଓ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟପାଇଁ
 ପବନ ଅଟେ । ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନ ହୃଦ୍‌ମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପବନ
 ଅଟେ ଓ ସଦାଦେଶୀ ଅଧିକ ପବନ ସ୍ଥାନ ହେଉଛି ଯାକପୁର । କାରଣ ଏଠାରେ ଦେବୀ
 ଚରମା, ଶ୍ରୀକବିତା ଓ ଆଖଣ୍ଡିକେଶ୍ବରଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ ରହିଅଛି । ତେଣୁ ମହାଶୟର
 ସ୍ବରୂପ ଶ୍ରୀକବିତା ଓ ଆଖଣ୍ଡିକେଶ୍ବରଙ୍କ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଧୁନିକ ଦଶାବ୍ଦୀମଧ୍ୟ
 ଯାଏଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈତରଣୀ ଶାନ୍ତି ବା ପିତୃଶାନ୍ତିସ୍ଥଳ ପରିଚିତ ।

(କ) ଅମ୍ଭାଭିରେବନାୟାଙ୍କ ହସ୍ତାଗତ କୁସର ଉଦ୍‌ବେଗ
 ବସ୍ତୁ ପଦ ମହାଦେବ ! ତପ ଗଙ୍ଗା ସ୍ବୟଂ ଉଦ୍‌ବେଗ ॥
 (ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

(ଖ) କୃଷ୍ଣା ବେଗବତୀ ପୁଣ୍ୟା କାବେଶ୍ବରୀ ବଶମାନନା
 ରେବା ଗୋଦା ଶତପୁଷ୍ପ ସିନ୍ଧୁ ଶାରଂ ବିଶେଷତ ॥
 କ୍ଷେମଦା ବିଶ୍ବରୂପାୟ ମାଦନା ବୈତରଣୀପି
 ଏତଦାଶ୍ରୟେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ବସ୍ତ୍ୟ ସାନ୍ନିଧ୍ୟମମ୍ବି କେ ॥
 (ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

(ଗ) ଭଗିରଥ ସମାମତା ଯା ବିମୁକ୍ତେ ସୁରପତା
 ଯସ ବୈତରଣୀ ଦେବ ! ସୈବ ଗଙ୍ଗା ନ ସଂଶୟ ॥
 (ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

(ଘ) ରସାତଳ ମହିନାକେ ସ୍ବେଷାବହୃତ ନିର୍ମଳା
 ଯିଧାଭୁକ୍ତା ହୈମବତୀ ଶ୍ରୀପୁମାତନ୍ବିତପତ୍ନୀ ॥
 କ୍ଷେପେ ବୈରଜସେ ଦେବ ! ହରବାହୁତ ମଧ୍ୟଗା
 ଭୂମି ମମାପି ବିଷ୍ଣୁଶ୍ରୀ ପ୍ରୀତୟେ ତପକାରଣମ୍ ॥
 ବଦାମିତେ ସର୍ବେଶାନ୍ତୀ ! ଶୁଣ୍ଠିତତ୍ ଶୈଳ ନନ୍ଦନା
 ମଧ୍ୟେ ବହୁତ କଳାଶୀ ଗଙ୍ଗା ହରବହୁତୟୋଃ ॥
 ବୈତରଣୀକ୍ଷୟା ଭୂମି ଯା ଗଙ୍ଗା କାର୍ତ୍ତବ୍ୟେତେ ବୃଧୌ
 ଆଖଣ୍ଡିକାଭିଷେକାୟ ପ୍ରସାଦ ବିହତା ମହାତ୍ମ୍ୟ ॥
 (ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ସ୍ବରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଶାନ୍ତିପାଣିମାନେ ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ଆସି
 ବୈତରଣୀରେ ଶାନ୍ତିପାନ କରି ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ବୈତରଣୀର
 ଭିତ୍ତିର ଶୀତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପାବନଭୂମି ଅଟେ ।

“ବୈତରଣୀରେ ଶୀତେ ଫାନମତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଲଭମ୍ ।”
 (ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ସେହିଠାରେ ସ୍ନାନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଭକ୍ତମାନେ ମାତା ବୈତରଣୀକୁ ନମସ୍କାର ପୂର୍ବକ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥାନ୍ତି ।

“ବୈତରଣୀ ପାପହାରୀ ଗଙ୍ଗାୟାଃ ପ୍ରତ୍ନପିଣୀ
ସ୍ନାନେ ପାପହାରୀ ଦେବ ! ବୈତରଣୀ ନମୋସ୍ତୁତେ ।
ଅଥ ବୈତରଣୀ ଦେବୀ ନଦୀ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ
ଗଙ୍ଗାଦେବୀଭୂୟୌ ହି ପ୍ରାଃ ସତ୍ୟଂ ସତ୍ୟଂ ନ ସଂଶୟଃ ।
ବୈତରଣୀ ମହାପୁଣ୍ୟଃ ଭୁକ୍ତଦା ମୁକ୍ତଦା ନୃଣାମ୍
ମହାପାତକ କୋଟିଦ୍ୱୀ ସକୃଦର୍ଶନ ମାତତଃ ।”

(କପିଳ ସଂହିତା)

ଅଧିକନ୍ତୁ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ ସମୟରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ପାତକରୁ ମୁକ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରାର୍ଥନା ଉଚ୍ଚାରଣ କରାଯାଇଥାଏ ।

“ବୈତରଣୀ ! ମହାଭାଗେ ! ଗୋବିନ୍ଦ ଶଙ୍କର ପ୍ରିୟ
ସ୍ନାନଂ କରମି ଦେବ ! ଉମାଭୁଞ୍ଜଂଦାତୁମର୍ହସି ।
ଗୋନାସିକାତଃ ସଂଭୂତେ ! ଧାତୃଯଜ୍ଞ ସମଜାତେ
ଜନ୍ମଜନ୍ମଜ ଯତ୍ପାପଂ ସ୍ନାନେନାନେନ ନଶ୍ୟତୁ ।
ବୈତରଣୀ ! ପାପହାରଣୀ ! ଗଙ୍ଗାୟାଃ ପ୍ରତ୍ନପିଣୀ
ପାପାନ୍ ହରମେ ଦେବ ! ବୈତରଣୀ ନମସ୍ତୁତେ ।”

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ହିନ୍ଦୁ ଶ୍ରୀର୍ଥଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସ୍ନାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରୟାଗ, ପୁଷ୍କର, କାଶୀ ଓ ମହାଦେବ ଇତ୍ୟାଦି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରୀର୍ଥସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ବୈତରଣୀର ମହତ୍ତ୍ୱ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଧିକ ବୋଲି ‘ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

“ପ୍ରୟାଗାତ୍ ପୁଷ୍କରାତ୍ କାଶ୍ୟାଃ ସାଗରଦ୍ରୁମନା ପତେ
ଗ୍ରୁତଂବୈ ତାରୟେତ୍ ଯସ୍ମାଦ୍ଭିସ୍ମାତ୍ ବୈତରଣୀ ସ୍ମୃତା ।”

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ଏଭଳି ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି ଯେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରତି ସାମାନ୍ୟ ଦୃଢ଼-ପାତରେ ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ଶ୍ରୀର୍ଥକ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ଅତୁଳମାତ୍ର ପୁଣ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

“ଗୋନାସିକାତଃ ସଂଭୂତା ପୁଣ୍ୟା ବୈତରଣୀ ନଦୀ
ଭୁକ୍ତଦା ମୁକ୍ତଦା ନୃଣାମ୍ ସକୃଦର୍ଶନ ମାତତଃ ।”

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ଯଦି କେହି ବ୍ୟକ୍ତି ବସନ୍ତବିଷୁବ ଓ ଆଶ୍ୱିନଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ବୈତରଣୀ ଶାରରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରେ ତେବେ ସେ ପୁନର୍ଜନ୍ମରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ ।

“ବୈଚରଣ୍ୟଂ ନରସ୍ୱାଦ୍ୱା ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଭୂଦାରଣକରୌ
 କୃଳକୋଟିଂ ସମୁଦ୍ୟୁତ୍ୟ ସ ଯାତୁର୍ୟୁତ ମନ୍ଦରମ୍ ।
 ଯସ୍ତୁ ସତ୍ୟକଟେ ପ୍ରାଣାନ୍ ଡୋଡ଼ାଶଶ୍ଚୁଳ ମଧ୍ୟଗଃ
 ନମାଭୁଗର୍ଭବାପାୟ ତତ୍ତ୍ୱବାହୁ ଉଦେନ୍ଦ୍ରଃ ।” (ଏକମ୍)

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୁନଶ୍ଚ କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଯଦି କେହି ବାରୁଣୀ ଶାସ୍ତ୍ରରେ
 ସ୍ଥାନ କରି ପିତୃଗଣଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରେ ଓ ହରନ୍ଦେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରେ ତେବେ
 ଏହା ଦଶ ପ୍ରକାର ପାତକରୁ ମୁକ୍ତିଦିଏ ଏବଂ ଆତ୍ମାକୁ ଶିବଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ ।
 ବୈଚରଣୀର ଉତ୍ତର ଖରରେ ବାରୁଣୀ ଶାସ୍ତ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଓ ସେଠାରେ ଅଷ୍ଟବିଧ,
 ସମସ୍ତ ଦେବତା ତଥା ଶିବପାଦଶା ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ବୈଚରଣୀ
 ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଛି (ଅଧୁନା ଲୁପ୍ତ) ।

“ହରମୁକୁନ୍ଦସ୍ୱୋର୍ମ୍ୟେ ଶାସ୍ତ୍ରବାରୁଣ ମୃତ୍ୟୁକେ ।”

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଯାଜ୍ଞସ୍ୱର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପଣସା ଗ୍ରାମର ହରନ୍ଦେଶ୍ୱର ଓ
 ମୁକୁନ୍ଦେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ବାରୁଣୀଶାସ୍ତ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ
 କାଳରେ ଭୌଗୋଳିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଅଜ୍ଞାତ କାରଣରୁ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ର
 ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବରହନାଥଙ୍କ ନିକଟସ୍ଥ ବିଶ୍ୱରୂପେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଶ୍ଚାତ୍
 ଭାଗରେ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଖରକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଅଛି । ଭରଜାକ୍ଷେପ ମହାତ୍ମ୍ୟରେ
 ବାରୁଣୀଶାସ୍ତ୍ରର ଅବସ୍ଥିତି ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

“ବୈଚରଣ୍ୟୁତ୍ତରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନମତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଲଭମ୍
 ଦୃଷ୍ଟ୍ୱେକ ତଦ ସାଲ୍ୟିଧିଂ ମନୋମେ ସ୍ମେତତେ ସଦା ॥
 ଦେବେ ସମେତେ ଦେବେଶି ! ବସତେସୁ ଗିରିହୁଂସକ
 ଅଶ୍ୱଭବସୁର ଦେବ ! ସମେତେ ପୁଳିତୋଦ୍ୟୁତମ୍ ॥
 ଅତୁଳଂ ହର୍ଷମପେଦେ ଦେବକିରପି ସୁଦୁର୍ଲଭମ୍
 ନଦୀ ବୈଚରଣୀ ଦେବ ! ସଦାବହୁତ ନିର୍ମଳା ॥
 ଦେବସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣେ ପାର୍ଶ୍ୱେ ପଶ୍ଚିମେ ଚୈବସଦାଃ
 ତସ୍ମୋରନ୍ତରସ୍ତେ ! ଦେବ ! ଶାସ୍ତ୍ର ବାରୁଣମୃତ୍ୟୁକେ ॥
 ତଦସ୍ୱାଦ୍ୱା ମହାଦେବ ! ସନ୍ତର୍ପ୍ୟ ପିତୃଦେବତାଃ
 ତସ୍ମାଦ୍ୱାତମନଂ ସମ୍ୟକ୍ ଶୁଚିସ୍ତଦଗତ ମନସଃ ॥
 ଦେବସ୍ୟ ଦର୍ଶନେ ଦେବା ! ମୃତ୍ୟୁକେ ଦଶପାତକୈଃ
 ତସ୍ମାଦହଂ ସୁରଶ୍ରେଷ୍ଠ ! ହରନ୍ଦେଶ୍ୱର ସୁବିଶ୍ରୁତଃ ॥
 ବସୁଭ୍ୟଃ ପୁଳିତୋ ଯୋଽପି ହରନ୍ଦେଶ୍ୱ ନଦୀତଟେ ।
 ବୈଚରଣ୍ୟଂ ନିମଜ୍ଜେକ ଯଃ ପଶ୍ୟେତଃ ମହେଶ୍ୱରମ୍
 ମୃତ୍ୟୁକେ ଦଶପାତେଭ୍ୟଃ ଶିବଲୋକେ ମହିୟତେ ॥

(ଭରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଚରଜାଂସପର ବହୁ ନୟା ଓ ପୃଷ୍ଠରଣୀ ଲବ୍ୟାଦିକୁ ଶୀର୍ଷଭାଗେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରି ସ୍ଥାନର ଗୁରୁତ୍ବ ବୃଦ୍ଧି କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ସବୁମୋଟ ୭୮ ଶୀର୍ଷ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଏହିଭଳି ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ଧିବେଶିତ କରାଯାଇଛି । ଏକଥା ଏକ ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର ଏକ ଯଜ୍ଞଭୂମି ଓ ଏଠାରେ ବହୁକାର ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହାର ଫଳସ୍ବରୂପ ଚରଜାଂଶୀର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯାଜପୁର ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ପରେ ଦେବଗଣଙ୍କ ‘ଅବଭୃଥ’ ସ୍ଥାନ ନିମିତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମା ସୃଷ୍ଟି ବା ସ୍ବର୍ଗଗଙ୍ଗାକୁ ଆବାହନ କରିଥିଲେ । ଫଳସ୍ବରୂପ ଚରଜାଂସପରେ ସୃଷ୍ଟି ଅବତରଣ ହେଲେ ଏବଂ ମହାକଳ ନାମରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଲେ । ପଣସା ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବକୁ କିଆନାଳୀ କୁଳ ଛକ ନିକଟରୁ ବୈତରଣୀରୁ ଏହି ମହାକଳର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏହି ନଦୀର ଉପର ଅଂଶ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ନାମରେ ଏହାର ଶେଷାଂଶ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ମହାକଳ ନାମ ଅପଭ୍ରଂଶ ହୋଇ ତାହା ‘ମହାଗିଳ’ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହା ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଖୁବ ଗଭୀର ଓ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଅଗଭୀର । ଯାଜପୁରର ଅଠରନଳା ପୋଲ ଏହି ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ନଦୀ ଉପରେ ନିର୍ମିତ ଓ ଏହାର ଖିର ଖିର ବହୁ ଶିବ ମନ୍ଦିର ଓ ଶୀର୍ଷ ରହିଅଛି ।

“ଆବାହ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିଂ ସାର୍ବଂ ଦେବୈରବଭୃଥଂ ବ୍ୟଧାତୁ
ମହାକଳଂ ତାଂ ନାମ୍ନା ବିଧାତା ସମଗ୍ରବୟତ୍ ॥

× × ×

ଯଦି ମହାକଳ ପୂର୍ବମୁ ଗ୍ରାହ୍ୟତା ଦିଶେ ନଦୀ
ବ୍ୟଧାବଭୃଥାର୍ଥଂ ସା ସବ୍ୟାପ ପ୍ରଣାୟିନୀ
ତସ୍ମିନ୍ନବଭୃଥସ୍ଥାନେ ଯଦିସାବଗାହତା
ଦେବ ମହର୍ଷୟଃ ସ୍ବତଃ ! ତତ୍ତତ୍ତାର୍ଥ ମତୁନନ୍ତତ୍ ॥

(ଚରଜାଂସପ ମହାତ୍ମ୍ୟ)

ମୁନିରାଷ୍ଟ୍ର, ପିତ୍ତ, ଗନ୍ଧର୍ବ, ବସୁ ଲବ୍ୟାଦିଙ୍କ ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମା ଅନ୍ୟ ଏକ ନଦୀ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ଓ ଏହା ଯାଜପୁରର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଅବସ୍ଥିତ କୁଣୀ ଗ୍ରାମ ନିକଟରୁ ବାହାରି ଚରଜା ଶେଷର ଦକ୍ଷିଣକୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ନଦୀର ଉତ୍ତର ସ୍ଥଳରୁ ମୁନିରାଷ୍ଟ୍ରମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ବହୁପରିମାଣର କୁଣ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାରୁ ଏହି ନଦୀର ନାମ କୁଣ ହୋଇଥିଲା ।

ଅସ୍ମିନ୍ ଶେଷେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟା ଦିଶି ବ୍ୟାଃ ସରୋଜଭୃଃ
ଅନ୍ୟାମବଭୃଥାର୍ଥଂ ସ ଆପଗାଂ ସମକଳ୍ପୟତ୍ ।”

(ଚରଜାଂସପ ମହାତ୍ମ୍ୟ)

ଏହି ନୟା ବର୍ତ୍ତମାନ କୁଣ୍ଡଳ ବା କୁଣ୍ଡଳା ନାମରେ ପରିଚିତ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ
ଦିଗକୁ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଅଗରଭ, ବରପଦା ଓ କପିଳା ନିକଟରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର
ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅବଶେଷରେ ସିଂହସ୍ୱର ନିକଟରେ ଧାନ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଦୃଶ୍ୟ
ହୋଇଯାଇଛି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଉତ୍ତମ ସ୍ଥାନର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଚିହ୍ନବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ ।
ଜଳଦେବତା ବରୁଣ ଏହି ନୟା ଖରରେ ଚପସ୍ୟା କରି ଶିବଙ୍କର ବରପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇ
ଥିଲେ । ଏହି ଚପସ୍ୟାର ସ୍ମାରଣ ସ୍ୱରୂପ ବରୁଣଦେବ ସେଠାରେ ଏକ ଶିବଲିଙ୍ଗ
ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଓ ପରେ ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗ ବରୁଣେଶ୍ୱର ନାମରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ
କରିଅଛି । ଏହାପରେ ନୟା ଚଟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁଠାରେ ମୁନିରାଜମାନ ‘ଅବଭୂତ’
ସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଖର୍ଯ୍ୟରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲା ।

କୁଶନାଦାୟ ତାଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ବହନୀଂ ବିମଳାମ୍ବୁ
ବ୍ରହ୍ମା କୁଶନୟା ତାଂକୁ କଳ୍ପସାମାସ ବୈ ପ୍ରଭୁଃ ॥
ତସ ଶକ୍ତଂ ଚପସ୍ତେପ ସହସ୍ରଂ ପରିବତ୍ତରନ୍
ଯାଦଶାମିଶ୍ୱରପ୍ରସ୍ୟା ପ୍ରାପାଦଂ କର୍ତ୍ତୃମୁସ୍ତୁକାଃ ॥
ତସ୍ମିନ୍ ଚପସ୍ରପ୍ୟମାଣେ ବାରୁଣେ ଯାଦଶାଂପତୌ
ତସ ତଦ୍ବାରୁଣଂ ଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନାତ୍ ପାପନାଶନମ୍ ॥
ସ୍ୱର୍ଜନାତ୍ମ ପ୍ରଣାମାତ ନୃଣାଂ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାମ୍
ସକୃଦର୍ଶନ ମାସେଣ ଗୋକୋଟି ସ୍ୱର୍ଜନାତ୍ ଫଳମ୍ ॥

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାହୁଏ)

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ କୁଶନୟା ଖରରେ ଅବସ୍ଥିତ ବରୁଣେଶ୍ୱର
ପୀଠ ସିଂହାକାଶାକାର ବିରଜାକ୍ଷେପର ଦକ୍ଷିଣ କୌଣିକ ଦିଗୁ ଅଟେ ।

ମହାକାମା ବା ସ୍ୱର୍ଗ ଗଙ୍ଗାର ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଦେବଗଣ ଓ ମୁନିଜଣ ଅବଭୂତ
ସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ସେହି ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ଖର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । କାଳହସମ
ମହାକାମା ନୟା ଜଳ ବହଳତା ହେତୁ କୂଳ ଅତ୍ୟନ୍ତ କରାବାରୁ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଚାରିଗୋଟି
ଓ ଉତ୍ତରକୁ ତିନିଗୋଟି ସ୍ତୁମ୍ଭ ଜଳଧାର ବା ଜଳରେଖା ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏମାନଙ୍କୁ
ସପ୍ତରେଖା କୁହାଯାଏ ।

ତସ୍ତ ଉତ୍ତରତୋ ରେଖାଶ୍ଚତସ୍ତୋ ଦକ୍ଷିଣାଶ୍ଚି ତାଃ
ବହନ୍ତି ତାସାମ୍ ନାମାନ୍ ପ୍ରବକ୍ଷାମି ତଦାଧୁନା ॥
ମଦଗୁର୍ଜମୁସ୍ତଥା ହଂସୋ ବାସୁଙ୍କା ଦକ୍ଷିଣାଶ୍ଚି ତାଃ
ନିସଃ ପଦ୍ମଃ ଶଶିର୍ନାମ ତସ୍ତ ଉତ୍ତରତଃ ସ୍ତ୍ରୀ ତାଃ ॥

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାହୁଏ)

ଏହି ରେଖାଗୁଡ଼ିକର ନାମ ହେଲା ମଦ୍ଗୁରେଖା, ଜମ୍ବୁରେଖା, ହଂସରେଖା,
ବାସୁଙ୍କାରେଖା, ଚନ୍ଦ୍ରରେଖା, ପଦ୍ମରେଖା ଓ ଶଶିରେଖା । ଏହି ରେଖାମାନଙ୍କ ଖରରେ

ଅସଂଖ୍ୟ ଶିବମନ୍ଦିର ରହିଅଛି । ଏଣୁ ନଥିବ ଅଛି ଯେ ଯଦି କେହି ଏହି ରେଖା-
ମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ କରେ ତେବେ ତା'ର ସମସ୍ତ ପାମ ନାଶ ହୁଏ ଓ ସେ ଶିବଲିଙ୍ଗ
ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ତଥ୍ୟାମ୍ ତଥ୍ୟାମ୍ ତୁ ରେଖାୟାମ୍ ଯସ୍ତୁ ସ୍ମାତ୍ ତନେ ତନେ
ସବପାପ ବିନିର୍ମୁକ୍ତଃ ଶିବଲିଙ୍ଗେ ମହିଷୁତେ ॥

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାତ୍ମ୍ୟ)

ଏହି ପବିତ୍ର ରେଖାଗୁଡ଼ିକ ସେମାନଙ୍କର ଜନ୍ମଦାୟୀ ମହାକାମୀ ସହିତ ଏବେ
ପ୍ରାୟ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ଓ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ଦେଖି ରହିଥିବା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର
ନଦୀମାନଙ୍କର ଜାଲକ ସଦୃଶ ରୂପ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣକୁ
ଦୁଇ କିଲୋମିଟର ଦୂରରେ କପିଳେଶ୍ୱର ନିକଟରେ ମଦ୍‌ଗୁରୁଖାର କପ୍ପଦାଂଶ
ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ଓ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ଧାନ୍ୟକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟରେ ନିଷ୍ପିନ୍ନ ହୋଇ
ଗଲଣି । ମହାକାମୀ ନଦୀ ଖରସ୍ତ ଜମ୍ବୁଶ୍ୱର ମହାବେଦନଙ୍କ ନିକଟରୁ ବାହାରିଥିବା
ଜମ୍ବୁରେଖାର କପ୍ପଦାଂଶ କେଦାରେଶ୍ୱର ଓ ସୁଦର୍ଶନ ଶ୍ରୀ ନିକଟରେ ତଥା ମହାବୀର
ଛକରୁ ବୈଦ୍ୟରାଜର ଆଡ଼କୁ ଯାଇଥିବା ଗୁପ୍ତା ପାଣ୍ଡବରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।
ଏହାର ଶେଷାଂଶ ଯମୁନା ନାମର ଶିବଦାସପୁର ନିକଟରେ ହଂସରଖାରେ
ମିଶିଅଛି । ବାୟୁଜ୍ଞାନରା ସପ୍ତର୍ଷି ନିଷ୍ପିନ୍ନ । ଖଣ୍ଡେଶ୍ୱର ନିକଟରେ ଅଳ୍ପ ଅଂଶ
ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଟିଲେଚନେଶ୍ୱର ଓ ହଂସଶ୍ୱର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ଯାଉଁନବନ୍ଦ
ନିକଟରେ ହଂସରଖାର ଜଳଧାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହାର ଉତ୍ତର ଅଂଶ ନିଷ୍ପିନ୍ନ
ହୋଇଥିଲା ମଧ୍ୟ ଶେଷାଂଶଟି ଶିବଦାସପୁରର ଦକ୍ଷିଣରେ ଖୁବ୍ ଗଭୀର ଥିବାର
ଦେଖାଯାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରରେଖା ସପ୍ତର୍ଷି ନିଷ୍ପିନ୍ନ, କନ୍ଦୁ ଚନ୍ଦ୍ରରେଖା, ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ
ଏହା ଖରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ପଦ୍ମରେଖା ସପନପୁର, ଶୁକ୍ଳପୁର ଓ
ପଦ୍ମେଶ୍ୱର ଶିବମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି
ଅଂଶ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜଳଧାରଗୁଡ଼ିକ
ପୋତିହୋଇ ଧାନକ୍ଷେତରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଶର୍ଣ୍ଣରେଖା ବା ଇନ୍ଦୁରେଖାର
କପ୍ପଦାଂଶ ଶିତଳେଶ୍ୱର ଛକ ନିକଟରେ ଦେଖାଯାଏ ଓ ତଳ ଅଂଶର କୌଣସି ଚିହ୍ନ
ବର୍ଣ୍ଣନାହିଁ । ଯାହାହେଉନା ବାହିକ ହିନ୍ଦୁ ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପବିତ୍ର
ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହୁଅନ୍ତି, କାରଣ ଏହି ରେଖାଗୁଡ଼ିକ ଖରରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଶିବମନ୍ଦିର ଓ
ଜ୍ଞାନମାନ ରହିଅଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଯଦିକେହି ବ୍ରହ୍ମମାସର କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ସପ୍ତମୀରେ
ଏହି ସପ୍ତରେଖାରେ ସ୍ନାନ କରି ସମ୍ପ୍ରମାତୁଳା ଦର୍ଶନ କରେ ତେବେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପୁଣ୍ୟ
ଅର୍ଜନ କରେ ।

ମାସି ବ୍ରହ୍ମପଦେ କୃଷ୍ଣ ମସ୍ତକମ୍ ମୁକ୍ତମ ଗର୍ଭଃ

ସ୍ନାତ୍ୱା ପଶ୍ୟତ ଯୋ ବିଦ୍ୱାନ୍ ତାୟୁରଖାସୁ ସପ୍ତକଃ :

ବାନ୍ଧବତଃ ପ୍ରୟତ୍ନୋ ଭୁଞ୍ଜା ଦେବତାଃ ସପ୍ତମାତୁଳାଃ

ତସ୍ୟ ପୁଣ୍ୟ ଫଳଂ ସ୍ବଦଃ ! ନ ମୟା ଗଦିତୁଂ କ୍ଷମଃ ॥

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ)

ଉପବେଳେ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଏହା ଶୁଣୁ ପ୍ରତିକ୍ଷିତ ଯେ ବୈତରଣୀର ଜଳ, ବାଲିରେଣୁ ପାପହାରଣୀ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଗଙ୍ଗା ଓ ମହୋଦଧିରେ ସ୍ନାନ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟ ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଯାଜପୁର ବିରଜାକ୍ଷେପ ନିକଟରେ ବୈତରଣୀର ପବିତ୍ରତାକୁ ଯେତେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି, ତାହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ । ପ୍ରଚଳିତ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ୮ କେଶବ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ରଙ୍କ ‘ବୈତରଣୀ’ କାବ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ମୂଳ ଉତ୍ସାରୁ ପ୍ରତି ଏକ କେଶବର ସୋମବତୀ ରାଜା ଦ୍ଵିଜାପୁ ଯଯାତି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରୁ ତନ୍ତ୍ରର ବିଲେପ ଲାଗି ସେ ଯେଉଁଠାରେ ତନ୍ତ୍ରସାଧନା ପୀଠ ଥିଲା, ତାକୁ ଧ୍ୟାନ କରି ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ‘ବୈତରଣୀ’ ପାପହାରଣୀ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ କରାଯାଏ । ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵର ହେଉଛନ୍ତି ଶେଷ ବୋଶଲିଙ୍ଗ । ଏହାଦ୍ଵାରା ବୈତରଣୀର ଦେବତା ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ବୁଝିବା ଆଶ୍ଵେସ କରାଯାଇଛି । ଅତି ଏକ ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନଦ୍ଵାରା ଯେ ସମସ୍ତ ପାପକ୍ଷୟ ହୁଏ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଗତ ଦେଉଳଦ୍ଵାରା ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତିରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଛି । ତେଣୁ ସମ୍ଭବତଃ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭୌଗୋଳିକ ସ୍ଥିତିକୁ ଆଧୁନିକ ପରିବେଶରେ ଖୋଜି ପାଇବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଐତିହାସିକ ଓ ଭୌଗୋଳିକ ଘଟଣାବଳୀ ଯାଜପୁରକୁ ଏତେ ମାତ୍ରାରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ଯେ କେବଳ ପାରମ୍ପରିକ ବିବରଣୀ ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜନସଂସ୍ଥା ସହିତ ସେସବୁକୁ ପ୍ରମାଣିତ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଏହା ଏକ ସାଧାରଣ ବିଶ୍ଵାସ ଯେ ବରାହନାଥ ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର ସୀମାରେ ପ୍ରବାହିତ ନଦୀ ହିଁ ‘ବୈତରଣୀ’ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଏହା ବୈତରଣୀର ଶାଖାନଦୀ ଗେଙ୍ଗୁଟି ହେବା ସମ୍ଭାବନା । ଏହା ମୂଳ ବୈତରଣୀ ବା ସବଜନବନ୍ଦିତ ଗୁଡ଼ା ବୈତରଣୀରୁ ବୁଝିବହାସପୁର ଶାସନର ପଶ୍ଚିମକୁ ଖଣ୍ଡାରିମୁହଁଠାରୁ ବାହାରିଥିଲା । ଏହି ସ୍ଥାନର ଉତ୍ତରରେ ବାଲିପାଖଣ୍ଡ ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ମାଳ ଆନନ୍ଦପୁର ମୌଜା ଅବସ୍ଥିତ । ପ୍ରକୃତ ବୈତରଣୀ ଯାଜପୁର ସହରର ଉତ୍ତରରେ ଓ ଶ୍ରୀବରାହଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ବାରାହଗିଆ କୁଣ୍ଡି, ବିଲେଶ୍ଵର, ଲଲବାଗ, ପଣସା ଓ ବରାଣ ନିକଟ ଦେଇ ସାହି ମସ୍ଜିଦ୍ ପାଖରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଥିଲା । ପରେ ସୁବ ଦିଗରେ ବରାହନାଥ ଠାରୁ ଅଳ୍ପଦୂରରେ ଶାଖାନଦୀ ଗେଙ୍ଗୁଟି ସହିତ ମିଶିଥିଲା । ଆଉ କିଛି ଦୂର ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପରେ ମୁଦ୍ଗଲେଶ୍ଵର ମୁହଁ

ନିକଟରେ ଯିବା ଓ ଯିବୁ ଶୁଭ ମୁହଁ ନିକଟରେ ବେଗବତୀ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଯିବା ନାମ ଏବେ ଗେଜୁଟି ଓ ବେଗବତୀର ନାମ ବେଙ୍ଗା । ଏମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ଉତ୍ତର ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଦିଗକୁ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ଗେଜୁଟି ଏବେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା ମଧ୍ୟ ବେଙ୍ଗା ପୁଅ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ କିଛି ନାମରେ ନାଲକ ପୃଷ୍ଠି କରି ଅର୍ଦ୍ଧଲୁପ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଅଛି ।

କାଳକ୍ରମେ ଶାଖାନଦୀ ଗେଜୁଟି ଅଧିକ ଗଭୀର ଓ ପ୍ରଶସ୍ତ ହୋଇ ଶଙ୍ଖାର ମୁହଁଠାରୁ ମୁଣ୍ଡଗଲ୍‌ଗୁର ମୁହଁ ମଧ୍ୟରେ ବୈତରଣୀ ନାମରେ ନାମିତ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ମୂଳ ବୈତରଣୀର ଉଦ୍‌ଗମ ସ୍ଥାନ ପୋତ ହୋଇ ପଡ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏକ ଶାଖାନଦୀ ଭଳି ପ୍ରଗତି ହେଉଛି । କେବଳ ବର୍ଷା ଦିନରେ ଅଧିକ ଜଳ ମୂଳ ବୈତରଣୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ଫଳତଃ କହୁଦିନ ତଳେ ଗ୍ରୀଷ୍ମଦିନରେ ବୈତରଣୀ ଶୀର୍ଷ ଓ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟରେ ସ୍ନାନ କରିବା ପାଇଁ ଜଳ ରହୁ ନଥିଲା । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଯାଜପୁରର ସବ୍‌କଲେକ୍ଚର ଗ୍ରାଧରଣ ଦାସ, ଆଡ଼ଭୋକେଟ ଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରସାଦ ବୋଷ, ଆଡ଼ଭୋକେଟ କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ସିଂହା, ଆଡ଼ଭୋକେଟ ହରିଧନ ମିଶ୍ର, ସିରଡ଼ାଦାର ହରିହର ଦାସ ଏବଂ ମୁକ୍ତାର ବାଳକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କ ସହଯୋଗ କ୍ରମେ ପାଟପୁର ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବଦିଗର ମୁଣ୍ଡି ମୁହଁ ନିକଟରୁ ଗେଜୁଟି ସହିତ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟକୁ ଏକ ନାଳ ଦ୍ଵାରା ସଂଯୁକ୍ତ କରିଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ନାଳକୁ ଲୋକମାନେ ଗ୍ରାଧଗୋବିନ୍ଦ ନାଳ କହନ୍ତି । ଅଧୁନା ଏହା ଏକ ଶାଖାନଦୀ ରୂପେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି ଓ ଦଶାଶ୍ଵମେଧଘାଟ ନିକଟରେ ବୈତରଣୀ ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଉଛି ।

ବାରୁଣୀ, ଅଶାକାଶୁମୀ, ଗୋବିନ୍ଦଦାସୀ ଇତ୍ୟାଦି ଦିନରେ ବୈତରଣୀରେ ଯୋଗସ୍ନାନ କରାଯାଏ । ଏହି ଦିନମାନଙ୍କରେ ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ ସର୍ବପାପମୋଚନ କରିଥାଏ । ଏହା ଯେ ପୂର୍ବପାପଦାରିଣୀ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ବରଜା ମନ୍ଦିର ଓ ବେଢ଼ା ପରିଦର୍ଶନ

ଶ୍ରୀ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚନ୍ଦ୍ର ସାମଲ

ବରଜାଦେବୀ ଏକ ପାଷାଣ ଖଣ୍ଡର କଳାକୃତି କିମ୍ବା ମହାଶକ୍ତିର ରୂପାନ୍ତର କେବଳ ନୁହେଁ, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଏକ ମହାନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତୀକ ପରିପ୍ରକାଶ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଯେପରି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମଣ୍ଡଳର ଚଳଣି, ବରୁର ଓ ଦୁଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀରୁ ପୁରପୁରା ଧରି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ବରଜାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଆବାହମାନ କାଳରୁ ବରଜାମଣ୍ଡଳ ବା ଯାଜପୁର ଓ ତତ୍ପରଲଗ୍ନ ବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳର ସାମାଜିକ ଆରୁର ବରୁର ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଢ଼ାର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ପଣ୍ଡିତସଭା ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପାପପୁଣ୍ୟ, ନ୍ୟାୟାନ୍ୟାୟ, ପରମ୍ପରା ଓ ପଦପଦାଣି ସମ୍ପର୍କରେ ଘାତ୍ୟ ଏକତ୍ରଜାର ବର୍ଷ ଧରି ହରଦର୍ଶନ ଦେଇ ଆସୁଅଛି । ପଣ୍ଡିତ ସଭାର ଅନୁମୋଦନ ଲାଭ କରି ଜଗନ୍ନାଥ ପଞ୍ଜିକା ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମଣ୍ଡଳ ଭଳି ଉତ୍କଳରେ ବରଜା ମଣ୍ଡଳ ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣ୍ଡଳ । ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଥିବା ବରହ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ବରଜା ମଣ୍ଡଳର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ପଣ୍ଡିତ ସଭା ଥିଲାବୋଲି ଏଯାବତ୍ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ବରଜା ମଣ୍ଡଳ ବା ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବସବାସ କରି ଆସୁଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯାଜପୁର ସମ୍ବନ୍ଧେ ପରିଚିତ ହେଉଥିବାବେଳେ ଅନ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣ ସମ୍ବନ୍ଧେ କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନର ବରଜା ମନ୍ଦିର ମାତ୍ର ଏକଶତ ପରୁଷ ବର୍ଷର । ଯାଜପୁରର ଖ୍ୟାତନାମା ଜମିଦାର ଚଉଧୁରୀ ସୁଦର୍ଶନ ମହାପାତ୍ର ଏହି ମନ୍ଦିର ପୁନଃନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବରଜାଦେବୀଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ସମସ୍ତ ଦେଶରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ବରଜା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ବିଶିଷ୍ଟ ଇତିହାସକାରମାନଙ୍କର ଅଭିମତ । ଦେବୀ ଦ୍ୱିଭୁଜା, ସେ ବାମ ହସ୍ତରେ ଅତି ଯୋଧରେ ମହିଷାସୁରର ପୁଚ୍ଛ ଧାରଣ କରି ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ତା'ର

ବନ୍ଧୁ ପୁଲରେ ବୁଲିବେ କରନ୍ତି । ବୈଦାଳିକ ମନ୍ଦିରର ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୁଣ୍ଡିଠାରୁ
 ଚରଣଦେବାଙ୍କ ଉତ୍ତର ଏକାବେଳେକେ ସ୍ୱଳ୍ପ । ବରଜା ମନ୍ଦିରର ଅନନ୍ତଦୁରରେ
 ଯାନପୁର ସହର ଭିତରେ ହନୁମାନଗୁର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧାର ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦେବୀ
 ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । କନ୍ତ ଏହି ଦେବୀ ଅଷ୍ଟଭୂଜା, ଯାନପୁରର ଗଣାଧିପତି ସନ୍ତିକଟରେ
 ମଧ୍ୟ ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦେବୀ ମୁଣ୍ଡି ପୁଜିତା ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ସହ ପ୍ରାଚୀ
 ଉପତ୍ୟକାର ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଉତ୍ତରଗୁଡ଼ିକର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି ।
 ଚରଣଦେବୀ ମାନବରୂପୀ ପୁରାଣୀ ମହିଷାର ନିଧନରେ ବ୍ରଜା ଥିଲାବେଳେ
 ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ମହିଷର ଶରୀର ଭିତରୁ ଅପୁରର ଆକର୍ଷକ ଘଟୁଛି । ଦେବାଙ୍କ
 ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଧ୍ରୁବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି—

“ଦେଶିକ ଯୌଲେକ୍ୟ ଜନନୀ । ମହିଷାପୁର ବିମର୍ଦ୍ଦିନୀ ॥
 ପିଂଡ଼କାହିଁନୀ ଶ୍ୟାମ ଅଙ୍ଗୀ । ମଧୁ ମୋହିତେ ନେତ୍ରଭଙ୍ଗୀ ॥
 ଯିଶୁଳ ଧାରଣୀ ଦ୍ୱିଭୁଜା । ଦେବେ କରନ୍ତି ପାଦପୂଜା ॥
 ଅତି ହୋଧରେ ପୁଣି ତାର । ଧରିଛ ତୋ କାମ ହସ୍ତର ॥

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବରଜା କ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ପିତାମହ
 ଲୋକପାଳ ବ୍ରହ୍ମା ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ କୁଳର ଦେବଦୂତ, ଯକ୍ଷ, ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ
 ଉଷିମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ଏକ ବ୍ରହ୍ମପଞ୍ଚର ଆୟୋଜନ କରିଥିଲେ । ଯଜ୍ଞନଳରୁ
 ଜ୍ୟୋତିର୍ମୁଖି ସୁରାସା ଚରଣଦେବୀ ଉପସ୍ଥିତ ବେଦପଠ ବ୍ରହ୍ମା, ଦେବଦେବୀ ଓ
 ଦେବସିଂହଙ୍କୁ ଦିଅନ୍ତି କର ଅତିର୍ଭା ହେଲେ ।

ପିତାମହଙ୍କର ଉକ୍ତି ଓ ସ୍ତୁତିରେ ପ୍ରସନ୍ନା ହୋଇ ଦେବୀ ଶୀର୍ଷର ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ
 ଦେବୀ ରୂପ ରହିବାପାଇଁ ଅଙ୍ଗୀକାର କଲେ । ପରିଶେଷରେ ଉପସ୍ଥିତ ଦେବତା
 ମାନଙ୍କର ଅଦ୍ଭୁତ ସ୍ଥାନ ନିମନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମା ତପବଳରେ ବିପ୍ଳବ ଗଙ୍ଗାକୁ କ୍ଷେତ୍ରକୁ
 ଅଣାଇଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡ ଆଜି ଅବଧି ଚରଣଦେବାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅସ୍ଥି
 ରହିଛି । ନାଭିଗୟା ନିକଟରେ ଗୁପ୍ତଗଙ୍ଗା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବାର କୁହାଯାଉଛି ।
 ଗୁପ୍ତ ଯୁଗର ଉତ୍ତର ପର୍ବରେ ଷଷ୍ଠିଷ୍ଠ ବୌଦ୍ଧମ୍ଭର ଶେଷ ପରିଶେଷ ସୁରୁତ୍ୱବା
 ଗୟାପୁର ଉପାଖ୍ୟାନ ବରଜା କ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ
 ପୁରାଣର ଉନବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ ଧରି ବରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।
 କ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟର ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପ୍ରବଳପ୍ରତାପୀ ବିଶାଳକାୟ, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ
 ବୟାସ ଗୟାପୁର ୨ କାୟାକୁ ଛଳିକରି ବସ୍ତୁ ବାଦରୂପ ଉଷା କରିଛନ୍ତି । ଜଗତ
 ଜନର ପାପତାପ ବିନାଶନ ଓ ମୁକ୍ତିପାଇଁ ଗୟାପୁର ହସି ହସି ତା’ର ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ
 କରିଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଅପୁରରର କାୟା ପବନ ହୋଇଛି । ମୁଖ ତା’ର
 ପଡ଼ିଛି ଗୟାରେ, ନାଭିସ୍ଥଳ ଚରଣମଣ୍ଡଳ ଓ ପାଦ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରିରେ । ବରଜା
 ଦେବାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ ନାଭିଗୟା ଏକ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ପବନ ଶୀର୍ଷ । ପିତୃଗଣଙ୍କ ମୁକ୍ତି

ଉଦ୍ୟୋଗରେ ପ୍ରତିଦିନ ଲୋକ ଏଠାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଥିବା ମୁଖୁଞ୍ଜିସ୍ୱର୍ଗର ଓ ବରଜା ଦେବୀ ମଧ୍ୟ ପିଣ୍ଡଦାନ ସହ ଜଡ଼ିତ । ବାୟୁ ସୁରାଶରେ ବରଜା ଦେବୀଙ୍କୁ ଅନ୍ୟପା ନାମକ ପିତୃଗଣଙ୍କର ମାନସୀ କନ୍ୟା ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସେ ଦେଉଳରୁ ପୁଣି ଯଯାତିଙ୍କର ଜନ୍ମଦାସୀ ଓ ନନ୍ଦିଂସଙ୍କର ଧର୍ମପତ୍ନୀ । ବିଶେଷ ବିଶେଷ ତିଥିରେ ଦେଶର ବଢ଼ିଲା ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଜନାର ଜନାର ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ବଶ୍ମାସର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ବରଜା ବେଢ଼ାର ନାଭିଗପାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରି ପିତୃ ଗଣଙ୍କର ମୋକ୍ଷ କାମନା କରନ୍ତି । ବୈଶ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବ୍ୟବସାୟର ସମୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ଦେବୀଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନା କରୁଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ବାୟୁ ସୁରାଶ ଅନୁସାରେ —

ଆଜ୍ୟପା ନାମ ପିତରଃ କର୍ତ୍ତମସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତେଃ ।

×

×

×

ଏତେଷାଂ ମାନସୀ କନ୍ୟା ବରଜା ନାମ ବିଷ୍ଣୁଃ ।

ଯଯାତେ ଜନନୀ ସାଧୀ ପତ୍ନୀସା ନନ୍ଦିଂସ ସ୍ୟତୁ ।

ଉଚ୍ଛିଷିତ ବୁଦ୍ଧି ବିପାଶ୍ୟାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚନା ଦେଇଥାଏ । ଗୟାପୁର ଆଖ୍ୟାୟିକାଟି ପଞ୍ଚମ କିମ୍ବା ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ଗୁପ୍ତାଙ୍କର ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ ବିଷୟଟି ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଅଷ୍ଟମ କିମ୍ବା ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭୌମକରମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ବିବିଧ ଯଜ୍ଞର ଆୟୋଜନ ପୁରକ ଦେବୀଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟପୀଠ କଳସପୁରରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ପୀଠରେ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା । ଏବର ମନ୍ଦିର ଅବତୀନ ହେଲେହେଁ, ମନ୍ଦିରର ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଓ ମନ୍ଦିର ଗାତର ବିଦ୍ୟମାନ ବଢ଼ିଲା ମୁଣ୍ଡିମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ପୀଠର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ପର୍କରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ମନ୍ଦିର ଗାତର ଧ୍ୟାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମୁଣ୍ଡି ସହିତ ରତ୍ନଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରି ତଥା ଯାଜପୁରର ପଞ୍ଚମୋଶୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଭାରତୀ କଟକ (ଖଡ଼ୀପଦା)ରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିବା ବୁଦ୍ଧମୁଣ୍ଡି ଗୁଡ଼ିକର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣା ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଜା ଗୁଡ଼ଶିବଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ବରଜାମଣ୍ଡଳ ବା ଯାଜପୁରକୁ ଗୁଡ଼ଶିବ ପାଟକ କୁହାଯାଉଥିଲା । ରଜା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ଭାରତୀ କଟକରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଅବଲୋକିତଶ୍ୱର ମୁଣ୍ଡି ଓ ଶୋଳମପୁରଠାରୁ ମିଳୁଥିବା ବୌଦ୍ଧମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ବରଜା ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା କାଞ୍ଜିକେୟ ମୁଣ୍ଡିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏହା ଭୌମ ଯୁଗର ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଏକ ଅଭୂତ ଶକଟୀନ ଗୁମୁଣ୍ଡା ମୁଣ୍ଡି ମଧ୍ୟ ବରଜା ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାର ସୋମେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ସନ୍ନିକଟରେ ଦେଖାଯାଏ । ମୁଣ୍ଡିଟିକୁ ଏକ ବିକଟ କଳାଳ

କହିଲେ ଅଛୁକୁ ହେବନାହିଁ । ସେ ଶବ ଉପରେ ଆସିନା, ଚତୁର୍ଭୁଜା ନୃମୁଣ୍ଡମାଳିନୀ । ଏହି ପଥର ଖଣ୍ଡରେ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶିଳାଲେଖଟିଏ ରହିଛି । ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବସ୍ତ୍ରାବେଶ ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ନିର୍ମାଣ କରାଥିଲା । ଏହା ନିର୍ମିତ ଶ୍ରାବଣ ଚନ୍ଦ୍ର ଯୁଗର ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇପାରେ । ଭୌମବର ଓ ସୋମବର ଗାଈ ମଧ୍ୟ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟ, ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ପାର୍ଶ୍ଵ, ଶିଳେତନଶୂର ମନ୍ଦିର, ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଇତ୍ୟାଦି ରହିଛି ।

କିନ୍ତୁ ବିରଜାଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାଭାରତ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଲେମ୍ବଣ ମୁନି ବିରଜାକ୍ଷେପର ମହାତ୍ମ୍ୟ ଉପରେ କହିଛନ୍ତି—

“ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଚ୍ଛତ୍ ସତ୍ୟପାପ-ପ୍ରତ୍ୟମାରଣଂ ।

ବିରଜଂ ଶୀର୍ଷ ମାସାଦ୍ୟ ବିରଜତ ଯଥା ଶଶୀ ।”

ମହାଭାରତରେ ଲେମ୍ବଣ ମୁନିଙ୍କ ଉକ୍ତିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ବିରଜା ଦେବୀ ଓ ବିରଜା କ୍ଷେପର ମହିମା ଓ ମହତ୍ତ୍ଵ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ସେ ସମଗ୍ର ଦେଶରେ ପ୍ରସ୍ଫୁରିତ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ । ବିପ୍ଳବର କଥା ଯେ ମହାଭାରତରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେପର ପ୍ରସିଦ୍ଧି କୌଣସି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଲୋଚିତ ନହୋଇନାହିଁ । ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ‘ଯଜ୍ଞଭୂମି’ ଆଖ୍ୟା ଦେବା, ଦେବତାମାନଙ୍କର ଏହି ଭୂମିରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ, ପଶୁପତି ଶିବଙ୍କର ଯଜ୍ଞ ପଶୁହରଣ ଓ ସେମାନଙ୍କ ପୁତ୍ରରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପଶୁ-ପ୍ରତ୍ୟର୍ପଣ ଆଦି ମହାଭାରତରେ ଯାଜୁର ବା ବିରଜା କ୍ଷେପ ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ବିଦ୍ୟମାନା ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ପୀଠ ଠାରୁ ମାତ୍ର ଏକ କିଲୋମିଟର ଦୂର କଳସପୁର ଗ୍ରାମରେ ମହାଭାରତ କାଳରୁ ଦେବୀଙ୍କ ଆଦି ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିର ଏବେ ଧ୍ଵଂସ ସ୍ତୁପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପାର୍ଶ୍ଵସ୍ଥ ଷ୍ଟମ୍ଭ ମନ୍ଦିର ସମୂହ, ଇନ୍ଦ୍ରପ୍ରସାଦ ବିଷ୍ଣୁ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ଅମଳକ ଶିଳା ଓ ପୁରାତନ ମନ୍ଦିରର ଭିତ୍ତିଭୂମିକୁ ପରୀକ୍ଷା ନିଶ୍ଚୟ କଲେ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତା ବେଶ୍ ବୋଧଗମ୍ୟ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଛାତ ଆଧିକାରୀ ଗୁଡ଼ ଗୁଡ଼ିକ ସମତଳ ଥିଲା । ଗୁପ୍ତ ଯୁଗର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମନ୍ଦିର ଗୁଡ଼ିକର ଯେଉଁ କଣି, ବସନ୍ତ, ଜ୍ୟା, ପିଷ୍ଟ, ପାଦ, କୁନ୍ଦ ଆଦିର ଉପବିଭାଗମାନ ଥିଲା ଏହି ବିଧିସ୍ଥ ମନ୍ଦିରରେ ସେ ସବୁ ନ ଥିଲା ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

ନବଦୁର୍ଗାକୁ ଦେନ ସଙ୍ଗେ । ଚତୁର ଷଷ୍ଠୀ ଯୋଗୁଁ ରଙ୍ଗେ ॥

ଅରିଚକ୍ରିକା ଚଉପାଶ । ବିରଜା ଦେବୀ କ୍ଷେପବାସ ॥

ବନ୍ଧ୍ୟର ବଳଙ୍ଗୀର ଜିଲ୍ଲାରେ ଥିବା ଗୁଣୀଝରଆଳ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଅନନ୍ତ-
ଦୁରରେ ରହିଥିବା ଘ୍ରାସପୁର ଯୋଗିନୀପୀଠ ରୂପେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ବିମଳା,
କାତ୍ୟାୟିନୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀମାନଙ୍କର ପୂଜା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି । କାଳୀ ପୂର୍ବରେ
ଜଗନ୍ନାଥ ଓ କାତ୍ୟାୟିନୀଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆୟାନ ପୀଠ ସହ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । କାଳୀ
ପୂର୍ବରେ ରହିଛି—

ବିମଳା ସା ମହାଦେବୀ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଭୈରବ ॥
କାତ୍ୟାୟିନୀ ଗ୍ରେହପୁନୀ । କାମାକ୍ଷୀ କାମରୂପିଣୀ ॥

କୁବ୍ଜକା ଚନ୍ଦ୍ରରେ ବିରଜାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆୟାନର ମାହେଶ୍ୱରୀ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି ।
ନବଦୁର୍ଗା ଉପରେ ଶୁକ୍ଳ ପୁରଣରେ ଏକ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖମାୟ । ବାରଭଦ୍ର
ମହାକାଳ ଶିବଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ହରହାରଠାରେ ଦକ୍ଷପତ୍ନୀ ଭଜପାଇଁ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ
ବେଳେ ଦେବୀ ନବଦୁର୍ଗା ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଥିଲେ । ଏହି ନବଦୁର୍ଗା ହେଉଛନ୍ତି କାଳୀ,
କାତ୍ୟାୟିନୀ, ଗୁମୁଣ୍ଡା, ମୁଣ୍ଡମାଳିନୀ, ଶିଖାମା, ଭଦ୍ରା, ଭଦ୍ରକାଳୀ, ବୈଷ୍ଣବା ଓ ଭୃଗୁତା ।
ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷର ପ୍ରତିପଦଠାରୁ ନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ନବପର୍ବିକା
ପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ଅଛି । ନ'ଟ ଗଛର ଶାଖା ଓ ଫଳକୁ ନେଇ ନବପର୍ବିକା ଭିତରେ
ନବଦୁର୍ଗାଙ୍କ ଶ୍ରବକୁ ଆଶ୍ୱେପ କରାଯାଇଥାଏ । ବିଦେଶୀମାନଙ୍କର ଯାଜପୁର ଉପରେ
ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଗୁମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରୁ ଅପସାରିତ ହୋଇ
ନଦୀଗର୍ଭରେ ଓ ଅନ୍ତରାଳରେ ନିଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଯାଜପୁର ଉପ-ଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କ
ସରକାରୀ ବାସଭବନର ପରିସର ଭିତରେ ବିଶାଳକାୟ ବାଗଡ଼ୀ, ଗୁମୁଣ୍ଡା ଓ
ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱାରା ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତିର
ଉଚ୍ଚତା ଆଠଫୁଟରୁ ଅଧିକ । କମ୍ବଦୁର୍ଗା ଅନୁସାରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦିନେ ଗ୍ରାସୁଣୀ,
କୁମାରୀ, ବୈଷ୍ଣବା, ନରସିଂହୀ ଓ ମାହେଶ୍ୱରୀ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହ ଏ ଉଚ୍ଚ ଚଉକର
ଉପରେ ବିଦ୍ୟମାନା ଥିଲେ । ଦଶଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ଏକ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ସପ୍ତମାତୃକା
ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଥିବା ବିଶାଳକାୟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କଠାରୁ ଘାଟର
ସପ୍ତମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ଗଠନଗୌଳୀ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ଥିବା ମାତୃକା
ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପ୍ରାୟ ଛ'ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ । ସିଦ୍ଧ ଯୋଗୋଶ୍ୱରୀ ଓ ରୂପାବିଦ୍ୟା ଆଦି
ଗୁମୁଣ୍ଡାମାନେ ବିକଟରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଦୃଢ଼ା ଓ ବିଭୀଷା । ଦେବୀ
ବିରଜା ଶକ୍ତିର ପ୍ରତିଭା । ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପା, ଦେବୀଙ୍କର ଅଂଶମାତ୍ର ।
ଦେବୀଙ୍କର ଲୀଳା ପାଇଁ ସେ ବହୁଧା ବିଭକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ କେତେବେଳେ ହ୍ଲାଦିନୀ,
ମୋହିନୀ, ସୃଷ୍ଟିକାରଣୀ ହୁଅନ୍ତି ତ କେତେବେଳେ ଭୟଙ୍କରୀ କାଳୀ, କରଳ ସହାର
ରୂପିଣୀ ହୋଇ ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟିର ଧ୍ୱଂସ ପାଇଁ ଉଦ୍ୟତା ହୁଅନ୍ତି ।

ଚାନ୍ଦ ପରିଗ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍ସାଂ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟପାଦରେ ଭାରତ
ଭ୍ରମଣରେ ଆସିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଯାଜପୁରର ମାଧବ ବିହାର ଓ ପୁଷ୍ପଗିରି
ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର

ଅବସ୍ଥା ଘଟିଲା । ଉଚ୍ଚଳଶକ୍ତିର ବୌଦ୍ଧାର୍ଥ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କେତେକ ଚନ୍ଦ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଶସ୍ତନ କଲେ । ତତ୍ତ୍ୱତର ବୌଦ୍ଧଶକ୍ତି ପାଗ-ସମ୍ପର୍କ-ନୀତି ଉତ୍ତରୀୟାନ ବା ଉତ୍ତରଦଶକୁ ବୌଦ୍ଧାର୍ଥ୍ୟମାନଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରର ଦେଶ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, କାହ୍ନୁପା ପ୍ରଭୃତି ସହଜସ୍ୱା ପନ୍ଥୀ ଚାନ୍ଦିନ ବୌଦ୍ଧାର୍ଥ୍ୟମାନେ ଦ୍ୱିର୍ଥବୋଧକ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ଆଦି ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ମହାଯାନପନ୍ଥୀ ବୌଦ୍ଧାର୍ଥ୍ୟମାନେ ବୁଦ୍ଧକାୟା ସଙ୍ଗେ ବଜ୍ରକାୟା, ସଂସ୍କରକାୟା, ନିର୍ମଣକାୟା ଓ ଧର୍ମକାୟାର ପରିକଳ୍ପନା କଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱରେ ପରିଣତ ହେଲେ । ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରସାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦେବାୟୁଜା ଓ ବୁଦ୍ଧ୍ୟଯୋଗ ସାଧନାର ମଧ୍ୟ ବିକାଶ ଘଟିଲା । ସହଜମାର୍ଗର ଧ୍ୟେୟ ହେଲା ମହାସୁଖ ଲଭ । ସହଜସ୍ୱା ସନ୍ଥମାନେ ନାଶ୍ଚ-ଚର୍ଯ୍ୟାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ଯୁଗନନ୍ଦ ଅଦ୍ଭୁତତା ଭିତରେ ସେମାନେ ଦେହାଶ୍ରୀତ ମହାସୁଖର ସନ୍ତାନ କଲେ । ହିନ୍ଦୁଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତ ଓ ପୁରୁଷରେ ଏହା ରୂପାନ୍ତରିତ । ସେମିତି ଶିବ ଓ ଶକ୍ତିର କଳ୍ପନାରେ ଏହି ଭାବ ଗଢ଼ିତ । ଦେବୀ ଏଠାରେ ନୈରାୟା । ସେ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ପରିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିକା ଓ ଶିବ ହେଉଛନ୍ତି ଯୋଗସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ । ଦେବୀ ଭରଜାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଇତିହାସର ଉତ୍ତମସହ ସମୟରେ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଧ୍ୟାପକତାରେ ଭରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଏପରି ଏକ ସଂସ୍କୃତିର ଉଦ୍ଭବକୁ ଏଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇ ପାରେନାହିଁ । ଯାଜପୁରରେ ପୁରୁଷିତ ଥିବା ପ୍ରାୟ ୧୭ ଭବର ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ପଦ୍ମପାଣି ମୁଖି ଓ ଭରଜା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧାର ଧ୍ୟାନ ବୃକ୍ଷମୁଖିରୁ ଏହା ପୁରାତ ହୁଏ ।

ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଶକ୍ତିପୀଠ ଭରଜା ଷେଷରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଦୃଷ୍ଟହୁଏ । ଦେବୀଙ୍କ ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଶ୍ରୀଶାନେଶ୍ୱର, ସୋମେଶ୍ୱର, ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟେଶ୍ୱରଙ୍କ ସହ ବହୁ ଶିବମୁଖି ବେଢ଼ାର ଏକ ଅଂଶରେ ପୁରୁଷିତ ହୋଇ ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଇତିହାସରେ ଭରଜା ମହାମାୟାଙ୍କ ସହ ଲଳିତେଶ୍ୱର, ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱର ଓ କୁସୁମେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ଶିବ ମନ୍ଦିରର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏବେ କୁସୁମେଶ୍ୱର ଓ ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦିର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ନ ହେଲେ । ମଧ୍ୟ ଦେବୀପୀଠରୁ ଏକମାତ୍ର ଦୁରରେ ଲଳିତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ମନ୍ଦିର ଭୌମଙ୍କର କନ୍ୟା ସୋମବନ୍ଧର ଲାଗି ନୁହେଁ, ଦେବୀ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକରୂପା ହେଲେ ଶିବ ହେଉଛନ୍ତି ଶକ୍ତିର ଧାରକ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରୁଷରେ ଅଗସ୍ତି ମହର୍ଷି ଭାରତବର୍ଷର ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଛଳରେ ରାଜ ଯତି ଭରତଙ୍କୁ ଭରଜା ଷେଷରେ ବାସ କରିଥିବାର କହିଛନ୍ତି—

“ଏମନ୍ତ ଆଦୃଶ ସେ ସ୍ଥଳ । ରାଜନ ଭରଜା ମଣ୍ଡଳ ॥

ଅଷ୍ଟାୟ କଶେ ତହିଁ ଶମ୍ଭୁ । କୈଳାସ ପାଶୋରିଲେ ସବୁ ॥”

ଏଠାରେ ଦେବୀ ଶିବପ୍ରିୟା, ଶିବାନା, ପୃଷ୍ଠି ପାଇଁ ମହାକାଳଙ୍କ ସହ ମହାକାଳୀଙ୍କର ମହାମିଳନ । ଶୈବମାନଙ୍କ ଭବ୍ୟରେ ଦେବୀ ଶିବଜା, ଉମା, ହୃଦାଶୀ, ପାଦଶା । ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତରେ ଶକ୍ତି ଶିବକଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ।

ମହାଶ୍ୱରକରେ ଶକ୍ତିକୁ ଦୁର୍ଗା ରୂପରେ ପ୍ରୋଥ ମାଧ୍ୟମରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଶକ୍ତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସେ କେତେବେଳେ ସର୍ବଦେବଶକ୍ତିର ଉତ୍ତମ ଦୁର୍ଗା ରୂପରେ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ସରସ୍ୱତୀ ରୂପରେ ଆଉ କେତେବେଳେ କରଳିନୀ କାଳୀ ରୂପରେ ଜଗତରେ ଆବର୍ତ୍ତିତ ।

ସପ୍ତସଙ୍ଗ ବବରଣୀ ଅନୁସାରେ ଶକ୍ତି ବୃଷି, ସନ୍ତୋଷ, ଦୟା, କ୍ଷମା, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୂସର ପ୍ରଜ୍ଞା । ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକରେ ଦେବୀଙ୍କୁ କନ୍ୟାକୁମାରୀ, ଦୁର୍ଗା, ବୈଶେତନୀ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ମୁଣ୍ଡର ଉପକ୍ରମରେ ତାଙ୍କୁ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ସପ୍ତଜନ୍ମା ଭାବରେ ଦେଖାଯାଇଛି । ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି କାଳୀ, କରଳ, ମନୋଜୟା, ସୁଲେଷିତା, ଧୂମ୍ରବର୍ଣ୍ଣୀ, ଚିତ୍ରଲିଙ୍ଗୀ ଓ ବଶ୍ମରୂପି । ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ଯଜ୍ଞଗିରୀରୁ ଉତ୍ତର ତାଙ୍କ ବୈଷ୍ଣବା ଶକ୍ତିର ସୂଚନା ଦେଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ କେତେକ ପୁରାଣ ଓ ଉପପୁରାଣରେ ଶକ୍ତିଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ ପରମେଶ୍ୱରୀ । ସେ ପ୍ରକୃତି ପୁଣି ସେ ପୁରୁଷ । ତା'ର ଲଳାରୁ ହିଁ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି । ସୃଷ୍ଟି ତା'ର ପ୍ରୟୋଜନ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଲଳା ପାଇଁ ଏକ ଅପର ଶକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ଅପର ଶକ୍ତି ହେଉଛି ତା'ର ମାୟା । ତେଣୁ ସେ ମହାମାୟା । ବୃହଦ୍ଦେବତୀ ପୁରାଣରେ ଶକ୍ତିମୟୀ ବରଜା ପ୍ରେମମୟ ଖୋଲକ ଭୁବନରେ ବ୍ରହ୍ମଭୂତା ହୋଇ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟୀ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ମାର୍ଗେ ପୁରାଣରେ ସେ ସୃଷ୍ଟିକାରଣୀ, ପାଳନକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ଓ ସହାର କାରଣୀ ।

ଯାଜୁର ବା ବରଜା ପୀଠରେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ବୈଦିକ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଘଟିଥିଲା ଇତିହାସର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ । ବିରଜାଦେବୀ ଥିଲେ ସର୍ବଧର୍ମର ମୂଳ ଉତ୍ସ । ସେଥିପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ବିପୁଳ ଯଜ୍ଞ ତୋ ଶରୀର	। ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ, ତମ ଗୋଚର	॥
ଆଗମ ନିଗମ ପୁରାଣ	। ସେ ବିବ୍ୟ ଶିରଟି ନିର୍ମାଣ	॥
×	×	×
ସେ ବିଷ୍ଣୁ ଉମା ଏକ ନାମ	। ଶିବ ପ୍ରିୟାରେ ଅନୁପମ	॥”

କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶକ୍ତି, ଶିବ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପୂଜା ଯୁଗପତ୍ତ ଚଳିଆସୁଥିଲା । ଏହା ଥିଲା ସର୍ବଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟର କ୍ଷେତ୍ର । ଏଠାରେ ଶିବ ଶିବା, ବିଷ୍ଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନୁହଁନ୍ତି । ଶିବ ଏକାଧାରରେ ହରିହର, ଉମା ପୁଣି ବିଷ୍ଣୁ ରୂପରେ ବିରଜିତ । ସହଜସ୍ୱା ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପରିଶୁଦ୍ଧ ବଧୂତ୍ୱିକା ସହ ଅବଧୂତମାନଙ୍କର ତଦ୍ୱଚ୍ଚତା ଏହି ବିଭବର ମନୋଭୂମି । ମନ୍ଦିରର ସନ୍ନିକଟ ପିଲୋଟରେ ମନ୍ଦିରରେ ହରିହରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦୁଷ୍ଟ ସହାର ପାଇଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଏକ ରଶ୍ମିରଂଗିନୀ ରୂପରେ ବିରଜା ଦେବୀ ପ୍ରକଟିତ ।

ଯାଜ୍ଞପୁରର ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗ

ଭକ୍ତର ବଳସ୍ଥାନର ସିଂହ

କେନ୍ଦ୍ର, ମହାଶ୍ୱରତ ବଞ୍ଚିତ ଶାକ୍ତଗୀଠ ଯାଜ୍ଞପୁରର ମହାନ ପରମ୍ପରା ରହିଛି । ଏହି ପୀଠର ସମୃଦ୍ଧ, ଐତିହ୍ୟ ଆମ ଗବେଷକଙ୍କର ସାମଗ୍ରୀ । ଏଠି ଅଳ୍ପ ମଠ, ମନ୍ଦିର ପୁଣି ଦେବଦେବୀ । ଚିତ୍ତଲ ପଟ୍ଟପଟ୍ଟୀରେ ବର୍ଷସାରା ମୁଖରତ ହୁଏ ପୀଠଟି । ମା' ବିରଜା ଏହି ପୀଠର କେନ୍ଦ୍ର ବିନ୍ଦୁ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବାରୁଣୀ, ମହାବାରୁଣୀ, ମହାମହା ବାରୁଣୀ, ମଧୁବାରୁଣୀ, ପଞ୍ଚମୂର୍ତ୍ତି, ସପ୍ତମାତୃକା, ସପ୍ତରେଖା ପରଚୟ, ଅଷ୍ଟଭୈରବ, ଅଷ୍ଟରଣ୍ଡା, ଅଷ୍ଟଶକ୍ତି, ନବଦୁର୍ଗା, ଦ୍ୱାଦଶ ଗଣେଷ, ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ପୀଠରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଯାଜ୍ଞପୁରର ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗର ରହିଛି ବିରାଟ ମାହାତ୍ମ୍ୟ । ଏହି ପୀଠରେ କେବଳ ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗ ନାହାନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ସନ୍ତାନ ମିଳିଛି ଅସଂଖ୍ୟ ଶିବଲିଙ୍ଗ । ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗ ବ୍ୟତୀତ କେତେକ ଶିବଲିଙ୍ଗରୁ ବିରଜା ବେଡାର ଉତ୍ତର ଦ୍ୱାରର ପୁଷ୍ପଗର ଗୋଟିଏ ଶାଳା ମଧ୍ୟର ଏକଟ ବସାଯାଇ ରଖାଯାଇଅଛି । ଏହା ରୁଦ୍ରମାଳା ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଲିଙ୍ଗର ସଂଖ୍ୟା ୫୪ । ଯାଜ୍ଞପୁର ଯେଉଁଠାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ରହିଛି—ସେଠି ଗତିଉଠିଛି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଖର୍ପ । ୧୦୮ ଶିବଲିଙ୍ଗର ସ୍ଥିତି, ଅବସ୍ଥିତି ସକ୍ଷିପ୍ତ ଇତିବୃତ୍ତିରେ ଅଛି ମହମା, ଅଲୌକିକ କାହାଣୀ ଓ କମ୍ପଦନ୍ତୀ ।

୧ । ଅଟଙ୍କେଶ୍ୱର (ହଟଙ୍କେଶ୍ୱର)—ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗର ନଦୀକୂଳ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅଟଙ୍କେଶ୍ୱର ଶିବଲିଙ୍ଗ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହି ଲିଙ୍ଗ ପାଖକୁ ଯାଇଥିବା ଗୁପ୍ତାକୁ ହଟଙ୍କେଶ୍ୱର ଗଳି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ଲିଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନେକ ପୌରାଣିକ କାହାଣୀ ଶୁଣାଯାଏ । କୁହାଯାଏ ଯେ ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞରେ ପିତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ଦକ୍ଷକନ୍ୟା ସଙ୍ଗପତି ନିଳାଶୁଣି ଯଜ୍ଞନଳରେ ପ୍ରାଣ ବିସର୍ଜନ କଲେ । ଶିବ ସଙ୍ଗଳ ମୃତ୍ୟୁରେ ହୋଧାନ୍ୱିତ ହୋଇ କପାଳରୁ ଦୁଇଟୋପା ଝାଳି ‘ଗାରୁଡ଼’ ଓ ‘ଜୁରୁ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଅପୁରକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଶିବଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଏହି ଦୁଇ ଅପୁର ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞକୁ ନଷ୍ଟପ୍ରସ୍ତ କରିଦେଲେ । ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖି ଶିବ ଅଟଙ୍କାସ୍ୟ

କଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ଶିବଙ୍କୁ ପୁତ୍ରଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଇ ଶିବଙ୍କ ଅନ୍ତଃସ୍ୟାର ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପ ‘ଲିଙ୍ଗ’ ରୂପରେ ବିରାଜିତ ହୁଅନ୍ତୁ ବୋଲି ନିବେଦନ କଲେ । ଶିବ ଏହି ନିବେଦନ ରକ୍ଷାକରି ଅଟଙ୍କେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗ ରୂପରେ ବିରଜା ସେସରେ ଆବୃତ୍ତ ହେଲେ । ଅଟଙ୍କେଶ୍ୱରଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ । ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ଏକାଦଶୀଟି ରୁଦ୍ର ଅଞ୍ଜନ ଯଥା—(୧) ହର, (୨) ସ୍ୟମ୍ବକ, (୩) ରୁଦ୍ର, (୪) ମୃଗବ୍ୟାଧେଶ୍ୱର, (୫) ଅପର-ଜିତେଶ୍ୱର, (୬) କପାଳେଶ୍ୱର, (୭) ଭୈରବେଶ୍ୱର, (୮) ଶମ୍ଭୁ, (୯) କପଳିଶ୍ୱର, (୧୦) ବୃଷାକପୀଶ୍ୱର, (୧୧) କଟୁକେଶ୍ୱର ।

୨ । ଅପ୍ସରେଶ୍ୱର—ବିରଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ କାର୍ତ୍ତିକେୟଙ୍କ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଅପ୍ସରେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗ ସୁଖୋଦ୍ଭବ ।

୩ । ଅଗନ୍ତୀଶ୍ୱର—ଶୀତଳେଶ୍ୱର ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ମୁଖ୍ୟ ରାଜ-ରାସ୍ତାର ପଶ୍ଚିମରେ ଅଗନ୍ତୀଶ୍ୱର ମହାଦେବ ଅଛନ୍ତି । ଅଗନ୍ତୀଶ୍ୱରଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରମା ଅନନ । ‘ବ୍ରହ୍ମସ୍ତ୍ରାବଣରେ ଶିବ ନିଜ ମନ୍ତ୍ରମା ସମ୍ପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି । ଦୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣରେ ମନ୍ଦାକିନୀର ଉତ୍ତରରେ କୁମ୍ଭ ମୁନିଙ୍କ ପୁତ୍ର ମହାତର୍ପୀ ଅଗନ୍ତୀ ବହୁ ଶତ ବର୍ଷ ତପସ୍ୟା କରି ସାମବେଦ ଗାନକରି ଶିବଙ୍କୁ ନିତ୍ୟ ଅଭିଷେକ କରିବାରୁ, ଶିବ ମୁନିଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ କହିଲେ ଯେ—“ସ୍ନାତ୍ତବମାସ ପଦସି ଇନ୍ଦ୍ରପୁଷ୍ଟିମା ଦିନ ପଦ୍ମରେଖାରେ ଗାନକରି ବାକସ୍ୟତ ହୋଇ ଯେ ମୋତେ ପୂଜା କରନ୍ତି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ତୁମ୍ଭଲକ୍ଷ ବେଲପତ୍ର ତଥା ତୁମ୍ଭଲକ୍ଷ ପଦ୍ମପତ୍ର ଅର୍ପଣର ଫଳ ଲାଭ କରନ୍ତି । ପୁଣି କେହି ଯଦି ମୋ’ ସନ୍ନ୍ୟାସରେ ଥରେ ଭକ୍ତିହୃଦୟରେ ଶତରୁଦ୍ର ବା ମଳୟୁକ୍ତ ପାଠକରେ ତେବେ ତାହା ବେଦପାଠ କରିବା ସହିତ ଭୁଲମୟ । ପ୍ରାଚୀନାୟାସ୍ୟମାନେ ମୋତେ ଅଗନ୍ତୀଶ୍ୱର ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଥା’ନ୍ତି ।

ଏହି ମନ୍ଦିରଟି ଅର୍ଦ୍ଧଭଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଅଛି । ଅଗ୍ନିଶ୍ୱରଙ୍କ ଅଗ୍ନିକୋଣରେ ବଟେଶ୍ୱର ଓ ଶୃଙ୍ଗେଶ୍ୱର ନାମକ ଦୁଇଟି ଲିଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥିତ । ‘ଗାରୁଡ଼’ ଓ ‘ମନ୍ତ୍ରକୁ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଷ୍ଟ୍ରୁ ପୁଷ୍କରିଣୀ ମନ୍ଦିରର ସନ୍ନ୍ୟାସଭାବରେ ରହିଅଛି ।

୪ । ଅର୍ଦ୍ଧେଶ୍ୱର—ନୟା କୁଳରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ବାୟୁକୋଣରେ ଅର୍ଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୫ । ଅଗ୍ନିଶ୍ୱର—ବିରଜା ହାଟ ନିକଟରେ ମୁଖ୍ୟ ସଡ଼କର ଘୁସା ଦିଗରେ ଅଗ୍ନିଶ୍ୱରଲିଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଲିଙ୍ଗ ଦିନକୁ ତିନୋଟି ରୂପ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ପ୍ରଭାତରେ ଦନକୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ, ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ଶ୍ୱପତ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଓ ରାତିରେ ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରନ୍ତି ।

୬ । ଅର୍ଦ୍ଧନାଥେଶ୍ୱର—ମହାବଳପୁର ନିକଟରେ ଗୁରୁଜଙ୍କ ସମୀପ ମାଧବୁର ଗ୍ରାମରେ ଅର୍ଦ୍ଧନାଥେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥିତ ।

୭ । ଆଶଶ୍ରୁତଶୂର—ବଡ଼ବନାର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ରାଜଗହ୍ମର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଆଶଶ୍ରୁତଶୂର ପୁସ୍ତକସ୍ଥିତ ।

୮ । ଶିଖାନେଶୂର—ବରଜା ବେଢ଼ାର କେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାନ୍ତରେ ବରଜା ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଶିଖାନେଶୂର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯ । ଉତ୍ତରଶୂର—ଗର୍ଭା ଶାସ୍ତି ସନ୍ନିକଟରେ ମାଳହାଟର ପଶ୍ଚିମରେ ଉତ୍ତରଶୂର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୦ । କପିଳଶୂର—କପିଳଶୂରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ କପିଳଶୂର ଗ୍ରାମଟି ପୁସ୍ତକସ୍ଥିତ । କପିଳଶୂର ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବଦିଗରେ ମନ୍ଦିରରେ ଶକଟରେ ଏହି ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଲଙ୍କା ସବୁବେଳେ ଜଳରେ ବୁଡ଼ି ରହୁଥାନ୍ତି । ଏହି ମନ୍ଦିରକୁ ଲଗି ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ‘କପିଳଶାସ୍ତି’ ନାମରେ ଏକ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି । ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ସ୍ନାନକରି କପିଳଶୂରକୁ ଦର୍ଶନକଲେ ଦର୍ଶନାର୍ଥୀକୁ ଅଷ୍ଟଦୁଗ୍ଧର କାଣି ବାସର ଫଳ ମିଳିଥାଏ ।

୧୧ । କାଶ୍ୟପେଶୂର—ଝୋଡ଼ିବାସିନୀଙ୍କ ନିକଟରେ ବରହଙ୍କ ବସିଣରେ କାଶ୍ୟପେଶୂର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୨ । କାଳଶୂର—ବେଗବତୀ (ବେଙ୍ଗୀ) ନଦୀ କୂଳରେ ବରହଙ୍କ ଗ୍ରାମରେ କାଳଶୂର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୩ । କାମେଶୂର—ବୈତରଣୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ବସତି ବଡ଼ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ର-ପ୍ରାନ୍ତରେ କାମେଶୂର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୪ । ଶାଳଶୂର—ବାଲେଶୂର ଜିଲ୍ଲାର ଶଙ୍କର ଗ୍ରାମରେ ଶାଳଶୂର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଲଙ୍କା ସେତେବେଳେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଅଟନ୍ତି ।

୧୫ । ଶାଳଶେଶୂର—ସିଦ୍ଧେଶୂରଙ୍କ ଉତ୍ତର ଦିଗ, ଅସ୍ଥି ସେପଟେ ଶାସ୍ତିର ଦକ୍ଷିଣରେ ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଶାଳଶେଶୂର ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୬ । କୁମାରେଶୂର—ସୋମେଶୂରଙ୍କ ଉତ୍ତରରେ ଯାଜ୍ଞବଲ୍ଲବ ପଶ୍ଚିମରେ କୁମାରେଶୂର ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୭ । କୁବେରେଶୂର—ବରହଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣପୂର୍ବ ଧର୍ମଶାଳା ସମ୍ମୁଖରେ ଥିବା ମନ୍ଦିରରେ କୁବେରେଶୂର ବିଦ୍ୟମାନ ।

୧୮ । କୁସୁମେଶୂର—କୁସୁମା ପୋଖରୀର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଥିବା ବଡ଼ ଡାକ୍ରରଖାନା ଡାକା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ମନ୍ଦିରରେ କୁସୁମେଶୂର ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୯ । କେଦାରେଶୂର—ଭାଗବତପୁର ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମରେ କେଦାରେଶୂର ଅବସ୍ଥିତ । କେଦାରେଶୂରର ଅଗ୍ନିକୋଣରେ ପୁରୁଷନ ଶାସ୍ତି ଅଛି ।

୨୦ । କୋଦଣ୍ଡେଶ୍ବର—କୋଦଣ୍ଡେଶ୍ବର ମହାଦେବଙ୍କ ନାମାନୁସାର କୋଦଣ୍ଡ ପୁରର ନାମକରଣ ହୋଇଛି । କୋଦଣ୍ଡପୁର ଗ୍ରାମରେ କୋଦଣ୍ଡେଶ୍ବର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହି ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଜମିଦାର ନରସିଂହ ଚୌଧୁରୀଙ୍କ ଅଞ୍ଚଳିକା ରହିଛି ।

୨୧ । ଖଣ୍ଡେଶ୍ବର—ମୁଖ୍ୟ ରାସ୍ତାର ପୂର୍ବଭାଗରେ ଖଣ୍ଡେଶ୍ବର ଗ୍ରାମରେ ଏହି ଲଙ୍କା ବିଦ୍ୟମାନ । ଖଣ୍ଡେଶ୍ବରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଗ୍ରାମର ନାମ ଖଣ୍ଡେଶ୍ବର । ଏହି ମହାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ମୁହଁ ପଶ୍ଚିମକୁ ।

୨୨ । ଖଗେଶ୍ବର—ଅଲିକାଗ ପଡ଼ିଆର ପଶ୍ଚିମରେ ଖଗେଶ୍ବର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୨୩ । ଗଙ୍ଗେଶ୍ବର—ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଗାରଡ଼େଶ୍ବର ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ଗଙ୍ଗେଶ୍ବର ଅବସ୍ଥିତ ।

୨୪ । ଗଞ୍ଜେଶ୍ବର—ଗଞ୍ଜି ଘାଟର ଦକ୍ଷିଣରେ, ବଡ଼ଶାସନରୁ ଉତ୍ତର ଦିଗକୁ ନଝାକୁଳ ବର ନିକଟକୁ ଆସିଲାବେଳେ ସାନବଜାରକୁ ଯାଇଥିବା ପ୍ରଧାନ ରାସ୍ତାର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଏହି ମହାଦେବ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ।

୨୫ । ଗରିମେଶ୍ବର—ଗରିଆପୁର ଗ୍ରାମରେ ଗରିମେଶ୍ବର ମହାଦେବ ଅଛନ୍ତି । ଗରିମେଶ୍ବରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଗରିଆପୁର ଗ୍ରାମ ।

୨୬ । ଗାରୁଡ଼େଶ୍ବର—ଗାରୁଡ଼େଶ୍ବର ଗ୍ରାମରେ ଗାରୁଡ଼େଶ୍ବର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୨୭ । ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ବର—ସୋମନାଥପୁର ଗ୍ରାମରେ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ବର ଅଛନ୍ତି । ଏଠି ଅଛି ଗୋକର୍ଣ୍ଣ ଘାଟ ।

୨୮ । ଗୋଧନେଶ୍ବର—ଗୋଧନେଶ୍ବର ଗ୍ରାମରେ ଗୋଧନେଶ୍ବର ବିଦ୍ୟମାନ । ଗୋଧନେଶ୍ବରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ମନେହୁଏ ଯେ ଗାଈଠାରୁ ବାହୁଣ୍ଡ ଯେପରି ଦୁର୍ବପାନ କରୁଛି ।

୨୯ । ଗୋପାଳେଶ୍ବର—ବୈତରଣୀ ଶାସନ ବା ବଡ଼ଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ଯାଇଥିବା ରାସ୍ତାର ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋପାଳେଶ୍ବର ଅଛନ୍ତି ।

୩୦ । ଘଟେଶ୍ବର—କୁସୁମା ପୋଖରୀର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବଡ଼ ଡାକ୍ରରଖାନା ନିକଟରେ ଘଟେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ଅଛି ।

୩୧ । ଚମ୍ପକେଶ୍ବର—ଯାହିଁଲବଣ ରାସ୍ତାର ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ଚମ୍ପକେଶ୍ବର ନୈରବ କୋଣରେ ଚମ୍ପକେଶ୍ବର ବିଦ୍ୟମାନ ।

୩୨ । ଚଣ୍ଡେଶ୍ବର—ଚଣ୍ଡେଶ୍ବରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଚଣ୍ଡେଶ୍ବର ଗ୍ରାମର ନାମ ହୋଇଛି । ଚଣ୍ଡେଶ୍ବର ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବରେ ଶୁଭଦ୍ରା ନଦର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଚଣ୍ଡେଶ୍ବର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୩ । ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭା—ଚମ୍ପାମଞ୍ଜରୀ ଗ୍ରାମରେ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳ ପ୍ରାଣପ୍ରାଣମଣ୍ଡଳଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭା ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୪ । ଜମ୍ବୁଶିର—ଜମ୍ବୁଶିର ନିକଟରେ କାମାକ୍ଷୀ କୁଳର ପୁରାଣରେ ଜମ୍ବୁଶିର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଦ୍ଵାର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳ ।

୩୫ । ଜଟେଶ୍ଵର—ସଦର ରାସ୍ତାର ବାମ ଦିଗରେ ଶୀତଳେଶ୍ଵର ଛକରେ ଜଟେଶ୍ଵର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୬ । ଜାଡ଼େଶ୍ଵର—ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵରଙ୍କ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳ ଜାଡ଼େଶ୍ଵର ବିଦ୍ୟମାନ ।

୩୭ । ଝାଡ଼େଶ୍ଵର—ପଣ୍ଡା ଗ୍ରାମରେ ଝାଡ଼େଶ୍ଵର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୩୮ । ତାରକେଶ୍ଵର—କୁସୁମା ପୋଖରୀର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳ ତାରକେଶ୍ଵର ବିଦ୍ୟମାନ ।

୩୯ । ତଳକେଶ୍ଵର ବା ତଳକେଶ୍ଵର—ତଳକେଶ୍ଵର ଲଙ୍କା ଏକ ବିଶାଳ ଲଙ୍କା । ଏପରି ଶିବଲଙ୍କା ବିରଜାସେଷରେ ଅନନ୍ୟ । ତଳକେଶ୍ଵର ଓ ଅଗ୍ନିଶିଖରଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ବିଶାଳତା ଲଙ୍କା ଏଠାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ମନ୍ଦିରଟି ଭଗ୍ନ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବାରୁ ସୁପରିଚିତ ଜମିଦାର ୯ ନରସିଂହ ଚୌଧୁରୀ ଏହାର ମରାମତି କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତିପଦା ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ।

୪୦ । ଶିଳେତନ—ଯାଜୁକବନ୍ଧର ଗୁପ୍ତବନ୍ଧରେ ଶିଳେତନ ଲଙ୍କା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ପ୍ରାଚୀନତା, ଶିଳ୍ପକଳାରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାଙ୍କ ମହିମା ଅପାର । ଏହି ମହିମା ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ରହ୍ମସୁବନ୍ଧରେ ସୁବସ୍ତୁତ ଲେଖାହୋଇଅଛି । ଶିବ ପାଦପଦ୍ମ ଏହି ସମ୍ପର୍କରେ କହିଲେ ଯେ—“ହେ ପାଦପଦ୍ମ, ଯାଜୁକର ବିରଜାସେଷରେ ଶିଳେତନଙ୍କ ନାମରେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶିବଲଙ୍କା ଅଛି । ଯାହାକୁ ମଣ୍ଡ୍ୟ ଲୋକମାନେ ଦର୍ଶନ କଲେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ପରି ହୁଅନ୍ତୁ ।

୪୧ । ପ୍ରାଣେଶ୍ଵର—ଏହି ଲଙ୍କା ବାକମୁଖି ମଠରୁ ଗ୍ରାମରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

୪୨ । ସୈଲେନ୍ଦ୍ରନାଥ—ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ମୁକ୍ତେଶ୍ଵରଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ସୈଲେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୪୩ । ଦକ୍ଷେଶ୍ଵର—ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵରଙ୍କ ବାୟୁକୋଶରେ ଦକ୍ଷେଶ୍ଵର ଅବସ୍ଥିତ ।

୪୪ । ଦକ୍ଷିଣେଶ୍ଵର—ଶିଳେତନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ମନ୍ଦିରରେ ଦକ୍ଷିଣେଶ୍ଵର ଅବସ୍ଥିତ ।

୪୫ । ଦାରୁକେଶ୍ଵର—ପ୍ରଭାକରପୁର ଗ୍ରାମରେ (ନରସିଂହ) ଦକ୍ଷିଣେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରରେ ଦାରୁକେଶ୍ଵର ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

୪୭ । ଧବଳେଶ୍ୱର—ରଜଦାଟର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଧବଳେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୪୮ । ଧର୍ମେଶ୍ୱର—ପାନବଜାର କରମଙ୍ଗା ବାଡ଼ର ଉତ୍ତର ବୈତରଣୀ ବନ୍ଦର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଧର୍ମେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୪୮ । ନନ୍ଦକେଶ୍ୱର—ସିନ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ନନ୍ଦକେଶ୍ୱର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

୪୯ । ନାରାୟଣେଶ୍ୱର—ବରଜା ବେଡ଼ାର ବାହାରେ ଥିବା ଭୂର୍ଗବେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ନାରାୟଣେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୦ । ନାରାୟଣେଶ୍ୱର—ଗଣପତିପୁର ଗାଁ ମୁଣ୍ଡସ୍ଥ ପଶ୍ଚିମମୁଖ ଗଳରେ ନାରାୟଣେଶ୍ୱର ବିରାଜିତ ।

୫୧ । ନୈବେଦ୍ୟେଶ୍ୱର—ପାଞ୍ଜିଲବନ ସୋମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ସୋମସ୍ଥର ଉତ୍ତରରେ ନୈବେଦ୍ୟେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୨ । ପାରଦାରେଶ୍ୱର—ତମ୍ବାମଡ଼େଇ ଗାଁର ପ୍ରାଣାୟାମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପୂର୍ବରେ ପାରଦାରେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୩ । ପାଣ୍ଡବେଶ୍ୱର—ମାଧପୁର ଅର୍ଦ୍ଧ ନାଗେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ପାଣ୍ଡବେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୪ । ପାପମୋଚନେଶ୍ୱର—ପାଞ୍ଜିଲବନ ଓ ରାମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ପାପମୋଚନେଶ୍ୱର ବିରାଜିତ ।

୫୫ । ପଦ୍ମେଶ୍ୱର—ସପନଶୁକପୁର ମଧ୍ୟସ୍ଥସ୍ଥ ପଦ୍ମରେଖା କୁଳରେ ପଦ୍ମେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୬ । ପରଶୁନାଥ—ସିଦ୍ଧଗଣେଶ ମନ୍ଦିର ମୁଖଶାଳାର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ପରଶୁନାଥ ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୭ । ପାତାଳେଶ୍ୱର—ବିବିଧରାଇ ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବରେ ପାତାଳେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୮ । ପ୍ରଭାକରେଶ୍ୱର—ନରଶପୁର ରସ୍ତାର ଦକ୍ଷିଣରେ ପ୍ରଭାକରପୁର ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରଭାକରେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୫୯ । ପ୍ରାଣାୟାମେଶ୍ୱର—ତମ୍ବାବାଗ ଗ୍ରାମର ପାରଦାରେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ପ୍ରାଣାୟାମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୬୦ । ଫାଳେଶ୍ୱର—ଢେଲି ଗ୍ରାମ ସନ୍ଧ୍ୟାକଟରେ ଫାଳେଶ୍ୱର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

୬୧ । ବରୁଣେଶ୍ୱର—ଅରଇ ଜଙ୍ଗଲର ପୂର୍ବରେ ସୀମାଲଙ୍କ ଭାବରେ ବରୁଣେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୭୬ । ବଟେଶ୍ୱର—କପିଳେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ‘ଧର୍ମବଟ’ ମୂଳରେ ବଟେଶ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠିତ ।

୭୭ । ବାୟୁକେଶ୍ୱର—ବାୟୁକରେଖା ଉପରେ ଅଠରନଳା ପୋଲ । ଏହି ପୋଲ ସନ୍ଧିକଟରେ ବାୟୁକେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୭୮ । ବାୟୁପୁନଃକେଶ୍ୱର—ଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ବାୟୁପୁନଃକେଶ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠିତ ।

୭୯ । ବାଣେଶ୍ୱର—ପାଳଦା ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବାଣେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୦ । ବାରୁଣେଶ୍ୱର—ବିଷୟା ଦେଗାଙ୍କ ପଶ୍ଚିମରେ ବାରୁଣେଶ୍ୱର ପୁସ୍ତକସ୍ଥିତ ।

୮୧ । ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର—ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡର ନିକଟରେ ଏକ ଅପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୨ । ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର—କପିଳେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠିତ ।

୮୩ । ବିଶ୍ୱରୂପେଶ୍ୱର—ବରାହଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ନଦୀ କୂଳରେ ବିଶ୍ୱରୂପେଶ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠିତ ।

୮୪ । ବିରାଟେଶ୍ୱର—ବାରଭାଗିଆ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ସୀମାଲିଙ୍ଗ ଭିତ୍ତିରେ ବିରାଟେଶ୍ୱର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ନିକଟରେ ବରୁଣେଶ୍ୱର ଠାକୁରାଣୀ ଶୋଭା ପାଉଛନ୍ତି ।

୮୫ । ବିମ୍ବେଶ୍ୱର—ବିମ୍ବେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅଠନଳ । ଏପରିକି ବିଷ୍ଣୁ ମାତୃ ଅଭିଷାପରୁ ମୁକ୍ତିପାଇବା ପାଇଁ ବିମ୍ବେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିଥିଲେ । ମାତୃ ଅଭିଷାପରୁ ମୁକ୍ତିପାଇବା ପାଇଁ ବିଷ୍ଣୁ ନିରାହାରରେ ୪୫ ବର୍ଷକାଳ କଠୋର ସାଧନା କରିଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ଶିବଙ୍କ ଉପାସନା କରିବା ସହିତ ହୋମ, ପୂଜା, ରୁଦ୍ରାଭିଷେକ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ସହିତ ସ୍ତବ, ସ୍ତୋତ୍ରାଦି ପାଠ କରିଥିଲେ । ଶିବ ଏଥିରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ପାପମୁକ୍ତ କରିଥିବାରୁ ଏହି ଲଙ୍କା ନାମ ବିମ୍ବେଶ୍ୱର ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧିକ କଥା ରହିଅଛି । ବୈଦରାଣୀ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଆଶ୍ୱିନେଶ୍ୱର ନିକଟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ବାୟୁ କୋଣରେ ବିମ୍ବେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୬ । ବୈଦ୍ୟନାଥ—ନାଭିଗହ୍ୱାର ପୂର୍ବରେ ବୈଦ୍ୟନାଥ ପୁସ୍ତକସ୍ଥିତ ।

୮୭ । ଭଣ୍ଡେଶ୍ୱର—ନନ୍ଦପୁର ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ଭଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୮ । ଭରତେଶ୍ୱର—ଅଟ୍ଟେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ଭରତେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୯ । ଭର୍ଗବେଶ୍ୱର—ଭର୍ଗବେଶ୍ୱରଙ୍କ ଖ୍ୟାତି ପୁରସ୍କୃତ । ଏପରିକି ଭଗ୍ନ ମହର୍ଷିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭର୍ଗବ ଆରାଧନା କରି ପୁସ୍ତକଲଭ କରିଥିବାରୁ ଏହାଙ୍କ ନାମ

ଭର୍ଗବେଶ୍ୱର ହୋଇଛି । ପୁଣ୍ୟର ପାଇଁ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଭର୍ଗବେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି ସେ ପୁଣ୍ୟର କରନ୍ତି ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ଭରତାଙ୍କ ଉତ୍ତର ବେଢ଼ାର ବାହାର ଭର୍ଗବେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୭୭ । ଭୃମେଶ୍ୱର—ରାହାଣୋଇ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ଭୃମେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୭୮ । ଭୃବନେଶ୍ୱର—ପଞ୍ଚାଶ୍ରବଙ୍କ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଭୃବନେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୭୯ । ଭୃଙ୍ଗେଶ୍ୱର—ସିନ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ଭୃଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୦ । ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର—ଭରତାଙ୍କ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କାମାକ୍ଷୀଙ୍କ ପଣ୍ଡିତରେ ଶୁକଳ ଶର୍ପ ନିକଟରେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ସୁଖାଭୂତ ।

୮୧ । ମହାକାଳେଶ୍ୱର—ଲକ୍ଷେନ୍ଦ୍ରପୁର ମଧ୍ୟରେ ମହାକାଳେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୨ । ମାନସେଶ୍ୱର—କୁଥାମଢ଼େଇ ଗ୍ରାମର ରୌଦ୍ରଶର୍ପ ନିକଟରେ ମାନସେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୩ । ମାତେଶ୍ୱର—କୋଦଣ୍ଡପୁର ନିକଟରେ ମାତେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୪ । ମୁକୁନ୍ଦେଶ୍ୱର—ବିଜ୍ଞାନ ଗ୍ରାମସ୍ଥିତ ହରହେଶ୍ୱରଙ୍କ ପଣ୍ଡିତରେ ମୁକୁନ୍ଦେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୫ । ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର—ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୬ । ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟେଶ୍ୱର—ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶର୍ପ ଅନୁଯାୟୀ ଏହି ଲଙ୍କାର ନାମ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟେଶ୍ୱର । ଏହାଙ୍କ ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ହେଉଛି ସୁପେଶ୍ୱର । ଗୟାମାତୁର ଶିଖର କୋଣର ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏକ ଗର୍ଭର ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟେଶ୍ୱର ଅଛନ୍ତି ।

୮୭ । ଯଯାତିଶ୍ୱର—ବୈତରଣୀ ଦୁର୍ଗସ୍ଥିତ ଶକ୍ତିପୁରରେ ‘ଯଯାତି ଶର୍ପ’ ନିକଟରେ ଯଯାତିଶ୍ୱର ଅଛନ୍ତି ।

୮୮ । ଯମେଶ୍ୱର—କଥିତ ଅଛି ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ମହାକାଳରେ ସ୍ନାନ କରେ ଏହି ଯମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ସେ ଆଉ ଯମଯାତନା ଭୋଗ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯାହାଙ୍କ ବନ୍ଧର ପୁରାଣରେ ଯମେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୮୯ । ଯାମଦଗ୍ନେଶ୍ୱର—ଭରତା ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଶିଖାନେଶ୍ୱରଙ୍କ ଉତ୍ତରରେ, ନରକାନ୍ତ ମାଧବଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ଯାମଦଗ୍ନେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୦ । ଯୁଗେଶ୍ୱର—ଯମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଯୁଗେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୦ । ଶକେଶ୍ୱର—ବୈତରଣୀ କୁଳରେ କରମଙ୍ଗାବାନୀ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ରାଜେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୧ । ରାଜରାଜେଶ୍ୱର—ବିଦିପରାଜା ଗ୍ରାମରେ ଦକ୍ଷିଣରେ ରାଜରାଜେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୨ । ରାମେଶ୍ୱର—ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ଦାସୁପୁତ୍ରୀଶ୍ୱରଙ୍କ ପତ୍ନୀମନ୍ଦିର, ଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ନିକଟରେ ରାମେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୩ । ରୁଦ୍ରେଶ୍ୱର—ବୃଷେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଏକାଦଶ ରୁଦ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ରୁଦ୍ରେଶ୍ୱର ଅନ୍ୟତମ ।

୯୪ । ଲଳିତେଶ୍ୱର—ଦାଶପୁର ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମରେ ନରସିଂହ ଚୌପୁର କଲେଜ ନିକଟରେ ଲଳିତେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୫ । ଲେମ୍ବୁଶେଶ୍ୱର—ବରଜାଙ୍କ ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀରାମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଲେମ୍ବୁଶେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୬ । ଲଙ୍କାଶ୍ୱର—ସିଂହେଶ୍ୱରଙ୍କ ପୂର୍ବଦିଗରେ ଯେଉଁଠାରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଉତ୍ତରାବହୀନୀ ହୋଇଛି ସେହିଠାରେ ଲଙ୍କାଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୭ । ଶୀତଳେଶ୍ୱର—ଶୀତଳେଶ୍ୱର ଗାଁର ଶୀତଳେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ଶୀତଳେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଗାଁର ନାମ ଶୀତଳେଶ୍ୱର ହୋଇଅଛି ।

୯୮ । ଶୃଙ୍ଗେଶ୍ୱର—ଶୀତଳେଶ୍ୱର କୁଳସ୍ଥ ଜଟଣେଶ୍ୱର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥରେ ଥିବା ଜଙ୍ଗଲରେ ଶୃଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୯୯ । ସକଳେଶ୍ୱର—ବୈତରଣୀ କୁଳସ୍ଥିତ ଯଯାତିଶ୍ୱର ପୁତ୍ରରେ ଯଯାତି-ଞ୍ଜାଳ ନିକଟରେ ସକଳେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୦୦ । ସନ୍ତେଶ୍ୱର—ସନ୍ତମଧ୍ୟକ ଗ୍ରାମ ମନ୍ତ୍ରପଡ଼ରେ ସନ୍ତେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୦୧ । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର—ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଘାଟପୁର ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ । ଯାହାଙ୍କୁ ବରଦର ଆତ୍ମା ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ । ଏହାଙ୍କ ନିକଟରେ ସିଦ୍ଧବନ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠାରେ ବୈତରଣୀ ଉତ୍ତରବାହିନୀ ହୋଇ ସିଦ୍ଧବନର ତଳ ପାଖରେ ପ୍ରବହମାନ ହୋଇଛି । ଏହା ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଖର୍ଯ୍ୟସ୍ଥଳ । କପିଳ ସନ୍ନିଧିରେ ଲେଖା ହୋଇଅଛି ଏଠାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତ ତପସ୍ୟା କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ଥାନ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନେକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଅଛି । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ନାମକ ଖର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ଳାନ୍ କଲେ ମଣିଷର ସମସ୍ତ ଇଚ୍ଛା ଫଳବତୀ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ଯେଉଁ ଲୋକ ଥରେ ମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମୀହୁଏ, ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତି ବ୍ରହ୍ମା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ବର ପ୍ରଦାନ

କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ପିନ୍ଧେଶ୍ୱର ଘାଟରେ ଶୁଭଦିନ ଶୁଭଯୋଗରେ ସ୍ନାନ କରନ୍ତି ସେ ବିଭବନରେ ସକଳ ଘାଟ ସ୍ନାନର ଫଳ ଲଭ କରେ ।

୧୦୨ । ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର—ସପନପୁର ଶାସନ ପୁସ୍ତକରେ ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଗ୍ରାମର ନାମ ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର (ସପନପୁର) ହୋଇଛି ।

୧୦୩ । ପୁକୁମାରେଶ୍ୱର—କୁଆଁସପୁର ଗ୍ରାମରେ ପୁକୁମାରେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୦୪ । ସୋମେଶ୍ୱର—ଯାଉଁଳିବନ୍ଧର ପଶ୍ଚିମରେ ସୋମଘାଟର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ସୋମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୦୫ । ହରିକେଶେଶ୍ୱର—ପିନ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ ମହର୍ଷିଘାଟ ନିକଟରେ ହରିକେଶେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ ।

୧୦୬ । ହରନ୍ତେଶ୍ୱର—ବିନ୍ଧାଣ ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ହରନ୍ତେଶ୍ୱର ଲଙ୍କା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଲଙ୍କା ସଦାସବଦା ଜଳରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥାନ୍ତି । ଏଠାରେ ପୁଣି ଅଳ୍ପଦୂର ଦେଖା ଦିହ୍ୟେଶ୍ୱର । ତାହାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଗ୍ରାମର ନାମ ବିନ୍ଧାଣ ହୋଇଅଛି ।

୧୦୭ । ହାଟକେଶ୍ୱର—ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ହାଟକେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ । ହାଟକେଶ୍ୱରଙ୍କ ଅଲୌକିକ ମନ୍ତ୍ରମା ଅଛି । ଏହା ହଳ ପୁରାଣରେ ଲିଖିତ ଅଛି—ଆକାଶରେ ତାରକେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପାତାଳରେ ହାଟକେଶ୍ୱରରୁ ଏବଂ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ମହାକାଳେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ମନହାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ପାତାଳ ହାଟକେଶ୍ୱର ପରି ଯାଜପୁରର ହାଟକେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଦର୍ଶନାର୍ଥୀର ମନୋବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣହୁଏ ।

୧୦୮ । କ୍ଷେତ୍ରେଶ୍ୱର—ସୋମଘାଟର ଉତ୍ତରରେ ସୋମେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ କ୍ଷେତ୍ରେଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥିତ ।

କାବିକ୍ଷେତ୍ର ନାଭିଗୟା

ଡକ୍ଟର ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମହାରଣା

ପୁଣ୍ୟଲୋକ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ ‘ବନ୍ଦୀର ଆତ୍ମକଥା’ରେ
ଗାଇଛନ୍ତି—

“ଜଗତ ସରସେ ଭାରତ କମଳ
ତା’ ମଧ୍ୟ କେଶର ପୁଣ୍ୟ ମଳାତଳ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗତ ସ୍ବରୂପ ସରୋବର ମଧ୍ୟରେ ଭାରତ ଏକ ପତ୍ର ଏବଂ ଏହି ପତ୍ରର
ଶ୍ରେଷ୍ଠାଂଶ ବା କେଶର ହେଉଛି ପବନ ମଳାତଳ ଧାମ । କେବଳ ମଳାତଳ
ଧାମ ନୁହେଁ, ଏହିଭଳି ବହୁ ପବନ ଧାମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଏହି କାରଣରୁ
ଓଡ଼ିଶା ପୁଣ୍ୟଭୂମି ରୂପେ ପରିଚିତ । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଳାତଳଧାମ
ବା ଜଗନ୍ନାଥକ୍ଷେତ୍ର ଭଳି ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ
ଇତିହାସରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ ଭଳି ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟ ଏକ ମହତ୍ତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ
ଅଧିକାର କରେ । ଇତିହାସର ବହୁ ଉତ୍ଥାନ-ପତନ ଭିତରେ ଗତିକରି ମଧ୍ୟ ଏହି
କ୍ଷେତ୍ର ବା ମଣ୍ଡଳଦ୍ବୟ ସେମାନଙ୍କର ପବନ ସ୍ଥିତି ବଜାୟ ରଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉପଯୁକ୍ତ
ପ୍ରବର ଓ ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ଅଭାବରୁ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଇତିହାସ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିରଜା-
କ୍ଷେତ୍ର ଆଜି ଜଗନ୍ନାଥକ୍ଷେତ୍ର ଭଳି ବିଶୁଦ୍ଧିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଅବସ୍ଥିତି :

ଅବିଭକ୍ତ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଯାଜପୁର ସହର ହିଁ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ନାମରେ
ପରିଚିତ । ‘ଯାଜପୁର’ ଶବ୍ଦଟି ‘ଯାଜପୁର’ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଷ ରୂପ ବୋଲି ‘ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର
ଓଡ଼ିଆ ଶ୍ରୀକୋଷ’ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ‘ଯାଜପୁର’ର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ହେଉଛି
ଯାଗକାଣ୍ଡ (ଯାଜ୍ଞ) ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ପୂର ବା ବାସସ୍ଥାନ । ଏହି ମହାନ ଶୀର୍ଷ
ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ରେଳପଥର ଯାଜପୁର-କେନ୍ଦୁଝର ରେଡ୍ ରେଳଷ୍ଟେସନ-
ଠାରୁ କିଛି କଲେମିଟର ଦୂରରେ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଶୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ ।
ଏଠାକୁ ରେଳଯୋଗେ ସିଧାସଳଖ ଗସ୍ତା ନ ଥିଲେ ହେଁ ବସ୍ ଯୋଗେ ଯାତାୟତର

ବେଶ୍ ସୁବିଧା ରହିଛି । ରେଳପଥ ଓ ସଡ଼କପଥ ସୁବିଧା ଦେବାର ବଡ଼ ସୁବିଧା ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଖାର୍ଯ୍ୟାସୀଗଣ ପଦଯାତାରେ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଏପରିକି ଜଳପଥରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ବୁଦବାଲି ବନ୍ଦର ଦେଇ ଖାର୍ଯ୍ୟାସୀ ମଧ୍ୟ ଏ ସ୍ଥାନକୁ ଖାର୍ଯ୍ୟ ଭ୍ରମଣରେ ଆସୁଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି ।

‘ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ’ ଅନୁର୍ବଚ ‘ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ବିରଜା କ୍ଷେପର ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁଣାଯାଇଛି—

“କୁଳପ୍ରଦେଶେ ରୁଚିରେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟ ମହୋଦଧେଃ ।
ନାମ୍ନା ମଳ ଲବି ଖ୍ୟାତୋ ବିଦ୍ୟତେ ଧରଣୀଧରଃ । ୧୪୩
ତସ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ନବସତେ ଭଗବାନ୍ କମଳାପତଃ ।
ଭକ୍ତପ୍ରିୟାର୍ଥଂ ବିଶ୍ୱାମ୍ନା ବିଶ୍ୱବନ୍ଦ୍ୟପଦାମୁଜଃ । ୧୪୪
ତସ୍ମାତ୍ ଗିରୋରୁତ୍ତରସ୍ୟାଂ ଦିଶି ଦ୍ରାବଣ ଯୋଜନମ୍ ।
ବସ୍ତ୍ରୀର୍ଣ୍ଣଂ କ୍ଷେପକଣ୍ଠଂ ତତ୍ତ୍ୱପୁଣ୍ୟକ୍ଷେପମିଦଂ ବିଦୁଃ । ୧୪୫
(ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି କ୍ଷେପର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ମହୋଦଧି ଅବସ୍ଥିତ, ଯାହାର କମଳାୟ କୁଳ ପ୍ରଦେଶରେ ମଳ ନାମକ ଏକ ପର୍ବତ (ମଳଗିରି ବା ମଳାଚଳ) ରହିଛି । ସେହି ପର୍ବତ କନ୍ଦରରେ ଭକ୍ତଜନଙ୍କ ପ୍ରିୟଭଜନ ବିଶ୍ୱାମ୍ନା କମଳାପତ (ଭଗବାନ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ) ବାସକରି ସେହି କ୍ଷେପର ମହିମା ବୁଦ୍ଧି କରିଅଛନ୍ତି । ସେହି ଗିରି ବା ମଳଗିରିର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବାରଯୋଜନ (ଅଠରୁଲକ୍ଷ ହୋଣ) ଦୂରରେ ଯେଉଁ ବସ୍ତ୍ରୀର୍ଣ୍ଣ ବା ପ୍ରଶସ୍ତ କ୍ଷେପଟି ଅବସ୍ଥିତ, ତାହାକୁ ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେପ (ବିରଜା କ୍ଷେପ) ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି ।

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ଯାଜପୁର :

ଦେବୀ ବିରଜା ବିରଜାକ୍ଷେପର କ୍ଷେପାଧିଶ୍ୱରୀ । ପୁରାଣ ପୁରାଣରେ ବିରଜା ଦେବୀ ତଥା ବିରଜାକ୍ଷେପର ସର୍ବପ୍ରଥମ ପୌରାଣିକ ଉଲ୍ଲେଖ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ‘ମହାଭାରତ’ରୁ । ‘ମହାଭାରତ’ର ବନପର୍ବରେ ଲେଖନମୁନି ବିରଜାକ୍ଷେପର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—

“ତତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସର୍ବପାପ-ପ୍ରମୋଚନାଂ ।
ବିରଜଂ ଖାର୍ଯ୍ୟମାଦ୍ୟ ବିରଜତି ଯଥା ଶଶି । ୬।”

‘ମହାଭାରତ’ର ରତନା ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସୁଦ୍ଧା ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଆଦିକାବିକ ତଥା ଗବେଷକମାନଙ୍କ ମତକୁ ଯଦି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ବିରଜାକ୍ଷେପର ସ୍ଥିତି ଯେ ରହିଥିଲା, ତାହା ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ବିରଜାକ୍ଷେପର ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଏହା ଯଥେଷ୍ଟ

ମନେହୁଏ । ‘ବାୟୁସୁରାଣ’, ‘ବୃହସୁରାଣ’, ‘ବୃହାଣ୍ଡ ସୁରାଣ’, ‘କପିଳ ସଂହିତା’ ଆଦିରେ ବିରଜା ଓ ବିରଜାଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମ୍ୟକ୍ ସୂଚନା ମିଳେ । ‘ବାୟୁ ସୁରାଣ’ରେ ଅଛି—

“କଳଜାମହଶାଶ୍ଟୌବ ମହେନ୍ଦ୍ର ନିଳୟାଶୁ ଯେ ।

ଏତାନ୍ ଜନପଦାନ୍ ସଦାନ୍ ପାଳୟିଷ୍ୟତି ବୈ ଗୁହଃ ।”

(ଅଧ୍ୟାୟ—୧୯)

ମେଘନାଦୁରାଚାରୁ ମହେନ୍ଦ୍ର ପଦ୍ମ (ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ରାଜ୍ୟରେ ରଜିତ କରୁଥିବା ଯେଉଁ ଗୁହ ରଜାଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି, ସେ ସିଂହଳରେ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ‘ଦାଠାଧାତୁବଂଶ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୁହଣିବଙ୍କ ବ୍ୟଠାତ ଅନ୍ୟ କେହି ଗୁହନ୍ତ ବୋଲି ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି । (ବିରଜା ବଳ୍ଲଭାମାଳା : ୧, ପୃ. ୧୫) ଗୁହଣିବ ବିରଜାମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ରଜା ଓ ସେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମବଲ୍ଲଭୀ ଥିଲେ । ଗୁହଙ୍କ ମହାପରିବ୍ରାଜା ପରେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଥେର ଖେମ ଗୁହଙ୍କ କଳଦାନ୍ତଟିଏ ଆଣି କଳଙ୍ଗର ରଜା ଗୁହୁଦତ୍ତଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ ଓ ଗୁହୁଦତ୍ତ ପ୍ରତିପଦ ଦନ୍ତଟିଏ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଉପାସନା କରିଥିଲେ । ପ୍ରତିପଦ ଦନ୍ତର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ରହିଥିଲା ଏବଂ ଏହାଫଳରେ ପାଟଳସୁନ୍ଦର ଜୈନ ନରପତି ପଣ୍ଡୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଘାତନା ହୋଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଘଟଣା । ଏହି ଦନ୍ତକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଫରାସୀ ରଜାମାନେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ଏବଂ ଏହାଫଳରେ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ରକ୍ତପାତର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖାଦେଲା । ଆଇଲନ୍ଦ୍ୟ ରଜା ଗୁହଣିବ ଏହି କାରଣରୁ ପ୍ରତିପଦ ଦନ୍ତକୁ ସିଂହଳକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରିଥିଲେ । ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଅନ୍ୟତମ କହନ୍ତି ଯେ ଗୁହୁଦତ୍ତଙ୍କ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମର ରହିଥିଲା ଗୁହୁଦତ୍ତ ପାଟଳ ବା ଗୁଡ଼ଗୁର ପାଟଳ ସହିତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏହା ହୋଇଥିଲା ଭୌମ ବଂଶର ରାଜଧାନୀ । ଏହାର ଆଧୁନିକ ନାମ ଗୋହ୍ନରଟିକିର । ଗୋହ୍ନରଟିକିର ଯାଜପୁରର ଅନନ୍ତପୁରରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

ଭଦ୍ରକର ଭଦ୍ରକାଳୀ ମନ୍ଦିରରୁ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜପୁର ସୁରଶର୍ମା ନାମକ ରଜାଙ୍କ ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା । ସୁରଶର୍ମା ଗୁହଣିବଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ବା ସମକାଳୀନ ରଜା ହୋଇପାରନ୍ତି । ସେହିପରି ସୋରୋରୁ ମିଳିଥିବା ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଏକ ଶିଳାଲେଖରେ ଯାଜପୁରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଏବଂ ଏହା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ମହାପ୍ରତିହାର ମହାରାଜା ସ୍ବରୁଦତ୍ତଙ୍କ ଦ୍ଵାରା । ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାରାଜା ସ୍ବରୁଦତ୍ତ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସକ ଥିଲେ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏହିପରି ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଧାରବାହିକ ଇତିହାସ ବଦଳରେ ସାମାନ୍ୟ ଓ ଅସ୍ଫଳଗ୍ନ ଇତିହାସ ମିଳିଥାଏ । ଧାରବାହିକ ଇତିହାସ କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ, ଯେତେବେଳେ (୭୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୌମ ରାଜତ୍ଵର ଅସ୍ଥାପନା ହୁଏ ।

ଭୌମ ବଣ ବା ଭୌମ-କର ବଣର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଥିଲେ ଭଲଟି ସିଂହ ବା ପ୍ରଥମ
ଟିକର ଦେବ । ସେ ପ୍ରାୟ ୩୩୫ରୁ ୨୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ।
ଭୌମବଣର ରାଜ୍ୟାଳ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟଳ
ବା ଗୋହରଟିକସରେ ।

ଭୌମ-କର ରାଜାମାନେ ଯମଶଃ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଏହାର ପୁରସାଗ
ନେଲେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ କୋଶଳ ନରପତି ଜଗନ୍ନକପୁ ମହାଭବଗୁପ୍ତ । ସେ ଭୌମକର
ଜୋ ଧର୍ମ ଶୁଭକର ଦେବଙ୍କ ସହିତ ନିଜର ଜନ୍ୟା ପୁତ୍ରୀ ମହାଦେବୀଙ୍କୁ ବିବାହ ଦେଇ
ଭୌମ-କର ବଣ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ତାଙ୍କ ପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରଥମ
ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ (୮୮୫-୯୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୁଳସ୍ଥିତ ଭୌମ-କର
ରାଜ୍ୟକୁ ଅଧିକାର କରିନେଲେ । ଏଣୁ ଭୌମକର ବଣ ଲେପପାଇଲା । ଯଯାତିଙ୍କର
ପିତୃପୁରୁଷରୁ ରାଜ୍ୟାଳ ଥିଲା ବିମଳପୁର ବା ସୋନପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଆଧୁନିକ
ବିନିକା । ଯଯାତି ଏହାର ନାମ ବଦଳାଇ ଯଯାତି ନଗର ରଖିଲେ । ଭୌମ-କର
ରାଜ୍ୟ ଦଖଲ କରିବା ପରେ ସେ ଯାଜପୁରରେ ନିଜର ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜ୍ୟାଳ ସ୍ଥାପନ କଲେ
ଏବଂ ଏହାର ନାମକରଣ କଲେ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର । ଯାଜପୁର ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ
ନରପତିମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳ ହେବାପରେ ସେମାନେ ଏଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର
ପୁନରୁତ୍ଥାନ ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟିତ ହେଲେ । ଏଥିପାଇଁ ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ
କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶହଜାର ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଅଣାଇଥିଲେ ବୋଲି
ଜନଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ମନେହୁଏ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାରରେ ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଅଭାବ
ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସଖ୍ୟା ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଲିନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ନ ଥିଲା । କଥିତ
ଅଛି ଯେ, ଏହି ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସେ ପଡ଼ିତ ବୈଦିକ ଧର୍ମ କୁଳରେ
ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ପରେ ଶ୍ରୀମତେ ଧର୍ମରଥ ଓ ନନ୍ଦିଷ୍ଠ ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ସିଂହାସନ
ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ବଞ୍ଚିଗଲାରେ ଯାଜପୁରର ନାମ ଥିଲା ଯଯାତି
ନଗର ଓ ଏହା ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଳ ଥିଲା । ତା'ପରେ କିଛିକାଳ ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ
ଅରାଜକତା ମଧ୍ୟରେ ଗତିକଲା । ଏହାପରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି, ଉଦ୍ୟୋତକେଶସ୍ଵ,
ଦ୍ଵିତୀୟ ଜଗନ୍ନକପୁ, ପୁରଞ୍ଜୟ, କର୍ପୁଦେବ ଆଦି ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ନରପତିଗଣ ଶାସନ
ଭାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କର୍ପୁଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଗଙ୍ଗାବର୍ଣ୍ଣୀ ରାଜା ଅନନ୍ତ ବର୍ମଣ
ଲେଖିଗଛ ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରି ତାହାକୁ ନିଜ
ଶାସନାଧୀନ କରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ବେଶସ୍ଵମାନଙ୍କ ପତନ ଦୃଷ୍ଟିଲା ।
ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଅଭିନବ ବାରାଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକରେ ରାଜ୍ୟାଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା
କଲେ । ଫଳରେ ଯାଜପୁରର ରାଜନୈତିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ହ୍ରାସ ପାଇଲା ।
କିନ୍ତୁ ବିରଜାଶେଷ ଭାବରେ ଯାଜପୁରର ଧର୍ମୀୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପୁରାପରି ଅଭୁଟ ରହିଲା ।

ପୁରଣ ଓ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏହି ଯାଜପୁର ନଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉନ୍ନତର ଚରମସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲା, ଭୌମ-କର ଓ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜଭବନରେ । ଏଠାରେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର କାର୍ତ୍ତିମାନ ମୁଣ୍ଡଟିକ ଉଠିଥିଲା । ଏକତା ଏହା ଥିଲା ସବୁଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟର ଏକ ପବନସ୍ଥଳୀ । ସବୁଧର୍ମ ଓ ସବୁସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ସଂହତ ଓ ସମନ୍ୱୟ ରଖାଇବା ଏହି ପବନସ୍ଥଳୀ ଉଚ୍ଚତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମହତ୍ତ୍ୱାୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିପାରିଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଏହି ମହାନ୍ ପୀଠର ନଳା-ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ ପବନଦ୍ୱାର ପତନର ଦିନ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ, ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଆନନ୍ଦଶାଳୀ ବଙ୍ଗ ସୁଲତାନ ସୁଲତାନ କରାଲଙ୍କ ଧର୍ମର ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ । ଓଡ଼ିଶାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଳୀନ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ତାକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ଭେଟିଲେ ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗୋଡ଼ରଟିକଗଡ଼ରେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହେଲେ । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ-କୀର୍ତ୍ତୀ କଳାପାହାଡ଼ ଆଉ ନିଷ୍ଠୁର ସ୍ୱାଗତର ବରଜାଣେଷ୍ଠରେ ଧୂସର ତାଣ୍ଡବଲୀଳା ପୃଷ୍ଠିକଲା । ବହୁ ଉଚ୍ଚସ୍ଥ କଳାକାର ତା'ର ନିଷ୍ଠୁର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଧରଣୀୟା ହେଲା । ସମସ୍ତଦିନ ବ୍ୟତୀତମାନଙ୍କ ବାଚସ୍ପାୟ ଆନନ୍ଦଶାଳୀ ଫଳରେ ଯାଜପୁର ତା'ର ପୂର୍ବ ଗୌରବସୂଚୀ କଳା-ସ୍ଥାପତ୍ୟ ହରାଇ ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।

ବରଜାଣେଷ୍ଠର ନାମାନ୍ତର :

ବରଜାଣେଷ୍ଠ ଏହାର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ନାମିତ । ପୂର୍ବସଲଳା ବୈଦରଣୀ ନଦୀର ତଟତୀକରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ ଏହା ବୈଦରଣୀ ଘାଟି ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ବ୍ରହ୍ମା ଯାଜପୁରଠାରେ ତପସ୍ୟା ଓ ବହୁ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମୟ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଏହି ଯଜ୍ଞର ପବନନଳ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥା ଦେବୀ ବରଜା ଆବିର୍ଭୁତା ହୋଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଅଭିଳାଷ ପୂରଣକରି ସେ ଯାଜପୁର ବରଜାଣେଷ୍ଠର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀରୂପେ ପୂଜା ପାଇଲେ । ଯଜ୍ଞରୂପୀନ ସମୟରେ ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳକୁ ପବନ ନଳରେ ଧୋଇ କରିବାପାଇଁ ପୁରନଦୀ ଗଙ୍ଗାକୁ ନିବେଦନ କରିଯିବାରୁ ଗଙ୍ଗା ମଣ୍ଡ୍ୟରେ ବୈଦରଣୀ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତା ହେଲେ । ସେଥିପାଇଁ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈଦରଣୀ ନଦୀକୁ ଗଙ୍ଗା ଜାନକର ଧର୍ମପ୍ରାଣ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ଗଣ୍ଡର ଭକ୍ତି ସନ୍ନିତ ପୂଜା କରିଆସୁଛନ୍ତି ଓ ଏଥିରେ କାରୁଣୀ ପୋଷାରେ ସ୍ଥାନକର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତୃଷ୍ଣା ମେଣ୍ଟାଉଛନ୍ତି । ଏହା ପାବଂଶେଷ୍ଠ, ଗଦାଶେଷ୍ଠ, ନାଭିଶେଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ । ‘କପିଳ ସଂହିତା’ରେ ବରଜାଣେଷ୍ଠ ହିନ୍ଦୁ ଜଗତରେ ପ୍ରଥମ ଘାଟିରୂପେ କଥିତ ଏବଂ ବରଜା ଦେବୀ ପାବଂଶ ରୂପେ ପରିଚିତା । ଯେପରି—

“ଦେଷାଂ ତୁ ପ୍ରଥମଂ କ୍ଷେତ୍ରଂ ପାବଂଶା କ୍ଷେତ୍ରମେବକ ।

ବରଜାଣ୍ୟା ମହାଦେବୀ ପାବଂଶା ବ୍ରହ୍ମରୂପିଣୀ ।

ସାଧକାନାଂ ହିତାର୍ଥେୟ ଉଚ୍ଚତମ ଭୂତ ସଂହିତା ।”

ଭରତବର୍ଷରେ ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ପାଟଣାକ୍ଷେତ୍ର ସର୍ବପ୍ରଥମ କ୍ଷେତ୍ର । ସାକ୍ଷୀ ବାହୁରୁପିଣୀ ପାଟଣା ସାଧନମାନଙ୍କର ହିତାଦର୍ଥ ଭରଜା ନାମ ଧାରଣ କରି ଏବଂ ଉତ୍କଳରେ ଭରଜମାନା ରହି ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରକୁ ପବିତ୍ର କରୁଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରକୁ ପାଟଣାକ୍ଷେତ୍ର କହିବ ଏକାନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ । ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଭଗବାନ ନାରାୟଣ ଗଦାଧର ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ପିଣ୍ଡଦାନ ସମୟରେ ଏହି ଗଦାଧର ସାକ୍ଷୀ ରହନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଗଦାକ୍ଷେତ୍ର ନାମକରଣ ମଧ୍ୟ ସୁକ୍ଳସୁକ୍ଳ । ପୌରାଣିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଗଦାକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଥାଏ । ‘ବାୟୁ ପୁରାଣ’ରେ ଏହା ଗଦାକ୍ଷେତ୍ର ଭାବରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଯଥା —

“ସାଂସ୍ତ୍ର ବୈତରଣୀ ନାମ ନଦଃ ସୈଲେନ୍ୟ ହସ୍ତବା ।

ସାଂକଶ୍ୟା ଗଦାକ୍ଷେତ୍ର ପିଣ୍ଡାଣାଂ ତାରଣାୟ ବୈ ॥”

ଏହି କ୍ଷେତ୍ରସ୍ଥ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି ସହିତ ଯେଉଁ ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନମାନ ସଂପୃକ୍ତ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ ।

ନାରାୟଣର ଉତ୍ପତ୍ତି :

ନାରାୟଣ ଖର୍ପ ଗ୍ରହରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ଯାଜପୁର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାକ୍ତପୀଠ ମଧ୍ୟ । ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ଭରଜା ଏହି ଶାକ୍ତପୀଠର ଶକ୍ତି । ସଙ୍ଗଙ୍କର ଶରଣାଗଣ ନାହିଁ ଏ ସ୍ଥାନରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ଏହାକୁ ନାଭିପୀଠ କୁହାଯାଏ । ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନ ଅନୁସାରେ ଦଶ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ଯଜ୍ଞକୁ ଭଗବାନ ଶଙ୍କରଙ୍କ ବ୍ୟଠାତ ସକଳ ଦେବତା ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲେ । ଦଶଙ୍କ କନ୍ୟା ସଙ୍ଗା ଏହା ଜାଣିପାରି ଅନାଦୃତ ଯେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରଲେ । ନିଜର ସ୍ଵାମୀ ଭିକ୍ଷୁରୁକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରାଯାଇ ନ ଥିବାରୁ ସେ ଅପମାନିତ ହୋଇଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ ଦଶଙ୍କ ମୁଖରୁ ବାରମ୍ବାର ଶଙ୍କରଙ୍କ ନିନ୍ଦାବାଣୀ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିବାରୁ ସଙ୍ଗା ଅପମାନ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ଯଜ୍ଞ-କୁଣ୍ଡରେ ଆତ୍ମାହୁତି ଦେଲେ । ଏହା ଜାଣିପାରି ଶଙ୍କର ହୋଧାଧୁକ ହୋଇ ସଙ୍ଗଙ୍କର ପ୍ରାୟୋନ ଅର୍ଦ୍ଧଦର୍ପ ପିଣ୍ଡକୁ ସ୍ଵରରେ ଧାରଣପୂର୍ବକ ଉନ୍ମୁଖ ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ତାଙ୍କର ଏହି ଆଚରଣ ଦେବଗଣଙ୍କୁ ଭୟଭୀତ କଲେ । ସୃଷ୍ଟିର ଆଶୁ ପ୍ରଳୟ ଆଶଙ୍କା କରି ସେମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଶରଣାଗତ ହେଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଶଙ୍କରଙ୍କ ସ୍ଵରସ୍ଥ ସଙ୍ଗଙ୍କ ଶରୀରକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି କାଟି ପକାଇଲେ । ସଙ୍ଗଙ୍କ ଦେହାଂଶ ଏବଂ ଅଙ୍ଗଭୁଷଣ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ପଡ଼ିତ ହେଲେ, ସେହି ସ୍ଥାନସବୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶାକ୍ତପୀଠ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭିଲେ । ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶ ଏକାବନଟି ସ୍ଥାନରେ ପଡ଼ି ଏକାବନଟି ଶାକ୍ତପୀଠ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ‘ଚନ୍ଦ୍ର ରତ୍ନାମଣି’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯାଜପୁର ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶକ୍ତିଙ୍କର ନାଭି ପଡ଼ିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ନାଭିପୀଠର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲଭିଗଲେ । ‘ଚନ୍ଦ୍ର ରତ୍ନାମଣି’ରେ ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି — ‘ଉତ୍କଳେ ନାଭିଦେଶେ ଚ ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମୁଖ୍ୟତେ ।’

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣପତି ଏହି ନାହିଁ ପଡ଼ିବ ହୋଇ ଏହାକୁ ନାଭିକାପତିରେ ପରିଣତ କରିଛୁ ବୋଲି କେତେକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏହି ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ଛବିଶଗୋଟି ଉପପ୍ରାଚୀର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସଙ୍ଗୀତ ଅଙ୍ଗଭୂଷଣ ଓ ଶବ୍ଦାଦି ପଡ଼ିବ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ନାଭିପ୍ରାଚୀ ବରଜାକ୍ଷେପରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ । ଫଳରେ ପିତୃପୁରୁଷ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏଠାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ପିଣ୍ଡଦାନ ଗୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ ଭଳି ଫଳଦାୟକ ହୋଇଥିବାରୁ ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ଶାକ୍ତପ୍ରାଚୀ ନାଭିକାକ୍ଷେପ ନାଭିଗୟାକ୍ଷେପ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛି । ଏହି ସମ୍ଭାବନା ବଳରେ ଏ କ୍ଷେତ୍ରର ନାଭିଗୟା ନାମକରଣକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଆସିବି ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଏଠାରେ ଗୟାପୁରର ନାଭି ପଡ଼ିବ ହୋଇ ଏ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ନାଭିଗୟାରେ ପରିଣତ କରିଥିବା ପ୍ରତ୍ତିଷ୍ଠିତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅଭାବ ନାହିଁ ।

‘ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ’ ଅନ୍ତର୍ଗତ ‘ବରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ର ସପ୍ତଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ଗୟାପୁର ମନ୍ତ୍ରମା’ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନାଭିଗୟା ଉପସ୍ଥିତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାମୁତାରେ ପୁରାଣକାଳରେ ଗୟା ନାମକ ଏକ ପରମଧାର୍ମିକ ଗଣସ୍ଥ ଅନେକ ଯଜ୍ଞ କରି ବହୁ ପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଛି । ସେ କେବଳ ପରମେଶ୍ଵରୀ ମୁର୍ତ୍ତି ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠ ମଧ୍ୟ । ଦାନଧର୍ମୀର ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରି ସେ ସ୍ଵର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ, ପାତାଳରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛି । ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ତେଜ, ପୃଥିବୀର ସନ୍ଧ୍ୟାଶୁଭା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରର ଶୋଭାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଛି । ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାମ୍ଭ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ବିଶାରଦ ଭାବରେ ତା’ର ଖ୍ୟାତି ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଛି । ଏହା ‘ବରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି —

“ସୁର କଲେ ଗୟାସ୍ଥାସିତ୍ ଦୈତ୍ୟଃ ପରମଧାର୍ମିକଃ ।

ମହାବଳୋ ମହାକାୟଃ ଶୁଭଗଃ ଶୁଭକାରକଃ ॥୧॥

×

×

×

ବିଜାତଃ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଦୈତ୍ୟାଣ୍ଡର-ବିବର୍ଜିତଃ ।

ତେଜସା ସୂର୍ଯ୍ୟଂକାଶଃ କ୍ଷମୟା ପୃଥିବୀସମଃ ॥୧୧॥

କାନ୍ତ୍ୟା ଚନ୍ଦ୍ର ଇବାହ୍ନାଂ ଦାନଶୈଶ୍ଵଃ ପ୍ରତାପବାନ୍ ।

ଶତସ୍ତ୍ରବ୍ଧେଷୁ ଶାସ୍ତ୍ରେ ତ ତମନ୍ତୁ ପ୍ରସନ୍ନ ନହିଁ ॥୧୬॥

(୧୭ଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୧୮୦)

ତା’ର ସୂର୍ଯ୍ୟସମ ତେଜରେ ଦେବତାଗଣ ଭୟଶ୍ୟନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି, ଯମ, ବାୟୁ, କୁବେର, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ଦେବଗଣ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କ ପାଖରେ ପଡ଼ିଥି ସମସ୍ତ ବୃହସ୍ପତି ବର୍ଣ୍ଣନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଛନ୍ତି । ବୃହସ୍ପତି ସେମାନଙ୍କୁ ଶିବଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇଛନ୍ତି । ଶିବ ଦେବତାଗଣଙ୍କ ସହିତ

ଯାଇଛନ୍ତି ବସ୍ତୁ ସ୍ବରୂପ । ସେଠାରେ ଭଗବାନ ବସ୍ତୁକୁ ଗଢ଼ାୟାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜଣାଇବା ପରେ ବସ୍ତୁ କହିଛନ୍ତି —

“ସ ତ ଦୈତ୍ୟ ମହାବାହୁପ୍ରପସା ଗ୍ରାସ୍ୟତେ ଭୃଶମ୍ ।
ଆଦାସ୍ୟତେ ବୈ ସବ୍ୟସାମଧିକାରଂ ସ୍ବତଜୟା ॥୧୮॥
ଅହଂସୟା ବିଶେଷୋଽପି ତପଶ୍ଚୋଗ୍ରା ତପସ୍ୟତ ।”

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ୧୭ଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୧୮୧)

ସ୍ବର୍ଗତ ହରି (ହରେକୃଷ୍ଣ) ତାଣ ସୁଲଳିତ ନବାକ୍ଷୟ ଛନ୍ଦରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ରୂପାନ୍ତର କରିଛନ୍ତି ଏହିପରି—

“ସେ ଦୈତ୍ୟ ତପେ ବଳୀୟାର । ତେଜ ଭୃଷିତ ତା ଶରୀର ॥
ଜଗତ ଦହିପାରେ ସେହୁ । ଦୈତ୍ୟ ଗରିଷ୍ଠ ମହାବାହୁ ॥
ସାଧ୍ୟ କରିବ ତନୁସୁର । ସ୍ବର୍ଗ ଯେ ସବ ଅଧିକାର ॥
ବିଶେଷ ଅହଂସହି ସେହି । ଉଗ୍ର ତପରେ ତପଦାତ୍ରୀ ॥

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୨୭)

ବସ୍ତୁଙ୍କଠାରୁ ଏପରି ଶୁଣି ଦେବତାଗଣ ଚକିତ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଗ୍ରହାଙ୍କ ଜରିଆରେ ବସ୍ତୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇ ଗଢ଼ାୟାରୁ ନିଧନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି । ଭଗବାନ ବସ୍ତୁ କହିଛନ୍ତି—“ଦୈତ୍ୟକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ନିଧନ କରିବା ମୋ’ ସାଧ୍ୟାତ୍ମକ । ତେଣୁ ତାକୁ ମୁଁ କୌଶଳରେ ନିଧନ କରିବି ! ତା’ ନିକଟକୁ ଯାଇ ମୁଁ ତାକୁ ଶ୍ବ ପ୍ରଶଂସା କରିବି ଓ ତା’ର ମନ ଜଣିନେବି । ତା’ପରେ ମାୟା-ବଳରେ ମୁଁ ତାକୁ ତା’ର ପୁଣ୍ୟ ଶରୀର ଉତ୍ତର କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇବି ।” ଦେବଗଣ ଏହାଶୁଣି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେମାନେ ବସ୍ତୁଙ୍କୁ ସହିତ ଗଢ଼ାୟାର ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି । ଗଢ଼ାୟାର ବସ୍ତୁଙ୍କ ସମେତ ଅନ୍ୟ ଦେବଗଣଙ୍କୁ ଦେଖି ପ୍ରମାଦ ଗଣିଲେ । କାରଣ ଦେବଗଣ ତା’ର ଶୁଭଚିନ୍ତନ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ସେ ପୂର୍ବରୁ ଜାଣିଲେ । ତଥାପି ଭକ୍ତିସତ୍ତ୍ବାରେ ସେ ସେମାନଙ୍କ ଅଭ୍ୟର୍ଥନାରେ ଏହିପରି ଲାଗିପଡ଼ିଲେ—

“ନେଇଣ ଅର୍ଥ୍ୟ ଜଣେ ଜଣ । ଆସନେ ପୁଜଇ ତରଣ ॥
ସେ ହରି ଦେବଗଣ ମଧ୍ୟେ । ଯାହାକୁ ଚିନ୍ତି ବିରୂପେ ॥
ଆତ୍ମାରେ ଆତ୍ମା ରାମହରି । ସୁଖ କରଇ ପାଦ ଧରି ॥
ଆଜ ମୋ ଜନ୍ମ ଯେ ସଫଳ । ଦେଖିଲି ପ୍ରଭୁ ଆଦିମୁଳ ॥
ଏବେ ମୋ’ ତପ ପୂର୍ଣ୍ଣହେଲା । ପରମାନନ୍ଦ ବିଜେ କଲା ॥
ଆଜ ମୋ’ ହିଁ ପୁା ବିଧିମତେ । ସେ ଫଳ ହୋଇଲା ଭୁବିତେ ॥
ଯଜ୍ଞରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଏହୁ । ଯଜ୍ଞ ସ୍ବରୂପ ମହାବାହୁ ॥
ଯଜ୍ଞ ସ ଧନେ ଯାକୁ ପାଇ । ତାକୁ ଦେଖିଲି ଭାବ୍ୟେ ମୁହିଁ ॥”

(ଭବେକ, ପୃ. ୨୭)

ମହାପ୍ରଭୁ ବସ୍ତ୍ରକୁ ଗପ୍ତାପୁର ବଡ଼ କମ୍ପାଦ ଘାବରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛୁ ଏବଂ ତାଙ୍କ
 ଧ୍ୟାନରେ ଲଭି କରୁଥିବାରୁ ଜୀବନକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରିଛୁ । ତା' ନିକଟକୁ ଆସିବା
 ପଥରେ ତାଙ୍କ ନିଜର କିଛି ଅଭିଳାଷ ରହିଛି ବୋଲି ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।
 ଗପ୍ତାପୁର ଚରଣଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ଅଭିଳାଷ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ବସ୍ତ୍ରକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛୁ ।
 ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରଥମେ ତାକୁ ସତ୍ୟ କରାଇଛନ୍ତି ଓ ସେ ସତ୍ୟ କରିବା ପରେ ତାକୁ ଜଗତର
 ମଙ୍ଗଳ ନିମନ୍ତେ ମହାପଥରେ ପଶୁଭଳି ବଳି ଦେବାକୁ କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
 ତା'ର ପବିତ୍ର ଶରୀରଟି ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବା ପାଇଁ କହିଛନ୍ତି । ଏହା ଶୁଣି ଦୈତ୍ୟ ଅତି
 ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ କରିଛୁ—

“ଧନ୍ୟ ମୋ' ବସ୍ତ୍ର ଆଦ୍ୟ ଜନ୍ମ । ଧନ୍ୟ ଜୀବନ ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ॥
 ତୁ ଗ୍ରାହ୍ୟ କର ମୋର ଅଙ୍ଗ । କଲି ମୁଁ ଦାସ ସୁତ ତ୍ୟାଗ ॥
 × × × ×
 ଏ କାପୁ ପରେ ଉପକାଶ । ଯେବେ ହୋଇବ ଦଇତ୍ୟାଶ ॥
 ତୁମ୍ଭର କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହେଉ । ମୋର ଜୀବନ ପଛ ଯାଉ ॥
 (ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୧୯)

ଏହା କହିସାରିବା ପରେ ଅପୁର ମନରେ ଚିନ୍ତା କରିଛୁ ଯେ, ଦେବତାମାନେ
 ଧୃତଦା ତା' ସହିତ ଶତ୍ରୁ ଆଚରଣ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନେ ତା'ର ଶରୀରର
 ନିମ୍ନାଂଶ ପାଦ ଦୁଇଟି ପୂଜାକରିବା ଉଚିତ । ଏହିପରି ଶବ୍ଦ ସେ ବସ୍ତ୍ରକୁ ସମ୍ମୁଖରେ
 ବୁଲିଟି ସର୍ତ୍ତ ଆଗେପଣ କରିଛୁ । ପ୍ରଥମ ସର୍ତ୍ତଟି ହେଉଛି—

“ହେ ଦେବ କର ବିବେଚନ । ଏ ଦେବେ ପୂଜିବେ ମୋ' ସ୍ଥାନ ॥
 ମୋ' ଅଗ୍ରଭାଗେ ଥିବ ରହି । ପୂଜିବେ ମୋର ପାଦ ଦୁଇ ॥
 ତୁମ ରହିବ ମୋ' ଉତ୍ତର । ଧରି ଯେ ଥିବ ଗଦାବର ॥
 ଅର୍ପଣା ମୁଣ୍ଡିଧରି ତୁହି । ପିଣ୍ଡ ଘେନିବୁ ହେ ଗୋସାଇଁ ॥”
 (ତତ୍ତ୍ୱେବ)

ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ତ୍ତଟି ଏହିପରି—

“ମୋ' ପାଦ ନାହିଁ ଶିରବର । ପଡ଼ିବ ଏ ମହାସ୍ଥଳର ॥
 ଉତ୍ତମ ଗର୍ଭ ଏ ହୋଇବ । ବୈଲେକ୍ୟେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭେ ରହିବ ॥
 ଏ ଗାଥେ ପିଣ୍ଡ ଦେବେ ଯେହୁ । ତା' ପିତୃଗଣ ମୁକ୍ତ ହେଉ ॥
 ଏ ଗାଥେ ପିଣ୍ଡ ଯେ ଲକ୍ଷ୍ମୀବ । ପିତୃଗଣଙ୍କୁ ସେ ଦେଖିବ ॥
 ନରକେ ପିତୃ ଯେତେ ଥିବେ । ସତ୍ୟରେ ଉଠି ସୁଗେ ଯିବେ ॥
 ବ୍ରହ୍ମ ସଦନେ ଯିବେ ସେହି । ତହିଁରେ ମୁକ୍ତ ହେବ ଦେହ ॥”
 (ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୩୦)

ଉକ୍ତକଥା ଉପବାଦ ଗପ୍ତାପୁର ସର୍ତ୍ତରେ ଶକ୍ତି ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସୁଦର୍ଶନ
 ଚକ୍ରରେ ତା' ଶରୀରକୁ ଡଳାଇ କରୁଛନ୍ତି । ତା'ର ଶିର ମଗଧ ଦେଶ (ବିହାର)ର

ଫଲ୍‌ଗୁ ନଦୀ କୂଳରେ ପଡ଼ି ତାହା ଶିଝିଗଲା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ବସ୍ତୁ ଗଦାଧର ରୂପରେ ବ୍ୟବହାର । ଏଠାରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ । ତା'ର ପାଦଦ୍ୱୟ ଦକ୍ଷିଣ ଭରତର ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ନିକଟରେ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀକୂଳରେ ପଡ଼ିଛି ଏବଂ ପାଦଗଦା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ଅଗସ୍ତି ଋଷିଙ୍କ ଭଳି ବଡ଼ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମାଙ୍କର ଆଶ୍ରମସ୍ଥଳୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନ ଅତି ପବିତ୍ର । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି । ଗୟାପୁରର ନାଭି ପବିତ୍ର ବୈଦରଣୀ ନଦୀ ଖରସ୍ତ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ବରଜାଙ୍କ ଈଶାନ କୋଣରେ ପତିତ ହୋଇ ନାଭିକୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଏହା ନାଭିଗଦା ନାମରେ ବଦଳି । ହିନ୍ଦୁମାନେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ମୁକ୍ତି କାମନା କରି ଏହି ପବିତ୍ର ନାଭିକୂପରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ସଖାଙ୍କର ନାଭି ଯାଜପୁରରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ଓ ଗୟାପୁରର ନାଭି ପଡ଼ି ଏକତ୍ର ହେବାରୁ ଏହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାଭିଗଦା ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା ଏବଂ ନାଭିକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ‘କପିଳ ସଂହିତା’ରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ।

ନାଭିକୂପର ମାହାତ୍ମ୍ୟ :

ନାଭିକୂପ ବା ନାଭିଗଦାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ । ଏହି ନାଭିଗଦା ନିକଟରେ ଶେଷାଧିଶ୍ୱର ବରଜା ବ୍ୟବହାର । ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ, ନାଭିଗଦାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ଏକୋଇଶ ପୁରୁଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପିତୃଲୋକ ଉଦ୍ଧାରପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ‘ବାୟୁ ପୁରାଣ’ର ‘ଗୟା ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ—

“ନାଭିକୂପ ସମୀପେଷୁ ଦେବୀ ଯା ବରଜା ସ୍ଥିତା
ତସ୍ୟ ପିଣ୍ଡଦାନଂ କୃତ୍ୱା ଯି ସପ୍ତକୂଳମୁଦରେତ୍ ।”

(୨ୟ ଭାଗ, ୪୪ଶ ଅଧ୍ୟାୟ)

ନାଭିକୂପରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ପିତୃଲୋକ ବସ୍ତୁଲୋକକୁ ଗମନ କରନ୍ତି ବୋଲି ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ’ରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ବରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ଈଶାନ କୋଣରେ ଗୟାପୁରର ନାଭିଟି ପଡ଼ି ଯେଉଁ କୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ସେଥିରେ ପିତୃଗଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କଲେ ସେମାନେ ସମସ୍ତ ପାପ ଓ ନରକ ଯନ୍ତ୍ରଣାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ବୈକୁଣ୍ଠ ଯାତ୍ରା କରନ୍ତି । ଏ ସମ୍ପର୍କୀୟ ମାତ୍ର ଅଳ୍ପ କେତେଟି ଟିପ୍ପଣୀ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ ।

“ତସ୍ୟ ନାଭିଃ କୁପରୂପା ଦେବ୍ୟା ଈଶାନକୋଣତଃ ।

ଗୟାସ୍ୟ ପତିତା ତସ୍ୟ ତଂ ବୈ ସୈଲୋକ୍ୟ ସୁଜିତମ୍ ॥

ତସ୍ୟ ପିଣ୍ଡଂ ପ୍ରଦତ୍ତନ୍ତ୍ର ଯେ ନରଃ ବାଚକଲୁପ୍ତଃ ।

ପିତୃନୃଦିଣ୍ୟ ନରକାତ୍ ତେ ବ୍ରଜନ୍ତି ପରଂ ହରେଃ ॥”

(ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ)

ଫଲ୍‌ରୁ ଖର୍ଚ୍ଚ ନିକଟସ୍ଥ ଶିବଗୟାଠାରେ ଗଦାଧର (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ, ବୈତରଣୀ ଖର୍ଚ୍ଚ ନିକଟସ୍ଥ ନାଭିଗୟାଠାରେ ନାଭିକୁପତର ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ ଏବଂ ଗୋଦାବରୀ ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଗୋଦାବରୀ ପାଦରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ । ଏହି ତିନି ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶିବଗୟା, ନାଭିଗୟା ଓ ପାଦଗୟାଠାରେ ପିତୃସ୍ମରଣଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜେ ଯେ ନିରମୟ ବ୍ରହ୍ମଜଳକ ଲଭିକରେ, ତାହା ନିମ୍ନଲିଖିତ ମନ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

“ଗୟାୟାଂ ବିରଜନ୍ତ ଚୈବ ମାତୃହସନ୍ତ ଜାହ୍ନବା ତତଃ ।

ଅଥ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାଃ ପାନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଜଳକ ମନାମୟମ୍ ॥”

ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟି ନାଭିକୁପତର ପିଣ୍ଡ ପକାଇବା ସମୟରେ ପାଠକରାଯାଏ ।

ପିତାମାତାଙ୍କ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଦିବସରେ ନାଭିଗୟାଠାରେ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିବା ତ ଚତୁର୍ଥମ୍ଭବ ନିଷ୍ପତ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହିଦିନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ଅର୍ଥାତ୍ ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା ତିଥିରେ ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କଲେ ପିଣ୍ଡଦାତାଙ୍କ ସାତ, ତତ୍ତ୍ୱଦ ଏପରିକି ଏକାକ୍ଷର ପୁରୁଷ ସ୍ୱର୍ଗଲଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ପିଣ୍ଡଦାତା ନିଜେ ବ୍ରହ୍ମପଦ ଲଭ କରନ୍ତି ବୋଲି ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ’ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯଥା—

“ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳସ୍ୟ ଚ ଯା ତୃତୀୟା ।

ତସ୍ୟାଂ ତତ୍ୟାଂ ପିଣ୍ଡକୃତୋ ମନୁଷ୍ୟଃ ।

କୁଳାନି ସପ୍ତାପି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାପି

ମାତ୍ସ୍ୟା ଦିବଂ ବ୍ରହ୍ମପଦଂ ପ୍ରପାନ୍ତି ॥” (ବ୍ରହ୍ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଗଦାଧର ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହି ପିଣ୍ଡ ଦାନର ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ସୁଜ୍ଞତ ହେଉଛନ୍ତି । ପିଣ୍ଡଦାନ କରିସାରିବା ପରେ ପିଣ୍ଡଦାତା ଗଦାଧରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରେ । ଗଦାଧରଙ୍କ ବାମଭାଗରେ ପୁଷ୍ପକୁ ମୁଖକରି ଓ ଓ ବକ୍ଷାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ସେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୁଏ । ଗଦାଧର ଓ ପ୍ରାଠସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଗଣଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥିବାର ସାକ୍ଷୀରୂପେ ସେମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ପାଠକରେ—

“ସାକ୍ଷିଣଃ ସନ୍ତୁ ମେ ଦେବା ବ୍ରହ୍ମେଶାନାଦୟଃ ।

ମୟା ଗୟାଂ ସମାପାଦ୍ୟ ପିତୃଶାଂ ନିଷ୍ଠୁଃ କୃତା ॥

ଆଗତଚାୟି ଗୟାଂଦେବ ପିତୃକାର୍ଯ୍ୟେ ଗଦାଧର ।

ଭ୍ରମେବ ସାକ୍ଷୀ ଭଗବନ୍ ଅନୁଶୋଧଂ ରଣ ସୟାତ୍ ॥”

ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟି ‘ଗୟାନାଭି ଶ୍ରାଦ୍ଧ ପଦ୍ଧତି’ରୁ ଉଦ୍ଧୃତ । ଏହାର ଅର୍ଥ—“ହେ ବ୍ରହ୍ମ ମହେଶ୍ୱରୀ ଦେବଗଣ ! ମୁଁ ଗୟାକୁ ଆସି ପିତୃସ୍ମରଣଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରି ପିତୃରଗ୍ନରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲି । ଆଗଣମାନେ ଏହାର ସାକ୍ଷୀ ରହିଲେ । ହେ ଗଦାଧର ! ମୁଁ ଏହି ଗୟାଖର୍ଚ୍ଚକୁ ଆସି ପିତୃ ଉଦ୍ଧାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସମ୍ପାଦନ

ଲଳି ଗନ୍ଧର୍ବ (ଦେବନାଥ, ଅବିଧିରାଣ ଓ ପିତୃରାଣ)ରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲେ । ମୁଁ ଆଉ ଝୁଣି ନୁହେଁ । ଦେ ଭଗବାନ ! ଆପଣ ଏଥିକୁ ସାଥୀ ରହିଲେ ।”

ଗଦାଧରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ସାକ୍ଷୀ ରଖିବା ପରେ ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠୀ ଭରଜା ଦେବଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନ କରିଥାଏ । ଦେବଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତା’ କଣ୍ଠରୁ ଝରିଆସ—

“ଦେବୀ ଦେବୀ ମହାଦେବୀ ତୁ ଦେବୀ ପିତୃରୂପିଣୀ ।

ତୁ ଦେବୀ ସବୁଭାବନା ଗୟାସ୍ତୁ ମୁକ୍ତିଦାୟିନୀ ॥”

(ଗୟାଦାସ ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠୀ)

‘ବ୍ରହ୍ମସୁରାଣ’ ଅନୁସାରେ ଭରଜାମେଘନା ପିତୃସୁରାଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିତୃଦାନ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠୀ ଯେ ପିତୃସୁରାଣମାନଙ୍କର ଅସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଚିତ୍ତ ଉପାଦାନ କରେ, ଏଥିରେ ତିଳେମାସ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଯେପରି—

“ଭରଜେ ଯୋ ମମ ଶେଷେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରେତ ବୈ ।

ସ କରେତ୍ୟସ୍ୟାଂ ତୁଷ୍ଟିଂ ପିତୃଣାଂ ନାସ ସଂଶୟଃ ॥”

(ଅଧ୍ୟାୟ-୪୨)

ଲେକିଶିଶୁସିରେ ନାଭିଗୟା :

ନାଭିଗୟା ବା ନାଭିକୁପରେ ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠୀ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ସେ ପିଣ୍ଡରୁ ତଣ୍ଡୁଳ, ସୁମିଷ୍ଟା ଗ୍ରାହ୍ୟାଦି ନାଭିକୁପ ମଧ୍ୟରେ ନିକ୍ଷେପ କରେ । ଯେତେ ପରିମାଣରେ ପିଣ୍ଡ ନିଷିପ୍ତ ହେଲେ ହେଁ କୁପର ନିମ୍ନସ୍ତର ଶ୍ରୀତ ନ ହୋଇ ସବୁଦିନ ସ୍ଥିରରହେ । ଏହା ହିଁ ଏହି କୁପର ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ । ଲେକିଶିଶୁସି ଅନୁସାରେ ଏ ପିଣ୍ଡ ଗୟାସୁର ନାଭି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୁଚାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ପୃଥିବୀର କୌଣସି ଦୁର୍ବିପାକର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖାଯାଏ, ଏହାର ନିମ୍ନସ୍ତର ହଠାତ୍ ଶ୍ରୀତ ହୋଇ ଏଥିରୁ ଜଳ ନିର୍ଗତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଥରେ ୧୮୨୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଘଟିଥିଲା, ଯେତେବେଳେ ନାଭିକୁପ ମଧ୍ୟରୁ ଜଳ ଉତ୍ସୁକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ସ୍ନାତ୍ତ କରିଥିଲା । ଜଳ ସହିତ ପରିସାରିଥିବା ପିଣ୍ଡକୁବ୍ୟମାନ ଚାରିଆଡ଼େ ବିଛେଇ ହୋଇ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ପରିବେଶକୁ ଘର୍ଷ ସମୟ ଧରି ଦୂର୍ଗନ୍ଧମୟ କରି ରଖିଥିଲା । ଏହାକୁ ଉକ୍ତପ୍ରାଣ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଏକ ଅଲୌକିକ ଘଟଣାକ୍ରାନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଣ କଲେ ଏବଂ ଦେଖି ପାଇଁ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା କଲେ । ଏହି ଘଟଣାର ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍ତର ରହିଛି ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ । ନାଭିଗୟା ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେବା ସମୟରେ ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ଘଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ଟାର୍ଲିଂ (Andrew Stirling) ଲେଖିଛନ୍ତି—“Besides the aforementioned claims to veneration, Jajipur is further esteemed, from its being supposed to rest on the naval of the tremendous giant or demon, called the Gaya Asur, who was overthrown by Vishnu. Such was his bulk, that, when stretched on the ground, his head rested at Gaya, his naval

(nabhi) at this place, and his feet at a spot near Rajamendri. There is a very sacred well or pit within the enclosure of one of the Jajipur temples, called the Gaya Nabhi or Bamphi, which is fabled to reach to the naval of the monster, and into it the Hindu pilgrims throw the Pinda or cake of rice and sweetmeats, which is offered, at particular conjunctions, as an expiation for the sins of their ancestors. The priests and inhabitants of Jajipur insist, that in 1821, a sudden rise of water took place in the well, which forced up the accumulated mass of sour rice cakes that had been there fermenting for months or years, and deluged the whole area of the temple with the filth. The occurrence was regarded both as a miracle, and as the forerunner of some great calamity." (A History of Orissa, Edited by Dr. N. K. Sahu, Vol II, P. 288)

ନାଭିଗୟାଜ ଲେକପ୍ରିୟତା :

ଯାଜପୁର ଏକ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ର । ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ଏତେ ଲେକପ୍ରିୟ ଯେ, ପୁରାଣ ପୁରାଣ କହୁ ସାଧୁସନ୍ଥ, ପରିବ୍ରାଜକ, ଶ୍ରୀଯୋଗୀ, ଗବେଷକ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରନାୟକ ଏଠାକୁ ଆସି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରନ୍ତି । ଏହା ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯାଜନଗର ନାମରେ ଲିଖିତାସ ପୃଷ୍ଠା ମଣ୍ଡନ କରଇ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ (୬୮୯-୭୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ)ରେ ଭାରତ ଭ୍ରମଣରେ ଆସିଥିବା ଚୀନ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍ସାଙ୍କ ଭ୍ରମଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ‘ଯାଜନଗର’ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥା ଧାର୍ମିକ ପୀଠ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଆଦିଗୁରୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବରଚିତ ‘ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୀଠ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ “ଭକ୍ତଜନ ବରଜାତକୀ ମାଣିକ୍ୟାଂ ଚନ୍ଦ୍ରକୋଟିନା” ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏଥିରୁ ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏ କ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନରେ ଆସିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶ୍ରୀଚିତ୍ରନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ଏହି ଶ୍ରୀକୁ ଆସିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ‘ଶ୍ରୀଚିତ୍ରନାଥ ବରତାମୂଳ’ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ । ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି —

“ଏକମତ ଭଲ ଅଇଲ ଯାଜପୁର ଗ୍ରାମେ

କରନ୍ତୁ ଠାକୁର ଦେଖି କରଲ ପ୍ରଣାମେ

ନୃତ୍ୟ ଗୀତ କୈଲ ପ୍ରେମ ଅନେକ ପ୍ରବନ

ସେଇ ଶ୍ରୀ ତାହାରହି କରଲ ଗମନ ।” (ମଧୁଲୀଳା, ୫ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ରହିଥିବା ନଥିପତ୍ର (record)ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହି ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ନାଭିଗୟା ଶ୍ରୀକୁ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପିତା, ସ୍ୱର୍ଗତ ଭ୍ରାତାମନ୍ଦୀ ପଣ୍ଡିତ ଜବାହରଲାଲ ନେହରୁଙ୍କ ପିତାମହ, ନେତ୍ରାଳ ରାଜାଙ୍କ

ନବ ବ୍ରହ୍ମପୁ (ଦେବଗଣ, ଅଦିତ୍ୟଗଣ ଓ ପିତୃଗଣ)ର ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲେ । ମୁଁ ଆଉ ଝୁଣି ନୁହେଁ । ଦେ ଭଗବାନ୍ ! ଆପଣ ଏଥିକୁ ସାଥୀ ରହିଲେ ।”

ଗଦାଧରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ସାକ୍ଷୀ ରଖିବା ପରେ ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠା ଭରଣା ଦେବାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନ କରିଥାଏ । ଦେବାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତା’ କଣ୍ଠରୁ ଝରିଆସ—

“ଦେବା ଦେବା ମହାଦେବା ଈଂ ଦେବା ପିତୃରୂପିଣୀ ।

ଈଂ ଦେବା ସବଭୂତାନାଂ ଗୟାସ୍ତଂ ମୁକ୍ତିଦାୟିନୀ ॥”

(ଗୟାମାନ୍ଦ ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠ)

‘ବ୍ରହ୍ମସୁରାଣ’ ଅନୁସାରେ ଭରଣାସେବନର ପିତୃସୁରାଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିତୃଦାନ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠା ଯେ ପିତୃସୁରାଣମାନଙ୍କର ଅସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଉତ୍ତୀ ଚ୍ୟାନ କରେ, ଏଥିରେ ତିଳେମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଯେପରି—

“ଭରଣେ ଯୋ ମମ କ୍ଷେତ୍ର ପିଣ୍ଡଦାନ କରେତ ବୈ ।

ସ କରେତ୍ୟସ୍ୟାଂ ଉତ୍ତୀଂ ପିତୃଣାଂ ନାମ ସମସ୍ତ ॥”

(ଅଧ୍ୟାୟ-୪୨)

ଲେକବିଶ୍ୱାସରେ ନାଭିଚୟା :

ନାଭିଚୟା ବା ନାଭିକୁପରେ ଶ୍ରୀରାଜକଣ୍ଠା ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ସେ ପିଣ୍ଡକୁ ତଣ୍ଡୁଳ, ସୁମିଷ୍ଟା ଗ୍ରାହ୍ୟାଦି ନାଭିକୁପ ମଧ୍ୟରେ ନିଃସପ କରେ । ଯେତେ ପରିମାଣରେ ପିଣ୍ଡ ନିଷିପ୍ତ ହେଲେ ସେ କୁପର ନିମ୍ନସ୍ଥର ସ୍ଥିତି ନ ହୋଇ ସବଦା ସ୍ଥିରରହେ । ଏହା ହିଁ ଏହି କୁପର ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ । ଲେକବିଶ୍ୱାସ ଅନୁସାରେ ଏ ପିଣ୍ଡ ଗୟାସୁର ନାଭି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲିଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ପୃଥିବୀର କୌଣସି ଦୁର୍ବିପାକର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖାଯାଏ, ଏହାର ନିମ୍ନଭେଦ ହଠାତ୍ ସ୍ଥିତି ହୋଇ ଏଥିରୁ ଜଳ ନିର୍ଗତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଥରେ ୧୮୨୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଘଟିଥିଲା, ଯେତେବେଳେ ନାଭିକୁପ ମଧ୍ୟରୁ ଜଳ ଉତ୍ସୁକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ପ୍ରାକଟ କରିଥିଲା । ଜଳ ସହିତ ପରିସାରିତବା ପିଣ୍ଡାବ୍ୟମାନ ଭୂଗର୍ଭରେ ବହେଇ ହୋଇ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ପରିବେଶକୁ ଘର୍ଷ ସମୟ ଧରି ଦୂର୍ଗନ୍ଧମୟ କରି ରଖିଥିଲା । ଏହାକୁ ଭକ୍ତପ୍ରାଣ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଏକ ଅଲୌକିକ ଘଟଣାଗତ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ଦେଖି ପାଇଁ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା କଲେ । ଏହି ଘଟଣାର ପ୍ରସ୍ତୁତ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ । ନାଭିଚୟା ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେବା ସମୟରେ ଏହି ଅତ୍ୟୁତ ଘଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ଟାର୍ଲିଂ (Andrew Stirling) ଲେଖିଛନ୍ତି—“Besides the aforementioned claims to veneration, Jajipur is further esteemed, from its being supposed to rest on the naval of the tremendous giant or demon, called the Gaya Asur, who was overthrown by Vishnu. Such was his bulk, that, when stretched on the ground, his head rested at Gaya, his naval

(nabhi) at this place, and his feet at a spot near Rajamendri. There is a very sacred well or pit within the enclosure of one of the Jajipur temples, called the Gaya Nabhi or Bamphi, which is fabled to reach to the naval of the monster, and into it the Hindu pilgrims throw the **Pinda** or cake of rice and sweetmeats, which is offered, at particular conjunctions, as an expiation for the sins of their ancestors. The priests and inhabitants of Jajipur insist, that in 1821, a sudden rise of water took place in the well, which forced up the accumulated mass of sour rice cakes that had been there fermenting for months or years, and deluged the whole area of the temple with the filth. The occurrence was regarded both as a miracle, and as the forerunner of some great calamity." (A History of Orissa, Edited by Dr. N. K. Sahu, Vol II, P. 288)

ଜାତୀୟତା ଲେଖକପ୍ରିୟତା :

ଯାନପୁର ଏକ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସେଷ । ଏହି ସେଷ ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଯେ, ପୁରାଣ ପୁରାଣ କହୁ ସାଧୁସନ୍ଥ, ପରିବାଜକ, ଶ୍ରୀଯୋଗୀ, ଗବେଷକ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନୀ ଏଠାକୁ ଆସି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରନ୍ତି । ଏହା ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯଜନଗର ନାମରେ ଲିଖିତାସ ପୃଷ୍ଠା ମଣ୍ଡନ କରେ । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ (୬୨୯-୭୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ)ରେ ଭାରତ ଭ୍ରମଣରେ ଆସିଥିବା ଚୀନ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଭ୍ରମଣ କୃତ୍ତିକରେ ‘ଯଜନଗର’ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥା ଧାର୍ମିକ ପୀଠ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଆଦିପୁରୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କରତେ ‘ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୀଠ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ “ଭକ୍ତନ କରଜାତକ ମାଣିକ୍ୟାଂ ଚନ୍ଦ୍ରକୋଟିନା” ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏଥିରୁ ଆଦି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏ ସେଷ ଦର୍ଶନରେ ଆସିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶ୍ରୀଚିତ୍ରନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ଏହି ଶ୍ରୀକୁ ଆସିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ‘ଶ୍ରୀଚିତ୍ରନାଥ ଚରିତାବଳୀ’ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ । ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି—

“ଏକମତ ଭୁଲ ଅଛଇ ଯାନପୁର ଗ୍ରାମ
ଦରଦ ଠାକୁର ଦେଖି କରଇ ପ୍ରଣାମେ
ନୃତ୍ୟ ଗୀତ କୈଲ ପ୍ରେମ ଅନେକ ପ୍ରବନ
ସେଇ ଗୁଣ ତାହାରହି କରଇ ଗମନ ।” (ମଧୁଲୀଳା, ୫ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଯାନପୁରର ଶ୍ରୀପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ରହିଥିବା ନଥିପତ୍ର (records)ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହି ପବନ ନାଉଗୁଆ ଶ୍ରୀକୁ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ (ଜିଆ, ୧୯୨୯) ବ୍ରାହ୍ମମନ୍ତ୍ରୀ ପଣ୍ଡିତ ଜବାହରଲାଲ ନେହରୁଙ୍କ ପିତାମହ, ଦେବୀଜୀ ସାହୁ

ପୁରୁଷୋତ୍ତମାନେ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ନାଭିଗୟାରେ ସେମାନଙ୍କ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରି ଭରଜାକ୍ଷେପଣ ଦେବଦତ୍ତସାମାଜିକ ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ, ଏକଦା ଜାତିର ଜନକ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି ଉତ୍କଳରେ ପଦଯାତ୍ରା କାଳରେ ଏହି ନାଭିଗୟା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲେ ଏବଂ ସଫୁଲ୍ଲ ଶୀର୍ଷପଣ୍ଡା ସ୍ବର୍ଗେ ବାରିଣୀ ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ନଥିପଥରୁ ନିଜ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଓ ତାଙ୍କ ଦୁଷ୍ପଲ୍ଲଖିତ ପରିଚୟପତ୍ର ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଭବବନ୍ଧୁନ ହୋଇ ସେ ନିଜ ବଂଶର ଶୀର୍ଷ ପଣ୍ଡା ସ୍ବର୍ଗେ ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ପଦପୁରୀ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ନଥିପଥର ଯଥାର୍ଥ ସଂରକ୍ଷଣରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ପୁରୁଷାର ସୁରୂପ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସେହିପରି ଭାରତର ପୂର୍ବଜନ ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ ସ୍ବର୍ଗେ ପଣ୍ଡିତ ଜବାହରଲାଲ ନେହେରୁ ଏହି ଶୀର୍ଷରେ ପଦାର୍ପଣ କରି ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶ ନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶୀର୍ଷପଣ୍ଡାଙ୍କ ନଥିପଥରୁ ତାଙ୍କ ପିତାମହ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଜାଣିବ କୁ ପାଇଲେ । ତାଙ୍କ ପିତାମହ ସୁଦୃଢ଼ରେ ଉଦ୍ଧୃତ ନିଜ ଆଗମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ । ନେପାଳର ରାଜା ଓ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ବହୁପୁରୁଷ ଏହି ପବନ ଶୀର୍ଷସ୍ଥଳୀ ସହିତ ସଫୁଲ୍ଲ । ନେପାଳ ଦେଶର ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦାୟିତ୍ବରେ ଥିବା ଶୀର୍ଷପଣ୍ଡାଙ୍କ ନଥିପଥରେ ନେପାଳର ତତ୍କାଳୀନ ରାଣୀ ଶ୍ରୀମତୀ ରଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦେବୀ ୧୯୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏଠାକୁ ଆସିଥିବା ବବରଣୀ ଓ ତାଙ୍କ ସୁଦୃଢ଼ ଲିଖିତ ଏକ ପରିଚୟପତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଶ୍ରୀପୁରୁଷ ଭଗବତ ଦୟାଲ ଶର୍ମା ଓଡ଼ିଶାର ରାଜ୍ୟପାଳ ଥିଲାବେଳେ ତା ୧-୧-୧୯୭୦-ବର୍ଷରେ ଏହି ମହାନ ନାଭିକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ବରଦ୍ଧ ବସ୍ତ୍ର ଓ ମହାମାୟୀ ଭରଜାଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରି ଫେରିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ସୁଦୂର କାଶ୍ମୀର ସମେତ ଭାରତର ପ୍ରତି ରାଜ୍ୟରୁ ହଜାର ହଜାର ଯାତ୍ରୀ ଏ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିବାର ପ୍ରମାଣମାନ ଏ ସ୍ଥାନର ଶୀର୍ଷପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ନଥିପଥରେ ରହିଛି । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭୃଷ୍ଟାର ପ୍ରଶମନ ନିମନ୍ତେ ଏ ପବନ ଶୀର୍ଷ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଶୀର୍ଷଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଆସିଛି । ଦେଶ ବଦେଶର ଶହ ଶହ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଆଗମନ ଫଳରେ ଏ ପବନ ତୀର୍ଥ ପ୍ରତିଦିନ ଲୋକାରଣ୍ୟ ଓ କୋଳାହଳପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଉଠେ । ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରି ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ମୁକ୍ତିକାମନା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବାର ସ୍ବାଭାବିକ ମଧ୍ୟ ପୂରଣ କରନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ନାଭିକ୍ଷେତ୍ର ନାଭିଗୟାର ଲୋକପ୍ରିୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ।

ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସବ୍‌ଭାରଖଣ୍ଡ ଶକ୍ତିପୀଠ । ‘କପିଳ ସହଚାରୀ’ରେ ଏହା ସବ୍‌ପ୍ରାଚୀନ ଓ ସବ୍‌ପ୍ରସମ କ୍ଷେତ୍ର ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ । ଭରଜା ଦେବୀ ଏ କ୍ଷେତ୍ରର କ୍ଷେତ୍ରାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭଗବାନ ବସ୍ତ୍ର ବରଦ୍ଧ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି । ଭରଜା ମନ୍ଦିର ସନ୍ଧ୍ୟାକଟ ନାଭିକୁପ ବା ନାଭିଗୟାରେ ସମଗ୍ର ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଶୀର୍ଷଯାତ୍ରୀଗଣ ସେମାନଙ୍କ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧାଦି ନିୟମାନୁସାରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ମୋକ୍ଷଦାନ କରନ୍ତି । ଧାର୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ନାଭିଗୟା ଭାରତର

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦ୍ମ-କ୍ଷେପ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ, ଦ୍ଵାରକା, ଗୟା, କାଶୀ ପ୍ରଭୃତି ସହର ତୁଳନାୟ ।
ତେଣୁ ଏହା ସମଗ୍ର ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ପାଇଁ ଏକ ଅତି ପବିତ୍ର ଓ ମହତ୍ତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ ଶର୍ପଣାଳୟ ।
ଏହା ସହର ଜଡ଼ିତ ଗୌରବିକ ପ୍ରସିଦ୍ଧି, ଐତିହାସିକତା, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପବିତ୍ରତା ଓ ବହୁ
ପ୍ରକାରର ଜନଶ୍ରୁତି ଏହି ପୁଣ୍ୟସ୍ଥଳକୁ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ଜନନେତା ରି
ଆକର୍ଷଣୀୟ କରିଛି ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥପଞ୍ଜି :

1. The Glory That was Virajaksetra (Virajaksetra-mahatmva),
Edited by Dr. U. N. Dhal, Nag Publishers, Delhi, 1984.
2. Brahma Purana, Ed. by H. N. Apte, Poona.
3. Vaya Purana, Nag Publishers, Delhi.
4. A History of Orissa, W. W. Hunter, A. Stirling, John
Beams, and N. K. Sahu, Vol. II, First Edition, Calcutta,
1956.
5. କପିଳ ସହର, ପ୍ରକାଶକ—ରତ୍ନାକର ଗର୍ଗବଟ୍ଟ, କଟକ, ୧୯୨୮ ।
6. ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାତ୍ମ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାନ୍ତରାଜ—ଡଃ. ଚନ୍ଦ୍ରଶ୍ୟାମ ଦାଶ, ଯାଜପୁର,
୧୯୩୭ ।
7. ମହାଭାରତ, ବନପର୍ବ, ବଙ୍ଗବାସୀ ସଂସ୍କରଣ ।
8. ଯାଜପୁର ବିରଜାକ୍ଷେପ ପରିବ୍ରାଜା, ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ଦାଶ, ଦ୍ଵିତୀୟ
ସଂସ୍କରଣ, ଯାଜପୁର, ୧୯୮୩ ।
9. ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଇତିହାସରେ ଯାଜପୁର (ବିରଜା ବଳ୍ଲଭାମାଳା : ୧)
ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଯାଜପୁର ୧୯୭୩ ।
10. ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୋଷ, ମୁଖ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ—ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ,
କଟକ, ୧୯୩୭ ।
11. ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ, ଡକ୍ଟର ଯଜ୍ଞକୁମାର ସାହୁ, ପ୍ରଥମ ଭାଗ, ନାଲନ୍ଦା, କଟକ,
୧୯୭୧ ।
12. ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତି, ଡକ୍ଟର ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମହାରଣା, ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍
ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ, ୧୯୯୩ ।
13. ସୁରଶିଳା (ମହାମହା ବାରୁଣୀ ଉପଲକ୍ଷେ ପ୍ରକାଶିତ), ଯାଜପୁର, ୧୯୭୭ ।
14. ବୈତରଣୀ ଶର୍ପ—ନାରାୟଣ, ନିଖିଳସରତ ବୈତରଣୀ ଶର୍ପ—ନାରାୟଣ
କମିଟି, ଭୁବନେଶ୍ଵର, ୧୯୮୦ ।
15. ଯଜ୍ଞପ୍ରସ୍ଥ, ମୁଖ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ—ପଣ୍ଡିତ ଭୂପତିଭୂଷଣ ମିଶ୍ର, ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷ, ଚତୁର୍ଥ
ସଂଖ୍ୟା, ମହର୍ଷି ପୁଅ କ୍ଲବ୍, ଯାଜପୁର, ୧୯୮୫ ।

ବରହନାଥ

ଅଧ୍ୟାପକ ଶିତାମ୍ବର ପ୍ରଧାନ

ଭାରତରେ ବରହୋପାସନା ପରମ୍ପରା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଭାରତ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶରେ ଶୂକରୋପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏଥିରୁ ବରହ ଅବତାର ଓ ବରହ ପୂଜା ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ‘ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ରେ ଆଦିବରହ ପ୍ରଳୟ ଜଳରୁ ପୃଥିବୀ ବା ଭୂଦେବୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବା ବିଷୟ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ମହାଭାରତର ନାଗପୁଣ୍ୟସ୍ଥ ବିଭୀଷଣେ ବରହ, ନରସିଂହ, କାମନ ଓ କୃଷ୍ଣ ଅବତାରବାଦର ନାୟକରୂପେ ରୂପେ କଳ୍ପିତ । ତେବେ ସେ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି କୃଷି-ସମ୍ବଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ଶେଷନାଗ ବାସୁଙ୍କ ପରି ବରହ ମଧ୍ୟ କୃଷି-ସମ୍ପର୍କିତ ଦେବତା ଭାବରେ କେଉଁ କାଳରୁ ପୂଜାପାଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ବରହ ଉପାସନା, ଏହାର ଏକ ଅନୁରୂପ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ପୌରାଣିକ ଏବଂ ଐତିହାସିକ କାଳରେ ବିଭ୍ୟ ପଦ୍ମମାଳାର ପାଣ୍ଡବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ ବରହପୂଜାର ଏକ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଠିସ୍ଥ ୫ମ ଶତକର ଏକ ଶିଳାଲେଖରୁ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ସୌଗର ଜିଲ୍ଲାରେ ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ବିବରଣୀ ସୁଲଭ ହୋଇଥାଏ । ବୁଦ୍ଧଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟର ଏକ ଅଭିଲେଖରୁ ‘କୋକାମୁଖ ସ୍ଵାମିନ୍’ ଓ ‘ଶ୍ଵେତବରହସ୍ଵାମିନ୍’ ନାମକ ଯେଉଁ ଦେବତାଦ୍ଵୟଙ୍କ ପରିଚୟ ମିଳେ, ବରହ ପୁରାଣ ଭିତ୍ତିରେ ସେ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବରହ ଅବତାର ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଥାଏ । ନେପାଳର ବରହସ୍ଥପାରେ ଉକ୍ତ ଦେବତାଦ୍ଵୟଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନସାରା ଉଦୟଗିରି, ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ମହାକାଳୀପୁରମ୍, ମୁଖଲଙ୍ଗମ୍ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଯାଜପୁର ତଥା ଆଳିରେ ବରହପୂଜାର ଐତିହ୍ୟ ବିଶେଷ ରୁଚିମନ୍ତ ।

ଭାରତର ବରହପ୍ରାଠଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁରର ବରହନାଥ ମନ୍ଦିର ଭୂମିକା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର । କାରଣ ବରହ ସଂସ୍କୃତିର ସର୍ବଭାରତୀୟତା ସହିତ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସମନ୍ବୟ ଏହି ମହାଘର୍ବର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ବିଶେଷ ରୂପେ ଦାୟୀ । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ସ୍ଵାଧୀନ ଯେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ଯାଜପୁରର ସେ ବର୍ତ୍ତୁଳ ଅଙ୍ଗତ ଆଳ ଅବଲୁପ୍ତ । ଭାରତୀୟ ଶିଳାପ୍ରାଚୀନ କଳା ଭୂରାଜ୍ୟରେ ଲୁକ୍କାୟିତ ଏବଂ ପୁଣ୍ୟତୋୟା

ବିଦେଶୀର ଉତ୍ତର ଖାରର ବନବନାଥ ଓ ନବଗ୍ରହ ମନ୍ଦିର ଐତିହାସିକ ବିଦ୍ୱାଂସର
ପ୍ରିୟମାଣ ଦ୍ରାବଣ ରୂପେ ଗଣ୍ୟମାନ ।

‘କପିଳ ସହଚାରୀ’ ଅନୁସାରେ ଉକ୍ତ ବରହଞ୍ଜର୍ଥ ହିଁ ହେଉଁଛନ୍ତି ଓ ଏ ସ୍ଥଳରେ
ବରଜର ବିଷ୍ଣୁ-ବରହ ହିଁ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଶ୍ରୀ ଚେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ
ମନ୍ଦିର ଏମ ଶତାବ୍ଦୀବଳକୁ ବରହଞ୍ଜର୍ଥ ବିରାଜି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜନ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ
ମିଳୁଥିବାର ବରହନାଥଙ୍କର ଆଦିମନ୍ଦିରକୁ ଭୌମପୁରୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
କରାଯାଇପାରେ । ବନ୍ୟମାନ ମନ୍ଦିରଟି ଆଦିମନ୍ଦିରର ବହୁଶତ ବର୍ଷ ପରେ ନିର୍ମିତ
ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟକୁ ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ
ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟକୁ ପୂର୍ବତନ ମନ୍ଦିରଟି ଶାସ୍ତ୍ରୀ
ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ସେ ତାହାର ସଂସ୍କାର ସାଧନ କରାଇ ଥିଲେ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ
ଏଥିମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ବରହଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ନୂତନ ମନ୍ଦିରଟିର ସ୍ଥାପତ୍ୟ
ଶୈଳୀରେ ପୁଣି ଉଠିଥିବା କଳାକ-କଳାର ମହିମା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକର୍ଷଣୀୟ ।

ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା ବରହ, ଶ୍ୱେତ, ପଞ୍ଚ
ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବରହ ଦେବତା ଚଳିଥିବାର ବିଦ୍ୟମାନ । ଯାଜପୁରର ବରହନାଥ ମନ୍ଦିର
ବ୍ୟତୀତ ଭାରତର ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ଯି ବରହଙ୍କର ସହାବସ୍ଥାନ ଲାଗି କରାଯାଏ ନାହିଁ ।
ଏହା ସୂଚକ ପୀଠର ଏକ ବୈରାଗ୍ୟ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ।

ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କଳ୍ପନାମୁଯାୟୀ ଯଜ୍ଞବରହ ସିଂହପୁଷ୍ପର ଲଳିତାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ
ହୋଇ ଉଭୟ । ଭୂଦେବୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଏ ରୂପରେ ତାହାଙ୍କର ଦୁଇ ପ୍ରିୟା ଭାବରେ
କଳ୍ପିତା; କିନ୍ତୁ ଶ୍ୱେତ ଅଥବା ପ୍ରଳୟ ବରହ ରୂପରେ ଭୂଦେବୀ ତାହାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର
ସପ୍ତସ୍ୱୟୀ । ଜଗନ୍ନାଥ ଏବଂ ବରହଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବାର
ଐତିହାସିକ ପରିଣତି ସ୍ୱରୂପ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରିୟା କମଳା, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବରହଙ୍କର ପତ୍ନୀରୂପେ
ସ୍ଥଳିତା ।

ଶାସ୍ତ୍ରୀକ ପୀଠର ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈରାଗ୍ୟ ହେଉଛି ଏହି ଯେ, ଏ ସ୍ଥଳରେ
ସ୍ଥାପିତ ବରହ ବିଗ୍ରହଗୁଡ଼ିକ ଚତୁର୍ଭୁଜ ଚତୁର୍ମୁଖି ବିଷ୍ଣୁ କଳ୍ପନାର ଏକ ଅଭ୍ରାନ୍ତ
ପ୍ରତୀକ । ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସିଂହପୁଷ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତେ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପର ଆସନ ଉପରେ ଉତ୍ତରମୁଖ
ହୋଇ ବସିବାର । ମୁଖଲିଙ୍ଗମ୍ଭାବେ ଅବସ୍ଥିତ ମଧୁକେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ମୁଖଶାଳାରେ
ଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିତୁଲ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ ଶ୍ୱେତ-ବରହଙ୍କର ମୁଖଟି ଅଧିକ ଶୁଭର ସଦୃଶ ।
ପୃଥ୍ୱୀ ଧାରଣ ମୁଦ୍ରାରେ ଏହା ଉଦ୍ଧୃତ ପ୍ରସାରିତ । କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞବରହ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ
ବରହଙ୍କର ବରହକୃତ ମୁଖଦ୍ୱୟ ପ୍ରଳୟକାଳୀନ ବିଚ୍ଛେଦ ପରେ ଭୂଦେବୀ ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ
ସହିତ ମିଳିତ ହେବାର ମାଧ୍ୟମରେ ବିମଣ୍ଡିତ । ସମ୍ଭବତଃ ଯଜ୍ଞବରହଙ୍କ ଦ୍ୱିପତ୍ନୀ
କଳ୍ପନା ସୁସ୍ଥ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ବିରୁଦ୍ଧାବରଣ କରୁଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ଚତୁର୍ମୁଖରେ ସେ ମଧ୍ୟ
ଏକପତ୍ନୀ ବ୍ରତରେ ବିଶ୍ୱାସୀ । ଭଲ୍‌ସାର ଉଦୟଗିରିସ୍ଥିତ ବରହଙ୍କ ବିରାଜପୁର୍ଣ୍ଣ
ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀ ସୂଚକ ଶ୍ୱେତବରହଙ୍କର ଖୋଦନ କଳାରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ; କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ

ବରହଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିଦ୍ୱୟର ମହାବଳୀପୁରମ୍ବର ବରହ ବିଗ୍ରହଙ୍କର ପ୍ରଣୟମୁଦ୍ରା ଅଙ୍ଗକ
ଉଜ୍ଜଳ । ମୂର୍ତ୍ତିସ୍ତମ୍ଭର ଦକ୍ଷିଣ ଓ ବାମପାର୍ଶ୍ୱର ଉତ୍ତେଜିତ ହସ୍ତଦ୍ୱୟ ମଧ୍ୟରେ
ପ୍ରଳୟନଳାଭୁତ । ଭୂଦେବୀ ଓ ନିମ୍ନହସ୍ତ ଦ୍ୱୟରେ ଯଥାହମେ ରହ ଏବଂ ଶଙ୍ଖ ଶୋଭା
ପାଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଭଲ୍ଲସାର ଦ୍ୱିଭୁଜ ବରହ ମୂର୍ତ୍ତିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତିର
ପଦଦେଶ ଶେଷନାଗର କୁଣ୍ଡଳୀ ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ପଦତଳେ ସାଗରରାଜ ବରୁଣ ଓ
ଚାନ୍ଦ୍ରାଙ୍କର ରଣୀ ପୁତ୍ର ମୁଦ୍ରାରେ ସମାପୀନ । ଏହାକୁ କେନ୍ଦ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ନାଗରାଜ ଓ
ନାଗରାଣୀ ଭାବେ ନିରୂପିତ କରାଥାନ୍ତି ।

ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଶିରେଭୂଷା ବା ମୌଳିମଣ୍ଡଳରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ହିଁ ଏକ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ
ଅପରଠାରୁ ଭିନ୍ନ କରିବାରେ ଅଧିକ ସହାୟକ । କେବଳ ଶ୍ୱେତ ବରହଙ୍କର
ମସ୍ତକାପରି ପଡ଼ୁଲିବା ଏକ ଲତକା ଖୋସିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହାର
ପୃଷ୍ଠାଗ୍ରସ୍ଥି ନଷ୍ଟ ଚନ୍ଦ୍ର ଫୋଇ ଯାଇଥିବାରୁ ଏହା କେଉଁ ବୃଷ ବା ଲତକା, ତାହା
ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅପରନ୍ତୁ ଏହା ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ବରହଙ୍କର ପ୍ରିୟତମା ଭୂଦେବୀ ସ୍ଥାୟୀ ପୁନଃ-
ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସାଧାରଣତଃ ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପେ ଚିହ୍ନିତା ହୋଇଥାନ୍ତି । ପୁରୀର କଥିତ
ହୋଇଅଛି ଯେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବରହ ଅବତାର ଏ ସେତର ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପ କଳ୍ପିତ
ହୋଇଥିବାରୁ ଭୂଦେବୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଚାନ୍ଦ୍ରାଙ୍କର ପ୍ରିୟତମାର ଆସନ ଗ୍ରହଣ
କରିଥିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ଏହାର ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଏକ କାରଣ ଥାଇପାରେ ।
ଆଦିନାଗ ଓ ବରହଙ୍କ ପରି ଲକ୍ଷ୍ମୀ ତଥା ଭୂଦେବୀ, ଦୈବିକ କାଳରୁ କୃଷିକର୍ମ ଏବଂ
ଉଦ୍ଭରତା ସହିତ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ସଂଯୁକ୍ତ । ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଦେଶୀୟ ଡେମିଟର ଏବଂ
ମିଶରର ଆସିସଙ୍କୁ ଏହାର ସମାନ୍ତରାଳ ଉଦାହରଣରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ ।
ତେଣୁ ଭୂଦେବୀ ସ୍ଥଳେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଥବା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସ୍ଥଳେ ଭୂଦେବୀ ସମାନ ଓ ସମାନ୍ତରାଳ
କଳ୍ପନାର ଏକ ଅଭିନ୍ନ ଓ ବିଚିତ୍ର ଦିଗ୍‌ବଳୟ ମାତ୍ର । ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱରେ ଉଦ୍ଭିଷିତ
ଚମତ୍କାରତା ହିଁ ଭାରତୀୟ ବରହ କଳ୍ପନାକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳାୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅବଦାନ ।

ମନ୍ଦିରଟିର କଳା-ଭାସ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଚିନ୍ତା ଚମତ୍କାରତା ବା କଳ୍ପନା-
ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ଆଲୋଚ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ଗୁପ୍ତପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରର ମନ୍ଦିର-
ଗୁଡ଼ିକ ବିମାନ ଦେହରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ପାଦ କୁନ୍ଦ ଓ କଣି ପ୍ରଭୃତି ଉପବିଭାଗମାନଙ୍କରେ
ଏହା ସୁଶୋଭିତ । ସ୍ଥାପତ୍ୟ କଳାରେ ରାଜସ୍ଥାନ ଏବଂ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ
‘ଜଙ୍ଗୁରହୋ’ର ନିର୍ମାଣଶୈଳୀ ସହିତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳୀୟ ଭାସ୍ୟରେ ସମନ୍ୱୟରେ ଏହି ମନ୍ଦିରଟି
ଗଠିତ । ସୁତରାଂ ଏହା ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ବା ‘ନାଗର’ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ବା ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’
ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମୀ ବୁଲ୍ଲ୍ୟ ଶୈଳୀ ବା ‘ବେସର’ ଶୈଳୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନୁହେଁ ବରଂ
ନାଗର ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶୈଳୀର ସମନ୍ୱୟଜନିତ କଳିଙ୍ଗ କଳାର ଏହା ଏକ ବିଚକ୍ଷଣ
ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ପ୍ରକାରନ୍ତରେ କହିଲେ ପୁରୀର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବରହନାଥ ମନ୍ଦିର ହିଁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳୀୟ
ଭାସ୍ୟ ଏବଂ କଳା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକ ମୌଳିକତାର ଉଦାହରଣ ।

କରୁଣ ଉପାସନାର ପରମ୍ପରା ଓ ଯାଜପୁର

ଶ୍ରୀ ଘନ ଗରଡ଼ା

ଋଗ୍‌ବେଦର ମନ୍ତ୍ରସଂହିତାରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେବତାଙ୍କର ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ସ୍ୱରୂପ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ଗୁଣ ଓ କର୍ମର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଉତ୍ତ୍ରିକରି ଅନେକ ରାଗମନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଋଗ୍‌ବେଦରେ କର୍ଣ୍ଣିତ ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀମାନେ ବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମେଶ୍ୱର ବା ଏକ ଅଞ୍ଜାତ୍ରୟ ସତ୍ତ୍ୱକୁ ବେଦର ଏକମାତ୍ର ଦେବତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେହି ଅଞ୍ଜାତ୍ରୟ ସତ୍ତ୍ୱ, ବ୍ରହ୍ମ ଓ ପରମେଶ୍ୱର ବସ୍ତୁତଃ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ପରିକଳ୍ପିତ । ଉକ୍ତ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମେଶ୍ୱର ଶୁଦ୍ଧ ରଜୋଗୁଣାଶ୍ରିତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମା ରୂପରେ ସର୍ଜନା କରନ୍ତି, ଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣାଶ୍ରିତ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁ ରୂପରେ ପାଳନ କରନ୍ତି ଓ ଶୁଦ୍ଧ ତମୋଗୁଣାଶ୍ରିତ ହୋଇ ରୁଦ୍ର ରୂପରେ ସଂହାର କରଥାନ୍ତି (୧) । ତେଣୁ ସନାତନ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମୀୟ ଚିନ୍ତନରେ ଯିଗୁଣ ଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଯିମୁଖି ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଠାରେ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଶକ୍ତି, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କଠାରେ ପାଳନ କରିବା ଶକ୍ତି ଓ ରୁଦ୍ରଙ୍କଠାରେ ସୃଷ୍ଟି ନାଶ କରିବା ଶକ୍ତି ନିହିତ । କିନ୍ତୁ ସେତତକେଳେ ଉପରୋକ୍ତ ଯିମୁଖି ପରିକଳ୍ପନାରେ ସୁରକ୍ଷା କରିବାର କୌଣସି ଶକ୍ତି ଥିବାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ତିନା ସୁରକ୍ଷାରେ ସୃଷ୍ଟି ପାଳନ ବସ୍ତୁତଃ ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ବିଷ୍ଣୁଶକ୍ତିସହ ସୃଷ୍ଟି ସୁରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଏକ ବିଶେଷ ଶକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭୂତ ହେଲା । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବରାହଙ୍କୁ ସୁରକ୍ଷା ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ଓ ଆଧାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲା । ଏହା ହିଁ ବରାହ ଶାବନାର ମୂଳଭୂତି ।

୧ । ରଜୋଜୁଷେ ଜନ୍ମନ ସତ୍ତ୍ୱବୃତ୍ତୟେ

ସ୍ଥିତୌ ପ୍ରଜାନାଂ ପ୍ରଳୟେ ତମଃସ୍ତୁ ଶେ ।

ଅଜାୟ ସର୍ଗସ୍ଥିତି ନାଶହେତବେ

ସର୍ବାମୟାୟ ଯିଗୁଣାନ୍ତନେ ନମଃ ॥

କାଦମ୍ବରୀ, ମଙ୍ଗଳାଚରଣ-୧, [ବାଣଭଞ୍ଜ]

ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ବ୍ୟାଘ୍ର, ହସ୍ତୀ, ମନ୍ତ୍ରୀ, ଶୂନ୍ଦର, ବୃଷଭ, ଚଣ୍ଡାଳ ଓ ସର୍ପାଦି ଜୀବଜନ୍ତୁଙ୍କ ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ମନହଞ୍ଜିଆଦେବ ଓ ହରପପାର ଧୂପାବଳେଷରୁ ପ୍ରାୟ ଚଟରାକାନ୍ତା ନିର୍ମିତ ସିଲରେ ଲବଙ୍ଗାଣ୍ଡି ପୂର୍ଣ୍ଣ-ମାନଙ୍କରେ ଉପରେକ୍ତ ଜୀବଜନ୍ତୁମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରାଚ୍-ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମଶୃଙ୍ଖାପ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଠାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବକ୍ରିୟାର କରାଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଆକାର ଓ ରୂପରେଖ ବ୍ୟାପକ ହେଲା । ପ୍ରାଚ୍ ଆର୍ଯ୍ୟ ପର୍ୟ୍ୟାୟର ଶୂନ୍ଦରୋପାସନାର ଅତ୍ୟୁଦୟ ଘଟି ବରହ ପୁନାବର ରୂପାନ୍ତରିତ ହେଲା ଓ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ନୈସର୍ଗିକ ଶକ୍ତିର ପ୍ରଜ୍ଞାକ ବରହଙ୍କୁ ଅବତାର ରୂପେ ପରିଗଣନା କରି ପ୍ରଥମେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବୈଦିକ ରଚନାରେ ରୂପାୟିତ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳରେ ବରହ ପ୍ରସଙ୍ଗର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । କୃଷ୍ଣ ଯଜୁର୍ବେଦର ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ (୨) ଓ ଶୁକ୍ଳ ଯଜୁର୍ବେଦର ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ (୩)ରେ ବରହ ଅବତାରର ପୁରସ୍କୃତ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ପୋକ୍ତ ବରହ ଅବତାର ସହିତ ଚକ୍ଷୁଙ୍କର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ଥିବାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ‘ବେବେଷ୍ଟି ଇତି ଚକ୍ଷୁ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଚକ୍ଷୁ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାପ୍ତି ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଉତ୍କଳରେ ଚକ୍ଷୁ ଓ ସବିତ୍ର ଏକ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ (୪) । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରରେ ଚକ୍ଷୁ ‘ଉରୁନ୍ୟମ’ ନାମରେ ନାମିତ (୫) । ଚକ୍ଷୁ ହିଁ ଯଜ୍ଞ (୬) । ଚକ୍ଷୁଙ୍କର ଶିବିନ୍ଦ୍ରମାବତାର (୭), ଶିବିନ୍ଦ୍ରମ ଉପାଖ୍ୟାନ (୮) ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ତାଙ୍କର ପରମ୍ପରା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଜ୍ଞାପୁମାନ ହୁଏ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ପଟ୍ଟରେ ବାସକରୁଥିବା ଓ ଇଚ୍ଛାକୃତ୍ୟରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ଉପୁକ୍ତ ପଶୁକୁ-ତଳ,

୨ । ଯୁଷ୍ଟିର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ଜଳଗଣିରେ ଭାସମାନ ଏକ ପଦ୍ମପତ୍ର ଦେଖି ପ୍ରଜାପତି ଏହାର ଛିତି ନିରୂପଣ କରି ବରହ ରୂପରେ ପ୍ରଳୟ ଜଳ ମଧ୍ୟରୁ ପୃଥିବୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ [ଶି.ବ୍ରା. ୧.୧.୭] । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସବିତ୍ର ପ୍ରଜାପତି ରୂପରେ ସମସ୍ତ ଜୀବଜଗତକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ।

୩ । ପ୍ରଜାପତି ‘ଏମ୍ବସ୍’ ନାମକ ବରହ ରୂପରେ ପୃଥିବୀକୁ ଉତ୍ତେଜନ କରିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ [ଶି.ବ୍ରା. ୧୪.୧.୨.୧୧] । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସବିତ୍ର ଓ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କୁ ଏକ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

୪ । ଉତ୍କଳେ [୧. ୧୫୫. ୭]

୫ । ଶୁକ୍ଳ ଯଜୁର୍ବେଦ [୩୭. ୯]

୬ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ [୧. ୧. ୪.୯]

୭ । ଉତ୍କଳ ସଂହିତା [୧. ୨୨. ୧୭]

୮ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ [୧. ୧. ୫. ୫. ୧୧]

ଭ୍ରମପୁର ରୂପ ସମୋଧୂତ (୯) । ଆର୍ଯ୍ୟ, ଆର୍ଯ୍ୟାଚର ବିଶ୍ୱାସ ଓ ସଂସ୍କାରର ସମନ୍ୱୟ ଦ୍ୱାରା ରତ୍ନବିଦ୍ୟାକୁ ବିଷ୍ଣୁ ତ୍ରିଭୁବନକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବସନ୍ତ ସହିତ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ଯ୍ୟାଚର ସମାଜର ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ରୂପ ବିଦିତ ହୋଇଥିବାର ସମ୍ଭାବନାକୁ ଏଡାଇ ଦିଆଯାଇ ନ ପାରେ । ତେଣୁ ସମ୍ଭବତଃ ମହାଭାରତ (୧୦) ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ଥାନପାଇଁ ବସନ୍ତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅନ୍ୟରୂପ ଭାବେ ପ୍ରଥମେ ପରିକଳ୍ପିତ ହେଲେ ।

ମହାଭାରତର ଶାନ୍ତିପର୍ବ ୨୦୯ ଅଧ୍ୟାୟର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ, ଦେବହୃଷୀ ଦାନବମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୃଥିବୀ ଯେତେବେଳେ ବହୁଭାବରେ ପୀଡ଼ିତ ହେଲା, ଭଗବାନ୍ ବିଷ୍ଣୁ ବସନ୍ତ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପୃଥିବୀର ଘର ଲାଘବ କରିଥିଲେ । ଭଗବାନ ବସନ୍ତ ମହାନାଦରେ ଦେବ-ଦାନବ-ନାଗ-ସ୍ଥାବର-ଜଙ୍ଗମାଦି ଚରଚର ବିଶ୍ୱକୁ ପ୍ରବ୍ୟ କରି ରସାତଳରେ ପ୍ରାୟଶ ପୃଷ୍ଠା ନିଜର ଖୁବ୍‌ଦ୍ୱାରା ବିଷ୍ଣୁଜେନରେ ଗତିପ୍ରାଣ ଦୈତ୍ୟକୁଳର ମାଂସ, ମେଦ ଓ ଅସ୍ଥିକୁ ବିଖର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ ।

ହରିବଂଶ ପୁରାଣ (୧୦) ।ରେ ଭଗବାନ୍ ଯଜ୍ଞବଲ୍ଲଭ ରସାତଳଗାମୀ ପୃଥିବୀକୁ ଅନାୟାସରେ ଯନ୍ତ୍ରାଗ୍ରରେ ଧାରଣ କରି ଜଳଗଣି ଉପରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଅନନ୍ତ ଅପାର ପ୍ରଳୟ ମହାସମୁଦ୍ର ଜଳଗଣିର ବିପୁଳା ପୃଥିବୀ ନୌକାସଦୃଶ ପ୍ରତିଭାବ ହେଲା । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପୁରାଣରେ ଦୈତ୍ୟାଧିପତି ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷର ନିଧନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯଜ୍ଞବଲ୍ଲଭଙ୍କୁ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଭଗବାନ୍ ବିଷ୍ଣୁ ପୁନଶ୍ଚ ବିଶାଳ ବସନ୍ତ ରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ସହସ୍ର ଅରସୁକ ପୁରାଣର ଚନ୍ଦ୍ରର ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷକୁ ସଂହାର କରିଥିଲେ ।

ହରିବଂଶ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମହାବସନ୍ତଙ୍କ ଶରୀରର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ଦଶ ଯୋଜନ, ଉଚ୍ଚତା ଏକଶତ ଯୋଜନ, ଖ୍ୟାମନ୍ଦନ ସ୍ତରୁପ, ମେଦ ଗର୍ଜନର ଡଃକାର, ଭୟଙ୍କର

୯ । “ପ୍ରାତଃ ବିଷ୍ଣୁଃ ପ୍ରବତତ ଗାୟତ୍ରୀଣା

ମୃଗା ନ ଶ୍ମଶ କୁଚଗା ଗିରିଷ୍ଠାଃ”—ରତ୍ନବିଦ୍ୟା [୧. ୧୫୪. ୨]

୧୦ । ରସାତଳଗତସ୍ତାପି ବସନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀ ଦଶଦ୍ୱିଷାମ୍ ।

କ୍ଷୁବ୍ଧେ ବିଦାରୟାମାସ ମାଂସମେଦୋଽସ୍ଥିସଞ୍ଚୟାନ୍ ॥

ମହାଭାରତ-ଶାନ୍ତିପର୍ବ [୨୦୯. ୭୭]

୧୧ । ହରିବଂଶ ପୁରାଣର ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରାଯାଏ । କୃଷ୍ଣ ବା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଲୋକପ୍ରିୟ କରାଇବା ଲାଗି ମହାଭାରତ ବା ପୁରାଣ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବା ସମୟରେ ହରିବଂଶ ପୁରାଣ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଶ୍ରେକାଉ ଦନ୍ତଃକ୍ରମ, ବିଦ୍ୟୁତ୍‌କାନ୍ତିପ୍ରଭୃତି ସଦୃଶ ଶରୀରରୁ ଅଗ୍ନି ସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିଲା । ଚାରିଗୋଟି ବେଦ ହିଁ ଚାରିଟି ପଦସଦୃଶ ଯୁଗ୍ମ-ଯୁଗ୍ମ ଦନ୍ତସମ୍ଭବ, ଅଗ୍ନି, ଜହ୍ନା, କୁଶପଦ୍ମଶ ଶାସନ ସେମ ରାଜ, ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଶିରକମଳ ଏବଂ ନେତ୍ରଦ୍ଵୟ ଦିବାସିର ଶୋଭା ବଦନ କରିଥିଲା । ଷଟ୍‌ବେଦାଙ୍ଗ କର୍ଣ୍ଣ ଭୂଷଣ, ଭୃତ-ନାସା, ଶ୍ରୁତ-ଓଷ୍ଠାଧାର ଏବଂ ସାମବେଦ ହିଁ ଗନ୍ଧାର ମୁର୍ଚ୍ଛନା ଥିଲା । ସତ୍ୟଧର୍ମରେ ଜାତ ଏହି ବିଶାଳକାୟ ଅପୁଷ୍ପ ରୂପ ମଣିଷପୁ ପବିତର ଭ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲା ।

ବରହ ପୁରାଣ (୧୬)ରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ବରହ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବା ସମୟରେ ପୃଥିବୀଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ତତ୍ତ୍ଵୋପଦେଶ ବିଦ୍ରୁତଭାବ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହି ବରହଙ୍କ ବିପୁଳକାୟ ଶରୀରର ଉଚ୍ଚତା ଛ' ହଜାର ଯୋଜନ, ପ୍ରସ୍ଥ ତଳ ହଜାର ଯୋଜନ ଏବଂ ଦୈର୍ଘ୍ୟ ନ' ହଜାର ଯୋଜନ । ଉକ୍ତ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭଗବାନ ଆଦିବରହ (୧୩) ବାମ ଦନ୍ତାଗ୍ରରେ ସାଗର-ନଦୀ-ପର୍ବତାଦି ବେଷ୍ଟିତା ପୃଥିବୀକୁ ଅତିକ୍ଷୁଦ୍ର ଲେଖୁଖଣ୍ଡ ପରି ଏକ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଧାରଣ କରିଥିଲେ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ପୁରାଣ (୧୪)ରେ ସୁରଶା ପ୍ରଦାନକାରୀ ହେତୁ ମହାବରହ ଅବତାର ପୁରୁଷ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ପୃଥିବୀ ପ୍ରଜୟଜନକରେ ମଗ୍ନ ହେବାର ଦେଖି ପୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ବ୍ରହ୍ମା ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଚିନ୍ତାକଲେ । ଏହାର ଫଳସ୍ଵରୂପ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ନାସା ରାଜ୍ୟରୁ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠ ପରିମିତ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ରକାୟ ବରହ ଶିଶୁ ଜନ୍ମ ନେଲା ଓ ଶୂନ୍ୟରେ ଆଜ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ସେ ଏକ ବିଶାଳ ହସ୍ତୀସଦୃଶ ଜଳେବର ଧାରଣ କଲା । ଶୂନ୍ୟ-ରୂପୀ ଏହି ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରାଣୀକୁ ଦେଖି ବ୍ରହ୍ମା, ଦେବଗଣ ଓ ମୁନିଗଣ ସ୍ତବ୍ଧକଲେ । ଏହି ସମୟରେ ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ ଗର୍ଜନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେଣୁ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଯଜ୍ଞସ୍ଵରୂପ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବ୍ୟାଘରେକ ଅନ୍ୟକେହି ଦୂରରେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଧାରଣା ହେଲା । ଏହାପରେ ଶୂନ୍ୟର ଭଗବାନ ଜେଣାଙ୍କୁରତ କରି ଅତି ବେଗରେ ଆକାଶକୁ ଉଠିଯାଇ ନିଜ ଶରୀରର କେଶଗଣି ଓ ଖୁରାଦାତରେ ବାଦଲକୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ କଲେ । ତାଙ୍କର ଶରୀର କଠୋର ଥିଲା । ତମ୍ଭ ଉପରେ ଟାପିଆ କେଶ ଓ ଦାଢ଼ି ଶ୍ଵେତବର୍ଣ୍ଣ

୧୬ । ତଦନ୍ତ ହଜାର ଶ୍ଳୋକ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟାସଦେବକୃତ ସଂସ୍କୃତ ବରହ ପୁରାଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତ ।

୧୩ । “ଦଂଷ୍ଟ୍ରାଗ୍ରେଶୋଭୁତା ଗୌରୁଦୟପରିବୃତ୍ତା ପବଢେନିମ୍ନଗାଭଃ ସାକଂ ମୃତ-ପିଣ୍ଡବତ୍ ପାର୍ବତ୍ୟଦୁରୁ ବସୁଷାଫଳଭୂପେଶ ଯେନ । X X X” ବରହ ପୁରାଣ [୧. ୩]

୧୪ । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ପୁରାଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଧାରଣ କରିଥିଲା । ଆଖିରୁ ଅଶ୍ରୁ ନିର୍ଗତ ହେଲାପରି ଜଣାପଡ଼ୁଥିଲା । ଏହିପରି ତାଙ୍କର ଶୋଭା ଅପୂର୍ବ ଥିଲା (୧୫) ।

ଯଜ୍ଞସ୍ଥରୁ ଉତ୍ତରୀଣ ଶୁକର ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ସ୍ୱସ୍ତ୍ରବବଶତଃ ଶୁଦ୍ଧି ଶୁଦ୍ଧି ସେ ପୃଥିବୀକୁ ଠାବ କରି ପାରିଥିଲେ । ବାହାରକୁ କଠୋର ଜଣା ପଡ଼ୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମଣ୍ଡଳଆଦି ମୁନିଗଣଙ୍କ ସ୍ତୁତିରେ ହୃଷ୍ଟହୋଇ ସେ ପ୍ରଳୟ ଜଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସମୁଦ୍ର ଦୁଇଭାଗ ହୋଇଗଲାପରି ଜଣାପଡ଼ିଲା । ସତେ-ଯେପରି ସମୁଦ୍ର ଉତ୍ଥାନ ତରଙ୍ଗମାଳା ରୂପେ ହସ୍ତରେ କରୁଣଭାବେ ସ୍ତୁତିକରି କହୁଥିଲା— ‘ହେ ଯଜ୍ଞେଶ୍ୱର ! ମୋତେ ରକ୍ଷାକର ।’ ସେତେବେଳେ ବରହ ଉଗବାନ ରସାତଳ ମଧ୍ୟରୁ ଜୀବଜଗତର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ପୃଥିବୀକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ଓ ପୃଥିବୀକୁ ନିଜ ଦଳରେ ଧାରଣ କରି ରସାତଳରୁ ଉପରକୁ ଆସିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଶୋଭା ଅପୂର୍ବ ଥିଲା । ଜଳରୁ ବାହାରକୁ ଆସିବା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କର ପଥ ଅବରୋଧ କରି ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ମହାପରାକ୍ରମୀ ଦୈତ୍ୟ ହିରଣ୍ୟାଚ ଚାଙ୍କୁ ଗଦାଘାତ କଲା । ତେଣୁ ବରହରୂପୀ ଉଗବାନ ଶୁର୍ ହୋଧାନ୍ୱିତ ହୋଇ ସିଂହ ହସ୍ତୀକୁ ବିନାଶ କଲପରି ସୁଦର୍ଶନ ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ୱାରା ହିରଣ୍ୟାଚକୁ ଅଂକୁଶରେ ଫାଟାଇ କରିଥିଲେ । ଗଜରାଜ ନିଜ ଦଳରେ ପଡ଼ୁଥିଲା ଧାରଣ କରି ଶୋଭା ପାଇଲା ପରି ଶୁକର ଉଗବାନ ନିଜର ଶ୍ୱେତଦଳ ମଧ୍ୟରେ ପୃଥିବୀକୁ ଧାରଣ କରି ଜଳରୁ ବାହାରି ଆସିଥିଲା ।

କାଳୀକା ପୁରାଣ (୧୭)ରେ ବରହଙ୍କ ବିଶାଳ ଶରୀରରୁ ଯଜ୍ଞ ଓ ଯଜ୍ଞେପକରଣ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାର ଏକ କୌତୁହଳୋଦ୍ଦୀପକ ଆଖ୍ୟାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ହିରଣ୍ୟାଚ ବଧ ପରେ ବରହଦେବ ପୃଥିବୀ ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରେମରେ କାମୋଲ୍ଲଭ ହୋଇ ଇଚ୍ଛୁକତା ବିଚାରଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ଭ୍ରାତୃପୁତ୍ର ପୃଥିବୀ ଦେବୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ତିନି ପୁତ୍ର ଜାତହେଲେ । ତେବେ ବି ତାଙ୍କର କାମବାସନା ପ୍ରଣୟିତ ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ରଜସ୍ୱଳା ପୃଥିବୀ ଦେବୀଙ୍କୁ ରମଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଦେବୀ ଅତିଷ୍ଠା ହୋଇପଡ଼ିଲେ ଓ ବରହଙ୍କୁ

୧୫ । ଉତ୍ତ୍ରିପ୍ରବଳାଃ ଶତରଃ କଠୋରଃ

ସତା ବିଧୁନ୍ବନ୍ ଖରବେମ୍ବଭୁକ୍ ।

ଶୁଭ୍ରତାମ୍ରଃ ପିତୃଂଷ୍ଟ ଶିଷା-

ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଭାସେ ଉଗବାନ୍ମନ୍ଥାଧଃ ॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍, [୩. ୧୩. ୨୭]

୧୬ । କାଳୀକା ପୁରାଣର ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରାଯାଏ ।

୧୭ । ଏବଂ ଯଜ୍ଞବରହସ୍ୟ ଶରୀରଂ ଯଜ୍ଞତାମଗାତ୍
ଯଜ୍ଞରୂପେଣ ସକଳମାତ୍ରାୟୁର୍ଭୂମିଦଂ ଜଗତ୍ ।

[୩୧: ୩୫], କାଳିକା ପୁରାଣ

ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଶିବଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇ ଡୋଇ ବରଦତ୍ତଦେବ ସୁଶସ୍ତ୍ର ତ୍ୟାଗ ନ କରିବାରୁ ଆଦିକଣ୍ଠଙ୍କ ପରମର୍ଶରେ ଶିବ ଶରଦ ରୂପ ଧାରଣ କରି ବରଦଙ୍କୁ ବଧ କଲେ ଓ ତାଙ୍କର ବିଶାଳକାୟ ଶସ୍ତ୍ରରକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ଆକାଶ ମାର୍ଗକୁ ନିକ୍ଷେପ କଲେ । ତାଙ୍କ ଅସ୍ଥି, ମେଦାଦିରୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଯଜ୍ଞପକରଣ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏହିପରି ଯଜ୍ଞବରଦଙ୍କ ତରୁ ଯଜ୍ଞର ଲୀନ ହୋଇଗଲା । ସାରା ସଂସାରକୁ ଆମୋଦିତ କରିବା ପାଇଁ ତାହା ଯଜ୍ଞାଶରୂପେ ବିସର୍ଜିତ ହେଲା (୧୭) । ପୁରାଣ ମତରେ ଜଗତ ଦୁର୍ବମ୍ଭା ଦାନବ ଓ ରାକ୍ଷସମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପୀଡ଼ିତ ହେଲେ ଯୁଗ ଯୁଗ ଉଗବାନଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତାବ ହୋଇଥାଏ (୧୮) । ଧର୍ମର ହାନି ଓ ଅଧର୍ମର ଆଧିପ୍ୟରେ ପୃଥିବୀ ଯେତେବେଳେ ଦୁଷ୍ଟତମାନଙ୍କ ଦୌରାତ୍ମ୍ୟରେ ଲୁଣ୍ଠିତା ଏବଂ ନିର୍ଯ୍ୟାତିତା ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସୃଷ୍ଟିର ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷାପାଇଁ ନିଜେ ଉଗବାନ ଏହି ଧରଣରେ ବିଭିନ୍ନ ଅବତାରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାନ୍ତି (୧୯) । ଏହିପରି ଧର୍ମସଙ୍କଟ ସମୟ ଯେତେବେଳେ ବେଦ-ଶ୍ରୁତି ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଉଗବାନ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ପୁନଃବାର ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟ ପୁଣି ସତ୍ୟଯୁଗରେ ବେଦସମ୍ମିତ ଶ୍ରୁତିକୁ ପ୍ରକଟ କରିଥିଲେ (୨୦) । ତେଣୁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସାଧୁମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା, ଦୁଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ଦମନ କରିବା ଏବଂ ସନାତନ ଧର୍ମର ସ୍ଥାପନ ପାଇଁ ଉଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି ।

ଅବତାର ବର୍ଣ୍ଣନାସମରେ ବରଦଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଥମ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ହେଲା ମହାଭାରତର ଶାନ୍ତିପର୍ବ ମୋକ୍ଷଧର୍ମ ବିଭାଗ (୨୧)ରେ । ଏଥିରେ ହଂସ, କୂର୍ମ, ମତ୍ସ୍ୟ, ବରଦ, ନରସିଂହ, ପଶୁରାମ, ଦାଶରଥ-ରାମ, ବାସୁଦେବ-ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ କଲ୍‌କ ପ୍ରଭୃତି

୧୮ । ଏତେ ବୃକ୍ଷକଳାଃ ପୁଂସଃ କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଉଗବାନ ସ୍ଵପଂ

ଇନ୍ଦ୍ରାରି ବ୍ୟାକୁଳଂ ଲୋକଂ ମୃତ୍ୟୁୟନ୍ତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ୧. ୩. ୨୮]

୧୯ । ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଳାନିର୍ଭବତି ଭାରତ !

ଅତ୍ୟୁଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ ତଦାମ୍ଭାନଂ ସୃଜମ୍ୟହମ୍ ।

ପରିସାଶାୟ ସାଧୁନାଂ ବିନାଶାୟ ଚ ଦୁଷ୍ଟତାମ୍ ।

ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପନାର୍ଥାୟ ସମ୍ଭବମି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍ ଗୀତା [୪, ୭, ୮]

୨୦ । ଯଦା ବେଦଶ୍ରୁତିର୍ନଷ୍ଠା ମୟା ପ୍ରତ୍ୟାହୃତା ପୁନଃ ।

ସବେଦା ସଶ୍ରୁତିକାଶ୍ଚ କୃତାଃ ପୁଣଂ କୃତବ ଯୁଗେ ॥

ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତିପର୍ବ ମୋକ୍ଷଧର୍ମ ଉପପର୍ବ (୩୩୯, ୧୦୫)

୨୧ । ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତିପର୍ବ ମୋକ୍ଷଧର୍ମ ବିଭାଗର ସମୟ ନିରୂପଣ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ମତ ।

ଦିଶାବତାର (୨୨)ର ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ ରହିଛି, ସେଥିରେ ବରହ ଚତୁର୍ଥ ସ୍ଥାନରେ ବଞ୍ଚିତ । ହରିବଂଶ ପୁରାଣରେ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଥିବା ବରହ, ନରସିଂହ, ବାମନ, ପର୍ଶୁରାମ, ଦାଶରଥୀ ରାମ ଓ ବାସୁଦେବ-ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆଦି ଛ'ଅବତାର ମଧ୍ୟରୁ ବରହଙ୍କ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଥମରେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତକରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନରେ ବାର ଅବତାର ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ସ୍ଥାନରେ ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବରହଙ୍କ ନାମୋଦ୍ଦେଶ ରହିଛି । ପ୍ରତିମା ନିର୍ମାଣ ଶୈଳୀ ବର୍ଣ୍ଣନାମରେ ବରହଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ପୁରାଣ (୨୩)ରେ ଉଲ୍ଲେଖିତ । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ପୁରାଣାନୁସାରେ, ମହାହ୍ରଦରୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କହିର୍ଗତ ହେଲପରି ସୃଷ୍ଟିର ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ଜଗତରେ ସ୍ତୂଷ୍ଣା ଭଗବାନ ହରିଙ୍କର ଅସଂଖ୍ୟ ଅବତାର ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ (୨୪) । ଉକ୍ତ ପୁରାଣରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାରଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ତିନିଟି ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ବଞ୍ଚିତ । ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନରେ ବଞ୍ଚିତ ଦ୍ଵାବିଂଶ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ବରହଙ୍କ ଡମ ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ଏଥିରେ ଯଜ୍ଞେଶ ଭଗବାନ ସଂସାରର ଜନ୍ମାଣ ପାଇଁ ରସାତଳଗାମୀ ପୃଥ୍ଵୀକୁ ଶୂନ୍ୟ ରୂପରେ ଧାରଣ କରିଥିଲେ (୨୫) । ଦ୍ଵିତୀୟ ସ୍ଥାନରେ ବଞ୍ଚିତ ଦ୍ଵାବିଂଶ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ବରହଙ୍କ ଡମ ପ୍ରଥମ ଓ ଏଥିରେ ଭଗବାନ ପ୍ରଳୟ ଜଳରେ ମନୁ ଚାହୁଁଥିବା ପୃଥ୍ଵୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ପାଇଁ ଯଜ୍ଞବରହ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଦୈତ୍ୟ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ସଂଗ୍ରାମ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସିଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ର, ବଜ୍ରଦ୍ଵାରା ପବନମାନଙ୍କ ପକ୍ଷାନ୍ତରଣ କଲପରି ବରହ ଭଗବାନ ଜଳ ଦଳରେ ଦୈତ୍ୟ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷକୁ ଖଣ୍ଡି ଖଣ୍ଡି କରିଦେଇଥିଲେ

୨୨ । କୃତ୍ଵା ଲେଳାନ୍ ଗମିଷ୍ୟାମି ସ୍ଵାନଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସରକୃତାନ୍
ହଂସଃ କୁର୍ମଶ୍ଚ ମଧ୍ୟଶ୍ଚ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବା ବିଜୋତମ । (୧୦୩)
ବରହୋ ନରସିଂହଶ୍ଚ ବାମନୋ ରାମ ଏବ ଚ
ରାମୋ ଦାଶରଥଶ୍ଚୈବ ସାଞ୍ଜତଃ କଳ୍ପାବତର ଚ ॥ (୧୦୪)
ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତିପର୍ବ ମୋକ୍ଷଧର୍ମ ଉପପଦ୍ୟ (୩୩୯, ୧୦୩-୧୦୪)

୨୩ । ମଧ୍ୟ ପୁରାଣ (ଅ ୨୫୯-୨୬୨)

୨୪ । ଅବତାରା ହ୍ୟସଂଖ୍ୟେୟା ହରେଃ ସବ୍ଭୁନପେଦ୍ଵିଜାଃ
ଯଥା ବିଦାୟିନଃ କୁଳାଃ ସରସଃ ସ୍ୟୁ ସହସ୍ରଣଃ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ (୧, ୩, ୨୭)

୨୫ । ଦ୍ଵିତୀୟଂ ତୁ ଭବାୟାସ୍ୟ ରସାତଳଗତାଂ ମହ୍ନାମ୍ ।
ଉଦ୍ଧବେଷ୍ୟନ୍ ପ୍ରାଦତ୍ତ ଯଜ୍ଞେଶଃ ସୌକର୍ୟଂ ବୟଃ ॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ (୧, ୩, ୭)

(୨୭) ଭୃଗୁସ୍ତ୍ରୀୟ ଶ୍ରୀମଦ୍ ସପ୍ତମୋଽଂଶ ଅବତାର ମଧ୍ୟରୁ ବରହଙ୍କ ନିମ୍ନ ଅଷ୍ଟମ ଓ ଏଥିରେ ଭଗବାନ ବରହ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ପୃଥିବୀକୁ ରସାତଳରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୈତ୍ୟ ଡରଣାଶକୁ ସଂହାର କରିଥିଲେ (୨୭) ।

ଏକଦ୍ବିଧ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ (୨୮), ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ବରହମିହିରଙ୍କ ବୃହତ୍ ସଂହିତା (୨୯) ପ୍ରଭୃତିରେ ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନାମାନଙ୍କରେ ବରହଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ବରହ ପୁରାଣର ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବରହଙ୍କୁ ଭୃଗୁସ୍ତ୍ରୀୟ ଶ୍ରୀମଦ୍ ସପ୍ତମୋଽଂଶ କରାଯାଇଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ (ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ଦଶାବତାର ପୁତ୍ର, ଶେଷେନ୍ଦ୍ର (ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ‘ଦଶାବତାର ଚରିତ’ ଓ ଶ୍ରୀହର୍ଷ (ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ)ଙ୍କ ‘ନୈଷଧୀୟ ଚରିତ୍’ ମହାକାବ୍ୟରେ ବରହ ଅବତାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ।

ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଜୟଦେବଙ୍କ କାଳିକୋପନିଷଦ ପଦାବଳୀରେ ରଚିତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟର ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେଲା । ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭଗବାନ ଶୁକର ବା ବରହ ରୂପରେ ସ୍ଵାୟ ଦଶନାଗ୍ର ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଳୟ ଜଳମଗ୍ନା ପୃଥିବୀକୁ ରସାତଳରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ବିଶାଳ ପୃଥିବୀ ତନ୍ତ୍ରରେ କଳଙ୍କ ରେଖାବଦ୍ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଥିଲା (୩୦) । ଦଶାବତାର କଥାବସ୍ତୁକୁ ଗ୍ରହଣ କରି କବି ଜୟଦେବ ମଧ୍ୟ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’ରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ ଭଗବାନ୍ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ

୨୭ । ଯତୋଦ୍ୟତଃ ଶିବିତଲୋଚନଶାୟ ବିଭ୍ରତ୍

ହୋତ୍ତଃ ତନ୍ମୁ ସକଳଯଜ୍ଞମୟାମନନ୍ତଃ ।

ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିକ ଉପାଗତମାତ୍ର ଦୈତ୍ୟଂ

ତଂ ବ୍ରହ୍ମପୁଣ୍ଡିମିବ ବକ୍ରଧରେ ଦଦାର ॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ (୨, ୭, ୧)

୨୭ । ଗୁପ୍ତାଃପ୍ୟୟେ ମନୁରତୀଷଧୟଶ୍ଚ ମାତ୍ସ୍ୟେ

ହୌତେ ହତୋ ଦିବଜଈକରତାମୁସଃ ସ୍ଥାମ୍ ।

କୌର୍ମେ ଧୃତୋଽଗ୍ନି ମୃତୋନମଥନେ ସ୍ଵପ୍ତଃ

ଗ୍ରାହାତ୍ ପ୍ରପନ୍ନମିଭରଜମୟୁଷ୍ଠଦାର୍ତ୍ତମ୍ ॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ (୧୧-୪-୨୮)

୨୮ । ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ (ଅ ୨-୧୭, ୧୭, ୧୨, ୧୩; ଅ-୪୯)

୨୯ । ବୃହତ୍ ସଂହିତା (ଅ ୧୦୫-୧୫, ୫୮-୪୪)

୩୦ । ବସନ୍ତ ଦଶନଶିଖରେ ଧରଣୀ ତବ ଲଗ୍ନା

ଶଶିନ କଳଙ୍କକଳେବ ନିମଗ୍ନା

କେଶବଧୃତ ହୃଦ ରୂପ, ଜୟ ଜଗଦୀଶ ହରେ ।

(ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ)

ହୁଏ କରନ୍ତି ଲେଖିଛନ୍ତି (୩୧) । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ଏହି ଅବତାରବାଦର ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଘରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାକୃତିକ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତାବ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଅବତାରବାଦର ପରିକଳ୍ପନାର ମନୋଜ୍ଞ ରୂପ ବହୁ ଆରମ୍ଭରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କବି ସାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତର ମଧ୍ୟପର୍ବ ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପର୍ବ, କାହିଁଶିକା ପର୍ବ ଓ ମୃଷଳୀ ପର୍ବରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାରଗୁଡ଼ିକର ଲୀଳା ବାରମ୍ବାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାୟ ସପ୍ତଦଶ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳୀୟ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦୟା’ କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ଅନୁଗନ୍ଥାର ସ୍ବଳ୍ପମାର ଶ୍ରେଣୀଲଙ୍କାର ମାଧ୍ୟମରେ ଦଶାବତାର ବିଷ୍ଣୁ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ (୩୨) । ‘ବୈଦେହୀଣି କଳାସ’ କାବ୍ୟରେ ତାଡ଼କାୟାର ବନାଶ ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସୀ ମୁନିଙ୍କ ବିଷ୍ଣୁ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଠିକ୍ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଦଶାବତାର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି (୩୩) । ଉତ୍କଳବିକା ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଶଦ

୩୧ । ବେଦାନ୍ତରତ ଜଗନ୍ନିବହତେ

ଭୁଗୋଳମୁଦ୍ ବିଭ୍ରାତ

ଦୈତ୍ୟାନ୍ ଦାରପୁତେ ବଳଂ

ଜଳପୁତେ ଶାସନପୁଂ କୁବତେ ।

ପୌଲସ୍ୟଂ ଜପୁତେ ହଳଂ

କଳପୁତେ କାରୁଣ୍ୟମାତନ୍ଦତେ

ମୈତ୍ରାନ୍ ମୁକ୍ତପୁତେ ଦଶାକୃତିକୃତେ

କୃଷ୍ଣାୟ ଭୂତ୍ୟଂ ନମଃ । (ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ)

୩୨ । କଣ୍ଠ ଶଙ୍ଖ-ଜିତ ମନ୍ଦର ତାଡ଼ନ ବରହବର ଅଭ୍ୟାତ ।

ସେ ନର-କେଶରୀ ବଳୀ ଧୂସୀ ତେଜେ ସହସ୍ର କର ବିଜିତ ।

ରେ ସହ । ମୂର୍ତ୍ତିରାମ ବଳ ଖ୍ୟାତ ମୟା ।

ବୁଧଗୁଣେ ଚନ୍ଦ୍ରହାସେ ମୋହି । ବିଷ୍ଣୁ ଦଶରୂପ ଏକେ ବହି ॥ ୧୮

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦୟା (୧୭-୧୮)

୩୩ । ବିପତ୍ତ ପତ୍ତ ନାହିଁ ମୋକ୍ଷଦାୟୀ । ବିଷ୍ଣୁ ଏ ସ୍ବପ୍ନ ଅବଶେଷ୍ଟ ମୟା ।

ବପୁରେ ଲୀନ ଅବତାରମାନ । ବସନ୍ତ ପୁରୁଷ ଲକ୍ଷରେ ମୀନ । ୪୭

ବିଶ୍ୟାତ ହେଲେ ମନ୍ଦର ତାଡ଼ନେ । ବରହବରେ ଏ ନିପୁଣ ଗୁଣେ ॥

ବସନ ହିରଣ୍ୟ ପ୍ରଭା ଗଞ୍ଜନ । ବଳୀଶିରେ ପାଦ ଦେଇ ଗମନ । ୪୭

ବିଜିତ ତେଜରେ ସହସ୍ର କର । ବର୍ଣ୍ଣରେ କୃଷ୍ଣ କରି ଅଙ୍ଗୀକାର ।

ବଳସଜ ହୋଇଅଛି ସହଜେ । ବୁଦ୍ଧର ବୁଦ୍ଧିରେ ପୁଣି ଉପୁଜେ । ୪୮

ବିଭ୍ରାଜମାନ ସାୟକରେ ଅତି । ବିଦିତ କରୁଛି ଗନ୍ଧର୍ବ ଗତି ।

ବର୍ଣ୍ଣମାନ ଭୁବ ଭବିଷ୍ୟ ଘେନି । ବାସଣେ ଅବତାର ଏହି ଚିହ୍ନି । ୪୯

ବୈଦେହୀଣି କଳାସ (୭, ୪୭-୪୯)

ଦେଉଳିନ୍ତି ଅବମାନି । ଭଗବାନ ବସ୍ତ୍ର, ବସ୍ତ୍ର ରୂପରେ ବର-ଆଦିବରେ ଅର୍ପିତ
ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମୟରେ ହିରଣ୍ୟ ଦୈତ୍ୟକୁ ସଂହାର କରିଥିବାରୁ ବୈଦେହ୍ୟ ଚିନ୍ତାସକ
ଦି ଖସୁ ଛନ୍ଦରେ ଭଗବାନ ବସ୍ତ୍ରକୁ କବି ଦେବଗଣଙ୍କ ମୁଖରେ ପୁଣି କରିଛନ୍ତି (୩୦) ।

ଦ୍ରାବଣ ଶତାବ୍ଦୀର ଆକର୍ଷଣ ଶିଳାଲେଖରେ ମତ୍ସ୍ୟ, କୁର୍ମ, ବସ୍ତ୍ର, ନରସିଂହ,
ବାମନ, ପଶୁରାମ, ଦାଶରଥ-ରାମ, ଯଦୁବଂଶୀ ବଳରାମ, ବୁଦ୍ଧ ଓ କଳ୍କୀ ଆଦି
ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭଗବାନ ବସ୍ତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରଭାସ୍ତ
ଜଳରୁ ପୃଥ୍ବୀକୁ ଚିନ୍ତାସକ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦନ୍ତରେ କଳା ଲଗିଲା ପରି
ପୃଥ୍ବୀ ସେହି ମହାବସ୍ତ୍ର ରୂପ ପାଖରେ ଅତି ସୁଦୃଢ଼ କଳାଦାଗ ପରି ପ୍ରଜ୍ଵଳିତ
ହେଉଥିଲା (୩୧) । ଆଜମର ଶିଳାଲେଖ ଲକ୍ଷିତ ଦେବାର ବସ୍ତ୍ର ପୃଷ୍ଠରୁ ସପ୍ତମ
ଶତାବ୍ଦୀର ପଲ୍ଲବ ଶିଳାଲେଖ (୩୨), ମହାବଳୀପୁରମ ଶିଳାଲେଖ (୩୩) ବସ୍ତ୍ରର
ଏହି ସମ ରକ୍ଷା କରି ବସ୍ତ୍ରଙ୍କ ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ବସ୍ତ୍ରଙ୍କ ଦଶାବତାରକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ‘ବୋଉଳ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ଦଶମହାବତ୍ୟା
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (୩୮) । ଏଥିରେ ଚାନ୍ଦଦେବୀ ମୀନରୂପିଣୀ, ବଗଳା

୩୪ । ବସ୍ତ୍ରବରେ ବସ୍ତ୍ରବର ପୁପଶ୍ଚିତ ।

ବଲ୍ଲଭମୟାର ହିରଣ୍ୟକୁ ଖଣ୍ଡିତ ଯେ । ୭

ବୈଦେହ୍ୟ ଚିନ୍ତାସ (୨, ୭)

୩୫ । Ep 2nd, Vol. XXIX. P. 25.

୩୬ । ମତ୍ସ୍ୟଃ କୁର୍ମେ ବସ୍ତ୍ରଶ୍ଚ ନରସିଂହୋଽଥ ବାମନଃ

ରାମୋ ରାମଃ ଚ ରାମଶ୍ଚ ବୁଦ୍ଧ କଳ୍କୀ ଚ ତେ ଦଶ ।

(ପଲ୍ଲବ ଶିଳାଲେଖ)

୩୭ । ମତ୍ସ୍ୟ କୁର୍ମ ବସ୍ତ୍ରଶ୍ଚ ନରସିଂହଶ୍ଚ ବାମନଃ

ରାମୋ ରାମଶ୍ଚ ରାମଶ୍ଚ ବୁଦ୍ଧ କଳ୍କୀ ଚ ତେ ଦଶ ।

(ମହାବଳୀପୁରମ ଶିଳାଲେଖ)

୩୮ । ଚାନ୍ଦଦେବୀ ମୀନରୂପା ବଗଳା କୁର୍ମରୂପିକା ।

ଧୂମାବତୀ ବସ୍ତ୍ରବ୍ୟାତ ଛିନ୍ନମସ୍ତା ନୃସିଂହକା ॥

ଭୁବନେଶୀ ବାମନଃ ସ୍ୟାନ୍ତାତଙ୍ଗୀ ରାମରୂପିକା ।

ବିପୁରା ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟସ୍ୟାଦ ବଳଭଦ୍ରସ୍ତୁ ଭୈରବୀ ॥

କଦାଳକ୍ଷ୍ମୀର୍ଭବେଦ୍ବଜୋ ଦୁର୍ଗାସ୍ୟାତ କଳ୍କରୂପିଣୀ ।

ସ୍ବୟଂ ଭଗବତ୍ କାଳୀ କୃଷ୍ଣମୁଖୀ ସମୁଦ୍ଭବା ॥

ଛତ୍ର ତେ କପ୍ତଳଂ ଦେବାବତାରଂ ଦଶମେବ ହି ।

ଏତାସାଂ ପୂଜନାତ୍ ଦେବୀ ମହାଦେବୀ ସମୋଦ୍ଭବେତ୍ ।

(ବୋଉଳ ଚନ୍ଦ୍ର)

କ୍ରମେ ଧୂମାବଳୀ ବରାହରୂପିଣୀ, ହିନ୍ଦୁମତ୍ତା ନୃସିଂହ, ଭୃବନଶୃଙ୍ଗ ବାମନ, ମାତଙ୍ଗୀ
ରମ, ଶିଫୁରସୁନ୍ଦରୀ ପର୍ବତୀରାମ, ଭୈରବୀ ବଳଭଦ୍ର, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୁଦ୍ଧ, ଦୁର୍ଗା କଲ୍ମଶ
ଏବଂ କାଳୀ କୃଷ୍ଣ ସୁରୂପିଣୀ ଅଟନ୍ତି ।

ପ୍ରାଚୀନ ମଣିଷମାନଙ୍କ ଭଳି ଆଧୁନିକ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ମଣିଷ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟ
ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ଧାରାର ବିଭିନ୍ନସ୍ତର ସହିତ ପୁରାଣ ଓ ଶିଳାଲେଖ ବର୍ଣ୍ଣିତ
ଅବତାରକାଦକୁ ଚିହ୍ନିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଦଶାବତାରରେ ଯେଉଁ
ବରାହନଳୁଁ ତାହା ହିନ୍ଦୁ ବିବର୍ତ୍ତନକାଦର ଭୃଗୁସୂତ୍ର । ପ୍ରାଣୀର ବିବର୍ତ୍ତନ ଶାକରୁ
ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପରିପ୍ରସ୍ତୁତ ରାମାବତାରରେ ଏବଂ ବିନାଶ କଲ୍ମଶ ଅବତାରରେ । ତେଣୁ
ମହାବଳପୁରୁଷରୁ ନିମ୍ନ ନିମ୍ନ ପ୍ରାଣୀ ଜଗତରେ ଆଦିକାଳ (Protoplasm)ରୁ
ଜନ୍ମାବସ୍ଥାର ଚରମ ବିକାଶ ହୋଇଥିବାବେଳେ ଦ୍ଵିତୀୟସ୍ତରରେ କଳ୍ପପଦ୍ମରୁ
ଶକ୍ତି ଗୋଳମାଳ ବିଶିଷ୍ଟ ଭବିଷ୍ୟତର ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତକ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ହିଁ
କ୍ରମେ ଅବତାରର ସୂଚନା । ଚତୁର୍ଥବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଧୀରେ ଧୀରେ ବିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ
ଭବିଷ୍ୟତରୁ ସ୍ଥଳଚର, ପଶୁରୁ ଅର୍ଦ୍ଧପଶୁ, ଅର୍ଦ୍ଧ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ମନୁଷ୍ୟ
ରୂପର ଆବର୍ତ୍ତକ ଘଟିଛି । ନରସିଂହ ଅବତାରରୁ ଶ୍ରୀରାମ ଅବତାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ପର୍ଯ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ମନୁଷ୍ୟ ନାମକ ପ୍ରାଣୀର ଚରମ ବିକାଶ ଓ ବିନାଶ ହୋଇ-
ପାରିଛି । ଏଠାରେ ଚାପର୍ଯ୍ୟାୟୋଗ୍ୟ ଯେ, ହିନ୍ଦୁ ବିବର୍ତ୍ତନକାଦ ଅବତାୟ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ-
ଠାରୁ ବାମନଙ୍କ ପରି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରଦାନ କରିଛି । କରଂ
ରାଷ୍ଟ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅବତାୟ ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତଃବିଶେଷ କରି ନିଆଯାଇଛି । ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି
ଯେ ପ୍ରକୃତ ସୂଚନା ମିଳିବ ଯଦି ତଳାୟ ଧ ହୋଇପାରିବ ଅର୍ଥାତ୍ କୃଷିକୁ ମୁଖ୍ୟ
ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବ । ତା'ର ପର ଅବସ୍ଥା ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ଜ୍ଞାନର ଅବସ୍ଥା, ଯାହାକୁ
ଆମେ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିପାରିଛୁ । କିନ୍ତୁ ଯା'ର ବୁଦ୍ଧତ୍ଵର ବିନାଶ ହୁଏ
ଅଥବା ଭବିଷ୍ୟ ବିକାଶ ହୋଇ ନ ପାରେ, ତା'ର ସ୍ଥାନ ଏ ପୃଥିବୀରେ ରହେନା ।
ତେଣୁ ସେ ବିବର୍ତ୍ତନର ସୁଅରେ ଘୁସିଯାଏ । ତାହା ହିଁ କଲ୍ମଶ ଅବତାରରେ ସୂଚିତ
ହୋଇଛି ।

ଦେବତାଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଥମ ପ୍ରକୃତଠାରୁ ଜ୍ଞାନ ଓହ୍ଲାଇ
ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଭରତରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାପିତା ବାସିନ୍ଦା ସିନ୍ଧୁବାସୀଙ୍କ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନରେ
ପଶୁ ଉପାସନା ପ୍ରମୁଖ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ପଶୁଶକ୍ତି
ପାଖରେ ନିଜକୁ ଅସହାୟ ମଣୁଥିଲା । ତେଣୁ ପ୍ରାଚୀନଦ୍ଵାରୀକ ସ୍ତରରେ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତୁମାନେ
ଭୟର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ପାଇଁ
ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ବୈଷୟିକ ଜ୍ଞାନ, ବୃଦ୍ଧି ଓ କୌଶଳର ଅଧିକାର ହେଲା,
ସେତେବେଳେ ସେ ବନ୍ୟ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତୁମାନଙ୍କୁ ଆୟତ୍ତ କରିବାରେ ସକ୍ଷମ ହେଲା । ତେଣୁ
ପ୍ରାଚୀନ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ଜୀବଜନ୍ତୁମାନଙ୍କୁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ।

ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କୃଷକ ଓ ସର୍ପ-ଶିବଙ୍କର ବାହନ ଓ ଭୂଷଣ ରୂପେ, ମୟୂର ଓ କୁକୁଟ-କାର୍ତ୍ତିକଙ୍କର, ଗରୁଡ଼-ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର, ହଂସ-ସରସ୍ବତୀ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର, ହସ୍ତି-ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର, ସିଂହ-ଦୁର୍ଗାଙ୍କର, ବ୍ୟାଘ୍ର-ଅମ୍ବିକାଙ୍କର ଓ ମୂଷିକ-ଗଣେଶଙ୍କର ବାହନ ବା ସନ୍ତକରୂପେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇ ଧର୍ମଗତ ସମ୍ମାନ ଲଭ କଲେ । ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ସମବର୍ଦ୍ଧନରେ ପଶୁର ଶକ୍ତି ସହିତ ମାନବୀୟ ଗୁଣ ଓ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାକୁ ନେଇ ଦେବତାମାନଙ୍କର ପରିକଳ୍ପନା କରାଗଲା । ଫଳରେ ଦେବତାମାନେ ପଶୁ ଓ ମାନବର ମିଳିତ ପରିକଳ୍ପିତ ହେଲେ । ସିଂହ ଶରୀରରେ ମନୁଷ୍ୟର ମୁଣ୍ଡ ସଂଲଗ୍ନ ହୋଇଥିବା ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଦଶାଳଙ୍କାରୀ ପିଙ୍କିସ୍ ମୂର୍ତ୍ତିର ପରିକଳ୍ପନା ମଣିଷୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ରୂପାୟିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ମିଶରର ଅର୍ଦ୍ଧମନୁଷ୍ୟାକୃତର ସର୍ପଦେବୀ ‘ନେଫ୍ଟିସ୍‌ନାମୁଜ୍’ ପରି ଭାରତୀୟ ପରିକଳ୍ପନାରେ ନାଗଜନ୍ୟା, ଗୁରୁତ୍ୱ ପତ୍ନୀ, କାଳୀୟ, ଶେଷନାଗ ଓ ମହାସକାରୀ ପ୍ରଭୃତି ରୂପ ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲେ । ସେହିପରି ଭାରତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ପୁରାଣରେ ଦେବତାମାନେ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ମନୁଷ୍ୟ କଳେବର ସହିତ ଗଜମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଗଣେଶ, ଅଶ୍ୱମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ହୟଗ୍ରୀବ ଓ ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାର, ଭଲ୍ଲୁକମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଜାମ୍ବବାନ, ମର୍କଟମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ହନୁମନ୍, ଗୋମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ କେଶବ, ଶୁକର ବା ବରହମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ବରହ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ସିଂହମୁଖ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନରସିଂହ ଆଦି ରୂପରେ ରୂପାୟିତ ହେଲେ ।

ଏହିପରି ଅର୍ଦ୍ଧମନୁଷ୍ୟ ଅର୍ଦ୍ଧପଶୁର ମିଳିତ କଳକର ଧାରଣ କରିଥିବା ପ୍ରସ୍ତର ଖୋଦିତ ବରହ ବିଗ୍ରହ ବିଦିଶା ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଉଦୟଗିରି ଗୁମ୍ଫାରେ, ମୁଖଲଙ୍ଗମଠରେ ମଧ୍ୟକେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ମୁଖଶାଳାରେ, ମହାବଳୀପୁରଃ; ବାଦାମୀ ଗହ୍ବରରେ, ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମାତଳମଠରେ ବରହ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ନୃସିଂହ ମନ୍ଦିରରେ, ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ଝାନ୍ସି ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ଦେଓଗଡ଼ଠାରେ ଥିବା ଦଶାବତାର ମନ୍ଦିରରେ, ଏଲେଶ୍ବର ଦଶାବତାର ଗୁମ୍ଫାରେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଯାଜପୁର ଓ ଆଳରେ ଭାରତୀୟ ଭାବନା ଶିଳ୍ପର ବହୁମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଏ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଚତୁର୍ଦ୍ଧିକ ବିଶିଷ୍ଟ ଶଙ୍ଖ-ଚନ୍ଦ୍ର-ମୁରଲୀଧାରୀ ବିଷ୍ଣୁ-କୃଷ୍ଣ ବିଗ୍ରହ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଉକ୍ତ ବିଗ୍ରହରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଦଶାବତାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଶୂଦ୍ରାକାରରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାର ବଲ୍ଲାରୀ ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ସଇଁତଳାଠାରେ ପ୍ରାଚୀନ ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିରର ଭଗ୍ନାବଶେଷରୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦଶାବତାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ବିଷ୍ଣୁ-ବିଗ୍ରହ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ଡଃ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ସେନାଗୁପ୍ତଙ୍କ ମତରେ ସଇଁତଳାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ପ୍ରତ୍ନସମ୍ପଦ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ନରୁପଣ କରାଯାଇପାରେ (୩୯) । ଓଡ଼ିଶାରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର ଓ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଶିବ ମନ୍ଦିରର ଭିତ୍ତି ଗାଈମାନଙ୍କରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଦଶାବତାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ

ମିଳେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୭ମ ଓ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଦ୍ଧ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗନ୍ଧର୍ବଦି ସ୍ଥିତି ମାନସାଧବ ମନ୍ଦିର, ବଲଙ୍ଗିର ଜିଲ୍ଲା ଟିଟିଲଗଡ଼ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ରାଣୀପୁର ଝରଆଳସ୍ଥିତି ବସ୍ତୁ ମନ୍ଦିର (ଖ୍ରୀ. ୯ମ ଓ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ଏବଂ ସୋନମଣ୍ଡର ମନ୍ଦିର, (ଖ୍ରୀ. ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ପୁଷ୍ପ ଜିଲ୍ଲା କାକଟପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସୋନମଣ୍ଡର ମନ୍ଦିର, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମଣିଭଟ୍ଟାଶ୍ରମ ମନ୍ଦିର (ଖ୍ରୀ. ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ଗୋକର୍ଣ୍ଣଶ୍ରମ ମନ୍ଦିର, ପୁଷ୍ପ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା ଭିତର ମୁକ୍ତମଣ୍ଡପର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱ ସଂଲଗ୍ନ ନୃସିଂହ ମନ୍ଦିର (ଖ୍ରୀ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ଓ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ପଶ୍ଚିମପାର୍ଶ୍ୱ ଭୃଗୁବାସର ଖୋଦିତ ବସ୍ତୁଙ୍କର ଦଶାବତାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ରମଣୀୟ ଚିତ୍ରକଳାର ଅପୂର୍ବ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି ।

ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଭାରତୀୟ ଭାଷାମଣ୍ଡଳର ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ଓ ଦ୍ୱାଦଶତ୍ୱନ୍ତ ବର୍ଷରୁ ମୁଖି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମୁଖିଗୁଡ଼ିକର ଗଠନ ଓ ଛନ୍ଦ, ଅଙ୍ଗସଂସ୍କରଣ ଗାରଭ୍ୟଞ୍ଜନ ପ୍ରକାଶଭାଷୀ ଓ ବଳିଷ୍ଠତା ସହିତ ରୂପର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ମୁଖମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଥିବା ଦିବ୍ୟଭାବ ଅପୂର୍ବ କଳାକୌଶଳରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମ ଅନୁସାରେ ଯଜ୍ଞ-ବରହଙ୍କ ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଭୂଦେବୀ ଓ ଶ୍ରୀଦେବୀ ଉପବସ୍ତୁ ହୋଇଥିଲାବେଳେ ଶ୍ୱେତ ବା ପ୍ରଳୟ ବରହଙ୍କ ନିକଟରେ କେବଳ ଭୂଦେବୀ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବରହଙ୍କ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହସ୍ତହସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଭୂଦେବୀ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିବାବେଳେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବରହଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣରେ ନମସ୍ତ ଜଳଗଣି ମଧ୍ୟରୁ ଭୂଦେବୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହେଉଥିବା ଓ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଭୂଦେବୀ ଓ ଶ୍ରୀଦେବୀ ବରହଙ୍କ ବକ୍ଷସଦୃଶରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ବରହ ଉପାସନାର ପରମ୍ପରାରେ ଯାଜପୁର ବ୍ୟାଞ୍ଜିତ ଭାରତର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଦିବ୍ୟବରହ ଏକାକୀ ସମାବେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀବରହ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିନବ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ସଂପ୍ରତି ଯାଜପୁରସ୍ଥିତ ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରର ମୂଳ ସିଂହାସନରେ ଶ୍ୱେତ ବରହ, ଯଜ୍ଞ ବରହଙ୍କ ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଚିତ୍ର ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣପାର୍ଶ୍ୱ ସଂଲଗ୍ନ ମନ୍ଦିରରେ ଶ୍ୱେତ ବରହ, ଯଜ୍ଞ ବରହ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବରହଙ୍କ ଚିତ୍ର ପୂଜିତ ହେଉଥିବା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରର ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ତରମୁଖ ହୋଇ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପର ଆସନ ଉପରେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ରୂପରେ ଶୋଭିତ । ମୁଖିଗୁଡ଼ିକର ପାଦଦେଶ ଆଦିଶେଷ ନାଗର କୁଣ୍ଡଳୀ ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣପାର୍ଶ୍ୱ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହସ୍ତହସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଳୟ ଜଳରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ଭୂଦେବୀ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିବା ଏବଂ ନମ୍ରହସ୍ତ ହସ୍ତରେ ଶଙ୍ଖ ଓ ଚକ୍ର ଶୋଭା ପାଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଶ୍ୱେତ ବରହଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରାକାଶର ଲତାପୁମାନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଅବସ୍ଥାବେଳେ ଗାରଭ୍ୟସ୍ଥି ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଓ ମୁଖରେ ପୃଥ୍ୱୀ ପାରଶ

ମୁଦ୍ରା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ଯଜ୍ଞ ବରଦ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବରଦଙ୍କ ଶରୀରରେ ନବୀନ ଶ୍ୟାମସନ
କାନ୍ଥ, ଟିଉଜିମା ଠାଣି ଓ ମୁଖରେ ପ୍ରସାଦ ଶର । ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମ ଅନୁସାରେ ଯଜ୍ଞ
ବରଦଙ୍କ ପାଖରେ ଚାକର ଦ୍ଵିପତ୍ନୀ ଭୂତଦେବୀ ଓ ଶ୍ରୀଦେବୀ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବା ସ୍ଥଳେ
ଏଠାରେ କେବଳ ଭୂତଦେବୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବରଦା ନନ୍ଦବର୍ତ୍ତୀ ଉଦୟଗିରିର
ଆଦିଶେଷ ନାଗ ବରଦଙ୍କ ମସ୍ତକ ଉପରେ ଫଟାୟାଦଣ ଫଣା ବିସ୍ତାର କରୁଥିବାବେଳେ
ଏଠାରେ ଆଦିଶେଷଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ଫଣା ମଧ୍ୟରେ ସର୍ପ ଶରୀରରୁ ଅର୍ଦ୍ଧ ନିଷ୍କ୍ରାନ୍ତ ମାନ୍ୟତା
ମୁଣ୍ଡି ସ୍ଥୂଳ ମୁଦ୍ରାରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ପାଦପାଶ୍ଵରେ ସାଗରରାଜ କରୁଣ ଓ କରୁଣାଙ୍ଗ
ମୁଣ୍ଡି ଦ୍ଵୟ ଯୋଡ଼ିତ ହୋଇ ଭଗବାନ ବରଦଙ୍କୁ ସ୍ଥୂଳ କରୁଥିବାର ଦୃଶ୍ୟ
ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ମନ୍ଦିର ଗାୟମାନଙ୍କରେ ସଂରକ୍ଷିତ ସୂକ୍ଷ୍ମକଳାମଣ୍ଡିତ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର
ପୌରାଣିକ କାହାଣୀ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟର ପ୍ରସ୍ତରଖୋଦିତ କର୍ଣ୍ଣମୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଶକ ।
ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣ ପାଶ୍ଵରେ ୩୫ଟି ଇଞ୍ଚ ବସିଷ୍ଠ ଆର୍ଯ୍ୟକ ଜରତ୍ଵନାରୁ ମୁଣ୍ଡି ଆବିଷ୍କୃତ ।
ଏହା ଏକ ମାତୃକା ମୁଣ୍ଡି । କୋଳରେ ଶିଶୁ, ତଳ ଫଣାୟାକ୍ତ ସର୍ପ ଓ ଉପରେ
ବୃଷଭୂୟା ପରିଖୋଭିତ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ଵାରବନ୍ଧ ୧୫ ଫୁଟ ୮ ଇଞ୍ଚ
ବସିଷ୍ଠ ବୃଦ୍ଧ ଅମିତାର ମୁଣ୍ଡି, ଭସାଟନ ମୁଣ୍ଡି, ଚତୁର୍ଦ୍ଵା ନର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଗୁମୁଣ୍ଡା, ଭୈରବ
ମୁଣ୍ଡି ଆଦି ବିଗ୍ରହଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗବେଷକ ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ ଏହାକୁ
୭ମ-୮ମ ଶତାବ୍ଦୀର ମୁଣ୍ଡି ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି (୧୦) । ମନ୍ଦିର ଚତୁର୍ପାଶ୍ଵରେ
ଖରିତ ହୋଇଥିବା ବହୁପ୍ରାଣ୍ୟ ମୈଥୁନ ମୁଣ୍ଡି ରହିଛି । ଜଟା ଓ ଅଳଙ୍କାରରୁ ମନେ-
ହୁଏ ଏହା ୭ମ କା ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀର । ବଜ୍ରଯାମୀ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ମହାମୁଦ୍ରା ସାଧନାର
ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଏହି ସବୁ ମୈଥୁନ ମୁଣ୍ଡି ଭୌମକରମାନଙ୍କ
ସମୟରେ ଲଗାଯାଇଥିଲା । ମନ୍ଦିର ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ବାହ୍ୟ ବିଷୟପ୍ରତି-
କାର ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁ ନରନାୟକମାନଙ୍କର ଦୈବିକ ମିଳନର ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର
ଦୃଶ୍ୟ ମୈଥୁନ ମୁଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ଏହା ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଶୀ ଓଡ଼ିଶୀ ଶିଳ୍ପକଳା
ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ।

ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଏଠାରେ ୨ ଫୁଟ ୬ ଇଞ୍ଚ ଉଚ୍ଚତା ବସିଷ୍ଠ ସପ୍ତାଶ୍ଵରୀକ ଅଶ୍ଵ
ଉପରେ ଆସୀନ ହୋଇଥିବା ଦ୍ଵିଭୁଜ ବିରଞ୍ଚିନାବପୁଣ, ୧ ଫୁଟ ୧୦ ଇଞ୍ଚ ଉଚ୍ଚତା
ବସିଷ୍ଠ ଚତୁର୍ଭୁଜ ନୃସିଂହ ମୁଣ୍ଡି, ଚରୁଡ଼ ମୁଣ୍ଡି, ସୋମବଂଶୀ ସମୟର ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୁଣ୍ଡି
ରହିଛି । ବିଶେଷତଃ ଭୌମବଂଶ, ସୋମବଂଶ, ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ବହୁ ସ୍ଥାପତ୍ୟର
ସମାବୃତ୍ତରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶୂରକଳାର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରାକ୍-ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ (ଖ୍ରୀ ୭୦୦ ଖ୍ରୀ ୧୨୦୦) ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିର ଶିଳ୍ପ ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର
ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଶିଳ୍ପ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଶେଷଜ୍ଞମାନଙ୍କ

ମତରେ, ଏହି ଶୈଳୀକୁ କଳିଙ୍ଗ ପଦ୍ଧତି କୁହାଯାଏ । ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଭୂମିରେ କଳିଙ୍ଗ ପଦ୍ଧତିରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିର ଶିଳ୍ପ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ବିବରଣୀ ଦେଇଛି । କର୍ତ୍ତୃତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଲୁଣ୍ଡିତ ଅବସ୍ଥାରେ ମନ୍ଦିରର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାତା ୭୪ କଳା ଓ ନାଗର, କଳିଙ୍ଗ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ବେମର ଆଦି ଗୁଣପ୍ରକାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଶୈଳୀରେ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ କରିଥିଲେ (୪୧) । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ‘ନାଗର’, ପୂର୍ବ-ଭାରତୀୟ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ‘ଦ୍ରାବିଡ଼’ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଭାରତୀୟ ‘ବେମର’ ଆଦି ପଦ୍ଧତିରେ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯାଜପୁରର ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ଗୁଣପ୍ରକାର ପଦ୍ଧତିର ସମନ୍ୱୟ ସାଧିତ ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରର ବିମାନ ଓ ମୁଖଶାଳା ସମସାଧିକ ନୁହେଁ । ଉତ୍ତରର ଉଚ୍ଚତା ଓ ଗଠନ ଶୈଳୀରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ଲେଖ ଦେଖିଲେ ଶୈଳୀରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ବିମାନଟିର ଅସ୍ୱାଭାବିକ ବସନ୍ତକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହା ଏକ ଉତ୍ତମ ମନ୍ଦିରର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କରଣ ବୋଲି ତଥା ପାଠୀ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହାର ମୁଖଶାଳାଟି ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥିତ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ମୁଖଶାଳା ସଦୃଶ ଶୀତ ଦେଖିଲେ ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ । ଶୀତ ଦେଖିଲେ ଗଠନ ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା ପ୍ରଥମେ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ମୁଖଶାଳାରେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣ ରଙ୍ଗାକ ଶାସନକାଳରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲା । ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ସଦୃଶ ସୁକ୍ଷ୍ମ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଅବଶ୍ୟ ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରର ମୁଖଶାଳାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗଠନଶୈଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କଳାକାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଜନ୍ମର ଶିଳ୍ପସୂତ୍ରର ଗୁଣ ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ମୁଖଶାଳାର ଭିତର ଭାଗର ଗଠନଶୈଳୀ ଅସ୍ଥାବ ମନୋରମ ଓ ନୈସର୍ଗିକ । ଏହାର ଉତ୍କର୍ମାଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ତାହା ଏକ ଦୋଳାୟମାନ ଫୁଟନ୍ତା ଫୁଲ ସଦୃଶ ଦେଖାଯାଏ ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଆସୁଥିବା ଭାରତର ପଞ୍ଚସର୍ଗୀନ ଧର୍ମ ଅଧିକ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନେକ ଦେବାଳୟରେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଦ୍ୱିଭୁଜ ବାସୁଦେବ ଛତ୍ରତ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । କେଉଁଠିର ଲିଙ୍ଗ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅବନତାଟ ଶିଳାଲେଖର ଉପରିଭାଗରେ ଅଷ୍ଟଭୁଜରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆୟୁଧ ଧରି ଆନନ୍ଦ ଚାଣୁକ ନୃତ୍ୟମ୍ବ ଦ୍ୱାରେ ନଟରାଜ ଶିବଙ୍କର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉକ୍ତ ଶିଳାଖଣ୍ଡଟି ଲଫ୍ଟି-ବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀୟ ଚତୁର୍ଥ ବା ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ତଥା ସତ୍ୟ ନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି (୪୨) । ତେଣୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମୀୟ

୪୧ । ତଥା ଏକାଦଶୀ ପାଠୀ, ବରହ ଭୈରବୀ କୃତେ,

ଯଜ୍ଞପ୍ରସା, ପୃ ୪୩, ୧୯୯୩ ପ୍ରାଣ୍ୟ ।

୪୨ । ତଥା ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ, ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ (ପୃ ୫୮୦, ପୃ-୧୮୯) ।

ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶୈବ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର କାଳରେ ଶିବମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଅଷ୍ଟଭୁଜକଣିଷ୍ଠ ଶିବ ପ୍ରତିମା ପୂଜିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଜୈନଧର୍ମର କଠୋର ଅନୁଶାସନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସଞ୍ଜମ, ଶୃଙ୍ଖଳା ଆଦି ନୈତିକ ପରମ୍ପରାର ସମାନ୍ୱୟୀ ଅବସ୍ଥାବେଳେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଆଦି ପ୍ରଭାବ ସମଶ୍ରେୟ ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଆସିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜ୍ୟର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲଭ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ବ୍ୟାପକ ପ୍ରସାର ହେଲା । ଗୁପ୍ତବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜାମାନେ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଯାଗ-ଯଜ୍ଞ କରି ମଠ-ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ରୂପ ଅନୁସାରେ ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ବିଷ୍ଣୁ ଦଶାବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲା ।

ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ, ଗୁପ୍ତ ସମ୍ରାଟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ଭାରତରେ ଗୁରୁବ୍ରତ, ମାଳବ ଓ ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ଶକସମ୍ରାଟମାନଙ୍କୁ ନିପାତ କରିବା ପରେ ଭାରତର ପଣ୍ଡିତ, ଭାରତର-ପଣ୍ଡିତ ଓ ପୂର୍ବ ସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବିଜୟର ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ରୂପେ ମଧ୍ୟଭାରତର ବିଦିଶା ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଉଦୟଗିରି ଗୁମ୍ଫାରେ ବିଶାଳ ବସନ୍ତ ବିଗ୍ରହ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ଗୁପ୍ତ ସମ୍ରାଟମାନେ ଶ୍ୱେତବସନ୍ତଙ୍କ ଉପାସକ ଥିବାରୁ ଏହି ସମୟରୁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଶ୍ୱେତବସନ୍ତଙ୍କ ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବାର ମନେହୁଏ (୨୩) । ଯାଜପୁରରେ ବସନ୍ତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବିଗ୍ରହରେ ଗୁପ୍ତ କଳାର ନିଦର୍ଶନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମୂର୍ତ୍ତିଚିତ୍ର ଅନୁସାରେ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଗବେଷକ ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ ଏହାକୁ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି (୨୪) । ତେଣୁ ଗୁପ୍ତ ରାଜାଙ୍କ କାଳରେ ବୌଦ୍ଧସେବ ଯାଜପୁରରେ ବସନ୍ତବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ଶ୍ରୀ ପୃଥ୍ୱୀ ମହାରାଜଙ୍କ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ତାମ୍ରଶାସନର ସେ ବିରଞ୍ଜିତ ନଗରଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାର ଜଣାପଡ଼େ । ତୋଷଳୀ ରାଜ୍ୟରେ ବିରଞ୍ଜିତନଗର ଗୋଟିଏ ଶାସନସେବ ଥିବାରୁ ଦୁର୍ଜୟ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ପୃଥ୍ୱୀ ମହାରାଜ ସେଠାରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ପ୍ରାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଶ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭରେ ବିରଞ୍ଜିତନଗର ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ଡଃ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି (୨୫) । ତେଣୁ

୨୩ । E. I.—XV PP. 130 R. D. Banerjee. The Age of Imperial Guptas.

୨୪ । ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ ୧୯୯୩, ଯଜ୍ଞପ୍ରସାଦ-ସମ୍ପାଦନା ପଣ୍ଡିତ ଭୂପତି ଭୂଷଣ ମିଶ୍ର

୨୫ । ଡଃ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ, ଦୁର୍ଜୟ ରାଜବଂଶ, ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ପୃ-୨୨୦

ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବରଞ୍ଜା ନଗରର ପ୍ରସିଦ୍ଧିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ହିନ୍ଦୁ ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ର ‘ମନସାର’ କେବଳ ନଗର ମଧ୍ୟରେ ବସ୍ତୁମୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ସମର୍ଥନ ଦିଆଯାଇଛି । ପୁଣି ବସ୍ତୁମୟର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ନଗରକୁ ରାଜଧାନୀ ପଦବୀର୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୪୬) । ତେଣୁ ଯାଜପୁରରେ ଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ବରଞ୍ଜା ନଗର ବା ବରହସେନ୍ଦ୍ରକୁ ରାଜଧାନୀ କରାଯାଇଥିବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନୁହେଁ ।

କାରଣ ଭୌମକର ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଓ ସନକାଳ (ଖ୍ରୀ ୭୩୭-୭୫୦)ଙ୍କ ଯାଜପୁରକୁ ‘ବରହ ଗର୍ଭରେ’ ଅବସ୍ଥିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଉଲ୍ଲଭନକଶ୍ୟା ବୈତରଣୀ ଗରବତୀ ‘ବରଞ୍ଜା ନଗର’ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରରେ ରାଜଧାନୀ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଭୌମ ରାଜା ଦ୍ୱିତୀୟ ଶାନ୍ତିକର ଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ଅନୁଗୁଳ ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ସେ ‘ବରଜା’ ନଗରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲାବେଳେ ‘ବରହଗର୍ଭରେ’ ଶ୍ରୀ ବାମନ ସ୍ୱାମୀ ନାମକ ଜନନିକ ବେଦଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ‘ଜମଗର୍ଭୀମଣ୍ଡଳ’ର କାକୁର୍ ଗ୍ରାମ ସମ୍ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ (୪୭) ଏହି ସମୟରେ ବରହଗର୍ଭ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲଭ କରିଥିବାରୁ ଯଜ୍ଞବଲ୍ଲଭ ମନ୍ଦିରକୁ ଭୌମ ଯୁଗର ଖଣି ରୂପେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି (୪୮) ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଏ, ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ନାତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଯାଜପୁରରେ ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ (୪୯) ବରହ ମନ୍ଦିରର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଚିହ୍ନମାନ ଅନୁଶୀଳନ କରି ତଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପଣିଗ୍ରାହୀ ଏହାକୁ ୧୫ଶ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଖର୍ଚ୍ଚିତକାଳ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି (୫୦) ।

ସଂକ୍ଷେପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ପରାକ୍ଷା, ନିରାକ୍ଷା, ସଂଯୋଗ, ବିଯୋଗ, ସ୍ୱାତ, ପ୍ରତିସ୍ୱାତ, ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗଠିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରର ବରହମନ୍ଦିର ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବଜାୟ ରଖିଯାଇଛି । ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ବିଭିନ୍ନ ରୂପାୟନ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ସି ବରହ ଉପାସନା ଏଯାବତ୍ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଅମରକୋଷର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଅନୁସାରେ ଷୋଡ଼ର

୪୬ । ନମାଗତେ ନଗର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଯଦି ବସ୍ତୁଲୟଂ ଉବେଚ

ରାଜଧାନୀତ ଚିହ୍ନମାନ ବିଦ୍ଧିବିଷୟେ ସଦା । ମନସାର (୧୦, ୪୭)

୪୭ । O.H RJ. Vol XIII, No. I

୪୮ । କେଦାର ନାଥ ମହାପାତ୍ର, ଓଡ଼ିଶାର କଳା ଓ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଯୁଗରେ ଯାଜପୁର, ବରଜା ବଲ୍ଲଭାମାଳା, ୫ମ ସଂଖ୍ୟା ।

୪୯ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ପ୍ରାଚୀ ସମିତି, ୧୯୪୦ ପୃ-୫୧ ।

୫୦ । ତଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ବରଜା ବଲ୍ଲଭା ମାଳା ୧ମ ସଂଖ୍ୟା ପୃ-୫୧ ।

ଅର୍ଥ ବରହ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ (୫୧) । ତେଣୁ କପିଳ ସଂହିତାରେ ଯାଜପୁରକୁ ଯୋଡ଼ିତାର୍ଥ ଓ ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପିତ ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ । ଯୋଡ଼ିତୁଣୀ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୫୨) ।

ଯାଜପୁରରେ ବରହ ଦେବଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ ଅନୁଗତ ଚରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । (୧) ପ୍ରଥମ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଅନୁସାରେ, (୫୩) କୃଷ୍ଣ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସଂସ୍ଥାପନ ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମା ଚରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଯଜ୍ଞର ଆୟୋଜନ ନଲେ । ଦେବଗଣ ସିଂହ ସାଧ୍ୟ-ଘଷ-ରୁଦ୍ର-ଅଷ୍ଟବସୁ ଶାପିଏ ସହସ୍ର ଚାଳିଖିଲ ରାକ୍ଷ ଦାଦଶାଦିତ୍ୟ, ମରୁତ ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦର୍ଗି ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମୁନିରୂପିମାନେ ସେହି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉତ୍ସବରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଦେବରାଜ ଇନ୍ଦ୍ର ସଞ୍ଚାଳକ ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ ଭୁଲିଉଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣାଗି କୁଣ୍ଡରୁ ଭଗବାନ ଶଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତୁତ ହୋଇ ତେଜୋମୟ ରୂପରେ ଯଜ୍ଞକୃତ୍ତକୁ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ଶଙ୍କରଙ୍କ ଚରବାସ ପାଇଁ ଆରାଧନା କଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ଓ ମୁନିଗଣ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଭଗବାନ ଶଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ ରୂପରେ ଶିଖାନେଶ୍ୱର ନାମ ଧାରଣ କରି ପୂଜିତ ହେଲେ । ଗାର୍ହପତ୍ୟ ଅଗ୍ନି କୁଣ୍ଡରୁ ଦେବୀ ଚରଜା ଦିବ୍ୟାଭରଣରେ ଭୂଷିତା ହୋଇ ନିଜ ତେଜରେ ଯଜ୍ଞମଣ୍ଡପକୁ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ କରି ଆବର୍ତ୍ତୁତା ହେଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରସନ୍ନା ହୋଇ ସ୍ୱନାମିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଚରବାସ ପାଇଁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରସନ୍ନ ଚିତ୍ତରୁ ନବଦୁର୍ଗା, ଚତୁଷ୍ପତ୍ତି ଯେ ଗିମ୍ମ ଏବଂ ଅଷ୍ଟଚକ୍ରୀକା ଜାତ ହେଲେ ।

ଯେଉଁଠାରେ ହରଗୌରୀ ବାସ କରନ୍ତି ସେଠାରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ବାସ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବ୍ୟଞ୍ଜରେକ ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ‘ଅବମୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର’ ରୂପେ ବିଦିତ ହୋଇପାରବ ନାହିଁ ବୋଲି ଜାଣି ବ୍ରହ୍ମା ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ସ୍ମୃତି କଲେ । ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଚରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଚର ଅବସ୍ଥାନ କରିବେ ବୋଲି ବର ଦେଇଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ଶରୀରରୁ ଦ୍ରାବଣ ମାଧବ ଆବର୍ତ୍ତୁତ ହେଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ବରହ ମାଧବ ଅନ୍ୟତମ । (୨) ଦ୍ୱିତୀୟ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଅନୁସାରେ, (୫୪) ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଅନ୍ତର୍ଗୃହ୍ୟଠାରେ ‘ମଣିରୂପ’ ନାମକ ଅତି ରମଣୀୟ ପବନ ଥିଲା । ଝରଣା ଖରରେ ଶବର ଶବରମାନେ ଧନୁଶର ଧରି ଶିକାର

୫୧ । ବରହଃ ଶୂକରେ ଘୃଷ୍ଣିଃ କୋଳଃ ପ୍ରେ ଯୀ କରଃ କଟିଃ ।

ଦଂଷ୍ଟ୍ରୀ ଘୋଣୀ ପ୍ରଦ୍ୟୁରାସା ଯୋତ୍ସ୍ନା ଭୂତାର ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅମରକୋଷ ସିଂହାଦିବର୍ଣ୍ଣ ।

୫୨ । କପିଳ ସଂହିତା-ରାଧାରମଣ ପ୍ରେସ, (୧୯୨୮ ପୃ ୨୯, ୩୩)

୫୩ । ଚରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ (ଅ ୧-୨-୩)

୫୪ । ଚରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ (ଅ-୯)

ଅନ୍ୟଗଣରେ ବିଚରଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ‘କଲ୍‌ପୁରସ୍’ ବନ କୁହାଯାଉଥିଲା ଓ ଏହି ବନ ପ୍ରାନ୍ତରେ କୌଶଳ ନାମକ ବେତରଣୀର ଶାଖା ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଋଷି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିବା ବିଚରଣଧନୁ ନାମକ ଶବର ଏକଦା ଏହି ଅରଣ୍ୟରେ ଶିକାର ଉଦ୍ୟୋଗରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ପୁରାଣାଳ ନାଶାଶୋଭିତ ମହାବଳୀ ଏକ ବରଫ ତାଙ୍କୁ ଆହମଣ କଲା । ଆହମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ବିଚରଣଧନୁ ଧନୁରେ ଶର ଯୋଗି ବରଫକୁ ଅନୁଧାବନ କଲେ । ବରଫ କେବେ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ତ କେବେ ତାଙ୍କ ପଶ୍ଚାତରେ ଦୌଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ପରେ ବ୍ୟଗ୍ରଗତିରେ ଧାଇଁ ଧାଇଁ ହଠାତ୍ ବିକଟାଳ ମୁଣ୍ଡି ଧରି ଆକାଶକୁ କୁହ ମଣିବୁଡ଼ି ପବିତ୍ର ଶିଖରରେ ଏପରି ଭାବେ ଭୂପତିତ ହେଲା ଯେ, ପବିତ୍ର ଶୃଙ୍ଗ ରସାତଳଗାମୀ ହେଲା । ସେହି ଗର୍ଭରୁ ବରଫର ଫୀଡ଼ା ଦେଖିବା ପାଇଁ ଗଙ୍ଗା ଦେବୀ ଉଦ୍‌ଗତ ହେଲେ । ତା’ପରେ ବିଚରଣଧନୁ ଦେଖିଲା ଯେ, ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସହିତ ଭଗବାନ ବରଫ ରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ । ବିଚରଣଧନୁଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ କାତର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଭଗବାନ ପଞ୍ଚଜନ୍ୟ ଶଙ୍କରୁ ଅମୃତ ପାନ କରାଇ ତାଙ୍କୁ ପାପ ମୁକ୍ତ କଲେ ଓ ଚତୁର୍ଭୁଜ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପାତାଳ ଗଙ୍ଗା ନିକଟରେ ଶର ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ।

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ସନ୍ଧି ବେଶିତ ହୋଇଥିବା ‘ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ କାଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶନରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲାବେଳେ ଦିଲ୍ଲୀ ପ୍ରକାଶନରେ ରହି ନ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ନାରଦ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣର ବିଷୟ ସୂଚୀ ଅନୁସାରେ ‘ବିରଜା ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ ନଥିବା କାରଣରୁ ଗବେଷକ ଜଗବନ୍ଧୁ ପାଢ଼ୀ ଏହାକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ଡଃ ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ ‘ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’କୁ ୧୯୩୧-୧୯୩୩ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ସେ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଅନୁସାରେ ଯଜ୍ଞବରଫ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀବରଫ ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ସୃଷ୍ଟି ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ।

କପିଳ ସହସ୍ରା ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ଏଥିରେ ଆଦିବରଫ, ଯଜ୍ଞବରଫ, ଶ୍ଵେତବରଫ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀବରଫ ଭେଦରେ ବରଫ ଚତୁର୍ଥୀମୁଣ୍ଡରେ କଳ୍ପିତ । କେତେକ ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ, ଏହି ପୁରାଣ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ (ଖ୍ରୀ ୧୪୯୭ ଖ୍ରୀ ୧୫୪୧) ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ସମୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀବରଫ ମୁଣ୍ଡି ପୁରୋକ୍ତ ମୁଣ୍ଡିମାନଙ୍କ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଉପରେକ୍ତ ପ୍ରମାଣରୁ ବରଫ ଋଷି ଶ୍ରେଣୀରେ ଉପାସିତ ହେଉଥିବା ଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ ।

(୧) ଆଦିବରଫ — ପ୍ରଥମରେ ସୃଷ୍ଟିର ପୁରୁଷା ନିମନ୍ତେ ଯେଉଁ ରୁଦ୍ର ମହାଶକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା, ତାହା ଆଦି ବରଫ ରୂପରେ ପ୍ରକଟିତ । ଆଦି ବରଫ ଅତି ପ୍ରଗତି, ମହାଶକ୍ତି ସମନ୍ୱିତ ଏବଂ କେବଳ ଅପୁରୁଷ ଶକ୍ତିର ବିନାଶ କରି ଧରା ପୁରୁଷା ନିମନ୍ତେ ଅଭୟପ୍ରଦ । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

(୨) ଶ୍ଵେତ ବସତ୍ର—କିନ୍ତୁ ପାଳନ ସହ ରକ୍ଷାର ସମୟକୁ କରାଯାଇଥିବାରୁ ବସତ୍ରକୁ ଯେତେବେଳେ ବିଷ୍ଣୁ ଶକ୍ତିସହ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଗଲା, ବସତ୍ର ସେତେବେଳେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପରି ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଭକ୍ତି ଉତ୍ସର କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ଭକ୍ତି ଚିତ୍ତ ବିନୋଦନ ନିମନ୍ତେ ରୁଦ୍ରାଦେବୀରୁ ବରଂ ପବିତ୍ର ଶାନ୍ତଭାବ ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଜନ ଏବଂ ଏହି ରୂପ ଶାନ୍ତ, କମଳାୟ ଓ ପବିତ୍ରତାର ପ୍ରତୀକ-ଶୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ଏହା ହିଁ ଶ୍ଵେତବସତ୍ରଙ୍କ ଅଭିମୁଖ୍ୟ ।

(୩) ଲକ୍ଷ୍ମୀବସତ୍ର—ଶ୍ରୀ ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିନା ଧରର ପ୍ରକୃତ ସୁରକ୍ଷା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବିପତ୍ତିର ଭାବେ ପରିଗଣିତ ହେଲେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବସତ୍ର, ଯେଉଁଠି ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର କୋଳରେ ବସତ୍ର ବିଷ୍ଣୁ ବିଦ୍ୟମାନ । ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ—କାର୍ଯ୍ୟିକ, ମାନସିକ ତଥା ଅସ୍ପଦ୍ଧି ଶକ୍ତିରେ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ବିମଣ୍ଡିତ ହେଲେ ବସତ୍ର (ସୁରକ୍ଷା) ଆପେ ଆପେ ଆସି ସେହି ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟକୁ ସୁରକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ କୋଳରେ ବସତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ କରୁଥିବାର ଅର୍ଥ ।

(୪) ଯଜ୍ଞବସତ୍ର—ମାତ୍ର କ୍ଳେବେନ୍ଦ୍ରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନିମନ୍ତେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମାୟଜ୍ଞ କଲେ, ସେହି ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳୀ ତଥା ଚରକାଳ ନିମନ୍ତେ ଆବଶ୍ୟକ ଯଜ୍ଞପର୍ଯ୍ୟୟୀ ସମସ୍ତ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କୁ ସୁରକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିବା ଅଭିପ୍ରେତରେ ବ୍ରହ୍ମାୟଜ୍ଞ ସମୟରେ ଯଜ୍ଞଭୂତା ବିରଜାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବା ପରେ ବସତ୍ରବେଶରେ ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିବାର ସୂଚିତ ହେଉଛି । ତେଣୁ ଏହି ସୁରକ୍ଷା ପ୍ରଦାନକାରୀ ଶକ୍ତିକୁ ଯଜ୍ଞବସତ୍ର କୁହାଯାଏ ।

ଏହାକୁ ଏଭଳି ରହସ୍ୟ ମେଖଳା ପିନ୍ଧାଇ ଦିଆଯାଇଛି ଯେ, ସେହି ରହସ୍ୟର ଜୁଳଜନାର ନ ପାଇ ରଜା ବିଚିତ୍ରଧନୀଙ୍କ ମୁଖରେ କେବଳ ସୁତପାଠ ହିଁ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳୁଛି । ଅଥବା ବଡ଼ କିଏ ?—ଏହା ଜାଣିବା ଲାଗି ବ୍ରହ୍ମା, ବସତ୍ର ଓ ଶିବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଦୃଢ଼ମୂଳକ ପରିସ୍ଥିତି ଉପସ୍ଥାନ କରିଥିବେ ବସତ୍ର ଦେବଙ୍କୁ ସ୍ୱୟମ୍ବ ଓ ଅମିତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବୋଲି ରୂପକଥା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶିତ କରାଯାଇଛି ।

ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିରେ ବସତ୍ର ଉପାସନା ବରଂ ଶିବ ବା ଶକ୍ତିର ନିବିଡ଼ତର ନ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସନା ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ ବସତ୍ର ବୈଷ୍ଣବ ଦେବତା ରୂପେ ଉପାସିତ ହୋଇଆସୁନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଯଦିଓ ସେହି ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିର କିଛି କିଛି ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶି ରହିଛି ।

ବସତ୍ରଙ୍କୁ ଉତ୍ତମାୟାନ ଚନ୍ଦ୍ରର ଭୈରବ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି (୫୭) । ପ୍ରକୃତରେ ତାହା କେବଳ ଉକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ମନୋଭାବୀରୂପାନ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରୋକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର

ବା ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ସମ୍ପର୍କିତ ଦେବତାଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏପରିକି ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତିଉତ୍ସବନ୍ଧୁ ଶିବଶକ୍ତି ରୂପ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବରହଙ୍କୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବା ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ଭୈରବ ସ୍ୱରୂପ କଳ୍ପନା କରିଥିବାର ସୂଚିତ ହୁଏ । ମାତ୍ର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶୈବ, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୈଷ୍ଣବ, ସୌର ଇତ୍ୟାଦି ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧତାକୁ ବିରଜାକ ଭୈରବ ରୂପ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

ବରଜାମଣ୍ଡଳର ହାଦଶମାଧବଙ୍କର ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିର ଏକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଅଛି । ଏଠାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମାଧବଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ବରହଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଦୋଳଯାତ୍ରା ପାଳନ କରାଯାଏ । ମାତ୍ର ଏହି ଦୋଳରେ ବରହଦେବ ଦୋଳଗୋବିନ୍ଦ ସାଜନ୍ତି ନାହିଁ । ମର୍ତ୍ତ୍ୟଦାସୀ ଚରିତ୍ୟନ୍ତା ଯେଉଁଦିନ ବରାହଦେବଙ୍କ ଆଦିତ୍ୟକୁ ଦର୍ଶନ କରିପାରିଥିଲେ ସେ ଦିନଟି ଥିଲା ବଳୁଳ ଅମବାସ୍ୟା । ତେଣୁ ଏହି ଦିନକୁ ବରହଙ୍କ ଆଦିତ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ବା ସୁନନ୍ଦପ ଉତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ । ସେହିପରି ଦୋଳପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ପୂର୍ବଦିନ ବରହଦେବଙ୍କ ବିମାନରେ ବରଜ ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ପରିତମା କରାଇ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ଦୋଳଉତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ ।

ବରଜାମଣ୍ଡଳରେ ମାଧବ ଉପାସନାରେ ଶକ୍ତିଚକ୍ରର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ ବରହଦେବଙ୍କ ଉପାସନାରେ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରମିଶ୍ର ମାଧବ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିର ଆଶ୍ରୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମାଧବଚକ୍ର ଉପାସନାର ଯେଉଁ ମାନବିକ ଆବେଦନ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି, ତାହା ହିନ୍ଦୁ ଚନ୍ଦ୍ରାଶ୍ରୟୀ ହୋଇ ଧୀରେ ଧୀରେ ବରହ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିରୁ ସେହି ଆବେଦନଟି ଦୂରେଇ ଯାଇଛି । *

* ବରଜା ନାଉପୀଠସ୍ଥ ବରହ ଭୈରବାକୃତକ
ବିମଳା ପାଦପୀଠସ୍ଥ ଜଗନ୍ନାଥାଖ୍ୟ ଭୈରବ ।
ଉଡ଼୍ଡୀୟାନ ପରାଶୀଠଂ ଯଦ୍ଧ ବୈଚରଣୀ ନୟା
ଉଡ଼୍ଡୁମି ମହାକୌଳି ଯାବତ୍ ମହେନ୍ଦ୍ର ଯେତ ॥

(ଉଡ଼୍ଡୀୟାନ ଚନ୍ଦ୍ର)

ଯଜ୍ଞ ବରଦ

ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ କୁଳମଣି ଜେନା

ଯନାତନ ଧର୍ମବଳନ୍ତୀ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ୟ । ଅଖିଳ ଜଗତରେ ପ୍ରସୂତ-ସ୍ଥିତି-ବିଲୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଟି-ଦେବତା ପରିକଳ୍ପନାରେ ବିଷ୍ଣୁ ଅନ୍ୟତମ ଦେବତା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ସର୍ବାଧିକ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନାର ଅଧିକାରୀ । ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ପ୍ରାଣ ସ୍ୱରୂପ ।

ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ଅଖିଳ ଜଗତର ପ୍ରଭୁ । ସେ ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ଜଗତର ଜନ୍ମ-ଜୀବନ-ରକ୍ଷର ସର୍ବମୟ ନିୟନ୍ତ୍ରୀ । ସେ ପରମଜ୍ୟୋତି ସ୍ୱରୂପ । ସେ ପରମ ବ୍ରହ୍ମା ମୋକ୍ଷର ଆଧାର, ପରମ ଆଶ୍ରୟର ସ୍ୱରୂପ, ମହାକାଳରୂପୀ ଗଜଦନ୍ତନାଥ । ସେ ସର୍ବଦେବମୟ ସର୍ବାୟୁଧାରୀ; ପରମାତ୍ମାର୍ଯ୍ୟ । ସେ ସହସ୍ରାକ୍ଷ, ସହସ୍ର ବଦନ, ସହସ୍ର ଭୁଜ, ସହସ୍ର ଚକ୍ର, ସହସ୍ର ଚରଣ, ବିଶ୍ୱରୂପୀ । ସେ ସୁରଶ ସୁରୁଷ, ଅନ୍ୟଦାତା, ଶରଣାଗତ ବସିଳ, ସର୍ବଗୁଣ ସମ୍ପନ୍ନ, ସର୍ବଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ । ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବରୂପୀ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ସର୍ବଜ୍ଞାନୀ, ପରମ ତେଜସ୍ୱୀ । ସେ ପରମ ଦୟାଳୁ, ପରମ କଲ୍ୟାଣକାରୀ, ଭକ୍ତ ବାଞ୍ଛାକଳ୍ପକରୁ ଓ ମୁକ୍ତିଦାତା । ସେ ପାପତାପ ହରଣକାରୀ, ସନାତନ ପୁରୁଷ । ସେ ଆଦି, ଅନାଦି, ଅବ୍ୟକ୍ତ । ଅବାଞ୍ଛମାନସ ଗୋଚର । ସେ ଧ୍ୟାନଗମ୍ୟ, ତପସ୍ୟାଲବ୍ଧ ପରମସତ୍ତ୍ୱ । ଜୀବମାନଙ୍କର ମନ, ତପସ୍ତୀମାନଙ୍କର ତପ ଓ ସାଧୁମାନଙ୍କର ସାଧୁତା ରୂପରେ ସେ ନିତ୍ୟ ବିରଜିତ । ସେ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ, ମୋକ୍ଷ ପ୍ରଦାନକାରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ସେ ଅପାର ମହିମାର ଅଧିକାରୀ । ସହସ୍ର ମୁଖରେ ସହସ୍ର କୋଟି ବର୍ଷ ଧରି ତାଙ୍କର ଗୁଣଗାନ କଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଗୁଣ ଖଣ୍ଡିତ ତଥାପି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପାଇଁ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ଓ ଗୁଣ ଖଣ୍ଡିତର ସତେ ଯେପରି ଶେଷ ନାହିଁ ।

ଭକ୍ତ ବେଦରେ ‘ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଷ୍ଣୋ ସୁମତଃ ଭଜାମହ’ ବୋଲି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପୂଜି କରାଯାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ —ହେ ବିଷ୍ଣୁ ! ଆପଣ ମହାନ, ପରମ ପୁନର୍ଜୟ । ଆପଣଙ୍କର କୃପାପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁମତିକୁ ମୁଁ ଭଜନ କରୁଅଛି । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ସେହି ଭକ୍ତ ବେଦରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ, “ନ ତେ ବିଷ୍ଣୋ ଜାୟମାନୋ ନ ଜାତୋ ଦେବ ମହିମଃ

ପରମନ୍ତମାପ” — ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍—ତେ ବସ୍ତୁ, ଆପଣଙ୍କର ଅପାର ମହିମାର ଆଦିଅନ୍ତ ପାଇ ପାରିବ, ଏପରି କୌଣସି ପ୍ରାଣୀ ଅଦ୍ୟାବଧି ଜନ୍ମ ହୋଇନାହିଁ କି ଭବିଷ୍ୟତରେ ଜନ୍ମ ହେବ ନାହିଁ ।

ବସ୍ତୁଙ୍କ ସ୍ବରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ ବସ୍ତୁ ପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଛି—

ସ ପରଃ ସର୍ବଶକ୍ତିନାଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସମନନ୍ତରଃ
ମୂର୍ତ୍ତିଂ ବ୍ରହ୍ମ ମହାଭାଗ ସର୍ବବ୍ରହ୍ମମୟେ । ହରିଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ନିରକାର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଶକ୍ତି ସମୂହ ମଧ୍ୟରୁ ବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟତମ ହେବାର ମଧ୍ୟ ସେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଶକ୍ତି ସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ସମଗ୍ର ବ୍ରହ୍ମ । ସେ ସର୍ବବ୍ରହ୍ମମୟ । ବସ୍ତୁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ବସ୍ତୁ ।

‘ମହାଭାଗ’ରେ ଶାନ୍ତି ପଦ୍ୟରେ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ସ୍ବୟଂ ଭଗବାନ କହିଅଛନ୍ତି—

ଗଳସ୍ତୁ ସର୍ବଭୂତାନାଂ ପ୍ରଜନଶ୍ଚାପି ଭାରତ
ବ୍ୟାପ୍ରାମେ ରେଦସୀ ପାର୍ଥ ହାନ୍ତସ୍ତାଭ୍ୟଧନା ମମ ॥
ଅଧିଭୂତାନି ଗୁନ୍ତେଷ ଚଦିକ୍ଷୁଷ୍ଟିଂ ଭାରତ
ନମଶାସ୍ତ୍ରାପ୍ୟହଂ ପାର୍ଥ ବସ୍ତୁ ଶତ୍ୟ ଭସଜ୍ଜି ତଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ତେ ଭାରତ ବୀରୀୟ ପାର୍ଥ ! ମୁଁ ସକଳ ପ୍ରାଣୀର ଗତ ‘ବିନୟ’ ଓ ଉତ୍ସୁକ୍ତିର ସ୍ଥାନ । ସମସ୍ତ ଆକାଶ ଓ ପୃଥିବୀରେ ମୋ’ର ସ୍ବରୂପ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ମୋର ନିମବର୍ତ୍ତିଷ୍ଟ ହାନ୍ତର ଭୂଳନା ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ତମ କାଳରେ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଇଚ୍ଛା ପୋଷଣ କରିଥାନ୍ତି, ମୁଁ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥାଏ ବୋଲି ମୁଁ ବସ୍ତୁ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ବସ୍ତୁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ପରମାତ୍ମା । ବସ୍ତୁ ପଞ୍ଜିର ସ୍ରୋତରେ ସେଥିପାଇଁ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଅଛି—“ସର୍ବଂ ବସ୍ତୁମୟଂ ଜଗତ୍” । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଖିଳ ଜଗତ ବସ୍ତୁମୟ । ଅଖିଳ ଜଗତକୁ ଭଗବାନ ବସ୍ତୁ ପାଳନ କରିଥାନ୍ତି । ନିଜର ଏହି ପାଳନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥୂଳ ନିଜର ଚରଦିହାରସ୍ଥଳୀ ବସ୍ତୁ ଲୋକ ଓ ପରମ ରମଣୀୟ ବସ୍ତୁ ରୂପକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ବେଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣରେ ଭଗବାନ ବସ୍ତୁଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଅବତାର କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଯୁଗ ଯୁଗ ଭଗବାନ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଅଖିଳ ଜଗତକୁ ଧର୍ମ ହିଁ ଧାରଣ କରିଅଛି । ଏହି ଧର୍ମର ମାତ୍ର ଓ ନିୟମ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଜଗତ୍ ପାଳନ କରି ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଶକ୍ତିର ବିଳାସ । ଧର୍ମ ବିପଦଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ ଭଗବାନ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଅବତାରତତ୍ତ୍ବର ମୈତ୍ରିକ ତଥ୍ୟ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଯଦା ଯଦାନ୍ତ ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଳାନିର୍ଭବତି ଭାରତ
 ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ମଧର୍ମସ୍ୟ ତଦାନାନ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମାମ୍ୟତ୍ତମ୍ ।
 ପରିସାଶାୟ ସାଧୁନାଂ ବିନାଶାୟ ଚ ଦୁଷ୍ଟୃତାମ୍
 ଧର୍ମ ସମ୍ଭାପନାର୍ଥାୟ ସମ୍ଭବମି ସୁଗେ ସୁଗେ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଘଟେ ଓ ଅଧର୍ମର
 ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଦେଖାଦିଏ । ସାଧୁମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷାକରିବା, ଦୁଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ ଦେବା
 ସହ ଧର୍ମ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଭଗବାନ ବାରମ୍ବାର ଧର୍ମାମରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ
 କରିଥାନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମ ସୁରାଣ, ମତ୍ସ୍ୟ ସୁରାଣ ଓ ଦେବୀ ଭଗବତରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ମତ୍ତ
 ପୋଷଣ କରାଯାଇଅଛି । “ଧର୍ମେ ପ୍ରଣିଥିଲେ ତଥା ଅସୁରାଣାଂ ପ୍ରଶାନ୍ତନମ୍” । (ମତ୍ସ୍ୟ
 ସୁରାଣ) । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତରେ କୁହାଯାଇ ଅଛି—

ନୃଣାଂ ନିଃଶ୍ରେୟସ୍ୟାର୍ଥାୟ ବ୍ୟକ୍ତିର୍ଭଗବତୋ ନୃତ୍ତ
 ଅବ୍ୟୟସ୍ୟାପ୍ରତିମୟସ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣସ୍ୟ ଗୁଣାତ୍ମନଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ହେ ମହାରାଜ ! ମାନବ ଜାତିର ପରମ ଜଳାଶକାଶ ମୋକ୍ଷ ସାଧନ
 ନିମନ୍ତେ ଅବ୍ୟୟ, ଅପ୍ରତିମୟ, ନିର୍ଗୁଣ ତଥା ଗୁଣାତ୍ମକ ଭଗବାନ ନିଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ
 କରିଥାନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତର ଏହି ଉକ୍ତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଶଂସାନୀୟ । ଅବାହୁ ମାନସ
 ଗୋଚର ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବାର ଏକମାତ୍ର ସମ୍ଭାବନା ହେଉଛି
 ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାର ଗ୍ରହଣରେ । ଭଗବାନ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କଲେ ମାନବ ଜାତି
 ତାଙ୍କୁ କେବଳ ସ୍ମୃତିରେ ଦର୍ଶନ କରେ ତାହା ନୁହେଁ, ତାଙ୍କର ଭୌତିକ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ
 ଅନୁପମ ଚରଣ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଅପ୍ରତିମୟ ଆକର୍ଷଣ ଓ ଅଶେଷ ଗୁଣାବଳୀର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
 ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବା ଫଳରେ ଜାଗତିକ ଆକର୍ଷଣରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତକରି ଭଗବାନଙ୍କର
 ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଲୀଳାମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଭକ୍ତସୁତ ଜୀବନଯାପନ କରି ପରିଶେଷରେ ମୋକ୍ଷ
 ଲଭ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ହିଁ ଅବତାର ବାଦର ପରମ ଅଭିପ୍ରାୟ ।
 ତେବେ ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଲେ । ୧। ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଘଟି ଅଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଘଟିଲେ । ୨।
 ସାଧୁମାନଙ୍କୁ ପରିସାଶ କରିବା । ୩। ଦୁଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ କରିବା । ୪। ଧର୍ମ ସମ୍ଭାପନ
 କରିବା । ୫। ସଂସାରରେ ଜ୍ଞାନ ବିତରଣ କରିବା । ୬। ଜୀବମାନଙ୍କର ଭୌତିକ କଷ୍ଟ
 ଦୂର କରିବା ଏବଂ ସଂସାରର । ୭। ସଂସାର ବିମୁକ୍ତ ଜୀବମାନଙ୍କୁ ଅଲୌକିକ ରାଗାଦିକା
 ଭକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରି ମୋକ୍ଷ ପ୍ରଦାନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଭଗବାନ ସୁଗେ ସୁଗେ ବିଭିନ୍ନ
 ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଜାଗତିକ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅହେତୁକ କୃପା ଓ
 ସେମାନଙ୍କୁ ଭବ ସଂସାରରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ସଦ୍‌ଭିପ୍ରାୟ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଭଗବାନ
 ବାରମ୍ବାର ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି ।

ଭଗବାନ ଏହି କାରଣରୁ ବଡ଼ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ସେହି ସବୁ ଅବତାରଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ବାର, ଚଉଦ, ଦଶ କିମ୍ବା ଚବିଶ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ନୁହେଁ । “ଅବତାରଦ୍ୱ୍ୟସଂଖ୍ୟାୟା.....” ଭଗବତ । ଅବତାର ସଂଖ୍ୟା ଅସଂଖ୍ୟ । ତାହା ଗଣନା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ହରିଦାଶର କୁହାଯାଇଛି—

ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ସତ୍ତ୍ୱାଣି ଅଘାତାନ ନ ସଂଶୟଃ
ଭୂପୃଷ୍ଠେ କ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତତ୍ୟବମାତ୍ର ପ୍ରଜାପତିଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ଅଘାତରେ ସତ୍ତ୍ୱ ସତ୍ତ୍ୱ ଅବତାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ କ ହେଉଛନ୍ତି ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ହେବେ । ଏହା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କର ଉକ୍ତି ।

ଲଙ୍କା ପୁରାଣ ଓ ପଦ୍ମ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି —

ମଣ୍ଡ୍ୟଃ କୁର୍ମଃ ବରାହଶ୍ଚ ନରସିଂହୋଽଥ ବାମନଃ
ରାମୋ ରାମଶ୍ଚ କୃଷ୍ଣଶ୍ଚ ବୁଦ୍ଧଃ କଳ୍କଶ୍ଚ ତେ ଦଶ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ମଣ୍ଡ୍ୟ, କୁର୍ମ, ବରାହ, ନରସିଂହ, ବାମନ, ପରଶୁରାମ, ରାମ, କୃଷ୍ଣ, ବୁଦ୍ଧ ଓ କଳ୍କ—ଏହି ଦଶଟି ଅବତାର । ଏହା ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅବତାରଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଯେ ଅସଂଖ୍ୟ, ଏହି ମତ ଅଧିକ ଗ୍ରହଣୀୟ । ମାନବ ସମାଜରେ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଦଶ ଅବତାରଙ୍କ ନାମ ଓ ଚରିତ୍ର ଏତେ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି, ଯାହାଫଳରେ ଏହି ତାଲିକାରେ କୌଣସି ଯୋଗ ବା ବିୟୋଗ କଲେ, ତାହା ଲୋକ ସମର୍ଥକ ଜନମତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହୁଏତ ଗ୍ରହଣୀୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଅବତାର ସଂଖ୍ୟାକୁ ଦଶ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ରଖିବା ସମିଚାନ ନୁହେଁ ।

ଭଗବାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ବରାହ ଅବତାର ଅନ୍ୟତମ । ବେଦରେ ବରାହ ଅବତାରଙ୍କ କଥା ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । “ବାସୁଦେବ ପୃଥିବୀ ସଂବିଦାନା”—ଅଥବା ବେଦ । “ଆସୀ ବା ଇତମସଗ୍ର ସଲିଳଂ ଆସୀର୍ । ତସି ନ ପ୍ରଜାପତିବାୟୁର୍ଭୂତାବରତ । ସ ଇମାମୟାଶ୍ଚ । ତାଂ ବସୁଦେବା-ଭୂଭା ହରତ୍ ।” —ତେଉଁଥି ସ୍ୱୟ ସଂହିତା ।

ଅର୍ଥାତ୍—ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଏହି ବିଶ୍ୱ କେବଳ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ବାୟୁ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପ୍ରଜାପତି ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଚରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ପୃଥିବୀକୁ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କଲେ । ତତ୍ପରେ ସେ ବରାହ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପୃଥିବୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ—“ଇତି ଇପୁଷ୍ପ ହବା ଇପୁମସଗ୍ର ପୃଥିବ୍ୟାଂ ପ୍ରାଦେଶ ମାର୍ତ୍ତୀ ତାମମୟଂ ଇତି ବରାହ ଉକ୍ତିୟାନ । ସୋହସ୍ୟାଃ ପତିଃ ।”

ଅର୍ଥାତ୍—ଏହି ବିଶାଳ ପୃଥିବୀ ପ୍ରାଦେଶ ପରିମିତ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ପୃଥିବୀର ପ୍ରଜାପତି ବରାହ ରୂପ ଧାରଣ କରି ତାକୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରରୁ ନେଇ ଆସିଲେ ।

ତୈଳିଶ୍ୱରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି—“ସ ବରାହା ରୂପଂ କୃତ୍ୱୋପନା ମକ୍ତରଂ । ସ ପୃଥ୍ୱୀମଧ୍ୟଃ ଅକ୍ଷରଂ ।”

ଅର୍ଥାତ୍—ପ୍ରଜାପତି ବରହ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇ ପୃଥ୍ୱୀକୁ ଅଧୋଦେଶରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଦେଶକୁ ଉତ୍ତାର କରି ଆଣିଲେ ।

ବେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ଏହି ବରହ ଅବତାରଙ୍କ କଥା ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାୟ ଅକ୍ଷରଶଃ ଅନୁସୂଚିତ ହୋଇଥିବାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବେଦର ମୂଳ କଥା ହେଲା ଯଜ୍ଞ । ଯଜ୍ଞ ବିନା ବୈଦିକ ଓ ପୁରା ପରିକଳ୍ପନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ବେଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ନିମନ୍ତେ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବରହ ଅବତାରଙ୍କୁ ଯଜ୍ଞବରହ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଯଜ୍ଞରେ ଯେଉଁସବୁ ଦ୍ରବ୍ୟାଦିର ପ୍ରୟୋଜନ ସେ ସମସ୍ତ ବରହଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗପ୍ରାଙ୍ଗ ରୂପରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ଯଜ୍ଞ ସ୍ୱରୂପ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ବରହବତାର ଯଜ୍ଞବରହ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେବା ଯଥାର୍ଥ । ଗଣ୍ଡୀର ବର୍ଣ୍ଣନାଦ୍ୱାରାରେ । “ଯଜ୍ଞବରହ ମତ୍ତଳଂ ରୂପଂ ଯଦ୍ବିବ୍ରତୋ ହରେ ।” ଭଗବାନ ହରି ଅତୁଳନୀୟ ଯଜ୍ଞବରହ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏହି ଯଜ୍ଞବରହଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁରାଣରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ବେଦପାଦ୍ୟପଦଂଷ୍ଟୁଃ ଶତ୍ରୁଦନ୍ତଶ୍ଚି ଖମ୍ବୁଃ
ଅଗ୍ନିର୍ଜିହ୍ୱା ଦର୍ଭରୋମା ବ୍ରହ୍ମଣିର୍ଣ୍ଣୋ ମହାତପାଃ ॥
ଉଦ୍‌ଗାହାନ୍ତୋ ହୋମଲିଙ୍ଗଃ ଶାଙ୍ଗୌଷଧି ମହାଫଳଃ
ବେଦ୍ୟାନ୍ତରାମ୍ବା ମନ୍ତ୍ରସ୍ତୁରଂ ବିଦମଃସୋମଶୋଣିତଃ ॥
ବେଦସ୍ତରୋ ହବିର୍ଗରୋ ହବ୍ୟକବ୍ୟାତ୍ତବେଗବାନ୍
ପ୍ରାଗ୍ ବଂଶକାୟୋ ଦ୍ୟୁତିମାନାନାଘାକ୍ଷାଭରନ୍ଦିତଃ ॥

ସେହି ମହାବରହଙ୍କର ବେଦ ଚତୁଷ୍ଟୟ ଥିଲା ପାଦ, ଯୁଗ ଦଂଷ୍ଟ୍ର, ଶତ୍ରୁଦନ୍ତ, ଶଙ୍ଖା ମୁଖ, ଅଗ୍ନି ଜିହ୍ୱା, ଦର୍ଭରୋମ, ବ୍ରହ୍ମା ଶୀର୍ଷ ଅହୋରାସ୍ତ୍ର, ନେତ୍ର, ହସ୍ତ, ବେଦାଙ୍ଗ, ସମୁଦ୍ର କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ, ଆଙ୍ଗ ନାସା, ସ୍ତ୍ରୁବ ତୁଣ୍ଡ, ସାମୟୁକ ସ୍ୱର, ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ନଖ, ପଶୁ ପାୟୁ, ଉଦ୍‌ଗାତା ଅନ୍ତ୍ର, ହୋମ ଲିଙ୍ଗ, ମନ୍ତ୍ରସକଳ ଫଳିକ, ସୋମଶୋଣିତ, ବେନ ସ୍ତନ୍ନ, ହବ୍ୟ ଗନ୍ଧ, ହବ୍ୟକବ୍ୟ ବେଗ୍ ପ୍ରାଗ୍ ବଂଶ (ଯଜ୍ଞଶାଳା) କାୟ, ନାନା ଘଣ୍ଟା ଦ୍ୟୁତି, ଦକ୍ଷିଣା ହୃଦୟ, ମହାସହ ଉତ୍ତାହ, ଉପାବର୍ଗ ଓଷ୍ଠ, ପ୍ରବର୍ଗ୍ୟ ଆବର୍ଣ୍ଣ, ବିଦଧହ୍ନ ଗତି ଏବଂ ଗୁହ୍ୟ ଉପନିଷଦ ସମୁଦ୍ର ଆସନ । ସେହି ଯଜ୍ଞରୂପୀ ବରହ ଥିଲେ ମହାତପ ସ୍ୱରୂପ । ଅତି ଦ୍ୟୁତିମାନ, କାନ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ଶାଙ୍ଗୌଷଧି ରୂପକ ମହାଫଳୋଦ୍‌ପାଦକ । ସେହି ବରହ ଲୋକ ସମୁଦ୍ରର ଆଦିକର୍ତ୍ତା ସହସ୍ରଶୀର୍ଷ ଭଗବାନ । ସେ ଅଖିଳ ଲୋକର କଲ୍ୟାଣ କାମନାର କରକର୍ତ୍ତା ହୋଇ ଏହିପରି ବରହରୂପ ଗ୍ରହଣ କରି ଏକାଞ୍ଚିକ ନିମଗ୍ନ, ସାଗର

ସୀମାନ୍ତତା, ଶୈଳବନକାନନବନ୍ତା ଧରଣୀକୁ ନିଜର ଦଂଷ୍ଟ୍ରଦ୍ୱାରା ଉଦ୍ଧାର କରି ପୁନର୍ବାର ଜଗତ୍ ପୃଷ୍ଠରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ ।

ମହାବରାହଙ୍କର ଏହି ରୂପର ବର୍ଣ୍ଣନା ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞର ପୃଷ୍ଠାଙ୍ଗ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । କର + ଆହ = ବରାହ । କର ଅର୍ଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଆହ ଅର୍ଥ ଯଜ୍ଞ । ଏହି ବରାହ ଅର୍ଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯଜ୍ଞ । ଯଜ୍ଞରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁ ବା ଯଜ୍ଞ ବରାହ ପୃଥିବୀକୁ ନିଜ ଦନ୍ତର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଯଜ୍ଞ ହବି ଶ୍ରେଜନ ଚୂଡ଼ି ଦେବଗଣ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପୃଥିବୀକୁ ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିଥାନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯଜ୍ଞବରାହଙ୍କର ପୃଥିବୀ ଧାରଣ ଏକାନ୍ତ ସମିଚୀନ ମନେହୁଏ । ଶ୍ରେତ ବସନା, ସମ୍ବଦ୍ଧାତ୍ମତା, ଅଖିଳ ଦେବସୂର ବନ୍ଦତା, ପଦ୍ମାଳୟା ପୌରାଣ୍ୟ ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଦେବୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ହେଉଛନ୍ତି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପତ୍ନୀ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହିତ ସେ ଅଭିନ୍ନ ସୂତରେ ଚରାଆବନ୍ତା । ତେଣୁ ବରାହରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବରାହ ଭାବରେ ଅଭିହିତ କରିବା ଯୁକ୍ତ ସଙ୍ଗତ । ମହାବରାହ ଯଜ୍ଞବରାହ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀବରାହ ଆଦି ନାମ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସେହି ବରାହ ରୂପର ସ୍ତୁତି ମଃ ।

ଭଗବାନଙ୍କର ବରାହ ଅବତାର କାଳୀନ ରୂପର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ମତ୍ସ୍ୟ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ଯେ—

ମହା ବରାହଂ ବକ୍ଷାମି ପଦ୍ମହସ୍ତଂ ଗଦାଧରମ୍
ଦଂଷ୍ଟ୍ରାଗ୍ରୋଽଶାବ୍ଧୁତାଂ ଦାନ୍ତାଂ ଧରଣୀମୁତ୍ପଳାନ୍ନିଦାମ୍ ॥
ବିସ୍ମୟୋତ୍ପୁଲ୍ଲିବଦନାମୁପରିଷ୍ଟାଂ ପ୍ରକଳ୍ପୟତ୍
ଦକ୍ଷିଣଂ କଟିଫସ୍ତପ୍ତ କରଂ ତସ୍ୟାଃ ପ୍ରକଳ୍ପୟତ୍ ॥
କୁର୍ମୋପରି ତଥା ଯାଦମେକଂ ନାଗେନ୍ଦ୍ର ମୂର୍ଦ୍ଧନା
ସଫୁଲ୍ଲପାନଂ ଲେକେଶୋଃ ସମସ୍ତାତ୍ ପରିକଳ୍ପୟତ୍ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ମହାବରାହ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛି— ପଦ୍ମହସ୍ତ ଓ ବରାହ ହସ୍ତରେ ଗଦା ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଗର୍ଭାଶୟ ଦନ୍ତଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପଳାନ୍ନିଦା ସର୍ବସଦ୍ଧା ଧରଣୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ମୁଖ ଗାନ୍ଧର୍ବଦଂଷ୍ଟ୍ର ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ବଦନ ବିସ୍ମୟୋତ୍ପୁଲ୍ଲି । କଟି ଉପରେ ହସ୍ତ ଅବସ୍ଥିତ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପଦ କୁର୍ମ ଉପରେ ଏବଂ ବାମପଦ ନାଗେନ୍ଦ୍ର ମସ୍ତକରେ ନ୍ୟସ୍ତ ରହିଛି । ଏହି ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ—

ଶୁଭ ଗୁପ୍ତିକ ଶୈଳାରଂ ରକ୍ତ ପଦ୍ମ ଦଳେଷଣମ୍
ବରାହ ବଦନଂ ପୌମ୍ୟଂ ଚତୁର୍ବାହୁଂ କରାଟିନମ୍ ॥
ଶ୍ରୀବତ୍ସବସସ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରିକାଭୟକରମୁଜମ୍
ବାମୋରୁସ୍ଥିତୟା ଯୁକ୍ତଂ ତୟା ମାଂ ସାଗରମ୍ଭରେ ॥
ରକ୍ତ ପୀତାମ୍ବରଧରଂ ରକ୍ତାଭରଣ ଭୂଷିତମ୍
ଶ୍ରୀ କୁର୍ମ ପୃଷ୍ଠ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଶେଷ ମୁର୍ଦ୍ଧ୍ୟବ୍ଜ ସଂସ୍ଥିତମ୍ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—କଣ୍ଠେ ପ୍ରତିକ ପରି ବର୍ଣ୍ଣ, ରକ୍ତ ପଦ୍ମ ପରି ଚନ୍ଦ୍ର, ବସନ୍ତ ମୁଖ,
ନଭଃପାତ୍ର, ମସ୍ତକରେ ମୁକୁଟ, ବସସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୀବତ୍ସ, ଶଙ୍ଖ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା
ମଣ୍ଡିତ ହସ୍ତ; ବାମ ଉତ୍ତରରେ ଧରଣୀ ଅବସ୍ଥିତ । ରକ୍ତ ପୀତବସ୍ତ୍ର ପରିହୃତ, ରକ୍ତ
ବର୍ଣ୍ଣର ଅଳଙ୍କାର ମଣ୍ଡିତ, କୂର୍ମ ପୃଷ୍ଠରେ ଅବସ୍ଥିତ, ଶେଷନାଗର ମୁଣ୍ଡି ପଦ୍ମ ପୃଷ୍ଠରେ
ସମାସୀନ । ଚନ୍ଦ୍ରସାରରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବସନ୍ତଙ୍କ ରୂପ

ଆପାଦଂ ଜାନୁଦେଶାଦ୍ରୟ ଜନକନିଭଂ ନାଭିଃଦଶଦଧିସ୍ତାତ୍ ।
ମୁକ୍ତାଭଂ କଣ୍ଠଦେଶାତ୍ତରୁଣରଚନିଭଂମସ୍ତକାନ୍ନିଳାଭସମ ॥
ଶିଖେ ହସ୍ତେ ଚିଧାନଂ ରଥଚରଣଦରୌ ଖଡ୍ଗଗଣେଷୋଗଦାଖ୍ୟାମ୍
ଶିଳ୍ପଂ ଦାନାଭୟୋଚ ଶିତିଧରଣ ଲସଦଂଷ୍ଟ୍ରମାଦ୍ୟଂବସନ୍ତମ୍ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ଯାହାଙ୍କର ଜାନୁଦେଶଠାରୁ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣ, ନାଭିଠାରୁ
ଜାନୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକ୍ତା ବର୍ଣ୍ଣ, କଣ୍ଠଦେଶଠାରୁ ନାଭି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଳବର୍ଣ୍ଣ, ଯେ ହସ୍ତସମୂହ
ଦ୍ଵାରା ଶଙ୍ଖ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଗଦା, ଖଡ୍ଗ, ଗେଟକ, ବରଦ ମୁଦ୍ରା ଓ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରା ଏବଂ
ଦନ୍ତରେ ପୃଥ୍ଵୀକୁ ଧାରଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ସେହି ଆଦି ବସନ୍ତଙ୍କୁ ସୂଚି କରୁଅଛି । ଡିଗ୍-
ବଶରେ ବସନ୍ତଙ୍କ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚିତ୍ତକର୍ଷକ ହୋଇଅଛି ।

ଜଳକ୍ଷୀତାରୁଗ୍ରସ୍ତମ୍ଭାତ୍ ବାସନ୍ତଂ ରୂପେସ୍ଵରତ୍
ହରିରୁଚରଣେ ଯୁକ୍ତସ୍ତତାଭୃତସ୍ୟ ହୃଦିତ୍ତତ୍ ॥
ଅଧୃଷ୍ଠଂ ସବତୁତାନାଂ ବାଡ଼ମସ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମନନ୍ଦିତମ୍
ଦଶଯୋଜନ ବିସ୍ତାର ମୁକ୍ତିତଂ ଶିତଯୋଜନମ୍ ॥
ମଳମେଘ ପ୍ରଜ୍ଞାକାଶଂ ମେଘସ୍ତନିତ ନିଃସ୍ଵନମ୍
ମହାଗିରୌଃ ସାହନନଂ ଶ୍ଵେତସ୍ଵାଃପ୍ରାଗ୍ର ଦଂଷ୍ଟ୍ରିଣମ୍ ॥
ବିଦ୍ୟୁଦଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ଞାକାଶମାଦିତ୍ୟ ସମତେଜସମ୍
ପାନବୃନ୍ତାୟୁତସ୍ୟନ୍ତଂ ଦୃଢ଼ଶାଫଲ ଗାମିନମ୍ ॥
ପାନୋନ୍ନତ କର୍ତ୍ତାଦେଶଂ ଚୂଷଳସଣ ସୁକିତମ୍
ରୂପମାସ୍ଥାୟ ବିପୁଳଂ ବାସନ୍ତମିତିତଂ ହରିଃ ॥
ପୃଥ୍ଵୀଂଦରଣାର୍ଥାୟ ପ୍ରବବେଶ ରସାତଳମ୍
ବେଦପାଦୋପଦଂଷ୍ଟ୍ର ଶତ୍ରୁଦନ୍ତଶ୍ଚି ଖମୁଖଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍—ଜଳକ୍ଷୀତା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଅଗ୍ରସ୍ଥା ହୋଇ ଭଗବାନ ହରି ଶ୍ଵେତ
ରୂପ ଧାରଣ କଲେ ଓ ପୃଥ୍ଵୀକୁ ଜଳ ମଧ୍ୟରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ନିମନ୍ତେ ଭଦ୍ରାତ
ହେଲେ । ସେହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଶସ୍ତ୍ରର ଲମ୍ବରେ ଦଶଯୋଜନ ଓ ଉଚ୍ଚତାରେ
ଏକଶତ ଯୋଜନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଦେବଭୂମି ଓ ସମ୍ମାନିତ ଭଗବାନଙ୍କର
ବାଡ଼ମ୍ବୁ ସ୍ଵରୂପ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ପାଇଁ ଅନନ୍ୟ ଥିଲା । ତାଙ୍କ ଶସ୍ତ୍ରର କାନ୍ଥ ମାଳ
ମେଘ ସଦୃଶ ଥିଲା ଓ ତାଙ୍କର କଣ୍ଠସ୍ଵର ମେଘର ଗମ୍ଭୀର ଗର୍ଜନକୁ ଭରସାର କରୁଥିଲା ।

ଭଗବାନଙ୍କର ସେହି ଶରୀର ବିଶାଳ ପଦ୍ମ ସଦୃଶ ପ୍ରକାର ଦେଖିଥିଲୁ । ଦଳପଂକ୍ତି
ଥିଲା ଯେପରି ଶ୍ଵେତ ଓ ଲଜ୍ଜୁଳ ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଅନ୍ୟନ୍ତ ଭୟଙ୍କର । ତାଙ୍କର
ସକାଳ ଅଗ୍ନି ଓ ବନ୍ୟର ପରି ଝଟକୁ ଥିଲା ଓ ତାଙ୍କ ଶରୀର ମଧ୍ୟରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ
ତେଜସ୍ବି ତେଜ ପ୍ରକାଶିତ ଦେଖିଥିଲୁ । ସିଂହ ସଦୃଶ ତାଙ୍କର ଥିଲା ଚରଭରଂଜିତ
ଗତି । ପୀନୋଲ୍ଲଭ ସ୍ବଚ୍ଛ ଥିଲା ଗୋଦଳାର ଓ ପ୍ରଶସ୍ତ । ତାଙ୍କର କଟିଦେଶ ଥିଲା ଉଚ୍ଚ
ଓ ମାଂସକ । ସେ ଦୃଷ୍ଟର ଲକ୍ଷଣରେ ସମ୍ମାନିତ ଥିଲେ । ଏହିପରି ଏକ ଅମିତ ଓ
ବିଶାଳ ବରଦ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଭଗବାନ ହରି ପୃଥିବୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ନିମନ୍ତେ
ରସାତଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାବଣ କଲେ । ଭଗବାନ ବରଦଙ୍କର ଗୁଣ ବେଦ ଥିଲେ ଗୁଣ
ପାଦ, ଯୁଗ ଥିଲା ତାଙ୍କର ମାଡ଼ି, ଯଶ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଦନ୍ତପଂକ୍ତି, ଚିତ ଥିଲା ତାଙ୍କର
ମୁଖ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଜଳନମ୍ରା ପରୀକ୍ଷାକୁ ଅନନ୍ତ ଜଳଗଣି ମଧ୍ୟରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ସେହି ଅଗ୍ରବ ଅନୁପମ ବରଦ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବଣ
କଲେ ଏବଂ ନିଜର ଦନ୍ତର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ପୃଥିବୀକୁ ଜଳ ମଧ୍ୟରୁ ଉପରକୁ ଉଠାଇ
ଆଣିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଦାନବ ହରଣାଷକୁ ସେ ମଧ୍ୟ ସହାର କରିଥିଲେ ।
ଏହିପରି ଭାବରେ ଧରେ ନୂହେଁ ସତର ଥର ଜଳମୟା ପୃଥିବୀକୁ ଜଳ ମଧ୍ୟରୁ ଭଗବାନ
ଉଦ୍ଧାର କରିସାରିଲେଣି ।

ମହାରାଜ ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ କୌତୁହଳ ଦୂର କରିବା ନିମନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶୀ
ବୈଶମ୍ପାୟନ କହିଥିଲେ, “ହେ ମହାରାଜ ! ବେଦଜ୍ଞମାନେ, ସତ୍ତାକୁ ସହସ୍ର ମୁଖ,
ସହସ୍ର ନେତ୍ର, ସହସ୍ର ଚରଣ, ସହସ୍ର ଶିର, ସହସ୍ର କର, ସହସ୍ର ଜହ୍ନା, ପ୍ରଜାଶମାନ,
ସହସ୍ର ମୁକୁଟଧାରୀ, ସହସ୍ର ଦାନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ, ସହସ୍ର ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ପ୍ରଣ୍ଡା, ସହସ୍ର
ବାହୁ ଅନ୍ଧନାଶୀ ସର୍ବ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଯାହାକୁ ସବନ (ଯଜ୍ଞ ଉପସାଗୀ
କାଳ), ହବନ (ହବନ ରୂପକ କର୍ମ) ହବ୍ୟ (ହବନୀୟ ପଦାର୍ଥ) ହୋତା (ହସନମାନ),
ଯଜ୍ଞପାତ୍ର, ପତ୍ରବନ, ବେଘା, ଘାଷା, ଚରୁ, ପ୍ରୁକ, ପ୍ରୁକ, ସୋମ, ମୂପ, ମୁଷଳ,
ପ୍ରାଣଶାଳୀ (ପାତ୍ର), ଦଶାଶାୟନ, ଆଧିପତ୍ୟ (ଯଜ୍ଞବେଦୀ) ସାମଗାନକାଶ୍ବ, ବ୍ରାହ୍ମଣ,
ସଦସ୍ୟ ପତ୍ନୀଶାଳା, ସକ୍ଷ, ଘୃତ, ସମିଧ, କୁଶ, ଦର୍ବୀ, ତମସ, ଉଷଳ ଗ୍ରାଗବଣ ।
ଯଜ୍ଞ ମଣ୍ଡପରେ ସ୍ଥିତ ଯଜମାନ ଗୃହ । ତରବର ଜୀବ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ପ୍ରୟୋଜନ ପୁଣ୍ଡଳ
(ବେଘା) କୁଶ ମନ୍ତ୍ର ଯଜ୍ଞବାହନ, ଅଗ୍ନି ଦେବତ୍ରାଗ ଭାଗ ବାହନ, ଆଗ୍ରାସନ ଶ୍ରେଣୀ
ସୋମ ଶ୍ରେଣୀ ଘୃତାହୃତ ପ୍ରସୂତ ଜ୍ଵାଳା ଉଦାୟୁଧ (ଯଜ୍ଞ ସମାପ୍ତ ହେବା ସମୟରେ
ଉଦୟୁଧୀୟ ନାମକ ଇଷ୍ଟ) ତଥା ଯଜ୍ଞରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ସନାତନ ପ୍ରଭୁ ବୋଲି
କହିଥାନ୍ତି । ସେହି ଶ୍ରାବଣ ଚନ୍ଦ୍ର ବିଭୂଷିତ ଦେବେଶ୍ବର ବୁଦ୍ଧିମାନ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ-
ଙ୍କର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଅବତାର ହୋଇସାରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସମୟ ଅନୁସାରେ ମଧ୍ୟ
ଭବିଷ୍ୟତରେ ହେବ । ଏକଥା ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମା କହିଅଛନ୍ତି । ହରିବନ୍ଧ ଅନୁସାରେ —

“ହିତାର୍ଥେ ପୁରମତ୍ୟାନାଂ ଲୋକାନାଂ ପ୍ରଭବାୟ ଚ
ବହୁଶଃ ସବଭୁତାୟା ପ୍ରାଦୁର୍ଭବତି କାର୍ଯ୍ୟତଃ ॥”

ଭଗବାନ ସବଭୁତାୟା ଶ୍ରୀହରି ଦେବତା ତଥା ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର କଲ୍ୟାଣ
ତଥା ଅଖିଳ ଲୋକର ମଙ୍ଗଳ ସାଧନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆବଶ୍ୟକତା ବଶତଃ କାର୍ଯ୍ୟର
ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି ।

“ଯଦା ଯଦାହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଳାନିର୍ଭବତି ଭାରତ
ଧର୍ମ ସମ୍ଭାପନାର୍ଥାୟ ତଦା ସମ୍ଭବତି ପ୍ରଭୁ ॥
ତସ୍ୟ ହେ୍ୟକା ମହାରାଜ ମୁର୍ଖିଭବତି ସତ୍ତମା
ନିତ୍ୟଂ ହିବିଷ୍ଟା ଯା ରାଜପ୍ରପଣ୍ଡିତଃ ଦୁଷ୍ଟରମ୍ ॥
ଦ୍ଵିତୀୟା ରୂପ୍ୟ ଶୟନେ ନିଦ୍ରାଯୋଗମୁପାହସ୍ୟୋ
ପ୍ରଜା ସହାର ସର୍ଗାର୍ଥେ କମଃ । ମୁକ୍ତିଚକ୍ରମ୍ ॥
ସୁପ୍ତା ସୁଗହସ୍ତମ୍ ସ ପ୍ରାଦୁର୍ଭବତି କାର୍ଯ୍ୟବାନ୍
ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣସୁଗ ସହସ୍ରପ୍ରଭୁ ଦେବ ଦେବତା ଜଗତ୍ପତିଃ ॥”

—ହେ ଭରତବଂଶୀ ମହାରାଜ, ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମର ହାନି ଘଟେ ସେତେ-
ବେଳେ ଧର୍ମକୁ ଦୃଢ଼ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭଗବାନ ଅବତାର
ଗ୍ରହଣ କରୁଥାନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ସାତ୍ତ୍ଵିକସତ୍ତ୍ଵ ହିବିଷ୍ଟଲୋକରେ ଅବସ୍ଥାନ
କରି ସବୁବେଳେ ତପସ୍ୟା କରୁଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦ୍ଵିତୀୟ ରୂପ ପ୍ରଜା ସହାର ତଥା
ଜଗତ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯୋଗନିଦ୍ରାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଶେଷନାଗ ପୃଷ୍ଠରେ
ଶୟନ କରୁଥାନ୍ତି । ସେହି ଯୋଗନିଦ୍ରା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଉଦ୍ଘୁଳନୀୟ ସମାଧିଠାରୁ
ଉଚ୍ଛ୍ଵସ୍ଥ ଅଟେ । ଏକ ସହସ୍ର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶକାଳ ଶୟନ କରିବା ପରେ ଭଗବାନ
ଜଗତ୍ପତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଞ୍ଚାଳନମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ
ପ୍ରକଟିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଭଗବାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଓ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିବାର
ମୂଳ କଥା ।

“ଲୋକାୟନାୟ ସିଦ୍ଧିଶାୟ ନାୟ
ବ୍ରହ୍ମାୟନାୟାୟ ଭବାୟନାୟ
ନାରାୟଣାୟାୟ ହିତାୟନାୟ
ମହା ବାହଦ୍ରାୟ ନମଃ ରୁଷ୍ ॥”

ଯେ ଅଖିଳଲୋକର ଗତିସ୍ଵରୂପ, ଦେବତାମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଦେବର ଉତ୍ସ ।
ଆତ୍ମଯୋଗ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ତଥା କଲ୍ୟାଣଦାତା ସେହି ମହାବୀର ରୂପଧାରୀ
ଭଗବାନ ହରିଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ।

“କ୍ଷିତ୍ତ୍ଵାଭାବେ ବିହାସାୟ ନମଃ ଶୁକର ମୁର୍ଖସ୍ମେ ।”

ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀକବିନ୍ଦ୍ର ମନ୍ଦିର

ଶ୍ରୀ ଜଗବନ୍ଧୁ ପାତ୍ରୀ

ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜଗତର କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତାହା ମଧ୍ୟରେ ବରାହ ରୂପ ଅନ୍ୟତମ । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଭଗବାନଙ୍କର ବରାହ ରୂପ ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଥ ଅବତାର ମଧ୍ୟରୁ ତୃତୀୟ । ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତର ଭାଷାରେ —

“ଦ୍ଵିତୀୟଂ ତୁ ଭବତ୍ୟାଷ୍ଟ୍ୟ ରସାତଳଗତାଂ ମହୀମ୍
ଉଦରାଷ୍ଟ୍ୟାନ୍ତପାଦଞ୍ଚ ଯଜ୍ଞେଷଃ ସୌକର୍ୟଂ ବୟଃ ॥”

(ପ୍ରଥମ ସ୍କନ୍ଧ, ପୃ. ୨୭)

ଅର୍ଥାତ୍—ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜଗତର କଲ୍ୟାଣ ନିମନ୍ତେ ରସାତଳଗାମିନୀ ହୋଇଥିବା ପୃଥିବୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବାର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ‘ଶୁକର’ ବା ବରାହ ଶରୀର ଧାରଣ କରିଥିଲେ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତରେ ତୃତୀୟ ସ୍କନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ଯେ, ଯେତେବେଳେ ପୃଥିବୀ ମହାପ୍ରଳୟକାଳରେ ନିମଗ୍ନ ହେଲା । ସେହି କାଳରେ ମହର୍ଷି ମନୁ ବେଦପଠ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଓ ତାଙ୍କ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥାନ ନିମନ୍ତେ ପୃଥିବୀକୁ ଜଳରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ବେଦରେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଚାର କଲେ ଯେ ଯେଉଁ ସମୟରେ ସେ ଲୋକ ରଚନାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ, ସେହି ସମୟରେ ପୃଥିବୀ ରସାତଳକୁ ଗମନ କରିଅଛି । ଏହାକୁ କିପରି ଉଦ୍ଧାର କରିବାକୁ ହେବ—ଏହା ଭାବି ସେ ଚିନ୍ତିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଏହିପରି ଚିନ୍ତାକରି ସେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେଲେ । ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ନାସାସ୍ଥିତରୁ ଏକ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ଆକାରରେ ବରାହ ଶିଶୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ତତ୍ପରେ ସେହି ବରାହ ଶିଶୁ ହଠାତ୍ ବଡ଼ ହୋଇ ହସ୍ତୀ ଆକାର ଧାରଣ କଲା ଓ ପରେ ପଦ୍ମତପମାନ ବୃହତ୍‌କାୟ ହୋଇଲା । ସେ ଶୁଷ୍କ ଶବ୍ଦରେ ଶବ୍ଦ କଲା । ସେ ସ୍ଵୟଂ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ଏହା ଜାଣି ସୁତ କରିବା ପରେ ସେ ପୁନର୍ବାର ହସ୍ତୀରୂପ ଲାଭା ଧାରଣ କରି ଜଳ ମଧ୍ୟରେ

ପ୍ରବେଶ କଲେ । ପ୍ରଥମେ ସେହି ଶୂନ୍ୟ ରୂପୀ ଭଗବାନ ନିଜର ସୁଦ୍ଧା ଉଠାଇ ବଡ଼ ବେଗରେ ଆକାଶରେ ଉଡ଼ୁଳି ପଡ଼ିଲେ ଓ ନିଜର ଦେହର ବାଳକୁ ଛୁଆଁ କରାଇ ନିଜର ଖୁବ୍‌ର ଆଦାତରେ ମେଘଗୁଡ଼ିକୁ ଆହତ କରି ପକାଇଲେ । ସେ ନିଜର ନାସିକାରେ ଶୁଦ୍ଧି ଶୁଦ୍ଧି ପୃଥ୍ବୀର ସନ୍ତାନ କଲେ । ସେହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଦଂଷ୍ଟ୍ର (ଶରୀର ଦଳ) ବଡ଼ କଠୋର ଥିଲା, ଶରୀର ମଧ୍ୟ କଠୋର ଥିଲା, ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଟାଣ ଟାଣ ବାଳ ଥିଲା ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ରୁ ତେଜ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିଲା । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ବଳମୟ ପବନକୁଳ କଠୋର କଳେବର ଜଳରେ ପଡ଼ିତ ହେଲା, ସେହି ଅବସରରେ ବେଗବଶତଃ ସମୁଦ୍ରର ଯେପରି ଯେଟ ପାଣିଗଲା ଓ ଶୁଷ୍କ ଶବ୍ଦ ହେଲା ତଥା ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ଚରଙ୍ଗ ସୃଷ୍ଟି ବୋଲି । ଶୂନ୍ୟ ରୂପୀ ଭଗବାନ ନିଜର ଖୁବ୍‌ର ଜଳକୁ ଚିରି ସେହି ଅପାର ଜଳସିରୀର ପରପାରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେଠାରେ ରସାତଳରେ ସେ ସମସ୍ତ ଖବରର ଆଶ୍ରୟଭୂତା ପୃଥ୍ବୀ ଦେବୀକୁ ଦେଖିଲେ ଓ ତାହାକୁ ନିଜକୁ ଦୁଇ ଦଂଷ୍ଟ୍ର ଉପରେ ସ୍ଥାପନ କଲେ ଓ ରସାତଳରୁ ଉତ୍ତରକୁ ଆସିଲେ । ସେ ଜଳରୁ ବାହାର ଆସିବା ସମୟରେ ମହାପରମ୍ପରୀ ହିରଣ୍ୟ ନାମନ ଅସୁର ତାହାକୁ ସେହି ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ଛିଁ ନିଜର ଗତା ସାହାଯ୍ୟରେ ଆହମଣ କଲା । ତା'ପରେ ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ ଗଣସ ମଧ୍ୟରେ ଶୁଷ୍କ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା ଓ ଯୁଦ୍ଧରେ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ ଅସୁର ନିହତ ହେଲା । ତାହାପରେ ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିଜର ଦଂଷ୍ଟ୍ରର ଶୂଳରେ ପୃଥ୍ବୀକୁ ଧାରଣ କରି ଜଳ ମଧ୍ୟରୁ ବହର୍ଗତ ହେଲେ ଓ ମୁନିମାତନ ଏହା ଦେଖି ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କୁ ନାନାଗ୍ରବର ପୁତ୍ର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନିଜର ଖୁବ୍‌ରେ ଜଳକୁ ପ୍ରମୁତ କରି ତାହା ଉପରେ ପୃଥ୍ବୀକୁ ସ୍ଥାପିତ କରିଦେଲେ ଓ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲେ । (ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍ ୩ୟ ସ୍କନ୍ଧ ୧୩ ଅଧ୍ୟାୟ) । ଏହାପରେ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତରେ ସେହି ସ୍ବରରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ ଓ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷିପୁଙ୍କର ଜନ୍ମବୃତ୍ତନ୍ତ, ଦିଗ୍‌ବଳୟ ଭନକାନ ବରହରୂପୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ବ୍ୟର ବିପ୍ଳବ ବିବରଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବରହ ରୂପର ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଦୃଶ ଅନେକ ପୁରାଣ ଓ ଉପପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସମଗ୍ର ଜଗତ ଏକମାତ୍ର ଜଳ, ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ଜଳମୟ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରମାପତି ଶ୍ରୀ ବ୍ରହ୍ମା ଅନୁମାନ କଲେ ପୃଥ୍ବୀ ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଜାଣିପାରି ତାହାକୁ ଉଦାର ଭେଦବ୍ୟାପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶରୀର ଧାରଣ କଲେ । ସେ ଯେପରି ପୃଥ୍ବୀ ମଣ୍ଡା, କୁମ୍ଭ ଇତ୍ୟାଦି ଶରୀର ଧାରଣ କରିଥିଲେ, ସେହିପରି ବରହ ଶରୀର ଧାରଣ କଲେ । ସନକାଦି ସିଦ୍ଧ ମୁନିମାତନ ତାହାକୁ ପୁତ୍ର କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଦେବୀ ପୃଥ୍ବୀ ତାହାଙ୍କୁ ପାତାଳଲୋକକୁ ଆଗମନ କରୁଥିବା ଦେଖି

ଅନେକ ଭାବରେ ପୁଣି କଲେ । ପୃଥ୍ବୀରା ପୁଣି କରୁଥିବା ସମୟରେ ଭଗବାନ
ଧରଣୀଧର ପ୍ରବଳ ଗର୍ଜନ କଲେ । ତା'ପରେ ସେହି ମହାବରଦ୍ରୁପୀ ଭଗବାନ ନିଜର
ଦକ୍ଷ ସାହାଯ୍ୟରେ ପୃଥ୍ବୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ ଓ ରାସାତଳରୁ ବାହାରି ଆସିଲେ । ସେହି
କାଳରେ ସମୁଦ୍ରର ଜଳ ବିସ୍ତାପ ଶବ୍ଦ କରି ସେହି ମହାବରଦ୍ରୁପୀର ଶୁଭଦ୍ରାବ ବିଦ୍ୟା
ଦେଉଥିବା ରାସାତଳର ତଳକୁ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲା ଓ ଜନଲୋକରେ ରହୁଥିବା
ସିଦ୍ଧଲୋକମାନେ ତାହାଙ୍କର ଶ୍ବାସ ବାୟୁର ଚିଷ୍ଟିତ ହୋଇ ଇତିପ୍ରକ ପଳାୟନ କଲେ ।
ସେତେବେଳେ ସେହି ମହାବରଦ୍ରୁ ନିଜର ତେଜସ୍ବ ଶକ୍ତିରୁ କମ୍ପାଇ ପୃଥ୍ବୀକୁ ଗ୍ରହଣ
କରି ବାହାଲକୁ ଆସିଲେ, ସେହି କାଳରେ ତାଙ୍କର ରୋମାନ୍ତରରେ ଥିବା ମୁନିମାନେ
ତାହାଙ୍କୁ ପୁଣି କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ପୁଣିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ପୃଥ୍ବୀକୁ ଧାରଣ କରିଥିବା
ପରମାତ୍ମା ତାହାଙ୍କୁ ଶୀଘ୍ର ଉଚ୍ଚାଳ ଅପାର ଜଳର ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଦେଲେ । ଏହି
ପୃଥ୍ବୀ ମେହି ଜଳ ସମୁଦ୍ରର ଉପରେ ଏକ ବହୁତ ବଡ଼ ନୌକାପରି ରହିଅଛି ଓ
ବହୁତ ବିପ୍ଳବ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ଜଳରେ ବୁଡ଼ିଯାଉ ନାହିଁ । ତାହାପରେ
ମେହି ଅନାଦି ପରମେଶ୍ବର ପୃଥ୍ବୀକୁ ସମତଳ କରି ତାହା ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ
ପଦ୍ମବୃକ୍ତିକୁ ସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ଉତ୍ତର ଚର୍ଚ୍ଚିତର ସପ୍ତଦି ପାଦ ନିମ୍ନରେ ପୃଥ୍ବୀର
ପ୍ରଥମାବସ୍ଥା ବିଭାଗ କରି ପୃଥ୍ବୀରେ ଭୂତଳକ ପ୍ରଭୃତି ଭୂଗୋଳର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ।
(ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣରେ ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମା ଓ ପରମେଶ୍ବର ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଧାରଣ କରି ଏହି ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି
କରିଅଛନ୍ତି । ସେହି କାରଣରୁ ସିଦ୍ଧ ମୁନିମାନେ ତାହାଙ୍କୁ “ଜଗଦ୍‌ଗୁରୁଗା” ପରମେଶ
କେଶବ ପ୍ରାଣ ଗତା ଶଙ୍ଖଧରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଧର । ପ୍ରସନ୍ନନାମସ୍ଥିତ ହେତୁଷ୍ଣର ପ୍ରମେଦ
ନାନ୍ୟର ପରମ ଚ ପୃଥ୍ବୀ” (ବିଷ୍ଣୁ ୪-୩୧) ବୋଲି ପୁଣି କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଜାପତି
ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକତ୍ବପର ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ —

“ବ୍ରହ୍ମରୂପସ୍ତେ ଦେବପ୍ରତୋଽସୀ ରଜସା ବୃତଃ

ତନାୟ ସୃଷ୍ଟିଂ ରଗବାଂଶୁକୁ ବିଦଧସେ ହରିଃ ।” (ବିଷ୍ଣୁ ୪-୫୦)

ତେଣୁ ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମା ବରଦ୍ରୁ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବାର ଯାହା ପ୍ରଥମ
କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଯଥାର୍ଥ ହିଁ ଅଟେ ।

ଶ୍ରୀ ନରସିଂହ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଦିନ ଷଷ୍ଠ ହେବାରେ
ଅବାଧିତ ପ୍ରଳୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସେହି କାଳରେ କେବଳ ଜଳ ହିଁ ଅଖିଳ ବିଲୋକକୁ
ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଅଖିଳ ବିଲୋକରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଗ୍ରାସ କରି
ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ସେହି ଏକାନ୍ତକ ଜଳରେ ଅନନ୍ତନାଗର ଶଯ୍ୟା ଉପରେ ଶୟନ
କରନ୍ତି । ଏହିପରି ସହସ୍ର ଯୁଗର ଘଟି ଅଙ୍ଗତ ହୁଏ । ଏହିକାଳରେ ମହାବଳବାନ
ଓ ପରାକର୍ମୀ ହିରଣ୍ୟାକ୍ଷ ଅସୁର, ଯେ କି ସବୁଦି ପାତାଳରେ ନିବାସ କରୁଥାଏ ଓ
ସମୟ ସମୟରେ ସୁର୍ଗ ବନ୍ୟକୁ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥାଏ, ସେ ଏହି ପୃଥ୍ବୀରେ ବାସ

କରୁଥିବା ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଯଜ୍ଞ କର୍ମରେ ବାଧା ଦେବାକୁ ସଦାସର୍ବଦା ଚୟୁର ରହିଥାଏ । ଏକତା ସସନ୍ନ ହିରଣ୍ୟ ଅସୁର ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରେ ରହି ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯଜ୍ଞ କରି ଅଧିକ ବଳ, ବାପ୍ୟ ଲଭ କରିବାକୁ କାମନା କଲ । ଚୟୁର ମୃଷ୍ଟି କର୍ତ୍ତା କୁହା ପୃଷ୍ଟି ରଚନା କରିବା ପରେ ତାହାକୁ ଧାରଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଭୂମିର ଯେଉଁ ଧାରଣ ଶକ୍ତି ଥିଲା, ତାହାକୁ ସେହି ହିରଣ୍ୟ ଅସୁର ନେଇଯାଇ ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ରସାତଳକୁ ଗମନ କଲ । ଆଧାର ଶକ୍ତି ରହିତ ହୋଇ ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟ ରସାତଳରେ ପଡ଼ିତ ହେଲେ । ଯୋଗନିଦ୍ରା ସରିବା ପରେ ସଦାମ୍ବା ଶ୍ରୀହରି ପୃଥିବୀକୁ ଦେଖି ନ ପାରି ଯୋଗବନ୍ଧନର ଜାଣିପାରିଲେ ସେ ପୃଥିବୀ ରସାତଳଗାମୀ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ସେ-ବେଦମୟ ବସନ୍ତ ଶସ୍ତ୍ରର ଧାରଣ କଲେ ଓ ରସାତଳରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେହି ସମୟରେ ସନତାନ୍ବ ମୁକ୍ତମାନେ ତାଙ୍କର ସୁଖ କରୁଥିଲେ । ରସାତଳକୁ ଗମନ କରି ଭଗବାନ ଶ୍ରୀହରି ଯୁକ୍ତରେ ହିରଣ୍ୟାଷକୁ ଜୟ କରି ନିଜର ଦଂଷ୍ଟ୍ରାର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ପୃଥିବୀକୁ ଉଠାଇ ରସାତଳରୁ ଉପରକୁ ଆସିଲେ । ଦେବଗଣ ସୁଖ କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ପୃଥିବୀକୁ ପଥାବର ସ୍ଥାପନ କଲେ । ପୃଥିବୀ ସ୍ଥିର ହେବା ପରେ ସେ ତାହା ଉପରେ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ପବିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସଜ୍ଜିତ ବେଶିତ କଲେ । ପରିଶେଷରେ ସେ ଗୋନାମୁଖ ଘାଟରେ ନିଜର ବସନ୍ତ ରୂପ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ତା'ପରେ ବ୍ରହ୍ମାରୂପ ଧାରଣ କରି ସେ ପୃଷ୍ଠି ରଚନା କଲେ । (ନୃସିଂହ ୪-୩୯ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଏହିପରି ଭାବରେ ବଞ୍ଚିଲା ପୁରଣ ଓ ଉପ-ପୁରଣମାନଙ୍କରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଯେଉଁ ବସନ୍ତ ଅବତାର କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି, ତାହାକୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ ଏକ ବିପୁଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେବ । ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବସନ୍ତ ଅବତାର ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାରର ସଂଖ୍ୟା ବଞ୍ଚିଲା ପୁରଣରେ ବଞ୍ଚିଲା ସ୍ଥଳରେ ବଞ୍ଚିଲା ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ଦଶ ଅବତାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହି ଦଶ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବସନ୍ତ ଅବତାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି । ଉତ୍କଳର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ଜୟୀଦେବ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କର ବସନ୍ତ ରୂପର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଛନ୍ତି—

“ବସନ୍ତ ଦଶନଶିଖରେ ଧରଣୀ ତବ ଲଗ୍ନା

ଶୁଣିନି କଳଙ୍କକଦେବ ନିମଗ୍ନା ।”

ଭଗବାନ ଶ୍ରୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବସନ୍ତ ଅବତାରର ସଙ୍କେତ ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ହୁଏ । ଋଗ୍ବେଦ ସହିତାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ବିଷ୍ଣୁ ସୋମପାନ କରି ଏକଶତ ମହିଷ ତଥା ଶ୍ଵୀର ପାନ ଓଜନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ଯାହା କି ବସୁଦେବ ‘ସମୁଷ୍ଟ’ ନାମକ ବସନ୍ତର ସମ୍ପତ୍ତି ଥିଲା ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ଏହି ବସନ୍ତକୁ ମଧ୍ୟ ବଳ କରିଥିଲେ । (ଋଗ୍ ସହିତା ୮, ୧୭, ୧୯) ସୁରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଋଗ୍ବେଦ ଯୁଗରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସୁରୂପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ ନ ଥିଲା ଓ ଦେବତା

ଇନ୍ଦ୍ର ହିଁ ସବଶକ୍ତିମାନ ଦେବତା ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ । ହେଲେ ଋଷି-
ବେଦ ସହିତାରେ ବରଦ ସ୍ୱରୂପରେ ସପ୍ତର୍ଷି ମାତାମ୍ବର ପରିଚୟ ନ ମିଳିଲେ ମଧ୍ୟ
ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବରଦ ଅବତାରର ଯେ ଗାନ ନିଶ୍ଚିତ ଅଛି,
ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଋଷିବେଦ ସହିତା ପରି ତୈତ୍ତିରୀୟ ସହିତାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି
କଥାର ଅବତାରଣା ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେହି ତୈତ୍ତିରୀୟ ସହିତାରେ ଅନ୍ୟ ଏକ
ସ୍ଥଳରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ଆପୋ ବା ଇଦମଗ୍ରେ ସଲ୍ଲମାସୀତ୍,
ତସ୍ମିନ୍ ପ୍ରଜାପତିବାୟୁର୍ଭୂର୍ଭାସ୍ତରତ୍
ସ ଇମାମପଶ୍ୟତ୍
ତଂ ବରହୋ ଭୂଭାସ୍ତରତ୍ ।” (ତୈତ୍ତିରୀୟ ସହିତା ୨, ୧, ୫, ୧)

ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି—ପ୍ରଥମେ ଏହି ଜଗତରେ କେବଳ ଜଳ ହିଁ ଥିଲା ।
ପ୍ରଜାପତି ବାୟୁରୂପ ହୋଇ ତହିଁରେ ବିଚରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେଠାରେ ସେ
ପୃଥିବୀକୁ ଦେଖିଲେ । ତେଣୁ ସେ ବରଦ ରୂପ ହୋଇ ସେହି ପୃଥିବୀକୁ ଆଦରଣ
କରି ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଯେ—

“ସ ବରହା ରୂପଂ କୃଷ୍ଣୋପମମକ୍ରତ । ସ ପୃଥିମ୍ୟଃ ଆର୍ଜିତ୍ ।”
—ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ୧, ୧, ୬

ଅର୍ଥାତ୍—ପ୍ରଜାପତି ବରଦ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ନିମଜ୍ଜନ କଲେ ।
ସେ ପୃଥିବୀକୁ ତଳୁ ଉପରକୁ ନେଇ ଆସିଲେ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଏହି ବରଦ
ଅବତାରର କଥା କିଛି ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି, ଯଥା—

“ଇତ୍ୟପୂର୍ବଂ ହ ବା ଇଦମଗ୍ରେ ପୃଥିବ୍ୟାସ ପ୍ରାଦେଶମାଶୀ ତାନେମୁଷ ଇତି ବରଦ
ଉର୍ଜ୍ଜିବାନ । ସୋଫମ୍ୟା ପତିରତ୍ ।” ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ୧୫, ୧, ୨, ୧୧ ।

ଅର୍ଥାତ୍—ଏହି ଏତେ ବଡ଼ ପୃଥିବୀ ପ୍ରାଦେଶମାଶୀ ମୁଠାଣିଏ ହିଁ ଥିଲା । ସେହି
କାଳରେ ପୃଥିବୀର ପତି ପ୍ରଜାପତି ବରଦ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଏହାକୁ ତଳୁ ଉପରକୁ
ନେଇ ଆସିଲେ । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଏହି ରୂପରେ କଥା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ଯାହାକି
ପୁରୁଷ ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ସତ୍ୟରେ ଦର୍ଶିତ କରାଯାଇଅଛି । ଭାରତରେ
ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଅତ୍ୟୁଦୟ ପରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ପରମେଶ୍ୱର ପରମାତ୍ମା ରୂପରେ
ବର୍ଣ୍ଣିତ କରିବାରେ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କର ବରଦ ରୂପ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଠାରେ ହିଁ ଆବେଦିତ
ହୋଇଅଛି । ଏହାର ସୂଚନା ଶଷ୍ଠ ପୁରାଣରେ ଥିବାର ପୁରୁଷ କଥା ହୋଇଅଛି ।

ବରଦ ରୂପରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବାନଙ୍କର ବରଦ
ଅବତାରର ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ଭାରତବର୍ଷରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଭଲ୍ଲସା ବା
ପ୍ରାଚୀନ ବିହାର ଅନନ୍ତପୁରରେ ଉଦୟଗିରି ପବନର ଗାନ୍ଧୀୟ ଗୁଡ଼ା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧୀ

ଅନ୍ୟାବଧି ବସନ୍ତ ଅବତାରର ମୁଖି ଖୋଦିତ ଯଦ୍ବାଇଥିବାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏହା ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତକରେ ଭରତର ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କାଳରେ ହିଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ମତ । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପ୍ରଥମ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସାନ୍ଧ୍ୟା ଜିଲାର ଦେବଗଡ଼ରେ ଦଶାବତାର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏକାଦାବାଦର ଅନତିଦୂରରେ ଗାଡ଼ିଆ ଗ୍ରାମରେ ଥିବା ଗୁପ୍ତପୁରୀୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନ୍ଦିରର ଧ୍ୟାନାବେଶ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବସନ୍ତ ମୁଖି ସମେତ ଦଶାବତାରର କେତେକ ପୃଥକ ମୁଖି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ସେହି କାଳରେ ବସନ୍ତ ଅବତାରର ମୁଖି ନିର୍ମାଣ କଲ୍ଲବେତନ ବସନ୍ତମୁଖପୁକ୍ତ ଏକ ଶିଖାନ ଦ୍ଵିଭୁଜ ବା ଚତୁର୍ଭୁଜ ମନୁଷ୍ୟ ମୁଖି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହା ଏହି ଶୈଳୀ ଅନୁସାରେ ହିଁ ରେପାଇଥିଲା । ଏହା ଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ମତ ହିଁ ଥିଲା ।

ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ ର ଉଗବାନ ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବସନ୍ତ ଅବତାରର ମୁଖିତନ୍ତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ଯାହା ବ୍ୟାଧାନ କରାଯାଇଛି, ତତନୁଯାୟୀ ପୃଥିବୀର ଉଦ୍ଧାରକ ବସନ୍ତଙ୍କର ବିଗ୍ରହ ମନୁଷ୍ୟାକାର ହେବା ଉଚିତ । ସେ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ଗଦା ଓ ଚମ୍ପ ତଥା ବାମ ହସ୍ତରେ ଶଙ୍ଖ ଓ ପଦ୍ମଧାରଣ କରିଥିବା ଉଚିତ । ବିକଳରେ ପଦ୍ମ ସ୍ଥାନରେ ବାମ ଭାଗରେ ପଦ୍ମାଦେବୀ ସୁଶାୟିତ ହୋଇ ରହିନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ତାଙ୍କର ବାମ କୁର୍ପର । କହ୍ନିକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ରହିଥାନ୍ତି । ପୃଥିବୀ ତଥା ଅନନ୍ତ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବିଗ୍ରହର ଚରଣାନ୍ତଗତ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । ଉଗବାନ ବସନ୍ତଙ୍କର ପ୍ରତିମା ତିନିପ୍ରକାର ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ପ୍ରତିମା ଭୂ-ବସନ୍ତ ବା ଆଦି ବସନ୍ତ କନ୍ୟା ନୃ ବସନ୍ତଙ୍କର ହୁଏ, ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରତିମା ଯଜ୍ଞ ବସନ୍ତଙ୍କର ହୁଏ ଓ ତୃତୀୟ ପ୍ରତିମା ପ୍ରଳୟ ବସନ୍ତଙ୍କର ହୁଏ । ଭୂ ବସନ୍ତ ବା ଆଦି ବସନ୍ତଙ୍କର ମୁଖ ବସନ୍ତ ମୁଖ ପରି ହୁଏ ଓ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟାକାର କରାହୁଏ । ଏହା ଚତୁର୍ଭୁଜ ହୁଏ । ଏକ ହାତରେ ଶଙ୍ଖ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ହାତରେ ଚମ୍ପ ସୁଶାୟିତ ରହେ । ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ତଳକୁ ନଇଁଥାଏ ଓ ଆବଶେଷଙ୍କର ମଣିମୟ ପଟା ଉପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥାଏ । ଆବଶେଷଙ୍କର ମୁଖି ସହିତ ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀଙ୍କର ମୁଖି ମଧ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ । ଭୂ-ଦେବୀ ଉଗବାନ ବସନ୍ତଙ୍କର ନଇଁ ରହିଥିବା ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ଉପରେ ଆସନସ୍ଥିତ ରହି ନିଜର ଦୁଇପାଦ ଝୁଲାଇ ରହିଥାନ୍ତି ଓ ବସନ୍ତବେଦ ନିଜର ବାମ ହସ୍ତରେ ଭୂ ଦେବୀଙ୍କର ପାଦ ଦୁଇଟିକୁ ଅବଲମ୍ବନ ଦେଉଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ସେ ତାଙ୍କର କଟିକୁ ଆବେଷ୍ଟନ କରିଥାନ୍ତି । ଉଗବାନ ବସନ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତିମାରେ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୋଧୂଳିବେଳାର ଅନ୍ଧକାର ପରି ହୁଏ । ଭୂ ଦେବୀଙ୍କର ହାତ ଅଞ୍ଜଳି ମୁଦ୍ରାରେ ଥାଏ । ସେ ପୁଷ୍ପ ଓ ଆଭୂଷଣରେ ଅଳଙ୍କୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଶରୀରର ବର୍ଣ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ହୋଇଥାଏ । ଯଜ୍ଞ ବସନ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତିମାର ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ଵେତ ହୁଏ । ସେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ହୋଇ ଏକ ହାତରେ ଶଙ୍ଖ ଓ ଅନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଚମ୍ପ ଧାରଣ କରିଥାନ୍ତି । ସେ ସିଂହାସନାର୍ଥୀନ ହୋଇଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ଝୁଲି ରହିଥାଏ ଓ ବାମ ପାଦ ଆସନ ଉପରେ

ସ୍ଥିତି ରହିଥାଏ । ସେ ପୀତବସ୍ତ୍ର ଓ ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ଵାରା ଭୂଷିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରତିମାର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଶ୍ରୀଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣମୟ ପୀତବସ୍ତ୍ରର ମୂର୍ତ୍ତି ରହେ । ତାଙ୍କର ବାମ ପାଦ ବଙ୍କାଇ ହୋଇ ଆସନ ଉପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥାଏ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ଝୁଲି ରହିଥାଏ । ଶ୍ରୀଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କର ବାମ ହାତରେ ପଦ୍ମ ଥାଏ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ହାତ ଆସନ ଉପରେ ରହିଥାଏ । ଯଜ୍ଞ ବସ୍ତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରତିମାର ବାମ ଭାଗରେ ଭୂଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ରହେ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣ କଳା ହୁଏ । ଏହାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ବଙ୍କାଇ ହୋଇ ଆସନ ଉପରେ ରହେ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ହାତ ପାଦ ଝୁଲି ରହିଥାଏ । ଭୂ-ଦେବୀଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ମାନ୍ଦାକୀଣ ରହେ ଓ ବାମ ହାତ ଆସନ ଉପରେ ରହିଥାଏ । ଦେବୀଙ୍କର ମୁଖ ଭଗବାନ ବସ୍ତ୍ରଙ୍କର ଅଭିମୁଖ ହୋଇ ରହେ । ଭଗବାନ ପ୍ରଳୟ ବସ୍ତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରତିମା ସିଂହାସନ ଉପରେ ବିରାଜମାନ ଥାଏ । ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ଝୁଲି ରହେ ଓ ବାମ ପାଦ ବଙ୍କାଇ ହୋଇ ସିଂହାସନ ଉପରେ ସ୍ଥିତି ହୋଇଥାଏ । ଏହି ପ୍ରତିମା ଚତୁର୍ଭୁଜ ହୁଏ । ପଛପାଖ ଦକ୍ଷିଣ ହାତରେ ଶଙ୍ଖ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ହାତରେ ଚକ୍ର ଶୋଭିତ ହୁଏ । ସମ୍ମୁଖରେ ଦକ୍ଷିଣ ହାତ ଅଭୟ ମୁଦ୍ରାରେ ସ୍ଥିତି ହୁଏ ଓ ବାମ ହାତ ବାମ ଜଘା ଉପରେ ଆଶ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ ମାନ ହଳଦିଆ, ପରିଧାନ ହଳଦିଆ ହୁଏ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରଳୟ ବସ୍ତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରତିମାର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଭୂ-ଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଆସୀନ ରହେ । ଭୂଦେବୀଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାଦ ଝୁଲି ରହିଥାଏ ଓ ବାମ ପାଦ ବଙ୍କାଇ ହୋଇଥାଏ ତଥା ଆସନ ଉପରେ ରହିଥାଏ । ପ୍ରତିମାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ କଳା ହୁଏ । ଭୂ-ଦେବୀଙ୍କର ବାମ ହସ୍ତରେ ଉତ୍ସୁକ ରହେ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ଆସନ ଉପରେ ସ୍ଥିତି ହୋଇଥାଏ । (ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ-୪୯ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଭଗବାନଙ୍କର ବିଗ୍ରହ ନିର୍ମାଣର ଅନ୍ୟତମ ଅଭିପ୍ରାୟ ହେଉଛି ଏହାକୁ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ତାଙ୍କର ବିଧିବିଧାନ ପୂଜା କରିବା । ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବସ୍ତ୍ର ଦେବୀଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏଗୁଡ଼ିକର ଯଥାର୍ଥ ଇତିହାସ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ଏକ ଦୂରନ୍ଦ୍ର କ୍ୟାପାନ । ହିମାଳୟ ନିକଟରେ ଉଷିଃକଣ୍ଠାରେ ଥିବା ବସ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗର୍ଭସ୍ଥଳ ଅଟେ । ପାଳପଥ ନିକଟରେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବସ୍ତ୍ର ଗର୍ଭ ଅଛି । ଶୁଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ହିଁ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବସ୍ତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ପୃଥିବୀକୁ ଜନ୍ମାଇ କରିଥିଲେ । ଏହି ଗର୍ଭଟି ଜୟ ନାମକ ଗ୍ରାମର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଟେ । ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ସୋରୋ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବସ୍ତ୍ରକ୍ଷେତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା କାଂସଗଞ୍ଜଠାରୁ ପ୍ରାୟ ୯ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠାରେ ଶ୍ଵେତବସ୍ତ୍ର ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରତିମାଙ୍କର ପୂଜା କରାଯାଏ । କନୌଜରେ ଥିବା ବସ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଅଂଧ୍ରାପ୍ରାଠାରୁ ୨୪ ମାଇଲ ପଶ୍ଚିମରେ ସରୟୁ ଓ ଦାଘର ନଦୀର ସଙ୍ଗମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ପବିତ୍ର ବସ୍ତ୍ରକ୍ଷେତ୍ର କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ଥିବା ବସ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଅଟେ । ନେପାଳ ସନ୍ଧ୍ୟାର ବୋସୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଧବଳଗିରି ପର୍ବତ ଉପରେ ସ୍ଥିତି ବସ୍ତ୍ରକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ

ଅଟେ । ଏହାକୁ କୋକାମୁଖ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । କୋକାମୁଖଠାରେ ଭଗବାନ ବରଦ୍ଧ ନିଜର ରୂପ ପରିଚ୍ୟାଗ କରିଥିବା ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଦାନ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏଠାରେ ଥିବା ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରର ଭଗବାନ ବରଦ୍ଧଙ୍କର ଚତୁର୍ଭୁଜ ମୂର୍ତ୍ତି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ପାଣ୍ଡୁବର୍ଣ୍ଣ କୋକା ବା କୋକିର ନଦୀର ଜଳରେ ବରଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରାଯାଏ । ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶର ସାଗରଠାରୁ ୪୭ ମାଇଲ ଦୂର ଐନ୍ଦ୍ରାପୁର ଗୁପ୍ତ ଯୁଗର ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଏକ ଆକର୍ଷଣ ଅଟେ । ଖଜୁରହୋଠାରେ ଥିବା ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନୀୟ ଅଟେ । ଉତ୍କଳିୟ ନୃସିଂହଧାର ନନ୍ଦିପଠା ଠାରେ ଥିବା ଦୁଇଗୋଟି ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ପ୍ରକଟ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଅଟେ । ଇଟାରସୀ ନିକଟରେ ଶୋଣିତପୁରଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ରହିଅଛି । ଏହା ନିକଟରେ ବରଦ୍ଧ ଗଙ୍ଗା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ମଝୋଲ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଭଗବାନ ବରଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ମନ୍ଦିରର ଗୋଟିଏ ପଥରରେ ସିଂହାସନ ତଥା ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଭଗବାନ ବରଦ୍ଧଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇ ଗଜ ଉଚ୍ଚ । ଏହାଙ୍କର ଶରୀରରେ ସବୁ ବିଭିନ୍ନ ଦେବତାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଙ୍କିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସବୁଦେବମୟୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବରଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅଟେ । ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶୋଲପୁରଠାରୁ ୧୪ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଥିବା ବାଦାମୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଏକ ଗୁମ୍ଫାରେ ଭଗବାନ ବରଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ମୂର୍ତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ରାଜସ୍ଥାନର ପୁଷ୍କର ଜର୍ଣ୍ଣରେ ଥିବା ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମୁସଲମାନ ବାଦଶାହମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନଷ୍ଟ କରି ଦିଆଯାଇଥିବାରୁ ଅଧୁନା ସେଠାରେ ଏକ ଆଧୁନିକ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଗୁଜରାଟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପଣ୍ଡିମ ବନ୍ଦବନ୍ଧା ଜିଲ୍ଲାର ତାମ୍ରା ଗ୍ରାମରେ ଧରଣୀଧର ନାମକ ଏକ ଜର୍ଣ୍ଣ ଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ‘ବରଦ୍ଧପୁର’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରାଥମ ଏଠାରେ ଭଗବାନ ବରଦ୍ଧଙ୍କର ଏକ ବିଶାଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଯଦନ ଆତ୍ମମଣ୍ଡରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଭଗ୍ନ ହୋଇଗଲା ଓ ଏଠାରେ ଶାଳଗ୍ରାମ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ସେହି ଗୁଜରାଟରେ ମଧ୍ୟ ‘ବୋଡ଼ିନାର’ ନାମକ ସହରରେ ପଣ୍ଡିମ ଭଗ୍ନରେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଭଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଅଛି । ସୋମନାଥ-ପାଟଣାଠାରୁ ୭ ମାଇଲ ଦୁରବର୍ଣ୍ଣୀ ସୁସପତ୍ତା ଗ୍ରାମରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଅଛି । ସେଠାରେ ବରଦ୍ଧ, ବାବନ ଓ ନୃସିଂହଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଅଛି ।

ଏହି ମହାନ ବରଦ୍ଧ ଭଗବାନଙ୍କର ପୂଜା ପରମ୍ପରାର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗରୂପ ଉତ୍କଳର ଯାଜପୁରଠାରେ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଶରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ କବିତା କଥା ଶୁଣାଯାଏ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଗଜପତି ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—

A similar tradition also credits Prataprudradeva with the building of the Temple of Varaha of Jajpur (History of Orissa Page 431).

ଡକ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୁଖ୍ୟ ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରାଦେବଙ୍କ ନାମ ଗ୍ରନ୍ଥ ନ କରି ଦେଖିବେ—

“Among the Vishnu Temples of North Orissa in the 16th century mention may be made of the Gopinath Temple at Remuna, the Adi Varah Temple at Jaipur, the Sakshi Gopal Temple at Cutta k and of the Temple of Alaranath in the puri district” (Gajapati kings of Orissa—P 163) ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ବରହ ମନ୍ଦିରକୁ ଶୋଡ଼ଣ ଶତାବ୍ଦୀର କୃତ ବୋଲି କହିବାରେ ତାହା ପରାସ୍ତର ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରାଦେବଙ୍କ ସମୟର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ସୂଚନା ଦେଇଅଛି । ସେ ଅବଶ୍ୟ ସହାର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇ ନାମ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଡକ୍କର ଉପପ୍ରନ୍ତାପ ଧଳ କଳ୍ପ ସ୍ତୁତି ଶବ୍ଦରେ—

“The temple of Varah was constructed by Gajapati Prataprudra Deva (1497-1533 AD) ବୋଲି କହି ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରାଦେବଙ୍କୁ ବରହ ମନ୍ଦିରର କର୍ତ୍ତା ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । (G—Glory that was Virajakshetra—Introduction P-9 । ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ଦାଶ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି, “ଶେଷରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରାଦେବ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ଘୋଷା ଗ୍ରହଣ କରି ବୈଷ୍ଣବ ଘଣ୍ଟି ତ ହୋଇ ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । (ପାଳସୁର ଚରଣାଷେଷ ପରିଚୟ ପୃ ୩୧) । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଡକ୍କର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି—“ଶ୍ରୀ ବୃନ୍ଦାବନ ଦାଶଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶୋଡ଼ଣ ଶତାବ୍ଦୀର ଲିଖିତ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପୁରୁ କାଶୀ ମିଶ୍ର ପାଳସୁରରେ ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ଓ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ଵୟଂ ଆସିବା ପରେ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । (ଡକ୍କର ଇତିହାସ-୨ୟ ଭାଗ ପୃ. ୧୫୫) । ଶ୍ରୀ ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସଙ୍କ ରଚିତ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ କିନ୍ତୁ ଏପରି କୌଣସି ବବରଣୀ ନାହିଁ । ଅପରନ୍ତୁ କଟକ ଗଣେଶପୁରୁଷରେ ଅନ୍ୟ କଥା ଲେଖାଅଛି—

“On an Island in the middle of the river stands the Temple of Varahnaath, the boar incarnation of Vishnu which is said to have been repaired by king Prataprudradeva 1496—1530 AD and to have visited by chaitanya.” ଏହି ପ୍ରକ୍ଷରେ ଲେଖକ ବାବୁ ମନମୋହନ ଚନ୍ଦ୍ରକର୍ଣ୍ଣୀ ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରା ବରହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣକର୍ତ୍ତା ବୁଝେ । କେବଳ ସ୍ଵାଧୀରକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପଣ୍ଡିତ ସୁଦରାଭ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀଦା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—“ସ୍ଥାପୟ ପୂଜାସାଗଣ କଲେନ— ଶ୍ରୀ ବରହଦେବର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟ ପ୍ରଭୃତି ରାଜା ଯଯାତିକେଶରୀ

ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ପରେ ରଘୁନାଥ ଗୋସାଇଁ ‘ଏକ ମୂଳ ସଂସ୍କାର କରେନ’ (ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର-ପୃ-୩୮୭) । ପଣ୍ଡିତ ସୁନ୍ଦରୀନାଥ ନିଶ୍ଚୟ ଚୈତନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥବଦ୍ଧ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଛନ୍ତି ଓ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ପରିଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଚୈତନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥବଦ୍ଧରେ ପଂକ୍ତିମାନ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ ଏହି ପୁସ୍ତକର କୌଣସି ସଂସ୍କରଣରେ ଯାଜପୁରର ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହେଇଥିବା କିମ୍ବା ସଂସ୍କାର କରାଯାଇଥିବା ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ଓ ସଂସ୍କାର ସହିତ ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଯୋଗ କରିବା ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତ ପରିଚ୍ଛନ୍ନା । ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ବରଦ୍ଧ ଉପାସକ ନ ଥିଲେ । ସେ ବରଂ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଧର୍ମରେ ଘାସିତ ହୋଇ ଶ୍ରୀରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଉପାସକ ହୋଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବରଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଦର୍ଶନ କଲେଥିବାର ଓ ସେଠାରେ ଆନନ୍ଦରେ କ୍ଷୀର୍ଣ୍ଣ କରିଥିବାର ଉତ୍ତମ ଚୈତନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥବଦ୍ଧାକାର ଦୃଢ଼ାବନ ଦାସ ଓ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତକାର କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଓ ସେହି ପଂକ୍ତିମାନ ପଣ୍ଡିତ ସୁନ୍ଦରୀନାଥ ଦିବ୍ୟାଦିନୋଦ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ସମୟରେ ଏହି ମନ୍ଦିରର କୌଣସି ଉନ୍ନତ-ବିଧାନ କରାଯାଇଥିଲେ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ସମକାଳୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତା ଓ ତାହା ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଡ଼ିଥାନ୍ତା ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ନାମକ ଏକ ସ୍ଥୂଳ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ବରଦ୍ଧୋତ୍ସବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏ ସ୍ଥଳେ ପୁଣି ପୁରଣ କରାଇଦେବା ଆବଶ୍ୟକ । ତହିଁରେ ନବମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଶୀରରେ ମଣିରୁଡ଼ ନାମକ ଏକ ଉଚ୍ଚ ପର୍ବତ ଥିଲା । ତାହାର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ବିଲ୍‌ସୁନ୍ଦର ନାମକ ଏକ ଅରଣ୍ୟ ଥିଲା । ସେଠାରେ କୌଣସି ଶୀରରେ ଘର୍ଯ୍ୟତପା ନାମକ ଜଣେ ରାକ୍ଷସ ବସୁଥିଲେ । କଦାଚିତ୍ ଏକ ରାଜପୁତ୍ର ସେଠାକୁ ମୃଗୟା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସି ଅନେକ ପଶୁକୁ ମୃତାହତ କଲା । ପଶୁମାନଙ୍କର ଆଶ୍ୱିନାଦ ଶୁଣି ଘର୍ଯ୍ୟତପା ମୁନିଙ୍କର ଶୋଭା ଦେଲା ଓ ରାଜପୁତ୍ର ଉଚ୍ଚ ବଂଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ମାତ ବ୍ୟାଧିକୃତ ଆଚରଣ କରୁଥିବାରୁ ସେ ତାହାକୁ ନରକ ଭୋଗ ସହିତ ବ୍ୟାଧି କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହେବାପାଇଁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ପରେ ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ମୁନି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାହାକୁ ସେହି ଶବ୍ଦର ଜନ୍ମରେ ହିଁ ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଲଭ କରିବାକୁ ବର ଦେଲେ । ରାଜପୁତ୍ର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଯମାଳୟରେ ନରକ ଭୋଗ କରିବାରେ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ହିଁ ଶବ୍ଦର ଗୃହରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ଶବ୍ଦର ପୁତ୍ର ଭାବରେ ତାହା ନାମ ବିଚିତ୍ରଧନ୍ୟ ହେଲା । ପ୍ରଥମରୁ ସେ ଅତି ବଳଶାଳୀ ଓ ପରାମର୍ଶୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ଭଗବାନ ନାରାୟଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ପରାୟଣ ହୋଇ ନିଜର କୌଳିକ ବୃତ୍ତି ପ୍ରତି ଅଭିରୁଚି ତ୍ୟାଗ କରି ମୁନିବଦ୍ଧ ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ଭ୍ରମଣ କଲା । ଏହି କାଳରେ ଏକ ମହାବଳ ବରଦ୍ଧ ତାହାକୁ ଆସମଣ କଲା । ଶବ୍ଦର ପୁତ୍ର ବିଚିତ୍ରଧନ୍ୟ ନିଜ ଧନୁରେ ଶରଯୋଡ଼ି ସେହି

ବସନ୍ତକୁ ପ୍ରତି ଆଦରଣ କଲ । ବସନ୍ତଟି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭୟରେ ପଳାୟନ କଲ ଓ
 ବିଚିତ୍ରତା ତାହାର ପଛରେ ଧାବମାନ ହେଲ । ପରୀକ୍ଷଣରେ ବସନ୍ତ ସେହି ମଣିରୁ
 ପଟ୍ଟରେ ପଡ଼ିବ ବୋଲି ଓ ତାହାର ଶରୀର ପଟ୍ଟରେ ଭୁଲିବାର ଲାଗି ଯିବ ବୋଲି ।
 ସେହି ଗର୍ଭରୁ ଗଙ୍ଗାଦେବୀ ଜାତ ହେଲେ । ଏହି କାଳରେ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ
 ବିଚିତ୍ରତାଙ୍କୁ ପାଦପରେ ପରିତ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ତାହାକୁ ବର ମାଗିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ ।
 ବିଚିତ୍ରତା ବହୁ ଶ୍ରମରେ ଭଗବାନ ବସନ୍ତକୁ ପ୍ରସ୍ତ କଲ ଓ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ସବଦା
 ଅବସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲ । ସେହି କାଳରୁ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁ ବସନ୍ତ ରୂପରେ
 ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ପୂଜିତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ଉଦ୍ଧୃତ ଅନୁର୍ଭୁକ୍ତ ବୋଲି
 ତହିଁରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣରେ ଏହା ନାହିଁ । ସେ ଯାହା
 ହେଉ, ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ଦାଶ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଆଖ୍ୟାୟିକାଟି ଉଦ୍ଧାର କରି କହିଛନ୍ତି
 ଯେ ପୁରାଣ ଏହି ବିଳମ୍ବରେ ବନ ନିକଟରେ ‘କୌଶିକ’ ନାମକ ନଦୀଟିଏ ପ୍ରବାହିତ
 ହେଉଥିଲା, ତାହା ଏକ ସ୍ତ୍ରୀ ନଦୀ ଥିଲା ଓ ଏବେ ମଧ୍ୟ ‘କୁଶୀଗ୍ରାମ’ ନିକଟରେ ଏହାର
 ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ବରେ ‘ନାଳ’ ପରି ନଦୀର କୂଳଦେଶ ଜଳ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁ
 ସ୍ଥାନରେ ବସନ୍ତରୂପୀ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ପଡ଼ିବ ବୋଲି ଗଙ୍ଗା ଦେବୀଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ
 ହୋଇଥିଲା, ସେଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବସନ୍ତ ମନ୍ଦିରର ପୃଷ୍ଠଭାଗରେ ପୋଖରୀ ପରି
 ଖାଲିଆ ଜମିଟିଏ ଦେଖାଯାଏ ଓ ତାହାକୁ ଲୋକେ ପାତାଳ ଗଙ୍ଗା ବା ଗୁପ୍ତଗଙ୍ଗା ବୋଲି
 କହନ୍ତି । ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ପୋତି ହୋଇଗଲାଣି ।

ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବସନ୍ତଦେବ ହେଉଛନ୍ତି ଦ୍ଵାଦଶ
 ମାଧବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ଭଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ପୃଷ୍ଠିମଣ୍ଡାଳ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପୃଷ୍ଠରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ
 ହୋଇ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିରଜାଳ ନିବାସ କରିବା ପାଇଁ ଧ୍ୟାନ କଲେ । ତାଙ୍କର ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ
 ଦେହରୁ ବାତରଗାଟି ମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ଗତ ହେଲେ । ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ଭଗବାନ
 ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ଏହି ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହି ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବଙ୍କ
 ମଧ୍ୟରେ ବସନ୍ତ ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଟନ୍ତି । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ଶେଷରେ—

“ଅନ୍ତଃ ପ୍ରମୋଦସଂସାର ବିପ୍ରାରିତନିଜାନନ୍ଦଃ,
 ବ୍ରାଜଦେବତାପ୍ୟଂ ତୁ ବରଦୋ ଯସ୍ତ ବିଦ୍ୟତେ ।
 ମଣିରୁଡ଼େ ଶିରୋ ଦେବ ବରଦୋ ରମତେ ପୁଷ୍ପମ୍,
 ଛନ୍ଦାସି ଯସ୍ୟ ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ଯଜ୍ଞଶ୍ଚ ବିଧିଧାତୁଥା ।
 ତସ୍ମିନ୍ନା ମହାଦେବା କୃଷ୍ଣା ଭକ୍ତ୍ୟା ପ୍ରଣମ୍ୟ ଚ,
 ପ୍ରାଜାପତ୍ୟଂ ବରଂ ଗର୍ଭଂ... (୮, ୨୨-୨୪)

ଏହି ଦ୍ଵାଦଶ ମାଧବଙ୍କୁ ଫାଲ୍‌ଗୁନ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଏକଦଶୀରେ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ କରିବା
 ଉଚିତ୍ । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀରେ ଏବଂ

ବିଶେଷ ଭାବରେ ବୈଶାଖ ମାସରେ ଉପବାସ କଲେ ଅନେକ ଫଳ ମିଳେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବରହସେନକୁ ସେସବୁର ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯଥା—

“ସୈନ୍ଧବ୍ୟଭରଣେ ନଦ୍ୟାଃ ବୈତରଣ୍ୟାଃ ହରିଃ ସ୍ବପ୍ନ
ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ୍ ଅଗ୍ରତପ୍ରସ୍ୟ ପୂର୍ବଃ
ସେସବୁରମିତି ଖ୍ୟାତଂ ଶୀର୍ଷଂ ସିଦ୍ଧନିଷେବତମ୍
ତସ ସ୍ନାତ୍ବା ନରୋ ଦେବ ଶୁଭାନ୍ତଃକରଣଃ ଶୁଚି ।” (୪, ୧୭, ୧୮)

କପିଳ ସଂହିତାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଏହି ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିବା ବରହଦେବ ସାକ୍ଷୀ ମୁକ୍ତିଦାତା ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ବିଷ୍ଣୁଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ଯଥା—

“ବରହରୂପୀ ଭଗବାନ୍ ତପାସ୍ତେ ମୁକ୍ତିଦାୟକଃ
ତଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ବା ପୁଜୟିତ୍ବା ଚ ବିଷ୍ଣୁଲୋକମବାପ୍ନୁୟାତ୍ ।” (୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ବରହ ଶୀର୍ଷର ଅନ୍ୟ ନାମ ହୋଡ଼ ଶୀର୍ଷ । ସେହି ହୋଡ଼ ଶୀର୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କପିଳ ସଂହିତାରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ହୋଡ଼ରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଃ ସାକ୍ଷୀଶୀର୍ଷମାଗତଃ
ତସ ସ୍ନାନଂ କ୍ଷୟାସ୍ମିନ୍ ହୋଡ଼ଦେହେ ଚ ଲଭତେ ।” (୮ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ବରହଦେବଙ୍କର ଦୋଳଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନୀୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି—

“ଦୋଳାୟମାନଂ ହୋଡ଼ଞ୍ଚ ତସ ପଶ୍ୟନ୍ତୁ ଯେ ନରଃ
ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟାଦି ପାପାନି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣା ମୁକ୍ତିମାପୟଃ ।” (୮ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ବ୍ରହ୍ମପୁରଣରେ ମଧ୍ୟ ହୋଡ଼ରୂପୀ ହରିଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ସାକ୍ଷୀତ ବିଷ୍ଣୁପଦ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବାର ଉପଦେଶ ଅଛି, ଯଥା—

“ଆସ୍ତେ ସ୍ବପ୍ନମୁପ୍ରସେବ ହୋଡ଼ରୂପୀ ହରି ସ୍ବପ୍ନ ।
ଦୃଷ୍ଟ୍ବା ପ୍ରଣମ୍ୟ ତଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ନରୋ ବିଷ୍ଣୁପଦଂ ବ୍ରଜେତ୍ ।” (ବ୍ରହ୍ମ ୪୨, ୫)

ତଥାକଥିତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ ଅନୁଗତ ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବରହ ଦେବଙ୍କର କ୍ଷେପର ପବିତ୍ରତା ସମ୍ପର୍କରେ ବିସ୍ତୃତଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯଥା—

“ମଣି ରୁଡ଼ାଣ୍ଡି ଚ ବିଷ୍ଣୋର୍ମାହାସ୍ୟଂ ମଙ୍ଗଳପ୍ରଦମ୍
ହୋଡ଼ାଭ୍ୟାନେ ତତ୍କୁଣ୍ଡେ ସ୍ନାତ୍ବା ପୂର୍ବଂ ଯଥାକଥମ୍ ।
ପିତୃନ୍ ସତପ ସ୍ବେଦଭକ୍ତ୍ୟାତଂ ଦେବଂ ପୂଜୟେନ୍ନରଃ
ତତଃ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣୀ କୃତ୍ୟ ପ୍ରଣମ୍ୟ ପ୍ରସ୍ବତୋଭୁବି ।

ଭବ୍ୟଂ ନରକାସ୍ତ୍ରଂ ସ୍ୟ କଳାନାମେକବଂଶତମ୍
 ବୈଷ୍ଣବଂ ରୂପମାସ୍ତ୍ବାୟ ବୈକୁଣ୍ଠେ ମୋଦତେ ସଦା ।
 ଅନ୍ୟତ କଥୟିଷ୍ୟାମି ବୈଶାଖେ ଭକ୍ତତୋ ନରଃ
 ବୈତରଣ୍ୟଂ ତୁ ଯଃ ସ୍ମାରା ପୁନଃପୁନଃ ପିତୃନପି ।
 ପିଣ୍ଡାଦିଭ୍ୟଃ ପ୍ରସନ୍ନାୟା ଦେବଂ ପଶ୍ୟେଜ୍ଜଗସ୍ତତମ୍
 ମହାପଞ୍ଚବରଂ ତଂ ମହାମଙ୍ଗଳଦାୟକମ୍ ।
 ଦର୍ଶନାନ୍ତୁ କ୍ତଂ ନୃଣାଂ ଭୁକ୍ତଦଣ୍ଡଃ କଟେଶବଃ ।
 ଚତୁର୍ଭୁଜଂ ମହାଦେବମପୂଜାଦିତ୍ୟବର୍ଜସମ୍ ।
 ପୁପ୍ରସନ୍ନଂ ଜଗଦ୍‌ଯୋନିଂ ସର୍ବାଶାପଶୟୁରକମ୍ ।”

(ବରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ୯୦୮୭-୯୨)

ଏହିପରି ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ପୁଣ୍ୟଲଭର ସୁଚନା ଅଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନର ଯାଜପୁର ବରଫ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଗୋଟି ବରଫ ମୁର୍ତ୍ତି ଓ
 ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଏହି ଦୁଇ ବରଫ ମୁର୍ତ୍ତିକୁ ଯଜ୍ଞ ବରଫ ଓ
 ଶ୍ୱେତ ବରଫ ବୋଲି ଚିହ୍ନାଇ ଦିଆଯାଏ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର
 ମନ୍ଦିର, ଯାହାକୁ ପତିତପ୍ରାବନ ମନ୍ଦିର କୁହାଯାଏ, ତହିଁରେ ତିନିଗୋଟି ବରଫ ମୁର୍ତ୍ତି
 ଓ ଏକ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ମୁର୍ତ୍ତି ବିରଜମାନ ଅଛନ୍ତି । ସେହି ତିନି ବରଫ ମୁର୍ତ୍ତିକୁ ଶ୍ୱେତ ବରଫ,
 କଳ୍ପବରଫ, ଲକ୍ଷ୍ମୀବରଫ କୁହାଯାଏ । ଶୁଣାଯାଏ ଯେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବରଫଙ୍କର ମୁର୍ତ୍ତି ଆଳରେ
 ଓ କଳ୍ପବରଫଙ୍କର ମୁର୍ତ୍ତି ବିଚିତ୍ରସ୍ୱରରେ ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଏହି ବରଫ ବିଗ୍ରହ-
 ମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ପରିଚୟ ପାଇବା ଦୁଷ୍ଟର । କିନ୍ତୁ ମୁର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସାରେ ଏହି ବିଗ୍ରହଗଣ
 ଆଦି ବରଫ ହିଁ ଅଟନ୍ତି । ଯେ ଆଦି ବରଫ, ସେ ହିଁ ଶ୍ୱେତ ବରଫ ଓ ସେ ଯଜ୍ଞ ବରଫ ।
 ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ନାସାରନ୍ତରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ଲଭ କରିଥିବା ବରଫ ଶିଶୁ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣର
 ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଶ୍ୱେତ ବରଫ ହିଁ ଅଟନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ତାଙ୍କର ଶରୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଜ୍ଞ
 ପଦାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କାରଣରୁ ସେ ଯଜ୍ଞ ବରଫ ହିଁ ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କର
 ଅବାହର ଭେଦ କେବଳ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର, କାରଣ ପୁରାଣରେ ଏକାଧିକ ବରଫଙ୍କ
 ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।

ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର

ଶ୍ରୀ ଜଗଦନ୍ନ ପାଠୀ

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀରେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଜଗନ୍ନାଥ ବଡ଼ ପ୍ରାଚୀନ । କେତେକ ହିତ୍ୱାନ୍ ଏହାକୁ ଦୈବିକ ସୁଗନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାର ମନେକରନ୍ତି । ଏହାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ଏ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ‘ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲନ୍ତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବେଦବ୍ରତ୍ୟକାର ପାପୁଣାୟନ ଗୋଟିଏ ଉତ୍କଳବଂଶୀୟ ଯନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଅବସରରେ ଏକ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଣ ଦେଶରେ ଦାରୁମୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମାଙ୍କ ଦେବତା ଶରୀର ସୂଚନା ଦେଇ ପରେଷ୍ଟରେ ସେହି ବିପ୍ରକୃଷ୍ଣ ଦେଶ ଯେ ଶ୍ରୀମାଳାତଳ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ସେହି ଦାରୁମୟ ଦେବତା ଶରୀର ଯେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଏହା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ଭରତବର୍ଷରେ କୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ରସାର ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଉଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଜଗନ୍ନାଥକ୍ଷେତ୍ର ଏକ ବିଷ୍ଣୁକ୍ଷେତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିଲା । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ଉତ୍କଳ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । କେହି କେହି ଏହି ଦେବତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦ୍ୟ ଅଧିବାସୀ ଥିବା ଶବରମାନଙ୍କର ‘ଦଗନ୍ତ’ ଦେବତାଙ୍କର ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ବେଳେ ଅନ୍ୟମାନେ ଏହାକୁ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର କଳିଙ୍ଗ ଜନାସନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ହିତ୍ୱାନ୍ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମ କହି ଏହାଙ୍କ ଉଦରରେ ଉଗବାନ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପବିତ୍ର ଦନ୍ତାବଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ସୁଦ୍ଧା ସୁଜିତ ହେଉଥିବାର ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ତେଣୁ କେଉଁ ସମୟରେ ଓ କେଉଁ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସେ ଉଗବାନ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ, ତାହା ପ୍ରମାଣ ସହକାରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ବିଷୟରେ ସମସ୍ତେ ମାରବ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶେଷଶତାବ୍ଦୀର ଗଜେନ୍ଦ୍ର କାଳରେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଅନନ୍ତବର୍ମା ବୈଦ୍ୟନାଥଦେବ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଲେ ଓ ଏହି ମନ୍ଦିର ଅଦ୍ୟାବଧି ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଗଜେନ୍ଦ୍ରପତି ଭୃଷ୍ମୟ ଗଜେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଦାସଗୋବିନ୍ଦା ତାମ୍ରାସନ,

ତୃତୀୟ ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କ ନଗରୀ ତାମ୍ରଶାସନ ଚିଆ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ତାମ୍ର-
ଶାସନରେ ଥିବା ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟି ଗଙ୍ଗନୃପତି ଅନନ୍ତବର୍ମା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ
ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ପ୍ରତିପାଦନ
କରେ—

“ପାଦୌ ଯସ୍ୟ ଧରନ୍ତଃସମଶିଳଂ ନାଭିସ୍ତୁ ସଦାଦିଶଃ

ଶ୍ରୋତ୍ରସି ନେତ୍ରୟୋଃ ଉଦ୍ଗାତ୍ମୟୋଃ ମୂର୍ଦ୍ଧାପି ଚ ଦୈର୍ଘ୍ୟାଭ୍ୟାମ୍ ।

ପ୍ରାସାଦଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ୟ ନୃପତିଃ ସେ ନାମ କର୍ତ୍ତୂଂ ସମଃ

ତସୌତ୍ୟାଦନ୍ତପ୍ରେରୁପେଶିତମୟଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଗଙ୍ଗେଶ୍ଵରଃ ।”

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଥିବା ଗଙ୍ଗେଶ୍ଵର ଶବ୍ଦଟି ସେ ଉତ୍କଳରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର
ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଅନନ୍ତବର୍ମା ଚୋଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କୁ ସୂଚକ କରୁଅଛି । ଏହା ତାମ୍ରଶାସନରେ
ଉଦ୍ଧୃତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ପୁରାପର ସଂଗତରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ
ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’ରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ସେ ଉତ୍କଳର ଗଙ୍ଗବଂଶର
ତୃତୀୟ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବ ବର୍ତ୍ତମାନର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ।
ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—“ଯଜାତି ରାଜା
ଯେଉଁ ପୋଟଳ ତୋଳାଇ ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କୁ ବଜେ କରଇ ଅଛନ୍ତି, ସେ ପୋଟଳ
ଡିନଗୋଟି ଅତି ବରଦମ ହୋଇଲା । ଏହା ଗ୍ରାମୀ ୧୦୦ ହାତ ଉଚ୍ଚତ ପ୍ରାସାଦ ଗୋଟିଏ
ତୋଳାଇବା । ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କ ଆଦୃତନ ଭକ୍ତରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଦେଉଳ
ଗୋଟାମାନ ଆନ କରି ତୋଳାଇବା । ଏଥିକୁ ଥୋକାଏ ସୁନା ଦବା । ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କ
ଚତୁର୍ଭୁଜମାନ ଖଟଣି ଯୋଗାଡ଼ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କରି ଥୋକାଏ ସୁନା ଥୋକାଏ ରତନ
ଦବା । ଏମନ୍ତ ଆମ୍ଭେ ଭବୁରୁଅଛୁ ।” ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ
ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିକୁ ଭଟ୍ଟମିଶ୍ରମାନେ କହିଲେ—“ପ୍ରାସାଦ ଯେ
ଭିତ୍ତିଶ ପ୍ରକାରେ । ଏଥିକୁ କୋଡ଼ିଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରାସାଦ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଶ୍ରୀବତ୍ସ
ଋଷିମାନ ହୋଇ ଯେଉଁ ପ୍ରାସାଦ ସେ ପ୍ରାସାଦ ହରିର ବଡ଼ ପ୍ରିୟ । ଏହା ଶୁଣି ରାଜାଏ
ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ଏହି ପ୍ରାସାଦ ଭଜ କରାଇବା ।” (ବ୍ରଂ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି—ଉତ୍କଳ ଚଣ୍ଡି-
ବିଦ୍ୟାଳୟ, ପୃ. ୩୦-୩୧) ।

କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଆହୁରି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ,
ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବ ପରମହଂସ ବାଜପେୟୀଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ୧୦ ଲକ୍ଷ ମାତ୍ର ସୁନା
ଦେଇ ଦେଉଳ ତୋଳାଇ ଥିଲେ, ୨ ଲକ୍ଷ ୫୦ ହଜାର ମାତ୍ର ସୁନାରେ ପରମେ-
ଶ୍ଵରଙ୍କ ଅଳଙ୍କାର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ଓ ତାହାଙ୍କର ୧୫ ଅଙ୍କରେ ପାଲ୍‌ଗୁନ
ଶୁକୁପସ ଦଶମୀ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଏକାଦଶୀ ତିଥି ପୁରୁବାର ଦିନ ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କୁ ଭକ୍ତ
ଦେଉଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇଥିଲେ । ଐତିହାସିକମାନେ ଏବେ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରୁଛନ୍ତି ଯେ
ସଦ୍ୟାପି ଅନନ୍ତବର୍ମା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ଭକ୍ତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ,

ସେ ତାହା ସଫୁର୍ତ୍ତ କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ-କାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ହିଁ ସଫୁର୍ତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଗବେଷଣାର ପ୍ରାପ୍ତାବଳ୍ୟ ରହିଛି ।

ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ କେବଳ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ସେଥିରେ ପରମେଶ୍ବରଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇ ଦେଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ନାତି ଓ ସେବାପୁଜାର ଉନ୍ନତି ଲାଗି ମଧ୍ୟ ଯତ୍ନବାନ ହୋଇଥିଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ, ସେ ଶ୍ରୀ ପରମେଶ୍ବରଙ୍କର ‘ଶ୍ରେଣ ମଡ଼ପୁଲ’ ଭିକ୍ଷାଉଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଶ୍ରୀମହାପ୍ରସାଦର ପ୍ରଚଳନ ତାଙ୍କ ସମୟରୁ ହୋଇଥିଲା । ୨ୟ ପାଞ୍ଜିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଶବ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ, ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ରତ୍ନ-ସିଂହାସନରେ ବିଜେ କରାଇ ଉତ୍ତରୁ ୮୪ ମଡ଼ ପୁଲ ସଙ୍ଗୁଡ଼ି ଶ୍ରେଣ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ଯେ କୌଣସି କାରଣବଶତଃ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ୟା ପାତ୍ରର ଭାଗୀ ହେବାରୁ ତାହାର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ସ୍ବରୂପ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁଣ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ସମେତ ଶ୍ରୀ ପରମେଶ୍ବରଙ୍କର ସିଦ୍ଧି ଶ୍ରେଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେ ପତି, ମୁହୂରଥ, ପଣ୍ଡା, ପଶୁମାଳିନ, ଖୁଣ୍ଟିଆ, ସୁଆରବଡ଼ୁ, ପଣିବଡ଼ୁ, ଗରବଡ଼ୁ, ସୁଆର, ମୁହୂଳ, ପଡ଼ିଆସ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସେବକ ସମେତ ଛତିଶା ନିଯୋଗର ସୃଷ୍ଟି କରାଇଥିଲେ । ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବା-ପୁଜା ଅତି ବ୍ୟାପକ ହୋଇଥିଲା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାତି ଓ ସେବା-ପୁଜା ପାଇଁ ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦେଇଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗରାଜା କାଳରେ ହିଁ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଜଗନ୍ନାଥ ସାଧାରଣ ରାଜାୟ ଦେବତା ସ୍ବରୂପ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ଶୁଦ୍ଧଦେବତାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ହିଁ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟର ସାବଭୌମ ରାଜାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନିଜକୁ ତାଙ୍କର ଜଣେ ଅଧିପତି କର୍ମଭାରସ୍ବରୂପେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ପରମ୍ପରା ସ୍ବୟଂ ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କ ପାତାଳେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପିରେ ସେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ନାମରେ ଅଙ୍କ କଟାଇଥିଲେ, ଯାହାଫଳରେ କେତେକ ଐତିହାସିକ ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବଙ୍କର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବୋଲି ଦ୍ବିତୀୟ ନାମ ଥିବାର ଭ୍ରମ କରିଅଛନ୍ତି । ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଉତ୍କଳର ସାବଭୌମ ରାଜାରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନିଜକୁ ତାଙ୍କର “ରାଜା” ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ କରି ରାଜା କରବାକୁ ଗୌରବ ବୋଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗବଂଶ ଶାସନ ପରେ ଉତ୍କଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଗଙ୍ଗପତିମାନେ ରାଜା କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପରମ୍ପରାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ନୃପତିମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ-

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମହିମା ଓଡ଼ିଶାର ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରି ଭାରତବର୍ଷର ବାହାର ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତର ବାହାର ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଭକ୍ତ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆଗମନ କରୁଥିଲେ । ତତ୍କାଳୀନ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସନ୍ଥ ଓ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆଗମନ କରି ସେମାନଙ୍କର ମଠ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଶ୍ରୀମଧ୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଶ୍ରୀନରହରି ଗର୍ଭ ଓ ଶ୍ରୀଚିତ୍ରନାମ-ଦେବଙ୍କ ନାମ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ । ଏମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି, ସେଠାରେ ଏକ ମଠ ସ୍ଥାପନ କରି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ମହିମାର ଯଥେଷ୍ଟ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନ କରିଥିଲେ । ଏହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜଭୂମିରେ ଉପସ୍ଥିତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଭାବରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନୀତି ଓ ଯାତ୍ରା-ଉତ୍ସବରେ ଅନେକ ସଂସ୍କାର ଅଣାଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାକୁ ବ୍ୟାପକ ଓ ଜନପ୍ରିୟ କରାଯାଇଥିଲା । ଫଳରେ ବହୁ ଭକ୍ତଙ୍କର ଏଠାରେ ସମାଗମ ହୋଇଥିଲା ।

ଖ୍ରୀ ୧୫୭୮ ରେ ବଙ୍ଗର ଆଫଗାନ ଶାସକ ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳରାଜା ତେଲେଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କୁ ବଧ କରି ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିବା ପରେ ଆଫଗାନ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲା ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଗ୍ରହକୁ ଅଗ୍ନିରେ ନିଷେଧ କରିଥିଲା । ଫଳରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ଦେବତାରାଜ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିବାରୁ ଶୀର୍ଷଯାତ୍ରୀମାନେ ଆଉ ଆସିଲେ ନାହିଁ ଓ ଏହା ଉତ୍କଳର ଅର୍ଥନୀତିରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ସେହି କାଳରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଗଡ଼ଠାରେ ନୂତନ ଭୋଇବଂଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ପୁନର୍ବାର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଥିଲେ । ଐତିହାସିକ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଘଟଣା ଖ୍ରୀ ୧୮୭୫ ରେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । (ବ୍ରା-ଖୁରୁଧା ଇତିହାସ—ବୈଦ୍ୟରାଜା ମହାପାତ୍ର) ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି—“ଅ ୯ କ ରାଜା କୁଞ୍ଜ ଗଡ଼ରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଣାଇଲେ । ଖୁରୁଧା କଟକେ ବନଯାଗ କରି ସୁପୁରତି କରାଇଲେ । ଅ ୧୧ କ କକଡ଼ା ବି ୧୮ ନ ଶ୍ରାବଣ ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ ଦିନ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବଡ଼ଦେଉଳ ରତ୍ନସିଂହାସନେ ବିଜେ କରାଇଲେ । X X X ପରମେଶ୍ୱର ମା ୪ ସ ଯାଏ ନିସଙ୍ଗୁଡ଼ି ମଣୋହି କରୁଥିଲେ । ଭୟରେ ରାଜା ସଙ୍ଗୁଡ଼ି ନ କରାଇଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ସାଆନ୍ତ ଭଟ୍ଟ ମିଶ୍ରମାନଙ୍କୁ, ସ୍ୱଦେଶୀ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଘେନି ବିରୁର ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଗଡ଼ଣେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଲା । ସେ ସେବକମାନଙ୍କୁ ଘେନି ସଙ୍ଗୁଡ଼ି ଘୋର ମଣୋହି କରାଇଲେ । ସକାଳ ଧୂପ ମଣୋହି ବଢ଼ିଲା ଉତ୍ତରେ ଖେତେକ ମହାପ୍ରସାଦ କାଖରେ କରି ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ମହାରାଜା ଜୟ ବିଜୟଦ୍ୱାର କଳାପାହାଡ଼ ଉପରେ ଉଭା ହୋଇ ସମସ୍ତ ଭଟ୍ଟମିଶ୍ରମାନେ ପଟିଆର କରୁଥିଲେ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଚାହିଁଲେ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଟ୍ଟ, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ପ୍ରହରଜ, ମିଶ୍ର ଗୋସାଇଁ ତିନିଲେକେ ରାଜାଙ୍କ ହାତରୁ ଉଚ୍ଛ୍ରେଷ୍ଟ ମହାପ୍ରସାଦ ସେବା କରି ମୁଣ୍ଡରେ ହାତ ବୋଲିଲେ । ହରି ଶବଦ କରି ସମସ୍ତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ,

ବ୍ରହ୍ମରାଜ, ଭକ୍ତ ମିଶ୍ରମାନେ ମହାପ୍ରସଦ ପାଇଲେ । ସମସ୍ତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବ୍ରହ୍ମରାଜମାନେ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଦୁଃଖ ଇନ୍ଦ୍ରଦୁମନ ବୋଲି ଶାଢ଼ୀ ଦେଲେ ।” (ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜି ପୃ ୬୨-୭୩) । ଚର୍ଯ୍ୟାମ୍ବର ଚକ୍ରତା ପୋଥିରେ ଏହି ବିବରଣୀ ପ୍ରକୃତ ହୋଇଥିଲା ମଧ୍ୟ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର । ତହିଁରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି — “ଏହା କହିବାରୁ ରାଜା ବଡ଼ ପଦ୍ମନାଭ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ । ସେ ଯାଇ କୁଳଙ୍ଗଠାରୁ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଆଣିଲେ । ମହାରାଜ ସ୍ବୟମ୍ଭୁଷଣ ବିଧିରେ ଚତୁର୍ବଳି ଯକରେ ଦାରୁ ଶ୍ରୀମୁଖି କରି ଭିତର ପୋଟଳରେ ଶାଳଧା ବିଜେ କରାଇ ଶ୍ରୀମୁଖି କଲେ । ଏହି ରାଜାଙ୍କ ୮ ଅଙ୍କ ମିଥୁନ ୧୮ ଦିନେ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ଦଶମୀ ଗୁରୁବାରରେ ରଥ ନ ହୋଇ ଚଉଦୋଳରେ ବିଜେ କରାଇ ଅଶ୍ବମେଧ ଦାଣ୍ଡରେ ବିଜେ କରାଇ ରତ୍ନସିଂହାସନରେ ବିଜେ କଲେ ।” (ଚକ୍ରତା ପୋଥି ଓ ଶର୍ଯ୍ୟାମ୍ବ ଚକ୍ରତା-ପୃ ୭) । ତହିଁରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କୁ ନବୀନ ଇନ୍ଦ୍ରଦୁମନ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି ।

ଓଡ଼ିଶା ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବାପରେ ରାଜା ମାନସିଂହଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଧାରକ ଦାୟିତ୍ବ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା । ତାହାପରେ ମୋଗଲ-ଶାସନ ସମୟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରକୁ ମୋଗଲ ସୁବାହାରମାନେ ବହୁବାର ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ଓ ଏଥିପାଇଁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବହୁବାର ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଫଳରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ଶୂନ୍ୟ ହେବାରୁ ଯାହା ଆସିଲେ ନାହିଁ ଓ ମୋଗଲ ରାଜାଙ୍କୁ ଯାହାକିର ବାବଦ ଅର୍ଥ ଆସିଲା ନାହିଁ । ଫଳରେ ଶୀଘ୍ର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ, ସେହି କାଳରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଯୋଗୁ ଏତେ ସଂଖ୍ୟାରେ ଫାର୍ସିଯାହା ଓ ଭକ୍ତଗଣ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଆସୁଥିଲେ ଯେ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଆଦାୟ ହେଉଥିବା ଯାହାକିର ମୋଗଲ ଶାସକମାନଙ୍କର ଏକ ଉତ୍ତମ ଆୟପନ୍ଥା ଥିଲା । ଏହି ଯାହାକିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ମରହଟ୍ଟା ଓ ଇଂରେଜ ଶାସନର କେତେକ ଅଂଶରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ଇଂରେଜ ସରକାର ଏହାକୁ ଉଠାଇ ଦେଇଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଯୋଗୁ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ, ଏପରିକି ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇ ତହିଁରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ବିଧି ଅନୁସାରେ ପୂଜା ଓ ଯାହା-ଉତ୍ସବ ବିଧି ପାଳିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିରଜା-କ୍ଷେତ୍ର ଯାଜପୁରଠାରେ ନିର୍ମିତ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଚନ୍ଦ୍ରଧରେ ଅନ୍ୟତମ । ଦେବା ବିରଜା ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି । ଭଗବତା ବିରଜାଙ୍କର ଦ୍ବିତୀୟା ସିଂହବାହନ ମୁଖିକୁ ଐତିହାସିକ ରମାପ୍ରସାଦ ତଳ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତକର ବିଗ୍ରହ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁପ୍ତକାଳୀନ ବିଗ୍ରହ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଦୁର୍ଜୟବିଶାୟ ପୃଥ୍ବୀ

ମହାବଳଙ୍କ ପାରଳାଖିମୁଣ୍ଡି ତାମ୍ର ଶାସନରେ ‘ବରଜାନଗର’ ଓ ମହାବଳ ଭାବେ ଦର୍ଶିତ ସୋରସ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ‘ବରଜାଗଡ଼’ ନାମ ଦେଖି ଐତିହାସିକମାନେ ଶ୍ରୀଶ୍ଚାପ୍ତ ଷଷ୍ଠ-ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ‘ବରଜା’ ବା ବରଜା ଦେବୀ ତଥା ଯାଜପୁର ଉଭୟେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିବାର କହିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତର ଘନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ଉତ୍କଳ କହିଛନ୍ତି ଯେ ବରଜା ବା ଯାଜପୁର ପ୍ରାଚୀନତମ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଗାଁ ଅଟେ । ମହାବରଜରେ ବନପଦରେ ମଧ୍ୟ ବରଜା ଗାଁର ଉତ୍କଳ ରହିଛି । କବି ଉଷ୍ମିମ ମାନବଦେବଙ୍କର ଉକ୍ତ ଭାଗବତରେ ଉତ୍କଳ ଅଛି ଯେ ଏହି ଦେଶରେ ଭୋଜବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନେ ବରଜା ଦେବୀଙ୍କର ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ବିମଳ ବସନ୍ତ କୁଳରେ ଜାତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଗୁରୁ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅତି ଅହନୟ ବା ଗବରୁ ସେହି ଭୋଜବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ରାଜପୀଠରୁ ଉଷ୍ମ ଦୋଇଥିଲେ । ଇତିହାସରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ଶ୍ରୀଶ୍ଚାପ୍ତ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭୌମଙ୍କର ରାଜବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଏହି ଯାଜପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଗୁରୁଗୁରୁ ପାଟକ ବା ଗୁଡ଼ଦେବ ପାଟକ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ରାଜ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରି ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମ, ବିଶେଷତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଉଦାର ମାତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭାକରଦେବଙ୍କ ପତ୍ନୀ ମାଧବୀଦେବୀ ମାଧବେଶ୍ବର ମହାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବାର ତାଙ୍କର ହଂସେଶ୍ବର ଶିଳାଲିପିରୁ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଅତଏବ ଭୌମଙ୍କର ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଉଭୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଶୈବଧର୍ମର ପ୍ରସାର ହୋଇଥିଲା । ଏକ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ରୂପରେ ଯାଜପୁର ଏହା ପୁରୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଶ୍ଚାପ୍ତ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ବୃହସ୍ପତିବଂଶରେ ଉତ୍କଳ ଅଛି— “ବରଜେ ବରଜାମାତା ବ୍ରହ୍ମାଣୀ-ସପ୍ରତିଷ୍ଠିତା । ଯସ୍ୟାଃ ସଦର୍ଶନାନ୍ନୁଷ୍ଠ୍ୟଃ ପୁନାତ୍ୟା ସପ୍ତମଂ କୁଳମ୍ ।” (ବୃହସ୍ପତିବଂଶ—୪୦ ତମ ଅଧ୍ୟାୟ—୧ମ ଶ୍ଳୋକ) । ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀଙ୍କ ଦ୍ବାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ବରଜା ଦେବୀ ଯାଜପୁରର ବହୁ ପୁରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । କପିଳ ସଂହିତାରେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପାଟଣା ଶେଷ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଶାବଦେବଙ୍କର ଉକ୍ତ ଭାଗବତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭୋଜବଂଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ଭୌମଙ୍କର ବଂଶକୁ ସୂଚିତ କରେ । ଭୌମଙ୍କର ରାଜବଂଶ ଶାସନ ପରେ ଉତ୍କଳ ସୋମବଂଶୀୟ କେଶରୀ ଉପାଧ୍ୟାୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଶାସନାର୍ଥୀନ ହୋଇଥିଲା । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଶୈବ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଅନେକ ଶିବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ଉଭୟ ଶୈବଧର୍ମ ଓ ଗାନ୍ଧ୍ୟଧର୍ମର ବିକାଶ ସାଧନ ଘଟିଥିଲା । କିନ୍ତୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଜପୁର ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜ୍ୟାଳୟ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ରାଜା ଦିଂଶୟ ଯଯାତି ଯାଜପୁରଠାରେ ‘ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର’ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ସେଠାରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ ଶାସନ ପରେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁର ତାହାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହରାଇ ନଥିଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଅନନ୍ତବର୍ମା ଭୈରବଜ

ଦେବ ଯାଜପୁରଠାରେ ଯାଜପୁର-କଟକ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଅଭିନବ ବାରଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକ ସହର ଗଜବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁର ଆସୁଥିଲେ ଓ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଗଜରାଜା କାଳରେ ଯାଜପୁର ଗଜରାଜ୍ୟର ଏକ ବୃହତ୍ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ଏକ ରାଜନୈତିକ କ୍ଷେତ୍ର ଆବେଶ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର କ୍ଷେତ୍ର ରୂପରେ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରହିଥିଲା । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଗଜପତି ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ-କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ କୌଣସି ନ୍ୟୁନତା ଆସି ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ମୁସଲମାନ, ମରହଟ୍ଟା ଓ ଇଂରେଜ ଶାସନରେ ଯାଜପୁର ସେହିପରି ନିଜର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରକ୍ଷାକରି ପାରିଥିଲା ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର-ଅଧିଷ୍ଠିତ ଶ୍ରୀରୁଷୋଭାମୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟର କିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ, ଏପରିକି ଉତ୍କଳ ବାହାରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅନୁରୂପ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେବା-ସୁଜା ଓ ପଦପଦ୍ମ-ଶିମାନ ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା, ତହିଁରୁ ଯାଜପୁର ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଯାଜପୁରଠାରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ତାହା ଅଦ୍ୟାବଧି ବିଦ୍ୟମାନ । ସ୍ଥାନୀୟ ଜନଶ୍ରୁତି କହେ ଯେ ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ଯଯାତିକେଶରୀ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତରେ ସୋମବଂଶର ଦୁଇଜଣ ଯଯାତି ନାମଧେୟ ରାଜା ରାଜା କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜନଶ୍ରୁତି ମାତ୍ର ଜଣେ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ ଓ ତାହାକୁ ଯାଜପୁରର ଅନେକ ଜାଗିର ନାୟକ ହୋଇଥିବାର ଶ୍ରେୟ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଅବଶ୍ୟ ଏ ପ୍ରକାର ଜନଶ୍ରୁତିର ଐତିହାସିକ ଗବେଷଣା-ସାପେକ୍ଷ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ମତରେ ଗଜ ନୃପତି ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ (ଖ୍ରୀ ୧୨୧୧-୧୨୩୯) ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । (The Jagannath Temples in Eastern India—by K. N. Mohapatra, P-21) କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ ୧୫୭୮ରେ ଯେତେବେଳେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଯାଜପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଗୋହିର-ଝିଲ୍ଲ ସୁଦ୍ଧା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରାଣ ହରାଇଲେ, ସେହି କାଳରେ ଆଫଗାନ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ର ବିଜୟୀ ସେନା ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବ୍ୟାପକ ଧ୍ବଂସଲୀଳା କରିଥିଲେ । ଯାହା ଫଳରେ ଯାଜପୁରର ଅନେକ ମନ୍ଦିର ଓ ବିଗ୍ରହ ଧୂଳିସାଜ୍ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାପାତ୍ର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ସୁବାଦାର ଆବୁ ନସର ଖାଁ ଯାଜପୁରଠାରେ ଯେଉଁ ମସଜିଦ୍ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ତହିଁରେ ଅନେକ ଭଗ୍ନପ୍ରାପ୍ତ ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରସ୍ତରଗଣ୍ଡ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଅଦ୍ୟାବଧି ଆବୁ ନସର ଖାଁ ମସଜିଦ୍ ଗାସରେ ଅନେକ ହିନ୍ଦୁ ଜାଗିର ସଙ୍କେତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସମ୍ଭବତଃ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରସ୍ତରମାନ ମଧ୍ୟ ସେହି ମସଜିଦ୍ ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା ।

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ସେହି ବସ୍ତୁରେ କପିଳ ସହିତା ଓ ଭରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ସ୍ଥଳ ମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ତହିଁରେ ଥିବାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏନାହିଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ମତରେ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟମଦେବ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିର ଯାଜପୁରଠାରେ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ତହିଁରେ ବିମୁଖିଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଭରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ୧୯ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଏକଦା ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମା, ମୁଁ ସର୍ବଦେବତାଃ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ମୋଠାରୁ କେହି ଅଧିକ ନାହିଁ ବୋଲି ଗର୍ବ କଲେ । ଏହା ଶୁଣି ଭଗବାନ ନୃସିଂହ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଦେବ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଏହିପରି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦ ହୋଇ ଉଭୟେ ଭଗବାନ ଶଙ୍କରଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗମନ କଲେ । ଭଗବାନ ଶଙ୍କର କହିଲେ ତୁମ୍ଭ ଦୁହେଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେ ମୋର ଆଦ୍ୟରୁ ପ୍ରାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୁଲିଆସିବ, ସେ ହିଁ ସର୍ବଦେବତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେବ । ଉଭୟେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବା ପରେ ବ୍ରହ୍ମା ସଦାଶିବର ଉଭୟ ଶ୍ରବଣ ଓ ନୃସିଂହ (କୃଷ୍ଣ) ତାଙ୍କର ନିମ୍ନଭାଗକୁ ଗମନ କଲେ । ଭଗବାନ ନୃସିଂହ ତାଙ୍କର ଜାତୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇ ଫେରି ଆସି କହିଲେ ହେ ମହେଶ୍ୱର ! ଆପଣଙ୍କର ଆଦ୍ୟଠାରୁ ପ୍ରାନ୍ତ ଯାଏ ପିବାକୁ କେହି ସମର୍ଥ ନୁହଁନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମା ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇଯାଇ ଶିବଙ୍କର ମସ୍ତକଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଓ ସେଠାରେ ଶଙ୍କରପ୍ରିୟା ଦେବୀଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ । କେତେଜଣ ପଚାରିଲେ—ହେ ବ୍ରହ୍ମା, ଆପଣ କୁଆଡ଼େ ଯାଉଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମା କହିଲେ—ମୁଁ ଏହି କିଛି ଦୂରରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ଭଗବାନ ଶିବଙ୍କର ମସ୍ତକଠାକୁ ଯାଇଅଛି । କେତେଜଣ କହିଲେ—ମୁଁ ତ ଛଅମାସ ହେଲା ଶୀଘ୍ର ଗତିରେ ଆସୁଛି ଯେ ସେଠାକୁ ଯାଇପାରୁ ନାହିଁ । ତାହାପରେ ବ୍ରହ୍ମା କହିଲେ—ହେ କେତେଜଣ ! ତୁମ୍ଭେ ଯାଇ ମହାଦେବଙ୍କୁ କହିବ ଯେ ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମା ମସ୍ତକରୁ ଆଣିଅଛନ୍ତି । ଏହାବାସ ମୋର କଲ୍ୟାଣ ହେବ । କେତେଜଣ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ଯାଇ ସେହିପରି ଶ୍ରବଣର ଶଙ୍କରଙ୍କୁ କହିଲେ, ଭଗବାନ ଶିବ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ—ତୁମ୍ଭେ ମୋର ମସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇ କେତେଜଣଙ୍କୁ ଆଣିଅଛୁ କି ? ବ୍ରହ୍ମା ଉତ୍ତର ଦେଲେ—ମୁଁ ଆପଣଙ୍କର ମସ୍ତକରୁ କେତେଜଣଙ୍କୁ ଆଣିଅଛି । ଏହା ଶୁଣି ଭଗବାନ ସଦାଶିବ କୋପ କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ—ତୁମ୍ଭେ ଅପୂର୍ବ ହୁଅ । ସେହିପରି ଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ କ୍ରୋଧ କଲେ । ସେ କହିଲେ—ଏହି ଯେ ନୃସିଂହଦେବ ଅଛନ୍ତି, ସେ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଭୁ ନାରାୟଣ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସହିତ ସମାନତା ଲଜ୍ଜା କରି ତୁମ୍ଭର ଏପରି ଫଳ ହେଲା । ଯଦି ତୁମ୍ଭେ ଯଜ୍ଞେଶ୍ୱର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଯଜ୍ଞ ମାଧ୍ୟମରେ ଆରାଧନା କରିବ, ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀ ମୁଖିର ସଂସାରରେ ତୁମ୍ଭର ପୂଜା ହୋଇପାରିବ । ଏହିପରି ଶାପବାକ୍ୟ ଶ୍ରବଣ କରି ବ୍ରହ୍ମା ବିସ୍ମୟପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଓ କେଉଁ ଉପାୟରେ ଶାପମୁକ୍ତ ହେବ ଓ କିପରି ଭଗବାନ ଯଜ୍ଞେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବେ, ତାହା ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏପରି ଚିନ୍ତା କରି ସେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଙ୍କର୍ତ୍ତ (ଯାଜପୁର)ରେ ଯଜ୍ଞ କଲେ । ଭଗବାନ ଯଜ୍ଞସୁରୁଷ ବିଷ୍ଣୁ ଏଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ

ତାହାଙ୍କୁ ବର ଦେଲେ, ହେ ବ୍ରହ୍ମନ୍ ! ତୁମ୍ଭେ ଏହି ସମ୍ଭାରରେ ସ୍ତ୍ରୀମୁଖି ଧାରଣ କରି
ସୁଭଦ୍ରା ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇବ । ତେଣୁ ବଳଦେବ ରୂପରେ ଶିବ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ସ୍ବୟଂ
ହରି ଜଗନ୍ନାଥ ଅଟନ୍ତି ଓ ବ୍ରହ୍ମା ସୁଭଦ୍ରା ରୂପରେ ପୁନିତ ହେଉଛନ୍ତି । ସେମାନେ
ମଳସୁନ୍ଦର ପଟ୍ଟଚରେ ନିବାସ କରିଛନ୍ତି । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାତ୍ମ୍ୟର ଶ୍ରୀଷ୍ଟାରେ—

“ପ୍ରସନ୍ନୋଦୟରଂ ତସ୍ମୈ ସ୍ତ୍ରୀୟା ମୁଖ୍ୟା ପ୍ରପୂଜନମ୍ ।

ତତ୍ପାଦ ସୁଭଦ୍ରାମୁଖ୍ୟାସ୍ୟା ପୂଜାଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ବିଧର୍ମ୍ବକ ॥

ଶିବରୂପୀ ବଳଦେବୋ ଜଗନ୍ନାଥେ ହରିଃ ସ୍ବୟମ୍ ।

ମଳସୁନ୍ଦରଗିରିରା ଦେବୋ ନିବାସ ଚନ୍ଦ୍ରରେବତେ ॥”

(ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ-୧୯ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ୯୭-୯୭ ଶ୍ଳୋକ)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ଯିମୁଖି ଭଗବାନ ଶିବଙ୍କର
ଅଙ୍ଗରେ ଓ ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସନ୍ତୋଷରେ ପୃଥ୍ବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ପୁନିତ ହୋଇଥିଲେ,
ତେମାନେ ‘ମଳସୁନ୍ଦର ପଟ୍ଟଚ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ହିଁ ବାସ କରିଥିଲେ, ବିରଜା
କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ବଳଦେବ-ସୁଭଦ୍ରା-
ଜଗନ୍ନାଥ ଯିମୁଖିଙ୍କର ପୂଜା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ
ମହାପାତ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପୁସ୍ତକରେ ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବିଷୟ
ଥିବା ଯାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ ।

କପିଳସ୍ତବ୍ଧତର ସପ୍ତମ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିରଜାକ୍ଷେପର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ।
ଏହା ପାଟଣା କ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି ତହିଁରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଗିଠରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ତହିଁରେ ଏହି
କ୍ଷେତ୍ରାନ୍ତର୍ଗତୀ ବିଭିନ୍ନ ଦେବ ଓ ଗର୍ଭର ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିବାବେଳେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା
ନାହିଁ । ତହିଁରେ ଶ୍ରୀ ବରହଦେବ, ଶ୍ରୀ ଆଶ୍ବିନ ମହାଦେବ, ଗୋ-ବ୍ରହ୍ମଗର୍ଭ,
ସୋମ ଗର୍ଭ ତଥା ବିରଜା-ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଷ୍ଣୁପଦ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବା କଥା
କୁହାଯାଇଛି । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମ ଅଷ୍ଟମ-ଅଧ୍ୟାୟରେ ନିମ୍ନମତେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି—

“ହୋଡ଼ଗର୍ଭଂ ଚ ସୋସ୍ତେ ପରମଂ ପାବନଂ ମହତ୍ ।

ହୋଡ଼ରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଃ ସାକ୍ଷାତ୍-ଗର୍ଭଭୂମାଗତଃ ॥”

(କପିଳ ସ୍ତବ୍ଧତା-୮ମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଏଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦଟି ଏକ ବିଶେଷଣ-ପଦ ଓ ଏହା ହୋଡ଼ ବା
ବହେଦେବଙ୍କୁ ସୂଚିତ କରୁଅଛି । ତେଣୁ କପିଳ ସ୍ତବ୍ଧତାରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ
ମନ୍ଦିରର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଓ
କପିଳସ୍ତବ୍ଧତା ରଚିତ ହେବାବେଳକୁ ଯାଜପୁରଠାରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନ ଥିଲା ।

ଖ୍ରୀ. ୧୫୧୧ରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ଯାଜପୁର ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ।
ତେହିଁ ବିଷୟ ଉଭୟ ଚୈତନ୍ୟ ଶ୍ରାବକ ଓ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ

ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ଯାଜପୁରଠାରେ ବସନ୍ତଦେବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନୃତ୍ୟଗୀତ କରିଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ନିଶ୍ଚୟ ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଜାଣିନ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଘଟଣା ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ସହକାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଏଣୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଖୋଡ଼ଗ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନ ଥିଲା ।

ଶ୍ରୀପୁର କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଅତୁର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର ପରେ ୧ମ ରଘୁଜୀ ଭୌସାଲଙ୍କ ଶାସନ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୫୧-୧୭୬୫) କାଳରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଶରରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ଯାହା କି ସୋଲଣପୁର ଦୁର୍ଗରେ ଲୁଚ୍କାୟିତ ଭାବରେ ରଖାହୋଇଥିଲା, ତାହାକୁ ଅଣାଯାଇ ସେହି ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଥିଲା (The Jagannath Temples in Eastern India (P-23) କଟକ ଜିଲ୍ଲା ଗେଜେଟିୟରରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସମର୍ପନ କରି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି—“On the bank of the sacred Baitarni stand side by side a modern temple of Jagannath created in the time of Raghuji Bhonsla containing an image removed from the fort at Salampur and a much older temple of kali of the usual Orissaic type.” (Cuttack District Gazetteer—by O'malley, 1906 P-215) ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରଟି ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ରଘୁଜୀ ଭୌସାଲଙ୍କ ଶାସ୍ତି । ଶ୍ରୀପୁର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ କହିଛନ୍ତି—‘ଯାଜପୁରରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସପ୍ତଦଶ କିମ୍ବା ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଏହାର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ ।’ (ବିରଜା ଜଗ୍ନାତାମାଳା ୧ମ ଭାଗ ପୃ ୫୧)

ଏହି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରଟି ଏକ ବିମାନ ଓ ଏକ ଜଗନ୍ନାଥନକୁ ନେଇ ଗଠିତ । ଏହା ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଦଶାଶ୍ୱତ୍ତମଧ୍ୟ ଗାଟ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥିତ । ବିମାନଟି ଏକ ପଞ୍ଚରଥ ପାତ ଦେଉଳ ଓ ଜଗନ୍ନାଥନଟି ଏକ ରେଖ ଦେଉଳ । ଉଭୟ ବିମାନ ଓ ଜଗନ୍ନାଥନରେ ସେପରି କୌଣସି ଗ୍ରହଣ୍ୟ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର କଳା-ନୈପୁଣ୍ୟ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିର ବେତାରେ ଥିବା ସ୍ଥାନମଣ୍ଡପ ତଳେ କେତେକ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ପଥରଖଣ୍ଡ ପଡ଼ିଛି । ସେହିପରି ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ପଛପାଖରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କେତେଖଣ୍ଡ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ପଥରଖଣ୍ଡ ରହିଛି । ସମ୍ଭବତଃ ସ୍ୱତଃ ଏଠାରେ ଏକ ସୁନ୍ଦର କଳାପୂର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ପରେ ତାହା ଭାଙ୍ଗିଯିବାରୁ ତଦୁପରି ଏହି ନୂତନ ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଭାବ ହେଉଅଛି । ମନ୍ଦିରର ମୂଳଦୁଆ ଅଂଶ ଦେଖିଲେ ତହିଁରେ ଥିବା ବିଭିନ୍ନମୂର୍ତ୍ତିରୁ ଏହିପରି ଏକ

ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ମନ୍ଦିରର ଉପାଶ୍ରୟରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ବସନ୍ତ, ନୃସିଂହ ଓ ବାମନମୂର୍ତ୍ତି ପାଶ୍ରବ୍ୟଦେବତାରୂପରେ ରହିଛନ୍ତି । ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନରେ ଥିବା ଏକ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଗଦାଧର ମୂର୍ତ୍ତି କୁହାଯାଉଛି । ତାଙ୍କର ତଳ ବାମହାତରେ ସେ ଶଙ୍ଖ ଧାରଣ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଉଛି, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ହାତମାନଙ୍କରେ ସେ କ'ଣ ଧରିଛନ୍ତି, ପ୍ରଶ୍ନ ଜଣା ପଡ଼ିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପୁରୋହିତମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ସେ ହାତରେ ଗଦା ଧରିଛନ୍ତି । ଜଗମୋହନରେ ଏକ ହନୁମାନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ଓ ସେ ଦୁଇ ହାତରେ ଦୁଇଗୋଟି ଗଦା ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଶିବମନ୍ଦିର ଅଛି ଓ ସ୍ଥାନୀୟ ପୂଜନଗଣ ତାହାକୁ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର କହନ୍ତି । ସେହି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଗୁପ୍ତା, ଶିବ ଓ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି ।

ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ ସିଂହଦ୍ୱାରଠାରେ ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ ବିଦ୍ୟମାନ । ଗରୁଡ଼-ସ୍ତମ୍ଭର ଦକ୍ଷିଣଭାଗରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କର ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବଚରଣ ଦାଶ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯେ ପୁରୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର ନଥିଲା । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବୀ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜକ ପୁଣ୍ଡିନନ୍ଦ ପାଣି ବଦାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କଠାରୁ କିଛି ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ କରି ତଥା ନିଜେ କିଛି ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରି ଏହି ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମଶାଳା ଅଛି । ତାହାକୁ ‘ସ୍ୱାଧୀକାର ଧର୍ମଶାଳା’ କିମ୍ବା ‘ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମଶାଳା’ କୁହାଯାଏ । ବିଜ୍ଞାନୀ-ନିବାସୀ ଜହରମଲ ବୁଲବିଦ୍ୟାସ ଧନାନଙ୍କର ପତ୍ନୀ ସ୍ୱାଧୀକାରୀ ତାଙ୍କର ପତିଙ୍କର ସ୍ମୃତିରକ୍ଷାନିମନ୍ତେ ସମ୍ଭବ ୧୯୬୫ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୦ ରେ ଏହି ଧର୍ମଶାଳା ନିର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ସୁଦର୍ଶନ — ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ମୂର୍ତ୍ତି ବିରାଜମାନ । ମାତ୍ର ଦୁଇଜଣ ସେବକ ପଦ୍ମର ଦିନ ଲେଖାଏଁ ପାଳି କରି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସେବା କରନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୁଇବେଳା ବାଲ୍ୟଭୋଗ ଓ ଦ୍ୱିପ୍ରହରରେ ଏକବେଳା ଅନ୍ନଭୋଗ କରାଯାଏ । ବାଲ୍ୟଭୋଗରେ ଉଷୁଡ଼ା, କଦଳୀ, ନଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ଭୋଗ ହୁଏ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପରି ଏଠାରେ ଗୋପାଳବଲ୍ଲଭ, ସକାଳ, ଦ୍ୱିପ୍ରହର ଓ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳର ଧୂପ ତଥା ବଡ଼ସିଂହାର ଭୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଭୋଗକୁ ସେବାୟତମାନେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପବ-ପବୀଣି ପାଳିତ ହୁଏ । ଏହି ପବ-ପବୀଣିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରଥଯାତ୍ରା ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ବିଧି ଅନୁରୂପେ ଏଠାରେ ସ୍ନାନମଣ୍ଡପରେ ଶ୍ରୀବିଗ୍ରହମାନଙ୍କର ସ୍ନାନଯାତ୍ରା ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଏ । ସ୍ନାନ ପରେ ଶ୍ରୀବିଗ୍ରହମାନେ ଅନବସର କାଳଯାତ୍ରା କରନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି । ରଥଯାତ୍ରା ଦିନ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର

ଓ ଦେବୀ ପୁରୁଷା ତିନିଗୋଟି ରଥରେ ଛଜେ ହୋଇ ବଡ଼ବଜାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସଦାବର୍ତ୍ତ ମଠକୁ ଗମନ କରନ୍ତି ଓ ସେଠାରେ ନବଦିନ ଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଯାଜପୁରର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପୂଜକମାନଙ୍କୁ ରଥଯାତ୍ରାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ସଦାବର୍ତ୍ତ ମଠ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରକୋଷ୍ଠକୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମାଉସୀମା ମନ୍ଦିର ବା ଗୁଣ୍ଡିଚାବନ୍ତ ରୂପରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ବାହୁଡ଼ା ଦଶମୀ ଦିନ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରକୁ ଚିତ୍ରହମାନଙ୍କୁ ସେହି ରଥରେ ଅଣାହୁଏ । ଏକାଦଶୀ ଦିନ ଶ୍ରୀଚିତ୍ରହରଣ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ଚନ୍ଦନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ମଦନମୋହନ ଏକ ପୁଷ୍କରିତ ବିମାନରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀକୁ ଆସି ରୂପରେ ନାବଟଳ କରନ୍ତି ଓ ଏହା ଚନ୍ଦନ-ଯାତ୍ରା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ସେହିପରି ଦୋଳପର୍ବରେ ଉକ୍ତ ଶ୍ରୀମଦନମୋହନ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖରେ ଥିବା ଦୋଳବେଘାରେ ଛଜେହୋଇ ଫରୁ ଖେଳନ୍ତି । ସେହିଦିନ ଏହିଠାରେ ‘ବିରଜା ପଞ୍ଜିକା’ ପାଠ କରାଯାଏ । ଫରୁଖେଳ ପରେ ମେଣ୍ଟାଘର ପୋଡ଼ି ଉତ୍ସବ କରି ଶ୍ରୀମଦନମୋହନ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରକୁ ଛଜେ କରନ୍ତି । କାର୍ତ୍ତିକ ମାସର ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ଶ୍ରୀଚିତ୍ରହମାନଙ୍କର କାଷ୍ଠକାବେଷ୍ଟ ବେଶ ଓ ମାଘମାସରେ ଗଜେନ୍ଦ୍ରାବେଶ ବେଶ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏହି ରୂପରେ ଯାଜପୁରର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନିତ୍ୟ-ନୈମିତ୍ତିକ ପୂଜାବିଧି ଓ ପବପର୍ବାଣିର ଅନୁରୂପେ ଅଳ୍ପ ବଡ଼ତେ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି ।

ବିଭେଦନାଙ୍କ ପଟ୍ଟପଟ୍ଟାଣି

ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବଚରଣ ଦାଶ

ଆଶ୍ଚିନ ମାସରେ ଶାରଦୀୟ ଦୁର୍ଗାସ୍ତବ ଯାଜପୁରର ବରଗଡ଼ଃ ବରଗଡ଼ଃ ମନ୍ଦିରରେ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷେଷ ଉତ୍ସବ । ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ରାତି ପୂଜା ଭଳି ଏଠାରେ ଷୋଡ଼ାଧିଶ୍ଵର ବରଗଡ଼ଃ ଦେବୀଙ୍କର ମଧ୍ୟ “ଜିହ୍ଵାମୀ” (ଦ୍ଵିତୀୟା ଓଷା ବା ଜମ୍ବୁତବାହନ ପୂଜା)ଠାରୁ ଦଶହରା ପର୍ବ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଷୋଡ଼ଶାହ ବ୍ୟାପ୍ତି ମା ପୂଜା ସ୍ଵକ୍ଷେପକ ମତରେ ସୁ-ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ବରଗଡ଼ଃ ପୂଜାରେ ନିୟୋଗୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ :

କର, ପାଣି ଓ ପାଣିଗ୍ରାସ୍ତା ସଂଜ୍ଞାସ୍ତା ତଳ ଗୋପୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବୀଙ୍କ ଷୋଡ଼ଶ ରାତି ପୂଜା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୁକ୍ତ ରହନ୍ତି । ଏହି ଷୋଡ଼ଶ ରାତି ପୂଜା କର ସଂଜ୍ଞାସ୍ତା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପାଳି ହମରେ ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ପାଣିମାନେ ପୂଜାସାମଗ୍ରୀ, ଚନ୍ଦନ, ପୁଷ୍ପ, ବିଲ୍ଵପତ୍ର ପୂଜା ସ୍ଥାନରେ ଯେ ଗାଈ ଦେଇ ଉତ୍ତର ସାଧକ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ପାଣିଗ୍ରାସ୍ତାମାନେ ନୈବେଦ୍ୟ ପାଇଁ ଅନୁବ୍ୟଞ୍ଜନାଦି ସୁସ୍ଥିତ କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୁକ୍ତ ରହନ୍ତି । ବିଭେଦନାଙ୍କର ପଟ୍ଟପଟ୍ଟାଣି ସନ୍ନ ମାଧବ ନିବାସୀ ‘ପଟ୍ଟମିଶ୍ର’ ଉପାଧ୍ୟାୟ କୁଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ତଥା ନରହରୀପୁର ଶାସନରେ ବାସ କରୁଥିବା ଏହି ବଂଶର କେତେକ କର୍ମୀ ଗ୍ରାହଣ ବଂଶାନୁସାରେ ତନ୍ତ୍ରାଧାର (ପୁସ୍ତକାବଳୀ) ରୂପରେ ପୂଜା ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଭାବରେ ନିୟୁକ୍ତ ରହି ସ୍ଵୟଂ ରୂପେ ପୂଜାକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ପାଣିମାନେ ମଧ୍ୟ ହୋମ କାର୍ଯ୍ୟରେ ‘ଚରୁହୋତା’ ଓ ‘ସମିଚ୍ଛୋତା’ ରୂପରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ଛଡ଼ା ନାପିତ, ମାଳାକାର, ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଳତ୍ତନା ପ୍ରଭୃତି ନିୟୋଗୀମାନେ ଯଥାଯଥ ଖଟଣି କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନକରି ପୂଜାର ନିର୍ବିଘ୍ନତା ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ରାତି ପୂଜା ନିୟମିତ ଭାବେ ସ୍ଵୟଂ ରୂପେ ନିର୍ବାହିତ ହୁଏ । ଏକଦ୍ଵିନି ବାରମାସରେ ପାଣିମାନେ ପାଳି ହମରେ ପୂଜା ଚଳାନ୍ତି ।

ଷୋଡ଼ଶ ଦିବସ ପୂଜା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ଆଦ୍ୟାୟଂ ତୁ ଯଜେଦେବୀଂ ମୂଳାୟାଂ ନବପରିକା ।

ପୁଷ୍ୟାଷାଡ଼େକମ୍ ଦଦ୍ୟାତ୍ ଶ୍ରବଣାୟାଂ ବିସର୍ଜୟେତ୍ ॥” (ଶକ୍ତିପଲ୍ଲବ)

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠାରେ ଷୋଡ଼ଶରାତ୍ରି ପୂଜାର ବିଧାନ ଅଛି ସେଠାରେ ଆଦ୍ୟାୟ ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତା କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଅଷ୍ଟମୀ (ଜିତାଷ୍ଟମୀ)ଠାରୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ଆବାହନ କରାଯାଏ । ଏହିପରି ଉତ୍ତରାଷାଢ଼ା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତା ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଷୋଳଦିନ ପୂଜାକରି ଶ୍ରବଣା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତା ଶୁକ୍ଳ ଦଶମୀ ଦିନ ବିଜୟା ଦଶମୀ ବା ଦଶହରା ଦିନ ଦେବୀଙ୍କର ବିଜୟୋତ୍ସବ ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଏ । ପୁଷ୍ୟାଷାଢ଼ା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତା ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ଅର୍ଥାତ୍ ମହାଷ୍ଟମୀ ରାତ୍ରିରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ କୁଷ୍ମାଣ୍ଡାଦି ବଳି ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ । ଏହା ବିରଜାଙ୍କ ଷୋଡ଼ଶ ରାତ୍ରି ପୂଜା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, କିନ୍ତୁ ମୃଣ୍ମୟୀ ଦେବୀ ପୂଜା ବିଷୟରେ ‘ମୂଳାୟାଂ ନବ ପରିକା’ ଅର୍ଥାତ୍ ମୂଳା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତା ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ସପ୍ତମୀ ଦିନ ନବ ପରିକାରେ ରମ୍ଭା, କରୁ, ହରିଦ୍ରା, ଜୟନ୍ତୀ, ବଲ୍ଲ, ଦାଡ଼ମ, ଅଗାଳ, ମାଣିକ ଓ ଧାନ୍ୟ ଏହିପରି ନଅ ପ୍ରକାର ଗଛକୁ ଏକତ୍ର କରି ରମ୍ଭା (କଦଳୀ) ଗଛରେ ଶ୍ଵେତ ଅପରାଜିତା ଲତାରେ ବାନ୍ଧି ବନ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଆବାହନ କରାଯାଏ । ଏହି ନବ ପରିକାକୁ ଶାଢ଼ୀ ପିନ୍ଧାଇ ବହୁଟି ଭଜି କରି ନୟା ବା ପୁଷ୍କରିଣୀକୁ ନେଇ ସ୍ନାନ ବିଧିରେ ସ୍ନାନ ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ଏହାକୁ ସ୍ନାନ ଘାଟରୁ ଆଣି ମୃଣ୍ମୟୀ ଦେବୀଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପୀଠରେ ସ୍ଥାପନ କରନ୍ତି । ଏହାକୁ ବେଙ୍ଗଳାମାତନ ‘କଲ୍ଲବୁ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ତାହାପରେ ଦେବୀଙ୍କ ସପ୍ତମ୍ୟାଦି ପୂଜା ପୁରାଣୋକ୍ତ ବା ତନ୍ତ୍ରୋ ବିଧିରେ କରାଯାଏ । ପୂର୍ବପରି ଶ୍ରବଣାୟୁକ୍ତା ଦଶମୀ ଦିନ ଦେବୀଙ୍କର ବିଜୟୋତ୍ସବ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ଏଣୁ କୁହାଯାଇଛି—

“ମୂଳାୟାଂ ତୁ ଯଜେଦେବୀଂ ଶ୍ରବଣାୟାଂ ବିସର୍ଜୟେତ୍ ॥” (କାଳିକା ପୁରାଣ)

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପୁଂଦେବତାମାନଙ୍କର ଶୟନ ଉତ୍ଥାପନାଦି ବିଧି ଯେପରି ଶାସ୍ତ୍ର ମନ୍ତରେ ପାଳିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶାଦିବ୍ୟାପିନୀ ପୂଜା ବିଷୟରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇ ପୂଜା କରିବାର ବିଧି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

“ଉତ୍ତିଷ୍ଠ୍ୟନ୍ତିତା ଦେବୀ ଷୋଡ଼ଶୋର୍ଦ୍ଧ୍ଵା ନ ରାତ୍ରି ତଃ ।

ନ ବର୍ଦ୍ଧୟେତ୍ ସ୍ଵାପଦନଂ ତ୍ଵୟୁଦ୍ଧାତ୍ କଦାଚନ ॥” ପ. ସ.

ଅର୍ଥାତ୍ ଜିତାଷ୍ଟମୀଠାରୁ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଷୋଳଦିନ ଦେଉଥିବା ଅଷ୍ଟମୀ ଦିନ ଦେବୀଙ୍କୁ ପୂଜାକରି ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା ବା ଶଯ୍ୟାରୁ ଉଠାଇବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ରାତ୍ରିରେ କେବେହେଲେ ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା ବିଧି ନୁହେଁ । ତ୍ଵୟୁଦ୍ଧାତ୍ ଦେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵାପଦନ ଅର୍ଥାତ୍ ଶୋଇବା ଦିନ ବଢ଼ାଇବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

“ତ୍ଵୟୁଦ୍ଧାତ୍ ଷୋଡ଼ଶଦିନ ସ୍ଵପନ ନଷ୍ଟୋତ୍ ।

ପଞ୍ଚଦଶ ଦିବସମାସ ସ୍ଵପନନ୍, ଉତ୍ଥାନେ ନୈବାଷ୍ଟମୀ ନିୟମଃ ॥”

“ଯଦାଶ୍ଵମୀଂ ତୁ ସପ୍ତାପ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରଂ ଯାତି ଦିବାକରଃ ।

ତେ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ନ କୁର୍ଯ୍ୟାଦପରେହନ ॥” ପ: ସ:—

X

X

X

ଏହି ବିରଜାଙ୍କର ତଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସ୍ଥାପ୍ତା ଦେବୀଙ୍କର ପୂଜା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଳ୍ପ ମୃଗୁୟା ଦେବୀଙ୍କର ଦିବାପୂଜା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେଉଁଦିନ ଦିନସାରା ସପ୍ତମୀ ଥାଇ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ବେଳକୁ ଅଷ୍ଟମୀ ପାଇଥାଏ, ସେହିଦିନ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥମୀ ଦିନ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ କରାଯାଏ; କଳ୍ପ ଧର ଦିବସରେ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ମୃଗୁୟା ଦେବୀ ପୂଜା ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ତିଥିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହୁଅନ୍ତି ସେହି ତିଥିରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଯଥା—

“ସପ୍ତମ୍ୟା ମୁଦତେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପରତଶ୍ଚାଷ୍ଟମୀ ଯଦି ।

ତସ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ନ କୁର୍ଯ୍ୟାଦପରେହନ ॥ (ନିର୍ଣ୍ଣୟପିଞ୍ଜର)

ତନ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି—‘ସପ୍ତଳା ରଜନୀପୂଜା’

ଅର୍ଥାତ୍ ଯଦି ସୂର୍ଯ୍ୟ ସପ୍ତମ ତିଥିରେ ଉଦୟ ହୋଇ ଅଷ୍ଟମୀ ତିଥିରେ ଅସ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ତେବେ ସେହିଦିନ ଦୁର୍ଗାପୂଜା କରାଯାଏ, ଯଦି ପର ଦିନ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ପୂଜାକୁ ପ୍ରତିପାଦାଦି କଳ୍ପ (ପୂଜା) ପଞ୍ଚମ୍ୟାଦି କଳ୍ପ (ପୂଜା) ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଏ । ମହାଶବ୍ଦ କେଉଁ ତିଥି ଫଳରେ ଦିଆଯାଏ ?

“ପ୍ରାତଃକାଳେ ବିଶେଷ ଆଶ୍ଵିନେଷ୍ଠ ଶ୍ଵମୀଷ୍ଠ ଚ ।

ମହାଶବ୍ଦୋ ନବମ୍ୟାଂ ଚ ଲେକେ ଖ୍ୟାତଂ ରମିଷ୍ୟତି ॥”

ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ଷା ଋତୁର ଶେଷରେ ଆଶ୍ଵିନ ମାସରେ ଯେଉଁ ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ଓ ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ ପଡ଼େ, ତାହାର ପୂର୍ବରେ ହିଁ ମହାଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇ ‘ମହାଶ୍ଵମ’, ‘ମହା-ନବମୀ’ ହୁଏ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ତିଥିରେ ମହାଶବ୍ଦ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ମହାସପ୍ତମୀ ବା ମହାଦଶମୀ କହିବା ସମ୍ଭବ୍ତ ଭୁଲ । ତେଣୁ ଚୈତ୍ର, ଆଶାଢ଼, ପୌଷ ମାସରେ ଏହି ପୂଜା ଉପଲକ୍ଷେ ଅଷ୍ଟମୀ, ନବମୀ ତିଥି ପୂର୍ବରେ ମହତ୍ ଶବ୍ଦ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ ।

ତୃତୀୟରେ ଏହି ପୂଜା ଯେଉଁ ତିଥି, ନକ୍ଷତ୍ରାଦିରେ ହୁଏ, ତାହାର ସମସ୍ତାନ୍ତ-ବର୍ଣ୍ଣିତା ପ୍ରତି ଯେପରି ଧ୍ୟାନ ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ଯଥା ସମୟରେ ଯେପରି କଳ, ହୋମ, ଘୋଷୋତ୍ସର୍ଗାଦିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି, ସେପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ପୂଜାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ଆହୁର ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବଙ୍କ ପରି ଦୁର୍ଗାଦେବୀ ସର୍ବପ୍ରକୃତା ହୁଅନ୍ତି । ବିଶ୍ଵବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ତାଙ୍କର ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାନ୍ତି । ଦେବୀ ଭଗବତରୁ ଜଣାଯାଏ—ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ଵରୀ ସର୍ବଦେବତା ଏହାଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରନ୍ତି । ଉମା, ଗୌରୀ, ସଖା, ଚଣ୍ଡୀ, ବୃମୁଣ୍ଡା, କାଳୀ, ଅନ୍ଧିକାଦି ଚତୁଃଷଷ୍ଠି ଯୋଗିନୀ ରୂପରେ ଏହି ଦୁର୍ଗା ପୂଜା ପାଆନ୍ତି ।

ଭାରତରେ ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ୪୦୦ ବର୍ଷ ଧରି ଦୁର୍ଗାପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ଦେଖାଯାଏ । ତୈଞ୍ଜିସ୍ତ୍ରସ୍ତ୍ର, ଆରଣ୍ୟକ, ଚେତନାପନ୍ଥସ୍ତ୍ରର ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଉମା ଓ ପାର୍ବତୀ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୫ରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୩୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶକମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ମୁଦ୍ରାରେ ସିଂହବାହିନୀ ଦୁର୍ଗା ବା ଅମ୍ବିକାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।

ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଏହି ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ଗ୍ରାମଦେବତା ହୋଇ ମଙ୍ଗଳା, ହିଙ୍ଗୁଳା ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଆସୁଅଛି ।

ବିରଜାଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ଦିବସ ପୂଜାକ୍ରମ :

ଜିତାଶ୍ବମୀ ବା ଜମ୍ବବତବାହନ ପୂଜାଦିନ ରାତିରେ ଗଣପତି ଘଟ ସହିତ ଦଶୋଟି ଘଟ ବା କଲଶ ହୋମକୁଣ୍ଡର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ନଅଟି ଘଟରେ ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶୈଳପୁର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ନବଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଶକ୍ତିପଲ୍ଲବ ନାମକ ତନ୍ତ୍ରାଳୁ ବଧୂରେ ଷୋଡ଼ଶୋପବୃତ୍ତରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଅଷ୍ଟମୀଠାରୁ ମହାଳୟା ଅମାବାସ୍ୟା ମର୍ଦ୍ଦ୍ୟନ୍ତ ଦୈନିକ ସକାଳେ ଓ ରାତିରେ ଦେବାଙ୍କ ପୀଠରେ ତଥା ଘଟ ପାଖରେ ଦୁଇଥର କରି ଷୋଡ଼ଶୋପବୃତ୍ତ ପୂଜା ହୁଏ ।

ରଥ ଭ୍ରମଣ :

ମହାପାର୍ବତୀଙ୍କର ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ରଥାବେତ୍ତଣ ତଥା ରଥ ଭ୍ରମଣ ଯେଉଁର ହୁଏ ସେପରି ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ରଥଟିଏ ପ୍ରାୟ ପୁର ପୁରଦ୍ୱାରା ‘ବିଜୟା’ ନାମକ ରଥପରି ନିର୍ମିତ ହୁଏ । ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ରଥାୟାସ ହୋଇ ପ୍ରତିପଦ ଦିନ ରଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଏ ଓ ସେହିଦିନ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ବିଜୟ ପ୍ରତିମା (ପ୍ରତିନିଧି)ଙ୍କୁ ମହାସମାରୋହରେ ରଥାବେତ୍ତଣ କରନ୍ତି । ପ୍ରତିପଦଠାରୁ ମହା-ନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ରଥ ମନ୍ଦିର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ନଅ ଥର ଭ୍ରମଣ ବା ପରିକ୍ରମା କରେ । ରଥାବେତ୍ତଣ କରିଥିବା ଦେବୀଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଉଛି—

“ଯେ ପଶ୍ୟନ୍ତି ରଥାରୂଢ଼ାଂ ଭ୍ରମନ୍ତୀ ମମ୍ବିକାଂ ପୁନଃ ।

ତେ ପଞ୍ଚାତକେର୍ମିଣ୍ଡା ଯାନ୍ତି ତସ୍ୟାଃ ସ୍ୱରୂପତାମ୍ ॥” କ: ସ:

×

×

×

ରଥାରୂଢ଼ା ଦେବୀଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପଞ୍ଚଶୂନା ପାତକରୁ ମୁକ୍ତହୋଇ ଦେବାସାୟନ୍ତ୍ୟ ଲଭ କରନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କର ରଥାବେତ୍ତଣ ଦିନ-ଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନରେ ଓ ରାତିରେ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ପୀଠରେ, ଘଟରେ ଓ ରଥରେ ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶୋପବୃତ୍ତ ପୂଜା ତନି ଜାଗାରେ ହୁଏ ।

ମହାହୋମ :

ଶୁକ୍ଳ ପଞ୍ଚମୀଠାରୁ ସ୍ୱକଳ୍ପେନ୍ଦ୍ରାଦି ବଧୂରେ ଅଗ୍ନିସ୍ତୋତ୍ରାଦି କର୍ମ କରାଯାଇ ହୋମ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଅଗ୍ନି ସ୍ତୋତ୍ର ବ୍ୟାଧାନରେ ପାଞ୍ଚୋଟି କଲଶ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଏ ।

ଦୁଇ କଲଣର ଗଣପତି, ଅଗ୍ନି କୋଣରେ ବ୍ରହ୍ମା, ନୈର୍ଋତ କୋଣରେ ଶିବ, ବାୟୁ କୋଣରେ ବିଷ୍ଣୁ ତଥା ଶିଶୁନ କୋଣରେ ଅନନ୍ତକୁ (ବାୟୁକକୁ) ପୂଜା କରାଯାଏ । ଏହିପରି ମହାଶ୍ୱମୀ ପର୍ବ୍ୟନ୍ତ ଯଥାବିଧି ଏକ ଦ୍ୱଜାର ସାମ୍ୟକ ହୋମ କରାଯାଇ ମହାଶ୍ୱମୀ ନିଶାନ୍ତ ପୂଜା ଶେଷର ପୀଠରେ ଗୋଟିଏ ଦିଅଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇ ତହିଁରେ ଶୁମୁଣ୍ଡାକୁ ପୂଜା କରାଯାଏ ଓ ଗୋଟିଏ ଗୁଣ ବଳ ହିଆଯାଏ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଶୋଳ କଲଣ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ପୂଜା ସାଙ୍ଗ କରାଯାଏ । ସର୍ବଶେଷରେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଦୃତ ହିଆଯାଏ । ଏହାକୁ ମହାହୋମ କୁହାଯାଏ । ଏହି ହୋମଧୂମ (ଧୂଆଁ)ର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ଅଛି । ଲୋକମାନଙ୍କର ଅଟଳ ବଶ୍ୟ—ବନ୍ଧ୍ୟା, କାକବନ୍ଧ୍ୟା (ଯାହାର ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନ ହୋଇ ଆଉ ଦୁଅନ୍ତ ନାହିଁ) ଓ ମୃତବତ୍ସା (ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମହୋଇ ବଞ୍ଚନ୍ତ ନାହିଁ) ଏହି ପ୍ରକାର ନାରୀମାନେ ଏହି ମହାଶ୍ୱମୀ ଦିନ ଉପବାସ ରହି ମହାହୋମ ସମୟରେ ନଡ଼ିଆ କମ୍ବା ଗୁଆ ହାତରେ ଧରି ହୋମକୁଣ୍ଡ ନିକଟରେ ବସି ଏକାଗ୍ର-ଚିତ୍ତରେ ଅନ୍ୟମନସ୍କ ନ ହୋଇ ଦେବାକୁ ନିଜର ମନକଥା ଜଣାନ୍ତି, ସେମାନେ ସନ୍ତାନ ଲଭ କରନ୍ତି । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ବହୁଳ ଭାବରେ ମିଳିଥାଏ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କେତେକ କର୍ମ, ଅଭିଷିକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିପଦାରୁ ମହାନବମୀ ପର୍ବ୍ୟନ୍ତ ଚଣ୍ଡୀ ମଣ୍ଡପରେ ଚଣ୍ଡୀପାଠ କରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହାକୁ ‘ନବରାତ୍ର ଚଣ୍ଡୀପାଠ’ କହନ୍ତି । କେହି କେହି ପଞ୍ଚମୀଠାରୁ ବା କେହି ସପ୍ତମୀରେ ବା ମହାଶ୍ୱମୀରେ ଗୋଟିଏ ଦିନ ମାତ୍ର ଚଣ୍ଡୀପାଠ କରନ୍ତି । ଚଣ୍ଡୀପାଠ ସମୟରେ ଦୃଶ୍ୟଟି ଅତି ରମଣୀୟ ହୋଇଥାଏ ।

ମହୁଷ ବଳ :

ମହାନବମୀ ଦିନ ରଥଦ୍ରୁମଣ ପରେ ମହାନିଶାରେ ବିଜେପ୍ରତିମାକୁ ରଥରୁ ଅବତରଣ କରାଇ ସୁସଜ୍ଜିତ ବିମାନରେ ସମାବେଶରେ ଲାଗିବନ୍ଧା ପଡ଼ିଆକୁ ନିଅନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ଏଠାରେ ରାଜା ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କର ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦ ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଉଥିଲା । ସେହି ଆଶୁର ଅନୁସାରେ ସୃଷ୍ଟିର ସ୍ୱାରକ ସ୍ୱରୂପ ପୂଜକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୃଗୁବିଗକୁ ଚାଲି ଶର ନିକ୍ଷେପ କରେ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବେ ରାଜା ମହାରାଜାମାନଙ୍କର ବର୍ଷାଋତୁ ଆରମ୍ଭରୁ ଶରତକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗମନାଗମନର ବାଧାବିଘ୍ନ ହେଉ ଜୈନ୍ୟାସା ସ୍ଥିତି ରହୁଥିଲା । ଶରତ କାଳରେ ନିଜ ନିଜର ଗଡ଼ଚଣ୍ଡୀକୁ ଯଥାବିଧି ପୂଜାକରି ମହାନବମୀ ପୂଜା ଶେଷରେ ବିଜୟୋତ୍ସବ ବିଧି ପାଳନ କରାଯାଉଥିଲା । ଯାହା ପୂର୍ବରୁ ପାଇକମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ-ବ୍ୟୟ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରତିଯୋଗିତାମୂଳକ ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହାକୁ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ‘ଲାଗିବନ୍ଧା’ କହନ୍ତି । ‘ଯଥା ଦେହେ ତଥା ଦେବେ’ ଯେଉଁ ଅନୁସାରେ ଏଠାରେ ଲାଗିବନ୍ଧା ଉତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ ।

ଲକ୍ଷକ୍ଷିଣ ପଡ଼ିଆର ଉତ୍ତର ଶେଷ ଦେବା ପରେ ଦେବାକୁ ଏକ ମୁହାଁଳ ବନା
ବାଦ୍ୟରେ ଘେନି ଆସି ମନ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି ଓ ଦ୍ଵାରରୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି ।
କାରଣ—“କପାଟଂ ବନ୍ଧୟେତ୍ ତାବତ୍ ବନ୍ଧୟାତ୍ ବଳିର୍ଭବେତ୍” ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି
ସମୟରେ ପ୍ରୋକ୍ଷିତ ମନ୍ତ୍ରଣକୁ ବଳି ମଣ୍ଡପରେ ଘାତକ ଗୋଟିଏ ଶାଶିତ ‘ଭୈରବର’
(ମହାଅସିର) ଛେଦନ କରେ । ଏହି ବଳି ଶେଷ ଦେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେବାଙ୍କ ଦ୍ଵାର ବନ୍ଦ
ରହିଥାଏ । ବଳି ଶେଷରେ ପୁମିଷ୍ଟ, ସୁବାସିତ ପ୍ରପାନକ (ପଣା) ଦେବାକୁ ଅର୍ପଣ
କରାଯାଏ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରଣା ବଳି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ମନ୍ତ୍ରଣରୂପୀ ମହାତାନବ
ମନ୍ତ୍ରଣାସୁରକୁ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ଦୁର୍ଗା ଶୂଳ ଭରଜରି ନିହତ କରିଥିବାରୁ ତାହାର ସ୍ଵାରକ
ସ୍ଵରୂପ ଏହା କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହି ମନ୍ତ୍ରଣ ବଳି ଦେଖିବାକୁ ହଜାର ହଜାର ଯାତ୍ରୀ ସମବେତ ହୁଅନ୍ତି ।
ସ୍ଥାନାକ୍ରବନ୍ତ ଲୋକେ ମନ୍ଦରରେ କେତେକ ବେଢ଼ା ଉପରେ ଚଢ଼ି ବଳି ଦେଖନ୍ତି ।
ଗୋଡ଼ ତଳପାରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଶୂଲୁଣିଆ ବା ମାଛୁଆଣିଆ ଶ୍ଵେତ ଦୋରଥାଏ,
ସେମାନେ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଣ ରକ୍ତକୁ ମାଡ଼ିଲେ ବା ଲଗାଇଲେ ଶ୍ଵେତ ଉପଶମ ହେଉଥିବାର
ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଲୋକଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହି ରକ୍ତ ଦ୍ଵାର ଭୂତ
ପ୍ରେତାଦି ପ୍ରେଶାଶକ କ୍ଵର ଉପଶମ ହେଉଥିବା ବିଶ୍ଵାସରେ ଲୋକେ ଭକ୍ତିର ସହିତ ଏହି
ରକ୍ତକୁ ପତ୍ତରେ ବା ପାତ୍ରରେ ଚୋଳି ନିଅନ୍ତି ।

କଳୟା ଦଶମୀ ଦିନ ଦେବାଙ୍କର କଳୟୋତ୍ସବ ଯଥାଶକ୍ତି ପାଳନ କରାଯାଏ ।
ଏଠାକାର ପ୍ରଥାନ୍ୁସାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଦେବାଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ଯବାଙ୍କୁ ଓ ଶମାପତ୍ର
(ସଅଶମୀ) ନିମୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରପାଠ କରି ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି ।

“ଶର୍ମା ଶମୟତେ ପାପଂ ଶର୍ମା ଶନ୍ତନ୍ ବ୍ୟପୋହତ ।

ଅର୍ଜୁନସ୍ୟ ଧନୁର୍ଭୀଷା ରାମସ୍ୟ ପ୍ରିୟଦର୍ଶିନଃ ॥”

×

×

×

ଏହି ମହାପାବଣ ଉପଲକ୍ଷେ ସପ୍ତମୀ ଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶନ୍ତି ସ୍ତ୍ରୀ ବୈଶ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ
ଜାତି ସ୍ଵ ସ୍ଵ ବ୍ୟବସାୟ ଗତ ଅର୍ଥ ଶସ୍ତ୍ର ପୋଥିପତ୍ର, ତାଳପତ୍ର, ଖଣ୍ଡା, ତରବାଣ
ପ୍ରଭୃତିକୁ ପୁସ୍ତକିତ ମଣ୍ଡପରେ ପୂଜା କରି ଦଶହରା (କଳୟା ଦଶମୀ) ଦିନ ନିଜ ନିଜ
ବ୍ୟବସାୟର ଅଭିବୃଦ୍ଧି କଲ୍ପେ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିକୁ ଉଠାଇ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନୁକୁଳ
କରନ୍ତି । ନାପିତମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାଙ୍ଗଳିକ ଦର୍ପଣ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ।

ଫଳତ ବା ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ :

“ବରଦତ୍ତ୍ୟ ପୃଷ୍ଠସ୍ତଗେ ବରଦୋ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପଃ ।

ତସି ସ୍ଥିତ୍ଵା ଷଣ୍ଠଂ ଲୋକଃ ବୈକୁଣ୍ଠଂ ଲଭତେ ଧ୍ରୁବମ୍ ।

ଆସ୍ତେ ତସି ସିଦ୍ଧବଟଃ ସିଦ୍ଧିବୋ ମୁକ୍ତିବାୟୁକଃ ॥” କ: ହ:

ବରଦଳ ପୃଷ୍ଠଭାଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ କିଛି ଦକ୍ଷିଣକୁ ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶସ୍ତ ଗୁଡ଼ିଆ ଅଛି । ଏହାକୁ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ କୁହାଯାଏ । ସେହିଠାରେ ଲୋକେ କିଛି ସମୟ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ପାପମୁକ୍ତ ହୋଇ ବୈକୁଣ୍ଠ ଲଭ କରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବଗିଚା ଅତି ସୁରକ୍ଷିତ ବଟବୃକ୍ଷ ଅଛି । ଏହାକୁ ‘ସିଦ୍ଧବଟ’ କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ‘ବିଷ୍ଣୁମନ୍ତ୍ର’ ଜପ କଲେ ତିନି ମାସରେ ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

କାରୁଣୀ ସମୟରେ ବସନ୍ତଶାନ୍ତ ଯାତ୍ରୀମାନେ ଏଠାରେ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ବସ୍ତ୍ରାମ ନିଅନ୍ତି । ଏହିଠାରେ କେତେକଙ୍କର ବହୁ ବାନ୍ଧବ ତଥା ପ୍ରିୟ ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରାୟ ଦେଶା ସାକ୍ଷାତ ହୁଏ ବୋଲି ଏହାକୁ ଲୋକେ ‘ସଙ୍ଗତ’ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଏହି ମଣ୍ଡପ ଉପରେ ଦୁଇଟି କୋଠରୀ ବସିଷ୍ଠ ବସ୍ତ୍ରାମାଗାରଟିଏ ଅଛି । କେତେକ ସାଧୁ ଏବଂ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏଠାରେ ରହି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରନ୍ତି । ଏହା ଉପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁର୍ଦ୍ଦା ମନ୍ଦିର ବନ୍ୟମାନ ।

ବରଜାଙ୍ଗର ପଦ୍ମପର୍ବାଣୀ :

ଆଶ୍ୱିନ ମାସର ଶାରଦୀୟ ଦୁର୍ଗାଧିବ ଯାଜ୍ଞପୁରର ବସନ୍ତପତ୍ର ବରଜା ମନ୍ଦିରର ଗୋଟିଏ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଦେଶ । ପୁରୀରେ ବମଳା ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ରାତ୍ରି ପୂଜା ଭଳି ଏଠାରେ ଷେଷାଧୀଶ୍ୱର ବରଜା ଦେବୀଙ୍କର ମଧ୍ୟ ‘ଜିତାଶ୍ରମୀ’ (ବ୍ରଜପୁା ଓଷା ବା ଜାମୁତବାହନ ପୂଜା)ଠାରୁ ଦଶହରା ପର୍ବ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଷୋଡ଼ଶାହ ବ୍ୟାପିନୀ ପୂଜା ପ୍ରକଳ୍ପୋକ୍ତ ମନ୍ଦିରେ ସୁସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ବାରମାସ କୃତ୍ୟ :

ମାଘ ମାସ ମକର ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଦିନ ବରଜାଙ୍ଗର ‘ମକରୋତ୍ସବ’ ପାଳିତ ହୁଏ । ବର୍ଷବର୍ଷ ଭାବରେ ‘ମକର ଗୁଡ଼ା’ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଭଣ୍ଡକୁ ପୂଜନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୁଣ୍ଡାର ମୁଣ୍ଡାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରୋହିତ ତଥା ମନ୍ଦିର ପରିଚାଳନା ସମିତିରେ ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ଗହଣରେ ବେଦମନ୍ତ୍ର ମଙ୍ଗଳାଶୁକ ପାଠ ପ୍ରବକ ମନ୍ଦିର ପରିତମା କରି ଦେବୀଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ । ତତ୍ପରେ ନୈବେଦ୍ୟ ସେବକ ତଥା ଦର୍ଶନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଟାଯାଏ ।

ବରଜା ଜନ୍ମୋତ୍ସବ :

ଏହି ମାଘ ମାସରେ ହିଁବେଣୀ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ, ଶ୍ରବଣା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତ ମକର ଚନ୍ଦ୍ରରେ ବରଜାଙ୍କ ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ । ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଧ୍ୟାନ ଅନୁସାରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସାବିତ୍ରୀ ରୂପରେ ଆବାହନ କରାଯାଏ ।

“ମୁକ୍ତା ବଦ୍ରାମ ହେମମାଳ ଧବଳ ଶୁଭ୍ରାମୁଖି ସ୍ୟସ୍ତଙ୍ଗି
ସୁକ୍ରାମିନ୍ଦୁ ନିବନ୍ଧ ରତ୍ନମୁକୁଟାଂ ତତ୍ତ୍ୱାମ୍ବୁବର୍ଣ୍ଣାମ୍ବି କାମ୍ ।
ସାବିତ୍ରୀଂ ବରଦାଉପାଙ୍କୁଣ ଶରନ୍ ଶୂଳଂ ଜପାଳଂ ଗୁଣଂ
ଶଙ୍ଖ ଚକ୍ର ମଥାରବିନ୍ଦ ଯୁଗଳଂ ହସ୍ତଦ୍ୱୟଂ ଉଦ୍ଭଜେ ॥” (ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା)

ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବୀ ଭରଣୀଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପା “ସାବିତ୍ରୀ” ବେଶରେ ଧ୍ୟାନ କରବା ପାଇଁ ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ସୋଲରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୁଖ ଅନୁସାରେ ଚତୁର୍ମୁଖ କରିଷ୍ଟ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ । ଚତୁର୍ମୁଖ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ମୁଖ ମୁକ୍ତା ସଦୃଶ ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ, ଦ୍ୱିତୀୟ ମୁଖଟି ହଳଦିଆ ଅର୍ଥାତ୍ ପୋଡ଼ିଲା ପରି ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ, ତୃତୀୟ ମୁଖଟି ହେମ ଅର୍ଥାତ୍ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସଦୃଶ ପୀତବର୍ଣ୍ଣ, ଚତୁର୍ଥ ମୁଖଟି ନୀଳାବଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ୟାମବର୍ଣ୍ଣ କରାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁଖରେ ତିନୋଟି ଲେଖାଏଁ ନେତ୍ର । ମସ୍ତକରେ ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର ଯୁକ୍ତ ରତ୍ନ ମୁକୁଟ ଶୋଭାପାଏ । ପଞ୍ଚାଶତ୍ ବର୍ଣ୍ଣମୟୀ ଏହି ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ଦଶଭୁଜରେ ବର, ଅଭୟ, ଅଙ୍ଗୁଳ, ଶରପୁଚ୍ଛ, ଶିଶୁଳ, କପାଳ, ଗୁଣସୁକ୍ତ ଧନୁ, ଶଙ୍ଖ, ଚକ୍ର ଓ ପଦ୍ମଦୟା ଆୟୁଧ ରୂପରେ ଶୋଭାପାଏ । ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ଉପଲକ୍ଷେ ଦେବୀ ହରିଦ୍ରାକ୍ତ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ କରନ୍ତି । ସାବିତ୍ରୀ ମନ୍ଦିର ଦେବୀଙ୍କୁ ଉପରୁରାହ ଦ୍ୱାରା ପୂଜା କରାଯାଏ ।

ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ଦିନ ଭରଣୀଙ୍କୁ କାର୍ତ୍ତିକ ସାବିତ୍ରୀ ବେଶରେ ତଥା ସାବିତ୍ରୀ ମନ୍ଦିର ପୂଜା କରାଯାଏ, ଏହାର ପ୍ରକୃତ ତତ୍ତ୍ୱ ତାହାଙ୍କ ଜନ୍ମ ରହସ୍ୟରୁ ତଥା ବ୍ରହ୍ମତନ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଭ୍ରମାଣରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ହୁଏ । ଯଥା—

“ମାଦନ୍ତର୍ଣ୍ଣେ ସମୁଦ୍ଭୂତା ରବିକୋଟି ସମପ୍ରଭା ।

ମାଧବର୍ଣ୍ଣେ ଚ ମଧ୍ୟାହ୍ନେ ଭରଣା ସା ସନାତନା ॥

ଗାୟତ୍ରୀମନ୍ତ୍ରରାଜେନ ତସ୍ୟାଃ ପୂଜାଂ ସମାଚରେତ ॥”

ଅର୍ଥାତ୍—ବ୍ରହ୍ମକୃତ ଯଜ୍ଞନଳରୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଶକ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମାଣୀ ବା ସାବିତ୍ରୀ କୋଟି ସୂର୍ଯ୍ୟସମ ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳରେ ସମୁଦ୍ଭବିତ ହୋଇ ମାଦ ମାଧ ଅମାବାସ୍ୟା ତିଥିରେ ମାଧବ-ଭୂଷଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରବଣା ନକ୍ଷତ୍ରସୁକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ଚନ୍ଦ୍ରରେ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସମୟରେ ଆବର୍ତ୍ତ ତା ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଦିନଟି ଦେବୀଙ୍କର ସ୍ୱନକ୍ଷତ୍ର ଉତ୍ସବ ବା ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ପ୍ରତିବର୍ଷ ପାଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ମନ୍ତ୍ରରାଜ ଗାୟତ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ଏହାଙ୍କର ପୂଜା ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଏ ।

ଏହି ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ଉପଲକ୍ଷେ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ମେଳା ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ବହୁ ସାଧ୍ୟକ ସ୍ଥାନୀୟ ଯାତ୍ରୀ ଦେବୀଙ୍କର ସାବିତ୍ରୀ ବେଶ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ଲୋକ ଗହଳରେ କଣା ହଳାରେ ସ୍ଥାନଟି ମୁଖରତ ହୁଏ । ଫାଲଗୁନ ମାସ—ବୋଲ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ଭରଣୀଙ୍କର ଦିନେ ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ସୁସଜ୍ଜିତ ବିମାନରେ ବୋଲମଣ୍ଡପକୁ ଆଣି ସେଠାରେ ଗୁଡ଼େଇ ଓ ଅବର ଖେଳ ସମାପ୍ତ ହେବାପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରୋହିତ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଦେବୀଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଜ୍ୟୋତିଷ (ଖଡ଼ଗହ) ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରୁ ‘ଭରଣୀମଣ୍ଡଳ ପଣ୍ଡିତ ସଭାଦ୍ୱାରା ଅନୁମୋଦିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିବା ‘ଭରଣୀ ପଞ୍ଜିକା’ ପାଠକର ନୂତନ ବର୍ଷର ବାର ମାସର ତିଥିତତ୍ତ୍ୱ ବିବାହ, ବ୍ରତ, ପବପଦାଣି, ପାଳକ, ବାର ଗଣିର ଆୟୁର୍ବ୍ୟୟ, ଯୋଗସ୍ନାନ ଗ୍ରହଣାଦି ଶୁଣାଏ । ଏହି ଉତ୍ସବ ଶେଷରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ମନ୍ଦିରକୁ ବିଜେ କରନ୍ତି ।

ଚୈତ୍ର ମାସ—ଚୈତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ହୃଦ୍‌ଗ୍ରୀବ ପୁଜା ଉପଲକ୍ଷେ ଗଢ଼ି, କେଉଁଟି (କୈବର୍ତ୍ତ)ମାନେ ନିଜ ନିଜ କୌଳିକ ପ୍ରଥା ଅନୁସାରେ ବାଉଁଶ ପାତିଆରେ ତିଆରି କରାଯାଇ ଥିବା ‘ଘୋଡ଼ା’ ପିଞ୍ଜରକୁ ରଜନି ବସ୍ତ୍ରାଳଙ୍କାର ଦ୍ଵାରା ପରିମଣ୍ଡିତ କରି ତହିଁରେ କାଠ ତିଆରି ଘୋଡ଼ାମୁହଁ ଲଗାଇ ଡାକନାମ ‘ଚୈତ୍ରପୁରୁଷ ଘୋଡ଼ା’ ପୁଜା କରି ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ବାସିଦିନ ମନ୍ଦିର ସମ୍ମୁଖକୁ ଆଣି ନାଟ କରନ୍ତି ଓ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ମାଳା-ପ୍ରସାଦ ନେଇ ଗାଁ ଗାଁ ବୁଲନ୍ତି ।

ବୈଶାଖ ମାସ—ମହାବିଷୁବ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦିନ ‘ଅଧରପଣା’ ନୈବେଦ୍ୟ ଦିଆଯାଏ । ବହୁଲେକ ଏହି ଦିନ ମାନସିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରନ୍ତି । ଚନ୍ଦନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ଦେବୀଙ୍କୁ ଚନ୍ଦନଚର୍ଚ୍ଚିତ କରାଯାଏ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସ—ସାବଣୀ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ସ୍ଥାନୀୟ ସାଧୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ନିଜ ନିଜ ସ୍ଵାମୀମାନଙ୍କର ଦୀର୍ଘାୟୁ କାମନା କରି ସାବଣୀ ବ୍ରତ ପାଳନପୂର୍ବକ ବସ୍ତ୍ରାଳଙ୍କାର ସଜ୍ଜିତ ଦେବୀଙ୍କ ଦର୍ଶନକୁ ଆସନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ସାମଗ୍ରୀଗୁଡ଼ିକୁ ଦେବୀଙ୍କ ପାଦ ପଦ୍ମରେ ନିବେଦନ କରି ପରିଧାନ କରନ୍ତି । ଏହି ଦିନ ଦେବୀଙ୍କ ବଡ଼ସିଂହାର ଦେଶ ଅଧିକ ଚମକପ୍ରଦ ହୁଏ । ଖଟ, ଡୁଳଡୁଳି, ବାଦ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ମନ୍ଦିର ପ୍ରକମ୍ପିତ ହୁଏ ।

ଆଷାଢ଼ ମାସ—ତାରଣୀ ବ୍ରତ—ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀରେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ରଥାବେଦଣ କରି ଗୁଣ୍ଡିଚା ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ବାହୁଡ଼ା ଦଶମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରତ୍ନଶି-କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମଙ୍ଗଳକାର ପଡ଼େ, ତାହା ‘ତାରଣୀ ମଙ୍ଗଳକାର’ ରୂପେ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ପାଳିତ ହୁଏ । ବିଶେଷତଃ ଏହି ଯାଜପୁରର ନରସିଂହପୁର ଗ୍ରାମରେ ୪ ନିଶାକର ପଣ୍ଡାଙ୍କ ଗୃହ ନିକଟରେ ଦେବୀ ତାରଣୀଙ୍କ ଅଶ୍ରୁବ୍ରତ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ମଙ୍ଗଳକାର ଦିନ ଏହି ଦେବୀଙ୍କ ଉପଲକ୍ଷେ ପୂଜା, ହୋମ, ଚଣ୍ଡୀପାଠ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଏହି ଉତ୍ସବୀୟ ବ୍ୟୟ ଉକ୍ତ ପଣ୍ଡା ମହାଶୟଙ୍କ ବ୍ୟୟରମାନେ ପରମ୍ପରାବଦେ କହନ କରନ୍ତି । ଏହି ଉତ୍ସବରେ ସ୍ଥାନୀୟ ବଡ଼ ନରନାଥ ସମବେତ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏହି ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ବହୁତ ବିଦେଶାଗତ ଯାତ୍ରୀ ପୁରୀ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନରୁ ଫେରି ଏଠାରେ ଗୟାନାଭରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧ କରନ୍ତି ଏବଂ ଦେବୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଓ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ, ଗୋଦାନ ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି । ମନ୍ଦିରରେ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ଗହଳି ହୁଏ ।

ଶ୍ରାବଣ—ଚିତାଲଗି (ଚିତୋଉ) ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଚିତୋଉ ପିଠା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପିଣ୍ଡକ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ ।

ଶ୍ରଦ୍ଧ—ଏହି ମାସରେ ଶୁଭପୁଣ୍ୟ ବା ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଜେଦମା ଦିନ ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶୋପବୃତ୍ତ ହୁଏ ଓ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଜେଦମା ପବ୍ ପାଳିତ ହୁଏ । ପୁରୀ ଠାକୁରବଜାର

ଗଜେନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତର ପରିବ୍ରାଜକ ‘ଅଙ୍କ’ ବା ସାଲ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏ । ଆଗାମୀ ଶାରଦୀୟ
ବୁର୍ଗୋସ୍ତବ ପାଇଁ ‘ବିଲ୍‌ବରଣ’ ବା ବିଲ୍‌ବାସ୍ତବ (ବେଲ୍‌ବରଣୀ) ଉତ୍ସବ ପାଳନ
କରାଯାଏ ଓ ରଥ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ।

ଆଶ୍ୱିନ—ଏହି ମାସରେ ଦେବଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶରାଶି ପୂଜା ବ୍ୟତୀତ କୁମାର-
ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ କୋଜାଗରା ଲକ୍ଷ୍ମୀପୂଜା ଉପଲକ୍ଷେ ଖଇ, ନଡ଼ିଆ, ନୈବେଦ୍ୟ ଦିଆଯାଏ
ଏବଂ ଦେବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କୌଡ଼ଶେଳ (ଦୁଇହଜାର) ହୁଏ । ଏହା ଦେଖିବାକୁ ସ୍ଥାନୀୟ
ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ଓ କୁମାରମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଆସନ୍ତି । ଏହି ମାସ ପିତୃ ପକ୍ଷରେ
ଇନ୍ଦ୍ରପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପରଠାରୁ ମହାଲୟା ଅମାବାସ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୈନିକ ପିତୃଲୋକଙ୍କ
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୟାନାଭିରେ ଲୋକେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ କରନ୍ତି ।

ଏହି ମାସରେ ଆହୁର ଗୋଟିଏ ଉତ୍ତମୋଷ୍ୟ ଘଟଣା—

ଷୋଡ଼ଶ ରାଶି ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ଦିନରୁ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ରାହ୍ମ
ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଦେବଙ୍କର ସ୍ନାନ ପାଇଁ ସ୍ଥାନୀୟ କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବୈତରଣୀର ତଥା
ସୋମ ଗର୍ଭ ପ୍ରଭୃତି ଗର୍ଭରୁ ଆଣିଥିବା ଜଳଦ୍ୱାରା ଦେବଙ୍କର ସ୍ନାନ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ ।
ମହାଶୁମୀ ଦିନ ରାତିରେ ଏହି ସ୍ନାନକୁ ମହାସ୍ନାନ କୁହାଯାଏ । ଏହି ସ୍ନାନ ସମୟରେ
ପୂଜକ ତଥା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନେ ରହନ୍ତି ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ
ତୈଳ, ହରିଦ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱାଦିତ ଅନୁଲେପନ ଦ୍ରବ୍ୟଦ୍ୱାରା ଦେବଙ୍କର ଶରୀର ମାର୍ଜନ
କରାଯାଇ ସ୍ନାନ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ସ୍ନାନ ପରେ ଦେବଙ୍କୁ ଦିବ୍ୟବସନ ଭୂଷଣରେ
ସୁସଜ୍ଜିତ କରି ପୂଜା କରାଯାଏ । ସ୍ନାନକାଳୀନ ଢୋଲ, ମହୁସ, ଚୁସ, ତେଲଙ୍କୀ
ବାଦ୍ୟର ଶ୍ରୁତିମଧୁର ଧ୍ୱନି ଅତି ମନୋମୁଗ୍ଧକର ହୋଇଥାଏ ।

କାର୍ତ୍ତିକ—ଏହି ମାସ ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରତିପଦ୍ ଠାରୁ ଶୁଷ୍ଟିମା ବା କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତିଦିନ ବ୍ରାହ୍ମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଦେବଙ୍କର ମାଙ୍ଗଳିକ (ମଙ୍ଗଳା) ଆଳତ ହୁଏ,
ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ବହୁଯାତ୍ରୀ ଦର୍ଶନକୁ ଆସନ୍ତି ।

ମାର୍ଗଶିର—ଏହି ମାସ ପ୍ରଥମାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ଦେବଙ୍କୁ ନୂତନ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ
କରନ୍ତି ।

ପୌଷ ଧନୁ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଦିନ ‘ଧନୁମ୍ୟା’ ଦେବଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ ।
ପ୍ରତିଦିନ ଦୁଇଠିକ ଦେବଙ୍କୁ ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜନାଦି ନୈବେଦ୍ୟ ଦିଆଯାଏ ।

କେଉଁ କେଉଁ ଦିନ ବିରଜାଙ୍କ ଦର୍ଶନ ବିଶେଷ ଫଳପ୍ରସ୍ତ :

“ଅଷ୍ଟମ୍ୟାଂ ଚ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାଂ ରଜାୟାଂ ସଂକ୍ରମେ କୁହୌ ।

ମନ୍ମୁର୍ତ୍ତିଂ ପ୍ରଣ୍ୟତେ ସପ୍ତ ସ୍ନାତ୍ୱା ଚ ବିଧିନା ନରଃ ।

ତାବତ୍କାଳଂ ଚ ମନ୍ମୁର୍ତ୍ତିର୍ମୈଦତେ ନାସ ସଂଶୟଃ ॥” (କ. ସ.)

X

X

X

“ରଥସ୍ଥାଂ ଭ୍ରାଂ ପ୍ରପଶ୍ୟନ୍ତି ନ ତେ ନିରାୟତାନଃ ।”

×

×

×

“ଭୌମବାରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାଂ ବାରେ ବାଥ ବୃହସ୍ପତିଂ

ଯଃ ପଶ୍ୟେତ୍ ବିରଜାଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ସ ବିଷ୍ଣୁ ଭକ୍ତମାପ୍ନୁୟାତ୍ ॥” କ. ସଂ.

ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତି ଅଷ୍ଟମୀରେ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀରେ, ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ, ସହାନ୍ତରେ ଅମାବାସ୍ୟାରେ, ମଙ୍ଗଳବାର ଓ ଗୁରୁବାରରେ ଯେଉଁ ଲେକମାନେ ଯଥାବଧି ସ୍ନାନ କରି ବିରଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ସେମାନେ ଅତ୍ୟୁଷ୍ଣ ଫଳ ଲଭ କରନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ମହାପ୍ରାୟଶ୍ଚରେ ରଥାରୂପା ହୋଇ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ବିରଜାଦେବୀଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପଞ୍ଚମୂଳା ମହାପ୍ରାୟଶ୍ଚରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ନରକରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇ ବିଷ୍ଣୁ ଲେକ ଲଭ କରନ୍ତି ।

ପ୍ରତିଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ବିଶେଷତଃ ଗୁରୁବାରରେ ଦେବୀଙ୍କର ଆଳତି ଦର୍ଶନ ଅତି ଚିତ୍ତକର୍ଷକ ହୋଇଥାଏ । ବହୁଲକ ଏହି ଆଳତି ଦର୍ଶନକୁ ଆସନ୍ତି ।

ବାଲିଯାତ୍ରା—କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ ବଡ଼ ଏକାଦଶୀ (ଜିଭାମ ଏକାଦଶୀ)ଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ବା ରାସପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଞ୍ଚଦିନ ସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟବା ସ୍ୟବା ବ୍ରାହ୍ମଣୀମାନେ କାର୍ତ୍ତିକବ୍ରତ ପାଳନ ପୂର୍ବକ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ଏହି ଦଶାଶ୍ୱତମଧ୍ୟ ଘାଟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବାରୁଣୀ ପଡ଼ିଆରେ ‘ରାଜିତାମୋଦର’ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ’ ତଥା ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବଲ୍ଲଙ୍ଗା, (ବାଲିହୁଙ୍କା) ରୂପରେ ନିର୍ମାଣ କରି ପୁଷ୍ପ, ଚନ୍ଦନ, ଭୂଲସୀ, ଧୂପ, ଘୃତ, ନେବେଦ୍ୟାଦିରେ ଆରାଧନା କରନ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ବଡ଼ ଆକାରରେ ମେଳାଟିଏ ହୁଏ । ଏହାକୁ ବାଲିମେଳା କହନ୍ତି । ବହୁ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଭକ୍ତବୃନ୍ଦା ଫଳାଣ୍ଡିନ ସହ ଏଠାକୁ ଆସନ୍ତି । ଯାତ୍ରାରେ ପୁରୁଷଙ୍କ ଅବସଥା ଥିା ଲେକମାନଙ୍କର ସମାଗମ ବିଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ଫେର ଦିନ ପ୍ରତିପଦରେ ‘ଗୁଡ଼ଖାଇ’ କରିବା ପାଇଁ ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ତ୍ତିକବ୍ରତ ପାଇଁ ବର୍ଜନ କରିଥିବା କେତେକ ଶାବ୍ୟର ପୁନଃସୂଚି ପାଇଁ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠକାଟର ସମାବେଶ ହୁଏ ।

ବାଲିଯାତ୍ରା ଇତିବୃତ୍ତ :

ଆମ ଦେଶରେ ଯେତେପ୍ରକାର ପର୍ବପର୍ବାଣୀ, ବ୍ରତ, ଉପବାସ, ମେଳା ମହୋତ୍ସବ ପ୍ରଭୃତି ପାଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି, ଏହାର ମୌଳିକ ଚିନ୍ତା କିଛି ନାହିଁ । ଅନ୍ତର୍ନିହିତ । ଆଜି କାର୍ତ୍ତିକ ମାସରେ ନଘା, ସରସବର କୁଳମାନଙ୍କରେ ରମଣୀଗଣ ଏକସ୍ମିତ ହୋଇ ଯେଉଁ ବାଲିକା ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି, ଏଥିପାଇଁ ଯାଜପୁର, କଟକ, ପୁରୀ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ବାଲିଯାତ୍ରା ବା ବାଲିମେଳା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛି, ତାହାର ତଥ୍ୟ ନିରୂପଣ କଲେ ଦେଖାଯାଏ, ଏହି ଦେଶର ଦିନେ ଉତ୍କଳୀୟ ସାଧବ ଯୁବକ ବ୍ୟବସାୟୀଗଣ ପାଲଟଣା ନୌକାମାନଙ୍କରେ ସ୍ୱଦେଶଜାତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ କରି ବାପୁର ଅନୁକୁଳ ଗତିରେ ଯାଇ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଜାଗା ବା ଯବତ୍ୱାପ,

ତାମ୍ରଲତ୍ତି ବା ତମଲୁକ (ଆଧୁନିକ ନାମ ସିଂହଳ), ସୁବର୍ଣ୍ଣଭୂମି (ଆଧୁନିକ ନାମ ବର୍ମା), କମ୍ବୋଜ (ଆଧୁନିକ ନାମ କାମ୍ବୋଡ଼ିଆ), ସୁମାତ୍ରା, ମଧ୍ୟ ଲତ୍ତୀପ (ଆଧୁନିକ ନାମ ମୋଲୁକାସ), ବୋର୍ଣ୍ଣିଓ ବା ବାଲିଡ଼ୀପ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵୀପସୂଚ୍ଛମାନଙ୍କର ବ୍ୟବସାୟ କରି ସେହି ସେହି ଦେଶଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଆମ ଦେଶକୁ ଆଣି ସୁଦେଶକୁ ସମୃଦ୍ଧି ଶାଳୀ କରୁଥିଲେ । ବାଲିଡ଼ୀପ ଏହି ଦେଶମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ଥିଲା । ସେହି ଦେଶମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲଭ ‘ପାନ’ ଆମ ଦେଶରୁ ନେଇ ମହାର୍ଘ ମୂଲ୍ୟର ସେଠାରେ ବିକ୍ରୟ କରି ସେହି ଦେଶର ପ୍ରଚୁର ଭାବରେ ମିଳୁଥିବା ‘ଗୁଆ’ ସୁଲଭ ମୂଲ୍ୟର କଣି ଆମ ଦେଶକୁ ଆଣୁଥିଲେ । ଏହି ବ୍ୟବସାୟୀମାନେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଆଷାଢ଼ ମାସରେ ବିଦେଶକୁ ଯାଇ କାର୍ତ୍ତିକ ମାସର ଫେରୁଥିଲେ । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଏହି ‘ଆକାମାଭୈଷ’ ପରମ୍ପରାଗତ ଉକ୍ତିରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଅର୍ଥାତ୍ ଆ ଆଷାଢ଼, କା-କାର୍ତ୍ତିକ, ମା ଭୈଷ-ଭବୃକର ନାହିଁ । ବ୍ୟବସାୟୀମାନେ ବିଦେଶକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ଯାଉଥିବାବେଳେ ପରିଜନ ତଥା ଆତ୍ମୀୟସ୍ଵଜନଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ଦାନାବାଣୀ ଶୁଣାଇ କହୁଥିଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଷାଢ଼ରେ ଯାଉଅଛୁ, କାର୍ତ୍ତିକ ମାସର ଫେରିବୁ, ଭବୃକର ନାହିଁ । ଏହିପରି ବାରମ୍ବାର ଉଦ୍ଧାରଣ କରି ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ସାଧବମାନେ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପୂର୍ବରୁ ଯଦିବ ଫେରୁଥିଲେ, ତଥାପି କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନଟିକୁ ଅତି ପବିତ୍ର ଦିବସ ବୋଲି ମନେ କରି କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପୂର୍ବରାସ୍ତ୍ର ଗ୍ରାହମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆମ ଦେଶର ସାଧବ ବୋହୂମାନେ ବିଦେଶରୁ ଫେରୁଥିବା ଧନପୁର୍ଣ୍ଣ ବୋଲିତକୁ ଶଙ୍ଖ, ଡୁଲ୍‌ଡୁଲ୍ ପ୍ରଭୃତି ମାଙ୍ଗଳିକ ଧ୍ଵନିସହ ଘାମଲାରେ ବନ୍ଦାଣ କରି ଧନଗୁଡ଼ିକୁ ବୋଲିତରୁ ଅବତାରଣ କରୁଥିଲେ । ତଦାନନ୍ତର ଦେଶର ପାରିପାର୍ଶ୍ଵିକ ଅବସ୍ଥା ତଥା କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀର ସ୍ଵାର୍ଥ ସ୍ଵରୂପ ଆଜି କଦଳୀ ବାସୁଙ୍ଗାରେ, ସୋଲ ବା କାଗଜର ନୌକା, ଭୋଜାମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ତହିଁରେ ଘାମଲା (ଘିଅବଜ୍ଞ) ଖଞ୍ଜି ଆମ ଦେଶର ‘ପାନ’ ସେ ଦେଶର ‘ଗୁଆ’ ନମୁନା ସ୍ଵରୂପ ରଖି ‘ଆକାମାଭୈଷ’ ଏହି ପୂର୍ବ ସୂଚକ ସ୍ମୃତିକୁ ସ୍ମରଣପୂର୍ବକ ନୌକାମାନଙ୍କୁ ନଦୀ, ସମୁଦ୍ରରେ ଭସାଇ ଦିଆଯାଉଅଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି—‘ମାସକ ଧର୍ମ ତୋର, ଦିନକ ଧର୍ମ ମୋର ।’ ଅର୍ଥାତ୍ ହେ ନାବିକଗଣ ! ମାସକ ଧର୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ମାସ ମାସର ବ୍ୟବସାୟ ଗତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଚୁକ୍ତମାନଙ୍କ ଅଧୀନ, କେବଳ ଆଜି ଦିନକର ଧର୍ମ ମୋର ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା କି ଧର୍ମ ମାର୍ଗରେ ନ୍ୟାୟ ଉପାୟରେ ଉପାର୍ଜନ କରି ଧନ ଆଣିଅଛ, ତାହା ମୋର ବା ମୋ ଦେଶର । ଏଠାରେ ଧର୍ମ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟ । ଆଜି ତାହା ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ରୂପରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଦେଶକୁ ଧର୍ମାଭିମୁଖୀ କରାଇଅଛି । ଏହା ଅତି ଗୌରବାବହ କଥା ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେକାଳରେ ସୌର ଶୁକ୍ରା ମଧ୍ୟ ସାଂଜମାନ ଶୁକ୍ରା ରୂପ ପ୍ରତିକଟ ଶୁକ୍ରା ଥିବାର ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଆଜି ଏହି ବାଲିଡ଼ୀପର ସ୍ଵାରକ ଶବ୍ଦ ‘ବାଲି’ ସହିତ ‘ସାତା’କୁ ଏକତ୍ର କରି ‘ବାଲିସାତା’ ବା ସାତାର ଅପର ନାମ ‘ମେଲା’ ଶବ୍ଦ ଯୋଗକରି ‘ବାଲିମେଲା’ ମହୋତ୍ସବ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ମହାସମାବେଶରେ ପାଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ବାଲୁକା ବା ବାଲୁକା ପୂଜା—

“ରୌକ୍ତୀ ଦାରୁମୟୀ ଲୌହା ଲେଖ୍ୟା ଲେଖ୍ୟା ଚ ସୈକଣ୍ଡ ।

ମୟାମୟୀ ମଣିମୟୀ ମୂର୍ତ୍ତିଃ ସାଷ୍ଟବଧା ସ୍ୱତା ॥”

ଏହି କାର୍ତ୍ତିକ ମାସରେ ନଦୀ ପ୍ରକଳରେ ବାଲିକୁ ଗୋଟଲା କରି ଦୁକ୍ଷାପରି ଖଞ୍ଜି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ଶୁଦ୍ଧପୂଜା ମନରେ ହୃଦୟାନ୍ତ ଭୋଜନସ୍ୱରୂପ ଅଷ୍ଟବଧମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରମାଣାନୁସାରେ ରାଧାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କର ସୈକଣ୍ଡ ଅର୍ଥାତ୍ ବାଲୁକାମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ନିର୍ମାଣ କରି ପୂଜା ଆରାଧନା କରନ୍ତି ।

କାରଣ ଏକଦା—“ଭଗବାନପି ତା ରାମୀଃ ଶାରଦୋତ୍ପୁଲ୍ଲମଲ୍ଲିକାଃ ।

ବାସ୍ୟରନ୍ତୁ ମନଶ୍ଚକ୍ଷେ ଯୋଗମାୟା ମୁପାଶ୍ରିତଃ ॥”

(ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ ୧୦, ୩୧, ୧)

×

×

×

ମାୟାମୟ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଶରତକାଳୀନ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ମଲ୍ଲୀକୁସୁମସଦୃଶ ଶୁଭ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାମାଳିନୀ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ରାତିକୁ ଦେଖି ଯୋଗମାୟାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଲାଭ କରି ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହିତ ରାସମଣ୍ଡଳ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରମଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ହୋଇ ଗୋପୀମାନଙ୍କସହ ରମଣ କରୁ କରୁ ମାୟାମୟୀ ମାୟାବଳୀରେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲେ । କୃଷ୍ଣଙ୍କ କାନ୍ତମାନସା ଗୋପୀଗଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବରଦ୍ୱାର ମିତ୍ରସମାଣ ହୋଇ କରୁଣ ହୃଦୟ ପୂର୍ବକ ବୃନ୍ଦାବନ ବନ ମଧ୍ୟରେ ଇତସ୍ତତଃ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରି ହୃଦୟ ପ୍ରାଣରେ ଯମୁନା ନଦୀ ଶରରେ ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ଡାକ ଡାକ କର୍ପୁର ଧୂଳି ସଦୃଶ ଶୁଭ୍ର ବାଲୁକା ପିଣ୍ଡରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ସେହି ବାଲୁକାମୟ ମୂର୍ତ୍ତି ନିକଟରେ ଆତ୍ମନିବେଦନ କରି ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତି ଦେବାର ଦେଖି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ହେଲେ । ତତ୍ପରେ ସେହି ରାତିକୁ ବ୍ରହ୍ମରାତିରେ ପରିଣତ କରି ଶାରଦାୟ ରାସମଣ୍ଡଳରେ ରାମୀଯାପନ କଲେ ।

ଏବେ ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ଭଗବତ୍ ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ ପାଇଁ ଗୋପୀଗୁଣ ଅବଲମ୍ବନସ୍ୱରୂପ ରମଣୀମାନେ କାର୍ତ୍ତିକକୃତ ତଥା ହୃଦୟାନ୍ତ ଭୋଜନ କରି ‘ବାଲୁକା’ ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଏହାର ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ ପରି ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରତିପଦ୍ ସ୍ନାନପୋଷ—

“ଶ୍ରେଣୀଂ ପ୍ରତିପଦ୍ଯୁକ୍ତା ମାର୍ଗେ ମାସି ସିତେତସ୍ତ ।

ଗଙ୍ଗାୟାଂ ଯଦି ଲଭ୍ୟେତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରହରଣତଃ ସମା ॥

ମୁହୂର୍ତ୍ତମପ୍ୟଦୋରାସେ ଯସ୍ମିନ୍ ସୁକ୍ଳେଫି ଲଭ୍ୟତେ ।

ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରତିପଦନ୍ତେ ଅର୍ଚ୍ଚ୍ୟଦାନଂ ମହାଫଳଂ ॥

ବୃଷ୍ଟି କଣ୍ଠୋ ଯଦା ଭୟଃ ପକ୍ଷାଦୌ ଚ ପ୍ରଜାପତିଃ ।

ଷଷ୍ଠୀ ସନ୍ନ ହୃତଂ ପୁଣ୍ୟଂ.....॥” (ପଣ୍ଡିତ ସଙ୍କସ୍ତ)

×

×

×

ମାର୍ଗଶିର ମାସ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଶ୍ରେଷ୍ଠଶ୍ରୀ ନକ୍ଷତ୍ରସ୍ଥଳ ପ୍ରତିପଦ ତଥିରେ ଗଙ୍ଗା ଓ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନଯୋଗ ପଡ଼େ । ଏହି ଯୋଗରେ ସ୍ନାନକରି ଶ୍ରେଷ୍ଠଶ୍ରୀ ସହଚର ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅର୍ଘ୍ୟଦାନ କଲେ ମହାଫଳ ମିଳେ ତଥା ଶତସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ ସ୍ନାନର ଫଳ ମଧ୍ୟ ଲଭିବ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅର୍ଘ୍ୟଦେବା ମନ୍ତ୍ର—

“ନାସ୍ତେ ମଣ୍ଡଳ ଘାପାୟ ଶିଖୋରହାୟ ଧୂର୍ଜତଃ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠଶ୍ରୀସହଚର ଚନ୍ଦ୍ର ଗୃହାଣାର୍ଘ୍ୟଂ ନମୋଽୟୁତେ ॥”

ଜାମୁତବାହନ ପୂଜା ବା ଦ୍ଵିତୀୟା ଓଷା—

ଆଶ୍ଵିନ ମାସ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଅଷ୍ଟମୀ ରାତିରେ ଚତୁଷ୍ଠୋଶ ବେଘାର ଚାରିପାଖରେ ପରିଣା ସଦୃଶ ନାଳ ଖୋଳି ବେଘା ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ଵୀପଦଣ୍ଡୀ ସଦୃଶ କଦଳୀ ବୃକ୍ଷସରପଣ କରି ଚାରିପାଖରେ ଖୋଳା ହୋଇଥିବା ନାଳରେ ପାଣି ଭର୍ତ୍ତି କରାଯାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସେହି ନାଳରେ ଖାବଳ ମାଛ ଗୁଡ଼ି ରନ୍ଧାବୃକ୍ଷରେ ଉମା ମନ୍ତ୍ରପୁରୁଷଙ୍କୁ ପୂଜା କରାଯାଏ । ନୈବେଦ୍ୟ ରୂପରେ ଗଜାମୁଗ, ବୁଟ, ମଟର, ନଡ଼ିଆ, କଦଳୀ, ମିଠା ପ୍ରଭୃତି ଦିଆଯାଇ ଗୋଟିଏ ବୋଝରେ ଅଳତା (ଅଷ୍ଟୁଷ୍ଠ) ଗୋଟା ବୋଇତାଳୁ, କଖାରୁ, କାକୁଡ଼ି, କରମଙ୍ଗା, ନଡ଼ିଆ, ଓଞ୍ଜ, ସାରୁ, କଦମ୍ବଳ, କଞ୍ଚାକଦଳୀ, ଆଖୁ, ଅବା ପ୍ରଭୃତି ଫଳ ଫୁଲରେ ପରିସୂର୍ଣ୍ଣ କରି ନୈବେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ । ଏହି ଅଷ୍ଟୁଷ୍ଠ ଫଳମୂଳ-ଗୁଡ଼ିକୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଉଥିବାରୁ ଜଣାଯାଏ, ପ୍ରକୃତରେ ଏହା ହରଗୌରୀଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଜାମୁତବାହନ ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଉପହାର ଦିଆଯାଉ ଅଛି । ଏହା ଲୋକମାନଙ୍କର କୃତଜ୍ଞତାର ପରିବୃତ୍ତ । କାରଣ ଯେଉଁ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରସାଦରେ ଯଥାକାଳରେ ସୁବୃଷ୍ଟି ହୋଇ ବୃକ୍ଷଲତାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଭୁର ଫଳ ମିଳିଲେ, ତାହା ତାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରି ଉପସ୍ଥାପନ କରିବା ବିଧେୟ ।

ଦୁର୍ଗାୟା ଓଷା ବା ଜାମୁତବାହନ ପୂଜା ବସନ୍ତରେ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ଶୁଣାଯାଏ—ଜାମୁତ ଅର୍ଥ—ମେଘ, ମେଘ ବାହନ ଯାହାର ସେ ଜାମୁତବାହନ—ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ର । ସେହିନ ରନ୍ଧା, କରୁ ହରିଦ୍ରାଦି ନବ ପରିକାବାସିଣୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଶୋଭାଗର୍ବି ପୂଜା ପାଇଁ ରନ୍ଧା ବୃକ୍ଷରେ ଦେବାଙ୍କୁ ଆବାହନ କରାଯାଏ । ନୈବେଦ୍ୟ ରୂପରେ ବୋଇତାଳୁ, କଖାରୁ ପ୍ରଭୃତି ଅଷ୍ଟୁଷ୍ଠ ଫଳ ଗୋଟିଏ ଚୁଙ୍କୁଡ଼ିରେ ଭର୍ତ୍ତିକରି, ପ୍ରଜାମାନେ ଗଜାଙ୍କୁ ଉପହାର ବା ଭେଟି ଦେବାଭିନ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଭେଟି ଦିଅନ୍ତି । କାରଣ, ତାଙ୍କର କୃପାରୁ ଯଥାକାଳରେ ସୁବୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଏହି ସବୁ ଫଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ସେହି ଫଳଦାତା ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ତାହା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟମତେ ଅର୍ପଣ କରି ତପ୍ତରତ୍ନ ସେହି ସମସ୍ତ ଫଳକୁ ଏକତ୍ର ରନ୍ଧନ କରି ଦେବତାଙ୍କୁ ନିବେଦନ କରାଯାଏ । ଏହାଙ୍କୁ ‘ଦାଣ୍ଡ’ ଭରକାସ କହନ୍ତି । ଦେବଦତ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେବାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ ନ କରି ନିଜେ ଉପସ୍ଥାପନ କଲେ, ଗୀତା ମତରେ ତାହାକୁ ସ୍ତେୟ ବା ଚୋର ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କେତେକ ଗୁଣା କହନ୍ତି—ଇନ୍ଦୁ ପୁଣ୍ୟିମା ଦିନ ଇନ୍ଦ୍ରକୁ ଧର୍ମ-
ଦେବତା ଡାକିନେଇ ରାଜ୍ୟପାଳନ ଦସ୍ୟୁବଂଶର ପରାଜିତ ଗୁଡ଼ି ଦିଅନ୍ତି । ଏହି ପୁଣ୍ୟିମାର
ଆଦିନ ପରେ ଜାମୁଡ଼ା ପଡ଼େ । ତେଣୁ ଲୋକେ ସେହିଦିନ ଏହି ଅଶୁଷ୍ଟ ଫଳମାନ
ଇନ୍ଦ୍ରକୁ ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି ଓ ପ୍ରସାଦ ରୂପରେ ତାହା ସାହୁପଡ଼ିଗାରେ ବାଣୀ ନିଜେ
ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି ।

ଜାମୁଡ଼ାବାହନ—ଏହା କାଳହଂସ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ ହୋଇ ‘ଦୁଃଖାବାହନ’
ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହାକୁ ଦୁଃଖାୟା ବା ଦ୍ଵିଃଖାୟା ଓଷା କହିବାର ତତ୍ପର୍ଯ୍ୟ
‘ଉପବାସ’ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ ‘ଓଷା’ । ଦୁଃଖାୟା ଓଷା—ଏହି ଓଷା ବା ଉପବାସଠାରୁ
ବଳି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦ୍ଵିଃଖାୟା ନିର୍ଜଳା ବାଷ୍ପା ଉପବାସ ନ ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଦୁଃଖାୟା
(ଦ୍ଵିଃଖାୟା) ଓଷା କହିବା କେତେକଙ୍କର ମତ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପବାସରେ ଜଳ ଫଳାଦି
ପାରଣା ବରଦିବାର ବିଧିବ୍ୟାଧି ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଏହି ଉପବାସର ପୂର୍ବଦିନ ଏକ ବଳି
(ଏକାନ୍ତ ବା ଏକବଶତ) ହବିଷାନ୍ତ କରାଯାଏ, ଏହାକୁ ଏଥିପାଇଁ ‘ଏକବାର’
ବୋଲି କହନ୍ତି । ଉପବାସ ଦିନ ବ୍ରତ ଜଳ ଫଳାଦି କିଛି ନ ଖାଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଦ୍ଧ
ଉପବାସ କରନ୍ତି । ଓଷା ଶେଷରେ ମଧ୍ୟ ଜଳାହାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଏଣୁ ଏହା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ
ଉପବାସ ।

ଏହାକୁ କେତେକ ‘ମୂଳାଷ୍ଟମୀ’ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି—ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି
ଅଷ୍ଟମୀ ହିଁ ଶାରଦୀୟ ଦୁର୍ଗାଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ଦିବସ ପୂଜାର ମୂଳ ବା ପ୍ରଥମ ଦିବସ ।
ଏହା ଅଷ୍ଟମୀ ତିଥିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦେବୀଙ୍କର
ଷୋଡ଼ଶ ଦିବସ ପୂଜା (ଷୋଳପୂଜା) ତନ୍ମନ୍ତ୍ର ବା ସୁବିଶେଷ ବିଧିରେ କରାଯାଏ ।
ଏଣୁ ଏହାକୁ ‘ମୂଳାଷ୍ଟମୀ’ କୁହାଯାଏ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ‘ଜିତାଷ୍ଟମୀ’ କହିବାର
ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ—

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଶବ୍ଦର କଲେ ଜଣାଯାଏ—ପୁରାଣରେ ରାଜା ଦୁରଥ, ସମସ୍ତ
ନାମକ ବୈଷ୍ୟ ତଥା ରଘୁପତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହି ଅଷ୍ଟମୀ ତିଥିରେ ଆଦିଶକ୍ତି ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ
ପଥାବିଧି ଆରାଧନା କରି ବିଜୟା ଦଶମୀ ଦିନ ଜେଷ୍ଠସାଥୀ କରି ସ୍ଵପ୍ନାକାର୍ଯ୍ୟରେ
ଜୟଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏହି ଦେବୀଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରି
କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୟଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏଣୁ ଏହାକୁ ‘ଜିତାଷ୍ଟମୀ’
କହିବା ସମୀଚୀନ ।

ସାତଶାସନ :

କାନ୍ୟକୁବ୍ଜାଗତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଏହି ଶେଷ ଗୁଡ଼ି ଅନ୍ୟତ
ବସନ୍ତ ସ୍ଥାପନ କରି ରହି ଅଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଏଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଅଛନ୍ତି,
ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶାସନରେ ବାସକରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଏହି
ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶାସନ ସଖ୍ୟା ସାତତାଟି, ଯଥା —୧-ଶ୍ରୀରାମପୁର, ଏଠାରେ ଶ୍ରୀରାମପୁର

ଓଁ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ ନାମସ୍ତୁ । ଦୁଇଟି ଶିବମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ । ୧-ଶୁକପୁର (ସୁଖପୁର) । ୩-ସନ୍ତୋଷପୁର । ଏଠାରେ ସନ୍ତୋଷପୁର ଶିବଲିଙ୍ଗ ବିଦ୍ୟମାନ । ୪-ସୁପ୍ତପୁର, ଏଠାରେ ସୁପ୍ତପୁର ଶିବ ଅବସ୍ଥିତ । ୫-ନରହରିପୁର, ଏହାର ସାମିଲ ଲକ୍ଷ୍ମୀଧରପୁର ଶାସନ । ୬-ଶିବଆପୁର । ୭-ଅନ୍ତରାଳପୁର । ଏହି ଶାସନା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ନିତ୍ୟ ଯଜ୍ଞ ଯଜନାଦି ଶତ୍କର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରି ବିଦେଶାଗତ ପିପିଷ୍ଠ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟାକରଣ, କାବ୍ୟ-ନାଟକ, ବେଦ-ବେଦାନ୍ତ, ନ୍ୟାୟ-ମୀମାଂସା ପ୍ରଭୃତି ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରାଉଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁପ୍ତପୁର ନିବାସୀ ସୁନାମଧନ୍ୟ ୯ ଦାମୋଦର ବିଦ୍ୟାବାଗୀଶ, ତଥା ସନ୍ତୋଷପୁର ନିବାସୀ ୯ ସଦାଶିବ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏହି ପୁଣ୍ୟାୟାନାମେ କାଶୀରୁ ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । କେତେକ ଶାସନା ବିଦ୍ବାନ୍‌ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିଜ ଗୃହରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ବଧ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନେ ଅଗ୍ନି ଆସାଦନ କରି ନିତ୍ୟ ହୋମ ବଳି ବୈଶ୍ଣବଦେବ ପ୍ରଭୃତି ବୈଦିକ କର୍ମ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନରହରିପୁର ଶାସନ ନିବାସୀ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପଣ୍ଡିତ ୯ ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ଦାଶ କାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପିତାମହ ୯ ଲକ୍ଷ୍ମୀଦେବ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ, ଏହାଙ୍କର ପୁତ୍ର ୯ ଉଦ୍‌ନାଥ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ ତଥା ଶୁକପୁର ଶାସନ ନିବାସୀ ୯ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ, ଏହାଙ୍କ ପୁତ୍ର ୯ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସନ୍ତୋଷପୁର ନିବାସୀ ୯ ଲଳମଣି ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ନାମ ତଥା ସୁପ୍ତପୁର ନିବାସୀ ୯ ଦାମୋଦର ବିଦ୍ୟାବାଗୀଶଙ୍କ ନାମ ତଥା ଚନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ର ସୁନାମଧନ୍ୟ ସମଦର୍ଶୀ ପଣ୍ଡିତ ୯ ଲଳମଣି ମିଶ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚାଳଙ୍କାରଙ୍କ ନାମ ସବଜନ ସ୍ମରଣୀୟ । ଏହି ସମଗ୍ର ଶାସନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥାପକ ରୂପେ ତଥା ବରହ, ବିରଜାଙ୍କର ପୁରୋଧା ରୂପେ ସନ୍ତୋଷପୁର ନିବାସୀ ପଣ୍ଡିତ ୯ ଗୋପୀନାଥ ପତି ମହୋଦୟଙ୍କୁ ‘ପତିମିଶ୍ର’ ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାପି ସେମାନଙ୍କର ବଂଶଧର ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ପତିମିଶ୍ର ସହିତ୍ୟାବୃତ୍ତି ପରମ୍ପରା ହିଁସ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ସୁରୁରୁ ରୂପ ପାଳନ କରି ଖ୍ୟାତ ଅର୍ଜନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଶିବରାଜିତ ପ୍ରଥାଅନୁସାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପତିମିଶ୍ରଙ୍କର ବିପ୍ଳବର ଏକାଦଶ ଦିବସରେ ସେମାନଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ରକୁ ‘ପତିମିଶ୍ର’ ପଦବୀରେ ବିରଜାଙ୍କର ମାଳା ପ୍ରସାଦ ସହିତ ମସ୍ତକରେ ଶିରପା ବନ୍ଧନ ପୂର୍ବକ ଅଭିଷିକ୍ତ କରାଯାଏ । ଏମାନେ ଶୁଦ୍ଧପୂଜିତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦ୍ଵାରା ସମାଜକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରନ୍ତି ।

ଏହି ପୁରୋକ୍ତ ସାକ୍ଷୀଶାସନ ବ୍ୟତୀତ ବରହଙ୍କ ସେବକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବରହଙ୍କ ନିକଟରେ, ବିରଜାଙ୍କ ସେବକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବିରଜାଙ୍କର କରଗପୁରରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ତଳିଶହ ଷାଠିଏ ଭର ବୈତରଣୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବଡ଼ ଶାସନରେ, ପ୍ରଜ୍ଞାନପୁରରେ, ନରଣ ବା ନାରାୟଣପୁରରେ ଜାଗରାପୁର, ଗଣିଆପୁର, ଶୀତଲେଶ୍ଵର ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଏମାନେ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରୁ ସମାଗତ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ, ତର୍ପଣ, ଦଶଶ୍ଵମେଧ ଘାଟରେ ଗୋଦାନ କରାଇ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ସେହି ଗୋଦାନ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ତଥା ଗୟାନାଭୂମିରେ ପିଣ୍ଡଦାନ

କରନ୍ତି । ଏହା ଥିଲା ଏମାନଙ୍କର ଜୀବିକା ଓ ନିର୍ଭର୍ୟ୍ୟ । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କୁ ‘ବୈତରଣୀ’ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁହାଯାଏ । ଏହାଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଦେଶଗତ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ନାମ, ଧାମ ତଥା ସେମାନଙ୍କର ପିତୃସୁରୁଷଙ୍କ ନାମ, ଧାମ ଲିଖିତ ଆକାରରେ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଓ କାଗଜବନ୍ଧା ବହିମାନଙ୍କରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏମାନଙ୍କର ଏହି କାଗଜ ବନ୍ଧେଇ ବହି ଆଜିକାଲିକା ବନ୍ଧେଇ ବହିଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସେ କାଗଜ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉପାଦାନରେ ତିଆରି ଓ କାଳ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବେ ତିଆରି କରୁଥିଲେ । ଯଦ୍ୱାରା ବହି ଓ କାଳ ଶହ ଶହ ବର୍ଷ ଚଳି ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଛି । ଏ ବହି ଦର୍ଶନୀୟ, ଏହା ହେଁସ ଗୁଡ଼ାଉଳ ଗୁଡ଼ା ହୋଇ ବନ୍ଧା ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବହି ଦୁଇଜଳେ ଭିଜିଲେ ଓଜନ । ଯାହାଦେଉ, ଆଜି ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଘରଫଖ୍ୟା ଓ ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ୱଖ୍ୟା ବହୁ ଅଂଶରେ କମିଯାଇ ଭିଜିଗହ ଷାଠିଏରୁ ପ୍ରାୟ ଶହେ ଘରରୁ କମ୍ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବିଦେଶଗତ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ କପିଳସ୍ତବ୍ଧତା ବର୍ଣ୍ଣିତ ବୈତରଣୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ‘ଗୋଦାନ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ ତର୍ପଣ ତଥା ଗୟାନାର ଶ୍ରାଦ୍ଧ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶୁଣାଇ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରନ୍ତି ।

ବୈତରଣୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ—

ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପଣ୍ଡା ବଞ୍ଚ, ବିହାର, ଛାକା, ଯାବନା, ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦେଶକୁ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ଗୋଦାନ, ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କପିଳ ସ୍ତବ୍ଧତାରୁ ବୁଝାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରି ଖେଦାଏ ଖେଦାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଦଳେ ଦଳେ ଯାତ୍ରୀଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଏମାନଙ୍କର ନିରପଣ୍ଡ ରକ୍ଷାକରି ଆଣନ୍ତି । ଏହି ପଣ୍ଡାଙ୍କୁ ‘ସାଥୁଆ’ କହନ୍ତି । କୌଣସି ପଣ୍ଡା ଯଦି ଏହାଙ୍କ ସହିତ ମିଶନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ‘ମିଳା’ କହନ୍ତି । ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ବୈତରଣୀ ବେଢ଼ରେ ଟେନରୁ ଅବତରଣ କରନ୍ତି । କାରଣ ବୈତରଣୀ ବେଢ଼ଠାରୁ ବିରଜାକ୍ଷେପ ୧୪ ମାଇଲ । ଯାଜପୁର ବେଢ଼ଠାରୁ ୧୮ ମାଇଲ । ତେଣୁକେଲେ କୌଣସି ଯାନବାହନର ସୁବିଧା ନ ଥିବାରୁ ଶଗଡ଼ରେ, କେତକଙ୍କୁ ପଦବ୍ରଜରେ ଆଣନ୍ତି । ଯଦି କେହି ଏତେବାଟ ଆସିବାକୁ ଅନଳ୍ଲଭ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ୩ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଥିବା ଆମ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ବହିଯାଉଥିବା ବୈତରଣୀ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ, ଗୋଦାନ ପ୍ରଭୃତି କରନ୍ତି । ଏହି ଘାଟକୁ ‘ରମଘାଟ’ କହି ଗାଁ ମୁଣ୍ଡରେ ଥିବା ଠାକୁରଣୀଙ୍କୁ ‘ରମଚଣ୍ଡୀ’, କାଁରେ ଥିବା ଶିବଙ୍କୁ ରମେଶ୍ୱର କହି ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି । ଆମ ଗ୍ରାମରୁ ଗାଈ ବା ବାହୁଣ ୪ ୫ ରୁ ୧୦ କା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଣି ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ଦାନ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ପଣ୍ଡା ଯାତ୍ରୀଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପରେ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ପଣ୍ଡା ରହି ଗୋ-ବିଦେହାଙ୍କୁ ଟଙ୍କା ମୁଣ୍ଡରେ ଚୁରଣା ଦେଇ ଅବଶିଷ୍ଟ ଟଙ୍କା ନେଇଯାନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ଆସନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଏଠାରେ ବାସ କରୁଥିବା ପଣ୍ଡାମାନେ ନିଜ ନିଜ ବହିରୁ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ପୂର୍ବସୁରୁଷଙ୍କ ନାମ, ଧାମ

ଦ୍ରୁଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାଇ ନିଜର ଯଜ୍ଞମାନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ, ଦାନ, ଚର୍ଚ୍ଚଣ କରାଇ ନାଭିଗୟାରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ସାଙ୍ଗରେ ଆସିଥାନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଓ ସାଥୁଆମାନଙ୍କୁ କିଛି କିଛି ପଣି ଦିଅନ୍ତି । ନେପାଳୀ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଣ୍ଡା ଥା'ନ୍ତି । ତାହାଙ୍କୁ 'ଲଲମୋହରୀ' କହନ୍ତି । ଏମାନେ ନେପାଳ ଗଙ୍ଗାଙ୍କଠାରୁ ଗୋଟିଏ 'ସନନ୍ଦ' ପାଇଥାନ୍ତି । ଏହି ସନନ୍ଦ ଦେଖି ନେପାଳୀମାନେ ନିଜ ପଣ୍ଡାବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସ୍ଥାନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଠାରୁ ଶୟନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଠାରେ ଯାତ୍ରୀ ଭିଡ଼ ହୁଏ ।

ଆଜି ସେ ପଣ୍ଡା ଆଉ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ଦେଶକୁ ଯାଉନାହାନ୍ତି କି ଯାତ୍ରୀଙ୍କର ବିଶେଷ ସମାଗମ ହେଉନାହିଁ । ୧୯୩୪ ମସିହାରେ ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ ପଦଗୁଜରେ ଏଠାକୁ ଆସି ପଣ୍ଡାଙ୍କ ବହୁତୁ ନିଜ ପୁରୁଷ ଗୁଣଙ୍କ ଦ୍ରୁଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖି ପଣ୍ଡାଙ୍କୁ ସମ୍ମାନରେ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଇଥିଲେ ।

ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଇନ୍ଦିରା ଗାନ୍ଧୀ ମଧ୍ୟ ଏଠାକୁ ଗସ୍ତ ସମୟରେ ପଣ୍ଡାଙ୍କ ବହୁତୁ ପିତାମାତାଙ୍କ ଦ୍ରୁଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖି ଦକ୍ଷିଣା ଦାନ କରିଥିଲେ । ସମଗ୍ର ଭାରତରୁ ସମାଗତ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ନାମଧାମ ମଧ୍ୟ ଏହାଙ୍କ ବହୁରେ ରହିଛି । ଏମାନେ ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ, ତେଲଗୁ, ନେପାଳୀ, ଗୁଜରାଟୀ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଜାଣିଥିଲେ । ଏହି ପଣ୍ଡାମାନେ ବିଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ଓ ସ୍ନେହ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଦେଶର ସଫଳତ ରକ୍ଷା ଦିଗରେ ଏମାନେ ଥିଲେ ପ୍ରକୃତ ସହାୟକ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଦିବ୍ୟଚାର୍ଯ୍ୟ ନାଭିଗନ୍ଧା

ଉଃ ଏକାଦଶୀ ପାଠୀ

ଦିବ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବୈଦରଣୀ ନଦୀ ଶରଣ ବରଜାନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପିତୃଶ୍ରୀ ରୂପେ ବିଦିତ । ନାଭିଗନ୍ଧାର ସୃଷ୍ଟି ଓ ଗନ୍ଧା ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରକରଣ ଜନଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବାର ବହୁ ପୁର୍ବରୁ ଏହା ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପିତୃଶ୍ରୀ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିବା କଥା ମହାଶ୍ୱରତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେହି ସୁନ୍ଦର ଜଣାଯାଏ ଯେ ଲେମ୍ବଣ ମୃଦଙ୍ଗ ପରମର୍ଶରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଶ୍ରୀଯାତ୍ରା କରିବା ସମୟରେ ବୈଦରଣୀ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରି ବୈଦରଣୀ ଶ୍ରୀ ବା ବରଜ ଶ୍ରୀରେ ପିତୃସୁ ରୁଷକୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥିଲେ ।

“ତତୋ ବୈଦରଣୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସବପାପ ପ୍ରମୋଚନୀମ୍
ବରଜଃ-ଶ୍ରୀମାସାଦ୍ୟ ବରଜତେ ଯଥା ଶଶୀ
ପ୍ରତରେତ କୁଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ସବପାପଂ ବ୍ୟପୋତୁତି
ଗୋ ସହସ୍ର ଫଳଂ ଲବ୍ଧ୍ୱା ପୁନାତି ସ୍ୱକୁଳଂ ନରଃ ॥”

(ମହାଶ୍ୱରତ—ବନପଦ୍ୟ, ୮୪ ଅଧ୍ୟାୟ)

ପୁନଶ୍ଚ—

“ତତଃ ସମୁଦ୍ର ଶରେଣ ଜଗାମ ବସୁଧାଧିପଃ
ସ୍ତ୍ରାତୁଭିଃ ସହିତୋ ବାରଃ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରତି ଭରତ ।
ଏତେ କଳିଙ୍ଗା କୌତୁହେ ଯସ ବୈଦରଣୀ ନଦୀ
ଯସାୟୁଜତ ଧର୍ମୋଽପି ଦେବାନ୍ ଶରଣମେତ୍ୟବୈ ।
ରିଷିଭିଃ ସମୁପାୟୁକ୍ତଂ ଯାଜ୍ଞୀୟଂ ଗିରିଶୋଭିତମ୍
ଉତ୍ତରଶର ମେତର୍ଦ୍ଧ ସତତଂ ଦ୍ୱିଜ ସେବିତମ୍ ॥
ସମାନଂ ଦେବଯାନେନ ପଥା ସ୍ୱର୍ଗମୁପେୟୁଷା
ଅସବୈ ରିଷୟୋ ଧନ୍ୟାଃ ପୁର ସତୁଭିରଜିତେ ॥
× × ×
ତତୋ ବୈଦରଣୀଂ ସବେ ପାଣ୍ଡବା ଦ୍ରୌପଦୀ ତଥା
ଅବଶ୍ୟ୍ୟ ମହାଶ୍ୱରା ପ୍ରର୍ଥୟାଶ୍ଚିତ୍ରେ ପିତୃନ୍ ॥”

(ମହାଶ୍ୱରତ—ବନପଦ୍ୟ, ୧୧୪ ଅଧ୍ୟାୟ)

କପଟେକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ କଳାକାର କଳାଙ୍କର ରାଜ୍ୟାନ୍ତର ସମ୍ବନ୍ଧର ଯାନ୍ତ୍ରଣା (କଳାକାର ନାମ ରାଜ୍ୟରୁ) ଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ ପାଣ୍ଡବ-ମାନ ଶୀର୍ଷସ୍ଥାନ ଓ ଚର୍ଚ୍ଚଣ ସମୟରେ କଳାଙ୍କର ଆତ୍ମ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ପିତୃଶ୍ରୀ ନାଭି-ଗୟାର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ବିଭିନ୍ନ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହମାନଙ୍କରେ “ଦକ୍ଷିଣ ବ୍ୟୁଂସନ”—ଆଖ୍ୟାୟିକାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସମ୍ପର୍କ ନାଭି ପତନ ସହିତ ଦେବୀ ବିରଜା ଓ ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ସଂଯୋଜିତ କରାଯାଇଛି । ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ନାଭିକୁପ ବା ନାଭିଗୟା ନାମରେ ଏକ କୁପ ରହିଅଛି । ଶ୍ରୀପାତ୍ରୀମାନେ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଆସି ଏହି କୁପ ନିକଟରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ‘ବିରଜା-କ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’, ବାୟୁ ପୁରାଣ ଇତ୍ୟାଦିର ନାଭିଗୟାର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପର୍କରେ ଆଖ୍ୟା-ୟିକାମାନ ରହିଅଛି । ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଯେଉଁ ଅଂଶରେ ଏହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ତାହାକୁ ଗୟା ମାହାତ୍ମ୍ୟ କୁହାଯାଏ । କାହାଣୀଟି ନିମ୍ନମତେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶ୍ରେତ ବରାହ କଳ୍ପରେ ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମୀ, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପରମଭକ୍ତ ‘ଗୟା’ ନାମକ ଅସୁର ସ୍ତ୍ରୀୟ ଆତ୍ମା ଓ କଳେବରର ପବିତ୍ରତା ପାଇଁ କୋଳାହଳ ପଟ୍ଟ ଉପରେ ଆସିନ ହୋଇ ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷଧରି କଠୋର ତପସ୍ୟାରେ ମଗ୍ନ ରହିଲା । ତା’ର ଏହି ତପସ୍ୟା ଦେଖି ଦେବତାମାନେ ଘ୍ରେତ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହେଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ଗୟାପୁରର ମନୋବାଞ୍ଛା ପୂରଣ ନିମିତ୍ତ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ କୋଳାହଳ ପଟ୍ଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଓ ତାହାର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କଲେ । ଫଳରେ ଗୟାପୁର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପବିତ୍ର ଶକ୍ତିର ଧାରଣ କରି ବିଷ୍ଣୁ ଲୋକରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ଓ ଯେ କେହି ତା’ର ଶକ୍ତିରୁ ସ୍ପର୍ଶକଲ ସେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲେ । ଏହାଫଳରେ ଯମରାଜ ଶୂନ୍ୟ ହେବାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ଯମ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଶରଣାଗତ ହେଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ସମସ୍ତ ଦେବଗଣଙ୍କ ସହିତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପଗତ ହେଲେ ଓ ତାଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ଲେଖିଲେ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ବ୍ରହ୍ମା ଗୟାପୁରକୁ ଏକ ଯଜ୍ଞନୁଷ୍ଠାନ ନିମିତ୍ତ ତା’ର ପବିତ୍ର ଶକ୍ତିର ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଏହି ପ୍ରସ୍ତାବରେ ବିଷ୍ଣୁଭକ୍ତ ପରାପକାଶ ଗୟା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରାଜ ହେବା ସହିତ ନିଜର ଶକ୍ତିରୁ ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ଛୁଇଁ ଭୂମି ଉପରେ ପକାଇ ଦେଲା । ଏହାଫଳରେ ତା’ର ମସ୍ତକ କୋଳାହଳ ପଟ୍ଟ, ନାଭି ବିରଜା କ୍ଷେପ ଓ ପାଦ ମହେନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟ ସ୍ପର୍ଶକଲ । ମାନସଜାତ ରତ୍ନିକ-ମାନଙ୍କ ସହଯୋଗରେ ଗୟାର ଶକ୍ତିର ଉପରେ ବ୍ରହ୍ମା ଯଜ୍ଞ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଉତ୍ତପ ହେତୁ ଗୟାର ଶକ୍ତିର ସ୍ଥିର ହୋଇ ନ ପାରିବାରୁ ଯଜ୍ଞ କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟାହତ ହେଲା ଓ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ତା’ର ଶକ୍ତିରୁ ସ୍ଥିର କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ତାଙ୍କର ଗଦା ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୟାର ଶକ୍ତିରୁ ସ୍ଥିର ରଖିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଯତ୍ନଶାଳୀ ଜର୍ଜରିତ ଗୟା ତାକୁ ଅତି ନିର୍ଯ୍ୟାତକ କରାଯାଇ

ଥିବାର ଅଭିଯୋଗ କରନ୍ତେ ବିଷ୍ଣୁ ତାଙ୍କର ଏହି ମହତକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ ନିମିତ୍ତ
ବର ମାଗିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ତେଣୁ ଗୟା କହିଲେ ଯେ ପୃଥିବୀ, ପଟ୍ଟ ଓ
ସୂର୍ଯ୍ୟ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁଠାରେ ତା'ର ନାଭି, ମସ୍ତକ ଓ ପାଦ ପଡ଼ିଲେ ସେହି
ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଯଥାକ୍ରମେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ମହେଶ୍ୱର ଚିରବାସ କରନ୍ତୁ ଓ ସେହି
ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ଯାବତ୍ ଚନ୍ଦ୍ରାକ୍ଷେପିତ ପିତୃଘର୍ଷ ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଉ । ବିଷ୍ଣୁ ଚରଣଶାଢ଼
ଗୟାର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କଲେ । ଗୟାକ୍ଷେପରେ ଯେଉଁଠାରେ ତା'ର ମସ୍ତକ ପଡ଼ିଥିଲା
ସେଠାରେ ବିଷ୍ଣୁ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ନାଭି ପଡ଼ିଥିବା ସ୍ଥାନ ଅର୍ଥାତ୍ ବିରଜାକ୍ଷେପର
ନାଭିଗୟାଠାରେ ବ୍ରହ୍ମା ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ଓ ଶିବ ମନ୍ଦିର ପଟ୍ଟ ବା ପାଦଗୟାଠାରେ
ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ଏହିପରି ଯିଗୟାର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ଯାହା ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁରର
ନାଭିଗୟା ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ପିତୃଘର୍ଷରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ଏକୋଇଶ ପୁରୁଷ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକ୍ତିଲାଭ ହୋଇଥାଏ ।

ଆଦ୍ୟାନ୍ତ ଦୈତ୍ୟ ଜଠରଂ ଧର୍ମେଣ ବିରଜାକ୍ରିଣା
ନାଭିକୂପ ସମୀପେତୁ ଦେବୀ ଯା ବିରଜା ସ୍ଥିତା ।
ତସ ପିଣ୍ଡାଦିକଂ କୃତ୍ୱା ଯି ସପ୍ତ କୁଳମୃତରେତ୍
ମହେନ୍ଦ୍ର ଗିରିଣା ତସ୍ୟ କୃତ୍ୱା ପାଦାଦୌ ପୁନଶ୍ଚରଣୀ
ତସ ପିଣ୍ଡାଦିକୃତ୍ୱ ଯି ସପ୍ତ କୁଳାନୁଦରେତ୍ ନରଃ ॥ (ବାୟୁ ପୁରାଣ)

‘ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକ କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଜନସାଧାରଣ
ମଧ୍ୟ ଏହି ପରମ୍ପରାକୁ ଏକ କମ୍ବୋଡ଼ିଆନ୍ତର ନିଜର ମାନସପଥରେ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି
ରଖିଛନ୍ତି । “ଦକ୍ଷପଞ୍ଚ ବିଧିସନ” ଆଖ୍ୟାୟିକା ଅନୁସାରେ ସଙ୍ଗଳ ନାଭି ହେଉ ବା
“ଗୟା ମାହାତ୍ମ୍ୟ” ଅନୁସାରେ ଗୟାପୁରର ନାଭି ହେଉ ଯାଜପୁର ଯେ ନାଭିକ୍ଷେପ
ଓ ଏଠାରେ ନାଭିକୂପ ରହିଅଛି ଏକଥା ଅନସ୍ମାର୍ଯ୍ୟ । ଏଣୁ ବୈଷ୍ଣବ ପରମ୍ପରା
ଅନୁସାରେ ଏହା ପିତୃଘର୍ଷ ନାଭିଗୟା ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ଏହା ନାଭିକ୍ଷେପ ।
ଚନ୍ଦ୍ର ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଚିନ୍ତାମଣିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ—

ଉକ୍ତଲେ ନାଭିଦେଶସ୍ତୁ ବିରଜାକ୍ଷେପ ମୁଖ୍ୟତଃ
ବିରଜା ସା ମହାଦେବୀ ବିଜୟସ୍ତସି ଭୈରବଃ ॥

ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ବୈଷ୍ଣବ ପରମ୍ପରା ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ପରମ୍ପରା ଏକ ସୁନ୍ଦର ସମନ୍ୱୟ ମଧ୍ୟ
ଏଠାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦେବୀ ବିରଜା
ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡର ଗାର୍ହପତ୍ୟ ଅଗ୍ନିରୁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲେ । ପାଞ୍ଚଗୋଟି
ବୈଷ୍ଣବାଗ୍ନି ମଧ୍ୟରୁ ଗାର୍ହପତ୍ୟ ଅଗ୍ନିର ଅଧିପତି ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ବିଷ୍ଣୁ । ଏଣୁ
ବିରଜାଦେବୀ ଯେ ପରମ ବୈଷ୍ଣବାଗ୍ନିରେ ଅଧିଷ୍ଠିତା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ
ଦେବୀ ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ପିତୃପିଣୀ ଓ ସେ ‘ଆଜ୍ୟପା’ ପିତୃଗଣଙ୍କର ମାନସ କନ୍ୟା ।

ରୂପେ ପରିଚିତ । ଏଣୁ ପିତୃତ୍ୱାର୍ଥ ନାହିଁନାହିଁ । ନିଜର ତାଙ୍କର ଅବସ୍ଥାନର ମୁଖ୍ୟ
କାରଣ ହେଲା ଏହି ଯେ ସେ ପିତୃସ୍ୱରୂପମାନଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ସମସ୍ତ ପିତୃତ୍ୱ
ହାତୀ କରିଥାନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ବାପୁ ପୁରୁଷରେ ଉଦ୍ଭବ ଅଛି :

ଆଜ୍ୟପା ନାମ ପିତରଃ କର୍ତ୍ତମସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତେଃ
ସମୁତ୍ପନ୍ନସ୍ୟ ପୁଲହାଦୁଃସ୍ତାସ୍ତସ୍ୟ ବୈ ପୁନଃ ॥
ଲେକେଷେକେଷୁ ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ କାମତେଷୁ ବିହଙ୍ଗମା
ଏତାନ୍ଦ୍ୟୁଷ୍ୟଗଣାଃ ଶ୍ରୀତଃ ଭାବୟନ୍ତି ଫଳାଧିନଃ ॥
ଏତେଷାଂ ମାନସୀ ଜନ୍ୟା ବିରଜାନାମା ବିଶ୍ରୁତ
ଯଯାତେଜନନୀ ସାଧୀ ପତ୍ନୀସା ନତୁଷସ୍ୟତୁ ॥

ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ପୁଲହଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କର୍ତ୍ତମ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ଆଜ୍ୟପା
ନାମକ ପିତୃଗଣ ଅଛନ୍ତି । ଏମାନେ ସର୍ବତ୍ତ୍ୱଳରେ ଯଥେଚ୍ଛା ବିହଙ୍ଗମ ପରି ରହନ୍ତି ।
ଏହି ପିତୃଗଣଙ୍କୁ ଫଳାଧୀ ବୈଶ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୀତଃ ସମୟରେ ଆବାହନ କରନ୍ତି । ବିରଜା
ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ଆଜ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀ ଜନ୍ୟା, ଯଯାତିଙ୍କ ଜନନୀ ଓ ନତୁଷଙ୍କ
ସାଧୀ ପତ୍ନୀ । ଏହି କାରଣରୁ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଭବତ୍ୟାଗ୍ୟ ଯେ ସମସ୍ତ ଭାବତବର୍ଷରେ
ପିତୃସ୍ୱରୂପଙ୍କୁ ପିତୃତ୍ୱାନ ପରେ ବା ଅପରପକ୍ଷ ଶ୍ରୀତ ଓ ପିତୃତ୍ୱାର୍ଥ ପରେ ଦେବା ଦର୍ଶନ
କରିବାର ପରମ୍ପରା ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।
ଏହା ଏକ ଅଭିନବ ପରମ୍ପରା । ଏଠାରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମଧାରର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସହିତ
ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଧାରର ସଫୁଲ୍ଲ ଉଦ୍ଭବ ଦର୍ଶନର ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ସମନ୍ୱୟ ଓ ରହସ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ
ଉପଲବ୍ଧିର ପ୍ରକଟ ହୋଇ ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଇଛି । ଫଳତଃ ଉଦ୍ଭବ ଧାର ଏକ ସମୟରେ
ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ ଗୁପ୍ତଶାସନ କାଳରେ ହିଁ
ଅନୁକୁଳ ପରିବେଶ ଏହି ଦୁଇ ଭାବଧାରକୁ ସମନ୍ୱୟିତ ଭାବେ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାରେ
ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । କୌଶଳପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଏକ ପ୍ରଜ୍ଞାନାୟକ ଉପସ୍ଥାପନା ହୋଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ
ପ୍ରସାରର ଗତିବ୍ୟାପୀ କରିବା ଏବଂ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ପରମ୍ପରା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରଖି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ
ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଘଟାଇବା ଏହି ଦୁଇ ଭାବଧାରର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
ଥିଲା ।

ସାରା ଭାରତରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ହିଁ ବୈଷ୍ଣବାୟୁ ଉପାଖ୍ୟାନ
ଗପା ମାହାତ୍ମ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ତେଣୁ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ସହିତ ନିଷ୍ପାପର ଓ
ଭକ୍ତପୁତ୍ର ଗପାୟୁରର ନାହିଁକୁ ସଂଯୋଜିତ କରି ପ୍ରାଚୀନ ବୈତରଣୀ ଖର୍ଚ୍ଚକୁ ଅଧିକ
ଗୌରବପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦ୍ଧତି ଭୂମି ରୂପେ ପୁନଃ ପିତୃତ୍ୱାର୍ଥର ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା ।
ଗପା ମାହାତ୍ମ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ଗପାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଗପାୟୁରର ଶିର, ବିରଜା
କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାଭି ଓ ମନ୍ଦହନ୍ତ ପଦ୍ମରେ ପାଦ ପଡ଼ି ଭଜଗୋଟି ସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପିତୃ-
ତ୍ୱାର୍ଥରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା । ମହାଭାରତ ଅନୁସାରେ ବିରଜା ଖର୍ଚ୍ଚ ଓ ମନ୍ଦହନ୍ତ ଭକ୍ତ

ସମଗ୍ର ପୁରୀଞ୍ଚଳରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପବନ ସ୍ଥାନ ସେ କାଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ନଥିଲା । ଫଳତଃ ଖର୍ଚ୍ଚ ଯାହା କାଳରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ କଳଙ୍ଗରେ କେବଳ ଏହି ଦୁଇଗୋଟି ଖର୍ଚ୍ଚକ୍ଷେପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରମାଣରୁ ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟିକୃତ ଯେ ସେ ସମୟରେ ପୁଣି ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦରଣୀ ଖର୍ଚ୍ଚର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଅତ୍ୟୁତ ରଖିବା ପାଇଁ ଓ ପବନ ଭୂମିର ପବନତା ବୃଦ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ତଥା ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବୌଦ୍ଧମତର ପ୍ରସାର ଏବଂ ପ୍ରବାହକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।

ପିତୃଖର୍ଚ୍ଚର ପରମ୍ପରା ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ ଦ୍ଵାରା ଦିବ୍ୟଗତ ପୁରୀପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଆତ୍ମାର ସଦ୍ଗତ ଓ ମୋକ୍ଷ ନିମିତ୍ତ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଖର୍ଚ୍ଚଯାହୀମାନେ ଗୟାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିସାରି ଚରଣ ଦେବାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ନାଭିଗୟାରେ ପୁନଃ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଥାନ ସାଧାରଣତଃ ଚରଣାଙ୍କ ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ, ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଖର୍ଚ୍ଚ ନିକଟରେ ଓ ଗଦାଧର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନାଭିକୁପ ବା ନାଭିଗୟା ନାମରେ ପରିଚିତ । ବୈଶାଖ ମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ତୃତୀୟାରେ ଗଦାଧରଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନାଭିଗୟାରେ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ଏକବିଂଶ ପୁରୁଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପିତୃଗଣ ପାତ୍ରମୁକ୍ତ ହୋଇ ମୋକ୍ଷଲାଭ କରନ୍ତି । ନମ୍ବରେ ନାଭିଗୟାର ଗୁରୁତ୍ଵ ଓ ଗୌରବ ସମ୍ପର୍କରେ କେତେକ ପାରମ୍ପରିକ ବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଚରଣାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀଗାନେଶ୍ଵରଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣକୁ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଖର୍ଚ୍ଚ ଓ ନାଭିଗୟା ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଗଦାଧର ବିଷ୍ଣୁ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ରହି ପିତୃଖର୍ଚ୍ଚକୁ ଅନୁକୃତ କରୁଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା କନ୍ୟା ଶ୍ରବଣା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତ ଦ୍ଵାଦଶୀ ତଥିରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ପିତୃପୁରୁଷ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଗାନତଃ ଦକ୍ଷିଣତୋ ଭବାନୀ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଂ ଖର୍ଚ୍ଚକରଂ ସୁପୁଣ୍ୟମ୍
ଗଦାଧରାଖ୍ୟୋ ଭଗବାନନନ୍ଦଃ ସ୍ଵୟଂ ବିଧାତେ ଶକ୍ତଃ ପରଂ କାସମ୍
ପପ୍ଫିନ୍ନଃ ସଂପମିନୋ ବିଧାୟ ସ୍ନାନଂ ପିତୃଭକ୍ତପତଃ ବିଶେଷତଃ
ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନେନ ଦିବ୍ୟ ନୟନ୍ତି ସିଂସପ୍ତକୃତ୍ତା କୁଳଜାନ୍ ସୁଖଦ୍ଵାନ୍ ॥
ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳପ୍ୟ ତଥା ତୃତୀୟା ତସ୍ୟାଂ ତଥୌ ପିଣ୍ଡାଦି କୃତ୍ତା ମନୁଷ୍ୟାଃ
କୁଳାନ୍ ସପ୍ରାଣି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାପି ନିଭା ଦିବ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପଦଂ ପ୍ରଦାନ୍ତି ॥

× × ×

ଶ୍ରବଣା ଦ୍ଵାଦଶୀ ପ୍ରାପ୍ୟ ସେ ନରଶ୍ଚ ସ୍ଵଭକ୍ତଃ
ପିଣ୍ଡାନ୍ ପ୍ରଦାସ୍ୟତି ସଦି ଶକ୍ତୁଭ୍ୟଃ ପାୟସେନ ବା
ତତପ୍ରସ୍ୟାଂ ତଥୌ ଦେବ ପିଣ୍ଡଦାନେନ ତପିତା
ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ପଦଂ ବ୍ରହ୍ମଂ ଲଭତି ପିତୃସ୍ତେ ଧୃବମ୍ ॥

ଆଦିର ମଧ୍ୟ ‘କପିଳ ସନ୍ନିଧି’ରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଗଦାଧର ବସୁଙ୍କ
ନିକଟରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷ ପାର୍ଶ୍ବରେ ଗଙ୍ଗା, ଗୟା, କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର, ସରସ୍ବତୀ, ସୁଷର ଓ
ତ୍ରୱାଗ ଇତ୍ୟାଦି ଶୀର୍ଷମାନଙ୍କର ସମାହାର ହୋଇଛି । ତେଣୁ ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କର
‘ମୁକ୍ତି ନିମିତ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନାଭିକୁପ ଓ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ
ଶୀର୍ଷରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବା ଉଚିତ ।

ପୂର୍ବକୁପ ହୃଦୟାମ୍ବେ ଶୀର୍ଷେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ହି ଜାଃ
ପ୍ରାପ୍ତୟେ ବ୍ରହ୍ମଲକ୍ଷ୍ୟେ ପିଣ୍ଡଦାନ ମୁଦାହୃତମ୍
ତତଶ୍ଚି ଚିରଜଃ କ୍ଷେତ୍ରେ ଦେବ୍ୟଃ ଉଶାନକୋଶତଃ
ଗୟା ନାଭି ମହାପୁଣ୍ୟଂ ପିତୃଣାଂ ମୋକ୍ଷଦାୟକମ୍ ॥

ଭରଜାକ୍ଷେପକୁ ଏତେ ପୁଣ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଗଣିତ କରାଯାଏ ଯେ ଏଥିରୁ ଅଛି,
ଏହି କେହି ତାଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କୁ ସେଠାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ତେବେ ସେମାନେ
‘ପରମ ଚୂର୍ଣ୍ଣ’ ଲଭ କରିବେ ।

କରଜେ ଯୋ ମମକ୍ଷେତ୍ରେ ପିଣ୍ଡଦାନଂ କରେତ୍ତଦୈ
ସ କରୋତ ଅକ୍ଷୟଂ ଚୂର୍ଣ୍ଣଂ ପିତୃଣାଂ ନମ ସଶୟଃ ॥
ଏବଂ

ମମକ୍ଷେତ୍ରେ ମୁନିଶ୍ରେଷ୍ଠ କରଜେ ଯେ କଲେବରମମ୍
ପରଜ୍ୟାନନ୍ତ ପୁରୁଷାନ୍ତେ ମୋକ୍ଷଂ ପ୍ରାପ୍ନୁବନ୍ତି ବୈ ॥ —ବ୍ରହ୍ମସୁବ୍ରତ

ପୁନଶ୍ଚ କପିଳ ସନ୍ନିଧିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନକାରୀ
‘ବ୍ୟକ୍ତିର ପିତୃପୁରୁଷ ସମସ୍ତ ପାପରୁ ମୁକ୍ତ ହେବ । ସଙ୍ଗ ସଙ୍ଗ ନର୍କଯନ୍ତ୍ରାରେ ମଧ୍ୟ
ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବେ ।

ତତ ନାଭିକୁପରୂପା ଦେବ୍ୟଃ ଉଶାନ କୋଶତଃ,
ଗୟାସ ପତିତା ତତ ତଂବୈ କ୍ଷୌଲେକ୍ୟ ପୁକ୍ତତମ୍ ॥
ତତ ପିଣ୍ଡଂ ପ୍ରଦକ୍ଷନ୍ତି ଯେ ନବ ଶତ ଜଳୁଷା,
ପିତୃପୁରୁଷା ନରକାତ୍ ତେ ବ୍ରଜନ୍ତି ପଦଂ ତୁରେ ॥

ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବା ସମୟରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରାଯାଏ ତାହା
ମଧ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ।

“ଅକ୍ଷୟ ବ୍ରହ୍ମଲେକ ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଶୀର୍ଷେ ଗୟାନାଭୌ ।

ପୂର୍ବକୁପୟୋ ମଧ୍ୟେ ଏଷ ପିଣ୍ଡପୁରୁଷଂ ସ୍ଥାପ୍ୟ ନମଃ ॥” —ଇତ୍ୟାଦି

ଏତଦ୍ବ୍ୟାପ୍ତ ଭକ୍ତମାନେ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିସାରି ପୂର୍ବକୁ ମୁହଁ କରି ଗଦାଧର
ବସୁଙ୍କ ବାମଭାଗରେ ଠିଆହୋଇ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାର ବଧୂ ରହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର
ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସେ ଭଗବାନ ବସୁଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି କହନ୍ତି ଯେ ସେ ସାକ୍ଷୀ ରୂପରେ ଥାଇ

ଦେଖନ୍ତୁ ଯେ ସେ ନାଉଁଗୟାରେ ତାଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମାପନ କରି ଦେବଗଣ, ଅତିଥି ଓ
ସୁବିଧୁ ରୁଷିକର ରଣରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ସାକ୍ଷିଣଃ ସନ୍ତ ମେ ଦେବାବ୍ରହ୍ମେଣାନାଦୟଃ
ମୟା ଗୟାଂ ସମାସାଦ୍ୟ ପିତୃଣାଂ ନିଷ୍ଠୁତ କୃତା
ଆଗତୋଽସି ଗୟାଂ ଦେବ ପିତୃ କାର୍ଯ୍ୟେ ଗଦାଧରଂ
ଭ୍ରମେବ ସାକ୍ଷୀ ଭଗବନ୍ ଅନୁଶୋଧନ୍ ରଣସୟାନ୍ ॥

ପିଣ୍ଡଦାନ ପରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ସମୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ
ପ୍ରାର୍ଥନା କରାଯାଏ ।

ଦେବୀ ଦେବୀ ମହାଦେବୀ ! ଈଂ ଦେବୀ ପିତୃପିତୃଣାଂ
ଈଂ ଦେବୀ ସବଭୂତାନାଂ ଗୟାୟାନ୍ ମୁକ୍ତିଦାୟିନୀ ॥

ଯଦି ଜଣେ ଭକ୍ତ ଉପସ୍ଥୁକ୍ତ ପଦ୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରି ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରେ
ତେବେ ତାହାର ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ଅନ୍ୟଥା ନିଷ୍ଠୁତ ହୁଏ । ବିରଜାକ୍ଷେପ
ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ—

ବୈତରଣ୍ୟାଂତୁ ଯଃ ସ୍ନାତ୍ୱା ଶ୍ରୀଂ କୁପତଟେ ନରଃ
ପିତୃନ୍ଦ୍ରଦିଗ୍ୟ ବିଧିବିଧିସ୍ତୁ ଦ୍ୱିଜମଧ୍ୟମନ୍
ମହେନ୍ଦ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେପ ଗୟାୟାଂ ଶ୍ରୀତପସ୍ବରଃ
ଯଃ କୃତ୍ୱା ଶ୍ରୀତପୋପେତଃ ଶ୍ରୀଂ ଚ ଭୃଶଭୋଜନମ୍
ଶିଶାନ୍ ପ୍ରମୁଦ୍ୟତେ ଯନ୍ତୁଃ ପିତୃଣାଂ ଜାତଜନ୍ମନାମ୍ ॥

ନାଉଁଗୟାରେ ଶ୍ରୀତପସ୍ବର ଶାକ୍ତ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଧାରୀଙ୍କ ଏକ ଅପୂର୍ବ
ମିଳନ ଅଟେ । ତେଣୁ ନାଉଁଗୟାର ଗୁରୁତ୍ୱ କେବଳ ବୈଷ୍ଣବ ଭାବଧାରୀ ଦୁହେଁ, ସମସ୍ତ
ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଶ୍ରଦ୍ଧାପଲ୍ଲ ଜନତାଙ୍କ ପାଇଁ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତି ଓ ପାପରୁ
ମୁକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ରହସ୍ୟସୂତ୍ର ଶିଶୁସାଧୁ ମଧ୍ୟରେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଧାରୀ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ପିତୃ-
ପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ ମାଧ୍ୟମରେ ସ୍ମରଣ କରି ଆସିଛି । ଭାରତବର୍ଷର କେତେକ
ବିଶିଷ୍ଟ ପିତୃ ଶ୍ରୀପୁଣ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଯାଇ ପିଣ୍ଡଦାନକାରୀର ପିତୃପୁରୁଷଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ
ପ୍ରାପ୍ତି ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆଶ୍ରେପ କରାଯାଇଛି ଯାହା ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ
କରୁଛି । ବିରଜାକ୍ଷେପ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଏହି ପରମ୍ପରାକୁ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଶତାବ୍ଦୀ
ବଦଳ କରି ଚାଲି ଆସିଛି । ତେଣୁ ‘କପିଳ ସହଚାରୀ’ରେ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି—

ଗୟାୟାଂ ବିରଜେତୈବ ମାହେନ୍ଦ୍ର ଜାତୁଗତେ
ଅସି ପିଣ୍ଡପ୍ରଦାଃ ଯାନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଲୋକମନାମୟମ୍ ॥

ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ପିଣ୍ଡଦାନ

ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ପଣ୍ଡା

ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଐତିହାସିକ ପରମ୍ପରାରେ ଯାଜପୁର ଯୁଗ ଯୁଗେ ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି । ବିରଜାକ୍ଷେପର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ମାଆ ବିରଜାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତିର ପୌରାଣିକ ସ୍ୱୀକୃତିଠାରୁ ଅଧିକ ସାର୍ଥକତା ହୃଦୟ ଯାଜପୁରରେ ଥାଇ ନ ପାରେ ବୋଲି ପ୍ରସଙ୍ଗସମେ ଚିନ୍ତା କରାଗଲେ ବି ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଐତିହାସିକ ପଟ୍ଟଭୂମି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ବରଦ୍ଧ, ବିରଜା, ବେଦ, ବିପ୍ର ଓ ବୈତରଣୀର ପଞ୍ଚ ବଳାର ପାଇଁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରହିଛି । ୧୯୩୭ ମସିହା ଫୁଲ୍ଲୁ କଟକ ଡିଭିଜନରେ ଥିବା ଜଣେ ଡିଭିଜନାଲ କମିଶନର ମିଷ୍ଟର ହାମିଲଟନ୍ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଦଳେ ଯୁବକ ଥିଲେ । ସି. ଏସ୍ ଶିକ୍ଷାନୁବିଧାନକୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ଐତିହାସିକ କ୍ଷେତ୍ର ବିଷୟରେ କହିବାବେଳେ ପୁରୀ, କୋଣାର୍କ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଜାଣିମାଲ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଥିଲେ । ଆଜି ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଅବସ୍ଥିତି ଦକ୍ଷିଣରେ ବଡ଼ତଣା ଓ ଉତ୍ତରରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପଶ୍ଚିମରେ ସୁକନ୍ଦା ଓ ପୁରୀରେ କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ସୀମା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିବାବେଳେ ସମଗ୍ର ଜିଲ୍ଲାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରାଚୀନ ଜାଣିରାଜି ପୁର ରହିଛି । ରତ୍ନଗିରି, ଲଳିତଗିରି, ଉଦୟଗିରି, ବଜ୍ରଗିରି, ମହାବିନାୟକ, ଚଣ୍ଡୀଗୋଲ, ଶଶିଭେଲ ସମେତ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର, କୁଆଁସ ମଙ୍ଗଳା ଠାକୁରାଣୀଙ୍କର ସ୍ଥିତିକୁ ଧାରଣ କରି ଯାଜପୁର ସହର ଓ ବିରଜା ହାଟ ସ୍ଥଳରୁ ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ବନ୍ଧନ ମୈକ, କୌତ୍ସ, ଗାଣପତ୍ୟ ଓ ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତି ଯାଜପୁରର ବିଶେଷତ୍ୱ । ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଯେଉଁ ଜଳପ୍ରବାହ ଏବେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଓ ଶ୍ରୀ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ କାରୁଣୀ ପଡ଼ିଥାଏ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ପ୍ରବାହିତ ତାହା ପ୍ରକୃତ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ମୁଖ୍ୟ ଧାର ନୁହେଁ । ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ଓ କାରୁଣୀ ପଡ଼ିଆ ନିକଟରେ ବୈତରଣୀର ଜଳଧାର ପ୍ରବାହିତ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବାକୁ ଆସୁଥିବା ତତ୍କାଳୀନ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସୁବିଧା ପାଇଁ ସେ ସମୟରୁ ଏସ୍. ଡି. ରାଧାଚରଣ ଦାସ ଓ ଯାଜପୁରର ଜଣାଶୁଣା ମୁଖ୍ୟ ଆଡ଼ମ୍ବରକେନ୍ଦ୍ର ଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରସାଦ ବୋଷ (ଗାଲ ଗୋବିନ୍ଦବାବୁ) ବୈତରଣୀ ନଦୀରୁ ଏକ ନାଲ ଗୋଲାଲ ସପ୍ତମାତୃକା

ମନ୍ଦିର କଡ଼ରେ ଅଣିଥିଲେ ଏବଂ ତାହା ରାଧା-ଗୋବିନ୍ଦ ଚାଳାଳ ଶ୍ରୀବତ ଜଣାଶୁଣା । ଏବେ ତାହା ହିଁ ବାରୁଣୀ ସ୍ନାନ ଓ ପୁଣ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବୈତରଣୀ ଶ୍ରୀବତ ପରିଗଣିତ ଓ ତାହାର ସାମାନ୍ୟ ଉତ୍ତରକୁ ବାରୁଣୀ ପଡ଼ିଆ ପରେ ବରହନାଥ ମନ୍ଦିରଠାରୁ କିଛି ଦୂରରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ।

ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ଅବସ୍ଥିତି ବିଶ୍ୟାଳ ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଥିବାରୁ ପ୍ରଥମେ ଯାତ୍ରୀମାନେ ସପ୍ତମାତୃକା ଓ ଶ୍ରୀଗଣେଶଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ମରେ ବୈତରଣୀରେ ପିଣ୍ଡଦାନ ଓ ସ୍ନାନ କରିଥାଆନ୍ତି । ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିରର ଠିକ୍ ନିକଟରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ରହିଛି । ଏହା ଗୁଡ଼ିଏ ମଥର ପାହାଚ ଶ୍ରୀବତ ଏବଂ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନଦୀ ଭିତରକୁ କେତେକ ପାହାଚ ପୋତି ହୋଇ ରହିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜା ଯଯାତିକେଶରୀ ଏହି ଯାଜପୁରଠାରେ ନିଜର ରାଜ୍ୟ ପ୍ରସାରର ଚିନ୍ତା-ଉତ୍ସାହ ପାଳନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ଆୟୋଜନ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏହି ଯଜ୍ଞକାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ ପାଇଁ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅଭାବ ଉପଲବ୍ଧ କରି ମହାରାଜା ଯଯାତି କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଅଣାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଯାଜପୁର ଓ ପାଖ ଆଖରେ ରଖାଇଥିଲେ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଶାସନା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାବେ ସାତ ଶାସନରେ ଏବେ ବି ବସବାସ କରୁଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ଅବସ୍ଥିତି ଏବେ ଯେଉଁଠାରେ ଅଛି ଓ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି ତହିଁରେ କେତେକ ଗବେଷକ ଭିନ୍ନମତ ପୋଷଣ କରି କହନ୍ତି ଯେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଭିତରେ ବାରୁଣୀ ପଡ଼ିଆର ବରହ ମନ୍ଦିର ସ୍ଥଳରୁ ସ୍ଥାନରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ରହିଛି । ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଗବେଷଣା ଦିନା ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ସଠିକ୍ ସ୍ଥିତି ହୁଏତ ନିରୂପଣ କଷ୍ଟକର ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଯାହା ହେଲେ ବି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସ୍ଥଳରୁ ସପ୍ତମାତୃକାଙ୍କ ପୀଠ ନିକଟରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଅବସ୍ଥିତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ ଏହି ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟକୁ ସାବଦେଶରୁ ବହୁ ଦର୍ଶନାର୍ଥୀ ଯାତ୍ରୀ ଓ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଆସନ୍ତି ଓ ଆସୁଛନ୍ତି । ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ କେବଳ ଗୋଟିଏ ମୃତ୍ୟୁପୀଠ ଅବା ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ମୁରଖା ବହନ କରେନାହିଁ ବରଂ ଏହା ସହିତ ଏକ ସଂସ୍କୃତିର ଐତିହାସିକ ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି କେଶରୀବଂଶ, ଯାଜପୁର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସେ ସମୟର ପୁରସ୍କା ଶ୍ରବଣ । ସମୟସମେତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ନିଜ ବୃତ୍ତିରୁ ଏବେ ଦୂରେଇ ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀ ପଣ୍ଡା ଭାବେ ଖ୍ୟାତ । କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବେବି ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଉପରେ ନିଜର ଗାଦିକା ନିର୍ବାହ କରନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ସଂରକ୍ଷଣ ବିଭାଗ (Archaeological survey of India) ତରଫରୁ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ପ୍ରକୃତ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଦିଗରେ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଫଳପ୍ରସ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇ ନାହିଁ ଅବା ରାଜ୍ୟ ସରକାର ଅବା ଯାଜପୁର ପୌରପାଳିକା ମଧ୍ୟ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟକୁ ଏକ ସ୍ନାନ ଘାଟ ଭାବେ ଯାତ୍ରୀମାନେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ସୁଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି କରିନାହାନ୍ତି ।

ପରଲୋକଗତ ପିତୃପୁତ୍ରୁଷକୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବା ହିନ୍ଦୁ ଆଚାର ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପାରମ୍ପରିକ ଅର୍ଥ୍ୟ । ଇନ୍ଦ୍ରଶେଖର ବୈତରଣୀ ନଘର ଏହି ପିଣ୍ଡଦାନ ପ୍ରାୟ ବର୍ଷର ସବୁ ସମୟରେ ଲାଗି ରହିଥାଏ । ଦଶାଶ୍ୱିନମସ୍ୟା ଘାଟ ସଫଳ ବୈତରଣୀ ନଘ ଘାଟରେ ସାରା ଦେଶରୁ ଓ ନେତାମାନଙ୍କୁ ବହୁ ସାଥୀ ଆସି ପିଣ୍ଡଦାନ କରନ୍ତି । ଯାଜପାଣୀ ସମୟର ସାମାଜିକ ଏହି ପିଣ୍ଡଦାନ କରିବାର ସୁଯୋଗ ନିଅନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୀ, ଗଞ୍ଜାମ, ଗଜପତି, ଭଦ୍ରକ, ବାଲେଶ୍ୱର, ମୟୂରଭଞ୍ଜ, କଟକ ପ୍ରଭୃତି ଜିଲ୍ଲାର ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଏହି ପିଣ୍ଡଦାନରେ ବେଶ୍ ସଂଖ୍ୟାତ୍ମକ ହୋଇଥାଏ । ବଙ୍ଗୀୟ, ଆସାମୀ ସାମାଜିକ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀ ପିଣ୍ଡ ଆଗ୍ରହରେ କରି ଥାଆନ୍ତି । କେବଳ ଦଶାଶ୍ୱିନମସ୍ୟା ଘାଟରେ ନୁହେଁ, ବରଜା ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଭିତରେ ଥିବା ନାଭିଗୟା (ଗୟାନାଭି) ଏକ ମୁଖ୍ୟ ପିଣ୍ଡଦାନ ସେତ ସାରା ହିନ୍ଦୁ ଜାତିର । ଏହି ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡ ପଚାଇବା କାର୍ଯ୍ୟ ସାଗବର୍ଦ୍ଧ ସବୁଦିନ ଚାଲିଥାଏ । ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ ଗୟାସ୍ୱରାଜ ବ୍ୟକ୍ତି ପର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ତାଙ୍କୁ ତଳ ଖଣ୍ଡରେ ବଢ଼ାଇ କରି ତା'ର ନାଭିକୁ ଯାଜପୁରର ନିକ୍ଷେପ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଗୟାସ୍ୱରାଜ ନାଭି ପଡ଼ିଥିବା ସ୍ଥାନ ନାଭିଗୟା ଗର୍ଭ ହୋଇଅଛି ।

ଆହୁରି ଏକ ପିଣ୍ଡଦାନର ସେତ ହେଉଛି ପିତୃଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ସଫଳ ବୈତରଣୀ ନଘର ପତନ ଚଣ୍ଡ । ଏହା ପ୍ରତ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କର ଚତୁର୍ଥୀର ସେତ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଏଠାରେ ବୈତରଣୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ପ୍ରବାହିତ ହେବାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଉତ୍ତରବାହନୀ ବୋଲି ବ କୁହାଯାଉଥାଏ । ଯେଉଁମାନେ ପିତାମାତାଙ୍କର ପରଲୋକାନ୍ତେ ସେମାନଙ୍କର ଅସ୍ଥି ଚିପର୍ଜନ ପାଇଁ ଯିବେଣୀ କମ୍ପା ପ୍ରୟାଗ ସେତକୁ ଯାଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ବୈତରଣୀ ନଘର ପିତୃଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ସଫଳ ଜଳଗଣିରେ ପାରମ୍ପରିକ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ସହ ଅସ୍ଥି ଚିପର୍ଜନ କରି ଥାଆନ୍ତି । ପିଣ୍ଡଦାନ ପାଇଁ ପୁରୁଷ ଅରୁଣ ଚନ୍ଦ୍ର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଡମରା ଅଟା ବ୍ୟବହାର ବେଶ୍ ବେଶ୍ ଲୋପପାତ୍ରୀବାର ଦେଖାଯାଉଛି । ଡମରା ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବସ୍ଥା ଭିତରକୁ ଚାଲିଯାଉଥିବା ହିନ୍ଦୁ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ପିଣ୍ଡଦାନ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ନିବନ୍ଧନ ଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତ । ପିତୃପକ୍ଷ ଓ ମହାଲୟାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ ପାଇଁ ନାଭିଗୟାକୁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ସାଥୀ ଆସୁଛନ୍ତି ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ସମୟରେ ଆସି ନ ପାରି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସମୟରେ ଯାଜପୁର ଆସିବାର ସୁଯୋଗ ପାଆନ୍ତି ସେମାନେ ଦଶାଶ୍ୱିନମସ୍ୟା ଘାଟର ବୈତରଣୀରେ ଓ ନାଭିଗୟାରେ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ପିଣ୍ଡଦାନର ସୁଯୋଗ ନେଇଥାଆନ୍ତି ଏବଂ ଅବଶେଷରେ ଯେଉଁ ବାରୁଣୀ ମେଳାରେ ପ୍ରକୃତ ପୁଣ୍ୟ କଥା ଅର୍ଜନ କରନ୍ତି ତା'ର ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଶିବ ଓ ପାଦ୍ମ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ସ୍ତରକୁ ବାରୁଣୀ ମେଳାକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ନିରବେଦି ଧାରଣ କରି ସ୍ନାନାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବାର କମ୍ପଦକ୍ତୀ ଅଛି । ସେହି ବାରୁଣୀ ମେଳା ଯାଜପୁରର ବୋଧହୁଏ ଏକ ଇନ୍ଦ୍ରଶେଖର ପୁରାତନ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରତିବାର୍ଦ୍ଧିକ

ସମାବେଦ । ବାରୁଣୀ, ମହାବାରୁଣୀ ଓ ମହାମହାବାରୁଣୀ ଏବଂ ମଧୁବାରୁଣୀ ତିଉଁ
ବର୍ଷ ଭିନ୍ନ ତିଥି, ବାର ଓ ନକ୍ଷତ୍ର ସଂଯୋଗରେ ପଡ଼ୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବାରୁଣୀ ମେଳାର
ପବିତ୍ରତା ସହ ବାରୁଣୀ ସ୍ନାନର ନିଷ୍ଠିତତାକୁ ଆଖିରେ ରଖି ସାରା ବ୍ରତ୍ୟର ଶୁଣ୍ୟକାମୀ
ଜନସାଧାରଣ ବାରୁଣୀ ମେଳାରେ ଏକତ୍ର ହୁଅନ୍ତି । ମାତ୍ର କେତୋଟି ଘଣ୍ଟା ପାଇଁ
ସ୍ନାନଯୋଗ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବାରୁଣୀ ମେଳା ପଡ଼ିଆରେ ବହୁଳ ଜାତି ଓ ପାଟକମାନଙ୍କର
ବାର୍ଷିକ ସଭା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ ଏବଂ ବରାହ ମନ୍ଦିର, ସୂର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଓ ସପ୍ତମାତୃକା
ମନ୍ଦିରରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ଜନସମାଗମ ହୋଇଥାଏ । ବାରୁଣୀ ବାଲରେ କେବଳ ପାଦ
ପକାଇ ଦେଇ ବୈତରଣୀର ପାଣି ଟିକିଏ ଆମ ମୁଣ୍ଡରେ ମାରି ଦେଲେ କେହି
ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ବାରୁଣୀ ପଡ଼ିଆରେ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ
ପ୍ରତି ଯାଜପୁର ପୌରସଭା ଓ ରାଜସ୍ବ ବିଭାଗ ଯେଉଁ ଉଦାସୀନତା ଦେଖାଇଛନ୍ତି ତାହା
ସ୍ମୃତଶୀୟ ନୁହେଁ ।

ଶିଳ୍ପ ସଭ୍ୟତା ସମୃଦ୍ଧ ଦେଶର ମାନବସମ୍ପଦ ଯାଜପୁରର ସ୍ଥାନ ଅବହମାନ
କାଳରୁ ଏକ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରି ଆସିଛି—

ସନ୍ତ ନାଥବ

ଶ୍ରୀ ଭଗବତ ପ୍ରସାଦ ମହାନ୍ତି

ଦେବତୁମି ଉତ୍କଳ ଯୁଗ ଯୁଗ ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛୁ । ଏଇ ପୁଣ୍ୟ ଭୂମିରେ ଚିଷ୍ଟ, ଶିବ, ଦୁର୍ଗା, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗଣପତିଙ୍କର ମନ୍ଦିର ସମାହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏସବୁ ବସ୍ତୁତଃ ପଞ୍ଚମହାକ୍ଷେପ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର (ପୁଣ୍ୟ), ଏକାମ୍ରକ୍ଷେତ୍ର (ଭୁବନେଶ୍ୱର), ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ର (ଯାଜପୁର), ଅର୍କକ୍ଷେତ୍ର (କୋଣାର୍କ), ଗଣପତିକ୍ଷେତ୍ର (ମହାବଳାପୁର ପଦ୍ମ) ଯଥାକ୍ରମେ ଚିଷ୍ଟ, ଶିବ, ଦୁର୍ଗା, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗଣପତିଙ୍କର ମୁଖ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ କରୁଛନ୍ତି । ଏ ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ର ସର୍ବପୁରାତନ ଅଟେ । ‘ମହାଭାରତ’ରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ବା କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ୟତମାଂଶ ଶୀର୍ଷ ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ର ହିଁ କଳିଙ୍ଗରେ ଏକମାତ୍ର କ୍ଷେତ୍ର ଯାହାକି ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ‘ମହାଭାରତ’ ରଚିତ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହା ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ‘ମହାଭାରତ’ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ବୋଲି କହିଲେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ ନାହିଁ ।

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ‘ମହାଭାରତ’ର ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ବରେ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି :—

‘ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ରଶୀଂ ଗଙ୍ଗେତ୍ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚନଂ
ଚରଣାଂ ଶୀର୍ଷମାସାଦ୍ୟ ଚରଣକ୍ଷେତ୍ର ଯଥାଶୀଂ
ସ୍ତ୍ରୀମେତେ ତ କୁଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ସର୍ବପାପଂ ବ୍ୟାପୋହତଂ
ଗୋ ସହସ୍ର ଫଳଂ ଲବ୍ଧଂ ପୁନାତି ସ୍ୱକୁଳଂ ନର ।’

ଅର୍ଥାତ୍ ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ର ନଦୀ କୁଳରେ ଚରଣାକ୍ଷେତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରପରି ଚରଣମାନ ହୋଇଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଏଠାରେ ସ୍ନାନ କରି ସର୍ବପାପ ଦୂର କରେ । ଏତଦ୍ୱାରା ସହସ୍ର ଗୋଦାନର ପୁଣ୍ୟ ଫଳ ଲାଭକରି ନିଜ ବଂଶକୁ ମଧ୍ୟ ପବିତ୍ର କରେ ।

ଉକ୍ତ ବନପର୍ବରେ ସୁନଶ୍ଚି କୃତାଯାଇଛି ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଭ୍ରତା ଓ ଦ୍ରୋପଦୀଙ୍କ-
ସହ କଳଙ୍କ ଆଗମନ କରି ପୁଣ୍ୟତୀରାତ୍ରୀ ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନକାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ
କରିଥିଲେ ।

ଯଜ୍ଞକର୍ତ୍ତା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବରଜା ମୁଣି ପ୍ରତ୍ୟୁତ ହୋଇଥିଲା । ବରଜା କ୍ଷେପ
ମଧ୍ୟରୁ ବରଜାକ୍ଷେପ ଅନ୍ୟତମ ବୋଲି ‘ଜ୍ଞାନାର୍ଣ୍ଣବ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।
‘ରୁଦ୍ରସାମଲ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ଦେବୀଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣାକୁ ବରଜାକ୍ଷେପରେ ପଡ଼ିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା
ଅଛି । ଅନ୍ୟ ବହୁ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବରଜାକ୍ଷେପ ଓ ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖମୟ
ଘଟଣା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏସବୁ କ୍ଷେପ ମଧ୍ୟରୁ ବରଜାକ୍ଷେପ ଉତ୍କଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ
କ୍ଷେପ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ ।

‘ବାୟୁ ପୁରାଣ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବରଜା ଚନ୍ଦ୍ରଭୃତ୍ ଅନ୍ୟପାଗଣଙ୍କ କନ୍ୟା ।
ଏହି ଅନ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କ ପକାର୍ଥ ବୈଶ୍ୟମାନେ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସମୟରେ ପୂଜା କରିଥାନ୍ତି ।
ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ମାନସୀକନ୍ୟା ବରଜା ପୂଜ୍ୟା । ବରଜାକ୍ଷେପରେ ପିଣ୍ଡଦାନ
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ଯେ ଅନ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କର ମାନସୀ-
କନ୍ୟା ବରଜାଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ତାହା ପିତୃଗଣ ପାଇଥାଆନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ
ବରଜାକ୍ଷେପର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନତା ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟମତ ନାହିଁ ।

ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁପ୍ତାବ୍ଦର କାଳରେ ଉତ୍କଳ ବା ଆଧିପତି
ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍କଳ-ପୁରାଣରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ବୌଦ୍ଧ ବିହାର ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବାର ପ୍ରମାଣ
ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ମିଳେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ୮ମ, ୯ମ ଓ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ମହାଯାନ
ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ ଓ କାଳଚକ୍ର ଯାନ ଆଦି
ଚନ୍ଦ୍ରୋପାସନା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରମାର୍ଗର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଘଟିଥିବା କଥା ଜଣାଶୁଣା । ଶୈବ, ଶାକ୍ତ
ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ଏପରି ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ ଓ ଅସ୍ଥାନକ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିର
ଆବିଷ୍କାର କରଗଲା ଯାହା ସାଧାରଣ ବୈଦିକ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ
ଥିଲା । ପଞ୍ଚମକାର ଚନ୍ଦ୍ରୋପାସନା ପଦ୍ଧତିରେ ଚତୁର୍କାଳୀନ ସାମାଜିକ ଆତ୍ମର
ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ନ ଥିଲା । ମନ୍ତ୍ର, ମୁଦ୍ରା ଓ ମେଥୁନର ମାଧ୍ୟମରେ ଚୌଷଷ୍ଠୀ ଯୋଗିନୀ
ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ କରଗଲା । କଥିତ ଅଛି ଯେ ପୁଣ୍ୟମୟୀ ବରଜାକ୍ଷେପ ଯାଜପୁରର
ଅଞ୍ଚଳ ଏହି ପ୍ରତିୟୁଗରେ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ସାଧକ (ବୁଦ୍ଧ ସାଧକ
ତାରା)ଙ୍କ ସହିତ ମେଥୁନରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ ହୋଇ ବଜ୍ର (ସିଦ୍ଧି) ଲାଭ କରିବା ବିଶ୍ଵାସ
ସାଧାରଣ ଗାବନରେ ଗତି ଅନନ୍ତର ବିଭିନ୍ନ ଦୁରେଇ ଦେଇ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରର
ବ୍ୟାପକ ପ୍ରସାର ଘଟିଲା । ୫ମ, ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧସ୍ତୂପ, ବିହାର ଓ

ଦେହମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକ ନିମନ୍ତେ ତନ୍ମୟ ସାଧନାର ପୀଠ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲା । ଯାଜପୁର ତଥା ତା'ର ଚତୁର୍ପାର୍ଶ୍ୱ ଅଞ୍ଚଳ ନିମନ୍ତେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଯୋଗାଣର ଓ ସହଜଯାନ ପନ୍ଥାର ପୀଠରୂପେ ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରୁଥିବା ଭୌମକର ବଂଶର ଶାସକଗଣ ସେତେବେଳେ ରାଜଧାନୀ, ସହର, ଗୁଡ଼ାଦେବ ପାଟଳ ଯାଜପୁରରୁ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଶାସନ କରୁଥିଲେ ।

ଭୌମକର ବଂଶର ପତନ ପରେ ମଧ୍ୟ ସକଳୋକ୍ତ ଅଧିପତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ବା ଚଣ୍ଡୀଡ଼ର ଯଯାତିଙ୍କ ଶାସନକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଗ୍ର ଯାଜପୁର ଓ ଚତୁର୍ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ ତନ୍ମୟାଗରରେ ନିମଜ୍ଜିତ ଥିଲା ବୋଲି ନବ ଉତ୍କଳିମ ଶାବ ଦେବାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ଭକ୍ତି ଶ୍ରବବତ’ରୁ ସୂଚନା ମିଳେ । ଚଣ୍ଡୀଡ଼ର ଯଯାତି ଯାଜପୁରକୁ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ପରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାରୁ ବିଶେଷ କରି ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରୁ ତନ୍ତ୍ର ବିଜ୍ଞାନପର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଗୁପ୍ତ ଶାସକଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ ପୁରୀ ଗୁପ୍ତାବଧି ଧର୍ମର ପୁନଃପ୍ରସାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଶୈବଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କଲେ । ବୈତରଣୀ ତଟସ୍ଥ ଉକ୍ତ ବିରଜାକ୍ଷେପ ଯାଜପୁରରେ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍କର୍ଷ ସ୍ୱରୂପ ଏକ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କଲେ । ତନ୍ତ୍ରାକ୍ଷେପ ବିରଜାକ୍ଷେପକୁ ଶୈବ୍ୟକ୍ଷେପରେ ପରିଣତ କରି ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭ ସ୍ଥାପନା କଲେ । ବ୍ୟାପକ ଭାବେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ତନ୍ତ୍ର ସାଧନା ପୀଠଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ସମ୍ମୁଖ ଧ୍ୟାନ କରି ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶିବ ମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପନା କଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ୨ୟ ଯଯାତିକେଶରୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଲୋପ କରି ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭକୁ ସ୍ଥାପନ ପୁରୀ ଯାଜପୁରଠାରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବା କଥା ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖା ଓ କମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରଠାରେ ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭ ବା ତନ୍ତ୍ର ଉପରେ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବିଜୟ ପ୍ରମୁଦ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠକୁ ଧ୍ୟାନ କରି ସେଠାରେ ଶିବ ମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପନା କରିବା ୨ୟ ଯଯାତିଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ଧ୍ୟେୟ ଥିଲା । ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ଶିବଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନା କରିବା ନିମନ୍ତେ କାହିଁକି ମନନବେଶ କରିଥିଲେ । ତା'ର କାରଣ ମନେହୁଏ—ଭୁଗୁପ୍ତବିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶିବଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ଶିବଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ଯାହା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ତାହା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଶିବ ମଙ୍ଗଳମୟ ହେଲେହେଁ ତାଙ୍କୁ ସହାରକର୍ତ୍ତା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ମହେଶ୍ୱର ପୁରୁଷ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ମାୟାରୁ ହୋଇଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ମାହେଶ୍ୱରୀ ପ୍ରଜା କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ମହେଶ୍ୱର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସବେଶ୍ୱର ବା ଆଦିକର୍ତ୍ତା । ସମଗ୍ର ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଆଦି, ଜଗତପତି ମହାବିଷ୍ଣୁ, କାମ ଗଜରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଲଙ୍କରୁପୀ ।

“ଲଜା ଯୋନୀମୁଁ କାଜାତାଲମା ମାହେଶ୍ୱରପ୍ରଦାଃ ।
ଶକ୍ତିମାନ୍ ପୁରୁଷ ସୋହଂ ଲଜରୂପୀ ମହେଶ୍ୱର ॥
ତସ୍ମିନ୍ନାବିରଭୁଲ୍ଲଙ୍ଗ ମହାବିଷ୍ଣୁ ଜଗତ୍ପତିଃ ॥”

(ଭଗୁସଂହିତା ୯ମ, ୧୦ମ ଶ୍ଳୋକ)

ସେହିପରି ୪୫ତମ ଶ୍ଳୋକରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

“ଶୀର୍ଂ ଯଥା ଦଧିବିକାର ବିଶେଷ ଯୋଗାତ୍ ।
ସଜାୟୁତେ ନନ୍ଦିତତଃ ପୃଥଗସ୍ତି ହେତୋଃ ॥
ଯ ଶମ୍ଭୁରାମପି ତଥା ମମୁଃପିତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ ।
ଗୋବିନ୍ଦ ମାନସୁ ରୁଷଂ ତମହଂ ଭଦ୍ରାମି ॥”

ଅର୍ଥାନ୍ତରେ ଦଧି ଯେପରି ଦୁର୍ଗନ୍ଧରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଏହା ଏକ ବିକାର ବିଶେଷ; କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଗନ୍ଧଠାରୁ ପୃଥକ ନୁହେଁ; କେବଳ ପରିଣାମ ମାତ୍ର । ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟବିଶେଷ ଶମ୍ଭୁରାମ ଧାରଣ କରନ୍ତି ଆଦିପୁରୁଷ ବିଷ୍ଣୁ । ଏଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବ ହିଁ ପ୍ରକଟିତ । ସେହିହେତୁ ଶିବ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ଲଭ କରନ୍ତି ଶିବ ସିରୁଣ ସମୂହ, କିନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁ ନିର୍ଗୁଣ । ଯେପରି ଦଧି ଦୁର୍ଗନ୍ଧରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ହୋଇପାରେନା, ସେହିପରି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କଠାରୁ ବିକାରଦ୍ୱାରା ଶିବ ଜାତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶିବ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ଅଭିନ୍ନ ନୁହଁନ୍ତି ।

ପୁନଶ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ପ୍ରଣାନ୍ତରମସୌ ଦେବୌ ପ୍ରକୃତୌ ସମ୍ବନ୍ଧକତଃ ।
ତତୋ ଲଜସ୍ୟ ଲଜଃ ଲଜି ନୋପିତ ଲଜତାମ୍ ॥”

କାପ୍ରକଟ ଶିବ ହେଉଛନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ସ୍ଥିତି ପ୍ରଳୟ କର୍ତ୍ତା । ମହାବିଷ୍ଣୁ ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାବଦ୍ଧ । ଶିବପୁରଣ, ଭବିଷ୍ୟ ପୁରଣ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରଣ, ଲଜ ପୁରଣ, ବରହ ପୁରଣ, ସ୍କନ୍ଦ ପୁରଣ, ମତ୍ସ୍ୟ ପୁରଣ, କୂର୍ମ ପୁରଣ, ବାମନ ପୁରଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରଣରେ ଲଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଛି ।

ମନେହୁଏ ଏଇ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସିକୋଶାକାର ବିରଜାଃସପରେ ବହୁ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଯଥାକ୍ତ ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ସନ୍ନିମାଧବ ଅନ୍ୟତମ । ଯାନ୍ତ୍ରପରର ସାତ ଶାସନ ମଧ୍ୟରୁ ମୁଖ୍ୟ ଶାସନ ସନ୍ତେଶ୍ୱର ସ୍ଥାନରେ ଏହି ଶିବ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମା’ ବିରଜାଙ୍କର ପୂଜକମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ପତି ମିଶ୍ର ପତିବାର ଏଠାରେ ବାସ କରନ୍ତି । ସନ୍ନି ମାଧବଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ‘ଶାନ୍ତମାଧବ’ । ଦ୍ୱାଦଶ ମାଧବଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶାନ୍ତମାଧବ ବା ସନ୍ନି ମାଧବଙ୍କ ବିଜେସ୍ଥଳୀ ହସାବରେ ଉକ୍ତ ସ୍ଥାନର ନାମକରଣ ହୋଇଛି ବୋଲି ଗବେଷକ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ଏଠାରେ ଏକ ବୌଦ୍ଧପୀଠ ଥିଲା । ଉକ୍ତ ପୀଠରେ ୨୧ଫୁଟ ଉଚ୍ଚତା ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ତାହା ୭ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ।

ସପ୍ତକାଳ ଯାଜପୁର ଉପ-ଜିଲ୍ଲାପାଳଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ଦ୍ଵାରରେ ସରକ୍ଷିତ ରହିଛି । ସରକ୍ଷିତ ଶିବମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମିତାଭ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଶିବମନ୍ଦିର ଓ ବସୁମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି । ଅଙ୍ଗତରେ ଏହା ଏକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ପରେ ୨ୟ ଯଯାତୀଙ୍କଦ୍ଵାରା ଶାସନ ବସାଯିବା ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ କେନ୍ଦ୍ରକୁ ଧ୍ଵଂସ କରାଯାଇ ସରକ୍ଷିତ ଶିବଙ୍କ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି । ଏହି ସରକ୍ଷିତକୁ ମନ୍ତ୍ରମାଧବ ବୋଲି କହନ୍ତି । ମହାଦେବ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହିଁ ମାଧବ । ଏଣୁ ସନ୍ତ୍ରମାଧବ ବୋଲି ଲୋକମୁଖରେ କଥିତ ।

ଉକ୍ତ ସନ୍ତ୍ରମାଧବଙ୍କ ମନ୍ଦିରକୁ ପ୍ରାଚୀନରେ ବିଜାପେଟରେ ଆଦୃଶ ବଡ଼ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରସମୂହ ରହିଛି । ମାତ୍ର ଉପରୁ ଉପର ଉପର ଉପର ଅଗ୍ରବରୁ ଦିନକୁ ଦିନ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା'ର ସ୍ଥାପତ୍ୟ କଳା ନୈପୁଣ୍ୟ ହରାଇ ବସୁଛି । ଏହାର ଉପରାବେଶଣ ପ୍ରକୃତ ଦାୟିତ୍ଵ ନିଆଗଲେ ଓଡ଼ିଶା ବାହାର ଆୟୁଧବା ପର୍ଯ୍ୟଟକମାନଙ୍କୁ ଅଧିକ ଆକୃଷ୍ଟ କରିପାରନ୍ତା ! ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଏହି ସମୟ ପ୍ରାଚୀନ ଜାଣି ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଗବେଷଣା ଓ ଅନୁଶୀଳନ ପାଇଁ ଗବେଷକମାନେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ଏ ସବୁର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ ହେବ ଏଥିରେ ଦ୍ଵିରୁକ୍ତର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

କର୍ପୁର ଉଡ଼ିଯାଇଛି ସତ, ମାତ୍ର କନା ପଡ଼ିରହିଛି । ଏସବୁ ଜାଣି କରାଯାଇଥିବା ମହାନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଆଜି ନାହାନ୍ତି ସତ ; କିନ୍ତୁ ଜାଣିରାଜି ଶୁଭ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସଦୃଶ ଯୁଗ ଯୁଗ ପାଇଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତ ହୋଇଆସୁଛି ଏବଂ ହେଉଥିବ । ଏଥିରେ ସନ୍ତ୍ରମନ୍ଦିର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ପରିଶେଷରେ ଦେବ ଦେବ ମହାଦେବ ସନ୍ତ୍ରମାଧବ—ଶାନ୍ତମାଧବ କଳ୍ପକ୍ଷିତ ସମାଜ ତଥା ମନୁଷ୍ୟକୁ ସତ୍ୟ ଶିବ ସୁନ୍ଦରମୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଆଶୀର୍ବାଦ କରନ୍ତୁ । ସନ୍ତ୍ରଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ପରମ ଶାନ୍ତି ଲଭ କରୁ ମନୁଷ୍ୟ ଏବଂ ସମାଜ । ଏହା ହିଁ ମାର୍ମିକ ପ୍ରାର୍ଥନା । ଓ ଶାନ୍ତି ।

N. K. Sahoo—Buddhism in Orissa, History of Orissa, Vol-I

K. C. Panigrahi—Viraja Vaktrutamala, No. 1 (1973)

History of Oriss (Hindu Period).

L. N. Sahoo—History of Orissa (Pune-1946)

E. Padhi—Jajpurar Sanskruti and Oitihya.

ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ

ଶ୍ରୀ ଉତ୍କଳ କେଶରୀ ଦାସ

କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଭରଜାକ୍ଷେପ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଏକ ପବିତ୍ର ଗର୍ଭକ୍ଷେତ୍ର ଭାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି । ‘ମହାଭାରତ’ରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଓ ଭରଜା ଗର୍ଭର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତାକୁ ପ୍ରମାଣ କରିଥାଏ । ପୁରାଣକାର-ମାନେ ଏହି ଗର୍ଭକ୍ଷେତ୍ରର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ ପୂର୍ବକ କ୍ଷେତ୍ରସ୍ଥ ନଦୀ, ବନ, ଗିରି, କୁପ ଓ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଆଦିର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୁଝି କରିଛନ୍ତି । ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ, ଚଲୁବନ, ମଣିଚୂଡ଼ ଗିରି, ନାଉକୁପ ଓ ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

‘ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ’ ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ ବୃହାଦ୍ଭଦ୍ରା ଏକ ଶୁଦ୍ଧ କୁଣ୍ଡ ନୁହେଁ, ଜଳ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବୃହତ ପୁଷ୍କରିଣୀ । ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ଭରଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅବସ୍ଥିତ । ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡର ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ‘କପିଳ ସଂହିତା’ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଯୋଡ଼ ବା ବରହକଠାରୁ ଏକ କୋଶ ଦୂରରେ ଭରଜା ଦେବୀ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହୋଇଛନ୍ତି । ଭରଜା ଦେବୀଙ୍କ ସନ୍ନିକଟରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ଯଥା—

“ଯୋଡ଼ ଯୋଗେତ ଭରଜାଦେବୀ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ।

ତତ୍ ସନ୍ନିଧୌ ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡଂ ବ୍ରହ୍ମଣା ପୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତମ୍ ॥”

ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମା ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅତି ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନ ମନେକରି ସେଠାରେ ଯଥାବିଧି ଏକ ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ । ସେହି ଯଜ୍ଞର ଆବଶ୍ୟକତା, ଗାର୍ହପତ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଗ୍ନି ନାମକ ତିନିଗୋଟି ପ୍ରକୃତ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରୁ ଗାର୍ହପତ୍ୟ କୁଣ୍ଡରୁ ଭରଜାଦେବୀ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ କ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ପୁରାଣରେ ଭରଜାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ଭରଜେ ଭରଜାମାତା ବ୍ରହ୍ମଣା ସଂପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ।

ଯସ୍ୟା ସର୍ବଜନାତ୍ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ପୁନଃତ୍ୟା ସପ୍ତମଂ ଜୁଳମ୍ ॥”

ବ୍ରହ୍ମା ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଜ୍ଞ କରିବାବେଳେ ଯେଉଁ ଦୂର କୁଣ୍ଡ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଲୌକିକ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମା ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ସ୍ନାନ ସନ୍ଧ୍ୟା ଆଦି ନିତ୍ୟକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିବାରୁ ଏହା ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀର ପଥର ପାହାଚମାନ ରହିଛି । ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀର ସବୁନିମ୍ନରେ ପଥର ତଟାଣ ରହିଥିବାର ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ସଦାସଦ୍ଦା ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଥିବାରୁ ଏହାର ନିମ୍ନସ୍ତରର ଆକୃତି ସମ୍ଭବତଃ ଜଣାଯାଇ ପାରିନାହିଁ ।

ଧର୍ମପ୍ରାଣ ଶର୍ପିତାଶୀମାନେ ସବୁପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡର ପବିତ୍ର ଜଳକୁ ମଥାରେ ମାରି ଦେବା ବିରଜାଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶର୍ପି ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ଓ ବ୍ରହ୍ମଶର୍ପି ଭାବେ ଖ୍ୟାତ । ତେଣୁ ଏହି ଶର୍ପି ଜଳରେ ସ୍ନାନ କରିବା ମହାପୁଣ୍ୟଦାୟକ । ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡର ଗୋଟିଏ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବ୍ରହ୍ମଶ୍ୱର ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏକ ଅର୍ଦ୍ଧନିମିତ ମନ୍ଦିରରେ ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି ।

ମହାଦେବୀ ବିରଜା ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଶାକ୍ତ ଦେବତା ଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତ । ପୁନଶ୍ଚ ବିରଜା ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାସ୍ଥ ‘ନାଭିଗୟା’ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପିଣ୍ଡବାନ ସ୍ଥାନ ରୂପେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଲୋକ ବିଶ୍ରୁତ ହୋଇଛି । ‘କପିଳ ସହିତା’ରେ କୁହାଯାଇଛି —

“ଗୟାନାଭିମୁଖ୍ୟା ପିଣ୍ଡଶାଂ ମୁକ୍ତିଦାୟକଃ,
ତତ ପିଣ୍ଡଂ ପ୍ରସଜ୍ଜନ୍ତୁ ନରା ଯେ ବାଚନକୃଷ୍ଣଃ,
ପିଣ୍ଡୁକୃତଂ ନରକାଗ୍ନି ଯାନ୍ତି ପଦଂ ହରେଃ ।”

ତେଣୁ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଓ ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡବାନ ପାଇଁ ଶର୍ପିସାମୀ-ମାନ ଏ ସ୍ଥାନକୁ ଆସିଥାନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡର ଅବସ୍ଥିତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିଦେଲେ ଶିଶୁ ଭାବରେ ଅନୁମାନ କରିହୁଏ ଯେ ଶର୍ପିସାମୀମାନଙ୍କର ସ୍ନାନ ଆଦି ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଉତ୍କଳର କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବଂଶର ରାଜା ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀକୁ ଖୋଦନ କରାଇଛନ୍ତି । କେତକ ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ ଭୌମପୁରରେ ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଅଂଶବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀର ପାହାଚ ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀର ପଥର ପାହାଚର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଭୌମପୁରର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ଯଯାତି ଯାଜପୁରଠାରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବାର କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । ମହାରାଜା ଦ୍ୱିଜପୁ ଯଯାତି ବୈତରଣୀ ତଟରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବାର କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ମହାରାଜା ଯଯାତି ଶର୍ପିସାମୀଙ୍କର ପୁତ୍ରା ପାଇଁ ବିରଜା ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ବ୍ରହ୍ମାକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀର ପଥର ପାହାଚ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଯାଜିପୁରର ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି

ଶ୍ରୀ ଭୁବନାନନ୍ଦ ମିଶ୍ର

କୀର୍ତ୍ତିକାଷ୍ଟମୀ ଗୌରବମୟୀ ପୁଣ୍ୟତୋୟାକାହ୍ନପ୍ରତିପଦୀ ବୈତରଣୀ-
ବିଧୌତରଣୀ ଯାଜିପୁର ନଗରର ଲାଞ୍ଜିରୁଜ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିବାକୁ ଗଲେ ମନରେ
ଯୁଗପୂର୍ବ ଆନନ୍ଦ ଓ ବିସାଦ ଜାତ ହୁଏ । ଯାଜିପୁରର ଗୌରବୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଅଜ୍ଞାତ ଐତିହ୍ୟ
ମନରେ ଆନନ୍ଦ ଆଶେ ଏହାର ଅଧିନାତନ ଶୋଚନାୟ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ତତୋଽଧିକ ବିସାଦ
ଆଶେ । ଏହାର କର୍ତ୍ତମାନର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଅବଲୋକନ କଲେ ହୃଦୟରେ ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏନାହିଁ
ଯେ ଦୂର ଅଜ୍ଞାତରେ ଦିନେ ଏହି ନଗର ସମୃଦ୍ଧିର ଶିଖରରେ ଆରୁଡ଼ ହୋଇ ଅନ୍ୟ
ନଗରମାନଙ୍କର ଶିଖର ବିଷୟ ଥିଲା । ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ନାହିଁ ଯେ ଆଜିର ଘୋର
ଅବହେଳା (ଶାସନାୟ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ରର)ର ଶରବ୍ୟ ଏ ନଗର ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଶତ ଶତ
ବର୍ଷ କାଳ ସୋମବତୀ ନରପତିମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ଆଗଜାଗୋଦାବର ବିପ୍ଳବ
ସ୍ୱାଧୀନ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ହର୍ମ୍ୟବିପଣିମାଳାରେ ବିଭୂଷିତ ଥିଲା ଏବଂ
ଏହାର ଅସଂଖ୍ୟ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟପୁର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିରର ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ଲୋକହୃଦୟର ଆକର୍ଷଣ
ଦୂର କରୁଥିଲା ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମହାଶୂରତ ଯୁଗରେ ଏ ନଗରର ପାଦତଳିତ
କରି ସାବଲ୍ଲଭ ଗତିରେ ବହିଯାଉଥିବା ପୁତସଲ୍ଲଭା ବୈତରଣୀ ଜଳରେ ସ୍ନାନ କରି
ଲୋକ ପାପମୁକ୍ତ ଓ କୃତକୃତ୍ୟ ବୋଧ କରୁଥିଲା—

“ଆଶ୍ରେ ବୈତରଣୀ ତମ ସବପାପହରା ନୟା

ଯସ୍ୟାଂ ସ୍ନାତ୍ୱା ନରଶ୍ରେଷ୍ଠ ସବପାପଃ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ॥”

(ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ, ୪୨ଶ ଅଧ୍ୟାୟ)

“ଏତେ କଳଙ୍ଗାଃ କୌଳେୟ ଯଃ ବୈତରଣୀ ନୟା

ଯହାୟୁଜତ ଧର୍ମେଽପି ଦେବାନ୍ ଶରଣମେତ୍ୟବୈ॥” (ମହାଶୂରତ)

ତଥା, ଜଞ୍ଜେନମା ଦେବା ବିରଜାଙ୍କ ଦର୍ଶରେ ପାପତାପକ୍ଳେଷ୍ଟ ଜଗତରୁ ବିମୁକ୍ତ
ଲଭ କରୁଥିଲା—

“ତମ ଶ୍ରୀ ବିରଜା ଦେବା ମୁକ୍ତିଭୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ

ସାଧକାନାଂ ହି ତାର୍ଥୀୟା ବିରଜେ ଉତ୍ତମେ ସ୍ଥିତା ॥” (କପିଳ ସଂହିତା)

କର୍ପୁର ଉଡ଼ିଯାଇଛି, କନା ପଡ଼ିଛି, ଅବଶ୍ୟ କନାରୁ କର୍ପୁରର ସୁଗନ୍ଧ ତଥାପି ଯାଇନାହିଁ । ସେ କନାରେ କର୍ପୁର ଭରି ଦେବାର ଘର କାହା ଉପରେ ? ନିକଟ/ଦୂର ଅନାଗତ ହିଁ ତା'ର ଉଦ୍ଧର ଦେବ । ଯାଜପୁର ହାଇସ୍କୁଲର ଶତବୀର୍ଷିକ ସ୍ମରଣିକା, ୧୯୮୩ରେ ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲର ପ୍ରାକ୍ତନ ଗୁରୁ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀରାୟ ଶ୍ରୀ ପତି 'ଯାଜପୁର ଏକ ସ୍ମୃତିଭାରଣ' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧର ଶେଷ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି —“ଓଡ଼ିଶାରେ ମନ୍ଦିରକଳା ଓ ମୁର୍ତ୍ତିକଳାର ଉତ୍ପତ୍ତିକାଳ ନିରୂପଣ ସେବରେ ଆଲୋକ ପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ଯାଜପୁରର ଅବହେଳିତ ତଥା ସୁପରିଚିତ ଅସଂଖ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିର ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଅଛନ୍ତି ।” ଉକ୍ତ ସ୍ମରଣିକାରେ ଉକ୍ତ ହାଇସ୍କୁଲର ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଶ୍ରୀ ଭୁବନାଥ ବଳ 'ଯାଜପୁର' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରଥମ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି —“କେତେକ ସୁନାମଧନ୍ୟ ଐତିହାସିକଙ୍କ କଲମରେ 'ଯାଜପୁର'ର ଇତିହାସ କେତେକ ପରିମାଣରେ ବାଲର ମାରଣ, ଅନ୍ଧକାର ତ୍ୟାଗ କରି ଆଲୋକସନ୍ଧ୍ୟା ହୋଇଉଠିଛି । ଦିନ ଆସିବ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟ ଦିନେ ଚିତ୍ତର ଶ୍ରୀ ମାଧ୍ୟମରେ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିବ ।”

ଯାଜପୁରର କୀର୍ତ୍ତିରାଜ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁ ଉଦ୍ଭିଷ୍ଟଯୋଗ୍ୟ କୀର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅଦ୍ୟାବଧି ଅବହେଳିତ ଏବଂ ଏକପ୍ରକାର ଲୋକଲୋଚନ ଅବଗାଢ଼ରେ ରହିଯାଇଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନ୍ୟତମ । ଏ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଷୟରେ ଅଧିକାଂଶ ଐତିହାସିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ମାରବ; ବୋଧହୁଏ କେବଳ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଉକ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଷୟରେ କିଛି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଯାଜପୁରର ନରସିଂହ ଚୌଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର 'ବରଜା ବଳୁତାମାଳା'ର ୧ମ ବର୍ଷ (୧୯୬୩ ମସିହା)ର ମୁଖ୍ୟକଳା ସୁନାମଧନ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଓ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ 'ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ଇତିହାସରେ ଯାଜପୁର' ବିଷୟରେ ଦେଇଥିବା ତିନିଗୋଟି ବଳୁତା ଉକ୍ତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ମୁଖପତ୍ର 'ଜିଜ୍ଞାସା'ର ୧୯୬୩ ମସିହାର ବିଶେଷ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଇଛି । ଏଥିରେ 'ବରଜା ମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧର ପୃ. ୪୯-୫୦ରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ଯାହା ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ହେଲା —“ଯାଜପୁରରେ ଶୁଭଦ୍ରୁମ ନାମକ ମୁରୁଖି ପଥରରେ ଯେଉଁ ସମୃଦ୍ଧ, ମସୃଣ ଓ ଶିଖରୀକ ପ୍ରମୁଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି ତାହା ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବିଶାଳ ପ୍ରମୁଦ ପାଦଦେଶ ଓ ମସ୍ତକବ୍ୟାଘାତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଂଶରେ କାରୁକଳା ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଯାହା କିଛି କାରୁକଳା ଅଛି ତାହା ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ତୋରଣର କାରୁକଳା ସହିତ ମେଳ ଖାଇଯାଇଛି । ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ପ୍ରାୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ହେତୁରୁ ଶୁଭଦ୍ରୁମ ମଧ୍ୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ ଅବଳୀଭୂତ ହେବନାହିଁ । ମୌଳିକାବସ୍ଥାରେ ଏହା ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପ୍ରମୁଖ ଥିଲା । ଏହାର ଶୀର୍ଷଭାଗରେ ଯେଉଁ ଗୁରୁତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା ତାହା ବଳଲଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏସ୍. ଡି. ଓ. କି. ବାସଭବନର କମ୍ପାଉଣ୍ଡରେ ରଖିତ ହୋଇଛି । ଶୁଭଦ୍ରୁମର ଅତି ନିକଟସ୍ଥ ସାହିର ଲୋକେ ଅଦ୍ୟାପି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ଦେଖାଇ କହିଥାନ୍ତି

ଯେ ଗରୁଡ଼ଟି ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଆସି ସେହଠାରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହାର ତାପ୍ରୀୟ ଏହି ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମର ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତିଟିକୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆଣି ଓ ତାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ଭାବରେ ଚଳକାଙ୍ଗ କରି ସେଠାରେ ପକାଇ ଦେଇଥିଲା । ଚୁଟିଶ୍ ଗଜଭୃଷ୍ରେ ତାହା ଏସ୍. ଡି. ଓ. ଙ୍କ ବାସଭବନକୁ ଅଣାଯାଇଛି ।

“ଯାଜପୁରରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନକର୍ତ୍ତା ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ହିଁ ଏହି ଶୁଭଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଗରୁଡ଼ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହେବନାହିଁ ।”

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଯାଜପୁର ସହରସ୍ଥ ଚରଣା ଉଚ୍ଚବିଦ୍ୟାଳୟର ଅବମରପ୍ରାପ୍ତ ୯ ପଣ୍ଡିତ ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ଦାସ ସାହିତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ଲିଖିତ ‘ଯାଜପୁର ଚରଣାକ୍ଷେପ ପରିସମା’ରେ କ’ଣ ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ପ୍ରଶ୍ନୀୟ ଯୋଗ୍ୟ । ୯ ପଣ୍ଡିତ ଦାଶ ଲେଖିଛନ୍ତି—“ଏହା (ଶୁଭଗ୍ରନ୍ଥ) ଚଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଗ୍ରାମମୁଣ୍ଡରେ ଅବସ୍ଥିତ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତି ରହିଥିଲା । ମୁସଲମାନ ରାଜାଜାଲରେ କଳାପାହାଡ଼ ଏହାର ପକ୍ଷଟିଏ ଛେଦନ କରି ତଳକୁ ଗଡ଼ାଇ ପକାଇଥିଲା । କେତେକାଳ ପରେ ଲୋକେ ଏହି ଭଗ୍ନ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତିକୁ ଆଣି ବାହାବଳପୁର ଛକରେ ମଧ୍ୟପୁରଗ୍ରାମସ୍ଥିତ ନୃସିଂହନାରାୟଣଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ରଖିଅଛନ୍ତି । ଏହାର ଗୋଟିଏ ଡେଶା (ପକ୍ଷ) ଏହି ଶୁଭଗ୍ରନ୍ଥ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କବିମଞ୍ଜୁଳ, ସାହିତ୍ୟକ, ଗାଳ୍ପିକ, ନାଟ୍ୟକାର ୯ କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ଦାସଙ୍କ ବଡ଼ ପୋଖରୀ କୂଳରେ ପଡ଼ିଅଛି । ପ୍ରବଚନ କାର୍ତ୍ତିକ ପୁଣ୍ଡିମା ପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମହାଦଶୀ ଦିନ ଏହି ଗରୁଡ଼ଙ୍କ ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳୀୟ ମେଳା ହୁଏ । ଏହାକୁ ଗରୁଡ଼ ଦ୍ରାବଣୀ ବୋଲି କହନ୍ତି । ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରି ଗରୁଡ଼ଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରାଯାଏ—

ଖନେନ୍ଦ୍ର କଣ୍ୟାପ୍ତୋଦଭୂତ କାଘବେଦୁକୁଳାନନ୍ଦ

ଅରୁଣାବରଜଂ ନୌମି ସବଂପାପଂ ପ୍ରମୋଚୟ ।

×

×

×

“ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ଦିନେ ଗରୁଡ଼ ଥିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । କାରଣ ବ୍ରହ୍ମା ଏହି (ଚରଣା) କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଜ୍ଞରତ୍ନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ କ୍ଷେତ୍ରର ‘କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳରେ ‘ଶୁଭଗ୍ରନ୍ଥ’ ଆବେଶ କରିଥିଲେ । ଶୂନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ଆବେଶ କରିବା ଅସମ୍ଭବତଃ ତଥା ଆତ୍ମର ଚିତ୍ତର ହେତୁ ଯଜ୍ଞର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ଯଜ୍ଞପୁରୁଷ ନାରାୟଣଙ୍କ ଆବାହନ ପୂର୍ବରୁ ନାରାୟଣଙ୍କ ବାହାନ ଗରୁଡ଼ଙ୍କୁ ଆବାହନପୂର୍ବକ ପୂଜା କରିବା ବ୍ୟସଙ୍ଗତ, ଯେପରି ଦେବ ଦେବ ମହାଦେବଙ୍କ ପୂଜା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ବାହନ କୃଷ୍ଣଭକୁ ଅର୍ଚ୍ଚନା କରାଯାଏ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମା ଗରୁଡ଼କୁ ଗ୍ରନ୍ଥାଗ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଅବଶ୍ୟ ପୂଜା କରିଥିବେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହାପରେ କଳାପାହାଡ଼ ଦ୍ରାବ ସ୍ଥାନଗ୍ରସ୍ତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।”

ଉପରେକ୍ତ ବିଦ୍ବାନ୍ ଲେଖକଙ୍କୁ ମତ ଓ ସ୍ଥାନୀୟ ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟୁତ୍ସାହୀନ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ମତକୁ ବିଚାରକୁ ନେଲେ ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ରହେନାହିଁ ଯେ ଦିନେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅଣ୍ଟାରେ ଗରୁଡ଼ଙ୍କର କଳା ମୁଗୁନ ପଥରର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟଗରୀତ ମୂର୍ତ୍ତି ଗୁରୁପ୍ରହର ଉପରି ଭଗବତ ଆଲ ଶୁଭପ୍ରହର ଶୋଭା, ମର୍ଯ୍ୟାଦା ତଥା ସ୍ଥାୟିତ୍ବ ବର୍ଦ୍ଧନ କରି ଜନମାନସକୁ ଆକର୍ଷଣ କରୁଥିଲା ଏବଂ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦେହ ରହେ ନାହିଁ ଯେ ଧର୍ମର, ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ସମୃଦ୍ଧି ପ୍ରତି ଅସନ୍ଦେହ କୌଣସି ମୂଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବାତ୍ତ୍ବ ଏହି ଦିବ୍ୟ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାନଭିତ୍ତି ଓ ଶ୍ରୀସ୍ଥାନ ହୋଇଛି; ମାତ୍ର ଏ ସୁନ୍ଦର ଅଥଚ ଚଳନାଳୀ ମୂର୍ତ୍ତିଟି କପରି ତା'ର ବର୍ତ୍ତମାନର ମନ୍ଦିରକୁ ଆସିଲା ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ସେପରି କିଛି ନିର୍ଭର-ଯୋଗ୍ୟ ତଥ୍ୟ ମିଳି ନା, ତଥାପି ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମତକୁ ସମ୍ମାନ ଦିଆଯାଇ ପାରେ ।

ଯାଜପୁର ସହରମଧ୍ୟସ୍ଥ ନରଦଶପୁରର ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଶ୍ରୀ ପ୍ରସନ୍ନକୁମାର ପତିଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ଉକ୍ତ ସହରକୁବର୍ତ୍ତୀ ସନ୍ଥମାଧବ ନଗରର ମାଧବୁର ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଆଗରୁ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏ ମନ୍ଦିର ଫଲ୍ଗୁ ପଡ଼ିଆକୁ ‘ଉଆସଡ଼’ ବୋଲି ଲୋକ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । କାରଣ ଏ ଡିହରେ ପ୍ରଥମ ଜନୈକ ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଚୌଧୁରୀ (ଜମିଦାର) ରହୁଥିଲେ; ମାତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ସେ ଯାଇ ମାଳ ଆଦପୁରର ବଣ ଅଞ୍ଚଳରେ ଉଆସ କରି ରହିଲେ । ନୃସିଂହନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ଅଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ପୁଷ୍କରିଣୀ ‘ଗରୁଡ଼ କୁଣ୍ଡ’ରୁ ଏହି ଗରୁଡ଼ଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି । ଉକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଏକ ପକ୍ଷବନ୍ଧୁ ଅବସ୍ଥାରେ ଗୁରୁତ୍ବ କୁଣ୍ଡରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲା । ଯଦି ପକ୍ଷ ପରେ ଯୋଡ଼ାଯାଇଛି ।

ମାଧବୁରର ଅଧିବାସୀ ଶ୍ରୀ ବର୍ଣ୍ଣାଧର ଭଟ୍ଟମିଶ୍ର (ଯେ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ପାଳରେ ଦେବପୂଜା କରନ୍ତି ଏବଂ ଆଉ ଜଣେ ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଶିକ୍ଷକ) ମଧ୍ୟ ଏହା ରଚନା ମତ ଦିଅନ୍ତି । ତେବେ ସେ କହନ୍ତି ଯେ ଏକ ପକ୍ଷରେ ମୂର୍ତ୍ତି ଅସୁନ୍ଦର ଦିଶିବାରୁ ଉକ୍ତ ପକ୍ଷଟି ବାହାର କରିନିଆଗଲା ଏବଂ ମାଧବୁରର ଅନନ୍ତଦୁରବର୍ତ୍ତୀ ଗଣପତିପୁରର ଗୁରୁବାଗ୍ଧ ମହାରଣାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ୨୫ ପକ୍ଷ (ମୁଗୁନ ଜମିତି) ନୂଆ ତିଆରି ହୋଇ ପକ୍ଷବନ୍ଧୁ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଯୋଡ଼ା ହେଲା, ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ପ୍ରାୟ ୪୫୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ, ଯେତେବେଳେ ଶ୍ରୀ ଭଟ୍ଟ ମିଶ୍ର ହାଇସ୍କୁଲର ଛାତ୍ର ଥିଲେ । ଏ ମନ୍ଦିର ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ବୋଲି ଅଭିହିତ; କିନ୍ତୁ ଏଠି ଏକ ସିଂହାସନରେ ପ୍ରଭୁ ନୃସିଂହଙ୍କ ସହ ଧନୁର୍ଦ୍ଧର ରାମଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ଭଟ୍ଟ ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନର ‘ଉଆସଡ଼’ରେ ପୂର୍ବେ ଉକ୍ତ ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଚୌଧୁରୀଙ୍କର ଉଆସ ଥିଲା ଏବଂ ନୃସିଂହନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଉଆସ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା । ‘ଗରୁଡ଼ କୁଣ୍ଡ’ ଥିଲା ବଡ଼ପଣ୍ଡାଙ୍କର ଦାଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଏବଂ ଗରୁଡ଼ କୁଣ୍ଡରୁ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା । ବଡ଼ପଣ୍ଡା ମହୋଦୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ/ମୁସଲମାନଙ୍କ ଭୟରେ ପଳାଇଯାଇ ମାଳଆଦପୁରରେ ରହିଲେ ଏବଂ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିର ପରିଚାଳନା ଅଭାବରୁ

ଅବହେଳିତ ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ମାଧ୍ୟମର ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଦୈନନ୍ଦିନ ମାତ୍ର ଏବଂ ଉତ୍ପାଦନ ଦିନମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ମାତ୍ର ପାଲଟେ ଚଳୁଛି । ମନ୍ଦର ନାମରେ ଯେଉଁ ସମ୍ପତ୍ତିନାଡ଼ (ପ୍ରାୟ ଏକ ବାଟି ବା ୨୦ ମାଣ) ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଖଞ୍ଜିଥିଲା ତାହା ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଉକ୍ତ ସ୍ଥାନ ଗୁଡ଼ିକରୁ ପରେ ଅନ୍ୟମାନେ ଆସୁଥିବା କରୁଛନ୍ତି । ଏବେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରାମର ଉପାକାନ୍ତ ଭୂମିମିଶ୍ର ନାମକ ଜନୈକ ବଦାନ୍ୟ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତ୍ଵ ବିଷୟରୁ ମନ୍ଦରର ଉତ୍କଳମାୟ ଉନ୍ନତ ଘଟିଛି । ତଥାପି ପୁରାତନ ଖଣି ସ୍ଵରକ୍ଷଣ ଉଦ୍ୟୋଗରେ ଆମର ଲୋକପ୍ରିୟ ସରକାର ଏହାର ଯଥାଯଥ ଉନ୍ନତ ବିଧାନ କରିବା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ।

ଏ ମନ୍ଦରର ପାଳିତ ଉତ୍ପାଦନାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗରୁଡ଼ ଦାଦଣୀ (କାର୍ତ୍ତିକ ଶୁକ୍ଳ ଦାଦଣୀ), ରାମ ନବମୀ (ଚୈତ୍ର ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ) ଓ ନୃସିଂହ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ (ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ) ପ୍ରଧାନ ।

ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା — କଳା ମୁଗୁନି ପଥରର ଷୋଡ଼ଶଦଳ ପଦ୍ମ ଉପରେ କଳା ମୁଗୁନି ପଥରର ଆସ୍ଥାନ ଏବଂ ଆସ୍ଥାନ ଉପରେ ପୁଣି ଧେର କଳା ମୁଗୁନି ପଥରର ଗରୁଡ଼ମୂର୍ତ୍ତି ରାସ୍ତାସରରେ ଆସିନ । ଓଡ଼ିଆ କାରିଗରର ଶୈଳୀକ ଚମତ୍କାରିତା ଦେଖିଲେ ମନରେ ଗର୍ବ ଆସେ । ପ୍ରାୟ ୧୨ ଇଞ୍ଚ ଉଚ୍ଚତା ଓ ୧୨ ଫୁଟ ଗୋଲେଇ ବଣିଷ୍ଠ ପଦ୍ମଫୁଲର ଦଳ ପାଖାପାଖି ଗୁଡ଼ିକର ଗଠନରୂପେ ମନୋରମ । ପଦ୍ମ ଉପରିସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନ ପ୍ରସ୍ତର ବର୍ଗାକାର ଏବଂ ଏହାର ଗୋଟିଏ ବାହୁ ଆନୁମାନିକ ୫୦ ଇଞ୍ଚ; ଏବଂ ଏହାର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ୧୨ ଇଞ୍ଚ । ଆସ୍ଥାନ ପ୍ରସ୍ତରର ଉପରିଭାଗରୁ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିର ଅଗ୍ରଭାଗର ଉଚ୍ଚତା ଆନୁମାନିକ ୫୦ ଇଞ୍ଚ । ଫୁଟରୁ ଭୂମିରୁ ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ଅଗ୍ରଭାଗର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ୭୪ ଇଞ୍ଚ ବା ୬ଫୁଟ ୨ ଇଞ୍ଚ । ଆସ୍ଥାନ ପ୍ରସ୍ତରର ଉପରିଭାଗର ୪ କୋଣରେ ୪ଟି ଘୋଟ ଗର୍ଭ; ଗର୍ଭର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅନୁମାନ କରିହୁଏ ନାହିଁ । ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିର ଶିରୋଭାଗର ପଶ୍ଚାତ୍ତଦେଶରେ ଗୋରୁଖୁରା ଆଦାତର ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖାଯାଏ; ସମ୍ଭବତଃ, ମୂର୍ତ୍ତି ଅବହେଳିତ ହୋଇ ତଳ ପଡ଼ିବା ଅବସ୍ଥାରେ କେତେକେଲେ ଗୋରୁମାନେ ମୂର୍ତ୍ତି ଉପରେ ଚଢ଼ିଯାଇଛନ୍ତି । ଗରୁଡ଼ଙ୍କ ଚିତ୍ରଟି ପ୍ରାର୍ଥନାମୁଦ୍ଧାରେ ଯୋଡ଼ାହସ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । କେଶଗୁଚ୍ଛର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଚମତ୍କାର । ପଥର ଉପରେ ହାର, କୁଣ୍ଡଳ, ବାହୁଣୀ (ବାହୁରେ ପରିହୃତ ଅଳଙ୍କାର) ମୁକୁଟ, ମେଖଳା (କଟିଭୂଷଣ), ପାଦମୁଲ (ଗାଇଠି) ଉପରକୁ ପରିହୃତ ଅଳଙ୍କାରର ଖୋଦନ ଅପୂର୍ବ ।

ମନ୍ଦରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବତା ହେଲେ ନୃସିଂହ । ସିଂହାସନାସୀନ ନୃସିଂହ ଚିତ୍ର ଓ ରାମଙ୍କ ଚିତ୍ରଟି କଳା ମୁଗୁନି ପଥର ନିର୍ମିତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ୩ଫୁଟ ଉଚ୍ଚତା ବଣିଷ୍ଠ ଓ ଉନ୍ନତ କଳାର ପରିଭ୍ରମକ । ମୁଖଶାଳାର ଭିତର ପଶ୍ଚିମ ପାଖ କାନ୍ଥରେ ଉତ୍ତର ଦିଗକୁ ମୁଗୁନି ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ହିରଣ୍ୟକଶିପୁ ବିଦାରକ ନୃସିଂହ ମୂର୍ତ୍ତିର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ସାତେ ରୁଗୁଫୁଟ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗକୁ ମଧ୍ୟ ମୁଗୁନି ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ପ୍ରହ୍ଲାଦଙ୍କୁ

କୋଡ଼ରେ ବସାଇଥିବା ପ୍ରଭୁ ନୃସିଂହଙ୍କ ଶାନ୍ତସ୍ୱାବସ୍ଥିତ ମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରାୟ ୧୫ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚତା ବଶିଷ୍ଠ । ଉଭୟ ଚିତ୍ର ମନରେ ଭୟ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳବର ଉଦ୍‌ଗ୍ରାସ କରାଏ । ଖଣ୍ଡିଏ ମୁଗୁନ ପଥର ଉପରେ ଖୋଦିତ ନବଗ୍ରହଙ୍କ ମୁର୍ତ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିରର ମୁଖ୍ୟଦ୍ୱାରର ଉପରିଭାଗରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇଛି । ଏ ଶିଳାଖଣ୍ଡର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ୬ଫୁଟ ଓ ଉଚ୍ଚତା ୧ଫୁଟ ବା ୧୨ ଇଞ୍ଚ ଏବଂ ମୋଟ ପ୍ରାୟ ୧ଫୁଟ ।

ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତି, ନୃସିଂହନାଥ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ, ମାତ୍ର ମନ୍ଦିରଟି ବେଶୀ ପୁରାତନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀ ଭଟ୍ଟ ମିଶ୍ର କହନ୍ତି ଯେ ଏ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ୧୦୦୦ ବର୍ଷ ପୁରାତନ ବୋଲି ମିଥ୍ୟାମାନେ କହନ୍ତି ।

ଆଉ ଜଣେ ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଗଣ୍ୟମାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେ ଶ୍ରୀ ହୃଦାନନ୍ଦ ମିଶ୍ର । ସେ କିନ୍ତୁ କହନ୍ତି ଯେ ଗରୁଡ଼ଙ୍କ ଦୁଇଟି ପକ୍ଷ ଯାହା ପରେ ଯୋଡ଼ା ହେଲା ତାହା ମୁଗୁନପଥର ନିର୍ମିତ ନୁହେଁ, ସିଂମ୍ଭରେ ତିଆରି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଗରୁଡ଼କୁଣ୍ଡରୁ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତିକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଆଣି ନୃସିଂହଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ରଖାଇଥିଲେ । ସେ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଯାଜପୁରର ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ଶୁଭଦ୍ରା ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ବୋଲି ବୋଧହୁଏ, କାରଣ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତିର ନିର୍ମାଣ-ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଶୁଭଦ୍ରା ଉପରିଭାଗର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀର ଯଥେଷ୍ଟ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି ।

ସବୁ ମନ୍ଦିର ସାର ସଂଗ୍ରହ କରି ବିମାତ ଲେଖକ ଏଇ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପମତ ହେଉଛି ଯେ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ଶୁଭଦ୍ରା ନଦୀର ଅଗ୍ରଦେଶରେ ଶୋଭା ପାଉଥିଲେ । କୌଣସି ଧର୍ମର ଅବତରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁର୍ତ୍ତିଟିକୁ ଧରଣୀୟା ଓ ବିକଳାଙ୍କ କରି ନୃସିଂହ-ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ନିଷେପ କରିଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସେ ପୁଷ୍କରିଣୀରୁ ଗରୁଡ଼ ମୁର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇ ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛନ୍ତି; ଉକ୍ତ ପୁଷ୍କରିଣୀରୁ ଗରୁଡ଼ଙ୍କ ମୁର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଧୃତ ହେବାରୁ ତାହା କାଳକ୍ରମେ ‘ଗରୁଡ଼ କୁଣ୍ଡ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଛି ।

ସେ ଯାହାହେଉ ଆମ ଲୋକପ୍ରିୟ ସରକାର ଆମ ଦେଶର ଏପରି ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳ୍ପନିର୍ମାଣସୂଚକ ମହମ୍ମଦୀ କାବିର ଏବଂ କାବିମାଳିନୀ ଯାଜପୁର ମହାନଗରର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବିସମୂହର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣର ଆଶୁ ସୁବିଧାବିଧାନ କରିବା ଉଚିତ । ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ପୃଷ୍ଟକାନ୍ତ ବିରଜା ବକ୍ସିତାମାଲାର ‘ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ’ ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧର ୩୯ ଅନୁଛେଦରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—“ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ମହାକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ପଞ୍ଚଦୋଶ ଆୟତନରେ ଯେଉଁସବୁ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧୂସାବଶେଷ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ସେ ସବୁ ଯାଜପୁରର ଅନୁର୍ବଚ୍ଚ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ବିରଜା ପୀଠ ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ

ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ମୌର୍ଯ୍ୟଯୁଗରେ ଓ ଚତୁର୍ଥଶତାବ୍ଦୀ ଯୁଗମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଧୂସାବଶେଷ ଅତ୍ୟାଧିକ ଏଠାରେ ମିଳିନାହିଁ, କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ଭଲଭାବରେ ସର୍ତ୍ତେ କରାଯାଇନାହିଁ କିମ୍ବା ଏହାର କୌଣସି ଅଂଶ ଖୋଦନ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ ।”

ଏପରି ଏକ ଜାଣି ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବଦେଶିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି । ମନ୍ଦିରର ଉପରିଭାଗରେ ଗଛ ଉଠିଲଣି ଏବଂ କାନ୍ଥର ଫାଟ ଦେଖାଦେଲଣି । ଏ ମନ୍ଦିର ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଏବଂ ଏହାର ଆଶୁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକୀୟ ମରାମତି ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ସମ୍ବଳର ବାହାରେ; ପୁରୀର ସରକାରୀସ୍ତରରେ ଏହାର ମରାମତି ଅବଲମ୍ବେ ହେବା ଅତି ଆବଶ୍ୟକ ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ—

- ୧ । ବରଜା ବକ୍ରତାମାଳା : ୧—‘ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଇତିହାସରେ ଯାଜପୁର’—
ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ (ଯାଜପୁରର ନରସିଂହ ଚୌଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ମୁଖପତ୍ର ‘ଜିଜ୍ଞାସା’ର ବିଶେଷ ସଂଖ୍ୟା, ୧୯୭୩) ।
- ୨ । ‘ଯାଜପୁର ବରଜାକ୍ଷେପ ପରିକ୍ଷମା’—୨ ବୈଷ୍ଣବଚରଣ ଦାଶ ସାହିତ୍ୟାବୃତ୍ତି
ରଣେଶ୍ୱର, ପୋ: ଦେବଦାର, ଯାଜପୁର, ଜ: ଯାଜପୁର) ।
- ୩ । ଯାଜପୁର ହାଇସ୍କୁଲର ଶତବାର୍ଷିକ ପୁରଣିକା, ୧୯୮୩ ।
- ୪ । ‘Baitarani Teertha and Biraja Kshetra’ Sri B. wanatha
Das, Fower Chief Minister, Orissa

ସହାୟକ ଉଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ—

- ୧ । ଶ୍ରୀ ପ୍ରସନ୍ନ କୁମାର ପତି, ନରହରିପୁର, ଯାଜପୁର ଟାଉନ୍ ।
- ୨ । ଶ୍ରୀ ବର୍ଣ୍ଣଧର ଭଟ୍ଟମିଶ୍ର, ମାଧପୁର, ସନ୍ଥମାଧବ ନଗର, ଯାଜପୁର ଟାଉନ୍ ।
- ୩ । ଶ୍ରୀ ହୃଦାନନ୍ଦ ମିଶ୍ର, ଲକ୍ଷ୍ମୀଧରପୁର, ନରହରିପୁର, ଯାଜପୁର ଟାଉନ୍ ।

କରଜାକ୍ଷେପରେ ନବଭୂମି ଅର୍ଚ୍ଚନା

ସ୍ଵାମୀ ଗିରାନନ୍ଦ

କରଜାକ୍ଷେପ ନାମ ଉଦ୍ଧାରଣ କଲ ମାତ୍ରେ ମନରେ ଏକ ଅଭିନବ ଅପୂର୍ବ ପୁଲକ ଜାତହୁଏ । ଏହାର ମୂଳ ଉତ୍ପତ୍ତି କ୍ଷେତ୍ରେଶ୍ଵରୀ ଜଗଜ୍ଜନନୀ ମାତା କରଜାକୁ ଦେଇ ରହିଥିବାରୁ ଗୋଟିଏ ମର୍ମିକ ଧର୍ମଧାରଣା ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଶ ପଦ୍ମେଷ୍ଠରେ ଚନ୍ଦ୍ରନିଧି ଶୁକ୍ରଦିୟା ଓ ଆଦରଣ ଘନାଭୂତ ସୁରୂପରେ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ଭକ୍ତ, ସାଧକ ଓ ଅନୁଗ୍ରାହୀକ ପ୍ରାଣରେ ଖେଳିଯାଏ ଆନନ୍ଦର ଶିହରଣ ।

ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣାଳୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଓ ଅଲୌକିକ ଉପାଖ୍ୟାନ ତଥା ଲେକନଥା-ମାନର ଧର୍ମବିଶ୍ଵାସଜନକ ଆବଦନର ହୁଏତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ମୂଲ୍ୟ ଅଛି ଏବଂ ଥିବ । ମାତ୍ର ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ନିର୍ଲିପ୍ତ ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଇଚ୍ଛିତ, ରୂପକ ଓ ସୂଚକ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ତଥା ଫଳ ସାଧନାସିଦ୍ଧି ଓ ତଥ୍ୟଭିତ୍ତିତ ବକ୍ତବ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବା ସ୍ଥୁଳ ସମ୍ଭବର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ଜନ୍ମୁଦ୍ଧାପ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସେ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ଭାରତବର୍ଷ ରୂପେ ନାମାଞ୍ଚିତ କରାଯାଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀରାମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥିଲା ସେହି ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଉତ୍ତରାୟ ପାଳଭୂମି ତଥା ଗଙ୍ଗା, ବୈତରଣୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ମହାନଦୀ ଉପତ୍ୟକା ଏକ ଆଦିମ ଉପତ୍ୟକା । ପ୍ରଚୀନ ଓ ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗରେ ମାନବର ଫଳବିକାଶ ସହ ତାହାର ସଭ୍ୟତାର ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ଫଳବିକାଶ ଏହି ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକା । ଏହି ଆଦିମାନବମାନଙ୍କୁ ନୂତନଭାବନାରେ ନିଃଶ୍ରାନ୍ତ ରୂପେ ନାମିତ । କିନ୍ତୁ ଭଗବତ ପୁରାଣରେ ଏମାନଙ୍କୁ ‘ନିଷାଦ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗକୁ ଅବତମ୍ବ କରି ନିଷାଦ ସଭ୍ୟତା କେବଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା ବିନଶିତ ଓ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ସେହି ସଭ୍ୟତାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ହୋଇଥିଲା । “ନିଷାଦବଂଶ କେଦର୍ଯ୍ୟ ବୈତରଣୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଃ ।”

ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ବୈତରଣୀକୁ ବିନ୍ଧ୍ୟସମୁଦା ବୋଲି କୁହାଯିବା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତରେ ଏଠାରେ ପ୍ରଦେଶସ୍ଥିତ ବିନ୍ଧ୍ୟଗିରିର ଏକ ଅଂଶ

ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ଏବଂ ଟିକୋଶାକାର ଶକ୍ତିକ୍ଷେତ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ପରିସ୍ପର୍ଶକ ରୂପେ ଟିକୋଶ ଯନ୍ତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଅସ୍ତ୍ରଚଣ୍ଡୀ, ନବଦୁର୍ଗା, ଚତୁର୍ଭୁଜ ଭୈରବ, ଏକାଦଶ ବା ସପ୍ତାଦଶ ରୁଦ୍ର, ଦ୍ଵାଦଶ ଗଣେଶ, ପଞ୍ଚନୃସିଂହ, ଅଷ୍ଟଶାସ୍ତ୍ରର ଶତ ଶିବଲିଙ୍ଗ, ଅଷ୍ଟ-ଷଷ୍ଠିଶାସ୍ତ୍ର, ତିନୋଟି ବେଘା, ତିନୋଟି ନୟା (କୌଶିକ, ବେଗବତ୍ତା ଓ ମନ୍ଦାକିନୀ), ସପ୍ତରଶ୍ମି, ତିନିସିଦ୍ଧ ବିବର ଓ ସପ୍ତପଦ୍ମ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ସେହି ପଦ୍ମତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିନ୍ଦ୍ୟଗିରି ଥିଲା ଅନ୍ୟତମ । ମାତଙ୍ଗାଦ୍ରି, ମୃତ୍ତିକାଦ୍ରି, ମଣିଗିରି, ମଣିରୁଦ୍ରା ଓ ବିନ୍ଦ୍ୟଗିରି ଅଞ୍ଚଳର ସନ୍ତାନ ମିଳୁଥିବାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ପଦ୍ମତକୁ ଏଯାବତ୍ ଠାବ କରାଯାଇ ପାରିନାହିଁ । ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ସମ୍ପର୍କିତ ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରମାନରେ ଏହି ପଦ୍ମତମାନର ବିଶେଷତଃ ବିନ୍ଦ୍ୟଗିରିର ନାମ ବିଶେଷଭାବେ ଲୁଚିଛି । ବିରଜାକୁ ‘ବିନ୍ଦ୍ୟବାସିନୀ’ ବୋଲି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ବିଶେଷତଃ ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ବୈତରଣୀକୁ ବିନ୍ଦ୍ୟସମୃଦ୍ଧା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ମତ ଯେ ଏକକାଳେ ଗୋଦାସିକା ଅଞ୍ଚଳ ବିନ୍ଦ୍ୟଗିରିର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା ମାତ୍ର ଭୂକମ୍ପଜନିତ ଗୁପ୍ତରୁ ତାହା ମୂଳ ଭୂଖଣ୍ଡରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ରାମାୟଣୋକ୍ତ ଅଗସ୍ତି ରଷି ଯେଉଁ ବିନ୍ଦ୍ୟଗିରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସି ଶିଷ୍ୟ ବିନ୍ଦ୍ୟକୁ ସ୍ଥିର ରହି ଶିର ନୁଆଁଇ ଉଗବତ୍ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ପୁଣି ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତକୁ ଫେରିଯାଇଥିଲେ, ମନେହୁଏ ତାହା ହିଁ ରୂପକ ଛଳରେ ଏହି ପଦ୍ମତର କଥା କୁହାଯାଇଛି ।

ବିନ୍ଦ୍ୟାଞ୍ଚଳରେ ବିଞ୍ଚାଳ ନାମକ ଏକ ଆଦିବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟ ବାସ କରୁଥିଲେ ତଥା ଏଯାବତ୍ ମଧ୍ୟ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଅପର ନାମ ମଧ୍ୟ ବିଞ୍ଚାଧ୍ୟାରୁ ତଥା ବିଞ୍ଚାଳ । ସେମାନଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟ ଭାରତର ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପରିଶିଷ୍ଟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସେହି ଆଦିମ ବିଞ୍ଚାଳମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟାଦେବୀ ଥିଲେ “ବିନ୍ଦ୍ୟବାସିନୀ” । ମନେହୁଏ ଏହି ବିଞ୍ଚାଳ ଅର୍ଚ୍ଚିତା “ବିନ୍ଦ୍ୟବାସିନୀ”ଙ୍କୁ ସେମାନେ ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକାରେ ବାସ କରୁଥିବା କାଳେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଆଦିବାସୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ବନ୍ୟଦେବୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ‘ବିରଜା’ ନାମ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାହା ହିଁ ପରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ହୋଇ “ବିରଜା” ନାମରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ବହୁବର୍ଷ ଅବିଦ୍ୟା ପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କରାଯାଇ ତାହାକୁ ଶାକ୍ତ ଦେବୀ ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇଛି ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ଆଦିସ୍ଥାନ ଥିଲା ମଧ୍ୟ-ଏସିଆରେ । ସେମାନେ ଏସିୟାୟ ହୋଇଥିବାରୁ ପୁରାଣକାରମାନେ ତାଙ୍କୁ “ଅପୁର” ନାମରେ ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଦୃଶ୍ୟ “ଅପୁର” ନାମର ଗୁପ୍ତା ବହନ କରି । ନିଷାଦ ଓ ଅପୁରମାନଙ୍କର ବହୁବାର ନାନାଦି କାରଣରୁ ସଂଗ୍ରାମ ହୋଇଥିବାର ବିଭିନ୍ନ ପୌରାଣିକ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି । ଶ୍ରୀ ସପ୍ତସଖା

ଚଣ୍ଡୀର ମଧ୍ୟମ ଚରଣ ଯେଉଁ କନ୍ୟାକୁ ଉତ୍ତଳସ୍ୟ କରି ଆଧାର କରାଯାଇଛି ସେ ତ ସ୍ତ୍ରୀର ନିଷାଦମାନଙ୍କର ପବିତ୍ର କନ୍ୟା “ପାବଣୀ” ଏବଂ ଯାହାକୁ ସେ ନିଧନ କରିଥିଲେ ସେ ଥିଲେ ମହିଷାଶୁର ଦୁର୍ଦ୍ଦାସ ବାର ରାଜା ମହିଷାସୁର । ମହିଷାଶୁର ସମ୍ପର୍କରେ କାହା ପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଛି —

“କଳିଙ୍ଗ ମହିଷାଶୁର ମହେନ୍ଦ୍ର ନିଳୟାଶ୍ରେୟ
ଏତାଞ୍ଜନ ପଦାନ୍ ସଦାନ୍ ପାଳୟିଷ୍ୟତି ବୈ ଗୁହଃ ॥

ଗୁହ ନାମକ ନିଷାଦ ରାଜା କଳିଙ୍ଗ ମହିଷ ତଥା ମହେନ୍ଦ୍ରାଶୁର ଏକ ରାଜକୁଳର ଜଣ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେତେବେଳେ ନିଷାଦମାନଙ୍କୁ ନିଜ ସପକ୍ଷକୁ ଓଟାରି ନେଲେ ସେମାନେ ନିଷାଦ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତାକୁ ଆନ୍ୱେଷଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ସେହି ଆନ୍ୱେଷଣରେ ନିଷାଦାୟ ଉପାଖ୍ୟାନ ‘ମହିଷ ମର୍ଦ୍ଦିନୀ’ ରୂପଟି ଶ୍ରୀଚଣ୍ଡୀରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା । ଅସୁରମାନେ ନିଜର ହଠକାରିତା ଓ ନିଜର ଆନ୍ୱେଷଣତା ଯୋଗୁଁ ସବୁ ପ୍ରକାର ଲୁଚିଲେ । ଏହି ସମୟକୁ କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ନିଷାଦ ଜାତି ଓ ଏସିଗ୍ନିୟୁ ଦ୍ୱାବିତ୍ତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁକାଳ ପାରସ୍ପରିକ ସଂଗ୍ରାମରତ ହେବାପରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆସିବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ । ଉଭୟ ନିଷାଦ ଓ ଦ୍ୱାବିତ୍ତମାନଙ୍କର ଥିଲା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମ ଧାରଣା ଓ ବିଚାର ସଭ୍ୟତା । ନିଷାଦମାନେ ଆରଣ୍ୟକ ଚରଣ ଅତି ବିଶ୍ୱାସୀ ଥିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରକୃତର ପୂଜାର୍ଚ୍ଚା ମୁଖ୍ୟତଃ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପିତୃକେନ୍ଦ୍ରିକ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନାରୀଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ଅତି ଉଚ୍ଚ ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦାପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତିର ପ୍ରକାଶ ବୃଷ, କାଷ୍ଠ, ପାଷାଣ ଆଦି ଆଧାରରେ ହୋଇଥିବାର ବିଶ୍ୱାସ ତାଙ୍କର ଥିଲା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସେହି ଶକ୍ତିକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ସେମାନେ ଅନେକ ଯନ୍ତ୍ର-ମନ୍ତ୍ର ଓ ଗୁଣି-ଗାରେଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି ରଚନା କରିଥିଲେ । ଅଲୌକିକତା ବିବ୍ୟଭାର ପରିପ୍ରକାଶ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଇ ତାହା ସମେ ସମାଜର ଅଙ୍ଗୀକୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ସ୍ୱରୂପ ଦେବତା ସ୍ୱରୂପ ଲଙ୍ଗ ଆକାରର ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡକୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ, ପ୍ରକୃତିକୁ ମାତୃଶକ୍ତି ଏବଂ ଅଦୃଶ୍ୟ ଏକ ମହାଶକ୍ତିକୁ ସ୍ୱରୂପ ଶକ୍ତି ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କର । ଏହା ହିଁ ଲଙ୍ଗ ଉପାସନାର ମୂଳ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟମି ।

ଦ୍ୱାବିତ୍ତମାନେ କିନ୍ତୁ ଧର୍ମ ଧାରଣାରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ କୌଣସି ଅଂଶରେ ନୂନ୍ୟ ନ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମୁଖ୍ୟତଃ ଥିଲା ମାତୃକେନ୍ଦ୍ରିକ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ ଅନେକ ତପସ୍ୱୀ ଓ ସାଧକ । ଏମାନେ ମୁଖ୍ୟତଃ ବୈତରଣୀର ଉତ୍ତର ଖଣ୍ଡରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ପାଖେ ପାଖେ ମଧ୍ୟ ବାସ କରୁଥିଲେ ଅଶ-ଆସିଗ୍ନିୟୁ ଦ୍ୱାବିତ୍ତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର କେତେକ ବ୍ୟକ୍ତି—ହୁଏତ ଏମାନଙ୍କର ସେବାକାରୀ ରୂପେ । ଠିକ୍ ସେତେବେଳେ ଦେଖିବା ବୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣ ତଟରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ନିଷାଦ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ । ତେଣୁ ଉତ୍ତର ଖଣ୍ଡର ନିବାସୀ ପ୍ରାୟ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱାବିତ୍ତ ତଥା ଅନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ କାଳକ୍ରମେ ଏକଗୋଷ୍ଠୀର

ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ଆଲ୍‌ପାଇନ୍ ନାମରେ ସୁରକ୍ଷିତ କରାଯାଇଥିଲା । ହରିବଂଶର ଝନ ଶକ୍ତିରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ତଥ୍ୟ ଅନୁସାରେ କ୍ଷତି ସ୍ୱ ରକ୍ଷି ବିଶ୍ୱାସୀ ଗୁରୁତ୍ୱ ମାନ୍ୟତା ପାଇବା ପରେ ତାଙ୍କର ଭାରସ ଜାତ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ “ଉଦୁମ୍ବର” ଗ୍ରାହଣ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏନ୍‌ପାଇକ୍ଲୋପେଡ଼ିଆ ଇଣ୍ଡିକାରୁ ଜଣାଯାଏ ଶ୍ରୀସ୍ ପରିଗ୍ରାଜକ ମେଘାସ୍ଥି ନିସ୍ ବୈତରଣୀର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ଉଦୁମ୍ବର ନାମକ ପୃଥବୀକ୍ଷ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଦେଶକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଦେଶ ଅତି ସମୃଦ୍ଧ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଲେମ୍ବୁ ମୁନି ଏହି ସାଧକମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଶୀର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କାଳେ ଏହି ଉତ୍ତର ଭାଗକୁ ଯାଇ ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଓ ତପସ୍ୱୀମାନଙ୍କ ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲଭ କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଏହା କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଅଗ୍ନି ସୁରାଣୋକ୍ତ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ଉତ୍ତର ନାମକ ଏକ ଯଜ୍ଞପଦତାଞ୍ଚଳରେ କରୁଥିଲା ପବିତ୍ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବା ଉଦୁମ୍ବର ସମେତ ତାବତ୍ତପ୍ତ ଆଲ୍‌ପାଇନ୍ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଉତ୍ତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଦେଶକୁ ଉତ୍ତ୍ରଦେଶ ବା ଉତ୍ତ୍ରଦିଶା କୁହାଯାଇଥିଲା । ବୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ବାସ କରୁଥିବା ନିଷାଦମାନଙ୍କର ଦେଶ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଉଭୟ ରାଜ୍ୟର ସୀମା ଥିଲା ବୈତରଣୀ ନଦୀ । କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍ତ୍ର ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ରବ୍ୟ ଅନେକ କାଳ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ମହାଭାରତକୁ ଆଧାର କରି କହିପାରିବା ଯେ ଉଭୟ ରାଜ୍ୟର ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟମୂଳକ ପରିସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ସମରବେଳେ କଳିଙ୍ଗରାଜ ଶତାପଥ୍ୟ କୌରବପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରିଥିଲେ ନିଜର ଅମିତ-ବଳଶାଳୀ ନିଷାଦ ଧୈର୍ଯ୍ୟଙ୍କସହ; କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତ୍ରରାଜ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ପକ୍ଷ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଫଳସ୍ୱରୂପ ଅବସାନ ପରେ ପାରସ୍ପରିକ ସହାବସାନ ହୋଇଥିଲା ଉଭୟ ରାଜ୍ୟରେ । ଏହାର ପରିଣାମରେ ଅବତେଜି ପ୍ରତିଯୁଦ୍ଧରେ କାଳହମ୍ପେ ଭବର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ମାଧ୍ୟମରେ ଏକ ନୂତନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିପ୍ଳବ ସଂଘଟିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ନିଷାଦ ଓ ଆଲ୍‌ପାଇନ୍‌ମାନଙ୍କର ପାରସ୍ପରିକ ଧର୍ମଧାରଣାର ସମନ୍ୱୟରେ ପୁରୁଷର ପ୍ରଜ୍ଞକ ଲିଙ୍ଗ ସହ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରଜ୍ଞକ ଯୋନିର ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଯୁଗଶକ୍ତିର ପ୍ରଜ୍ଞକ ଶକ୍ତିସମନ୍ୱିତ ଲିଙ୍ଗାର୍ଚ୍ଚନା । ତେଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶର ବହୁପ୍ରସଙ୍ଗ ଆରଣ୍ୟକ ବା ଶାବରୀ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଧାରିତ ଲିଙ୍ଗପୂଜା ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ସମନ୍ୱିତ ଦେବତାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଉତ୍ତ୍ରଦେଶୀୟ ତାପସମାନେ ଏପରି ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଯେ ତାହା ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତର ଯେଉଁ ମୁନିଭୂଷିମ ନେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଅପରପାର୍ଶ୍ୱ ସ୍ଥିତ ଘୃଣ୍ୟଗ୍ରାମ୍ୟ ଦେଶର ମାଟି ମାଡ଼ିବାକୁ ବାରଣ କରି କଠୋର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ତମତ୍କୃତ କରି ଦେଇଥିଲା ।

ଆସିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟ । ମହାଭାରତ ଯୁଗ ପରେ ସେମାନେ ନିଜର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଉଭୟ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍ତ୍ରଦେଶରେ । ଉତ୍ତ୍ରଦେଶୀୟ

ଅର୍ଚ୍ଚକ, ମୁନି, ଋଷି ଓ ସାଧକମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ନାସିକା କୁଞ୍ଚନ କରି କହିଥିଲେ “ଆରଣ୍ୟକ ବ୍ରାହ୍ମଣ” ବା “ଝାଡୁଆ ବ୍ରାହ୍ମଣ” । ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବନଯାତ୍ରା ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ରହ୍ମସୁରାଗରୁ (୨୮୩୩)ରୁ ଟିକେ ପ୍ରାମାଣିକ ଆଶ୍ୱସ ଦେଇ ପାରିବା—

“ତମ ଦେଶ ପ୍ରସୂତା ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ ସଂଯତନ୍ତି ସ୍ୱାଃ
 ତପଃ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ ନିରତା ବନ୍ଦ୍ୟା ପୁଜ୍ୟାଶ୍ଚିତେ ସଦା
 ଶ୍ରୀତେ ଦାନେ ବିକାତେ ଚ ଯଜ୍ଞବାଗ୍‌ଦର୍ଶ୍ୟ କର୍ମଣି
 ପ୍ରଶସ୍ତାଃ ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟେଷୁ ତମ ଦେଶୋଦ୍‌ଭବା ଦ୍ୱିଜାଃ ।
 ଷଟକର୍ମ ନିରତା ଯୁଷ ବ୍ରାହ୍ମଣା ବେଦ ପାରଗାଃ
 ଇତିହାସ ବିଦ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ପୁରାଣାର୍ଥ ବିଶାରଦାଃ ।”

× × ×

ଏମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିଥିଲେ । “ବେଦ ପାରଗାଃ” ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ, ଏଇଟା କେଉଁ ବେଦ ? ସ୍ଥିର ଭାବେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ତାହା ଥିଲା ଅଥବା ବେଦ, ଯାହାକୁ ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବା ଶୁଦ୍ର ବା ଆରଣ୍ୟକ ବ୍ରାହ୍ମଣ (ଝାଡୁଆ ବା ମସ୍ତାନି ବଳଗ୍ରମ ଗୋଷ୍ଠୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ) ମାନେ ହିଁ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବୈତରଣୀ ସମୂହ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରୁ ବଳଦ୍ୱାର ତାଙ୍କ ସଦୃଶ ଆଦି ଆରଣ୍ୟକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବିଚାର କରିପାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ କୃଷ୍ଣ ଓ ଅନେକ ଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ଆଚରଣକୁ ଆତ୍ମସାର୍ କରିନେଇଥିଲେ । ପରିଣାମରେ ସିନ୍ଧୁ ଦେଶାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ସି ବେଦ ଅନୁସୂଚି ହେଉଥିଲା ତହିଁରେ ସଂଯୋଜିତ ହେଲା ଅଥବା ବେଦ ପୂର୍ଣ୍ଣମାନ୍ୟତା ପାଇ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପଶୁପାଳକ ମୁଖ୍ୟତଃ ଥିବାରୁ ସେହି ପଶୁମାନଙ୍କର ସଂରକ୍ଷକ ରୂପେ ଆଲ୍‌ପାଇନ୍ ତଥା ନିଷାଦ-ମାନଙ୍କର ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ପଶୁପତି ନାମଦେଇ ଆପଣାର କରିନେଲେ । ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ଲଙ୍କାଗଜ ଆର୍ଯ୍ୟଦେବତା ପଶୁପତି, ତାଙ୍କର କଳ୍ପିତ ଅମୀତ ଶକ୍ତି ଓ ତେଜ ଯୋଗୁଁ ରୁଦ୍ର, ଭୈରବ, ଶଙ୍କର ଏବଂ ଶିବ ରୂପେ ନିମ ପରିଗଣିତ ହୋଇଥିଲା ଏହି ଉକ୍ତ ଦେଶରେ । ତେଣୁ ଶାବର ଶକ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ରର ନୂତନ ସଂସ୍କାର ଓ ବନ୍ୟାସ ସମତାଳରେ ଶୈବବାଦର ମୂଳଭୂମି ସ୍ଥାପନ ହୋଇ ଥିଲା ଏହି ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକାସ୍ଥିତ ଉକ୍ତ ଦେଶରେ ଏବଂ ଏହାଭାରତୀୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜଗତକୁ ଉକ୍ତ ଦେଶର ମହାନ୍ ଅବସ୍ଥାରୁ ଅବଦାନ ।

ଏ ସମ୍ବନ୍ଧର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଏକ ସମ୍ୟକ ନିମିତ୍ତ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଜ୍ଞାନ ନିମନ୍ତେ ଏତିକି ହିଁ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ।

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଉଦ୍ବେଗକୁ କରଗତ କରି ନିଜମାନଙ୍କର ବାହୁବଳରେ ନିଜାଦ ମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜର ଅଧିନସ୍ଥ କରିପାରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଫେଲ ବ୍ୟାପକ ପ୍ରଭୁ ଓ ପ୍ରସାର । କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ କଦାବର ପ୍ରବେଶ କରିବାର ସମେ ସମେ ଜୈନ ଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଅନୁପ୍ରବେଶ ହେଲା ଏବଂ କେତୋଟି ବର୍ଷ ପରେ ଦୈଦିକ ଧର୍ମ ନିଷ୍ପ୍ରଭ ହୋଇ ଜୈନ ଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ସ୍ଥିତି ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କଲା ।

ବୈତରଣୀର ଉତ୍ତର ଖଣ୍ଡରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଜୈନ କେନ୍ଦ୍ର ଗଢିଉଠିଥିବାର ସୂଚିତ ହେଉଛି । ସେଲପୁର (ବର୍ତ୍ତମାନର ସୋଲପାରି ଗ୍ରାମ) ଓ ପିଥୁଣ୍ଡ ନଗର (ବର୍ତ୍ତମାନର ପାହାଡ଼ପୁର ଗ୍ରାମ) ଅତି ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଓ ପବିତ୍ର ପୀଠ ଥିଲା ଜୈନଙ୍କର । ସେଲପୁରରେ ଆଦିଜାନ ରକ୍ଷଭନାଥଙ୍କର ନାମାନ୍ତରେ ଥିଲା ଏକ ପୁଷ୍କରିଣୀ—ନାମ ଥିଲା “ରକ୍ଷି ଚତ୍ରାଗ” । ଏହିଠାରେ କାଳେ ଅନ୍ତଃସଲିଳା ରୂପେ ମର୍ତ୍ତିସାଜ୍ଞାସୁବ୍ୟ ସରସ୍ବତୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ମିଳିତ ହୋଇଥିଲା ବୈତରଣୀରେ । ପିଥୁଣ୍ଡ ନଗର ବା ପାହାଡ଼ପୁରଠାରେ ଥିଲା ଜାନ ଦେବତାଙ୍କର ଏକ କମଳାୟୁ ମୂର୍ତ୍ତି । ଏହାକୁ କାଳେ ନନ୍ଦବର୍ଣ୍ଣର ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଏଠାରୁ ଘେନି ଯାଇଥିଲେ । ଜୈନମାନଙ୍କର ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତର ବହୁକାଳ ଉପରୋକ୍ତ ଗ୍ରାମ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଆନନ୍ଦପୁରଠାରେ ପାଳିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । କୌଣସି କାରଣରୁ ତାହା ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ ଦକ୍ଷିଣ ଖଣ୍ଡରୁ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଠାରେ ସେହି ଜୈନଦେବଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଉଦ୍ବେଗରେ “ରସିକା କର୍ତ୍ତି” ସାମ୍ବତ୍ସରିକ ଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ପ୍ରାବଳ୍ୟରୁ ନିଜର ମୂଳ ସନ୍ଧ୍ୟା ହରାଇ ଏକ ସାମ୍ବତ୍ସରିକ ଶୈବ ମେଳାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଅଛି । ସପ୍ତର୍ଷି ଯାଜପୁର ଓ ଭଦ୍ରଖ ଜିଲ୍ଲାର ନିପଟ ପଲ୍ଲୀ ତଥା ଜଙ୍ଗଲଖିଳରେ ଯକ୍ଷତକ୍ଷ ଯେପରି ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ତଥା ଦେବୀମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି ଏବଂ ହେଉଛି ତହିଁରୁ ଜୈନ ଧର୍ମର ଲୋକପ୍ରିୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ସନ୍ଦେହନ ହେବାର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଏଯାଏଁ କଣ୍ଟାବଣିଆ ଗ୍ରାମ ନିକଟସ୍ଥ ହାଟଡ଼ିଠାରେ ତେଲଣ ଜଣ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମୁରୁନ ପଥର ମୂର୍ତ୍ତି ତଥା ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରାମରେ ସିନ୍ଦୂର ପ୍ରଲେପିତା ହୋଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କରମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଛେନାଖାଇ, ମଣ୍ଡାଖାଇ, ଖରାଖାଇ ଆଦି ନାମରେ ଠାକୁରଣୀ ଭେକରେ ବଟ, ବଲ୍ଲୀ, ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ବା ନିମ୍ବ ବୃକ୍ଷ ମୂଳେ ଅର୍ଚ୍ଚିତା ହୋଇ ଏହି ସାକ୍ଷ୍ୟ ବହନ କରେ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଯେପରି ପ୍ରଭାବବିପ୍ରାସ କରିପାରିଥିଲା ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ନିଷ୍ପତି ଶୁଦ୍ଧିରେ ତତ୍ତ୍ୱପ କରିପାରି ନ ଥିଲା । ଜୈନ ଧର୍ମ ମୂଳତଃ ଏହା ଏକ କଠୋର ଆଚରଣସିଦ୍ଧ ଧର୍ମ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିବାରୁ ତଥା ଉପଯୁକ୍ତ ସଜ ଅନୁଗ୍ରହ ଅଭାବରୁ ।

‘ନବଦୁର୍ଗା’ ଚତୁ ଓ ବିପ୍ରାରର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଗଲେ ବିରଜାକ୍ଷେପର ଅଭାଗ ଇତିହାସରେ କିଛି ଆଲୋକପାତ ନ କଲେ ଉଚିତ ନ୍ୟାୟ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଐତିହାସିକ ଡକ୍ଟର ମହତାବ, ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଶ୍ରୀ ନୃସିଂହ ପ୍ରସାଦ ସାମନ୍ତ, ଡକ୍ଟର ଏକାଦଶୀ ପାଢ଼ୀ, ଶ୍ରୀ ଜଗବନ୍ଧୁ ପାଢ଼ୀ, ଶ୍ରୀ ଅନିଲ କୁମାର ମହାନ୍ତି ଓ ଶ୍ରୀ ନାରାୟଣ ବାରିକମାଙ୍କ ମତାନ୍ତରାଳରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ ଭରଜାକ୍ଷେପରେ ବହୁ ରକ୍ତକ୍ଷୟୀ ଫଗ୍ରାମ ହୋଇଛି ଏବଂ ଫଗ୍ରାମ ପରିଶେଷରେ ଏକ ଧର୍ମଧାରଣାକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ଅନ୍ୟ ଧର୍ମଧାରଣାର ଉନ୍ନତାନ ହୋଇଛି ଏବଂ ତାହା ମଧ୍ୟ ରାଜାନୁଗ୍ରହ ସାପେକ୍ଷ ହୋଇଛି ।

ତତ୍ପ୍ରତି ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପକ୍ଷେନ୍ଦୁ ଖି ହେବା କାଳରେ ଏକ ରକ୍ତକ୍ଷୟୀ ଫଗ୍ରାମ ହୋଇଥିଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ବୃହଦ୍ରଥଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ତ୍ରୀ ପୁଷ୍ପମିତ୍ର ସୁଙ୍ଗ ହତ୍ୟାକରି ସୁଙ୍ଗ ରାଜବଂଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଭରଜାକ୍ଷେପକୁ ସେ ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଜଣେ ଅନ୍ଧ ସମର୍ଥକ । ଏହି ସମୟରେ ବହୁ ମୁନିରୂପିମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମକୁ ଲୋକପ୍ରିୟ କରିବାକୁ ନାନାଦି ଉପାୟରେ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । “ମନୁ ସଂହିତା”ର ରଚୟିତା ମନୁଙ୍କଠାରୁ ଏକ ବଂଶ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ଯାହା ତାଙ୍କର ନାମାନ୍ତରାଳରେ ହୋଇଥିଲା ‘ମାନ’ ବଂଶ, ସେମାନେ ଭରଜାକ୍ଷେପ ରୂପ ପରିଚିତ ହେଉଥିବା ଭୃଗୁଙ୍କୁ ନିଜ ରାଜ୍ୟ ସହ ମିଶାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ସେକାଳରେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳ ଭରଜାକ୍ଷେପ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭକରି ନ ଥିଲା । ପଟିଆ ଜେଲା ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ବଂଶରେ ମହାରାଜା ଶମ୍ଭୁପଣ ଓ ମହାରାଜା ଶିବରାଜ ନାମକ ଦୁଇଜଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜା ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଭକ୍ତସ୍ବରୂପ ସମର୍ଥକ ଥିଲେ । ମନେହୁଏ, ସୁଙ୍ଗ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଘୋର ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ବିରୋଧି ଥିବାରୁ ସେମାନେ ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣ କରି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ କୀର୍ତ୍ତିକୁ ଧ୍ବଂସ କରିଥିଲେ ।

ନାଗବଂଶୀୟ ରାଜା ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ନିଜ ରାଜ୍ୟ ସହ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ମିଶାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଦୀର୍ଘଦିନ ଧରି ଏହା ମଧ୍ୟ ମୁଦ୍ଗଲ ବଂଶର ଶାସନାଧୀନ ରହିଥିଲା । ଏହି ବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଶମ୍ଭୁପଣଙ୍କୁ ଦୁର୍ଜୟ ବଂଶର ରାଜା ପୃଥ୍ବୀ ମହାରାଜ ନିହତ କରି ଏ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନିଜ ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ମିଶାଇ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପୃଥ୍ବୀ ମହାରାଜଙ୍କୁ କର୍ଣ୍ଣ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ରାଜା ଶଶାଙ୍କ ଖ୍ରୀ ୭୧୨-୭୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟରେ ପରାସ୍ତ କରି ନିହତ କରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ବିରୋଧି । ନିର୍ଦ୍ଦମ ପୀଡ଼ିତ ଦ୍ବାରା ସେ ନଗର ଓ ଲୋକାଳୟରୁ ସମସ୍ତ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବିଚାଡ଼ିତ କରିଥିଲେ । ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ବିହାର, ମଠ ଓ ପ୍ରାସାଦକୁ କେବଳ ଧ୍ବଂସ କରି ସେ ସ୍ବାଧିକାର ନ ଥିଲେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ ମଧ୍ୟ ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ । ବୈତରଣୀର ପୂର୍ବବାସର ପବିତ୍ରତା ରକ୍ଷା କରିବା କଲ୍ଯେ ସେ ନଦୀ ଖାତରେ ଖାତେ ହୋଇ ଲଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଶଶାଙ୍କଙ୍କ ପରେ ତଥାକଥିତ ବୈଦିକ ଧର୍ମରେ କଳ୍ପକଥାର ଅନୁପ୍ରବେଶ ହେଲା । ଧର୍ମକୁ ସାବ୍ଦଜନନ ନ କରିବା ଲାଗି ନାନା କଟାକ୍ଷ ଆଚରଣ ବିଧି ଲାଗି

ଦିଆଗଲା । ପରିଶ୍ରମରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଅନ୍ତ ନିଶ୍ଚିତ ଆବେଦନରୁ ସାଧାରଣ
 ଜନତାକୁ ପ୍ରକୃତରେ ଦୂରେଇ ରଖାଗଲା । ଏହି ସମୟରେ ପୁନଃପୁ ଆସିଲା ବୌଦ୍ଧ
 ଶ୍ରାବନ ଏକ ନୂତନ ପୋଷାକ ପିନ୍ଧି । ଡବରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଚରଙ୍ଗ ମଣ୍ଡଳ
 ବୋଲି ବୋଲୁଥିବା ଅଞ୍ଚଳଟି ଯଦିଓ ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟଭୂକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ
 ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଦର୍ଶନବଦ୍ଧ କାଳଟା ଥିଲା ଅତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ତାଙ୍କର ଅଧ୍ୟକ୍ଷତାରେ
 ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମହାପ୍ରାଚୀନ ଦୁଇ ପନ୍ଥାରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା । ଚରୁଣ
 ଶ୍ରମଣମାନେ ଏକ ମହାନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିପ୍ଳବର ସୁସମ୍ପାଦକ ଭୂମିଭାଷଣୀ ହେଲେ —
 ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାର୍ଥପରଙ୍କ ପରି କେବଳ ନିଜର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଲାଗି ଧର୍ମ ପ୍ରସାରଣ କରି ନ ଥିଲେ । ସେ
 ଥିଲେ ଜଗତଯାତ୍ରୀ । ତେଣୁ ଏକ ସାବଜନୀନ ଧର୍ମସାରଣକୁ ଏକ ଶୋଷୀ ମଧ୍ୟରେ
 ସୀମିତ ରଖାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶେଷ ନାହିଁ । ସେ ପୃଥିବୀକୁ
 ଦର୍ଶନର ଦେଇ ଶାନ୍ତିର ପ୍ରାବନ ଖୋଲାଉବା ଲାଗି ଅନନ୍ତକାଳ ଆସୁଥିବେ ବିଭିନ୍ନ
 ରୂପରେଖରେ ବୋଧସମ୍ଭବ ରୂପେ । ସାଧକ ତା'ର ଚଳବାଟରେ ଶକ୍ତି ଆହାରଣ
 କେବଳ କରିପାରିବ ନିଜ ପ୍ରଜାରୁ ଏବଂ ସୁସାଧନା ବଳରେ । ଏହି ପ୍ରଜା ସେ କେବଳ
 ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଶାନ୍ତିର ସର୍ବଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରଜାର ଉତ୍ତମ ପ୍ରଜାପାତ୍ରମିତା ବରଦା ହେଲେ । ତେଣୁ
 ସର୍ବପରିତ ଜନତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା କଲେ ଏହି ନୂତନ ଧାର୍ମିକ ଚକ୍ରର ବଳଷ୍ଟ
 ଆବେଦନ ଯୋଗୁଁ ସେମାନେ ନିଜକୁ ‘ମହାଯାମୀ’ ଥିବାର ଘୋଷଣା କରି ସଂଗ୍ରାସ୍ତ୍ର
 ପ୍ରାଚୀନ ପନ୍ଥାମାନଙ୍କୁ ‘ପ୍ରାଚୀନଯାମୀ’ ବୋଲି ଘୃଣା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମହାଯାମୀ-
 ମାନଙ୍କ ଏହି ମୌଳିକ ବଳଷ୍ଟ ଆବେଦନକୁ ସର୍ବ-ଜନତା ଆନନ୍ଦର ସହିତ ଆପଣାର
 କରିନେଲେ । ଏତେଦିନେ ଜନସାଧାରଣ ନିଜକୁ ଧର୍ମସାରଣୀ ସହ ସାମିଲ କରିବାର
 ଅବକାଶ ପାଇଲେ । ମୂଳତଃ ସେମାନେ ନିଜର ପୁରୁଷାନୁଷ୍ଠାନ ଆଚରଣ ଶାବ୍ଦ
 ଚନ୍ଦ୍ରର ଘୋର ବିଶ୍ୱାସୀ ଥିଲେ । ନିଜେ ଧ୍ୟାନପଥ ପିଟେଇ ସଉରୁଣୀ, ହାସ
 ଭେଦି ଆଣି ଆଦି ଶାବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରର ସାଧୁକାମାନେ ଚମତ୍କାରୀ ଓ ଅଲୌକିକ ଦ୍ରାବ
 ଅଶେଷ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିପାରିଥିଲେ । ଏହି ଅନ୍ତଃସ୍ୱରଟି ମହାଯାମୀମାନେ ଦେଖିପାରି
 ନିଜମାନଙ୍କୁ ତଦନୁସାରେ ସଂସ୍କୃତ କରି ନେଇଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ଗୁଣମାନଙ୍କୁ ଦମ୍ଭଭୂତ
 ପ୍ରତିମାରେ ରୂପାନ୍ତର କରି ପୁରୁଷ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରକାର ଭେଦରେ
 ପରିପ୍ରକାଶ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିର ବିନ୍ୟାସକୁ କଳ୍ପିତ ସର୍ବଶକ୍ତି ସମନ୍ୱିତ ପ୍ରଜ୍ଞା-
 ପାତ୍ରମିତାଙ୍କର ହିଁ ଆବିର୍ଭାବ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଦେଲେ । ଏହି ଘୋଷଣାକୁ
 କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବା କାଳେ ତହିଁରୁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା ବଦ୍ରପାନ, ମହାବଦ୍ରପାନ ଓ
 କାଳଚନ୍ଦ୍ରପାନ ଆଦି ଉପଶାଖା । ଶାବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଏମାନେ ନିଜମାନଙ୍କରେ ସାଧନା
 ମାର୍ଗରେ ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରିନେଲେ । ଜନତା ଗ୍ରହଣ କରିନେଲା ଏମାନଙ୍କୁ ସହଜରେ ।
 ଶାବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ଉଦ୍ଭବ ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସାଧନ ତଥା ସହଜ ସୁଦୟ ବା ସାହାଯ୍ୟ ସୁଦୟ
 ସାଧନ ପଦ୍ଧତି ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇପାରିଥିଲା । ତେଣୁ ଦେଖିବା ଭୌମକର-
 ମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ଆରମ୍ଭ କାଳକୁ । ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଅବସାନ ହୋଇ ଶାଖା ଓ

ପ୍ରଶାଖାମାନଙ୍କ ସହ ଏହି ନୂତନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ନିମ୍ନବର୍ଗୀମାନଙ୍କୁ ସାମିଲ କରି ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ସାବଜମାନ ଧର୍ମ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ।

ଭୌମକରମାନେ ମୂଳତଃ ଶୈବ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ରାଜଲ୍ଲ କାଳରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ରାଜାନୁଗ୍ରହପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଅଡ଼େଇ ଶହ ବର୍ଷ ରାଜଲ୍ଲକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ଭିକ୍ଷୁ, ଲୁଦାଗ୍, ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜମାନଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଷ୍ଟ୍ରପିତା ଯଦୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ; କନ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଆ ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ଏହା ସବୁ ଧର୍ମଧାରୀ ଓ ଧାରଣୀକୁ ଆତ୍ମସାର୍ କରି ବିପୁଳ ବ୍ୟାପକତାରେ ପ୍ରସାରି ହୋଇ ବିଶ୍ୱଧର୍ମରେ ଉଜ୍ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ଆଗେଇଛି । ଏହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମଧାରୀକୁ ପ୍ରଭାବିତ ନ କରି ନିଜେ ସବୁ ଚିତ୍ତକୁ ଆକାର ନେଇଛି । କନ୍ତ ଏହି ବିରଜା-ମଣ୍ଡଳରେ ଯେଉଁ କଳ୍ପଯାନ, ଚନ୍ଦ୍ରଯାନ, କାଳଚନ୍ଦ୍ରଯାନ ଆଦି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିନ୍ୟାସ ହୋଇଥିଲା—ଯେଉଁ ସାହାଯ୍ୟ ସୁନ୍ଦର ଓ ପିଣ୍ଡବୃଦ୍ଧାଣ୍ଡ ସାଧନ ପଦ୍ଧତି ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା ତାହା ମୂଳତଃ ଥିଲା ଓଡ଼ିଆର ଧର୍ମ । ଭୌଗୋଳିକ ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରି ତାହା ବହୁ ଦେଶ ବିଦେଶକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହାର ଶୂନ୍ୟତା ରୂପରେଖ ଏଯାବତ୍ ମଧ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁ, ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦରୀ, ଲୁଦାଗ୍, ଆଦି ଦେଶରେ ଶ୍ରୀଲଙ୍କା ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ସୁଚିତ ହୁଏ ।

କୁସୁମରେ ମଧ୍ୟ ଆଦି ଶାନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଶାନ୍ତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କୁସୁମ ଜେଗରକୁ ମଧ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ କର । ସେଠାରେ ନାଶ ଅନୁପ୍ରବେଶକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ବୁଦ୍ଧଦେବ ପରିଭ୍ରମ କରି ସତର୍କବାଣୀ ଶୁଣାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଦେଖିବା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତନ୍ତ୍ର ବେଳାରେ ଭାସି ଭାସି ନାଶଙ୍କର କେବଳ ଅନୁପ୍ରବେଶ ଘଟି ନ ଥିଲା । ସେମାନେ ଅତି ବଞ୍ଚିଷ୍ଟ ମର୍ଯ୍ୟାଦାପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନାଧିକାରୀ ଶ୍ରମଣୀ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ଡମ୍ପେ ନାଶ ସମ୍ଭୋଗ ମନ୍ଦ୍ୟମାଂସ ଆଦି ରଥାକଥିତ ପଞ୍ଚମ'କାର ବିକୃତ ଅର୍ଥର ପଦ୍ଧତି ଏ ଅଞ୍ଚଳର ତାବତ୍ତାପ୍ତ ଧର୍ମଧାରଣୀ ଓ ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ କଳୁଷିତ କରି ବ୍ୟଭିଚାର କାଳିମାରେ ଲିପ୍ତ କରିଦେଲା । ଯଦୁ ମୂଳତଃ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ ମାତୃକୈନ୍ଦ୍ରିକ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବ୍ୟଭିଚାର ବିକୃତ ଯୋଗୁଁ ଶକ୍ତିର ଉତ୍ସ ମାତୃସ୍ଥାନରୁ ଅପସର ଯାଇ ସମ୍ଭୋଗବନ୍ଧ ନାଶଠାରେ ନିହତ ହେଲା । ଏହି ଦେହଗତ ଅବସ୍ଥା ଆଭିମୁଖ୍ୟକୁ ବାମାଭିମୁଖ୍ୟ ଖୋଲିରେ ପୁରାଇ ଉପାସନାର ପଦ୍ଧତି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲା । ହରିଗଣ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ-କଳ୍ପଯାନ, ଚନ୍ଦ୍ରଯାନ, କାଳଚନ୍ଦ୍ରଯାନର ଅନ୍ତର୍ସ୍ୱରୁଚି । ଯେଉଁ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମୂଳତଃ ଜନ ଅଭିମୁଖି ଥିଲା ସାଧାରଣ ଜନତା ତାହାର କଳୁଷିତ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପରିଣତ ଯୋଗୁଁ ନିଜକୁ ତହିଁରୁ ଦୂରେଇ ନେଇ ଆତ୍ମକିତ ଶାବନ-ପାପନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହି ସମୟରେ ତେଣୁ କୋଶଳସ୍ଥିତ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର (ଅଧୁନା ସୋନପୁର)ର ବିଜୟାପୁରରୁ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଜେଗର ଆସି ଜେଗର ବଂଶ

ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି କେଶରୀ ଅତିଶୟ ବୌଦ୍ଧ
 ଚିନ୍ତା ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ତଥା ବୈଦିକ ମତବାଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ଅନ୍ୟ ମତବାଦୀମାନଙ୍କୁ
 ନିର୍ମମ ପୀଡ଼ନରେ ବଢ଼ାଡ଼ନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଛଅଶହ ବୌଦ୍ଧ ଶ୍ରମଣ ଶ୍ରମଣୀମାନଙ୍କୁ
 ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ । ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧଗଣ, ମଠ, ବିହାର, ସ୍ତୂପ, ପାଠାଗାର ଓ ବିଶ୍ଵ-
 ବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ଵଂସ ସ୍ତୂପରେ ପରିଣତ କଲେ । ଅତ୍ୟାଚାରୀ ବୌଦ୍ଧ ବିଶ୍ଵାସୀ
 ତଥା ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧମାନେ ଗଙ୍ଗାର ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ହମେ ଏକ
 ଅଗ୍ରାହଣୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଗାଈ ଓ ଠାକୁରାଣୀ ଉପାସନାରେ ରାତ୍ରୀ
 ପାଢ଼ିଲେ ସେମାନେ । ଏଣେ ସମାନ୍ତରାଳରେ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା
 କଲେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି କେଶରୀ କେବଳ ଏକ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ କରି କ୍ଷାନ୍ତି ହୋଇ
 ନ ଥିଲେ, ତତ୍କାଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମବେଶ୍ଟ ତଥା କର୍ମକାଣ୍ଡୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର
 କନୌଜ ନଗରରୁ ଦଶସହସ୍ର ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଅଶାଢ଼ ସେମାନଙ୍କ ଲୁଟି
 ଶାସନମାନ ଗଢ଼ାଇ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପୁରୀମାନ ପ୍ରଦାନ କରି ଖଞ୍ଜା କରି ଦେଇଥିଲେ । ଆସିଲା
 ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ମହାପ୍ରାବନ । ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ରାଜ ଓ ଜନ ସ୍ଵୀକୃତି
 ପାଇ ହେଲେ ଶ୍ରୋତ୍ରୀୟ ବା ଯାଜପୁରୋହିତ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦେଶଜ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ
 ଅଶ୍ରୋତ୍ରୀୟ ବା ଦକ୍ଷିଣେତ୍ରୀୟ ବୋଲିଯାଇ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ କରାଯିବାରୁ
 ସେମାନେ ଘନ ଅରଣ୍ୟ ତଥା କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗକୁ ପଳାୟନ କଲେ । ବିରଜା
 ଦେବୀଙ୍କୁ ସବ୍‌ଶକ୍ତି ସମନ୍ୱିତା ମହାଶକ୍ତି ସ୍ଵରୂପିଣୀ ରୂପେ ଆରାଧିତ କରାଗଲା ।
 ଏଠାରେ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ ଯେ ମୂଳତଃ ଅଣଆର୍ଯ୍ୟ ଗାବର ଦେବୀଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦେବୀ
 ରୂପେ ସବ୍‌ମାନନ୍ଦା ଦିଆଯାଇ ଶ୍ରୀ ସପ୍ତଶତ ଚଣ୍ଡୀର ଉତ୍ତର ଚରଣର ଦଶମ
 ଅଧ୍ୟାୟସ୍ଥିତ ୫ମରୁ ୮ମ ଶ୍ଳୋକରେ ଶକ୍ତି ସମ୍ପର୍କ ଯେ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ଦିଆଯାଇଛି
 ତାହାକୁ ଶ୍ରୀ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆରୋପ କରାଗଲା ।

“ଏକୈବାହଂ ଜଗତ୍ୟସ ଦ୍ଵିତୀୟା କା ମମାପରା
 ପଶ୍ୟେତା ଦୁଷ୍ଟମୟେଦ ବିଶନ୍ତ୍ୟା ମଦ୍‌ବିଭୁତୟଃ । ୫ ।
 ତତଃ ସମସ୍ତାସ୍ତା ଦେବ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ପ୍ରମୁଖା ଲୟମ୍
 ତସ୍ୟା ଦେବ୍ୟାସ୍ତନୌ ଜଗୁରେକୈବାସୀଉଦାମ୍ବିକା । ୬ ।
 ଦେବ୍ୟାବାତ । ୭ ।
 ଅହଂ ବିଭୁତ୍ୟା ବିହୃତ୍‌ଭିନ୍ନ ରୂପେର୍ଯଦାସ୍ଥିତା
 ତତ୍ରାହୁତଂ ମୟୈକୈବ ଢଷ୍ଟାମ୍ୟାର୍ଜୋ ସ୍ଥିରୋଭବ । ୮ ।”

“ଏକମାସ ମୁଁ ଏ ଜଗତରେ ଅଦ୍ଵିତୀୟା । ମୋ’ଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ ମୋତେ
 ସାହାଯ୍ୟକାରୀ ଅନ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟା ଆଉ କିଏ ବା ଅଛି ? ରେ ଦୁଷ୍ଟ ! ବ୍ରହ୍ମାଣୀ ପ୍ରଭୃତି
 ଏହି ଦେବୀମାନେ ସମସ୍ତେ ମୋର ଅଭିନ୍ନ ବିଭୁତି । ଏହି ଦେଖ, ଏହିମାନେ ମୋ’
 ଠାରେ ହିଁ ଲୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯିବେ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣମାନ କୁକ୍ଷିଗତାପୁଷ୍ପକ ଉପସହାର

କରି ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକୃତିଆ ମାତ୍ର ରହିଥାନ୍ତୁ । ତୁମେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଶ୍ରୀର ହୋଇ ରୁହ ।”
ତେଣୁ ସର୍ବବିଭିନ୍ନ ସମାଜର ଶ୍ରୀବରଜାଙ୍କଠାରେ ନିହିତ ହୋଇଛି ବୋଲି
ଉକ୍ତିଷ୍ଟ କରାଗଲା ।

ଆଦିତ୍ୟାସିନ ଚର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ପରିଶେଷରେ ଏତିକି ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ ଭରଜା
କ୍ଷେତ୍ରରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନିବାର ଧୂସମ୍ଭାଳା ସଂଘଟିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମଟି ଗ୍ରମ
ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଜା ଶଶାଙ୍କଙ୍କ ଦ୍ଵାରା, ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚଣ୍ଡୀଦ୍ଵାର ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ
ଦ୍ଵାରା ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳାପାଦାଡ଼ଙ୍କ ଦ୍ଵାରା । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ
ସୁଜଙ୍ଗଶାସନମାନେ ବାରମ୍ବାର ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ
କରିଥିବାର ଆଦିତ୍ୟାସିନ ସୂଚନା ମିଳୁଛି ।

ତତ୍ପରେ ଏହି ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ତିନିଗୋଟି ମହାଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାର
ଜଣାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମଟିର ସୂଚନା ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଲେଖଣ ମୁନିଙ୍କ ଉକ୍ତିରୁ
ମିଳେ ।

ଦ୍ଵିତୀୟଟି ଗୁପ୍ତଯୁଗରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଧହୁଏ । ଭରଜା ଦେବଙ୍କ
ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଗୁପ୍ତଯୁଗୀୟ । ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଆଦ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରେ ସେ “ବିରାଟାସିନା ଭରଜା”
ଦେବୀ ସ୍ଵରୂପରେ ଶିଳାଶେଷରେ ପ୍ରକଟିତା ହୋଇ ଅର୍ଚ୍ଚିତା ହେଉଥିଲେ । ଛତ୍ରମ ବୌଦ୍ଧ
ପ୍ରଭାବରେ ବୋଧହୁଏ ବନଦୁର୍ଗା ରୂପେ ପ୍ରମୁଖ୍ୟତା ସ୍ଵରୂପରେ ସେ ଅର୍ଚ୍ଚିତା ହେଉ-
ଥିଲେ । ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମାକୁ ଆଧାର କରି ଏତିକି କହିପାରିବା ଯେ ଗୁପ୍ତଯୁଗରେ
ବୌଦ୍ଧକ ଗ୍ରାହଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୂର୍ବରୂପାନ୍ତ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ
କରିବା ସହ ଭରଜାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଉତ୍ତରେଶ୍ଵର, ବରୁଣେଶ୍ଵ ଓ କଲଟେଶ୍ଵରକୁ
ହିନ୍ଦୋଳରେ ରଖି ଭରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଭରଜାଙ୍କୁ
ଶ୍ରୀପଦ୍ମରେ ସ୍ଥାପନ କରି କ୍ଷେତ୍ର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କାଳରେ ଏକ ମହାଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠିତ
ହୋଇଥିଲା ।

ତୃତୀୟ ଯଜ୍ଞଟି ସୁବକ୍ଷୟକ ମତେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ ଧାରଣାକୁ
ଆକ୍ଳାନ୍ତ କରି ଏକ ଅବସ୍ଥା କଳ୍ପଣିତ ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତିର ପରିସମାପ୍ତି ଲାଗି ବୌଦ୍ଧକ
ଗ୍ରାହଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁସ୍ତକତା କରି, ତାହାର ସୁରକ୍ଷା ଉତ୍ତର ସ୍ଵରୂପ ତଥା ସର୍ବସ୍ଵାଧୀନକୁ ଏକ
ଧାର୍ମିକ ପରିଶୋଧନ କଲେ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ରୂପରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ଚଣ୍ଡୀଦ୍ଵାର
ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା, ଯାହାର ଧର୍ମୀୟ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ ରାଜନୈତିକ ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଅତୁଳନୀୟ
ଥିଲା ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ବିଆସୁର ନାମକ ଏକ ଅସୁର
ପ୍ରତାପରେ ଥରଢର ହୋଇଥିଲା ଏ ଅଞ୍ଚଳ । ସେ ଗ୍ରାହଣ୍ୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଘୋର
ଅନୁରାଗ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରୁ ତାହାର ବିନାଶ ଲାଗି ମାରୁଣକ୍ରୁର ଜାଗୁଡ଼ିର ଏକାନ୍ତ

ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଝିଆରୀପୁରସ୍ଥିତ ସେହି ପ୍ରବଳପ୍ରତାପୀ ଅସୁର
ବିଆସୁରର ବିନାଶ ନିମନ୍ତେ, ମାତୃଶକ୍ତିର ଉଦ୍‌ଗୀରଣ ନିମନ୍ତେ, ସ୍ୱୟଂ ଗୁପ୍ତା କାଳେ
ଦେବତାମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ଉପେକ୍ଷା କରି ନ ପାରି ବାଜପେୟ ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ
ଏବଂ ତଦକାଳେ ଧାନଦାସ ଦୈତରଣୀ ନାହିଁ, ସପ୍ତରେଖା ତଥା ସବ୍‌ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ
ଯଜ୍ଞସ୍ଥଳକୁ ଆକାଞ୍ଚନ କରିଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ ସପ୍ତମାତୃକା ଓ ନବଦୁର୍ଗା ।
ତେଣୁ ନବଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତୀକ ବ୍ରହ୍ମଯଜ୍ଞର ସତ୍ୟ ସୂଚକ ହିଁ ଥିଲା ଏବଂ ସେହି
ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ସେପରି ଘରଣିକା ସ୍ୱରୂପ ରହିଯିବାକୁ ହିଁ ହେଲା
ଅନନ୍ତକାଳ ଲଗି ।

ଏତ ଗଲ ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର କଥା । ତତ୍ତ୍ୱଆତ୍ମା ଟିକେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ
ଦୃଷ୍ଟି ପାତ ହେଉ ।

ଶକ୍ତି ପୂଜନ ଭାରତରେ ଆବଦ୍ଧମାନରୁ ପ୍ରଚଳିତ । ପ୍ରକୃତିର ବିପୁଳ ଅବଦାନକୁ
ପ୍ରାଣ ପ୍ରାରୁଣ୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଘାତ କରିବାର ଅଭିମୁଖ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ମାନବ
ନତିଶୀର ହୋଇ ପ୍ରକୃତିକୁ ପୂଜା କରିଛି । ବିପ୍ଳବ ପ୍ରବାହର ସମ୍ଭାର ସାମାନ୍ୟ
ସ୍ତରରେ ହିଁ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ଏକ ଦୈହିକ, ମାନସିକ ଓ ମାର୍ମିକ ଅନୁଭବ
ମାତ୍ର । ଏହାର ଭୂତାତ୍ମିକ ପ୍ରକାଶ, ବିନାଶ, ବିନାଶ ତଥା ବିହାରର କୌଣସି ଶାନ୍ତ
ବର୍ଣ୍ଣନା ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ ନ ଥିବାରୁ ଶକ୍ତି ଅପୌରସ୍ୟ । ପ୍ରତିପାଦିତ ସାମର୍ଥ୍ୟ ହିଁ
ଶକ୍ତିରାବ ।

ଭାରତୀୟ ଶକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ବେଦ, ପୁରାଣ, ଉପନିଷଦ ତଥା ଦର୍ଶନ
ଶାସ୍ତ୍ରମାନରେ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବରେ ଏହାର ମୂଳ ଉତ୍ସ ବିଭିନ୍ନ
ଆଗମ ତନ୍ତ୍ର । ତେଣୁ ଶକ୍ତି ପରିପ୍ରେଷ୍ଟୀକ ବୈଦିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଠାରୁ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରର
ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

ଶକ୍ତି ସହିତ ଉପାସନା ମାର୍ଗରେ ବିକଳ୍ପ ଭାବନାକୁ ତନ୍ତ୍ର କୁହାଯାଏ । ସାଧକ
ଭାଗବତ ଚିନ୍ତନ, ଧ୍ୟାନ ତଥା ପୂଜା ଇତ୍ୟାଦିରେ ଯଦି ନିଷ୍ଠା ସହ ‘ତନ୍ତ୍ରପୃତ୍ତା’ ପ୍ରକାଶ
କରିପାରେ ସେ ହୁଏ ତାନ୍ତ୍ରିକ, ‘ତନ୍ତ୍ରପୃତ୍ତ ଇତି ତନ୍ତ୍ର’ । ଏହି ତନ୍ତ୍ରପୃତ୍ତା ଭାବ ହିଁ
ଶକ୍ତି ସମର୍ପିତ ତାନ୍ତ୍ରିକର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଯହିଁ ଉକୁଟି ଉଠେ ସାଧକର ଏକ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଭାବ
ଏବଂ ଏହି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଭାବ ତନ୍ତ୍ରକୁ ଆଜ୍ଞାଦିତ କରି ତନ୍ତ୍ରଧରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପ୍ରତିମା କଳ୍ପନା
ଓ ଗୁଣନାସ ସହ ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତଗତ ଆବେଶ ସଜାତ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତିଫିୟା ଜନିତ
ତନ୍ତ୍ରାବୃତ୍ତି ବୈଦିକ ଭାବଧାରା ତଥା ଶକ୍ତି ଉପାସନା ଦିଗଠାରୁ ଭିନ୍ନ । କୌଣସି ରୂପ
ଗୁଣ ଭାବ ସମନ୍ୱିତ ନିରାଶିତ ତେଜନାଗତ ଭାବଭୂମି ଚିନ୍ତନ, ମନନ, ପୂଜନ,
ନୈବେଦ୍ୟାଦି ଅର୍ପଣ ମଧ୍ୟରେ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭେଦ ଭାବଗତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସନ୍ନିହିତ । ଯଦି
ଏହା କେବଳ ଜ୍ଞାନପ୍ରଦ ଦିଗକୁ ଗତି କରିବ, ତାହାକୁ କୁହାଯିବ ‘ବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତି ତନ୍ତ୍ର’ ।
କିନ୍ତୁ ଯଦି ସେହି ଦିଗଟା କେବଳ ପ୍ରାର୍ଥକ ଓ ଦୈହିକ କାମନା ବାସନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣାଅର୍ଥ

ଉଦ୍ଭିଦ ଦ୍ଵୟ ତେବେ ତାହା ପରିଣତ ହୁଏ ‘ବାମାୟଣ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ । ‘ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ର’ର ଉଦାର ଉଦ୍‌ବୋଧଣାଟି ପାଲଟି ଯାଏ ବାମାୟଣ ଭାବଗତ ବାଣୀ । ‘ଚନ୍ଦ୍ର’ଚାରୟୁକ ଇତି ଚନ୍ଦ୍ର’ ଓ ‘ମନଂ ଚାରୟୁକ ଇତି ମନ୍ତ୍ର’ରେ ।

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଲୌକିକ ବା ବାମାୟଣ ଚନ୍ଦ୍ରଧାରଣୀ ଆର୍ଯ୍ୟୋଦ୍ଭିଦ ଜାତିର ଚନ୍ଦ୍ରନ ଧାରା ପରିପ୍ରେଷକ । ମାତୃପୂଜା (ଦେବୀପୂଜା)ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ସେହିମାନେ । ମାତୃଦେବତାଙ୍କ ସତ୍ୟତାର ଫିଦ୍ଵାକମ୍ପ ଓ ଯାବତୀୟ ଉତ୍ସବ ଅନୁଷ୍ଠାନ ତେଣୁ ମାତୃ-ଭାବପଲ୍ଲ ହେବା ତ ସ୍ଵାଭାବିକ ।

(‘ଶକ୍ତି ଉପାସନା ସଂସ୍କୃତି’—ଶ୍ରୀ ମନୋରଞ୍ଜନ ଦାସ)

ଯଦିଓ ବୈଦିକ ଧର୍ମଧାରଣା ପୁରୁଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିଲା ତଥାପି ବେଦରେ ମାତୃଜା ଦେବୀଙ୍କୁ ବଡ଼ ସ୍ଥାନରେ ଅଲୌକିକ ମହିମାରେ ମଣ୍ଡିତ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ବଶିଷ୍ଠଶାମ୍ବକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ମାତୃଜା ବା ଦେବୀମାନଙ୍କୁ କେବଳ ପୁରୁଷ ଦେବତାଙ୍କର ହୁୟା ରୂପେ, ତାଙ୍କର ଗୁଣର ପରିଚ୍ଛେଦନ ବା ବିନ୍ୟାସ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଅନୁସୂରକ ବା ପରିସୂରକକାରଣୀ ସହାୟକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ସ୍ଵଗୁଣ ମହିମାନ୍ଵିତା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥିତି ତାଙ୍କର ନାହିଁ ।

ଉକ୍ତବେଦର ୧୦ମ ମଣ୍ଡଳରେ ମାତୃକାଶକ୍ତି ‘ବାକ୍’ ଆଦିଶକ୍ତି ରୂପେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟି ରହସ୍ୟର ସତ୍ୟତମ ବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ଵ ‘Biu Banu Theory of Universal Evolution’ଟି ପ୍ରକୃତରେ ଦେବୀମୂଳ ପ୍ରଥମେ ସୂଚିତ କରିଯାଉଥିଲା । ଅମୃତା ଋଷିଙ୍କ କନ୍ୟା, ବ୍ରହ୍ମବାହିନୀ ‘ବାକ୍’ ମୂଳ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି ମାତୃଶକ୍ତିର ପ୍ରଭାବ, ତେଜ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି, ସେ ହିଁ ଏକାଂଶେ ରୁଦ୍ର, ଅଶ୍ଵିନୟ, ଦ୍ଵାଦଶ ଆଦିତ୍ୟ ଓ ବିଶ୍ଵଦେବଗଣ ରୂପେ ବିଶ୍ଵରେ ପରିଚ୍ଛେଦିତ । ମିତ୍ର, ବରୁଣ, ଇନ୍ଦ୍ର ଅଗ୍ନି ତଥା ଅଶ୍ଵିନୀ କୁମାର ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଏ ସବୁ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ସେ ହିଁ ‘ବିକିରୁଣୀ’—ସର୍ବସମ୍ପଦର ଜନୟିଣୀ ଓ ଯଜ୍ଞପବିତ୍ର ଦେବତା-ଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ । ବିଶ୍ଵରଚନା ଓ ସୃଜନା ବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ କହିଲେ—ସେ ନିଜେ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦ୍ୟା ପରମ୍ପା ସନାତନା, ନିତ୍ୟାଶକ୍ତି ସ୍ଵରୂପା ଆଦିମାତା । ସେ ହିଁ ବିଶ୍ଵପିତାଙ୍କୁ ପ୍ରସବ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନିଜ ଜନ୍ମ ଅନ୍ତଃ-ସମୁଦ୍ରର ବାରିବାଣୀ ମଧ୍ୟରେ, ଯାହାଥିଲା ନୈସର୍ଗିକ ଭୌତିକ ଜଳସ୍ତରର ବର୍ଦ୍ଧିତମୁଦ୍ରା ନୁହେଁ । ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅନ୍ତଃସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ମହାନାଦ ଶୁଣାଗଲା । ତାହାରି କମ୍ପନରେ ଜଳସ୍ତରରେ ଅସଂଖ୍ୟ ବୁଦ୍‌ବୁଦ୍ ପରି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପିଣ୍ଡ ସନ୍ତରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେହି ପିଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକ ତରଣ ବା ତାରଣ କୁଶଳୀ ବୋଲି ନାମ ଦେଲା ‘ତାବ’ । ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ (୧।୫।୨)ରେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଲେ—ଜଳସ୍ତରରେ ଭାସମାନ ସେହି ତାଗମାନଙ୍କର ତାରକାକୁ ବୁଝି ଯେ ଉକ୍ତି ସହକାରେ ଉପାସନାଦି କରେ ସେ ପରମ ଲଭ କରିପାରେ ।’ (ତର୍ପିତ)

ମହର୍ଷି ବଶ୍ୟମିତ୍ତଙ୍କର ଝୁଣ୍ଟ ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ର ମୂଳତଃ ତାହା ହିଁ କହିଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଅଥବା ବେଦରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଚାକ୍ଷୁଷ ତତ୍ତ୍ୱମାନ ପ୍ରକଟ ରୂପେ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଶକ୍ତିବାଦର ପ୍ରଭାବ ଏତେ ପ୍ରଖର ଯେ ଅନେକେ ଅଥବା ବେଦକୁ ଶକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ମୂଳଭୂତ ବୋଲି କୁହନ୍ତି ।

ଚାକ୍ଷୁଷ ଗୁଣ ଶ୍ରବ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପମାନ ଗୋଟିଏ ମୂଳଶକ୍ତିର ବିବର୍ତ୍ତନାଗତ ବିକାଶ । ଯେଉଁ ଚନ୍ଦ୍ରପୁରୀ ଶକ୍ତି ଜଡ଼ବସ୍ତୁଠାରୁ ଜୀବନକୁ ପୃଥକ୍ କରାପାରେ ତାହା ହିଁ ସେହି ଶକ୍ତି । ଏହା ବିଦ୍ୟୁତ୍ତର ଶିବ ଶବ୍ଦ ପାଲଟେ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ଜଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଶକ୍ତିର ସଫାର ଫେଲେ ଜଡ଼ ଜୀବନ୍ତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଚଣ୍ଡୀରେ ଶ୍ରୀଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଚତୁର୍ପ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ରୂପେ କଳ୍ପିତ କରାଯାଇଛି ।

ଚାନ୍ଦିକ ଉପାସନା ପଢ଼ିବ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇ ପ୍ରକାରର । ଯଥା—

୧ । ଅଲୌକିକ ବା ନିରୂପିତ ବିଜ୍ଞାନଭାବ ଚେତନାତ୍ମକ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପାସନା । ପ୍ରକୃତରେ ବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱର ନିରୂପାତ୍ମକ ମନନ ଓ ଚିନ୍ତନ ରୂପକ ଚେତନା ହିଁ ଅଲୌକିକ ଚନ୍ଦ୍ରାବୁର । ସମ୍ୟକ୍ ବିଚିନ୍ତନ କଲେ ଦେଖିପାରିବା ଯେ ସମସ୍ତ ଲୌକିକ ଚନ୍ଦ୍ରାବୁର ମଧ୍ୟରେ ଅଲୌକିକ ଚନ୍ଦ୍ର ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ।

୨ । ଲୌକିକ ଆବୁର ସମନ୍ୱିତ ଭୌତିକ ଉପାସନା—ଏହାକୁ ଆବୁର ଏବଂ କର୍ମାନୁସାରେ କେତେକ ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି, ଯଥା—ପଶ୍ୟାବୁର, ବାସାବୁର, ବିଦ୍ୟାବୁର, ବାମାବୁର ଇତ୍ୟାଦି । ଲୌକିକ କର୍ମାଣୁର ତତ୍ତ୍ୱାବୁରର ପଞ୍ଚବିଭକ୍ତି ରୂପେ ଗଗନଚନ୍ଦ୍ର, ମହାଚନ୍ଦ୍ର, ଦେବଚନ୍ଦ୍ର, ଶାରଚନ୍ଦ୍ର ଓ ପଶୁଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱୀକୃତ । ଏହି ପଞ୍ଚଚନ୍ଦ୍ରର ସମାହାର ହିଁ ପଞ୍ଚ ‘ମ’ କାର ସମନ୍ୱିତ ଭୌତିକ ଚନ୍ଦ୍ର । ଲୌକିକ ବିଦ୍ୟାବୁର ହିଁ ଯୋଗରେ ସାତଟି ଚନ୍ଦ୍ର ଅଛି । ଏହା ଉପରେ ଧ୍ୟାନ ଓ ମନନ କରିବାର ମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଛି ।

ଉଚ୍ଚନୀୟ ଶାକ୍ତ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରର ଭୌତିକ ଚନ୍ଦ୍ର ହିଁ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରକଳ୍ପ ଶକ୍ତି । ସେହି ଶକ୍ତି ଭକ୍ତର ମୋହ ବିନାଶକାରଣୀ, ବ୍ରହ୍ମ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଦାୟିନୀ, ଦୁର୍ଗା ରୂପରେ ଦୁର୍ଗତନାଶିନୀ ଓ ମନୋବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣକାରଣୀ, ଭବାନୀ ରୂପେ ଇଚ୍ଛାରୂପ ମାନସଭାବର ପରିପୁରଣକାରଣୀ ତଥା ସରସ୍ୱତୀ ବା ଜ୍ଞାନଦାୟିନୀ ରୂପେ ଅଜ୍ଞାନ ତମସା ଦୂରକାରଣୀ । ମହାକାଳୀ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ମହାସରସ୍ୱତୀ ରୂପେ ଅଥବା ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବସନ୍ତା, ମାହେଶ୍ୱରୀ ଆଦି ମାତୃଗଣ ତଥା ସର୍ବପରିଚାଳିତ ଶକ୍ତିମାନ ସେହି ମହାଶକ୍ତିମୟୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ବିଚ୍ଛୁରିତ ବିଭୂତି ମାତ୍ର । ଚରଣାମଣ୍ଡଳର ମୂଳଚନ୍ଦ୍ର ‘ଶକ୍ତି ପଲ୍ଲବ’, ଯାହାର ହୃଦୟ ଏ ଯାଏ ଶତରେଷା ସତ୍ତ୍ୱେ ମିଳୁପାରୁ ନାହିଁ, ତଦନୁସାରେ କାଳେ ଏହି ବିଭୂତି ଲିଙ୍ଗ ତାରତମ୍ୟକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି, ପୁରୁଷ, ସ୍ତ୍ରୀ, ଜଡ଼ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସବୁଠି ପରିପ୍ରକାଶ ହୋଇପାରେ ଶ୍ରୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ । ସେଥିଲିଖି ବ୍ୟବହାରିକ ଜୀବନଯାପନକୁ ବିଭୁର କରି ‘କୁଳାର୍ଥବ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ଘୋଷଣା କଲେ—

